

***Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии
муҳаққиқони ҷавон***

МУҲАҚҚИК

МУАССИС:

***Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни***

№ 4 (57)

Душанбе – 2022

Сармуҳаррир: Мирбобоев А.

Муовини сармуҳаррир: Ҷаматов С.

Котиби масъул: Валиев Ҷ.

Муҳаррири техникӣ: Мардонов С.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

- Ибодуллозода А.** - ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни, доктори илми таърих, профессор
- Сангинзод Д.** - муовини ректор оид ба илм, доктори илми ҳуқуқшиносӣ,
профессор
- Қурбонзода Р.** - муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ
доктори илми филология, профессор
- Нуъмонов М.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Бандаев С.** - доктори илми химия, профессор
- Раҳматуллозода С.** - доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИТ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

- Худойдодов А.** - доктори илми филология, профессор
- Сулаймонов И.** - номзади илми филология, дотсент
- Ҳусейнов А.** - доктори илми таърих, профессор
- Мачидова Б.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Умаров У.** - номзади илми педагогӣ, дотсент
- Назариёв Р.** - доктори илми фалсафа, профессор
- Ҷумаев М.** - номзади илми химия, дотсент
- Сатторов Т.** - доктори илми биология, профессор
- Муҳаббатова Х.** - доктори илми география, профессор
- Пиров Р.** - доктори илми физикаю математика, профессор
- Ғафорова Ҷ.** - номзади илми иқтисодӣ, дотсент

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 17 феввали соли 2020
таҳти шумораи 145/МҶ-97 сабти ном гардидааст.**

**Дастхату аксҳои ба идораи маҷалла воридшуда баргардонида намешаванд.
Саҳеҳияти далелҳо ва маълумоти илмӣ бар уҳдаи роҳбарони илмӣ ва
кафедраҳои марбута вогузор мегардад.**

ФЕХРИСТ

ЧАҲОНИ ЗАБОН

1. Рузиев М.М. Лексикаи ифодакунандаи амалиёти вобаста ба ҳайвонот (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи варзобӣ))	7
2. Бабаева С.А. Истилоҳоти иқтибосии арабӣ дар номанигории давраи Темуриён (дар асоси маводи китоби дувуми Э. Раҳмон «Забони миллат-ҳастии миллат»).....	10
3. Султонова Н. Неологизми в таджикском языке	15
4. Ризоева Ф. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «дил» дар романи «Дар орзуи падар»-и Кароматулло Мирзо	19
5. Валиев Ч.А., Ҳалимзода Ш.А. Ибрази якҷанд ақида доир ба ибораҳои рехта дар насри муосири тоҷик	23
6. Давлатов Э. Ҷ. Ташаккули таърихӣ номвожаҳои ҷуғрофӣ маҳалҳои Варзоб.....	26
7. Давлатов Э. Ҷ. Таҳлили номвожаҳои ҷуғрофӣ яке аз деҳаҳои минтақаи ноҳияи Варзоб	30
8. Давлатова Т.А. Баррасии муқоисавии пешояндҳо дар забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ	33
9. Носирова М.Т. Таҳлили синтаксисии «Муштарақвазифаи ҷонишин» бо назардошти сохтори феъл ва вазифаи бандакҷонишин дар ҷумлаҳои эҳсосӣ.....	35
10. Ғоибов С. Забон ва сабки ашъори Лоик	38
11. Темурзода К. Қ. Таҳлили муқоисавии концепти «dog/sag» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ).....	42
12. Имомоназарова С. Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои саволии махсус дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....	45
13. Ғуломов А. Эвфемизмҳои фразеологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	49
14. Раҳмонова М.Н. Хусусиятҳои хоси истифодабарии герундия	53
15. Тагаева Д.Н. Намудҳои тарс ва аксуламали он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	56

ГУЛШАНИ АДАБ

16. Қаҳҳоров Ш.А. Таърих, инкишоф ва рушди назиранивисӣ.....	58
17. Назарова М. Поэтикаи фардиёти Саъдии Шерозӣ.....	61
18. Раҳимӣ С.Х. Ватан ва ватандӯстӣ дар ашъори Гулназар.....	64
19. Раҳимова М.З. Аълоҳон Афсаҳзод-матншиноси забардаст	67
20. Нигматова Р. Болта Ортиқов муаллифи ҳикояҳои бачагона	71
21. Фарангези А. Авзони баҳри ҳазач ва мутафарриоти он дар ғазалҳои Саййидо	76
22. Валиев Ч.А., Тураев М.Р. Таснифи образҳои романи «Ман гунаҳгорам»-и Ҷалол Иқромӣ	79
23. Ғоибов С. Симои ашҳоси таърихӣ дар ашъори Лоик Шералӣ.....	83
24. Ғоибов С. Тараннуми сулҳу ваҳдати тоҷикон дар шеърҳои Лоик Шералӣ.....	86
25. Раҳимов Ф. Таҷаллӣ ва тарануми табиат дар мусамматҳои Манучехрии Домғонӣ	89

26. Абдуллозода М.И. Худой Шариф ва нақди шеърӣ гуманистӣ Мирзо Турсунзода.....	92
27. Бобизода Р.С. Воқеияти замон ва таҳаввули муҳтавои назм дар адабиёти ибтидоӣ асри XX	95
28. Давлатова М.Т. Масъалаи тарбияи оилавӣ дар «Қобуснома»-и Унсурӯлмаолии Кайковус	98
29. Зиёева Д.Ш. Поэма Пушкина «Братья разбойники»: молитва героя и сюжетные линии поэмы	101
30. Бобохонова Г.Д. Формирование художественного перевода произведений Л.Н.Толстого на таджикский язык	104
31. Хасанова Ш.А. Перевод произведений Н.А.Некрасова на таджикский язык	106
32. Джалолодинова М. Формы прозы А.П.Чехова на таджикский язык	109
33. Кодири М. Особенности и функционирование публицистического стиля среди молодёжи	111
34. Саторзода М.К. Жанровая специфика и художественная индивидуальность в поэзии Сергея Есенина	113

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

35. Амиришоев И. Саразм ҳамчун маркази кишоварзӣ.....	116
36. Сайфуддинова М. Инъикоси вазъи ҳарбӣ-сиёсии Тоҷикистон дар асари «Таърихи ҷанги граждони дар Тоҷикистон»-и Мулло Эркаев.....	119
37. Азимова М. Вазъи сиёсии Афғонистон дар давраи Ҳомид Карзай.....	121
38. Қурабекова Ф.Ҷ. Нақши Пешвои миллат дар барқарорсозии сулҳу ваҳдат	124
39. Зокиров А. Рафти иҷрои нақшаи Шлиффен	126
40. Кароматуллои У. Ташкилҳои империяи муғулҳои Ҳинд	129
41. Раҳимзода Д.М. «Масъалаи Афғонистон» дар сиёсати ноиби Сарвазири Ҳиндустон Чорч Керзон дар солҳои 1899-1905.....	132
42. Қарахонзода М.М. Назарияи идоракунии давлат ва намудҳои он дар замони муосир.....	137
43. Ҷалилов С.Ф. Нақши Судии конституционӣ доир ба амалбарории адолати судӣ	140
44. Мамадназаров И.Б. Техникаи ҳуқуқӣ ва ҷойи он дар фаъолияти ҳуқуқтадбикунии мақомоти судӣ	143

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

45. Назарова М.Ш. Муайян кардани алоқаҳои гидрогении байнимолекулии имидазол ва асетонитрил бо усули спектроскопияи инфрасурх ва ҳисобкунии физикаи квантӣ.....	146
46. Раҳмонов С. Коэффисиенти кашиши сатҳии рағғани растаниҳои шифобахшии сиёҳдонаи вобаста ба ҳарорат	149
47. Шарифов Ҳ.Қ. Тасвири массивҳо дар қисми тағйирёбандаҳо ва навъҳои мисолҳо дар забони барномасозӣ VISUAL BASIC 2010	152
48. Шокиров С. Технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ дар шабакаҳои компютерӣ	156
49. Гулматов А.Х., Ҷафаров Ҷ.И. Ҳалли муодилаҳои квадратӣ дар забони барномасозии PASCAL ABCNET	159
50. Ҳоҷиева Т.А. Татбиқи оператори дифференсиронӣ дар системаҳои компютери математикӣ.....	163
51. Абдуллоев С.Ф. Квазигурӯҳи алтернативии тартиби 6	166
52. Ҳамедов Р.А. Гармигузаронӣ ва ҳаспакии сӯзишвории бензини вобаста ба таркиб ва ҳарорат	169

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

53. Абдукаримов Б.Б. Сабабҳои безурети занона.....	173
54. Юсупова П. Аломатҳои асосии бемории эритермия.....	176
55. Айдарова М.Б. Фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо дар беморони дучори зуком.....	179
56. Ғуломов К. Ҳосил намудани рефлексҳои дермонда дар сангпушти даштӣ (<i>Agrionemys horsfieldi</i>).....	182
57. Бердиева Н.Д. Камхунӣ аз норасоии витамини В12.....	185
58. Исанова М.Р. Намудҳои ҳифзшавадаи оилаи FABACEAE дар Тоҷикистони Шимолӣ.....	188
59. Тошев М.М. Камол ва юған дар Шибляки Варзоб.....	192
60. Сатторов С.Р. Таърихи сохтмони НБО-и Роғун дар давоми солҳои 60-80-уми асри XX.....	195
61. Рачабмоҳи Р. Хусусиятҳои иқтисодӣ-географӣ ҷобачогузори қувваҳои истеҳсолкунандаи минтақаи ҷанубу шарқии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар мисол минтақаи Кӯлоб).....	199
62. Ҳочизода Г.Ҳ. Мушкилоти об.....	201
63. Шамсидинзода К. Тоҷикистон кишвари «Кӯлҳои беназир».....	204
64. Шамсидинзода К. Кӯли Сарез барои минтақаи Осиёи Марказӣ чӣ хатар дорад.....	207
65. Қабутов А.Қ. Таъсири равишҳои эрозсионӣ ба шароитҳои табиӣи водии Рашт.....	210
66. Ҳамитова Р.Ҷ. Паҳншавии фарбеҳӣ дар байни аҳолии вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон.....	213
67. Ҳамитова Р.Ҷ. Системаи лахташавии хун дар беморони дучори фарбеҳӣ.....	217

ИҚТИСОД ВА РУШД

68. Алиев Ҷ.Ш. Хусусиятҳои ташкили баҳисобгирӣ дар корхонаҳои хурд.....	220
69. Раҳимова Ш.Ш. Баҳисобгирии захираҳои истеҳсоли ва ҳароҷотҳои меҳнат.....	223
70. Ёров С. Сиёсати коммуникатсионӣ дар маркетинги байналмилалӣ.....	226

ОМЌЗИШ ВА ПАРВАРИШ

71. Дўстов Ҷ. Никоҳи хешутаборӣ, хатар ва оқибатҳои он.....	229
72. Ғуломов К. Омӯзиши иштироки гипокамп дар рафтори хазандагон вобаста аз ҳолати физиологӣ.....	232
73. Табаров Р.Д. Аёнӣят - дар таълим ва инкишофи тафаккури хонандагон.....	235
74. Раҳматова З.К. Омӯзиши таъсири ҳарорати баланд ба ҳуҷайраҳои хуни ҳайвоноти таҷрибавӣ.....	237
75. Ахунова Ф.Ғ. Бӯҳрони 7-солагӣ ва омодаасозии кӯдак ба мактаб.....	240
76. Ашуралиева Р. Алоқамандии дараҷаи худбаҳодиҳӣ ва дараҷаи изтиробнокӣ.....	243
77. Додочонова Ҷ.Ҷ. Хусусиятҳои омодагӣ ба омӯзиши саводнокии хонандагони ақланақибмонда.....	245
78. Набиев С.А. Аҳмияти коллектив дар ташаккули шахсият.....	248
79. Қамолова Ш.А. Ташаккули фарҳанги экологӣ дар кӯдакони синни томактабӣ.....	251
80. Тилабова Г.Ё. Назорати малака ва маҳорати шунавоии донишҷӯёни забони англисӣ.....	255

81. Иброҳимов Қ., Мирзоева Г. Оилаи солим асоси пешрафти ҷомеа	258
82. Юлдашева М. Подросток и терроризм: психологические факторы	261
83. Юсупова С.А. Ҳадафҳо ва принсипҳои равиши интерактивӣ	265

РАВИШИ ТАДРИС

84. Тангрибердыев Б. Роҳҳои бо хоҷагии қишлоқ шинос намудани хонандагон дар раванди таълими физика	267
85. Шамсиддинов С. Ташкили методи аудити дохилӣ дар асоси стандартикунонӣ, марҳилаи ташаккул ва рушди он... ..	269
86. Парвина М.М. Воситаҳои ташаккули салоҳиятҳои эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ зимни таълими тафриқавии забони модарӣ	272
87. Парвина М.М. Истифодаи супоришҳои тафриқавӣ дар раванди таълими забони модарии синфҳои ибтидоӣ	275
88. Шамсиддинов А.И. Истифодаи таълими проблемавӣ дар дарсҳои химия ҳамчун шакли омӯзиши рушдбандаи хонандагон	278
89. Шамсиддинов А.И. Ташкил кардан ва гузаронидани озмоишҳои химиявӣ бо истифодабарии омӯзиши проблемавӣ	281

ҶАҲОНИ ЗАБОН

*Рузиев Меҳрубон Миралиевич,
унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакии АМИТ*

ЛЕКСИКАИ ИФОДАКУНАНДАИ АМАЛИЁТИ ВОБАСТА БА ҲАЙВОНОТ (дар мисоли маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи варзобӣ))

Калимаҳои марбут ба ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб, ки амалро ифода мекунанд, аз унсурҳои муҳими калимасозӣ бархӯрдоранд. Дар забоншиносии тоҷик ва хориҷа доир ба феъл таҳқиқоти назаррас анҷом пазируфта, омӯзиши системаи феъли лаҳҷаҳои тоҷикӣ, низ ба таври зарурӣ ба роҳ монда шудааст. Аз ҷумла, таҳқиқоти В.С.Расторгуева, А.А.Керимова [4] системаи феъли забони тоҷикиро фаро гирифта, Розенфелд лексикаи марбут ба феъли лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқиро мавриди паҷуҳиш қарор додааст [5]. Таҳқиқоти мукаммалу муфассалтар ба муҳаққиқи варзидаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ Ғ.Ҷӯраев марбут аст, ки як қисми алоҳидаи рисолаи худро ба феъл бахшидааст [7, 257-271]. Ҳарчанд таҳқиқоти анҷомдодаи ин муҳаққиқи шинохта дар шакли рисолаи докторӣ танҳо фарогирандаи маводи лаҳҷаҳои ҷанубист, он тавонистааст нозуқиҳои системаи феъли лаҳҷаҳои тоҷикиро ба таври мӯшикофона баён намояд, ки дар ҳақиқат, ин дастоварди беназир буда, то ба имрӯз чун таҳқиқоти бунёдӣ дар бахши таҳқиқи системаи феъли лаҳҷаҳо кумак расонида истодааст.

Қобили қайд аст, ки аксарияти калимаҳое, ки ҳамчун ифодакунандаи амалҳои гуногуни марбут ба ҳайвоноти хонаганд, умумитоҷикӣ мебошанд. Аз сабабе ки таҳлили муфассал ва ҷудогонаи калимаҳои мазкур ба доираи таҳқиқи мавзӯи мо дохил намешавад, мо танҳо онҳоро бо таъба маводи гирдомада, аз рӯи сохташон чунин тақсимбандӣ намуда, хусусияти маъноии баъзеашонро шарҳ медиҳем:

а) калимаҳои содае, ки амалро ифода мекунанд: **тӯридан, паридан, ҷакидан, хойидан, лесидан, макидан, полидан//полыйидан, ҷӯшидан, зойдан//зойидан, ҷӯшонидан, пухтан, лакидан, тарошидан, кӯфтан, давондан, даравидан, койидан//коҳидан, бонидан, чаридан, чарондан, ресидан** ва ғайра.

б) калимаҳои таркибие, ки амалро ифода мекунанд: **мол дидан** (хӯрок додан ба мол), **мол бонидан, об додан, эм додан, ҷав додан, қулук кардан, қӯкан кардан, қӯрхат кардан, авзол кардан** (харро афзор кардан), **ахта кардан, нушқур кардан, хала кардан** (хорро бо мақсади давидан ба тани хар ҳалондан), **дингалак задан, лағат задан, лағат кардан, шата задан, лағат хӯрдан, озурда шудан, суда шудан** (соида шудани суми ҳайвон), **пуштагелак кардан** (ҳангоми хоридани ягон ҷои баданаш ҳайвон ҳудахро ба замин партофта ғел мезанад), **улоҷ задан, алуҷок//авуҷок кашидан, буғӯз шудан, улуҷак задан, улуҷ кардан, ғов кардан, савор//сувор кардан, савор//сувор шудан, саворӣ//суворӣ кардан, айлоҷ шиштан, айлоҷгардон кардан, асп давондан, аспдавонӣ кардан, асп хунук кардан** (омода сохтани асп барои мусобиқаҳои варзишӣ), **бача партофтан, буқаталав шудан** (нарталаб шудан), **ғазала//ғизала шудан, ғалағов кардан, ғармохунук шудан, ғумол кардан, ғушн рафтан, ҷарҳак кашидан, дӯғ кашидан, эм кардан, дарав кардан, қалаҳч гирифта, қасал шудан, қӯтарам шудан, қавс овардан, қӯш кардан, ланҷ шудан, лапаст кардан, лаҷом задан, нӯхта задан, майим шудан, нал кардан, нал задан, нохуна шудан, овла кардан, омукта кардан, омукта шудан, парвариш кардан, пӯст кардан, пӯст партофтан, товон додан, тол гирифта, тулак кардан, тӯл додан, тӯл гирифта, ӯғур мондан, хоклӯтак кардан**(дар хок ғел задани ҳайвонот), **хай кардан, ҳулакиш додан, ҷакидан, ҷаро кардан, ҷавра кардан, ҷогардон кардан, ҷурғот ховондан, ҷуфт кардан, шал шудан, шир буридан** (вайрон шудани шир), **шир фаровардан, шир ховондан, шиха кашидан, шох задан** ва ғайра. Дар сохта шудани ин навъи феълҳо саҳми феълҳои ёрирасони **кардан** ва **шудан** аз феълҳои дигари ёридиҳанда бештар аст.

Аксари калимаҳои таркибҳои феълии болозикр умумитоҷикӣ буда, қариб дар тамоми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мустаъмал аст. Аз ин рӯ, бо шарҳи ҷанде аз онҳо иктифо менамоем, зеро дар сурати шарҳи пурраи онҳо ҳаҷми маводи рисола зиёд гардида, аз доираи мавзӯ берун рафтанимон аз эҳтимол дур нест.

Баъзе ҳайвоноте ҳастанд, ки ҳангоми ба онҳо наздик шудан мераманд ё дар вақти ҳамлаи ягон дарранда низ чунин ҳолат рух медиҳад. Ин амалро **тӯридан** мегӯянд: *Тарафи ғов нарав, ки метӯра* (ВҚ.). Феъли **тӯридан** на танҳо дар гуфтори мардуми Варзоб, балки дар гӯиши ҷанубии забони тоҷикӣ ҳам роиҷ аст. Ба ғайр аз ин, феъли **тӯридан** дар забони яғнобӣ низ ба сурати **turak** маъмул буда, танҳо дар мавриди ҳайвонҳои хонагӣ ба кор меравад.

Калимаи **паридан** маънои «ҷаҳидан, ҳез кардан, парвоз кардан»-ро дорад. Дар лаҳҷаи

Варзоб ва дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бошад, ба ғайр аз маънои болозикр боз маъноҳои иловагиро низ дорост. Аз ҷумла, дар фасли баҳору тирамоҳ, бинобар боронгарии зиёд ва тар шудани замин, ҳайвонот аз баландӣ ҷар шуда, осеб мебинанд ва ё мефавтанд, ки нисбат ба ин ҳолат калимаи **паридан** истифода мешавад: *Гови Малик а ҷаими бедак парид-ай* (Ҳоч.). Дар баробари ин вожаи **паридан** нисбат ба амали ҳайвони нар, ки ба болои ҳайвони мода, ба хоитири алоқаи ҷинсӣ меҷаҳад, истифода мегардад: *Буқи Сафар гови ала-ра парид* (Якч.).

Калимаи **чакидан** ба сағ рабт дорад: *Сағ ҷакисод-ай, ҳавлӣ йагон одами ношинос омад ҷӣ?* (Кул.). Калимаи **чакидан** ба маънои маҷозӣ нисбат ба касе, ки бисёр гап мезанад, бемаврид сухан мегӯяд, истифода мешавад: *А саҳар то бегора да қади кӯча меҷака* (Дах.). Ҳамчунин мақоли «сағ ҷакидан мегира, одам ба раҳаш рафтан мегира» ё «сағ меҷакад, корвон меравад» нисбат ба шахсе, ки дар бораи дигарон сухани носазо мегӯяд ва касе ба сухани бади вай аҳамият намедихад, истифода мегардад.

Феъли таркибии умумиточиқии **қулук кардан** нисбат ба амале, ки дасту пой ҳайвонро баста, ба замин меҳобонанд, мустаъмал аст: *Гов-а қулук қун қушем* (Ҷк.). Бо ҳамин маъно дар лаҳҷаҳои Панҷакент низ мавҷуд аст [2, 87].

Баъзан ба хоитири насли бақувват ва хушзот зоидан, ҳайвонҳои модаро ба воситаи ҳайвони махсуси наринаи хушзот (бештар барои говҳо) бордор мекунонанд, ки ин амалро **ӯгурмонӣ**, **ӯгур мондан** (аз исми **ӯгур** (алоқаи ҷинсии ҳайвонот, мучомаат) мегӯянд. Дар Болооби Зарафшон ин амал дар шакли **буқа доштан** маъмул аст: *Қушқор-а бийор да гӯспанди қашқа ӯгур монем* (Ҳоч.). Дар шеваҳои тоҷикони Форис феъли таркибии **угур шудан** мавҷуд аст, ки маънои «одат кардан, омӯхта шудан»-ро дорад [3, 180].

Калимаи **нушқур** дар таркиби **нушқур кардан** маънои кавша карданро дорад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» дар шакли **нушқор/нишвор** омада, ба таври зайл шарҳ ёфтааст: «он чи гову шутуру гӯсфанд хӯрдаи худро боз аз меъда ба даҳон оварда бихоянд ва фуру баранд» [1, 343].

Таркиби **хала кардан** (халондан) нисбат ба амале, ки савора бо ҷӯбҷаи нӯгтез, яъне **халачӯв** (ҷӯбдасти нӯктез барои идора кардан ва рондани хар) ба тани хар меҳалонад, истифода мешавад: *Хар-а хала нақун а тораи нағалтоната* (Ар.).

Дингалак задан дар лаҳҷаи Варзоб амали хари шаттазанро, ки хангоми аз қафояш рафтан ва ё хангоми хала кардан якбора бо ду пойи қафояш лағат мезанад, ифода менамояд. Худи калимаи **дингалак** бошад, маънои «ҷастухез»-ро дорад ва сифати такрори **динга-динга** дар таркиби **динга-динга паридан** ифодагари ҳамин маъност: *А қафои хари кабӯд нарав, ки дингалак мезана* (ВҚ.). Таркиби **дингалак задан** дар ФТЗТ ба маънои «ҷастухез кардан ва лағад андохтани асп ва ё хар бо хар ду пой ақиб, ҷуфтак задан» омада [6, 454], дар лаҳҷаҳои дигар дар шакли **почалак задан** (лаҳҷаи Панҷакент), **поча задан** (дар лаҳҷаи Ҳисор), **потелук** (дар лаҳҷаи Дарвоз) мустаъмал аст.

Дар мавриди амали махсуси гӯсола, ки хангоми макидан синаи модарашро бо фӯкаш сахт-сахт фишор дода мемакад, феъли **улумак задан** (аз **улум**-синадаҳон) истифода мегардад: *Гӯсола улумак засод-ай барои ҳамин гов наменонаша мака* (Фан.).

Барои он ки гов хангоми дӯшидан мушкилӣ эҷод накунад, онро аввал ба воситаи даҳони гӯсола нарма мекунанд, ки ин амалро **улум кардан** мегӯянд: *Сини гов-а улум қун ба ҷӯшаи, ки бо назаната* (Ҳоч.).

Чурғотро дар зарфи махсус андохта, ба воситаи як навъ дастгоҳ, ки онро **чархак** меноманд, аз таркиби чурғот маскаро ҷудо карда мегиранд, ки барои ифодаи ин амал ибораи **чархак кашидан** истифода мешавад: *Да авул барои чархак кашидан йагон одами бақуват даркор-ай* (Ҳуш.).

Пас аз чархак кашида ҷудо карда гирифтани маска, боз он маскаро доғ мекунанд, ки нисбат ба ин амал ибораи **равған ов кардан** истифода мегардад: *Равған-а ов қун да сатил гир зимистон беминат меҳурӣ* (Рт.).

Дар баробари дигар узвҳо аз каллаву поҷаи ҳайвон низ ҳар навъ хӯрок тайёр мекунанд. Пеш аз пухтан онро аввал ба таври махсус тоза мекунанд, ки ин амалро **кала пар кардан** гӯянд: *Калу поча-ра пар қун да дег андоз* (Дах.).

Тавре маълум гардид, феълҳои ифодакунандаи амал, ки марбут ба ҳайвоноти хонагианд дар таркиби лексикаи лаҳҷаи Варзоб якранг набуда, аз қолабҳои гуногуни калимасозӣ иборатанд ва аксарияташон аз унсурҳои тоҷикӣ сохта шудаанд.

Адабиёт:

1. Гиёсиддин Мухаммад. Гиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 434 с.
2. Қаҳҳоров М. Лексикаи лаҳҷаи Панҷакент: рис. ... ном. илм. филол. / М. Қаҳҳоров. – Душанбе, 1998. – 211 с.
3. Қосимов В. Шеваҳои тоҷикони Форш: рис. ... ном. илм. филол. / В. Қосимов. – Душанбе, 1966. – 324 с.
4. Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таҷикӣи глагола. – Москва, 1964. – 288 с.
5. Розенфельд А. З. Система глагола в юго-восточных говорах таҷикӣи языка: автореф. докт. дисс. / А. З. Розенфельд. – Л., 1966. – 30 с.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 996 с.
7. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷаи забони тоҷикӣ (дар асоси маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ): рис. ... ном. илм. филол. / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 1992. – 333 с.

Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршуда:

Ар. -Арақчин
ВҚ. -Варзоб-Қалъа
Дах. -Даҳана
Кул. -Кулписта
Рт. -Работ
Хоч. -Хоча Оби Гарм
Хуш. -Хушёрӣ
Ҷк. -Ҷангалак
Якч. -Якчағӯз
Фан. – Фанфарок

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, лаҳҷа, лексика, ҳайвоноти хонагӣ, феъл, феълҳои ёридиҳанда, системаи феъл, калимаҳои сода, калимаҳои таркибӣ.

Аннотация

ЛЕКСИКА, ВЫРАЖАЮЩАЯ ДЕЙСТВИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ДОМАШНИМИ ЖИВОТНЫМИ (на примере материала варзобского диалекта (варзобская группа))

Статья посвящена анализу и рассмотрению одного из важных и интересных разделов лексики Варзобского диалекта-лексики, выражающей действия, связанные с домашними животными (на примере материала варзобского диалекта (варзобская группа)). Стоит отметить, что, хотя глагольная система таҷикӣи языка и глагольные слова на основе материалов художественной литературы и таҷикӣи диалектов были изучены в определенной степени, лексика, выражающая действия, связанные с домашними животными, на основе материала Варзобского диалекта рассматривается впервые. Наряду с лексико-структурным исследованием данного раздела лексики были проанализированы и этнические аспекты представителей диалекта, что повысило научную ценность статьи.

Ключевые слова: таҷикӣи язык, диалект, лексика, домашние животные, глагол, вспомогательные глаголы, система глаголов, простые слова, составные слова.

Annotation

VOCABULARY EXPRESSING ACTIONS RELATED TO DOMESTIC ANIMALS (on the example of the material of the Varzob dialect (Varzob group))

The article is devoted to the analysis and consideration of one of the important and interesting sections of the vocabulary of the Varzob dialect-lexicon, expressing actions related to domestic animals (on the example of the material of the Varzob dialect (Varzob group)). It is worth noting that, although the verbal system of the Tajik language and verb words based on materials of fiction and Tajik dialects were studied to a certain extent, the vocabulary expressing actions related to domestic animals is considered for the first time on the basis of the material of the Varzob dialect. Along with the lexico-structural study of this section of the vocabulary, the ethnic aspects of the representatives of the dialect were also analyzed, which increased the scientific value of the article.

Keywords: Tajik language, dialect, vocabulary, domestic animals, verb, auxiliary verbs, verb system, simple words, compound words.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рузиев Меҳрубон Миралиевич, унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакии АМИТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: +992 934510858. E-mail: ruziev.mehrubon@mail.ru.

Сведения об авторе: Рузиев Меҳрубон Миралиевич, соискатель Института языка и литературы им. А. Рӯдаки НАНТ. Адрес: 734025, РТ, г.Душанбе, пр. Рӯдаки, 21. Тел.: +992 934510858. E-mail: ruziev.mehrubon@mail.ru.

About the author: Ruziev Mehrubon Miralievich, researcher of the Institute of the Language and Literature named after A.Rudaki of the NAST. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, prospect Rudaki, 17. **Phone:** +992 93-451-08-58. **E-mail:** ruziev.mehrubon@mail.ru.

ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР НОМАНИГОРИИ ДАВРАИ ТЕМУРИЁН (дар асоси маводи китоби дувуми Э. Раҳмон «Забони миллат-ҳастии миллат»)

Забон мавҷуди зинда буда, аз ҳамин сабаб ҳамеша дар ҳоли тақомул аст. Дар натиҷаи равобити гуногун байни қавмҳову қabilaҳо забонҳо низ ба ҳам омехта мегарданд. Масъалаи иқтибос шудани вожаҳои бегона дар тамоми забонҳо дида мешавад. Ин раванд ба ақидаи забоншиноси тоҷик С. Назарзода, воқеан барои ғайи шудани таркиби луғавии забон бо калимаю истилоҳот омили муҳим маҳсуб мешавад, зеро таркиби луғавии ҳар як забон на танҳо аз ғайи истифодаи вожаҳои асил ва ҳосил худ, балки бо кумаку мусоидати вожаҳо аз забонҳои дигар рушду тақомул меёбад [4, 194].

Калимаҳое, ки аз забонҳои бегона гирифта мешаванд барои рушду тақомули забон нақши муҳимме мебозанд. Вожаҳо ҳангоми ворид шудан ба забони дигар ба он аз ҷиҳати қоидаву меъёрҳои овозӣ мутобиқ мегарданд ва ба таркиби луғавии он забон дохил мешаванд. Муҳаққиқон сабабҳои таъсирпазирии забонҳоро чунин муқаррар кардаанд:

Сабаби иқтисодӣ, дар натиҷаи робитаҳои иқтисодӣ ва хариду фурӯши маҳсулот бештар сурат мегирад, мисли вожаи чой- чинӣ, қавва- арабӣ ва ғайра.

Нуфузи дин низ яке аз сабабҳои иқтибоспазирӣ ба ҳисоб меравад, ки яке аз муҳимтарин сабабҳо мебошад. Дар натиҷаи пазириши дини истилоҳоти ҳосе ба забон ворид мегардад, масалан, ҳаҷ, закот, зикр, мазҳаб, имон ва вожаҳои зиёди дигар.

Сабабҳои нисомӣ, сиёсӣ, илмӣ ва адабӣ, фарҳангию иҷтимоӣ аз дигар асбоби воридшавии иқтибосот ба ҳисоб мераванд.

Иқтибосоти забони мо низ дар натиҷаи истилои арабу муғул, турку узбек ворид гардидаанд.

Чунончи маълум аст, қисми зиёди таркиби луғавии забони тоҷикиро вомвожаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Пас аз футухоте, ки дар замони пайдоиши ислом анҷом ёфта буд, забони арабӣ нуфузи хеле зиёде дар Шарқи Наздику Миёна пайдо намуда, дорои мақоми волое гардида буд. Аммо ин забон натавонист мисли гуруҳе аз забононе, ки аз байн бурда буд, забони тоҷикиро низ аз байн бибарад. Баръакс ин амр кумак намуд, то забони тоҷикӣ бо иловаи вожагону истилоҳоти зиёд қавитару нерумандтар гардад.

Дар номанигории тоҷикӣ ҳам чарағи иқтибоспазирӣ аз забони арабӣ ба таври равшану возеҳ мушоҳида мешавад. Тарассул ё номанигорӣ аз қадимтарин ғанҳои нигориш аст, ки ҳам ба наср ва ҳам ба назм ва ғоҳе дар омехтагии насру назм дар таърихи забони тоҷикӣ дида мешавад. «Ба ин маънӣ номаҳои зиёде дар «Шоҳнома» омада номаҳои назми Рашидаддини Ватвот ба Ҳокони Шервонӣ ва ҷавобияҳои Ҳокони Шервонӣ ба Рашидаддини Ватвот, номаҳои Абдурахмони Ҷомӣ ва ғайра намунаҳои қотеанд» [2, 20].

Тарассул дар забони тоҷикӣ пешинаи дерина дорад, ки радди пойи он ба давраи Ҳахоманишиён бармегардад. Албатта, дар таърихи қабл аз мелод нигориш ҷуз дар давоири давлатию дарборҳо қорбурде нашофтааст.

Номаҳо аз тарафи муншиён, яъне **дабир** (*нависанда, котиб*), котиби моҳир ва котиби девон навишта мешуд. Муншиён бояд дорои илм, ғасоҳату балоғат ва он ҷи барои сиёсат лозим аст, бошанд. Дар мавриди тарзи нигоштани нома ва маҳоратҳои дабир бисёр назарият вучуд дорад. Дар робита бо номанигорӣ чунин вожаҳое вучуд доранд: **нома** (*навишта, мактуб*), **номаовар** (*қасе, ки мактубе аз тарафи қасе барои қаси дигар барад, қосид, пайк*), **номабар** (*он ки номаро ба қасе бирасонад*), **номарасон**, **номанигор**, **номанигорӣ**, **мактуб**, **тарассул**, **муросила**, **руқъа**, **қосид**, **муншаотро** вохӯрдан мумкин аст, **нома** калимаи *пахлавӣ* (номак) буда, аслан *тоҷикӣ* мебошад. Вожаҳои «**мактуб**, **тарассул**, **муросила**, **руқъа**, **қосид**, **муншаот**» арабӣ ба ҳисоб мераванд.

Муҳаммади Ғаззоӣ дар мавриди навиштани нома дар «Насихат-ул-мулк» чунин мефармояд: «Дабиронро ҷуз набиштан, бисёр ҷизи дигар бояд доништан, то хидмати бузургонро бишоянд. Ва ҳақимону мулуки пешин ғуфтаанд, ки даҳ ҷиз бояд доништан: аввал наздикиву дурии об дар зери замин ва берун овардани қорезҳо ва доништани афзудану қостани рӯзу шаб дар тобиштану зимистон ва рафтори офтобу моҳу ситорагон ва иҷтимоӣ истиқбол ва доништани шумори ангушту шумори қандаса ва маърифати тақвиму ихтиёрот, доништани пизишкӣву

дорухо ва маърифати боди ҷанубиву шимолӣ ва донишони шеърӯ қавомӣ ва бо ин ҳама сабукруҳу хушдидор бояд ва доно бояд ва тарошидани қаламу соҳтану баргирифтани барниҳодан ва ҳарчи андар дил бувад ба нӯки қалам пайдо кунад ва тугӯни қалами ҳешро нигоҳ дорад. Ва дабир бояд бидонад, ки кадом ҳарф қашида бояд навиштан ва кадом гирду пайваста бояд» [3, 92].

Ин ҳама дониш ба дабир кумак мерасонад, ки эҳсосоти шахсии худро дар навиштани нома ба ҳеҷ вачҳ ба назар нагирад.

Назарзода С. номанигорӣро яке аз сарчашмаҳои таҳқиқи истилоҳот ва вожагони забон шуморида, андешаи худро ба таври зайл баён намудааст:

«Манбаи дигар номанигорӣ мебошад. Ба аҳли таҳқиқ маълум аст, ки номанигорӣ ва умури девондорӣ ба забони тоҷикӣ собиқаи тулонӣ дорад. Густариши он ба ҳаде расида буд, ки дар асрҳои миёна шеваи дабири ва илми тарассул пайдо шуд ва китобхона дар ин ришта ба вучуд омад. Ин осорро метавон ба чанд гурӯҳ тақсим кард:

А) рисолат ва баъзе фаслҳои осоре, ки дар илми тарассул навишта шудаанд ва дар онҳо луғат ва истилоҳоти идорӣ оварда шудааст;

Б) китобхона, ки дар онҳо мактубҳои дабирон ва муншиёни машҳури дарбори амирон ва шоҳон ҷамъоварӣ шудааст;

В) матни фармонҳо, маншурҳо, аҳдноҳо, асноди ҳуқуқӣ, шарҳу эзоҳи ташкилотҳои идории даврҳои гуногун, ки дар матнҳои таърихиву адабӣ ва ғайра оварда шудаанд ва роҷеъ ба луғату истилоҳоти иҷтимоӣ сиёсӣ маълумоти муфид пайдо кардан мумкин аст» [6, 83].

Тавре ки мебинем, дар байни забонҳои бостонӣ камтар забонро пайдо кардан мумкин аст, ки барои номанигорӣ чунин манобеи саршор боқӣ гузошта бошад.

Донишмандону файласуфон, шоирон барои мубодилаи афкори худ номаҳо менавиштанд. Номаҳо кумак мерасонанд, ки оид ба вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ замони гуногун маълумоти дақиқ пайдо намоем ва аз таърихи қавму миллати ҳеш хубтару амиқтар боҳайр гардем.

Донишони таърихи қавму миллати худ ин яке аз муҳимтарин вазифаҳои ҳар фард мебошад, баҳусус таърихи забон. Таърихи қавм бо таърихи забон пайваст мебошад. Ганҷинаҳои фарҳангии мо тавассути забон боқӣ монда ва то имрӯз ба мо расидааст. Истиқлол яке аз омилҳои беҳтарини рушди ҳамаҷонибаи забон мебошад.

Яке аз беҳтарин китобхона, ки барои дурусту аниқ омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ ба мо кӯмак мерасонад ва дар он тамоми ҳолатҳои забони тоҷикӣ аз даврҳои бостон то ибтидои садаи бист дарҷ ёфтаанд, ин китоби Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таҳти унвони «Забони миллат – ҳастии миллат» (ибора аз ду ҷилд) мебошад.

Дар ин мақола бахшҳои аз ҷилди дувуми китоби Ғавқ истифода шудааст.

Мактубе, ки баррасӣ менамоем маҳз аз ҷилди дувуми китоби мазкур оварда шуда, дар аҳди Темурӣ тавассути амир Темур ба ҳокими Гелон (минтақае дар Мозандарони Эрон)– Саид Алӣ Киё навишта шудааст. Забони тоҷикӣ дар ин аҳд забони расмӣ дарборӣ буда, корғузорику номанигорӣ ба ҳамин забон сурат мегирифт. Забони тоҷикӣ забони илму адаб низ ба ҳисоб мерафт ва номанависӣ низ яке аз навҳои наср ба ҳамин забон буд. «Дар даврҳои темуриҳо номанависӣ ҳамчун як намунаи насри тоҷикӣ ба дарди мушқилнависӣ душворгӯиву сачъу қофия рӯ ба рӯ мешавад» [9, 57]. Дар ин давр тамоми масоили сиёсӣ бо зӯр иҷро мешуд ва ҳамин тавр номаҳо низ шакли таҳдиду тарсониданро ба худ мегиранд. Дар номаи зайл ин амр бештар равшан мегардад. Дар ин гуна номаҳо ҳар кадом аз тарафҳо ақидаву тафаккури худро бо ояҳои Қуръонӣ, аҳодис тақвият мебахшанд. Бештари вожаҳои, ки истифода мешаванд иқтибосоти арабӣ мебошанд.

Номаҳои амир Темур дар китобе машҳур бо номи «Муншаоти Фаридунбек» ба ҷоп расидаанд ва он маҷмуа дар Қўстантания (Қўстантинопол) ба таърихи ҷумодиюссонӣ 1243ҳ. баробар бо феввали 1858 мелодӣ дар 2 ҷилд дарҷ ёфтаанд.

Муаллифи ин маҷмуа Аҳмад Фаридун мулаққаб ба Тавкей, дар миёнаҳои қарни даҳуми ҳиҷрий мутобиқи қарни шонздаҳуми масеҳӣ мезистааст ва он маҷмуаро дар соли 982 ҳ.қ. 1574 м. ҷамъоварӣ ва таълиф намудааст. Ҷилди аввали китоб бо номи «Назҳат-ул-аҳбор» буда, шомили навиштаҷоти давлатии расмӣ, ки таърихи онҳо ба тафориқ аз асри наби (с) то авосити қарни XVI аст. Он ҷилд иборат аст аз 626 саҳфа, ки аз он ҷумла саҳаҳои 118-142 маҳсус аст ба номаҳои Темур ё хитоб ба Темур.

Ин мақола дар асоси яке аз номаҳои амир Темур ба волии Гелон дар асоси маводди китоби дувуми Э. Раҳмон «Забони миллат- ҳастии миллат» таҳия шудааст.

Амир Темур номаи худро аз дастовардҳои худ дар кишварситониву кишваркушоӣ сар карда, аввал менависад: «Аммо баъд маълум дорад, ки чун ирсоли русул (сафирон) ва расоил (номаҳо) дар замони мувофиқат ва ҳам дар замони муҳолифат суннати ҳазрати ҷалла ва аъло, ки ҷиҳати таҳсили (осон кардани) қабули итоат ва илзоми (лозим шумурдани) ҳуҷҷат ворид мешуд, бинобар мутобиати (пайравӣ) суннати илоҳӣ, кайфият навишта мешуд. Чун ӯ дар бидояти ҳол тариқаи мутобиат ва мутовиат (итоат) маслук (маъмул) медошт, ҳазрати моро дар бораи ӯ назари инояти шафқат ба аъло маоричи камол ҳосил буд, бемӯҷибӣ дар боби салми бунёни инқиёди имтисолу (итоат кардан) авомир осори муҳолифат ба зухур расонид ва сабабе, ки боис бар ин маъно тавонад буд, маълум нашуд. Албатта, истимоъ (шунида) афтода шуд, ки навбати охир чун роёти (парчами) ҳумоюн ба савби (тарафи) мамолики Эрон назҳат (ҳаракат) намуд, дар он азимат ба маъини инояти илоҳӣ тадоруки ҳоли ҷамоати муонидин (муҳолифин) ва мутамарридон (саркашон) ба ҷӣ сурат даст дод ва малик Иззуддини Лур ва подшоҳ Аҳмад ва дигар мулуки Курдистон ва умарои Шервон ва Шаккӣ ва малик Букрот волии Тифлис, ки ҳар яке тариқати муҳолифат варзиданд ва ҳилофи фармони ҷаҳонмутои ҳазрати подшоҳи ислом, ҳаллада-ал-лоҳу мулкаҳу ва султонаҳу (мулк ва давлаташро ҷовид гардонад), ба ҷо оварда аз ҷодаи мутовиат инҳироф намуданд, ба ҷӣ навъ таъйид ва таърик ёфтанд. Арзи он ки ин ҷамоат, ки зикр рафт, мавозеъ ва вилоят ва навоҳӣ ва қалои (қалъаҳо) эшон аз ҳудуди Ҷелон ва амокин (ҷойҳо) ва масокини (сукунатиҳо) ту ба ҳама анвоъ мустаҳкамтар ва саъб-ул-маромтар (мушқилгузартар) буд. Эшон ба тақдими шароити итоат қиём нанамуданд ва фармони бандагии ҳазрати подшоҳи ислом... ба ҷо наёварданд... Ва аҳволи вилояти Хоразму Хуросон ва Табрз пӯшида набошад, ки ба ҷӣ навъ тариқати муҳолифату нифок варзиданд ва насихат қабул накарданд, оқибатуламр маҳзулу мақхур (дучори шикаст) шуданд...

Ақнун агар ҷунончи низому истиқомати умури худ меҳохӣ, бояд ки ба ҳиммати файёзи подшоҳона ва иноёти алтофи хусравонаи ҳазрати мо неку умедвор буда, било ҳуҷҷоб (бедиранг) ба даргоҳи олампаҳо мутаваҷҷеҳ шуда, ё яке аз бародарону фарзандонро равона гардонад ва қабули фармони ҳазрати подшоҳи ислом дар вилояти худ ҷорӣ ва шойеъ гардонад, то ба сабаби нисбати саёдати ӯ қалами авф ва ағмоз бар ҷароиди ҷароими (гуноҳҳо) ӯ қашида шавад... Ва агар ба ҳилофати ин маонӣ ба ҷой оварад ва насихат қабул накунад ва аз аҳволи дигарон мутанаббеҳ (ибрат) нашавад, мебояд, ки ҷангро омода ва муҳайё бошад... ва чун бештар мавоизу насоеҳ ва мулотифа қабул накарда бошад ва фитнаву ҷанг хоста, ҳароина ончи воқеъ шавад аз хунрезии ҳаробӣ ва асру ғорат, гуноҳи тамоми бад-ӯ оид гардад ва ӯ базаҳқору осим (гунаҳкор) бошад, вассалом» [10, 57].

Номаи мазкур аз 407 вожа бо назардошти такрор шудани онҳо иборат буда, аз ин миён тақрибан 139 вожа (бидуни такрор) иқтибосоти арабӣ, 74 вожаи тоҷикӣ бидуни такрор мебошад.

Вожаҳои динӣ-ирфонӣ:

Дар номаи ғавф истилоҳоти марбут ба дин ва тасаввуф бештар воমেҳуранд. Бештари ин вожаҳо дар як ҷумла омаанд. Маонии ин вожаҳоро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Луғатнома»-и Деҳхудо дида мебароем:

ИЛОҲӢ *а. الهي* 1. *мансуб ба илоҳ*; **дини илоҳӣ** дини аз тарафи Худо фириристодашуда. 2. кошӣ; Худо кунад, ки..., аз Худо металабам, ки...

«Аммо баъд маълум дорад, ки чун ирсоли русул (сафирон) ва расоил (номаҳо) дар замони мувофиқат ва ҳам дар замони муҳолифат суннати ҳазрати ҷалла ва аъло, ки ҷиҳати тасҳили (осон кардани) қабули итоат ва илзоми (лозим шумурдани) ҳуҷҷат ворид мешуд, бинобар мутобиати (пайравӣ) суннати илоҳӣ, кайфият навишта мешуд...»

Дар номаи мазкур вожаи «илоҳӣ» ба маънии аввал, яъне мансуб ба илоҳ омадааст.

ИМТИСОЛ *а. امتثال* *kit.* итоат кардан, фармон бурдан.

«Чун ӯ дар бидояти ҳол тариқаи мутобиат ва мутовиат (итоат) маслук (маъмул) медошт, ҳазрати моро дар бораи ӯ назари инояти шафқат ба аъло маоричи камол ҳосил буд, бемӯҷибӣ дар боби салми бунёни инқиёди имтисолу (итоат кардан) авомир осори муҳолифат ба зухур расонид ва сабабе, ки боис бар ин маъно тавонад буд, маълум нашуд.»

ИНҚИЁД *а. انقياد* *kit.* итоат кардан, гардан фурувардан, мутеъ шудан, ром шудан; фармонбардорӣ кардан.

«... бемӯҷибӣ дар боби салми бунёни инқиёди имтисолу (итоат кардан) авомир осори муҳолифат ба зухур расонид ва сабабе, ки боис бар ин маъно тавонад буд, маълум нашуд.»

ИНХИРОФ *انحراف* ҳам шудан, қач шудан; қач рафтани, уреби рафтани; аз роҳ гаштани, майл кардани; қачравӣ, қачроҳӣ; инҳирофи фикрӣ, қачандешӣ, қачии андеша.

«... малик Иззуддини Лур ва подшоҳ Аҳмад ва дигар мулуки Курдистон ва умарои

Шервон ва Шаккӣ ва малик Букрот волии Тифлис, ки ҳар яке тариқати муҳолифат варзиданд ва ҳилофи фармони ҷаҳонмутои ҳазрати подшоҳи ислом, ҳаллада-ал-лоҳу мулкаҳу ва султонаҳу (мулк ва давлаташро ҷовид гардонад), ба ҷо оварда аз ҷодаи мутовият инҳироф намуданд...».

ИТОАТ *а. اطاعت* фармон бурдан, гардан ниҳодан, тобеъ шудан; фармонбардорӣ; мутеъ; **итоат кардан** ба фармони касе сар фурувардан; **аз итоат баровардан** нофармонбардор гардонидан; **ба итоат даровардан** мутеъ гардонидан, фармонбардор кардан; **сар ба ҷанбари итоат даровардан** киноя аз мутеъ фармонбардор шудан.

«Эшон ба тақдими шароити итоат қиём нанамуданд ва фармони бандагии ҳазрати подшоҳи ислом... ба ҷо наёварданд...».

ИНОЯТ *а. عنایت* мададгорӣ, дастгирӣ, ёрӣ; илтифот, меҳрубонӣ.

«Чун ӯ дар бидояти ҳол тариқаи мутобиат ва мутовият (итоат) маслук (маъмул) медошт, ҳазрати моро дар бораи ӯ назари инояту шафқат ба аъло маоричи камол ҳосил буд...».

Дар ин нома вожаи «иноят» ба маънии меҳрубонӣ, илтифот омадааст, яъне амир Темур нисбати волии фалон минтақа назари лутф доштааст.

КАМОЛ *а. كمال* 1. пуррагӣ, тамомият, мукаммал. 2. нашъунамо, рушд; тараққӣ; **аз камол...** аз ниҳояти..., аз ғояти...; **бо камол** эҳтиром бо эҳтироми тамом, бо ниҳояти эҳтиром; **камол ёфтан** ба воя расидан; мукаммал шудан, комил шудан; **ба камол расидан** ба воя расидан; соҳиби фазлу одоб шудан, комил шудан; **номаи камол** ҳуҷҷати расмӣ дар бораи хатми мактаби миёна, аттестат

«...ҳазрати моро дар бораи ӯ назари инояту шафқат ба аъло маоричи камол ҳосил буд...».

Вожаи «камол» дар ин нома ба маънии аввал омада, маънии онро медиҳад ки амир нисбати воли лутфу меҳрубонии зиёде доштааст.

ЧАЛЛА *а. چل* 1. бузург, олӣ 2. **Худои азза ва чалла** Худованди бузургу олӣ.

«Аммо баъд маълум дорад, ки чун ирсоли русул (сафирон) ва расоил (номаҳо) дар замони мувофиқат ва ҳам дар замони муҳолифат суннати ҳазрати чалла ва аълоист...».

«Чалла» низ аз нигоҳи маъноӣ ба гуруҳи лексикаи динӣ мансуб мешавад ва дар ҷумлаи фавқ ба маънии аввал омадааст, яъне барои эҳтироми амир истифода шудааст.

ВАССАЛОМ *а. والسلام* ҳамин асту бас, тамом, тамом шуд, гап ҳамин (*дар мавриди ба охир расидани кор ё хоҳише, маҳдуд гардондани талабе гуфта мешавад*): **нома тамом (кор тамом) вассалом**.

«...гуноҳи тамомӣ бад-ӯ оид гардад ва ӯ базаҳқору осим (гунаҳкор) бошад, вассалом».

ҲАЗРАТ *а. حضرت* 1. ҳузур, ҳозир шудан. 2. даргоҳ, остона. 3. калимаи таъзим ва эҳтиром дар мавриди зикри номи шахсони бузург.

«Аммо баъд маълум дорад, ки чун ирсоли русул (сафирон) ва расоил (номаҳо) дар замони мувофиқат ва ҳам дар замони муҳолифат суннати ҳазрати чалла ва аълоист...»

Дар ҷумлаи мазкур вожаи «ҳазрат» ба маънии сеюм, яъне ҳамчун вожаи таъзиму эҳтиром истифода шудааст.

ТАРИҚА //ТАРИҚАТ *а. 1. طریقه/طریقہ* 1. оин, маслак; мазҳаб. 2. роҳи арбоби тасаввуф: **тариқати нақшбандия**. 3. навъ, ҳел. 4. роҳ

«Чун ӯ дар бидояти ҳол тариқаи мутобиат ва мутовият (итоат) маслук (маъмул) медошт, ҳазрати моро дар бораи ӯ назари инояту шафқат ба аъло маоричи камол ҳосил буд...»

Вожаи «тариқа» дорои маъноҳои гуногун буда, дар номаи мазкур ба маънии роҳ омадааст, яъне роҳи тобеъ шудан ба амирро пеш гирифта буд ва аз ҳамин сабаб амир нисбати воли назари лутф дошт.

Истилоҳоти номанигорӣ:

Аз қадим дар фанни дабирӣ истилоҳоти махсусе вучуд дошт, дар илм ва мукотиботи расмӣ калима ва истилоҳоти арабӣ мавқеи асосиро ишғол мекард, ки вожаҳои истифодашуда дар номаро баррасӣ мекунем:

ИРСОЛ *а. ارسال* фиристодан, равон кардан.

РАСОИЛ *а. رسائل* *kit.* номаҳо, мактубҳо.

РУСУЛ *а. رسول* *ч.* **расул**. фиристодагон, қосидон.

«...чун ирсоли русул (сафирон) ва расоил (номаҳо) дар замони мувофиқат ва ҳам дар замони муҳолифат суннати ҳазрати чалла ва аълоист...» [10, 58].

Чи тавре ки мушоҳида мешавад, тамоми вожаҳо аз забони арабӣ ва як реша мебошад, аммо маъноҳои мухталиф. Вожаҳо бо ҳамрои маъноашон дар боло оварда шудааст.

Хулоса, масъалаи иқтибоспазирӣ дар тамоми забонҳои дунё дида мешавад ва забоне мавҷуд нест, ки бидуни иқтибос гирифтани аз забони дигар қавӣ гашта бошад. Аммо иқтибоси

забони арабӣ дар забони тоҷикӣ бештар аз иқтибоси забонҳои дигар дида мешаванд, ки баъзеи онҳо барои мо хеле маъмулӣ гаштаанд. Сабабҳои зиёде барои иқтибоспазирӣ забон вучуд дорад, аз қабилӣ сабабҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, динӣ ва дигар асбоб. Воридшавии иқтибосоти арабӣ ва нуфузи он дар забони тоҷикӣ сабабҳои сиёсӣ ва динӣ дорад, ки дар натиҷа бештари иқтибосоти забони мо аз арабӣ мебошад.

Адабиёт:

1. Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.
2. Алимӯҳаммади Х., Ҷурабек Н. Нома ва номанигорӣ дар «Шохнома». – Душанбе, 2009.
3. Қосимова М. Вожаҳои динӣ ва истилоҳоти тасаввуфӣ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ»// Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, № 2, 2018.
4. Мирзо Ҳ.С. Истилоҳот ва истилоҳногории тоҷикӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2019.
5. Мӯҳаммад Ғ. Насиҳат-ул-мулк. Таҳияи Назруллоҳи Назар. – Душанбе: Ирфон, 1993.
6. Назарзода С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников. – Душанбе, 2004.
7. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, ғароиш ва дурнамо. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 371 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Аз асри X то XX. Иборат аз 2 ҷилд. Дар зери таҳрири: М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Н.А. Маъсумӣ. – Москва, 1969.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибора аз 2 ҷилд). Зери таҳрири: С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе, 2008.
10. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат. – Душанбе: Андалеб-Р, 2018.
11. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат. Китоби 2. Забон ва замон. – Душанбе, 2019.
12. براون ، ادورد. از سعدی تا جامی، ترجمه و حواشی علی اصغر حکمت. – تهران، 1338.
13. دهخدا علی اکبر. لغت نامه. تهران، 1342.

Калидвожаҳо: *иқтибос, истилоҳ, нома, номанигорӣ, тарассул, мунишён, дабир, руқъа, таърих, сиёсӣ, иқтисодӣ, динӣ.*

Аннотация

АРАБСКИЕ ЦИТИРОВАННЫЕ ТЕРМИНЫ В НОМЕНКЛАТУРЕ ТЕМУРСКОГО ПЕРИОДА (на материале второй книги Э. Рахмона «Язык нации – сущность нации»)

Данная статья подготовлена на материале второй книги Э. Рахмона «Язык нации – сущность нации» - письмо Амира Темура губернатору Гелон-Саид Али Кия. Также приводится информация о важности написания писем для языка и его значения, о причинах цитируемости языка и преимуществах этого порядка. Письмо было подвергнуто лексическому анализу и использованы важные толковые словари, такие как «Словарь» Алиакбари Дехудо и культуры таджикского языка.

Ключевые слова: *цитата, термин, письмо, неманипулятивное, тарасул, мунишян, дабир, рука, история, политическое, экономическое, религиозное.*

Annotation

ARABIC QUOTED TERMS IN THE NOMENCLATURE OF THE TEMURIAN PERIOD (based on the material of the second book of E. Rahmon "Language of the nation - the essence of the nation")

This article was prepared on the material of the second book of E. Rahmon «The language of the nation - the existence of the nation» - a letter from Amir Temur to the governor of Gelon Said Ali Kiya. Information is also provided on the importance of writing letters in the language and its stability, on the reasons for the citation of the language and the advantages of this order. The letter was subjected to lexical analysis and important cultures were used, such as the «Dictionary» of Aliakbari Dekhudo and the cultures of the Tajik language.

Keywords: *quotation, term, writing, non-manipulative, tarasul, munshiyani, dabir, hand, history, political, economic, religious.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бабаева Сумая Аслиддиновна, магистранти соли дуҷуми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел.: +992 889983434, Email: sumaya.babayeva@mail.ru

Сведение об авторе: Бабаева Сумая Аслиддиновна, магистрантка втарего курс Институти забона ва литературы им. Рӯдаки НАНТ. Тел.: +992 889983434, Email: sumaya.babayeva@mail.ru

About the author: Babaeva Sumaya Asliddinovna, master of the 2nd course Institute of Language and Literature. Rudaki NAST. Tel.: +992 889983434, Email: sumaya.babayeva@mail.ru

НЕОЛОГИЗМЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Таджикский литературный язык базируется на языке классической персидско-таджикской литературы и имеет тысячелетнюю историю. Исследование современного таджикского языка является одним из важных вопросов таджикского языкознания, связанное с его внутренней структурой, функционированием в быстро сменявшихся друг друга событий трагического XX-го века. В течение многих столетий этот литературный язык существенно не изменялся с точки зрения грамматической структуры; изменения касались в основном лексики и стиля. Между тем, живой народный разговорный язык развивался и претерпевал изменения как в грамматике, так и в лексике. В таджикских говорах появилось много грамматических новообразований, слов и оборотов, которые отсутствовали в таджикской живой речи. Таким образом, образовалось заметное различие между таджикским языком до и после периода независимости, которое с течением времени всё более возрастает. В настоящее время таджикский язык, так же, как и многие другие языки, переживает «неологический бум» [Музофиршоев М.О., 174].

«Неологический бум» последних двух десятилетий находит яркое отражение в публицистике, в языке средств массовой информации и литературной критике, материальных благах в минимальном объёме. Такие неологизмы называются лексическими. Здесь же можно указать на фразеологические неологизмы, представляющие собой новые устойчивые словосочетания, например: *to hang noodles on your ears* - вводить в заблуждение кого-либо – сафсата хондан, домони касеро бо чормағзи пуч пур кардан; *turn on the printing press* - начать дополнительно печатать бумажные деньги, не обеспеченные товарным производством – дастгоҳи пулчопкуниро ба кор даровардан.

Неологизмы, представляющие собой слова, составные термины и фразеологизмы, называются в целом лексико-фразеологическими. По назначению неологизмы можно разделить на четыре группы:

1) Неологизмы первой группы появляются для названия реалий и понятий, которых раньше не существовало в жизни народа: венчурный-венчурй – направленный на финансирование новых неапробированных идей, проектов, связанных с риском; возрожденцы-эхёйхо – последователи различных псевдопатриотических движений, стремящихся к возрождению; грант-грант – форма дополнительного финансирования научных исследований в виде определённых дотаций; декоммунизация-аксулкумунизатсия, десоветизм-аксулшўравизм – ликвидация или преобразование Советов как органов государственной власти, а также слова гамбургер, гигабайт и др.

2) Неологизмы второй группы создаются для названия явлений, которые уже имели место в жизни общества, но не получили по тем или иным причинам, в частности идеологического характера, своего наименования: *extrajudicial* -гайрисудй – находящийся за пределами судопроизводства, осуществляемый без суда и следствия; *the returnee* -бозгашта – тот, кто добровольно возвращается на родину из эмиграции; *command and bureaucratic* -кумондонию *gasmiyatchigi* – ленинский стиль руководства.

3) В третью группу входят неологизмы, которые обозначают реалии, не существующие в действительной жизни, но прогнозируемые, возможные в фантазиях, при дальнейшем развитии науки и техники: *cyborg* -киборг - *semi-human* -нимодам, *semi-robot* -нимробот, *the spaceship* -космолёт – *space plane* -корабль-хавопаймой кайҳонй-киштй, *spaceplane* -космоплан, *nuclear winter* -зимистони ядрой.

4) Четвёртую группу неологизмов составляют лексические единицы, которые дублируют слова с тем же значением. Это могут быть полные (идеографические) синонимы, тождественные по значению и стилистической окраске: *sovereign* – давлатдор; *statesman* – давлатй; *loyal* – фармонбардор, содик; *flattering, obsequious* – тамалуккорона; *weighted* – ботааммул; *thoughtful* – окилона; *fateful* – такдирсоз; *historical* – таърихй, предваряющий великие события на будущее [П.Джамshedов, 978].

Чисто таджикские неологизмы. Многочисленны лексические новообразования, которые имеют чисто таджикскую основу: *афшура* – *juice* сок, выжатый из фруктов; *адвинчот* – *medicine* лекарство, химическое вещество, которое применяют против вредоносных насекомых; *абардастон* – *abardaston* крупнейшая и важная поэма; *бодгона* – *window pane*; *довталаб* – *entrant*; *зоднома* – *birth certificate*; *миёнчигарй* – *mediation*; *душахрвандй* – *dual citizenship*;

камбизоат - poor; гузарнома – passage. Подобные слова не встречаются в других языках иранского происхождения.

Займствованные неологизмы. Большую группу неологизмов таджикского литературного языка 90-х годов XX и начала XXI веков составляют займствованные слова. По способу проникновения займствованные неологизмы делятся на две группы: а) неологизмы, займствованные из русского языка и б) неологизмы, вошедшие через персидский язык.

а) Неологизмы, займствованные или принятые из других языков посредством русского языка. Среди неологизмов, займствованных из русского и европейских языков, по своему количеству и темпу проникновения выделяются лексические займствования из английского языка. Причина такого темпа, по-видимому, кроется в развитии современной науки и техники и в признании английского языка языком передовой технологии. Ср., например, аудиодиск–пластическая карта, которая имеет круглую и тонкую форму, применяемая для сохранения звукового материала; аудит–отражение результатов проверки финансовой деятельности организации; видеодиск–пластический диск, который применяется для сохранения видеоматериалов; буфер–хамчавор–территориальный, пограничный; средство и помещение между двумя противоположными вещами; бизнес–тичорат, коммерция, торговля, виндоус–основная системная программа компьютера, генотсид–искоренение какой-нибудь нации или расы; глобал–чахонгарой–глобальный; грант–определенная сумма денег, которая послужит помощью для создания предприятия, проведения научных исследований», дискет–пластическая карта объёмом до 4,5 мб, депортация–бозфирист–выселение нелегальных граждан из одного государства в другое; дивиди фув–специальный технический прибор, посредством которого приводят в действие звуковые и отражающие материалы на карте; Интернет– всемирная компьютерная информационная сеть; квота–доля, часть; ксерокс–компьютерная копия документов; саммит–встреча официальных лиц государств нескольких стран, сплочённых в единый союз и многое другое [Волошин Ю.К., 15].

б) Неологизмы, займствованные или принятые из других языков через персидский язык:

Исконно-персидские слова. К этому числу неологизмов относятся слова: арусак – кукла; арзёб– presentation; вироиш – editing, straightening; гававгон – hostage; гиро – influential, effective; вом – debt; вомбаг – loan.

Другая группа слов, вошедших из персидского языка в этот период, является неологизмами и в самом этом языке. Например, слова мохвора – satellite (dish) antenna, шаҳрванд - citizen, мохнома – monthly, газета или журнал, выходящий один раз в месяц, образовались в персидском языке Ирана сравнительно недавно.

Займствованные арабские неологизмы, вошедшие через персидский язык. Среди займствованных персидских неологизмов встречаются слова арабского происхождения, которые в таджикском языке получили вторичное употребление. Эти слова могли проникнуть в таджикский язык как посредством персидского языка, так и путём активизации архаизмов. Такие неологизмы можно разделить на следующие группы:

а) Слова, обозначающие лицо: муншӣ в значении «высокая должность, главный руководитель организации или партии»; мухосиб–бухгалтер; нозир–инспектор; мухассил–ученик, студент; ҳосиб–оккупант, насильно отбирающий что-то, принадлежащее местному жителю.

б) Слова, обозначающие различные жизненно важные понятия: муҳаррик– motor; макула – category; мувозибат – care; инфичор– explosion; асолат – nobility.

К займствованным арабским неологизмам, вошедшим посредством персидского языка, относятся не только имена существительные, но и другие части речи. Например, слова: мунсифона – ashamed; муташанниҷ– unfavorable; муштаракул–манофеъ - having mutual interests, относятся к прилагательным; адида – a lot, more; ағлаб – majority; мунтахо – completion, end; ахиран – at the end, finally, the last - к наречиям; алайхи – against, алорағми – in front of являются союзами.

Таким образом, основным стержнем появления лексических новообразований в современном таджикском литературном языке является его исторически сложившаяся словообразовательная система. Через словообразовательные модели языка проходят не только собственно таджикские новообразования, но и все те калькированные и займствованные новоявления из других языков, которые особенно быстро реагируют на изменения в общественной жизни и языке.

В современном таджикском языкознании для обозначения новых слов и значений используется термин «неологизм» и его таджикский эквивалент –»наввожа».

Неологизмами называются слова, как собственно новые, впервые образованные или заимствованные из других языков, так и слова, которые были известны в таджикском языке и ранее, но или употреблявшиеся ограниченно, за пределами литературного языка, или вышедшие на какое-то время из активного употребления, а ныне ставшие широко употребительными, а также производные слова, которые как бы существовали в языке потенциально и были образованы от давно известных слов по определённым моделям лишь в последние годы.

Несмотря на то, что термин «неологизм» не нов, он до сих пор не имеет однозначного определения. Как думают исследователи, существует несколько лингвистических теорий, пытающихся раскрыть языковую сущность такого явления, как неологизм. Условно эти теории называются стилистической, психолингвистической, лексикографической, денотативной, структурной и конкретно-исторической [Алиаскарова, 2006, 23]. Наиболее приемлемой из этих точек зрения, как нам кажется, последняя.

Реальные факторы образования неологизмов. Основными факторами появления новых слов в таджикском языке 90-ых годов XX века и начала XXI века являются:

а) приобретение государственного суверенитета Республикой Таджикистан: афсар – officer, аҳзоб – party, иҷлосия – session, сарнишин – pilot;

б) развитие науки и технологии: компьютер, принтер, Интернет, дивиди (DVD), сиди (CD), дискета (заимствование); мушак – the mouse, шабака – network, сомона – website, мавҷгир – antenna, пайконак – USB flash drive;

в) политические и социальные преобразования: бозсозӣ – reorganization, карахтӣ – stagnation, ошкорбаёнӣ – publicity, раъйпурсӣ – the referendum;

г) расширение межкультурных и экономических контактов: дабир – secretary, даргирӣ – war, confrontation, дафтар – office, додгоҳ – prosecutor's office, киф – bag, макула – category.

Способы образования многозначных значений слов и появление семантических неологизмов в таджикском языке. Полисемия представляет собой следствие переноса наименования с одного предмета на другой и постепенного развития значения слова. Основными способами появления переносных значений и образования неологизмов в современном таджикском языке являются следующие:

Метафора (употребление слова в переносном значении на основе сходства в каком-либо отношении двух предметов или явлений): норинчак (little mandarin) в значении «граната», барқ (lightning) в значении «электричество», ситора (star) в значении популярный и знаменитый артист;

Метонимия (использование названия одного предмета вместо другого на основании внешней или внутренней связи между ними). Путём метонимии возникли слова: каламӣ-пестрада в значении «рукописный», садо (звук, голос) в знач. «радио»; симо (лицо, облик) в смысле «телевидение» и т.д.;

Неологизмы играют большую роль в современном таджикском языке. Они позволяют обогащать словарный запас в определенные исторические периоды. Неологизмы в таджикском языке делятся по источнику появления, по предназначению и способам создания – это общезыковые неологизмы, которые создаются в основном для обозначения нового предмета или явления. Такие слова являются неологизмами до тех пор, пока они сохраняют налёт свежести. Как правило, они входят в пассивный словарный запас таджикского языка. В таджикском языке также существуют индивидуально-авторские неологизмы, которые создаются писателями для придания художественности тексту. Такие неологизмы всегда имеют автора и зависят от контекста.

Литература:

1. Алиаскарова Г. Ф. Сравнительный анализ неологизмов в русском и немецком языках: автореф. дис:... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 23 с.
2. Волошин Ю. К. Новообразования и собственно неологизмы современного английского языка (опыт дифференциации новых слов): Автореф. дисс:... канд. фил. наук. – М., 1971. – 15 с.
3. Джамшедов П. Дж. Очерки по сопоставительной типологии английского и таджикского языков. – Душанбе, 1988. – 126 с.
4. Забони хозираи тоҷик. Лексика. – Душанбе, 1981. – 106 с.
5. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. – Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 243 с.

6. Музофиршоев М. О. Неологизмы и способы их образования в современном таджикском литературном языке (на материале периодической печати 90-ых гг. XX и начала XXI веков): дисс. канд. филол. наук. – Душанбе, 2012. – 174 с.
7. Таджикско-английский словарь. Сост. П. Джемшедов. – Душанбе, 2008. – 978 с.
8. Kennedy A.G. Current English. A study of Present-Day Usage and Tendencies, Including Pronunciation, Spelling, Grammatical Practice, Word – Coining and the Shifting of Meanings [Текст] / A.G. Kennedy. – Boston, Ginn and Co., 1935. – XIV. – 737 p.

Ключевые слова: *заимствование, неологизм, язык, таджикский, английский, арабский, латинский, греческий, французский, немецкий, итальянский, источник, новообразования.*

Аннотатсия

НЕОЛОГИЗМҲО ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар ин мақола мо дар бораи неологизмҳои қарзӣ сухан меронем. Як гурӯҳи калони неологизмҳо дар забони адабии тоҷикӣ солҳои 90-ум ва ибтидои асри 21 вожаҳои қабулшуда мебошанд. Аз рӯи усули воридшавӣ неологизмҳои вомӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) неологизмҳои вомгирӣ аз забони русӣ ва б) неологизмҳое, ки тавассути забони форсӣ ворид шудаанд.

Неологизмҳои арабӣ, ки тавассути забони форсӣ ворид шудаанд. Дар байни неологизмҳои вожаи форсӣ вожаҳои арабзабоне ҳастанд, ки дар забони тоҷикӣ мавриди истемоли дуюмдараҷа қарор гирифтаанд. Ин вожаҳо ҳам тавассути забони форсӣ ва ҳам тавассути ғазол шудани архаизмҳо метавонистанд ба забони тоҷикӣ ворид шаванд.

Калидвожаҳо: *иқтибос, наврожа, забон, тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, арабӣ, сарчашма, лотинӣ, юнонӣ, фаронсавӣ, олмонӣ ва италиявӣ.*

Annotation

NEOLOGISMS IN THE TAJIK LANGUAGE

This article is about borrowed neologisms. A large group of neologisms of the Tajik literary language of the 90s of the XX and the beginning of the XXI centuries are borrowed words. According to the method of penetration, borrowed neologisms are divided into two groups: a) neologisms borrowed from the Russian language and b) neologisms entered through the Persian language.

Borrowed Arabic neologisms entered through the Persian language. Among the borrowed Persian neologisms, there are words of Arabic origin that have received secondary use in the Tajik language. These words could have penetrated into the Tajik language both through the Persian language and by activating archaisms.

Keywords: *borrowing, neologism, language, Tajik, Russian, Arab, English Latin, Greek, French, German, Italian, source.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Султонова Нодира, магистранти соли дуюми факултети забони англисии ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Роҳбари илмӣ: Каримов Ш. Б.

Сведения об авторе: Султонова Нодира, магистрантка второго курса факультета английского языка Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Найчнӣй руководитель: Каримов Ш. Б.

About the author: Syltonova Nodira, a second-year master's student at the English language faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini.

Scientific leader: Karimov Sh. B.

*Ризоева Фотима,
магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷик*

ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ БО ВОЖАИ «ДИЛ» ДАР РОМАНИ «ДАР ОРЗУИ ПАДАР»-И ҚАРОМАТУЛЛО МИРЗО

Фразеология (phrasis – ибора, ифода, logos – илм) истилоҳи юнониасл буда, ҳамчун як қисми забоншиносӣ маҷмуи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаи устувор, қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистии онҳоро меомӯзад. Ифодаҳои рехтаи устувори забонро воҳидҳои фразеологӣ ё фразеологизмҳо меноманд (Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ, 2016, 353). Муҳаққиқи таъбириоти лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ Н.Ғадоев ба ин категорияи луғавӣ чунин таърифро муносиб донистааст: «Воҳидҳои луғавие, ки дар нутқ маънои луғавии худро дигар намуда, маънои маҷозӣ қабул менамоянд ва як маънои яклукху тағйирёбандаро ифода мекунанд, дар забоншиносӣ воҳидҳои фразеологӣ мегӯянд (Ғадоев, 2017, 3).

Перомунӣ таҳқиқи масъалаҳои мухталифи фразеологизмҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик саҳми забоншинос Ҳ.Маҷидов калон аст. Номбурда дар рисолаҳои «Фразеологияи забони тоҷикӣ» (1982), «Хусусиятҳои луғавию маъноии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ забони адабии ҳозираи тоҷик» (1998), «Системаи фразеологӣ забони адабии муосири тоҷик» (2006) ва мақолати зиёде оид ба нишонаҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ, таснифоти онҳо аз рӯи сохт ва таркиб ва маъно, хусусиятҳои услубӣ ва мақсад ва ҷойгоҳи истифодаи фразеологизмҳо, нақши онҳо дар забони асари бадеӣ изҳори андеша намудааст.

Баррасии паҳлуҳои мухталифи луғавию маъноӣ ва услубии воҳидҳои фразеологӣ дар забони асари бадеӣ ба ривочи илми услубшиносӣ тоҷик марбут буда, он дар қорҳои таҳқиқотии забоншиносон Н.Маъсумӣ (1959, 1974), Р.Ғаффоров (1966), Б.Қамолиддинов (1967), Ҳ.Ҳусейнов (1972), А.Абдуқодиров (1978) ва дигарон инъикос ёфтааст. Муаллифон муҳим будани истифодаи фразеологизмҳо ҳамчун воситаи тавоноии таъсиррасонӣ ба ҳиссиёти шахсият, воситаи муҳими услубӣ баёни нависанда ва нутқи персонажҳои асар қаламдод кардаанд.

Зикр қардан бамаврид аст, ки анъанаи гирд овардан ва таҳлилу тавзеҳи воҳидҳои фразеологӣ дар забоншиносӣ тоҷик таърихи қадима дошта, тафсири қалимаву ифода ва ибораҳои рехта дар луғату фарҳангномаҳои классикӣ амсоли «Луғати фурс», «Фарҳанги Сурурӣ», «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ», «Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Баҳори Аҷам», «Ҷароғи ҳидоят», «Ғиёс-ул-луғот» ва монанди инҳо ба таври васеъ мушоҳида қарда мешавад ва онҳо аз ҷумлаи намунаҳои беҳтарини луғатҳои фразеологӣ низ махсуб меёбанд. Чунин таомул минбаъд дар замони шуравӣ низ идома ёфт. Дар ҷодаи ҷамъоварӣ ва дар шакли фарҳангнома ба таъъ расонидани фразеологизмҳо хизмати М.Ғозилов бо нашри «Фарҳанги ибораҳои рехта» (дар ду ҷилд солҳои 1963, 1964), «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ» (1975), саҳми Р.Абдуллозода ҷиҳати ба таъъ расонидани «Фарҳанги ибораҳои халқӣ» (1988) ва дигарон басо калон аст.

Воҳидҳои фразеологӣ дар ороиши нутқи тасвирии адибон ва нутқи персонажҳои асари бадеӣ нақши муҳим дошта, ҷиҳати таъсирбахш инъикос намудани ҳодисаву воқеаҳои зиндагӣ, нишон додани муносибату муоширати одамони касбу қор ва сатҳи иҷтимоӣ фарҳангиашон гуногун, пурҷозибаву пуробуранг тасвир намудани вазъияту ҳолатҳо хизмат кардаанд. Чунин иқдом аз умқи таърих сарчашма гирифта, то замони мо идома ёфтааст. Дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ қалимаҳои аслии забонамон, ки дар фонди асосии луғавӣ мақоми муҳим доранд, ҳеле калон аст. Хусусан, вожаҳои ифодагари номи узвҳои бадани инсон, ки дар илм бо истилоҳи соматизмҳо маъмул мебошанд ва бинобар хусусиятҳои зиёди сермаъноиро соҳиб будан дар созмон додани ифодаву таркибот, ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ нақши калон доранд.

Нависандаи халқии Тоҷикистон Қароматулло Мирзо адиби ҳеле сермахсул аст. Дар эҷодиёти ӯ жанрҳои насрии ҳикоя, қисса ва роман мақоми асосӣ дорад. Дастраси ҳонанда гардидани романи «Дар орзуи падар» (2009, нашри нав) аз он дарак медиҳад, ки муаллиф ба қуллаҳои баланди эҷодӣ расидааст ва ҳамчун суханвари соҳибсабқ ва забондон пурра ба қамол расидааст. Истеъмоли қалимаҳои тоҷикиасл, тобишу ҷилоҳои гуногуни маъноиву услубии онҳо дар забони асар басо фаровон сурат гирифта, барои бою рангин муассиру ҷаззоб баромадани матни асар мусоидат намудааст. Таҳқиқи забони роман нишон дод, ки нависанда дар романи мазкур бештар дар 800 маврид воҳидҳои гуногуни фразеологиро ба қор бурдааст. Ҳадаф аз

корбурди чунин унсурҳо ба сухани адиб ва ё нутқи персонажҳо бахшидани оҳанги муассирӣ ва расонидани таъсири руҳию эмотсионалӣ ба хонанда мебошад. Дар сохтани воҳидҳои фразеологӣ ва таъбирҳои халқӣ, ки тавре ки зикр шуд, нақши узвҳои бадани инсон (соматизмҳо): *сар (калла), дил, қизар, пайванд, пой (линг), даст, чаши, бинӣ, забон, гӯш, лаб, дандон, мӯй, нӯст, тан, рӯй (рухсор, чехра), башара, фӯк, устухон, нохун* ва монанди инҳо калон мебошад. Бо мақсади аз доираи мавзӯи асосии таҳқиқ берун набаромадан бо овардани чанд далел иктифо мекунем: **ба чаши чор нигаристан** (хеле интизор шудан): Ба атроф **бо чаши чор нигарист** (ДОП, 8); **қизари касе пора кардан** (касери саҳт азоб додан): Хандида-хандида **қизари** ўро **пора мекард** (ДОП, 11); **ба гӯши мурда азон гуфтан** (матлабро дарк накардан): Ба ӯ гуфтани буд: Ҳамин қадар ҷоғ задани ман ба ҳаво рафтанд? Ё ман **ба гӯши мурда азон гуфтам!** (ДОП, 19); **чехрани шуқуфон** (табъи хуш), **забони ширин** (хушгуфторӣ, нармаҳсанӣ): ...ҳар боре ӯ хонашон ояд, сир бой надода, бо **чехрани шуқуфон, забони ширин** пешвозаш мегиранд (ДОП, 37); **рӯй тофтан** (нафрат, эътироз, қарр доштан, изҳори норизоӣ): Мавлонзода **рӯйро аз ӯ тофт**, қарр омад (ДОП, 65); **сар ба тахта гирифтан** (таҳдиди қуштан кардан): Нозимӣ чӣ ҳаёл кардааст ўро? **Сарашро ба тахта мегирад** вай (ДОП, 89); **даҳон ҷунбидан** (хӯрдан): Шукри бачаҳоят аз пагоҳ то беғоҳ **даҳонашон меҷунбад** (ДОП, 132) ва амсоли инҳо.

Маводи ҷамъоваришуда нишон медиҳад, ки дар забони роман фразеологизмҳо дар қолабҳои гуногун падида омадаанд:

1. Дар қолаби ибораҳои исми изофӣ, ки ҷузъи аввали онҳо вожаи дил буда, ҷузъи дуюмашон хусусияти муайянкунандагӣ доранд ва бештар мафҳумҳои маҷозиро нисбат ба маъноҳои дил инъикос мекунанд: **дили сангин, дили соф, дили бузук (нопок), дили сӯзон, дили мурда, дили оташигирӣ** ва ҳоказо. Гуфтан ҷоиз аст, ки ибораи **дили сангин** дар матни роман мафҳуми «бераҳмӣ»-ро вобаста ба вазъи хеле душвору рикқатовари ҳиссию равонии персонаж – Мушарраф дар таркиби фразеологизми **дили сангин обу нарма гиштан** ба тариқи муқобилгузорӣ ифода кардааст: *Аз суханҳои пуралам, дардолуди зани сиёҳпӯш Мушарраф ҳама мутаассир, гӯё дилҳои сангин ҳам об ва нарма мешуд* (ДОП, 471). Ба воситаи ҷузъҳои ба вожаи **дил** тобеъшуда – сифатҳои феълии **сӯзон, оташигирӣ** танависанда алангаи олами ботинии персонажҳо, тасвири вазъи руҳию эмотсионалӣ ва ҷисмонии онҳо дар ҳолати муқобилгузорӣ тасвир кардааст: *...чаши ба офтоб, ба ҳаёлаш аз ҷояш намеҷунбад, шах шуда буд, парвои дили сӯзони завҷаш надошт* (ДОП, 274). Вазъияти боз ҳам душвори психологӣ ва эмотсионалии персонаж ба воситаи фразеологизми **дили оташигирӣ** дар матни роман чунин ифода ёфтааст: *Ба дили оташигирӣ вай бод андохтанд, ҳудайро гум кард, фидои ин аҳмақ* (албатта, имрӯз меғӯяд ин ҳарфҳо) *шудан хост* (ДОП, 26). Чунин қолаби ибораҳо матлабро ба таври саҳеҳ инъикос намудаанд: **дили соф** (амали бегаразона): *...танҳо ӯ ҳис кард, ки аз рӯйи дили соф вай ин тавр рафтор карда* (ДОП, 277).

Қайд кардан бамаврид аст, ки падидаи силсилабандии ибораҳои фразеологӣ бо ибораҳои озоди синтаксисӣ, бо таркибҳои маҷозию ғайримаҷозӣ дар матни роман на танҳо бо мақсади ҷаззобу ҷолиб дарҷ ёфтани фикри адиб мусоидат кардаан, балки онҳо барои тақвият бахшидани фикру сухани персонажҳо ва ба таври кинояомез таъкид намудани ягон аломату хусусияти шахс низ нақши муҳим бозидааст. Чунончи: **Нав вақти зангирии** ин ҷӯраи шумо **расидааст**, вай ҳоло **ҷавони навхат, бачаи булулак, зану фарзанд надорад** (ДОП, 17). Ҳол он ки ҳадафи гӯянда чизи дигар аст: Нозимӣ **ҷавони ноболиғ, бетачриба, бачаи нопухта** нест ва ӯ қайҳо **оиладор ва соҳиби фарзанд** мебошад.

2. Вожаи «дил» ҷузъи ибораҳои фразеологӣ феълий. Дар ин гурӯҳи ибораҳои фразеологӣ калимаи **дил** мақоми меҳварӣ надорад ва он ба ҷузъи феълии ибора тобеъ шуда омадааст. Дар чунин ибораҳо бештар ҳамаи ҷузъҳо дар шакли яклухт як мафҳумро ифода кардаанд, ки ин чихат, аз як тараф. Аз сермаъноии вожаи **дил** ба вуқӯ ояд, аз тарафи дигар, тобишҳои зиёди маъноӣ доштани феълҳои ёридохандаро нишон медиҳад: **дил мондан** (ранҷидан; бемехрӣ): *Меғӯяд, ки дилаш мондааст, шумо тез, бадҷаҳл будаед* (ДОП, 21). – *Шунидӣ, чӣ гуфтам? Рав. – Наметавонам муаллим. – Барои чӣ? – Дилам мондааст* (ДОП, 56); **дил нақандан** (мехр доштан): *...шавҳараи ба хонааш раво доштааст, аз занаш дил нақанда будааст, вомехӯрдаанд* (ДОП, 89).

Ба ин тариқа, аз баррасии чунин нави фразеологизмҳо бармеояд, ки қариб дар бештарини мавридҳо дил ҳамчун узви биологӣ ба маънои асли истеъмол наёфта, балки он тавассути маъноҳои маҷозӣ дар робита ба шаклҳои гуногуни феълӣ таъбирҳои рӯйи қор овардааст, ки онҳо барои инъикос намудани вазъи руҳии персонажҳо, ҳиссиёти ботинӣ ва зохирии онҳо хизмат кардааст.

3. Ҷумлаҳои фразеологӣ бо вожаи «дил». Дар забони романи «Дар орзуи падар» унсури луғавии «дил» дар таркиби ҷумлаҳои зиёди фразеологӣ омада, бо дигар вожаҳо дар ягонагии маъноӣ қарор гирифта, барои ҳадафманду диққатҷалбкунанда баён намудани фикр хизмат кардааст. Теъдоди ҷумлаҳои фразеологӣ бо вожаи «дил» нисбат ба дигар анвои фразеологизмҳо зиёдтар мебошад. Доир ба моҳияти ин воҳидҳои нутқ Н.Гадоев дуруст қайд кардааст, ки «Ҷумлаҳои фразеологӣ ба монанди ҷумлаҳои одии наҳвӣ фикри тамомшударо не, балки як мафҳуми мураккабро ифода мекунанд. Дар ҳақиқат, аз нигоҳи шакл дар онҳо ҳамаи аъзоҳои ҷумларо мебинем, вале онҳоро ифодагари маъноӣ ба итмомрасида ҳисоб кардан ҷоиз нест, ҳарчанд ки интонатсияи ягона доранд» (Гадоев. 2017, 84).

Воқеан, ҷумлаҳои фразеологӣ, ки яке аз ҷузъҳои онҳо вожаи **дил** бошад, барои ифодаи як мафҳум ҳам дар нутқи тасвирии нависанда ва ҳам дар нутқи персонажҳо дар забони романи «Дар орзуи падар» кам нестанд. Чунончи: *дил обу адо шудан, дил аз задан мондан, дил кушода шудан, дил хунук шудан, дил гумгиреҳ хӯрдан, дил гуноҷинак рафтан, дил аз сандуқи сина берун ҷастан, ба дил чун хор халидан, дили касеро газидан, дил пора-пора шудан* ва амсоли инҳо. Бо намунаҳои зикршуда ҳам дар матнҳои забони адабӣ ва ҳам дар нутқи лаҳҷавӣ дучор омадан мумкин аст. Масалан, ҷумлаи фразеологӣ *дил аз задан мондан* (хабари нохуш шунидан) барои нишон додани кайфияти персонаже, ки ҳанӯз матлабро нафаҳмидаст, ба таври нишонрас ба қор рафтааст: *«Ариза? – Бо шунидани ин ҳарфи хунук дили Шафӣ дар қафаси синааш чанд лаҳза аз задан монд»* (ДОП, 42). Ё ин ки ҷумлаи маҷозӣ *дил обу адо гаштан*ро ба ду маъно фаҳмидан мумкин аст: а) мафтуну шайдо, ошиқ шудан; б) аз ҳад зиёд ғам доштан. Дар забони асар ба маънои аввал ин тавр қорбаст шудааст: *...ба дараҷае дӯст медорад, ки дили хонанда обу адо мешавад* (ДОП, 37); *дил хунук нашудан* (ором нагирифтани): *Бо ин ҳама дили Меҳрубон хунук намешуд* (ДОП, 136).

Қайд кардан ҷоиз аст, ки фразеологизмҳои *дил гумгиреҳ хӯрдан* (беқарор шудан), *дил гуму гиреҳ хӯрдан* (беҳуд шуда, қамоли бекуватӣ), *дил гуноҷинак рафтан* (ҳаваси касеро хӯрдан), *дили касеро газидан* (саҳт ранҷонидани касе) ва ғайра асосан дар гуфтори намоёндагонӣ лаҳҷаҳои забонамон истеъмол меёбанд. Онҳо дар забони роман бо мақсади услубӣ истифода гардидаанд. Чанд мисол: *...ягона хоҳиш дошт аз онҳо, ки ба ӯ диҳанд, силоҳ – автомат мегуфту дилаш гумгиреҳ меҳӯрд* (ДОП, 225). *– Биё, бачам, – гуфт ва барои ҷигарбандаш дилаш гуму гиреҳ хӯрд, мадорааш рафт, ки така ба девор дод* (ДОП, 258).

Дар ташаккул ёфтани воҳидҳои фразеологӣ нақши пешояндҳои содаи асли низ муҳим мебошад. Чанд намуна:

– пешоянди ба: *ба дил қошуқ тарошидан* (баумед шудан, ҳавас хӯрдан, беқарор гаштан): *Ба дилашон қошуқ метарошиданд, ки вай зани онҳо бошад* (ДОП, 122).

– пешоянди бо: *бо дилу ҷигари бирён гаштан* (ғамзада, сарсонӣ саргардон): *Шабҳо мижа таҳ карда натавониста бо дилу ҷигари бирён гирд-гирди ҳавлӣ мегашт* (ДОП, 262).

– пешоянди аз: *аз обхӯри баланд дил об кашидан* (ҳавобаландӣ, кибру ғурур доштан): *– Киро мегӯй? Аз обхӯри баланд дилаш об кашид. Гап-гапи худам гуфт* (ДОП, 116).

– пешоянди дар: *дар дил орзу парваридан* (мақсад гузоштан): *Маиқ мекард, дар дил орзу мепарварид, ки дар ин олами нурғавго худро ҳифз наояд* (ДОП, 232).

Ба ҳамин тарик, аз баррасӣ ва таҳлили маводи ба даст омада аён гардид, ки К.Мирзо дар истифодаи таркибу ибора ва ҷумлаҳои маҷозӣ бо вожаи **дил** ва дигар соматизмҳо маҳорати баланди суханварӣ нишон додааст. Бештарини воҳидҳои фразеологӣ, ки ӯ дар забони асараш истифода бурдааст, таърихи тӯлонии ташаккулёбӣ дошта, дар замони мо ҳам дар забони адабии муосир ва ҳам дар лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ баъзан айнан ва дар баъзе ҳолатҳои дигар бо тағйироти шаклии овозӣ ва таҳаввулоти маъноӣ дучор омада, ҷиҳати ба нутқ бахшидани обурани бадеӣ ба қор рафтаанд.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 1978.
2. Абдуллозода Р. Фарҳанги ибораҳои рехта. – Душанбе: Адиб, 1988. – 399 с.
3. Гадоев Н. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «дил» дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб // Гулчини сухан. – Душанбе, 2012. – С.36-41.
4. Гадоев Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб. – Душанбе: ДДОТ, 2017. – 232 с.
5. Ғиёсуддин бини Чалолӣ. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973; 1985. – 421 с.

7. Зоғакова Е.И. Идиомаҳо дар забони адабии муосири тоҷик. АДН. – Душанбе, 2011. – 25 с.
8. Маджидов Х. Лексико-семантические особенности глагольных фразеологических единиц современного таджикского литературного языка. АДД. – Душанбе, 1998. – 27 с.
9. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1959.
10. Максудов Т., Зикриёев Ф., Чалилов Ҳ. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо. – Душанбе: Ирфон, 1976. – С.69-71.
11. Максудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. – Душанбе, 1977.
12. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони тоҷикӣ. – Душанбе: ДМТ, 1982. – 102 с.
13. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: ДМТ, 2007. – 243 с.
14. Мачидов Ҳ. Ҷумлаҳои фразеологӣ//Мақтаби советӣ, №5, 1978. – С.119-121.
15. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони котеъ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
16. Сирочиддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 288 с.
17. Хусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и С.Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 175 с.
18. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 952 с.; 1964. – 802 с.

Калидвожаҳо: *фразеология, воҳидҳои фразеологӣ, таркибҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ, ҷумлаҳои фразеологӣ, сохтори воҳидҳои фразеологӣ; соматизмҳо, забони асарӣ бадеӣ, нутқи тасвирии нависанда, нутқи персонажҳо; сермаъноии калима, маъноӣ маҷозӣ.*

Аннотация

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С СЛОВОМ «ДИЛ» (СЕРДЦЕ) В РОМАНЕ «ДАР ОРЗУИ ПАДАР» («В МЕЧТАХ ОБ ОТЦЕ») КАРОМАТУЛЛО МИРЗО

В данной статье автор, прежде всего останавливается о степени изучения проблемы фразеологических единиц в таджикском литературном языке, в современном таджикском литературном языке и в таджикской диалектологии. Особенно, отмечает заслугу таджикских лингвистов как Х.Маджидова, Т.Максудова, Ф.Зикриёева, Ф.Зоғаковой, Н.Гадоева и других в решении вопросов фразеологизмов. Роль соматизмов в возникновение фразеологических единиц литературного языка и диалектов таджикского языка очень велика. Посредством соматизмов создаётся множество фразеологических словосочетаний и фразеологических предложений, которые используются в литературной, диалектной, а также в языке художественных произведений. К примеру слово **дил** (сердце) имеет широкие возможности для создания разнотипных фразеологизмов, поскольку само слово **дил** является полисемическим лексическим элементом

Ключевые слова: *фразеология, фразеологические единицы, фразеологические словосочетания, фразеологические предложения, структура фразеологических единиц; соматизмы, язык художественной литературы, образная речь писателя, речь персонажей; полисемия, аллегорическое значение.*

Annotation

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE WORD “DIL” (HEART) IN THE NOVEL “DAR ORZUI PADAR” (“IN DREAMS OF THE FATHER”) BY KAROMATULLO MIRZO

In this article, the author first of all dwells on the degree of study of the problem of phraseological units in the Tajik literary language, in the modern Tajik literary language and in Tajik dialectology. Especially, he notes the merit of Tajik linguists like H. Majidov, T. Maksudov, F. Zikriyoev, F. Zogakova, N. Gadoev and others in resolving the issues of phraseological units. The role of somatisms in the emergence of phraseological units of the literary language and dialects of the Tajik language is very great. Through somatisms, many phraseological phrases and phraseological sentences are created, which are used in literary, dialect, and also in the language of artistic works. For example, the word **dil** (heart) has wide possibilities for creating differently structured phraseological units, since the word **dil** itself is a polysemic lexical element

Keywords: *phraseology, phraseological units, phraseological phrases, phraseological sentences, structure of phraseological units; somatism, the language of fiction, the writer's figurative speech, the speech of characters; polysemy, allegorical meaning.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ризоева Фотима, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: н.и.ф., дотсент Сулаймонов И. О.

Сведения об авторе: Ризоева Фотима, магистрантка второго курса таджикского филологического факультета Государственный педагогический университет Таджикистана имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Сулаймонов И. О.

About the author: Rizoeva Fotma, first-year master's student of the tajik philological faculty of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini.

Scientific adviser: Ph.D., Associate Professor Sulaimonov I. O.

*Валиев Чамшед Абдурасулович,
ассистенти кафедраи назария ва амалияи забонишносӣ
Ҳалимзода Шохрух Абдунаим,
магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷик*

ИБРОЗИ ЯКЧАНД АҚИДА ДОИР БА ИБОРАҲОИ РЕХТА ДАР НАСРИ МУОСИРИ ТОҶИК

Чои зикр ва ёдоварист, ки забони тоҷикӣ таърихи дуру дароз дошта, дар ин замина фарҳанги бою ғанӣ ва тавзеҳоту тазкираҳои гуногун дорад. Тамоми навиштаҷот ва рисолаҳои ҷи илмӣ ва ҷи бадеӣ ба ду гурӯҳ: назм ва наср ҷудо мешаванд. Ҷи назм ва ҷи насри тоҷик дар пояи оӣ офарида шудааст. Агар мо дар бораи яке аз ҷузъиётҳои алоҳидаи мероси хаттӣ ва шифоҳии адабиёти бою ғании ин миллат ибрази ақида намоем бисёр муфид аст, зеро дар баррасӣ ва банду бастӣ ҳар ду паҳлӯ: назм ва наср кас очиз мемонад.

Насри тоҷик аз замонҳои қадим маншаъ гирифта, хушбахтона, то ба имрӯз ба воситаи асарҳои илмӣ ва бадеӣ дар қолаби муайян ба мо омада расидааст, ки инро ба ду давра ҷудо мекунанд: классикӣ ва муосир. Даврони классикӣ ҳанӯз аз Авасто оғоз гардида, то ба бузургтарин насрнависи асри XIX Аҳмади Донишро омада мерасад.

Насри муосир бошад аз устод Айнӣ оғоз гардида, то ба Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода, Кароматуллоҳ Мирзо, Сорбон, Баҳманиёр, Абдулҳамид Самад ва дигарон омада мерасад. Нависандагони соҳибтаҷриба ва дақиқназари мо дар асарҳои таълифнамудашон аз ӯ рағби бадеӣ хуб истифода бурдаанд, ки дар натиҷа шакли қадимаи ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ то ба имрӯз дар шакли дуруст ва фаҳмо омада расидааст.

Воҳидҳои фразеологӣ. Фразеология аз калимаи юнонии phrasis-ифода ва logos-таълимот, яъне маҷмӯи ифодаву ибораҳои рехтаву устувори ҳар забонро ташкил медиҳад. Ибора ва ифодаҳои таркибан рехтаву устувор бо номҳои воҳидҳои фразеологӣ, фразеологизмҳо, таъбироти фразеологӣ ва амсоли инҳо машхуранд.

Ҳар як воҳиди фразеологӣ таркибан аз ду ва зиёда калимаҳо ташаккул ёфтааст, вале сохти устувор ва семантикаи яклухти ба қисмҳо ҷудонашаванда дорад. Рехтагиву устувории ибораҳои фразеологӣ дар тағйирнаёбандагии сохту таркиб ва семантикаи онҳо ифода меёбад. Одатан, ҷузъҳои таркибии ибораҳои фразеологӣ ивазнашаванда мебошанд. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ воҳидҳои устувору тағйирнаёбандаи забон, қисми аз ҳама пуробуранги воҳидҳои фразеологияи тоҷикиро ташкил медиҳанд. Семантикаи ибораҳои рехта бисёр вақт ба маънои калимаҳои онро ташкилдиханда мувофиқат намекунанд. Масалан, семантикаи ибораҳои «аз касе дил кандан» (хомӯш шудани оташи муҳаббати касе), «ба ҷашми худ нигоҳ карда роҳ рафтан» (дуруст, ба пеши худ нигоҳ карда роҳ рафтан) аз калимаҳои таркибии онҳо барнамеояд. Мо мисолҳои гуногун ва зиёдеро дар асарҳои нависандагони дар боло зикргардида мисол оварда метавонем: [3, 64]

Аз хумори чизе баромадан, яъне майлу хоҳиши худро аз чизе қонеъ кунондан.

Қориисмат баъд аз муомилаи худро ба савдогарони қалон сар қардан аз хумори гӯшту рағғанхӯрӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта палави хушгӯшту рағған.мехӯрд. Садриддин Айнӣ. «Марги судхӯр»

Худо рӯзӣ кунад, яъне Худо ёрдам кунад, бахтат кушоиш кунад.

-Худо рӯзӣ кунад, ки одам ҳеҷ ҳарч накарда ва пул банд нанамуда, аз дуқону устохона ғойда қардан гирад, ана дар ҳамон вақт соҳиби давлати бепоён мешавад! С. Айнӣ «Ёддоштҳо»

Умр об барин гузаштан, яъне тез гузаштани умр. Умри одам об барин мегузаштааст. Фазлиддин Муҳаммадиев «Муҳочирон»

Умри касеро хазон қардан

Ба сари касе мусибате оварда, дилхушию таровати ҳаёти ӯро барбод додан.

Умр ба сар бурдан бо шавҳари дағалу бадмаст, норасогиҳои замони ҷанг ва тарбияи ин ду фарзанд, ба қавли ҳудаи умри ӯро хазон қарда буданд. А. Баҳорӣ «Одамони шинос»

Умри худро хазон қардан, яъне умри худро бе хушию хурсандӣ, беҳуда гузаронидан.

1. Намедонам инҳо умри ҷавонии худро то ба қай беҳуда хазон мекунанд.

Кӣ меғӯяд, ки инҳо домоду арӯси нав! Охир одам ба дунё дах бор намеояд, ки нӯх бораширо аз пушти қор гашта сарф кунад... Р. Ҷалил «Одамони ҷовид»

2. дуғонабозӣ нақун, меҳмонгардӣ нақун, бо одамҳо рафтуомад нақун, танҳо худат дар хонаи торик шишта, умрата хазон кун! Фармони шумо ҳамин. Ҷ. Иқромӣ «Духтари Оташ»

3. Умри чавониашро хазон кардааст. Ҷ. Икромӣ «Духтари оташ»

Худсарӣ кардан

Ба гапи касе надаромада, кореро мувофиқи майли худ кардан, худсарона коре кардан.

-ҳеҷ гап не, духтарам,-боз монанди ҳар дафъа насихат намуд модараш,-муросо кун. Агар бо хурсанди ҷавоб диҳанд, ба ягон ҷой даромада кор мекуни. Не, ҷавоб надиханд, худсарӣ накун. М. Мусаввада «Сабоҳат» («Занони Тоҷикистон») [4,98]

Хулласи калом, хулласи гап яъне, мухтасар, қисса кӯтоҳ.

1. Хулласи калом ин ки Ленинободи имрӯза «Тирози ҷаҳони нав», зеб ва ороиши ҷаҳони сотсиалистӣ шудааст. С. Айний «Тирози ҷаҳон»

2. хулласи гап ҳамин ки ҳеҷ гуна тӯй-пӯй сар накун! М. Рабиев. «Орзуи ҷавонӣ» («Мачмӯаи пессаҳои якпардагӣ»)

Худо ғзаб кардан, яъне ягон бало ба сари касе омадан, барор нагирифтани корҳо: -туро Худо ғзаб кардааст...Ҳ. Назаров. «Дар ҷустуҷӯи Карим-Девона»

Бо (ба) Худодагон ситеза макун, (ки) ба Худодагон (Худодаро) Худо додааст.

Аз талқиноти сӯфиёна: ба давлати касе рашк мабар, ки ба ӯ гӯё онро Худо додааст, толеи ту паст бошад, ту ба ин муросо кун, ки ин кори Худост.

1. Ба шумо маълум аст, ки ҳеҷ гоҳ одами «нобуд» «буда»-ро, «нодор» «дорам» ро дида наметавонад; вақте ки маътал ва мӯҳтоҷ шуданд, гушна монданд, омада етим меистанд, ошати меҳӯранд, намакати меҳӯранд, ҳамин ки шикамашон сер шуд, дастархонати поймол мекунанд, намакдонати мешикананд, ҳамеша хун меҳӯранд, ки чаро инҳо бой, мо кашшок, чаро инҳо фарбех, мо лоғар; чаро инҳо доранд, мо нодор! Намедонанд, ки азизон гуфтаанд: «Бо Худодагон ситеза макун, ба Худодагон Худо додааст» С. Айний «Дохунда» [2, 57].

1. Шумо бошед, ҳасад меҳуреду аз пой ин мегиреду аз паи вай меафтед, намедонед, ки «Ба Худодагон ситеза макун, ки Худодагаро Худо додааст» Р. Ҷалил «Шӯроб»

Хату хабар кардан.

Ба касе чизеро ба воситаи мактуб маълум намудан, касеро аз чизе, бо ягон восита хабардор кардан.

Охир, ягон хату хабар карда, аз омадани моро огоҳ накардед... Ҷ. Икромӣ «Духтари оташ»

Ба хатар афтодан.

1. Гирифтори хатар шудан 2. Дар тахлука мондан.

Ҳар фард, ки ба хатар афтод, пеш аз ҳама дар бораи он кор ва он чиз меандешад, ки ба вай аз ҳама наздик ва зарур бошад. Ҷ. Икромӣ «онҳое ки маргро мағлуб мекунанд» («Маориф ва маданият») [5, 87].

Хатборон кардан, яъне паи ҳам мактуб навиштан.

Зайнаб аз паси ӯ хатборон мекард. Ҷ. Икромӣ «Ман гунаҳкорам»

Аз касе хато гузаштан.

Аз тарафи касе хато содир шудан, сахв рӯй додан.

-дар ин ҷо аз ман хато гузашт. Ҷ. Икромӣ «Духтари оташ»

Дар хизмати касе будан.

1. Ба касе хизмат кардан. 2. Ба иҷрои фармоиши касе омода будан.

Дар хизмати халқ будан-нишонаи безаволист. Ф. Ансорӣ. «Ҳаёт ва ишқ» («Шарқи сурх»)

Ба хизмати касе даромадан.

1. Ба хизмат, коре касе дохил шудан. 2. Хизматгор, навкар, фармонбардори касе шудан: -ман ба ту гуфта будам-ку ба хизмати подшоҳ намебароям, -гуфт ба занаш Аҳмад. «Афсонаҳои халқи тоҷик».

Хусусияти фарқкунандаи идиомаҳо, ки онҳоро аз дигар гуруҳҳо ҷудо менамояд, дар ҳамин зоҳир мегардад, ки ҷузъҳои таркибии онҳо пурра ба маънои маҷозӣ меоянд, ба маънои аслии худ омада наметавонанд. Баръакс, дар гуруҳи дигари вохидҳои фразеологӣ ифодаҳои фразеологӣ ё худ фразимаҳо яке аз ҷузъҳои таркибӣ хатман ба маънои аслии худ меояд.

Дар насри муосири тоҷик амсоли ин ва дигар ибораҳои рехта хеле бисёр ба назар мерасанд, ки ҳар яки онҳо маънои ба худ хосро доро мебошанд ва мо дар мақолаи мазкур чанде аз онҳоро зикр кардем.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Дохунда. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 432 с.
2. Айнӣ С. Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи Энциклопедияи Милии Тоҷик, 2009. – 680 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. қисми I. Вазорати маорифи халқи РСС Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 64 с.
4. Мусаввада М. Сабоҳат. («Занони Тоҷикистон»). – Душанбе, 2000.
5. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷилди дуввум. – Душанбе: Ирфон, 1964.

Калидвожаҳо: *ибора, забон, фразеологизм, наср, назм, асар, рехта, адабӣ, баён, хизмат, хусусият, нависанда.*

Аннотация**НЕСКОЛЬКО МЫСЛЕЙ ОБ ИДИОМАХ В СОВРЕМЕННОЙ ТАДЖИКСКОЙ ПРОЗЕ**

В этой статье будут рассмотрены некоторые произведения таджикской прозы по теме и определению идиом. Автор комментирует определение и общие черты сброшенных фраз. И выявил и интерпретировал несколько типов сброшенных фраз.

Ключевые слова: *Фраза, язык, фразеология, проза, стих, произведение, сарай, литературный, выражение, услуга, персонаж, писатель.*

Annotation**A FEW THOUGHTS ON THE IDIOMS IN MODERN TAJIK PROSE**

This article will discuss some of the works of Tajik prose on the subject and definition of idioms. The author comments on the definition and commonalities of the shed phrases. And he identified and interpreted several types of shed phrases.

Key words: *Phrase, language, phraseology, prose, verse, work, shed, literary, expression, service, character, writer.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, ассистенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ, муовини декан оид ба корҳои тарбиявии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mal.ru

Ҳалимзода Шохрух Абдунаим, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айнӣ. Телефон: (+992) 550751575

Сведения об авторах: Валиев Джамшед Абдурасулович, ассистент кафедры теории и практики лингвистики, заместитель декана по учебной работе ТГПУ им. Садриддина Айнӣ. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mal.ru

Ҳалимзода Шохрух Абдунаим, магистрант второго курса факультета таджикской филологии ТГПУ на имени С. Айнӣ. Телефон: (+992) 550751575

About the authors: Valiev Jamshed Abdurasulovich, assistant of the Department of Theory and practice of linguistics, Deputy Dean for Educational Affairs of Sadriddin Aini Tajik State University. Phone number: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mal.ru

Halimzoda Shohrukh Abdunaim, is a fourth-year student at the tajik philology faculty of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone number: (+992) 550751575

ТАШАККУЛИ ТАЪРИХИИ НОМВОЖАҲОИ ҶУҒРОФИИ МАҲАЛҲОИ ВАРЗОБ

Номвожаҳои ҷуғрофии маҳалҳои Варзоб, бавижа мавзеҳои сукунатӣ, ба, мисли дигар минтақаҳои ҷумҳуриамон дар давраҳои дуру дарози таърихӣ ташаккул ёфта, ба як низом ва ё қолаби муайян даромадаанд, ки шикастани қолаби онҳо имконпазир аст. Ба ҳамин минвол, дар номвожаҳои ҷуғрофии ин куҳандиёру зебоманзар метавонем ба номҳои таърихиву бунёдӣе рӯ ба рӯ гардем, ки аз ҷиҳати баромаду мансубият ба забонҳои мухталиф алоқаманд мебошанд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ ҳам мисли луғоти соҳаҳои дигар маҳсули давраҳои ташаккулу таҳаввули забонанд. Дар робита ба ҳамин масъала донишмандони рус, ки бештари асару мақолаҳои ба номшиносӣ бахшида шудаанд ва ҳамчун мутахассиси шинохтани ин соҳа маъруфият дорад, В.А.Никонов мебошад ва роҷеъ ба масъалаи номбурда андешаи худро ба таври зайл баён намудааст: «...топонимҳо унсурҳои давраҳои гуногуни забонро вобаста ба ҳаёти ворисонашон дар худ таҷассум мекунад ва бинобар ин онҳо, пеш аз ҳама, барои ҳаллу фасли як қатор масъалаҳои баҳсталаб ва ҳанӯз ҳалнашудаи забоншиносии муосир зарур шуда мемонанд» [4, 12].

Ҳақ ба ҷониби ин донишманд аст, дар ҳақиқат то ба ҳол дар бораи топониму микротопонимҳои минтақаҳои Тоҷикистон, аз ҷумла аз Бадахшону Хатлон то Зарафшон асару мақолаҳои зиёде ба нашр расида бошанд ҳам, бо вучуди ин бархе аз минтақаҳо ба таври муфассал омӯхта нашудаанд, ки мавзеҳои Варзоб истисно нест. Роҷеъ ба номҳои ҷуғрофии Тоҷикистон муҳаққиқи варзидаи соҳа А.Л. Хромов таваҷҷуҳи маҳсус зоҳир намуда, бисёр қорхоро доир ба ин масъала ба анҷом расонидааст. Дар инҷо мо бо номҳои гуногунранг ва мухталифмаъно дучор мешавем, ки бештари онҳо бо гузашти на он қадар вақти зиёд аз хотирҳо фаромӯш мешаванд. Дар ҳолате, ки онҳо барои илм маводи пураарзишро дар худ доро мешаванд» [4, 75].

Дар робита ба ин масъала яке аз мавзеҳои кам омӯхта шуда, бо истисноӣ баъзе пажӯҳишҳои О.Маҳмадҷонов ва С.Мирзоев, бо вучуди ин аз диди забоншиносӣ муҳиму пураарзиш ва судманд дорои Варзоб маҳсуб меёбад. Аз ғардиши айём ва таърих маълум аст, ки аз замонҳои хеле қадим то ба ҳол дар дараи Варзоб қавму қабилаҳои эронитабор ва баъдан туркнажодҳо низ ба ин минтақа роҳ ёфта зиндагӣ кардаанд ва мекунад.

Бо назардошти ин масъала номвожаҳои ҷуғрофии минтақаро бархе аз номҳои туркӣ соҳиб шуданд, ки бо шарофати истиқлол номҳои баромади туркидошта ба тоҷикӣ номгзорӣ шуданд.

Аз маводи ҷамъоварда маълум мешавад, ки бештари номвожаҳои ҷуғрофии Варзоб бунёди эронӣ доранд. Маводи номҳои ҷуғрофии минтақаи мавриди пажӯҳишро тибқи мансубияти забониашон ба чунин гурӯҳҳо табақабандӣ кардем:

1. Номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки ба забонҳои шарқии эронӣ, маҳсусан забони суғдӣ мансубият доранд.

2. Номвожаҳои ҷуғрофии марбути забонҳои ғарбии эронӣ.

1. Номвожаҳои ҷуғрофии шарқӣ эронии Варзоб (номвожаҳои субстратӣ). Шуморе аз номвожаҳои ҷуғрофии маҳалҳои сукунатии ноҳияи Варзобро номҳои шарқии эронӣ, ба вижа суғдӣ ташкил медиҳанд. Маълум аст, ки дар илми забоншиносии муосир чунин нави луғот бо истилоҳи калимаҳои субстратӣ маъмул аст. Вожаҳои субстратӣ ҷӯфта номвожаҳои ҷуғрофии маҳалле дар назар дошта мешаванд, «ки чунин нави номҳоро донишмандони соҳа ва ё мутахассисон аз ҷиҳати қабатҳои забонӣ ба забонҳои мардуме мансубанд, ки ин забонҳо дар ин ҷо таърихан вучуд доштаанд ва ё замоне мардумонаш ба ин забонҳо дар ин мавзе тақаллум мекардаанд.

Пажӯҳишҳои ба анҷомрасонидаи муҳаққиқон дар бораи вижагиҳои этнолингвистии ин макон донишмандони рус чунин натиҷагирӣ кардаанд: «...аҳолии қисме аз деҳаҳои минтақаи Варзоб ва болооби дараи Вистан (дараи Ромит) мардумони яғнобӣ ва масчоҳиёне будаанд, ки дар аввали солҳои 70-уми асри XIX сарғаҳи Зарафшон ба ин ҷо омада маскун шудаанд» [4, 62-63; 6, 40-41].

Ба ҳар ҳол номвожаҳои ҷуғрофии Варзоб ва Яғноб баъзе хусусиятҳои бисёр зичи забонӣ доранд, ки ин ба умумияти этниқиву таърихии аҳолии ин минтақаҳо далолат мекунад. Барои ҳамин чунин вижагиҳои умумӣ дар номвожа маҳалли зисташон инъикос ёфтааст.

Аз ин чихат, пажӯҳишгарон бархе аз хусусиятҳои умумии номвожаҳои чуғрофии Варзоб ва Ягнобро ба инобат гирифта, фарзияе пешниҳод кардаанд, ки чунин ҳодиса ба муҳочирати сокинони минтақаҳои ҳаммарз дар давраҳои гуногуни таърихӣ мебошад. Мо метавонем ин фарзияро дар таҳлил ва таҳқиқи баъзе номвожаҳои чуғрофии Варзоб муайян намоем, Донишмандони рус М.С.Андреев, Е.М.Пешерева ва А.Л.Хромов ва нигорандаи ин сатрҳо як бахши калимаҳои субстратиро ба риштаи пажӯҳиш даровардаанд, ки дар шеваву лаҳҷаҳои мардуми водии Ҳисор, махсусан қисмати кӯхистонӣ, аз ҷумла мардумони маҳаллии Варзоб маъмуланд [1; 6; 4].

Дар ҳақиқат, ин андешаҳо дорои воқеияти илмӣ мебошанд ва ин бахш бархе аз номҳои чуғрофиро метавон ворид кард, ки онҳо аз ҷониби нигорандаи мақола ҳангоми ҷамъоварии маводи номвожаҳои чуғрофии дараи Варзоб ба қайд гирифта шудаанд.

1. Номвожаҳои чуғрофие, ки дар заминаи забони суғдӣ бостон ва ягнобии муосир (=суғдӣ нав) рамзкушоӣ мешаванд: Беғар, Гароб (шакли таҳаввулӯфта аз Ғароп), Зоғар ва монанди инҳо.

2. Номвожаҳои чуғрофие, ки дар асоси забони ягнобӣ (суғдӣ) ва забонҳои дигари шарқии эронӣ маънедод мешаванд: Пуғуз/Пуғузе, Ғажне, Ғусғарф, Варзоб ва ғайра.

Ноғуфта намонад, ки муайян кардани мушаххасоти дақиқи номвожаҳои чуғрофӣ, махсусан номҳои кӯхнаи таърихӣ» кори сода набуда хеле мураккаб аст ва заҳмати бисёр зиёдро талаб мекунад. Вобаста ба ҳамин масъала муҳаққиқони таърихи забонҳои эронӣ ҳангоми муайян ва муқаррар намудани номвожаҳои чуғрофӣ, ки мутааллиқ ба забонҳои шарқии эронӣанд, меёрҳои зайлро ба инобат гирифтаанд:

а) сохт ва шакли грамматикӣ номвожаҳои чуғрофӣ;

б) нишонаҳои овозии (фонетикӣ топонимҳо);

в) дар заминаи забонҳои тоҷикиву туркӣ маънедод нашудани ин навъи номвожаҳои чуғрофӣ [1, 91].

Аз ҳамин нуқтаи назар дар маводи мавриди пажӯҳиши мо ҳам, як миқдор номвожаҳои чуғрофие ба мушоҳида мерасанд, ки аз рӯи таркиби овозӣ ва сохти грамматикӣ ва вожаҳои маъмули забони тоҷикӣ ба кулӣ тафовут доранд. Аз ин чихат, онҳоро дар пояи забонҳои тоҷикӣ ва ё туркӣ маънедод кардан ғайриимкон аст.

Чунин навъи калимаҳои чуғрофӣ дар маҳалҳои сукувати Варзоб ҳам дида мешаванд: Варзоб, Беғар, Зоғар, Пишамбе, Пошум, Гароб, Зиддӣ//е, Панҷхок, Пичандар, Ғусғарф// Ғузғарф, Ғажне ва амсоли инҳо.

Бинобар ҳамин, ин навъи номвожаҳои чуғрофиро бахшҳои ҷудогона дастабандӣ намуда, онҳоро дар асоси забонҳои шарқии эронӣ таҳлилу таҳқиқ кардан мувофиқи мақсад аст.

1. Номвожаҳои чуғрофии шарқии эронӣ (субстратӣ) ва сохтори онҳо. Дастабандӣ ва ё таснифи сохтори номвожаҳои чуғрофии мутааллиқ ба забонҳои шарқии эронӣ кори сахлу сода нест. Аз ин чихат мутахассисони соҳа аз омӯзишу таҳқиқи ин масъала аз рӯи эҳтиёт худдорӣ намудаанд, чунки аз чунин навъи номҳо реша ё пасванду пешвандҳоро ҷудо кардан мумкин аст. Бо вучуди ин, пажӯҳиши ин масъала баъзе кӯшишҳо аз ҷониби донишмандони номшиносии эрониву аврупоӣ шудааст. Мо ҳам така ба онҳо ҳадалимкон ба истифода карда аз фарҳангҳои мавҷудаи забонҳои қадимаи эронӣ, махсусан «Фарҳанги забони суғдӣ»-и Бадруззамон Қариб (1995) истифода карда, то андозае сайё намудем, ки бархе аз усулҳои сохтори номвожаҳои чуғрофии шарқӣ эронӣ маҳалҳои Варзобро таҳқиқ кунем.

Мо ҳам маводи дар ихтиёрдоштаи худро ба таври зайл дастабандӣ намудем:

1. Номвожаҳои чуғрофие, ки дар асоси як реша, бе пасвандҳои номсоз ба вучуд омада, ташаккул ёфтаанд. Ин хели номрожаҳои чуғрофӣ дар доираи ноҳияи Варзоб хеле кам ба мушоҳида мерасад: Ғажне номи яке аз деҳаҳои Варзоб мебошад. Ин номвожаҳои чуғрофӣ аз рӯи сохт сода буда, аз чихати баромад мутааллиқ ба забони суғдист. Дар давраҳои аввал ва баъдӣ ташаккули забони суғдӣ номвожаи номбурда дар матнҳои суғдӣ дар шаклҳои Varz ба мушоҳида мерасад. Дар давраи сеюми ташаккул баъзе таҳаввулотҳои овозӣ ба вучуд омадааст. Дар ин давра ҷойивазшавии овозҳо, ассимилятсия ба назар мерасад. Ин номвожа, ки ба гунаи (ғанже) маъмул буд, ба сурати ғажне) даромадааст, ки ба гумони мо ин шакл барои талаффузи тоҷикӣ осонтар аст. Яъне ҳамсадоҳои «н» ва «ж» ҷойҳои худро бо ҳамдигар иваз намудаанд. Ин калима маънои «ғанҷ»-ро дорад ва аз ин рӯ, Ғажне-ро метавон «ҷойи ғанҷ, макони ғанҷдор, мавзеи пурғанҷ, ҳазина, ғанчина, ғанҷхона, ғанҷурхона» маъни кард.

Дар асл ин деҳа дар давраҳои қадим чунин хусусиятро дар худ доштааст. Дар замонҳои

пеш мардумоне, ки дар канораҳои дарёи Варзоб маскун будаанд, аз рудхоначаи Ғажне регмайдаҳои соҳили обро ҷолоида зар (тилло) мегирифтаанд. Бинобар ҳамин, пайдоиши ин номвожаи ҷуғрофӣ эҳтимол аз ин ҷо сарчашма гирифта бошад, ки то ба ҳол байни мардуми ин диёри ганҷосо маъруфият дорад ва шакли бунёдии худро нигоҳ доштааст [4, 44].

2. Номвожаи ҷуғрофӣ мураккабсохт. Ин навъи номвожаҳои ҷуғрофӣ дар заминаи ду ва ё зиёда асос (реша) ба вучуд меоянд ва доираи ташаккули ин гуна номҳои маҳаллии зисти Варзоб низ мавҷуд аст. Дар минтақаи ин хели номвожаҳо зиёд набошанд ҳам, онҳоро метавон аз рӯи баромад ва доираи густариш ва ташаккулашон ба чунин бахшҳо тақсим кард:

1. Номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки асосҳои он дар пояи луғати забонҳои шарқии эронӣ ба вучуд омадаанд. Ин гуна номвожаҳо, яъне ҳарду ҷузъ ҳам дар заминаи маводи забонҳои шарқии эронӣ маънӣ ва тавзеҳ дода мешавад:

Ба ин қисмат деҳаи Ғусғарф-ро метавон ворид кард. Ғусғарф номи яке аз деҳаҳои Варзоб аст, ки аз рӯи сохт мураккаб буда, аз ду ҷузъи мустақилмаъно ғус/ғуз ва ғарф сохта шудааст. Чуноне мебинем ҳарду ҷузъ ҳам барои тоҷикон номафҳум аст, яъне ба маънои онҳо сарфаҳм намераванд. Ин калимаҳо бунёди қадима дошта, дар бархе аз номҳои ҷуғрофӣ мақом ва асолати бунёдии худро то имрӯз нигоҳ дошта тавонистаанд.

Номвожаи ҷуғрофӣ Ғусғарф ба қисмати он номҳои таърихӣ дохил мешавад, ки таърихи чандинҳазорсола дорад ва дар давраҳои ташаккули таҳаввули забон шакли он ба тағйироте дучор нагаштааст. Вале бо сабаби умри бисёр дарози чандинҳазорсола доштани маънои он охиста-охиста ба ёди фаромӯшӣ рафтааст. Хушбахтона, дар аз забонҳои шарқии эронӣ ин калимаҳо истифода мешаванд, ки маънои ин калимаҳоро аз ин забонҳо дарёфт кардан мумкин аст.

Ҷузъи аввал ғус буда, дар шакли ғуз низ ба кор меравад.

Вожаи ғус/ғуз маънои «чормағз»-ро дорад, ки дар баъзе забонҳои помирӣ ва бархе аз ғӯйишҳои забони форсӣ дар ҳамин шаклу маъно маъмул аст.

Ҷузъи дуюм ғарф буда, дорои маъни «бисёр, зиёд» мебошад. Ин калима ҳам мисли ҷузъи аввали он вожаи қадима аст ва дар забони муосири тоҷикӣ ба кор намеравад ва маъноаш низ барои тоҷикон номафҳум аст. Бинобар ҳамин, барои пайдо намудани маънои ин калима ба фарҳангҳои забонҳои кӯҳан муроҷиат кардан лозим меояд.

Ин калима дар тӯли давраҳои дуру дарози таърихӣ дар ташаккули минбаъдаи забони суғдӣ ба тағйироти фонетикӣ дучор гардида, дар забони яғнобӣ ба сурати «ғулу, ғулӣ» даромадааст, ки истифодаи фаровон дорад.

Ҳамин тавр, номвожаи ҷуғрофӣ Ғусғарф-ро дар маҷмӯъ мешавад чунин маънӣ кард: «чормағззор, макони чормағз, ҷое, ки дарахтони чормағзӣ фаровон дорад.» Ин ном дар асл макони чормағз аст ва дар ин мавзӯ чангали дарахтони чормағз мавҷуд аст. Аз ин ҷиҳат, хусусияти ҷойгиршавии ҷуғрофӣ мавзӯи пура ба номаш мувофиқат мекунад.

Адабиёт:

1. Герценберг Л. Г., Додихудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1983. – 168 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
3. Лексикология, фонетика ва морфология. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
4. Мирзозода С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 279 с.
5. Маҳмадҷонов О. Таҳқиқи таърихӣ-забоншиносии топонимҳои водии Ҳисори Тоҷикистон. – Душанбе, 2010. – 346 с.
6. Расторгуева В. С. Опыт ь сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков. Фонология. – Москва, 1990. – 353 с.

Калидвожаҳо: *Варзоб ва Яғноб, Бегар, Ғарон, Зогар, Пишамбе, Пошум, Ғароб, Зиддӣ//е, Панҷхок, Пичандар, Ғусғарф, Ғажне*

Аннотация

ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ ВАРЗОБСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

Географические названия Варзобских территорий, особенно населенных пунктов, а также других регионов нашей страны формировались в течение длительного исторического периода и вошли в определенную систему и закономерность, закономерность которой можно нарушить. Точно так же в географических названиях этих древних и красивых земель мы можем встретить

исторические и фундаментальные названия, которые связаны по происхождению и принадлежат к разным языкам.

Ключевые слова: *Варзоб и Ягноб, Бегхар, Гароп, Зогар, Пишамбе, Пошум, Гароб, Зидди/е, Панджок, Пичандар, Гусгарф, Гайне*

Annotation

HISTORICAL FORMATION OF GEOGRAPHICAL NAMES OF VARZOB AREAS

Geographical names of Varzob areas, especially settlements, as well as other regions of our country have been formed over a long period and have entered into a certain system and stereotypes, the patterns of which can be broken. Similarly, in the geographical names of these ancient and beautiful places, we can come across historical and fundamental names that are related in terms of origin and belonging to different languages.

Keywords: *Varzob and Yagnob, Begkhar, Garop, Zogar, Pishambe, Poshum, Garob, Ziddi, Pandjok, Pichandar, Gusgarf, Gayne.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Эрач Чонибекович, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни. Суроға: ноҳияи Варзоб, ҷамоати деҳоти Чорбоғ, деҳаи Гулбоғ. Тел.: +992 988004358

Рохбари илмӣ: д.и.ф, профессор Муҳаммадҷонзода О.

Сведения об авторе: Давлатов Эрадж Джонибекович, магистрант второго курса таджикского филологического факультета Таджикского государственного университета им. С. Айни. Адрес: Варзобский район, джамоат Чорбог, село Гулбог. Тел.: +992 988004358

Научный руководитель: д.ф.н, профессор Муҳаммадҷонзода О.

About the author: Davlatov Eraj Jonibekovich, is a second-year master's student at the Tajik Philology Faculty of Tajik State University named after S. Ayni. Adress: Varzob district, Chorbogh jamoat, Gulbogh village. Tel: +992 988004358

Scientific adviser: Doctor of Philology, Professor Muhammadjonzoda O.

ТАҲЛИЛИ НОМВОЖАҲОИ ҶУҒРОФИИ ЯКЕ АЗ ДЕҲАҲОИ МИНТАҚАИ НОҲИЯИ
ВАРЗОБ

Номҳои ҷуғрофие дар ноҳия ҳаст, ки аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфтаанд. Ба ин гурӯҳ метавон деҳаи **Новакандозро** ворид кард, ки дар ин қолаби калимасозӣ ба вучуд омадааст.

Ин номвожа аз се ҷузъ «нов», пасванди **-ак** ва асоси замони ҳозираи феъл «андоз» (**андохтан**) сохта шудааст. Ҷузъи аввал «нов» буда, маънояш «ҷӯби ковоке, ки дар лаби бом гузошта мешавад, то оби борону барфро ба поён резонад; нова, новадон» мебошад, ҷузъи дуюм пасванди **-ак**, ки хурдӣ ва навозишро ифода мекунад ва ҷузъи сеюм феъли «андоз» амали кореро нишон медиҳад.

Дар фарҳанг вожаи «**новак**», яъне ду ҷузъи аввал ба ду маъно омадааст: 1. шакли хурдӣ ва навозиши **нов**; 2. тир, тири хурд, тири камон [ҒЗТ, 1969, ҷ 1, 862].

Дар фарҳанги номбурда ҳуди вожаи «**новакандоз**» низ сабт гардида ба маънои «**тирандоз**» шарҳ ёфта аз «Шоҳнома»-и Ғирдавсӣ шоҳиде оварда шудааст:

Ҳазорон далерон ба рӯзи набард,

Ба сандуқдар новакандоз кард [ҒЗТ, 1969, 3.1, 862].

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки калимаи хеле куҳанбунёди тоҷикӣ будааст ва аз он шоирони адабиёти классикиамон аз он дар мавридҳои лозимӣ ба кор бурдаанд.

Агар ба зинаҳои калимасозии номвожаи мавриди андеша назар афканем, ду зинаро аз сар гузаронида пас ба ин шакл даромадааст. Дар зинаи аввал ба исми **нов** пасванди **-ак** пайваست гардида, аз он чизи хурдро ба вучуд овардааст. Дар зинаи дуюм ба «**новак**» асоси замони ҳозираи феъл ҳамроҳ карда шуда ва аз он номвожаи ҷуғрофӣ сохтаанд, ки ҳамаи бахшҳои он аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ мебошанд.

Деҳаи Новакандоз ба ҷамоати «Лучоб» тааллуқ дошта, дар ҷойи баландӣ ва ҳамворе қарор дорад, ки замоне он ҷо шояд шикоргоҳ буда, сайёҳон аз он ҷо тирандозӣ мекарданд. Аз ин ҷиҳат номи ин деҳа баъдан бо ҷунин ном унвон гирифтааст.

Номвожаи ҷуғрофии Новакандоз дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» ба қайд гирифта шуда ва «тирандоз» маънӣ шадааст [2019, 103].

Ҳамин тавр, номҳои ҷуғрофӣ барои даврҳои гузариши таърихи ҳар қавму миллат ва забони он аҳамият дорад. Бинобар ҳамин, онҳо бояд дар алоқамандӣ бо ҳамдигар, яъне таърих ва забони миллат мавриди омӯзиш ва таҳлилу таҳқиқ қарор гиранд, ки номҳои ҷуғрофии Варзоб ҳам аз ин қонуни қоида истисно нестанд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки аз забонҳои туркӣ ворид гардидаанд.

Мусаллам аст, ки мардуми тоҷик аз замони қадим бо бархе аз халқҳои туркзабон, бовижа бо ўзбекҳо, қирғизҳо ва туркманҳо муносибатҳои ҳамсоғӣ доштанд ва доранд. Аз ин рӯ, ба забони тоҷикӣ ворид гардидани вожаҳои туркӣ асрҳо боз идома дорад, ки аз ин хусусият номвожаҳои ҷуғрофӣ низ истисно нестанд. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ маълум мешавад, ки ба забони тоҷикӣ ворид шудани калимаҳои туркӣ аз асри 11 ва пеш аз он оғоз гардида будааст.

Роҳ ёфтани вожаҳои туркӣ ба забони тоҷикӣ дар асрҳои 13-14 пурзуртар гардид. Ин ҳолат, албатта, ба пуркувват шудани муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва илмиву фарҳангии ин мардумони минтақа алоқаманд мебошад.

Бинобар ҳамин, номвожаҳои туркӣ дар тамоми ҳудуди кишварамон ба мушоҳида мерасанд. Роҷеъ ба пайдоиш ва ё дохил шудани калимаҳои туркӣ ба забони тоҷикӣ, за ҷумла номвожаҳои туркӣ ба минтақаи Варзоб маълумоти дақиқи таърихӣ дар ихтиёри худ надорем. Ба вучуди ин аз рӯи сарчашмаҳои таърихиву ҷуғрофӣ ба натиҷае расидан мумкин аст, ки қавму қабिलाҳои туркнажод ба ин сарзамин, махсусан ба минтақаи Варзоб асрҳои баъдӣ пайдо шудаанд.

Таҳлили ва баррасии номвожаҳои ҷуғрофии Варзоб аз он шаҳодат медиҳад, ки бо вучуди мавҷуд будани номҳои туркӣ дар ин мавзоеъ ба таври муқимӣ зиндагӣ кардани мардуми туркнажод ба таври пурра амалӣ нашудааст. Масалан, дар Варзоб маҳаллае, ки дар Варзоб пурра туркзабонҳо зиндагӣ мекарда бошанд, мавҷуд нест. Вале дар номҳои ҷуғрофии ин ҷо

теъдоди муайяни номҳои туркиро мушохида кардан мумкин аст. Бештари ин деҳаҳо дар поёноби дарёи Варзоб қарор доранд, ки аҳолии ин деҳаҳо омехта бо мардуми тоҷик буда ва ё онҳо туркзабоне зиндагӣ намекунад. Масалан, деҳае бо номи Чағатай ё Чағатаи чўғиё маълум аст, ки дар онҳо мардуми туркзабон зиндагӣ намекунанд. Ин деҳа дар самти рости дарёи Варзоб қарор дорад ва мутааллиқ ба ҷамоати «Чорбоғ» аст.

Ё ин ки **Қарлук//Қалуко, Қалуғо** арзи вучуд дорад, ки имрӯз асосан мардуми масукни онро ўзбекҳо ва яғнобиҳо ташкил медиҳанд. Қаблан ин деҳа бо номи Қарлук ё Қалуко маълум буд ва имрӯз дар ҳуҷҷатҳои расмӣ-давлатӣ ин деҳа бо номи Чормағзакони ўзбек ба қайд гирифта шудааст.

Инчунин дар ҷамоати Чорбоғи ноҳияи Варзоб деҳае бо номи **Муғуло** маъруфият дорад. Аҳолии имрӯзаи ин деҳа асосан тоҷиконанд. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ ва забоншиносӣ ва доираи гузариши этноними «муғул» маъхазҳои бостоншиносӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ин мардуми туркнажод дар асрҳои 10-13 дар Муғулистони имрӯза ва шимолу шарқии Чин (Хитой) дар натиҷаи муттаҳидгардидани қавму қабилаҳои туркнажоди маҳаллӣ бо сарвари Чингизхон ба вучуд омадаанд.

Муҳаққиқони туркшинос фарзияҳои мухталифро дар бораи сарнавишти этноними мавриди андеша баён кардаанд. Онҳо ба таври эҳтимол ин калимаро «кӯх, дарё, қуллаи кӯх» маънӣ кардаанд, ки албатта, то ҳол ин фарзияҳо ба таври дақиқ исботи илмӣ ҳудро пайдо накардааст.

Сабаби унвон гирифтани номҳои туркӣ аз он иборат аст, ки дар натиҷаи рафтуомади ин мардум ва иммигрансияи аҳоли аз як ҷой ба ҷойи дигар ва зиндагӣ кардани қавму қабила ва миллатҳои гуногуннажод, махсусан ўзбекҳо дар бархе аз маҳаллаҳои Варзоб низ бетаъсир намондааст. Барои ҳамин, шарҳу маънидод нмудани онҳо дар пояи маводи забонҳои эронӣ берун аз имкон мебошад.

Таҳлил ва таҳқиқи паҳлуҳои лингвистии номҳои маҳалли сукунат аз он шаҳодат медиҳанд, ки номвожаҳои ҷуғрофӣ, бавижа номи деҳаҳо кам баназар мерасанд. Бинобар ин метавон гуфт, ки теъдоди зиёди деҳаҳои Варзоб номвожаҳои тоҷикӣ мебошанд ва онҳо дар заминаи луғати забони тоҷикӣ ва забонҳои яғнобӣ ва помирӣ, яъне забонҳои шарқии эронӣ ё субстратии минтақа ба вучуд омадаанд.

Имрӯз дар ноҳияи Варзоб чанд деҳа, дар мисоли Дараи бедо (Дарабедо//Дарабедод), Чормағзакони ўзбек (Қалуко//Қарлуғо), ки асосан мардуми туркзабон зиндагӣ мекунанд ва бархе аз деҳаҳои дигар бо тоҷикон омехтаанд.

Чуноне мебинем, баъзе номҳои иқтибосии туркии ноҳияи номвожаҳои ҷуғрофие мебошанд, ки онҳо ба маҳалҳои сукунати мардуми туркзабон мансубанд. Дар мисоли деҳаи **Қалуғо ё Қалуко**, ки хусусияти этникуви қавмии ин мардумро ифода мекунад. Этноними «**қарлук**» мафҳуме мебошад, ки ба унвони яке аз қавму қабилаҳои мардуми турктабор далолат мекунад.

Этноними «**муғул**» низ мафҳумест, ки ба қабилаи мардуми туркнажод марбут буда, тавассути чалъсозӣ **-о(-хо)-и** тоҷикӣ номвожаи ҷуғрофӣ сохта шудааст. Аҳолии деҳаи Муғуло баръақбаи деҳаи Қалуғо тоҷикон мебошанд.

Хулоса, дар ноҳияи Варзоб деҳае бо номи Шолиқунғурот мавҷуд аст, ки он калимаи мураккаб буда, аз «**шалӣ**» ва «**қунғурот**» таркиб ёфтааст. Ҷузъи аввали ин номвожаи ҷуғрофӣ бунёди тоҷикӣ дошта, ҷузъи дуюм марбут ба забонҳои туркист.

Вожаи этникии «**қунғурот**» ҳам ба ғайр аз минтақаи мавриди пажӯҳиш, инчунин дар бархе аз маҳалҳои кишварамон низ ба назар мерасад. Этноними «**қунғурот**» ҳам яке аз қабилаҳои мардуми ўзбекзабон буда, баромади онҳоро ба халқиятҳои муғулнажоди оғузҳо ва кипчоқҳо мансуб медонанд.

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ дар сарзамини Хуросон ва ҳудуди Осиёи Миёна қунғуротҳо баъд аз асрҳои 15-16 пайдо шудаанд.

Бо вучуди туркӣ будани номи деҳаҳо, бархе аз мардумони онҳо ҳудро таҳҷой ҳисобида, забонашонро тоҷикӣ мегӯянд. Вале шояд забонашон дар замоне ўзбекӣ буда, баъдан бо гузашти айём охишта-охишта бо мардуми тоҷикзабон омехта гардида, дар ниҳоят тоҷикзабон шудаанд, ки ин иддаоро омӯзиш ва пажӯҳиши сарчашмаҳои таърихӣ маҳал ва шеваи гуфтори сокинонаш собит месозанд [1998, 38-39].

Адабиёт:

1. Алимӣ Ҷ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб. Таҳқиқи таърихӣ-забоншиносӣ. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 448 с.
2. Ғафуров О. Шарҳи исму лақабҳо. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 160 с.
3. Ғафуров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
4. Ғафуров О. Маъноӣ ҳазору як ном. – Душанбе: Маориф, 1987. – 176 с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Зери таҳрири Ниёзмӯҳаммадов Б. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 452 с.
6. Исмоилов Ш. Мавқеи формантҳо дар ташаккули топонимҳо. // Паёми Донишқадаи забонҳо. 2019. №3 (11). – С.6-13.

Калидвожаҳо: *вожа, номҳои ҷуғрофӣ, наҷсуҳиш, фарҳанг, халқият, миллат, диёр, тоҷикзабон, тоҷикон, вожаҳои туркӣ, узбекон, деҳаи Чорбоғ, ноҳияи Варзоб.*

Аннотация

**АНАЛИЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ
ОДНОГО ИЗ СЕЛОВ ВАРЗОБСКОГО РАЙОНА**

В Варзобском районе есть село под названием «Шоликунгурот», которое является сложным словом, производным от Шоли и кунгурот. Первая часть этой имени имеет таджикское происхождения, второй часть относящийся к турецкому языку. Этнические слова «кунгурот» хоть кроме вне зона исследования, а также становиться особенно в некоторых частях нашей стране. Этноним «кунгурот» также является одним из узбек язычных племен, а их происхождения приписывается огузками и кыпчакскому народам манголии. Согласно историческим источникам, на территории Хуросона и Средней Азии кунгуроти появились после 15-16 века. Несмотря на, то что названия село турецкое, некоторые жители считает себя коренным населением и говорят по таджикским. Однако не исключено, что язык когда-то и был узбекским, но постепенно слился с таджик язычным, народом и в итоге стал таджик язычным, о чем свидетельствуют изучение и исследование местных исторических источников и стиля речи его жителей.

Ключевые слова: *термин, географические названия, исследование, культура, народность, национальность, страна, таджикоязычный, таджики, турецкие термины, узбеки, село Чорбоғ, Варзобский район.*

Annotation

**ANALYSIS OF GEOGRAPHICAL NAMES
OF ONE OF THE VILLAGES OF VARZOB DISTRICT**

There is a village by name of Sholikungurot in Varzob region. Which consists of two compound words: shale and kingrod? The first word shale it has the geographical meaning which belongs to the Tajik language, but the Turkish languages. The Ethnical word of «kingrod» except of regional researching, we can meet it in some regions of our country. The ethno my of «kungurot», it is one of the tribe of Uzbek people, which belongs the people of Mongol race «oguze and kipchoges». According to the historicfl resources in the Land of Khuroson and Middle Asia continent «kungurot's» appeared in the XV-XVI cnturies. In spite of that, the name of the village were Turkish, some of the people call themselves native inhabitant, they language is «Tajik». Maybe their mother language was «Uzbek» at last, after the many years of living them together with Tajik people. They become «Tajik - speakers». It was learned by historical regional researching of their dialect speech.

Keywords: *term, geographical names, research, culture, nationalism, nationality, country, Tajik-speaking, Tajiks, Turkish terms, Uzbeks, Chorbog village, Varzob district.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Эраҷ Ҷонибекович, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни. Суроға: ноҳияи Варзоб, ҷамоати деҳоти Чорбоғ, деҳаи Гулбоғ. Тел.: +992 988004358

Рохбари илмӣ: д.и.ф, профессор Муҳаммадҷонзода О.

Сведения об авторе: Давлатов Эрадж Джонибекович, магистрант второго курса таджикского филологического факультета Таджикского государственного университета им. С. Айни. Адрес: Варзобский район, джамоат Чорбоғ, село Гулбоғ. Тел.: +992 988004358

Научный руководитель: д.ф.н, профессор Муҳаммадҷонзода О.

About the author: Davlatov Eraj Jonibekovich, is a second-year master's student at the Tajik Philology Faculty of Tajik State University named after S. Ayni. Adress: Varzob district, Chorbogh jamoat, Gulbogh village. Tel: +992 988004358

Scientific adviser: Doctor of Philology, Professor Muhammadjonzoda O.

Пешояндҳои маонӣ дар забони арабӣ калимаҳои аз назари сохтор мабнӣ мебошанд, ки маънии онҳо танҳо бо роҳи илова шуданашон ба исм ё феъл маълум мегардад ва ба танҳои маънои мустақиле надоранд, монанди «мин» ва «ило» дар ин мисол:

Пешояндҳои забонро дар дастурҳои классикии забони тоҷикӣ (форсӣ) ҳуруф ва дар дастурҳои (грамматикаҳои) замони нав пешоянд ва дар дастурҳои нави эронӣ онро нақшнамо низ гуфтаанд, зеро ба василаи ин гурӯҳи калимаҳо нақши (вазифаи) калимаҳо дар ҷумла равшан мегардад ва функцияи ҳар кадом калима нишон дода мешавад.

Дар забони араби ҳуруфи маонӣ ба навъҳои ҳуруфи маонии исмӣ, нидой, мушаббахун билфёъл, ҳуруфи вижаи фёъл, ҳуруфи муштараки исму фёъл чудо мешаванд, ки ҳар кадом хусусиёти грамматикӣ худро доранд. Дар ин мақола мо бештар бар рӯи ҳуруфи маонии ҳосси исм таваккуф менамоем. Ҳуруфи вижаи исмҳо маъмулан бо унвони ҳуруфи чар шуҳрат доранд ва онҳо хусусияти дастуриашон он аст, ки калимаҳои мобаъди худро дар ҳолати маҷрур қарор медиҳанд, аз ҳамин ҷиҳат аст, ки онҳоро ҳуруфи чар гуфтаанд. Ин ҳуруф дар байти зер омадаанд:

Барои намуна гӯем:

Ин пешояндҳо дар забони тоҷикӣ бо исмҳо омада, вазифаҳои гуногуни пуркунандагии онҳоро дар ҷумла нишон медиҳанд, зеро яке аз аломатҳои пешояндҳо дар вазифаи пуркунанда омадани исмҳо дар забони тоҷикӣ ин аст, ки бо пешояндҳо меоянд. Барои мисол калимаи **ҷуз** дар байти зерин аз Саъдии Шерозӣ:

Чуз чашми ту, ки фитнаи қаттоли олам аст,

Сад шайху зоҳид аз сари роҳ кӣ бурд?

Пешояндҳои арабии إلى، حَتَّى، عَلَى، غَدَا، حَاشَا، فِى، عَن، خَلَا، مَن، مُذْ، مُنْذُ، لَامْ، كَافْ، تَاءْ، واو، كَافْ، لَامْ، مُنْذُ، مُذْ، مَن، عَن، خَلَا، غَدَا، حَاشَا، فِى، عَلَى، حَتَّى، إلى

Санге агар аз кӯҳ фитад,

Сад сангро бечо кунад.

Ва муодилоҳои пешояндҳои арабии *إلى* *غدا*, *حاشا*, *لام*, *بأ* тартиб бо пешояндҳои мураккаби «ба ҷуз, ба ғайри, ба ҷуз аз, аз барои, ба сӯи»-и тоҷикӣ муодил мебошанд.

Муодили тоҷикии ҳуруфи қасами арабӣ маъмулан пешояндҳои «ба, барои, аз барои» мебошанд. «бо»-и қасам¹ ва «вов»-и қасам дар тоҷикӣ бо ҳамон сурати арабиаш низ қорбурд дорад, чунончи Масъуди Саъд гӯяд:

Валлох, ки чу гурги Юсуфам, валлох,

Бар хира ҳамениҳанд бухтонам.

Дар забони тоҷикӣ пешояндҳо микдори зиёд ва қорбурди зиёд доранд, аммо дар забони арабӣ зиёд фаъол нестанд, ки ин ба сохтори морфологии забонҳои муқоисашаванда вобастагӣ дорад, зеро забони арабӣ бештар хусусияти флективӣ дорад ва маъноҳои дастурӣ дар он тавассути флексияи дохилӣ ва анҷомаҳо сурат мегирад ва микдори пешояндҳои серистеъмодро забоншиносон (арабшиносон) ҳудудан ҷаҳордаҳо гуфтаанд. Аммо дар забони тоҷикӣ, ки бештар аломатҳои аналитикӣ, маъмулан бо хусусиятҳои пасвандӣ шинохта шудааст, дар он пешояндҳо бамаҷрагӣ зиёдтар истифода мешаванд, зеро ҳама аз маъноҳои дастурӣ, ки дар

¹ Дар гуфтори авом бо ихтисори “х”-и охир дар шакли “Билло” роиҷ аст.

забонҳои флективӣ ба воситаи анҷомаҳо ифода мешаванд, дар забони тоҷикӣ тавассути пешояндҳо (ва дар баъзе аз ҳолатҳо тавассути пасоянд) ифода мешаванд. Шояд аз сабаби адбиёти пурғановат ва вижагиҳои гуногуни сабкӣ корбурди аст, ки дар мавриди микдори пешояндҳои серистеъмоли забонамон дар адабиёти илмӣ таълимӣ ва таҳқиқотӣ ягон рақами муайян барои нишон додани зикр нагардидааст.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
2. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1. – Душанбе, 2012. – 566 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, 2-е издание / Б.М. Гранде. – М.: 2001. – 592 с.
6. Гурезов Ҷ. Забони арабӣ. – Душанбе: Илм, 2010. – 431 с.
7. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی. – تهران: انتشارات اساطیر، 1371. – 464 ص
8. همایونفرخ عبد الرحیم. دستور جامع زبان فارسی (هفت جلد در یک مجلد). تهران، 1364 شمسی. – 1207 ص

Калидвожаҳо: *Пешоянд, баррасӣ, муқоиса, грамматика, сохтор, хусусият, маъно, анҷома, морфология, синтаксис.*

Аннотация

СРАВНИТЕЛЬНОЕ РАССМОТРЕНИЕ ПРЕЛОГОВ В АРАБСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В таджикском языке префиксы имеют большое количество и употребительность, но в арабском языке они не очень активны, что зависит от морфологического строения сравниваемых языков, так как арабский язык более флективная и поучительные значения образуются за счет внутреннего флексии и лингвисты (арабисты) говорят, что наиболее часто встречающихся предлогов около четырнадцати. Однако в таджикском языке, где используется большинство аналитических символов, как правило, с суффиксами, префиксы используются чаще, так как многие грамматические значения, выраженные во флективных языках окончаниями, используются в таджикском языке через предлоги (а в некоторых из падежи через послелог). Вероятно, в силу богатой литературы и различных стилистических и прикладных особенностей в учебной и научной литературе нет конкретной цифры для обозначения количества приставок нашего языка.

Ключевые слова: *предлог, обзор, сравнение, грамматика, структура, особенность, значение, окончание, морфология, синтаксис.*

Annotation

COMPARATIVE CONSIDERATION OF PREPOSITIONS IN THE ARABIC AND TAJIK LANGUAGES

In the Tajik language, prefixes have a large number and usage, but in Arabic they are not very active, which depends on the morphological structure of the compared languages, since the Arabic language is more inflectional and instructive meanings are formed due to internal inflection and linguists (Arabists) say that the most frequently occurring prepositions are about fourteen. However, in Tajik, where most analytical characters are used, usually with suffixes, prefixes are used more often, since many grammatical meanings expressed in inflected languages by endings are used in Tajik through prepositions (and in some of the cases through postpositions). Probably, due to the rich literature and various stylistic and applied features in the educational and scientific literature, there is no specific number to indicate the number of prefixes in our language.

Keywords: *preposition, overview, comparison, grammar, structure, feature, meaning, ending, morphology, syntax.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлятова Таманно Ахмадалиевна, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни.

Рохбари илмӣ: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: 919550408; zobit@list.ru

Сведения об автор: Давлятова Таманно Ахмадалиевна, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии ТГПУ па имени С. Аини.

Научный руководитель: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, кандидат филологических наук, доцент кафедрой теории и практики языкознания ТГПУ па имени С. Аини. Телефон: 919550408 zobit@list.ru

About the author: Davlyatova Tamanno Ahmadalievna, is a fourth-year student at the tajik philology faculty of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini.

Supervisor: Rahmonov Bakhtiyor Nurmahmadovich, candidate of philology, docent of the Departament of theory and Practice of Linguistics of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone: 919550408, zobit@list.ru

Носирова Мақсуда Тавакаловна,
магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷик

ТАҲЛИЛИ СИНТАКСИСИИ «МУШТАРАКВАЗИФАИ ҶОНИШИН» БО НАЗАРДОШТИ СОХТОРИ ФЕЪЛ ВА ВАЗИФАИ БАНДАКҶОНИШИН ДАР ҶУМЛАҲОИ ЭҲСОСӢ

Шинохти усули ҷумлабандӣ ва маҳалли қарор гирифтани вожаҳо ва решаҳо ва фаҳмидани вазифаи грамматикӣ онҳо дар осори гузаштагон, баҳусус, осори манзум ва мансури адабӣ метавонад роҳнамои муҳаққиқон дар ҳалли ибҳомоти маъноии ҷумлаҳо бошад ва низ дар тадвини як грамматикаи ҷомеаи забон ва бенуқс ё ҳадди ақал камнуқс нақши муассире ифода кунад. Бо назардошти ин ҳадаф, ба таҳлили вожаҳои пардохтем, ки дар ҷумла марҷаъи ҷонишине ҳастанд, ки метавонанд ҷойгузини он ҷонишин шаванд ва вазифаи грамматикӣ онро иҷро кунанд.

Баъзан зарурати таъкид ё тавзеҳи бештар дар калом эҷоб мекунад, ки ғӯянда ё нависанда дар таълиф ва таҳрири ҷумлаҳо аз вожаҳои истифода кунад, ки метавонанд ҷойгузини вожаҳои дигаре дар ҳамаҷумла бошанд ва ҳамаҷумла нақши грамматикӣ ифода намояд, аз ҷумла, метавон ба вазифаҳои грамматикӣ баёнияҳо, воҳидҳои тавзеҳӣ ва тақрор ишора кард.

Воҳиди тавзеҳӣ ё худ «бадал» ба исм ё гурӯҳи исмие ном ниҳодаанд, ки ғайримуқаррар ва тавҷам бо таваққуфе бо исм ё гурӯҳи исмӣ дигаре, ба номи «бадалдор» хос аст, ки дорои як марҷаъ ва вазифаи ягонаи грамматикӣ мебошад. Бадал барои ошкор кардани маънии бадалдор ё рафъи ибҳом аз он ба қор меравад ва ҳазфи он ҳалал ба сохтмони ҷумла ворид намесозад, мисол: Абуалии Сино, **донишманди бузурги тоҷик** дар Ҳамадон зиндагонӣ мекард.

Дар ташреҳи гурӯҳҳои тавзеҳӣ ҳам гуфта шудааст, ки ин гурӯҳҳо аъм аз гурӯҳҳои исмӣ ва ғайриисмӣ, воҳидҳои ҳастанд, ки имрӯз бо «яъне» ва «ба маънии» ва монанди инҳо сохта мешаванд. Дар ин гурӯҳҳо мо ҷузъи аввалро тафсиршуда ва ҷузъи дувумро муфассир ё тафсиргар ё маънӣ меномем. «Муфассир» ва «тафсиршуда» ҳаммаъноӣ якдигаранд. Мисол: Ман аз дӯсти хубам, **яъне, китоб** бахшаҳо мебарам.

Нақши грамматикӣ «тақрор»-ро низ чунин баён кардаанд: «**Тақрор** овардани мучаддади бахше аз сухан аст ба манзури таъкид. Ончи дар ҷумла тақрор мешавад, бахше аз ҳамаҷумла, яъне, ниҳод, мафъул ё ...аст ва нақши наҳвӣ наҳвӣ калимаи тақрорӣ тобеи калимаи аввал аст» (Ваҳидиён Комёр 1389, 97):

*Дареғу дард, ки то ин замон надонистам,
Ки кимиёи саодат рафиқ буд **рафиқ**.* (Ҳофиз)

Забоншиносон дар китобҳои грамматика каму беш ба баррасии ин нақшҳо пардохта ва мисолҳои зиёде ба онҳо зикр кардаанд. Аммо дар осори манзум ва мансури форсӣ, калимаҳои ҳастанд, ки шабоҳати зиёде ба нақшҳои грамматикӣ ғавқуззикр доранд, вале таваҷҷуҳи лозим ба онҳо нашудааст ва номгузории муносибе ба онҳо сурат нагирфтааст.

Мисолҳои фаровоне дар осори адабӣ метавон ёфт, ки нишон медиҳанд дар ин гуна ҷумлаҳо ҷонишинҳои мавриди ишора дар нақшҳои изофӣ ва вобастагӣ (пурқунандагӣ) зоҳир мешаванд, масалан, дар байти зерин:

*Ҳизон зи домани бозе, ки **боғбон** он ҷо,
Ҳамеша ҷашми умедаш ба дасти гулчин аст.* (Фурӯғии Бастомӣ)

Бандакҷонишини «-аш» дар умедаш дорои нақши музофунилайҳӣ ва марҷаъи (муайяншавандаи) он боғбон аст ва дар асл ба сурати наср чунин будааст: Ҷашми умеди боғбон ба дасти гулчин аст. Ё дар байти зерини Саной:

***Кулбае**, к-андар ӯ нахоҳӣ монд,
Соли умрат чӣ даҳ, чӣ сад, чӣ ҳазор.* (Насруллоҳи Муншӣ)

«Ў» дар «к-андар ӯ» баъд аз пешоянди андар қарор гирифтааст ва дорои нақши пурқунандагӣ аст ва марҷаъи он вожаи кулба аст, ки метавонад ба ҷои «ӯ» нишинад ва ба сурати «дар кулбае, ки нахоҳӣ монд» ба қор биаравад. Ё дар байти:

***Ғариқи** баҳри маваддат, маломаташ мақунед,
Ки дасту по бизанад, ҳар ки дар миён монад.* (Саъдӣ)

«-аш» дар маломаташ дорои вазифаи пурқунандагӣ аст ва марҷаъи он вожаи ғарик аст, ки дар мубтадои тафсилии «ғариқи баҳри маваддат» ба қор рафтааст ва метавонад ба ҷои бандакҷонишини «-аш» фарогирандаи нақши пурқунанда бошад. Яъне, ба ин сурат: Ғариқи баҳри маваддатро маломат мақунед. Албатта, як мавриди хос вучуд дорад, ки марҷаъи

чонишин ва чонишин ҳар ду бо пасоянди «-ро» ҳамроҳ ҳастанд. Аммо «-ро» дар ин ҷо пасоянди пуркунандави нест, балки ҳамон тавр ки бархе аз дастурнависони суннатӣ гуфтаанд «ро-и тағйири феъл» аст ва феъли «будан» бо пасоянди «ро» муодили феъли «доштан» аст (Хонларӣ 1382, 249) ва дар ин ҳолат, метавон гуфт, ки чонишин ва марчаъи муштарақвазифаи он дорои нақши мубтадой дар ҷумла ҳастанд. Масалан: Имронро зане буд ўро ҳам аз Бани Исроил (Балъамӣ 1380, 252). Яъне, «Имрон зане дошт», ки дар ин сурат, Имрон вазифаи мубтадой дорад, марчаъи чонишини «ў» мебошад. Дар ин маврид шояд битавон «ў»-ро воҳиди тавзеҳӣ барои «Имрон» низ ба ҳисоб овард, зеро «Баъзе аз бадалҳо ба сурати гусаста ва ҷудо аз бадалдор ба кор мераванд ва байни онҳо феъл ва феъл ва аҷзои дигари ҷумла ё ҳуруфи изофа фосила мешавад ва ин амр барои бисёре аз ақсоми бадал ҷоиш аст, монанди: Бародари шуморо дидам, Ҳушангро (Фаршедвард 1355, 132)».

Агарчи чонишини мавриди ишора бештар ба сурати шахси севуми танҳо ба кор меравад. Ин ба он маъно нест, ки чонишинҳои дигар корбурде надоранд. Дар ҷумлаи «**Ман**, таҳи дилам равшан аст». «-ам» дар **дилам** дорои нақши муайянкунандагӣ буда, марчаъи он «ман» аст, ки метавонад ҷойгузини он шавад. Корбурди ин навъ чонишинҳо фақат ба сурати энклитикӣ (бандакчонишин) не, балки ба сурати чонишинҳои алоҳидаи ҷудо аз муайяншаванда низ корбурд доранд:

Замине, ҳама рӯйи ӯ девлох,

Ба дидан дурушту ба паҳно фаррох. (Унсурӣ)

«Ў» дар мисраи аввал вазифаи муайянкунандаро дорад, ки марчаъи он вожаи «замин» мебошад.

Марчаъи ин чонишинҳо метавонанд аз ҳисоби ҳуди чонишинҳо ташкил ёбанд, мисли:

Бидидаш мар ўро, ҷу наздик шуд,

Ҷаҳони фурузон-и торик шуд. (Фирдавсӣ)

Бандакчонишини «-аш» дар «бидидаш» дар нақши пуркунандаи бавосита ба кор рафтааст, ки марчаъи он «ў» мебошад, ки ҳудаш ҳам чонишин мебошад.

Нақшҳои вобастагӣ ва изофии бандакчонишинҳо ҳамеша бо пасоянд ҳамроҳ аст. Вале марчаъи замир бе пасоянд ба кор меравад. Чонишин дар нақши вобастагӣ ҳеҷ гоҳ пасоянди «ро» намегирад, вале марчаъи чонишин мумкин аст, ки бо пасоянди «ро» ва ё бе пасоянди «ро» ба кор равад, зеро дар забони тоҷикӣ ҳамеша ин имкон вучуд дорад, ки битавонӣ пасоянди «ро»-ро дар нақши вобастагӣ гузорӣ, ва ё ҳазф бикунӣ. Масалан, ба байти зер ва имкони вучуд ва ҳазфи пасоянди «ро» таваҷҷуҳ кунед:

Нигаҳ кард Ҳушанг бо ҳушу санг,

Гирифташ яке сангу шуд тезчанг. (Фирдавсӣ)

«Санг» марчаъи бандакчонишини «-аш» дар «гирифташ» аст, ки бе пасоянди «-ро» ба кор рафтааст, дар ҳоле ки дар байти:

В-аз он ҷо барангехт шабрангро,

Бидидаш яке бешаи тангро. (Фирдавсӣ)

Дар ин байт «бешаи танг» марчаъи бандакчонишини «-аш» аст ва бо пасоянди «-ро» ба кор рафтааст. Бояд зикр кард, ки марчаъи исми чонишин дар ҷумлаи болозикр маълум аст. Ва дар намунаҳое, ки ба унвони шохид овардем, бандакчонишин ва марчаъи он ҳар ду зикр шудаанд. Аз ин ҷиҳат, бо пайравӣ ба ин асл бандакчонишини соҳибии «-аш»-ро метавон муштарақвазифаи пуркунанда (беша) маҳсуб кард.

Яке аз тафовутҳои корбурдии ин бандакчонишинҳо дар осори адабии ниёгон ва замони муосир ин аст, ки имрӯз ин бандакчонишинҳо фақат баъд аз феъл ба кор меравад. Вале дар намунаҳои осори адабӣ ин бандакчонишинҳо бо калимаҳои дигаре ҷуз феъл низ ҳамроҳ меоянд, мисли:

Дил шикаста, кӣ марҳам ниҳад дигар бораи,

Ятими хаста, кӣ аз пой барканад хораи. (Саъдӣ)

Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки бандакчонишинҳо дар осори ниёғонамон маъмулан пас аз феълҳои гузаранда ба кор мерафтааст, мисли:

Бидодаш ба Рустам якояк паём... (Фирдавсӣ 1388, 323).

Адабиёт:

1. Балъамӣ Абумуҳаммад. Таърихи Балъамӣ (тасхеҳи М. Баҳор). – Техрон: Заввор, 1389.
1. Ваҳидиён Комёр, Тақӣ ва Ғуломризо Умронӣ. Дастури забони форсӣ 1, ҷ. 12. – Техрон: Самт, 1389.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди I. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.

3. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1. – Душанбе, 2012. – 566 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
5. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Хумо, 2003. – 152 с.
6. Фаршадвард Хусрав. Дастури муфасссали имрӯз, ҷ. 3. – Техрон: Сухан, 1388.
7. Хайёмпур Абдуррасул. Дастури забони форсӣ, ҷ. 10. – Табрез: Сутуда, 1382.
8. Хонларӣ Парвиз. Дастури таърихи забони форсӣ, ҷ. 5. – Техрон: Тӯс, 1382.
9. Шариъат Муҳаммадҷавод. Дастури забони форсӣ, ҷ. 7. – Техрон: Асотир, 1375.

Калидвожаҳо: Синтаксис, ҷонишин, муштарақвазифа, баррасӣ, грамматика, баёния, воҳиди тавзеҳӣ, ибора, ҷумла.

Аннотация

СИНТАКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ «ОДНО-ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ МЕСТОИМЕНИЕ» С УЧЕТОМ СТРОЕНИЯ ГЛАГОЛА И ФУНКЦИИ ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

На данном этапе подчеркивается, то что распознавание способа предложения и расположения слов и корней и понимание их грамматической функции в произведениях древних, особенно в литературных произведениях, может служить ориентиром для исследователей в разрешении смысловых сомнений предложений, а также в действии. С учетом этого мы проанализировали слова, имеющие замещающий запас, который может его замещать и выполнять его грамматическую функцию. Иногда необходимость большего акцента или пояснения в слове требует, чтобы говорящий или пишущий использовал слова при составлении и редактировании предложений, которые могут заменить другое слово в том же предложении и выполнять ту же грамматическую роль, включая грамматические функции выражений объяснение и повторение указано.

Ключевые слова: синтаксис, местоимение, союз, одно-функциональные, грамматика, высказывание, объяснительная единица, словосочетание, предложение.

Annotation

SYNTACTIC ANALYSIS OF «SINGLE-FUNCTIONAL PRONOUN», TAKING INTO ACCOUNT THE STRUCTURE OF THE VERB AND THE FUNCTION OF THE SUBORDINATE CLAUSE IN EMOTIONAL SENTENCES

This article emphasizes that the recognition of the way the sentence and the arrangement of words and roots and the understanding of their grammatical function in the works of the ancients, especially in literary works, can serve as a guide for researchers in resolving the semantic doubts of sentences, as well as in action. With this in mind, we analyzed words that have a replacement stock that can replace it and fulfill its grammatical function. Sometimes the need for more emphasis or clarification in a word requires the speaker or writer to use words in the construction and editing of sentences that can replace another word in the same sentence and fulfill the same grammatical role, including the grammatical functions of the expressions explanation and repetition indicated.

Keywords: syntax, pronoun, conjunction, single-functional, grammar, utterance, explanatory unit, phrase, sentence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Носирова Мақсуда Тавакаловна, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни.

Рохбари илмӣ: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: 919550408; zobit@list.ru

Сведения об автор: Носирова Мақсуда Тавакаловна, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии ТГПУ па имени С. Аини.

Научный руководитель: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, кандидат филологических наук, доцент кафедрой теории и практики языкознания ТГПУ па имени С. Аини. Телефон: 919550408; zobit@list.ru

About the author: Nosirova Maqsuda Tavakalovna, is a fourth-year student at the tajik philology faculty of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini.

Supervisor: Rahmonov Bakhtiyor Nurmahmadovich, candidate of philology, docent of the Departament of theory and Practice of Linguistics of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone: 919550408, zobit@list.ru

ЗАБОН ВА САБКИ АШЪОРИ ЛОИҚ

Шеърӣ порсӣ, ки ҳамчун ойина симову сиришти фарҳанг ва донишҳову бинишҳои гуногунро дар ҷаҳорҷӯи забон бознамо мекунад, аз оғоз то имрӯз ҳамеша ниёзхое доштааст ба поксозӣ аз як сӯ ва аз сӯи дигар ба пурбору фарогири андешаҳо будан. Ҳамон гавҳари тобноки модарзодӣ ҷони забон аст, ки агар ба нестӣ бирасад, забон ҳам мемирад.

Забони мо, бо вучуди покию серҳогин буданаш дар тули таърихи мавҷудияташ борҳо дучори шикастҳо ва омехтагӣҳо бо забонҳои аҷнабӣ гардидааст. Барои ба сарчашмаи хеш дубора пайвастан ва полуда гаштани забоне, ки дучори олудагӣшудааст, бештар аз дигар хунарҳои суҳанварӣ хунари шоирӣ созгортар ва аз забони дигар нигоришҳо забони шеър роҳнаматар будааст. Шоирони покгавҳар, ин манзалатро соҳибанд ва дар офаридани осор талош меоварзанд, то забони ноби ашъори дилангези форсиро нигоҳдоранд ва ба ояндагон чунин мерос дар ганҷинаи суҳан боқӣ гузоранд. Ин анъана то замони Инқилоби Октябр бо мушкilotи зиёд нигоҳ дошта шуд ва пас аз он соҳибу пуштибони ин забону адабиёт устод Садриддин Айни тамоми донишу малакаашро сарф намуд, то ин забон поку беолиш дар назму насри замони шӯравӣ нигоҳ дошта шавад. Лохутӣ, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Боқӣ Раҳимзода, Аминҷон Шукӯҳӣ ва дигарон дар шеърӯ дostonҳо талош варзиданд, ки асолату покии ин забон нигоҳ дошта шавад.

Насли дуҷоми адабиёти муосири тоҷик Муъмин Қаноат, Қутбӣ Киром ва дигарон ин анъанаро нигоҳ дошта, онро ба Бозор Собирӯ Гулрухсору Лоиқ мерос монданд.

Устод Лоиқ, ки бо ҷаҳоншиносӣ, инсоншиносӣ забоншиносии мушаххаси худ қитъакушоеро мемонд, дар нашъату нузҳати забони адабии имрӯз низ парчамафрозаст. Ӯ аз истифодаи фаровони калимоти ғайри тоҷикиву бегона асл парҳезгорӣ менамуд ва боэҳтиёт калимоти қадими тоҷикиро зинда месохт. Ба андешаи забоншинос Сулаймон Анварӣ «Лоиқ чун донандаи хуби таъриху фарҳанги тоҷикон тавонистааст, шумори зиёди водағони қадимири зинда созад» [1, 9]. Лоиқ вожаофар низ ҳаст. Замони перестройкаи Горбачев устод Лоиқ ба ҷои ин вожаи русӣ истилоҳи «Бозсозӣ»-ро пешниҳод кард ва исбот намуд, ки ин калима дар таркиби осори Мавлоноӣ Балхӣ аст:

Ҳар касеро бозсозӣ боядо,

К-он ҳама беҳудишиносӣ н-оядо.

Ҳамин тариқ вожаи «Бозсозӣ» дар Тоҷикистон қабул гардид. Омӯзиши пайвастаи ӯ аз забони адабиёти гузашта, аз лаҳҷаву ғӯишҳои мардум, аз луғатномаву фарҳангҳо, аз як тараф ва дар заминаи дониши амиқ, завқӣ баланд ва ҳисси нозук сохтани таркибу таъбирҳо, аз ҷониби дигар, забони ашъори Лоиқро хеле ғанӣ ва ҷаззоб, хоно ва ғӯё гардониданд. Лоиқ баъзан таъбирҳо ва ифодаҳои фразеологӣ дар забони халқ маъмулро, ҳамон тавре, ки ҳастанд, моҳирона ба шеъраш ворид мекунад, мисли:

Гар дard барad, дарди замонат бубарad,

Гар об барad, оби калонат бубарad,

Дар ҳавзаи хушида ҷизаврақронӣ,

Бигзор, ки тӯфони ҷаҳонат бубарad.

Гоҳи дигар ӯ аз таъбирҳои маъмули халқӣ («якбалокун») худ ифодаҳои ғӯёву зебо месозад, ки ҳадафнамо ва нишонрас бармеоянд, чун:

Ё Баҳоваддини балогардон,

Ҳечдонӣ, ба мо чиҳо гузарad?

Сад бало омадаст бар сари халқ,

Як бало кун, ки сад бало гузарad.

Ҳамин тариқ, дар осори Лоиқ як қатор калима ва таъбирҳои халқиро дучор шудан мумкин аст, ки аз донандаи хубизабон будани ӯ шаҳодат медиҳад. Масалан **гӯрӣ, пижвоқ, ниҳеб, гулпири, забола, кинатӯз, барзан, холгардон, айдун, шеравжан, зарабон, сарбузург, сарвода, патёра, нақ, ниҳолӣ, ҷақод, анбоз** ва ғайра. Лоиқ бо эҳтирому эҳтиёти бештар вожаҳову таркибҳои шодоберо аз забони зиндаи халқ ба матну батни ғазал медавард ҳамчун **шириншамонӣ, аҷалғиёх, дӯлобӣ, сағманах, ҷаҳмоҳсанг, одамқимоб, ҷойгаштак, пӯстғафс, пӯстак, сустакумустак, лак-лак, ҳода, дидор дар қиёмат, наҳзадан, дӯгзадан...** Ва дар баробари ин бо нерӯи халлоқӣ вожағони нав меофарид амсоли **хоҷадавлат, худбудагӣ, ҷашмобдех,**

зарлавҳ, бехурӯсӣ, батарҳол, нарговдӯш, золигарӣ, шӯрчашм, ошнорӯ, чанозафурӯш ва ғайра, ки хосси ҳар шоири соҳибсабқу соҳибмақтаб аст.

Ман он наям, ки бим зи рӯзи аҷал кунам,

Ё ишқва аз муаллифи нақши азал кунам.

То сафҳаи замона зи номам тухйшавад,

Як сафҳаи замонаро пур аз ғазал кунам.

Забони нобу шоирона ҷиҳати дигари эҷодиёти Лоик Шералист. Вай, ки аз адабиёти классикӣ, эҷоди бузургтарин намояндагони адабиёти кишварҳои ҳамзабон ва шеваю лаҳҷаҳои Ватан хуб огоҳбуд, заргарона сухан интиҳоб мекард ва ба ҳар калимаву иборау таъбири маъмул ҳам ҷилои тоза бадеӣ бахшида метавонист.

Лоик чун донандаи хуби забони модарӣ зимни тарҷумаи осори шоирони классикӣ муосири рус ва ҷаҳон тавонист зебову дилрас намунаҳои барҷастаи адабиёти ҷаҳонро тоҷикӣкунад. Ба тарҷумаҳои хам забони фасеҳу равшанбаён бадеи эҳсосбарангез хосанд ва низ дар рушди забону баён тоҷикии шеър саҳми босазо доранд.

Забони шеъри Лоик аз забони шеъри пешиниён фарқ дошт, забони шеъри ӯ забони имрӯз буд, забони ҳамзабонон буд. Забони ғазали Лоик забони хосси ҳудуд буд, забони мардуми рӯз, забони зиндагӣ, ишқ, дарду ормонҳои имрӯз аст. Яъне, тозагии забон, баён, тасвирҳо, ифодаҳо ва бадеияти тоза, ки хеле фаҳмову дилҷасп баён мешуд, вижагии хоси шеъри Лоикаст.

Шеъри Лоик базавқ, дил, ормонҳои мардум наздик аст ва бешак чунин шеър дар ҷомеа хамеша ҷойгоҳдорад.

Дар шеъри Лоик рӯҳияи равшану фурӯзоне эҳсос мешавад, ки мардум онро мешиносанду ба он ниёз доранд. Ин рӯҳияи баланди ҷавонмардӣ, инсонӣ, дилгармӣ ба ҳаёт, ба ишқ, ба оянда аст.

Лоик забони миллати худро хуб медонад ва ба он арҷ мегузорад, аз эҷодиёти шифоии мардум ва шеъри мардумӣ манша мегирад, шеъре меғӯяд, ки боз ба мардум мерасад.

Ба андешаи Камол Насрулло «Лоик ормонҳои миллии халқи худро бо забони худ халқ, бо таровишҳои тозаи шоирона, бо бадеияти баланд, аммо фаҳмову равоу дастрас ба рӯи қоғаз овард» [3, 8].

Андеша, фикр, фалсафа, ишқ, эҳсосот, панду аңдарз, иҷтимоъ, дарду ормонҳои миллий, худшиносӣ, дарку дарёфти ҳолатҳои рӯҳонии ҳаёт, манзараҳои табиат ва зиндагӣ, ҳаёлу тасаввур-- инҳо ҳама дар шеъри Лоикба як борагӣ, тавба он зухур мекунад.

Зухури хирад ва дониш дар гуфтор вижагии дигари шеъри устод Лоикаст. Ин шеърҳо дар баробари бадохатан гуфташуданашон, дар баробари ҳосили истеъдоду завқи баланди шоир буданашон, аз ҷониби шахсе гуфта шудаанд, ки дониши хеле мукамал ва хиради баланд дорад. Аввалан, ба ҷашм мерасад, ки ӯ аз адабиёти ғании гузаштаи худ хеле хуб оғаҳ дорад ва онро ҳамаҷониба омӯхтааст. Дигар, ба ҷашм мерасад, ки ӯ аз бисёр илмҳо то ҷои кофӣгоҳию мутолиа дорад, мисли нучум, таърих, фалсафа, табиатшиносӣ ва ғайраҳо. Сеюм, огоҳии хуби ӯ аз адён ва адабиёти ҷаҳонӣ низ ба мушоҳида мерасад ва ин воқеан чунин буд ва мо аз он баҳубӣ огоҳӣ дорем ва шоҳиди ҳолим. Аммо ин мавзӯ мавзӯи таҳқиқе алоҳида аст.

Ҳузури виҷдон дар шеъри Лоик дар ҳамаҷо ба мушоҳида мерасад. Ҳузури инсонии адолатпарвар, ҳомии ҳақиқат ва пуштибони нангу шарафи инсонӣ.

Устод Лоик ба шеъри муосири тоҷик, чи суннатӣ ва чи нав, бо калима, таркибу ибора, вожаҳои сирф тоҷикӣ, тасвирҳои ҷадид ва бадеияти тоза ба мояву лояи шеър навоарӣ ворид кард ва ин яке аз омилҳои дигари маҳбубияти шеъри безаволи шоир аст. Шеъри ӯ забони зиндаи мардум буд, ки дарду армон, шодиву андӯҳи онҳоро ифода мекард:

Раҳи дуру раҳи дуру раҳи дур,

Маро аз ту ҷудо карданд маҷбур.

Дили моро надиданду нахонданд,

Илоҳо ҷаҳми биношон шавад кӯр!

Устод Лоик бо сабки хурсонӣ месарояд бо шеваи Рӯдакиву Фирдавсиву Фаррухиву Анварӣ ва Мавлонову Саъдию Ҳофиз ғазали муосирро рангу бӯ мебахшид. Ҳарчанд бо шеъри Фуруғу Нимову Шомлу пайвастагӣ дошт, аммо ҳаргиз кӯшиши офаридани ғазалҳои «модерн» накардааст, зеро бо тамоми таҷрибаозмоиш тозаписандӣ эҳсос намудааст, ки ғазалҳои неоклассикиву навшамоил ба табиат ва бунияти хонандаи муосир зуд ошно нахоҳад шуд ва чун падидаи булғачаб ба сиришти ӯ бегонаву номаҳрам хоҳад монд. Ғазали устод Лоик рисолати бисёр васеъ дорад, ки ба завқҳои осмониву заминӣ, ба манзарҳои хоссу ом, ба дилҳои хурду

бузург баробар хидмат мекунад.

Лоиқ тасвиргари симои зиндагист. Ӯ манзараҳои зиндагиро чунон тасвир мекунад, ки ҳеҷ расоме бад-ин чирадастӣ наметавонад тасвир кунад ва ин тасвирҳо ҳама нишот, ҳама андӯх, ҳама ормон, киссахову ғуссаҳо, бардошту фоҷиаҳои зиндагиро шоиронаву хотирмон тачассум мекунанд:

*Ёр рафту интизораи мондаам,
Умр рафту дар шумораи мондаам.
Ишқ мурду зиндагиям мурдагист,
Устухоне ёдгори мондаам...*

Хонанда дар ҳар байти ин шеър бозёфти шоирона, тасвири тоза, манзараи рӯзгор, фалсафаи умр, ҳикмати зиндагӣ, ҳасрат, дард, тамкину начобатро мебинад. Дар қолаби ғазал гуфташуда, аммо ҳам забон ва ҳам афқору ашъор тоза аст.

*Бори ҳама айём кашидан ба сари дӯш,
Бори дили худро накашидан ҳунари мост...*

Дар ғазалҳои Лоиқ тасвири зебову моҳиронаи манзараву лаҳзаҳо кам нест ва дар аксари чунин тасвирҳо диди реалистии воқеъбинона бо таҳайюлотӣ романтикӣ омехта, манзараро хеле барҷаставу тасаввурпазир пешни назар меорад.

Барои намуна матни пурраи ғазалро меорем, ки дар он манзараи фаро расидани шом бо умдатарин нишонаҳо ва шохистарин ҷузъиёташ ҷилвагар мешавад:

*Аз ситеғи қуллаҳо зардӣ парид,
Соя ҳам аз пуштаҳо доманкашид...*

Лоиқ аз ин дарди бедармони миллат ба дод меояд, аз беадолатии чархи қароғор ба дод омада, онро чунин баён мекунад:

*Соҳиби сарчашмаму таишам,
Соҳиби ганҷинаму абтарем...*

Ба андешаи мо ин шеър дар замони истиқлоли кишвар гуфта шудааст, зеро баъди соҳибистиқлолии кишвар бар сари мардум мушкilotи зиёде омад, ки яке аз он ҳамин ҷанги шаҳрвандӣ буд. Ин ҳолати ҳузнангези фочеаи миллат бештар дар шеърҳои китоби «Фарёди бефарёдрас» ба назар мерасад. Дар шеъри ин давраи адабиёти мо фочеаи миллии мо бо сӯзу дард, равшану гиро, шоирона баланд, ба сабки саҳли мумтанеъ суруда шудааст. Шоир кинояомезона дарахти бедра зеби боғ ва шамъи мурдари ҳокими манзумаи хуршед меғӯяд:

*Сарбузурги боғи пурмева дарахти бед шуд,
Шамъи мурда ҳокими манзумаи хуршед шуд...*

Шоир аз имтиҳони саҳти таърих гузаштани миллат бовар дорад. Ин мушкilot бар сари ин мардуми бечора борҳо омадааст:

*Куштаи бисёр додӣ, боз рӯҳат зиндааст,
Поя дар ин хок дорӣ, давлатат пояндааст...*

Шоир афрохта шудани парчами миллиро нишони аз нав эҳё шудани ватану миллат медонад:

*Буд сархам парчамат аз бори дарди мотамат,
Дар нишони нав бидидам, шери ту разманда аст...*

Устод Лоиқ дар шеърҳои охири ҳаёт маҳорати баланди суҳанварии худро ба ҷилва додааст:

*Чанд он аз насиби ин ҷаҳонам мондааст,
Як нигоҳи воқасин бар осмонам мондааст...*

Хулоса, Лоиқ аз ибтидо то интиҳои фаъолияти эҷодии парчамбардори бузургтарин ғояҳои миллии буд. Лоиқ ҳам бо суҳан ва ҳам бо чеҳраи адабиву фарҳангии худ, беш аз ҳама, ба адибон, умуман ба зиёиёни тоҷик ҷуръат ва шӯҷоати миллии, адаби ва граждандаро талқин намуд. Шӯҷоати адабие, ки Лоиқ дошт, як падидаи воқеан камназир аст. Ғуруру ифтихори миллии, омодагӣ ба сарсупорӣ дар роҳи саодати миллат аз оғоз то анҷоми эҷодиёти шоир чун хати сурх равшану пурҷило мегузарад.

Адабиёт:

1. Анварӣ Сулаймон. Ҳунари таркибсозии Лоиқ. // Адабиёт ва санъат, 2016, 19 май, с.9.
2. Анварӣ Сулаймон. Фидои суҳан. // Омӯзгор, 2021, 20 май, с.4.
3. Камол Насрулло. Шохписари Хайём. // Адабиёт ва санъат, 2016, 14 май, с.8.
4. Ҳақимов Аскар. Кулбори марди роҳ. // Маданияти Тоҷикистон, 1981, 6 январ, с.3.
5. Ҳақимов Аскар. Махсусияти шеъриандешаи отифӣ. Паёми ДМТ, 2017, №2, с.97-104.

6. Хусензода Шавкат. Ёдгори зиндаи ҳамдигарем. // Паёми Душанбе, 2015, 10 сентябр, с.2.
7. Шарифов Х. Шоири бузург. // Садои Шарк, 2001, №1-6, с.52-58.
8. Шарифов Х. Боз як хуршед моро тарк гуфт// Номаи фарҳангистон, тири соли 1382, с.31.
9. Шарифов Х. Суннатҳои адаби. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 476 с.
10. Шарифов Б. Назаре ба ҷанбаи иҷтимоии ашъори Лоик Шерали. дар кит. Машғалдори шеър. – Душанбе, 2021. – С.160-173.

Калидвожа: забон, сабк, шоир, бозсозӣ, перестройка, тозагии забон, газал, ормонҳои милӣ, ваҳдати ягонагӣ, матбуоти даврӣ.

Аннотация

ЯЗЫК И СТИЛЬ ПОЭЗИИ ЛОИКА

В статье мастер размышляет о языке и стиле речи Лоика Шерали, подчеркивая, что Лоик, как хороший носитель языка и культуры своего народа, умело использовал таджикско-персидский язык в выражении романтических стихов и газелей. По мнению исследователей творчества Лоика, поэт сам поэт. Слово «реконструкция» заменило горбачевский термин «перестойка» в таджикской прессе 1990-х годов.

Ключевые слова: язык, стиль, поэт, реконструкция, перестройка, чистота языка, газель, национальные устремления, единство, периодика.

Annotation

LANGUAGE AND STYLE OF LOIQ'S POETRY

In the article, the master reflects on the language and style of Loiq Sherali's speech, emphasizing that Loiq, as a good speaker of the language and culture of his nation, skillfully used the Tajik Persian language in the expression of romantic poems and ghazals. According to researchers of Loiq's works, the poet himself is a poet. The word «reconstruction» replaced Gorbachev's term «perestoyka» in the Tajik press in the 1990s.

Keywords: language, style, poet, reconstruction, perestroika, purity of language, ghazal, national aspirations, unity, periodicals.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гоибов Сухайлӣ Ғуломалиевич, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни. Тел.: +992 904032315. Суроға: кӯчаи Борбад, н. Фирдавси, ш. Душанбе, хонаи 32.

Рохбари илмӣ: Мирзоалиева А.

Сведения об авторе: Гоибов Сухайли Гуломалиевич, магистрант второго курса факультет таджикского филологии ТГПУ имени С. Аини. Тел.: +992 904032315. Адрес: улица Борбад, район Фирдавси, город Душанбе, дом 32.

Научный руководитель: Мирзоалиева А.

About the author: Goibov Suhayli Gulomalievich, first year of MA, fakulty of Tajik filology TSPU after S. Aini. Phone: +992 904032315. Address: Borbad Street, Firdavsi district, Dushanbe city, house 32.

Scientific director: Mirzoaliev A.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ КОНСЕПТИ «DOG/SAГ» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ
(ДАР АСОСИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛҲОИ ХАЛҚӢ)

Фразеология аз калимаи юнонии **phrasis** – ифода, ибора ва **logos** – илм сарчашма мегирад, яъне он як соҳаи илми забоншиносӣ буда, маҷмуи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаву устуворро ҳамчун қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистикӣ меомӯзад. Фразеология ҳамчун илми мустақил дар забоншиносии муосир солҳои 40 ва 50 ба вуҷуд омадааст.

Бе ибораҳои фразеологӣ образнокии суханро тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ибораҳои фразеологӣ дар байни мардум дар шакли тайёр мавҷуданд ва ғунда ё нависанда онро аз ҳазина маънавии халқ гирифта истифода мебарад ва образнокию таъсиращассонии сухани худро таъмин мекунад. Ба ҳамин маънӣ, забоншинос Норматов М. чунин таъкид мекунад: «Ибораҳои фразеологӣ яке аз воситаҳои хеле муҳими забон ба шумор мераванд. Онҳо дурдонаҳои эҷодиёти халқ мебошанд, ки ба сухани ғунда обурани маҳсул мемиранд» [5, 62].

Забоншиносони гуногун ибораҳои фразеологиро ба тарзҳои гуногун тасниф кардаанд. Баъзеҳо онро аз рӯи семантика, баъзеҳо бошад, аз рӯи ифодаи ҷузъҳо ва баъзеи дигар бошанд, онро аз рӯи сохт гурӯҳбандӣ кардаанд. Яке аз муҳимтарин ва асоситарин таснифоти ибораҳои фразеологӣ ин аз рӯи семантика мебошад. Таснифоти семантикӣ ба ифодаи маҳфум, муносибати маъноии байни ҷузъҳо, мавҷудияти маҷоз ва устувории ҷузъҳо вобаста мебошад. Дар аввали асри XX дар Швейтсария забоншинос Шарл Балли вобаста ба хусусиятҳои ибораҳои озода устувор будани ибораҳои фразеологӣ фикри худро баён намуда, онҳоро гурӯҳбандӣ кардааст. Баъдтар, аниқтараш солҳои 40-уми асри XX дар худуди Иттиҳоди Шӯравӣ забоншинос Виноградов В. В. якчанд мақола доир ба ибораҳои фразеологӣ навишта, фикри забоншиносии швейтсариягӣ Шарл Баллиро дастгирӣ намуда, дар асоси он ибораҳои фразеологиро ба се гурӯҳи калон: ибораҳои рехтаи фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва таркибҳои фразеологӣ ё фраземаҳо, ҷудо кардааст, ки дигар забоншиносон бо ӯ ҳамфикр шуда, то ҳол аз рӯи таснифоти пешниҳоднамудаи ӯ истифода мебаранд.

Профессор Шанский Н. М. баъдтар як гурӯҳи нави ибораҳои фразеологиро қор карда баромада, онро ифодаҳои фразеологӣ номгузорӣ мекунад. Ӯ ба таснифоти пешниҳодкардаи Виноградов В. В. гурӯҳи чоруми ибораҳои фразеологӣ – ифодаҳои фразеологиро илова мекунад. Ифодаҳои фразеологӣ танҳо аз рӯи як хусусият, яъне устувориашон ба дигар навиҳои ибораҳои фразеологӣ умумият пайдо мекунад. Дар ин гурӯҳи ибораҳои фразеологӣ ҷузъи ифодаи фразеологӣ ба маънои аслии худ меояд ва донишмандон ҳар як ҷузъи боқимонда барои дарки маънои умумӣ шарт ва зарур мебошад. Масалан «**хонаи танбур, ангушти шаҳодат, малоли хотир, зебу зинат, роҳи оҳан, занбури асал**» аз ҷумлаи ифодаҳои фразеологӣ мебошанд.

Зикр кардан ба маврид аст, ки баъзе забоншиносон ба гурӯҳи чорум зарбулмасалу мақолҳоро низ дохил мекунанд. Аз ҷумла забоншинос Ф. Фозилов дар луғати «Фарҳанги ибораҳои рехта» зарбулмасалу мақолҳои «**Хирс мулло мешавад бо зарби ҷӯб**», «**Ҳишти аввал гар ниҳад меъморо қач, то ба охир меравад деворо қач**», «**Хонаи бачадор – бозор, хонаи бебача – мазор**», «**Хонаам коза бошад, дилам тоза бошад**», «**Шолӣ бе қурмак намешавад**» ва ғайраҳоро ба қатори ибораҳои фразеологӣ дохил кардааст, ки ин бе мақсад намебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки зарбулмасалу мақолҳо аз ҷиҳати устуворӣ ба ибораҳои фразеологӣ монандӣ доранд, шояд маҳз аз рӯи ҳамин хусусияшон бисёр забоншиносон онҳоро ба қатори ибораҳои фразеологӣ дохил мекунанд.

Бо тақия ба ҳамин андеша, яъне зарбулмасалу мақолҳо яке аз зерсохторҳои ибораҳои фразеологӣ мебошанд, мо мехоҳем концепти «dog/saг»-ро дар асоси ибораҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муқоиса намоем.

Дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ маҳсулан воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ образи саг ниҳоят ғаъл аст. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои фразеологӣ дар асоси калимаи саг сохташуда хеле зиёданд. Ҷиҳатҳои барҷаста ва нишонаҳои хоси ин ҳайвони хонагӣ дар ҳар як ибораи фразеологӣ акс ёфтааст. Саг бо хусусиятҳои фарқкунандаи худ дар байни олами вуҳуш мақоми хоса дорад.

Саг дар фарҳанги забони тоҷикӣ ҳамчун ҳайвони дорои характерҳои мусбӣ ва ҳам манфӣ таҷассум ёфтааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар фарҳанги забони тоҷикӣ саг бо таъсири дин мақоми хело пастро соҳиб аст. Дар дини ислом ғуфтор ҳаст, ки меғӯяд: «**Агар саг ба ягон предмет ё нушоки наздик шавад онро бояд 7 маротиба шуст**». Аз сабаби он ки ақсарияти мардуми тоҷик дини исломро пайравӣ мекунанд, ин ақидаро дастгирӣ мекунанд ва характери манфии худро саг ҳам аз ҳамин ҷо мегирад. Аммо агар ба таърих назар афканем, маълум мешавад, ки ҳанӯз аз замонҳои қадим саг ҳамчун ҳайвони хонагӣ дӯсти вафодори инсон аст. Мардуми ибтидоӣ сагро барои нигоҳубини хонавода ва молу мулкашон ҳамчун қосбон истифода мебарданд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки алоқаи инсон бо ин ҳайвони хонагӣ то ҳол ҳам қавӣ нагаштааст. Саг ҳайвони ниҳоят вафодору содиқ мебошад, бинобар ин онро баъзан вақт аз дӯсти бевафо авлотар медонанд.

Саге, қ-аш бо ту пайванд аст ҷонӣ,

Беҳ аз ёре, ки дорад саргаронӣ [4, 551].

Бояд кайд кард, ки образи саг на танҳо ҳамчун ифодагари вафодорӣ аст, балки дар адабиёти бадеӣ онро барои ифодаи образи одамони донишманд, зирак ва кордон низ истифода мешавад. Масалан:

Саги кордида бигирад паланг,

Зи рӯбаҳ рамад шеро нодида ҷанг [4, 280].

Дар фарҳанги луғавии забони англисӣ калимаи «**dog-car**» низ мақоми ниҳоят марказӣ дорад. Таърих гувоҳ аст, ки саг яке аз аввалин ҳайвонҳои хонагикардшудаи мардуми англис мебошад. Мувофиқи омӯрҳо ҳар як оилаи англис саг ва ё гурбаро ҳамчун ҳайвони хонагӣ нигоҳубин мекунад. Ин нишона аз меҳру мухаббати мардуми англис нисбат ба ҳайвонҳои хонагӣ мебошад. Дӯстдорони сагу гурба будани мардуми англис аллакай ба ҷаҳониён маълум аст. Махсусан, зарбулмасали халқии «**dog is the only thing on earth that loves you more than he loves himself**» яъне «**саг дар рӯи замин ягона ҷонварест, ки тӯро аз худаш бештар дӯст медорад**» исботи гуфтаҳо болост.

Дар ҳарду забон ҳам зарбулмасалу мақолҳо ва ибораҳои фразеологӣ дар асоси калимаи «**саг**» сохта шуда метавонад ҳам маънои мусбӣ ва ҳам маънои манфӣ дошта бошад. Масалан, ибораи фразеологӣ «**мисли саги даҳмарда бовафо**» ифодагари образи вафодорӣ инсон аст, ки бо калимаи саг сохта шудааст ва характери мусбӣ дорад. «Ба зиндагӣ, ба ҳаёт ва одамоне ки дар байнашон ҳаво меҳурӣ, **мисли саги даҳмарда бовафо** бош!» (Ҷ.Ақобир. Пазмонӣ, 315) [3, 66].

Вале ибораҳои фразеологӣ «**саги ғиранда, саги девона, саги бӯйғир**» ифодагари характерҳои манфии инсон ба монанди ғазабӣ, беқарорӣ ва бадкаҳрӣ мебошанд, ки маҳз бо калимаи «**саг**» образ дода шудаанд. «Ў шофу ғилофашро овехта, ҳаррос зада роҳ мегашт ва одами рӯбарӯшударо мисли саги девона газиданӣ мешуд» (Р.Ҷалил. Одамони ҷовид, 113) [3, 65].

Биёед акнун зарбулмасалу мақолҳои бо калимаи «**dog-car**» ифодаёфтаи забони англисиро, ки ҳам характери мусбӣ ва ҳам характери манфӣ доранд, дида мебароем.

Зарбулмасали «**His barks are worse than his bite**» (Аз газиданаш ҷакиданаш бадтар аст) ифодагари образи инсонҳое, ки нигоҳ ва сиёсати ҷиддӣ доранд, вале дар асл бисёр раҳмдил, хоксор ва безараранд, мебошад. Масалан, «**When I was introduced to my boss, he looked like a dog whose bark was worse than his bite, but when we were out for dinner I found out that he really was a good man**» (Вақте маро бо роҳбарам шинос карданд, ӯ мисли саге, ки аз газиданаш ҷакиданаш бадтар аст, менамуд, аммо вақте ки мо барои ҳӯрокхӯрӣ ба берун рафтем, ман дарёфтам, ки ӯ бисёр марди хуб аст). Вале ибораи фразеологӣ «**Like a dog that doesn't eat onions but won't let others eat them either**» (Мисли саге, ки пиёз намехӯрад ва дигаронро ҳам ҳӯрдан наметавонад) киноя аз шахсони танбалест, ки ҳадашон кор намекунад ва дигаронро аз кор кардан медоранд. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки дар ҳар ду забон ҳам ибораҳои фразеологӣ дар асоси калимаи саг сохташуда дорои маъно ва аҳамияти мусбӣ ва манфӣ мебошанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҳар ду забонҳои муқоисашаванда ибораҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои халқии вобаста ба калимаи «саг» метавонанд эквиваленти худро дошта бошанд. Яъне ҳамон як ибораи фразеологӣ ва ё зарбулмасалу мақол метавонад айнан бо ҳамон як мазмун дар ҳар ду забон истифода шавад. Барои муқоиса ҳоло якчанд мисолҳоро дар зер меорем:

Зарбулмасали халқии «**саги аккосӣ намегазад**» [3, 14] хело маъмул буда, ҳамагӣ онро шумидаем. Ин зарбулмасал дар байни мардум якчанд мавқеи истифодашавиро дорад, вале аксар вақт аз он ҳамчун киноя аз нафаре, ки сиёсати даҳонӣ дорад ва ё нафаре, ки бадҳайбат менамояду дар асл аз ӯҳдаи коре намебарояд ва ё тарсончак аст, истифода мебаранд. Агар аз таърихи пайдоиши ин зарбулмасал ҳарф занем, бояд гуфт, ки он аз замонҳои қадим, вақте ки барои тичорат савдогарон ҳамчун нақлиёти боркаш аз уштурҳо яъне аз қорвон истифода мебуданд, сарчашма мегирад. Сағони аккосӣ навъи сағҳое мебошанд, ки садои баланд доранд, аммо зараре надоранд, бинобар ин, онҳоро дар қорвонсаройҳо ҳамчун оғоҳкунанда (сигнал) аз хатар истифода мебуданд. Яъне дар вақти таҳдиди ягон хатар ин сағҳо садои баланд бароварда мардумро оғоҳ мекарданду ҳалос, ба қасею ҷизе зарар намерасониданд. Дар забони англисӣ низ ин зарбулмасал ба ҳамин мазмун истифода бурда мешавад. Аммо як ҷизро бояд қайд кард, ки баъзе зарбулмасалу мақолҳои дар забони англисӣ воридшуда яъне иқтибосӣ мебошанд. Зарбулмасали «**the barking dog doesn't disturb the man on a camel**» яке аз зарбулмасалҳои иқтибосӣ аст, ки ба забони англисӣ аз забони мисрӣ ворид шудааст ва хело серистеъмол мебошад. Агар ин зарбулмасалро таҳтуллафзӣ тарҷума кунем, чунин маъниро соҳиб аст, яъне «**Саги аккосӣ марди уштурсарворро ҳалалдор карда наметавонад**», ки ин нишонаи пурра эквивалент будани онро бо зарбулмасали халқии «**саги аккосӣ намегазад**» аст.

Метавон гуфт, ки ин зарбулмасалҳо на танҳо дар маъно яканд, балки таърихи пайдоишашон низ як аст. Ҷаъна дар боло зикр шуд, ин зарбулмасал аз мардуми Миср ба забони англисӣ гузаштааст ва аз умқи таърих ба мо маълум аст, ки қорвону қорвондорӣ ва қорвонсаройҳо дар Мисри қадим хело рушду такомул ёфта буданд ва мисриён аз сағони аккосӣ ҳамчун қорвон истифода мебуданд. Бешубҳа, метавон гуфт, ки ҳардуи ин зарбулмасалҳо аз як манбаи таърихӣ сарчашма мегиранд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки зарбулмасалу мақолҳо ва ибораҳои фразеологӣ дар асоси концепти саг сохташуда дар ҳарду забон хело зиёд мебошад. Калимаи саг дар таркиби ибораҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳо ба маъноҳои мусбат ва манфӣ қор фармуда шудааст. Баъзан ибораҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳо дар забонҳои муқоисашаванда ба таври эквивалентӣ воমেҳуранд.

Адабиёт

1. Абдуллозода Р. Фарҳанги ибораҳои халқӣ. – Душанбе. – Адиб, 1988. – 400 с.
2. Асрорӣ В. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ. – Сталинобод: Наш.Дав.Точ, 1956. – 184 с.
3. Дустов Ҳ. Воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ дар забони адабии муосири тоҷик. – Душанбе, 2014. – 186 с.
4. Калонтпаров Я. И. Панду ҳикмати се халқ. – Душанбе, 1989. – 432 с.
5. Норматов М. Забоншиносии умумӣ. – Душанбе, 1991. – 160 с.
6. Фатхуллоев С. Гулчини зарбулмасалу мақолҳои халқҳои ҷаҳон. – Душанбе, 2012. – 136 с.
7. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary. – Koneman, Cologne : Black dog and Leventhal Publishes Inc. [Text], 1994-1787 pages.

Калидвожаҳо: *воҳидҳои фразеологӣ, саг, зарбумасалу мақолҳо, таҳлили муқоисавӣ, эквивалент, дарку фаҳмиш, маъно, муқоиса, образ, тасвир.*

Аннотация

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «СОБАКА» В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ)

В данной статье мы анализируем концепт «собака» в английском и таджикском языках на основе фразеологизмов и народных пословиц и поговорок. В статье проводится сравнение наиболее продуктивных фразеологизмов и народных пословиц и поговорок, которые образуются со словом «собака» и существуют в обоих языках. Кроме того, в статье рассматривается сходство и история возникновения этих фразеологизмов и народных пословиц и поговорок, употребляемых в таджикском и английском языках.

Ключевые слова: *фразеологизмы, собака, пословицы и поговорки, сравнительный анализ, эквивалент, познание, понятие, сравнение, образ, описание.*

Annotation

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPT OF «DOG» IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES (ON THE BASIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND FOLK PROVERBS AND SAYINGS)

In this article we analyse the concept of «dog» in English and Tajik languages on the basis of phraseological units and folk proverbs and sayings. The article covers the comparison of the most productive phraseological units and folk proverbs and sayings that are formed with the word «dog» and exist in both languages. Besides, the article dwells on showing the similarities and the history of those phraseological units and folk proverbs and sayings used in Tajik and English languages.

Keywords: *phraseological units, dog, proverbs and sayings, comparative analysis, equivalent, cognition, notion, comparing, image, description.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Темурзода Комилай Курбоналӣ, магистранти соли дуюми факултети забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷиктстон ба номи Садриддин Айни. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Исмоили Сомонӣ. Тел.: +992 911097755

Рохбари илмӣ: Каримов Ш. Б.

Сведения об авторе: Темурзода Комилай Курбонали, магистрантка второго курса английского факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Республика Таджикистан, р. Исмоили Сомони. Тел.: +992 911097755

Научный руководитель: Каримов Ш. Б.

About the author: Temurzoda Komilai Qurbonali, first year master student of the English Faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. The Republic of Tajikistan, dis. Ismoil Somoni. Tel.: +992 911097755

Scientific leader: Karimov Sh. B.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАҲОИ САВОЛИИ МАХСУС ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Ҷумла воситаи асоситарин ва муҳимтарини забон мебошад, зеро бо ёрии он ҳам фикр ифода мегардад ва ҳам одамон ба якдигар муносибат мекунанд. Ҷумла дар маркази синтаксис ҷой гирифтааст. Аз сабаби гуногунсоҳа будани ҷумла ба он таърифҳои гуногун додаанд. Саҳеҳ ва пурратарини он ин аст: ҷумла воҳиди ҷудогонаи нутқест, ки аз тарафи гӯянда ва шунаванда ҳамчун шакли яклухти грамматикӣ қабул карда шуда, барои ифодаи забонии фикр хизмат мекунад [6, 23]. Масалан: «*Модарам ҳеҷ гоҳ ба ҷома ва куртаи ман киса намекард*» (С. Айнӣ, Мактаби кӯҳна, 33).

Вобаста аз ҳадафи изҳорот, ҷумлаҳоро ба намудҳои зерини коммуникативӣ тақсим мекунанд: ҷумлаҳои ҳикоягӣ, ҷумлаҳои саволӣ, ҷумлаҳои амрӣ ва ҷумлаҳои хитобӣ [9, 6].

Мақсади ин кор аз таҳлили ҷумлаҳои саволии махсус дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ иборат мебошад.

Ҷумлаҳое, ки дар онҳо фикр ва мақсади гӯянда ба тариқи пурсиш ифода меёбад ҷумлаҳои саволӣ ном доранд [4, 56]. Ҳадафи ҷумлаҳои саволӣ гирифтани маълумоти зарурӣ ва ё тасдиқ ё инкори мундариҷаи савол мебошад [9, 7]. Масалан: «*Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам?*» (С. Айнӣ, Марги судхӯр, 34).

Е. В. Угарова ҷумлаҳои саволии забони англисиро ба чор намуд ҷудо мекунанд: саволи умумӣ (General Question ё Yes – No Question), саволи алтернативӣ (Alternative Question), саволи ҷудокунанда (Disjunctive Question, Tag Question ё Tail Question) ва саволи махсус (Special Question ё WH-question) [9, 9]. Аммо дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои саволиро доктори имли филология Ш. Рустамов аз рӯи маънову мазмунӣ умумиашон ҷумлаҳои саволии махсус (хосса), саволи риторикӣ ва саволи водоркунӣ тақсим кардааст [8, 64]. Вале боз як намуди ҷумлаҳои маъмули саволие, ки саволҳои умумӣ ном доранд, дар китоби Ш. Рустамов қайд карда нашудаанд.

Навӣи серистеъмоли ҷумлаҳои саволии забони англисӣ саволҳои махсус (Special Questions ё WH-questions) мебошанд. Саволи махсус дархостеро дар бар мегирад, ки ба гирифтани маълумоти дорои хусусияти комилан мушаххас равона шудааст [2, 179]. Саволҳои махсус ба аъзоҳои ҷумлаи алоҳида тааллуқ дошта, калимаҳои саволии ҷонишиниро дар бар мегиранд. Онҳо барои аниқ кардани маълумот ё ба даст овардани маълумоти иловагӣ равона шудаанд. Калимаҳои саволии ҷонишинӣ (аксар вақт онҳоро аз сабаби ҳарфҳои аввалашон *Wh-words* ном мебаранд) дар саволҳои махсус маҳз ҳамон ҳиссаи нутқро иваз мекунанд, ки дар бораи он пурсида мешавад. Ҳамин тариқ калимаҳои саволии *who/what* «*кӣ/чӣ*» дар ҷумла ба мудтадо, *what/who/whom* «*чӣ/кӣ/ киро*» ба пуркунанда, *where/when/how/how long* «*дар куҷо (ба куҷо)/кай/чӣ тавр/чанд муддат*» ба ҳол ва *what/which/whose* «*кадом/аз онӣ кӣ*» —ба муайянкунанда тааллуқ дошта, онҳоро иваз мекунанд [3, 634].

Тартиби калимаҳо дар саволҳои махсус метавонад мустақим ё баръакс бошад: тартиби мустақими калимаҳо барои саволҳо ба мубтадо ё муайянкунандаи он ва инчунин ба қисми номинативии хабари мураккаб хос аст. Дар тартиби баръакси калимаҳо дар саволҳои махсус пайдарпаие, ки дар саволҳои умумӣ аст, нигоҳ дошта мешавад, вале бо як тафовут – калимаи саволӣ пеш аз феъли ёрирасон (ё феъли ёрирасони аввал) гузошта мешавад [3, 634]. Тартиби баръакси калимаҳо дар ҷумлаҳои саволии махсус чунин хусусиятҳо дорад:

- саволи махсус ба пуркунандаи бевосита, бо ёрии ҷонишини саволи *what* (*чӣ*) гузошта мешавад. Масалан: «*What about his first name, Father?*» (M. Morpurgo, Why the Whales Came, 25). *Дар бораи номи ӯ чӣ, Падар?*

Дар услуби ғайрирасмӣ саволҳое, ки дар онҳо пуркунандаи таркибӣ мавҷуд аст, пешоянд ё пасоянд дар охири ҷумла ҷойгир мешавад [3, 635]. Масалан: *What are you waiting for? Шумо киро интизоред?*

- Савол ба пуркунандаи бавосита (бо пешоянд ё бе пешоянд), ки ҳамчун исми хоси ҷондор ифода ёфтааст, ба воситаи калимаҳои саволи *who/whom* баён мешавад. Масалан:

Who/whom do you trust? Шумо ба кӣ боварӣ доред?

Калимаи саволи ҷонишинии *whom* аксар вақт дар услуби расмӣ истифода бурда мешавад

ва дар услуби ғайрирасмӣ бо ҳамин маъно калимаи саволии *who* истифода мешавад. Масалан:

Whom are you waiting for? Who are you waiting for?

• дар саволҳои махсус ба ҳол, ки пешояд доранд, ба монанди (*what for барои чӣ*), *where from* (*аз кучо*), пешояд дар охири ҷумла гузошта мешавад:

What does this man boast for? Where do these messages come from?

Ин мард бо чӣ фахр мекунад? Ин паёмҳо аз кучо сарчашма мегиранд?

• саволе, ки ба муайянкунанда дода мешавад, бо ёрии калимаҳои саволии ҷонишинии *what* «кадом», *which* (*of*) «кадом (аз)», *whose* «аз онӣ кӣ» ва инчунин бо ёрии ибораҳои *how many/how much* «чанд то, чӣ қадар» тартиб дода мешавад. Баъди ҷунин калимаҳо ва ибораҳои саволӣ калимаи муайяншаванда бе артикл ва баъд феъли ёрирасон ва баъдан мубтадою феъли асосӣ гузошта мешаванд:

What car does your friend drive? Дустӣ шумо кадом мошинро меронад?

How many photos are there in your phone? Дар телефонатон чанд сурат ҳаст?

• шакли инкории саволи махсус ҳам инчунин тартиби баръакси калимаҳо дорад ва бо ёрии ҳиссаҷаи *not* тартиб дода мешавад. Ин ҳиссаҷа дар шакли пурра баъди мудтадо ва дар шакли нопурра яқоя бо феъли ёрирасон истифода мешавад:

Who do you not trust and why? Шумо ба кӣ боварӣ надоред ва чаро?

«*Why didn't I think of the boat before?*» (М. Morpurgo, *Why the Whales Came*, 93). *Ман чаро нештар дар бораи заврақ фикр накардам?*

• ҷавобҳо ба саволҳои махсуси тартиби баръакси калима хусусияти эзоҳ доранд ва метавонанд ба таври пурра ё нопурра бошанд:

Who have you informed of your discover? — I have informed my partners.

Шумо дар бораи каифиёти худ киро хабардор кардед?— Ман шарикҳоямро хабардор кардам.

Who have you informed of your discover? - My partners. Шумо дар бораи каифиёти худ киро хабардор кардед? – Шарикҳоямро.

Саволҳои махсусе, ки калимаҳо дар онҳо ба таври мустақим омадаанд ва ба мубтадо гузошта мешаванд, ҷунин хусусиятҳо доранд:

Саволи сахсус ба мубтадо ба воситаи калимаҳои саволии *who* «кӣ», *what* «чӣ» тартиб дода мешавад:

«*What are we going to tell them then?*» (М. Morpurgo, *Why the Whales Came*, 97). *Он гоҳ мо ба онҳо чӣ мегӯем?*

• Хабар дар саволҳои махсус ба мубтадо дар ҷои дуҷум баъди калимаи саволӣ гузошта шуда, бо мубтадои шахси сеюми танҳо мувофиқат мекунад. Феъл дар шакли Present ва Past Indefinite/Simple бе воситаи феъли ёридикандаи *to do* ифода меёбад:

Who wants to be happy? Ки меҳаҳад хушбахт бошад?

Ҷавобҳо ба саволҳои махсус ба мубтадо ҳамчун қоида шакли кӯтоҳ доранд ва аз мубтадо ва феъли ёрирасон ё феъли модалӣ иборат мебошад. Дар ҷавоб ба саволи махсус ба мубтадо бо феъл дар шакли Present ва Past Indefinite, аз феъли ёрирасони *to do* истифода карда мешавад:

Who wants to be happy? – Everyone does.

Кӣ хушбахт будан меҳаҳад? – Ҳама меҳаҳанд.

Ҷумлаҳои саволии махсус дар забони тоҷикӣ ба воситаи зарф ва ҷонишинҳои саволии *кӣ*, *чӣ*, *кадом*, *кай*, *чӣ хел*, *чанд*, *чӣ қадар*, *чандум*, *чаро*, *канӣ* ва дигар ҷумлаҳои саволӣ ташкил меёбанд: «*Шумо дар ҳақиқӣ Қоришмат чӣ кардед? Чӣ шудааст?*» (С. Айнӣ, Марги судхӯр, 36).

Дар баъзе мавридҳо ҷонишини саволии *кӣ* дар намуди *кист* ва ҷонишини *чӣ* дар шакли *чист* ҳам ба кор бурда мешавад [5, 95]. Масалан:

«*Лампаи калон аз онӣ кист?*» (С. Айнӣ, Марги судхӯр, 50).

«*Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?*» (С. Айнӣ, Марги судхӯр, 50).

Хусусияти хоси ҷумлаҳои саволии махсус ин аст, ки онҳо ҳатман ҷавоб талаб мекунанд. Ҷумлаҳои саволии махсус дар забони тоҷикӣ ғайр аз савол тобишҳои модалии тааҷҷуб, ҳайрат, шубҳа, тахмин, нобоварӣ, гумон, қатъият, боварӣ ва муҳокима дошта метавонанд [6, 42]. Масалан:

«*Ба ту чӣ шуд? Чаро гиря мекуни?*» (С. Айнӣ, Ёддоштҳо, 15).

Ҷонишинҳои саволии *кӣ*, *чӣ*, *киҳо*, *чиҳо* барои муайян намудани субъекти грамматикӣ истифода мешаванд ва дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: *Ба шумо кӣ лозим? Ба хонаат имрӯз киҳо омада будаанд?*

Ҷонишинҳои саволии *кист*, *чист*, *кӣ буд*, *чӣ буд*, *кӣ*, *чӣ* ва калимаҳои *чӣ шудааст*, *чӣ кор*

мекунад, *чӣ даркор* ва монанди инҳо барои муайян намудани амали субъект истифода шуда, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд:

Шумо кистед? Асли мақсади шумо чист? (С. Айнӣ, Ёддоштҳо, 89).

Калима ва таркибҳои саволии *киро, чиро, аз кӣ, бо кӣ, бо чӣ, ба кӣ, ба чӣ* ва монанди инҳо барои муайян намудани объекти ҷумла истифода мешаванд ва ҳудашон дар ҷумла вазифаи пуркунамдари иҷро менамоянд:

«Ба кӣ кор доредон?» (С. Айнӣ, Ёддоштҳо, 19).

Як гуруҳи калимаҳо ва таркибҳои зарфии саволӣ ҳолати ҷумлаи саволиро муайян мекунад ва мутаносибан ба вазифаи ҳолҳои замон, макон, тарз, миқдори дараҷа, сабабу мақсад омада, вазифаи хабарро иҷро мекунад: *Кай ман даркор будаам? Ў аз кучо бошад рафиқаш аз кучо?*

Дар як ҷумлаи саволии махсус дар як вақт метавонем ду калимаи саволӣ истифода кунем [7, 213]. Масалан:

«Вай дар кучо ва чӣ гуна аст?» (С. Айнӣ, Ёддоштҳо, 202).

Гуфтан ҷои аст, ки вазифаи ҷумлаҳои саволӣ ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ ба даст овардани маълумоти нав ё донишмандии маълумоти иловагӣ мебошад ва дар ҳар ду забон чунин саволҳо ба воситаи калимаҳои саволӣ тартиб дода мешаванд. Дар забони тоҷикӣ чор намуди ҷумлаҳои саволӣ – умумӣ, махсус, риторикӣ ва водоркунӣ мавҷуд мебошанд. Дар забони англисӣ низ чор намуди саволҳо вучуд доранд: умумӣ, махсус, алтернативӣ ва ҷудокунанда. Чи хеле, ки дида мешавад, фарқи асосии ҷумлаҳои саволии махсуси забони англисӣ он аст, ки онҳо бо ду роҳ тартиб дода мешаванд: тартиби калимаи мустақим – ба воситаи феъли ёрирасон ё модалӣ ва тартиби калимаи баръакс – ба воситаи феъли ёрирасон ё модалӣ: *Where is our friend Sashai? Why do you keep hoping?* (E.J. McGraw, Mara Daughter of the Nile, 207). Ин тартибҳоро ҳеҷ гоҳ вайрон кардан мумкин нест. Дар забони англисӣ саволи махсус бо калимаи саволӣ оғоз меёбад, вале дар забони тоҷикӣ мо метавонем калимаи саволиро дар аввал, дар мобайн ё дар охири ҷумла гузорем ва ягон феъли ёрирасон истифода бурда наемешавад:

Дилором – камтирро дидед? (С. Айнӣ, Духтари оташ, 7). Ҷавоб ба саволҳои махсуси дар забони англисӣ одатан дар шакли кутох ва аз мубтадо ва феъли ёрирасон ё феъли модалӣ иборат аст. Дар забони тоҷикӣ бошад, дар ҷавоб мубтадо ва феъли асосӣ меоянд ё фақат мубтадо омада метавонад. Калимаи саволии ҷонишинии *who* – и забони англисӣ дар бисёр мавридҳо дар дар услуби ғайрирасмӣ ва *whom* – дар услуби расмӣ истифода мешавад. Дар забони тоҷикӣ низ калимаҳои саволии *кӣ* ва *чӣ* дар намуди *кист* ва *чист* истифода мешаванд. Дар ҳар ду забон як ҷумлаи саволии махсус дар як вақт метавонад зиёда аз як калимаи саволиро дар бар гирад.

Адабиёт:

1. Берман И. М. Грамматика английского языка. – Москва, 1993.
2. Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г., Грамматикаи назариявии забони англисии муосир. – М., 1981.
3. Камянова Т. Грамматика английского языка. Часть первая, теория грамматики. – Москва, 2017.
4. Ниёзмухаммадов Б. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1970.
5. Ниёзмухаммадов Б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 2001.
6. Норматов М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 2001.
7. Рустамов Ш. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1986.
8. Рустамов Ш. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. – Душанбе, 1984.
9. Угарова Е. В. Вопросительные предложения английского языка. – Москва, 2011.

Калидвожаҳо: саволҳои махсус, калимаҳои саволӣ, мубтадо, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол, ҷавоб, тартиби калимаҳо, сохтори ҷумла.

Аннотация

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СПЕЦИАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ НА АНГЛИЙСКОМ И
ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ**

В этой статье обсуждаются специальные вопросительные предложения, а также анализируется их структура на английском и таджикском языках. Явное различие то что в английском языке существуют два вида порядков слов: прямой и инвертированный (обратный). В английском языке специальный вопрос обычно начинается с вопросительного слова, в то время как в таджикском языке вопросительное слово может стоять не только в начале предложения. Короткий ответ на специальный вопрос на английском языке содержит подлежащее и вспомогательный или модальный глагол, но в таджикском языке используются подлежащее и основной глагол или же только существительное.

Ключевые слова: *специальные вопросы, вопросительные слова, подлежащее, определение, дополнение, обстоятельство, ответ, порядок слов, структура предложения.*

Annotation

**COMPARATIVE ANALYSIS OF SPECIAL QUESTIONS IN ENGLISH AND TAJIK
LANGUAGES**

Special Questions and their structure in English and Tajik are discussed in this article. The noticeable difference is, there are two types of word order: direct and inverted (indirect). In English, a special question usually starts with a question word, while in Tajik the question word may be replaced not only in the beginning of the sentence. A short answer for a special question in English consists of an auxiliary or a modal verb, but in Tajik subject and main verb are used or sometimes only the subject is used.

Keywords: *special questions, question words, subject, attributive, object, answer, word order, sentence structure.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Имомназарова Соро Азизмамадовна, магистранти кафедраи забони англисии факултети забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 937886684. Email: soro_08@mail.ru

Рохбари илмӣ: дотсент Утаев М.

Сведения об авторе: Имомназарова Соро Азизмамадовна, магистрантка кафедры английского языка факультета английского языка Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддин Айни. Тел.: +992 937886684. Email: soro_08@mail.ru

Научный руководитель: доцент Утаев М.

About the author: Imomnazarova Soro Azizmamadovna, master of English language faculty English language department, Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. Phone: +992 937886684. Email: soro_08@mail.ru

Scientific leader: assistant professor Utaev M.

ЭВФЕМИЗМҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар забон зухуроти номашрӯ хануз зиёд аст, зеро забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ ҳамеша дар рушду нумӯ ва тағйиру тақомул мебошад. Эвфемизмҳо аз зумраи ин қабил рӯйдоди забонӣ махсуб меёбанд, ки вобаста ба сатҳи тарақиёти ҷомеаи инсонӣ гоҳе босуръат рушд кардаву гоҳе дигар ба ҳайси унсури ғайрифайзоӣ арзёбӣ шудаанд. Чунончи, барои ақвоми аврупоӣ дар шароити номгузорӣ қардан ба таври бевосита сурат гирад, барои ақсари қавмҳои осеёӣ, хусусан, халқҳои мусулмон ин раванд ба тарзи пардапӯш ифода меёбад. Чунин зухуротро натиҷаи хоҳиши аҳкоми динӣ, расму русуми мардумӣ, вазъи ахлоқӣ ва инкишофи босуръати илму техника дар замони муосир номидан мумкин аст. Муҳабирот ва муоширати байни аъзои ҷомеа мураккабии баёнро дар нутқи гуфтугӯӣ ва адабӣ намоиш медиҳад. Ин амал бештар ба гузашта хос буд, ки маводи адабиёти классикӣ форсу тоҷик гувоҳи он буда метавонад. Рӯйи қор омадани сабақҳои гуногуни адабӣ, истифодаи санъатҳои хеле мураккаби лафзӣ маънавияш дар нутқи адабии китобатӣ, пардапӯшона ифода намудани фикрро низ сабаби вазъи тақомули тараққиҳои иқтисодӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа мебошад. Инсоният дар шароити кунунӣ ба чунин зухурот қамтар ниёз пайдо кардааст. Сабаби чунин равандро дар муҳаббатҳои марзӣ ба кишварҳои иқтисодиёташон мутараққӣ, демократикунонии ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва маънавияш ҷомеа, озодии сухан, озодии виҷдон, вуҷуд ёфтани нақши воқеаҳои ахбори умум: рӯзномаҳо, маҷаллаҳо, телевизион, радио ва ҳаёти одамон ҷустан лозим аст.

Омилҳои маъмур дар бисёр забонҳои аврупоӣ ва русӣ боиси ба зухуроту рӯйдодҳо ва мафҳумҳо бевосита ном гузоштан ва ғайрифайзоӣ ибрази маънавияш намудан қарор додаанд. Забон зухуроти мутараққист ва он новобаста ба ҳар гуна маъноҳои мӯҳаббатҳои рушд менамояд, наҷунамо ва қамол меёбад. Баъзан меъёрҳои ахлоқӣ дар самти истифодаи қалимаву таъбирҳои эвфемистӣ дар одамон ҳиссиёти маъмур ба вуҷуд меоварад. Ҳомяков В. А. қайд мекунад, ки «Этирозу истиқзо бар қидди қоидаҳо ва аломатҳои шартӣ иҷтимоӣ, эстетикӣ, забонӣ ва дигар шаклҳои бавоситаи номгузорӣ дар ҷомеа қарор дода метавонад» [4, 34].

Дар нутқ ба як мафҳуми дағалу дурушт ва қабел маъно дошта истиқмол ёфтани вожаҳои маънонашон нарму гушнавоз боиси дар захираи луғавӣ забон тавлид ёфтани эвфемизмҳо меғардад. Қиддаи маъмурро забоншиносон ба таври гуногун тавзеҳу ташреҳ додаанд: Чунончи, Лоуренс Я. менависад: «Агар мо бигӯем, ки истифодаи эвфемизмҳо поён ёфтааст, беғуфтугӯ қалат мекунем. Ифодаҳои эвфемистӣ ҳамеша як ҷузъи луғати мо хоҳанд буд» [2, 24].

Д. Н. Шмелёв нигоштааст, ки «Табу на танҳо дар халқиятҳои ибтидоӣ қамчун ҳодисаи қўхнашуда ба қайд гирифта мешавад, балки бо рушду тақомули тамаддуни халқҳо характери он тағйир меёбад ва қиддаи маъно истиқмоли баъзе қалимаҳо ва ё гуруҳи вожаҳо дар ҷомеаи муосири мутамаддин низ боқӣ қондан меғирад» [3, 75].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик луғати махсусе, ки фароғири тавзеҳу ташреҳи қалимоти эвфемистӣ бошад, қануз рӯйи қор наомадааст. Вале дар забони адабӣ қонанди «Қароғи ҳидоят» барин фарҳангҳои маъмур, ки қо-қо танҳо як паҳлуи эвфемия - бо фразеологизмҳо ифодаёбии маълабро дар нутқи адабии китобӣ ифода меқунанду ҳалос [6, 70; 9]. Шаклҳои истифодаи вожаҳои табуӣ ва эвфемистӣ дар забони адабии классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик якҳела нест. Чунки зухуроти эвфемизмҳо аз ҳодисоти мутараққиҳои забон махсуб меёбад ва вобаста ба муҳити иҷтимоӣ арзи вуҷуд мекунад. Дар ин замина ва бо дар назардошти ин вижагӣ қалимоту таъбироти эвфемистиро муҳаққикон ба ду гуруҳ, тасниф қардаанд:

1. Эвфемизмҳои устувор ё доимӣ;
2. Эвфемизмҳои ноустувор ё лаҳзагӣ (мавридӣ).

Вобаста ба давомноқии вақту замони истифодаи эвфемизмҳо онҳоро боз ба ду гуруҳ қудо қардан мумкин аст:

- а) эвфемизмҳои қўхнашуда;
- б) эвфемизмҳои нав.

Дар мавриди таснифи эвфемизмҳои нав Б. А. Ларин чунин нигоштааст: «Бар асоси гуруҳбандии эвфемизмҳои нав бояд табиати иҷтимоии онҳо қарор гирад, на ин ки аломатҳои зоҳирӣ» [1, 51].

С. Улман се навъи зухурёбии эвфемизмҳо ва сабаби пайдоиши онҳоро қайд қардааст:

1. Эвфемизмҳо, ки бо зухуроти тарсу ваҳм алоқамандӣ доранд;
2. Эвфемизмҳо, ки дар натиҷаи ибрази муаддабона ба вуқӯ омадаанд;
3. Эвфемизмҳо, ки барои қўшиши риояи одоб рӯйи қор омадаанд.

С. Улман чунин меҳисобад, ки нақши эвфемизмҳои гурӯҳи 2 ва 3 торафт афзун гашта, баръакс истеъмоли эвфемизмҳои гурӯҳи аввал ба тадриҷ хоҳиш ёфтаи мегиранд [2, 25].

Пиромунӣ мақоми эвфемизмҳо ҳамчун падидаи забонӣ дар илм ақидаи қобили таваҷҷуҳ - воситаи ҳеле хуби услубӣ будани онҳост, зеро ин қабил вожагону таъбирот ба умқи зиндагии инсонҳо фуру рафтаанд ва кам касонеро дучор омадан мумкин аст, ки аз истеъмоли эвфемия ба пуррагӣ худдорӣ карда тавонанд.

Ин падидаи забонӣ имкон медиҳад, ки дар муҳити мухталиф ғоянда нуқтаи назари худро оид ба мавзӯи муассир, аз ҷумла, намуди зоҳирии касе, эътиқодоти динию мазҳабӣ ва амсоли инҳо бе таълиди ҳиссиёти манфӣ ва номатлуб нисбат ба шунаванда баён намояд.

Дар мавзӯи мазкур дар забоншиносии тоҷик бевосита андешарониҳо каманд, аммо дар радиои мавзӯи мазкур ва паҳлухоҷаш маъноии вожаҳо ба масъалаҳои марбут ба эвфемия мулоҳизаҳои аҳли тадқиқ кам нестанд. Собиқ шудааст, ки эвфемизмҳо диахронӣ ва синхронӣ мешаванд. Аз ҷумла, эвфемизмҳои диахронӣ аз се ҷиҳат баррасӣ мешаванд: ҷанбаҳои пайдоиш, ташаккул, замони пайдоиши онҳо дар давраҳои таърихӣ.

Сабабҳои пайдоиши эвфемизмҳо бо масъалаҳои маданият ва амалия алоқамандии зич доранд. Таҳлили истифодаи эвфемизмҳо имконият медиҳад, ки асрору сабабҳои амалкарди эвфемизмҳо дар ягон марҳилаи инкишофи забон муайян карда шавад. Бо нияти тавзеҳ ва ташреҳи дастраси мафҳуми эвфемизмҳо мавқеи истифодаи онҳоро пешниҳод кардаанд, ки на ҳамаи онҳо қобили қабуланд.

Барои муайян намудани сабабҳои пайдоиши эвфемизм ҳама ҷониба мавриди таҳлил қарор додани матн, ки дар он эвфемизм истеъмол ёфтааст, зарур мебошад. Чунин тарзи омӯзиш барои муайян намудани муносибати забоншиносӣ бо ҳаёт, бахусус дар ҳалли масоили иҷтимоии забон муҳим мебошад. Дар истифодаи эвфемизм дар нутқ на ҳисси тарсу ваҳм зимни талаффузи номи ин ё он ашё, балки бештар ҳусни таваҷҷуҳи ғоянда ба он. равона мегардад, ки дар ҷараёни гуфтор ба иззати нафси шунаванда нарасад, бо гуфтани вожае ё таъбири мусоҳиби худро наранҷонад.

Эвфемизмҳои фразеологӣ. Дар забони тоҷикӣ дар баробари истифода шудани вулгаризмҳои фразеологӣ воҳидҳои дигари фразеологӣ бо номи эвфемизмҳои фразеологӣ истифода мешаванд, ки онҳо барои нарма ва салис иҷунин, гушнавоз баён намудани ҳодисаву муносибату аҳволи шахсе истифода мешаванд. Маҳз бо воситаи эвфемизмҳо эҳтироми шахсе ба ҷо оварда мешавад, ба ҷойи сухани дағалу дурушт сухани нарма мулоим ва раван истифода мешавад. Дар бораи хусусияти ҷудогонаи эвфемизмҳо забоншиносии тоҷик Мачидов Ҳ. чунин мегӯяд: «Баръакси вулгаризмҳо дар эвфемизмҳои фразеологӣ хосиятаҳои мусбати предмети истифодашаванда, муносибатҳои гуногуни навозиш, лутф, нарма мулоиматӣ истифода меёбанд. Онҳо бештар дар ивази истифодаҳои дурушт ба қор бурда мешаванд «ба дунё овардан - таваллуд қардан», «аз ақл бегона шудан - деваона шудан» [4, 83]. Мухаккиқ, Тоҳирова М. низ мавҷудияти эвфемизмҳои фразеологиро дар забони адабии тоҷик эътироф намуда, дар заминаи ин воҳидҳои забонӣ дар забонҳои русию тоҷикӣ як силсилаи онҳоро, аз қабил «дасташ қалб», «ба зерӣ қанот гирифтани», «сабукдӯш қардан» ва амсолашонро ба риштаи таҳлил кашидааст [8, 20].

Дар гуфтору муоширати ҳаррӯза бидуни эвфемизмҳо сухан ва мубодилаи афкори одамон имконнопазир мегардад, низоми муошират вайрон мешавад. Масалан, дар романи «Ғуломон» - и устод Садриддин Айни қалмаи мурдан, ғавтиданро бо ибораи фразеологӣ «бандагии худро ба ҷо овардан» истифода бурдааст. Баъд аз ду сол падарашон бандагии худро ба ҷо оварданд (мурданд), аз ин қанзақ ба мо ду бародар мерос монд [5, 83]. Дар ин маврид амиқ, мушоҳида мешавад, ки ибораи «бандагиро ба ҷо овардан» мазмуни баланди эҳтиром қардани падару модарро истифода менамояд. Доир ба эвфемизмҳо боз далелу иттиҳод ва мисолҳои фаровон овардан мумкин аст.

Дар ин маврид боз ҳаминро метавон илова қард, ки маҳаки асосии забони халқ, дар осори бадеӣ, зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологӣ мебошанд ва албатта дар ин ҳукм ҷойи баҳсе нест. Дар забони халқ, ҳамеша баръало қудрати бузургии созанда ва эҷодқорона ҳувайдост. Як андеша дар забони халқ, ба садҳо обурангу мазмун тасвир ва истеъмол мешавад. Ҳоло, барои мисол, мазмуни меҳнати зиёд, вазнин қарданро мо дар ҷанд мисол мебинем ва бо вариантҳои эвфемизми он муқоиса мекунем: мол бо арақи ҷабин ёфта - бо меҳнати зиёд ва меҳнати ҳалол музду маош ёфта.

«Имруз, - гуфту, - агар 50 ман ғуза баркашида бошам, аз моле, ки деҳқонони меҳнатқаш бо арақи ҷабин ёфтаанд, камаш 4 ман зада ба шумо додам» [5, 66].

Чунон ки мебинем, ибораҳои моли бо арақи ҷабин ёфта ва қаймоқи меҳнат ба маҳсули

меҳнат, ба музду баҳри кор далолат мекунад ва ибораҳри мазкур ба ҳадди камол мазмуни баланду барҷастаро ифода кардаанд. Чунон ки мебинем, ибораҳри фразеологӣ таҳлилшуда моли халқ мебошанд. Муҳақиқон Абдуқодиров А. ва Давронов А. доир ба ҷанбаи халқияти адабиёт ва забон баҳри баланд дода менависанд: «Мафҳуми халқият ду ҷиҳат дорад: маъноӣ ва шаклӣ, ки аз хусусияти адабиёти бадеӣ сар мезанад. Ҷиҳати шаклӣ халқият марбут ба он аст, ки шоир ё нависанда дар офаридани асар аз забони халқ, то ҷӣ андоза мохирона истифода намудааст» [2, 47].

Эвфемизмҳо одатан ба калом салосату нафосат ва ифоданокиро меафзоянд ва дар баробари ин ба сухан мазмуну эҳтиром зам менамоянд. Чунончи: «-Холо ҳам магар дили ту дар ўст, холо ҳам магар хотири уро риоя мекуни? - гуфт Ҳамдам» [5, 546]. «-Your heart is still in it, do you still remember it? - said Hamdam» [5, 546].

Воҳидҳои фразеологӣ «дил ба касе будан», «хотири касеро риоя кардан» дорои обуранги мусбат мебошанд ва ба маънии дуст доштани касе, касеро эҳтиром кардан меоянд.

«Ман дар ин бора ҳам қавл додам. Ман гумон карда будам, ки пас аз қайд кунонда, ба як болишт сар ниҳодан уро ба роҳи худ дароварда метавонам» [5, 547]. «I promised it too. I thought I could drive him when I checked in and put my hat on my pillow» [5, 547].

Дар ин ҷумла ибораи «ба як болишт сар ниҳодан» ба маънии оиладор шудан, **дар як оила зиндагӣ кардан**, занушавҳарӣ кардан меояд ва ин ибора дар забони мардум низ фаровон истифода мешавад.

Дар забоншиносии тоҷик воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи мазкур боз аз рӯи ифода намудани мазмуни мамнуъ аз дигар воҳидҳои фразеологӣ ҷудо шуда меистанд. Эвфемизмҳои фразеологӣ гоҳҳо мафҳумҳои мамнуъро ифода мекунанд. Дар ин ҳолат инҳо бо мафҳумҳои гуногуни хурфот ва расму оинҳои анъанавӣ алоқамандӣ доранд [6, 83].

Дар эҷодиёти устод Садриддин Айни истифодаи чунин эвфемизмҳои фразеологӣ хуб мушоҳида мешавад. Чунон ки мебинем, гоҳҳо нависанда аз воҳидҳои фразеологӣ хеле сермахсул истифода мебарад. Ибораҳои фразеологӣ «**чашии бад расидан**» ба маънии омад накардани кор, бебарорӣ; «**оқибати корро нигаристан**» ба маънии натиҷаи ҳодисаеро мунтазир шудан омадаанд. Мисоли дигар: «Ман гумон дорам, ки инҳо ба ҳукумат хабарҳои рости дурӯғро расонда, кушиш хоҳанд кард, ки ба **решии мову шумо тешиа зананд**» [5, 319]. «I suspect that they will spread false information among the government and try to eradicate us and you» [5, 319]. Ибораҳои фразеологӣ «**тешиа ба решии касе задан**» ба маънии нобуд кардани касе мебошад.

Ҳамчунин эвфемизмҳои фразеологӣ бо мазмунҳои дигар, аз қабili ифодаи мазмуни мафҳумҳои рамзии гурӯҳҳои мухталифи ҷамъиятӣ низ ба кор бурда мешаванд. Ибораи дар боло овардашуда «**тешиа ба решиа задан**» аз қабili чунин эвфемизмҳои фразеологӣ мебошад. Дар осорҳои бадеии устод Садриддин Айни навъҳои гуногуни эвфемизмҳоро дидан мумкин аст. Ҳамчунин ибораҳои фразеологӣ воҳиддан мумкин аст, ки маънӣ дар онҳо нозукона ва мармузу маҷозонида гуфта шудааст.

Ҳамчунин ибораҳои «**дил шикастан**», «**аҳд шикастан**» низ ба таври ифоданок ва рамзомез гуфта шудаанд. «Кори мову ту то ҳамаин ҷо буд, ки ту **аҳди ҳудро шикастӣ**, ман ҳам **аҳди ҳудро шиканаам айб аст**, - мегуфт ва меҳост, ки аз хона баромада равад» [5, 548]. «Our job was to break your covenant and it is my fault that I broke my covenant,» he said, and wanted to leave the house» [5, 548].

Ибораи фразеологӣ «**аҳдро шикастан**» ба маънии ноҳалафӣ кардан ба касе, ки ваъда медиҳад, дурӯғ гуфтан ва хиёнат кардан ба касе.

«Дар аввал ту **дили уро шикастӣ**». **Дили шикаста** ба узру маъзаратҳои хушкӯ холи дуруст нахоҳад шуд» [5, 584]. «At first you broke his heart.» A broken heart will not be able to respond to empty excuses» [5, 584].

Эвфемизмҳои феълӣ. Эвфемизмҳое, ки дар қолаби ибораҳри озоди синтаксисӣ воқеъ мешаванд: **лаб ба лаб ниҳодан (бусидан)**, **нуши он кардан (хӯрдан)**.

Эвфемизмҳое, ки бо ибораҳои фразеологӣ ифода меёбанд: **дуди гам (сигарет)**, **ба ҳамдигар дил бохтан (ошиқ, шудан)**, **сари даст додан (қасам хӯрдан)**, **аз мӯрча мадад хостан (ноилоҷӣ)**, **даштаи қалб (дузд)**, **муши хона (дузд будани яке аз аъзои оила)**.

Бино ба ҳисоби Маҳкамова Б., дар забони тоҷикӣ теъдоди эвфемизмҳои фразеологӣ хеле зиёд аст. Ў бештар аз 100 воҳиди фразеологиро дида баромадааст, ки мафҳуми марг ва беморҳои вазнинро ифода мекунанд: **Бо ҷаҳон падруд гуфтан (мурдан)**, **ҷонро ба ҷонофарин супоридан (мурдан)**, **либоси гам пушидан (мотам доштан)**... ва амсоли онҳо.

Хулоса, ҳамаин тавр, аз таҳлилу баррасӣ ва қиёсу гурӯҳбандии системавию сохтори эвфемизмҳо бармеояд, ки калима чун воҳиди хурдтарини маънодори забон аз таъсири

ходисаҳои забони берун шуда наметавонад. Воҳидҳои луғавии эвфемизм баъзан оҳангҳои лаҳҷавӣ пайдо мекунад ва дар аксар мавридҳо нисбат ба диалектизмҳои луғавӣ афзалият доранд. Ба ҳамин тариқ, эвфемизмҳо дар забони тоҷикӣ воситаи муқтадирӣ ифодаи фикр мебошанд, ки тавассути онҳо нутқ муассиру пуробуранг мегарад. Хусусан, нақши онҳо дар масъалаи иваз намудани вожаҳои табуӣ, дурушту қабех бағоят назаррас аст. Маҳз эвфемизмҳо боис мегарданд, ки маданияти нутқи ғуянда, сатҳи донишу маҳорати суҳангӯӣ ва дараҷаи бофарҳангии афрод дар ҳолатҳои гуногуни иҷтимоӣ муайян карда шавад.

Адабиёт:

1. Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля. Этимология. – М., 1965. – С.54-62.
2. Дисфемизмы как одна из предпосылок появления эвфемизмов. Актуальные вопросы филологии. – Душанбе, 2009. – С.290-295.
3. Ларин Б. А. Об эвфемизмах. // Ученые заметки. – ЛГУ, 1961, № 301. – С.60-64.
4. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи Тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. – 143 с.
5. Садриддин Айни, Ғуломон. – Сталинобод: НДТ, 1959. – 620 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Высшая школа, 1969. – 948 с.
8. Эвфемизмы - важный путь появления синонимических слов // Вестник педагогического университета (научный журнал). Издание Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни: Серия педагогики и психологии. Серия гуманитарных наук. 2010. - №1 (35). – С.225-233.

Калидвожаҳо: *эвфемизмҳои фразеологӣ, эвфемизмҳои феъли, ибораҳои фразеологӣ, осори бадеӣ, забониносии, калима, ибора, синтаксис, морфология.*

Аннотация

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭВФЕМИЗМЫ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Вообще говоря, имея дело с фразеологическими эвфемизмами, всегда больше думаешь об одном важном вопросе, который также является вопросом национальности. Другими словами, фразеологические эвфемизмы, наряду с пословицами и поговорками, являются продуктом мыслей и переживаний людей. «Использование форм - это дело людей. Население - одна из важнейших тем в художественной литературе. Когда дело доходит до социальной ограниченности произведений поэтов и писателей, краеугольным камнем являются люди».

Ключевые слова: *фразеологические эвфемизмы, эвфемизмы глаголов, фразеологические выражения, произведения искусства, языкознание, слово, фраза, синтаксис, морфология.*

Annotation

PHRASEOLOGICAL EUPHEMISMS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

Generally speaking, when dealing with phraseological euphemisms, you always think more about one important issue, which is also a question of nationality. In other words, phraseological euphemisms, along with proverbs and sayings, are the product of people's thoughts and experiences. «The use of forms is a human business. Population is one of the most important topics in fiction. When it comes to the social limitations of the works of poets and writers, people are the cornerstone».

Keywords: *phraseological euphemisms, euphemisms of verbs, phraseological expressions, works of art, linguistics, word, phrase, syntax, morphology.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғуломова Аниса, магистранти соли дуҷуми факултети забони англисии ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 880011677

Рохбари илмӣ: Ғуломов А.

Сведения об авторе: Ғуломова Аниса, магистрантка втараго курса факультета англиского языка Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел.: +992 880011677

Научный руководитель: Ғуломов А.

About the author: Ghulomova Anisa, first year master of the Faculty of English language of the Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. Tel.: + 992 880011677

Scientific supervisor: Gulomov A.

ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ИСТИФОДАБАРИИ GERUNDIA

Забон яке аз воситаҳои муҳимтарини иртибот байни одамон махсуб ёфта, ҳамвора вазифаҳои мушаххаси худро дар ҷомеа ба сомон мерасонад. Чун дигар низомҳои маъмул, забон ҳам низоми ҳоси худ ва ду ҷабҳаи аслиро соҳиб аст. Нахуст, он аз унсурҳои гуногун мисли фонема, морфема, калима ва баъдан аз сохтор ё таркиб иборат мебошад. Дар зер мафҳуми «сохтори забон» мо унсурҳои дохилии он ва истиმოҳои онҳоро дар раванди муошират нутқ мефаҳмем. Тавассути таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи забонҳои ҷудогона, мо зуд дарёфт менамоем, ки дар бештари забонҳо аломатҳо ё вижагиҳои монанд ҷой доранд. Яке аз забоншиносони намоёни рус Бодуэн де Куртенэ дар ин рост бамаврид қайд намудааст: «Мо забонҳоро қатъи назар аз ҳешигариашон, ва иртиботи таърихиашон қомилан метавонем муқоиса менамоем. Мо ҳамеша дар забонҳое, ки аз нигоҳи таърихӣ ва ҷуғрофӣ ба ҳам бегона ҳастанд вижагиҳои якранг, тағйиротҳои якранг ва раванди таърихӣ ва ба қуллӣ дигаршавии якрангро дарёфт менамоем».

Феъл яке аз бахшҳои калидии сарфи забони англисӣ буда, таҳқиқи ҳаматарфаи он аз тарафи забоншиносони ватаниву хориҷӣ пурра анҷом наёфтааст ва баъзе аз масоили номакшуфи он ниёз ба таҳқиқи пажӯҳишро дорад. Дар забони англисӣ низ феълҳо дорои дуб уда, дар китобҳои дастурӣ ё грамматикӣ бо истилоҳҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ ё тасрифшавандаву тасрифнашванда ёдовар мешаванд. Ва мавзӯи баҳси мо дар шакли як мақола ба барасии яке аз шаклҳои маъмули феъл бо номи шакли ибтидоии феъл дар забони англисӣ- масдар равона гардидааст.

Масдар - ин шакли ибтидоӣ ва ғайритасрифии феъл махсуб ёфта, аломати фарқкунандаи он дар забони англисӣ ҳиссаҳои то ба шумор меравад: **to go - рафтан, to be -будан, to ask -пурсидан, to fight – мубориза бурдан, to understand - фаҳмидан, to walk – сайругашт кардан**. Дар забони тоҷикӣ бошад вазифаи ҳиссаҳои to-ро пасванди -ан иҷро мекунад: омадан –to come, to see -дидан, to visit –ташриф овардан, to participate –иштирок намудан.

Яке аз вижагиҳои фарқкунандаи масдари забони англисӣ дар он зоҳир меёбад, ки он метавонад дар ҷумла ба сифати сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла - мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол меояд: **To learn is important** -Таҳсил муҳим аст. Чи тавре аз мисоли овардашуда аён гардид, масдари «to learn» чун «таҳсил» тарҷума шуда, ба вазифаи мубтадо омаддааст. **The most important thing is to learn** -Аз ҳама муҳимтарин ин омӯختан аст. Дар ҷумлаи мазкур бошад, масдари «to learn» ҳамчун «омӯختан» тарҷума шуда, вазифаи хабарро иҷро мекунад. Пуркунанда низ дар навбати худ метавонад ба вазифаи масдар ояд, аммо мавқеи он ҳамеша пас аз феъли асосӣ аст: **He wants to learn** Ӯ таҳсил кардан мехоҳад.

Яке аз хусусиятҳои дигари масдар ин ифода ёфтани он дар категорияҳои замон ва тарз аст, ки бо қолабҳои мушаххас баён мегардад. Масдари замони давомдор (Continuous/Progressive Масдар) бошад бо қолаби **to be+Participle I** ифода меёбад: **I happened to be waiting for the bus when the accident happened** -Тавре ҳодиса рӯй дод, ки ман автобусро интизор будам, вақте ки садама ба амал омад. **You must be joking** -Ту шояд шӯҳӣ мекуни.

Аз сарчашмаҳои мухталифи забони англисӣ маълум мешавад, ки феъл баъзи аломатҳое доштааст, ки онро бо баъзи дигар ҳиссаҳои нутқ робитаманд месохтааст. Алаҳусус мисли исми ҷонишин феъл категорияи шумора ҳам доштааст, ки ҳамчун ҷонишин ба шахс далолат мекардааст. Ҳамзамон феъл чунин хусусиятҳоро категорияҳое дорад, ки онҳо ба дигар гурӯҳҳои лексикӣ грамматикӣ вожаҳо мансуб нестанд. Он вижагиҳоро аломатҳои морфологӣ гуногунрангу печдарпеч буда, феълҳоро чун як ҳиссаи нутқ басо серҷанбаву хели мураккаб муаррифӣ менамоянд.

Маъноӣ грамматикӣ калима чунин маъноӣ абстрактест, ки дар асоси муносибати парадигмӣ (дар системаи шаклҳои ҳуди калима) ва алокаи синтагматӣ (дар ибора ва ҷумла) калима ба вучуд меояд. Маъно, ки ба маъноӣ луғавӣ калима илова мешавад ва муносибатҳои гуногун муносибати ба дигар калимаҳо дар ибора ва ё ҷумла, муносибати ба шахси фоил ва ё ба дигар шахсҳо, муносибати далелу факти гуфташудаи ба воқеият ва замон, муносибати ғӯянда ба фикри гуфташуда ва ғайраро ифода мекунад, грамматикӣ мебошад.

Герундия шакли номуайяни феъл буда, дорои хусусиятҳои исм ва феъл аст. Он бо ҳамроҳ кардани суффикси **-ing** ба асоси феъл (масдар - масдар) сохта мешавад: **To built – building; To read – reading; To fly – flying;**

Шакли инкории герундий бо ёрии ҳиссаҳои **not**, ки пеш аз герундий меояд ва дар забони тоҷикӣ бошад бо ёрии суффикси на- сохта мешавад: **For being late – барои дер кардан; For not being late – барои дер накардан**

Дар забони тоҷикӣ шакли мувофиқ ба герундия вучуд надорад. Аз ин сабаб онро аз рӯи вазифа ва хусусияташ дар ҷумла муайян месозанд.

Герундия ба забони тоҷикӣ чун масдар, исм, феъл, сифати феълӣ ва ҷумлаи пайрав (пуркунанда, муайянкунанда, ҳол, шарҳкунанда) тарҷума мешавад.

Герундия метавонад амалро ифода кунад, ки ба чинс ё предмети муайян дахл надошта бошад: **Swimming is a good exercise. Оббозӣ машғулияти хуб аст.**

Аммо, дар аксар ҳолатҳо, амали бо герундия ифода шуда, ба чинс ё ин ки предмети муайян дахл

дорад: **I think of going to the south in the summer. Ман фикр дорам, ки ба ҷануб дар тобистон равам. (going ба мубтадои I дахл дорад): Thank you for coming. Миннатдорам, ки Шумо омадед. (coming ба пурқунандаи you дахл дорад).**

Вақтеки амали бо герундия ифода шуда, аз тарафи шахсе (ё предмет), ки ба ӯ дахл дорад иҷро карда мешавад, пас герундий дар тарзи Active кор бурда мешавад: He likes inviting his friends to his house. Вай ба хонааш даъват кардани дӯстонашро дӯст медорад; I remember having shown her the letter. Ман ба ӯ нишон додани мактубро дар хотир дорам; He entered the room without noticing her. Ӯ вайро надида ба хона даромад;

Вақтеки амали бо герунд ифода шуда, аз болои шахсе (ё предмет) ки ба ӯ дахл дорад иҷро карда мешавад, пас герундий дар тарзи Passive кор бурда мешавад: He likes being invited by his friends. Ӯ аз тарафи дӯстонаш даъват шуданро дӯст медорад; I remember having been shown the letter. Ман нишон дода шудани мактубро дар хотир дорам; He entered the room without being noticed. Ӯ ба хона бе ягон дидан даромад;

Дар баъзе ҳолатҳо герундий дар тарзи Active бо маънои дар тарзи Passive буда истифода мешавад. Ин баъд аз феълҳои to need (мӯҳтоҷ будан), to want (хостан), to require (лозим будан) ва баъд аз сифати worth (арзанда) мумкин аст: My shoes need repairing (на: being repaired). Пойафзолҳоямро таъмир кардан лозим аст; These bags require drying (на: being dried). Ин ҷуздонхоро шустан лозим аст; The book is worth reading (на: being read). Китоб ба хондан арзанда аст;

Герундия дар шакли номуайян (INDEFINITE) ва мутлақ (PERFECT)

Истифодаи герундия дар шакли INDEFINITE

Вақте амале, ки он ифода мекунад, яқоя бо амали бо феъл ифода шудаи дар шакли шахсӣ. I am surprised at hearing this. Ман аз шунидани ин дар ҳайратам; I was quite disappointed at not finding him there. Ман аз наёфтани ӯ дар ин ҷо хеле ноумед шудам;

Вақте амале, ки он ифода мекунад, ба замони оянда дахл дорад. We intend shipping the goods in May. Мо кашондани борхоро дар моҳи май ният кардаем; We think of going there in the summer. Мо рафтан ба он ҷоро дар тобистон фикр дорем;

Вақте амале, ки он ифода мекунад, ба замони иҷрошавии вай дахл надорад.

Swimming is a good exercise. Оббозӣ кардан машғулияти хуб аст; Loading heavy weights requires great skill. Бор кардани маводҳои вазнин, маҳорати зиёдро талаб мекунад;

Герундия дар тарзи Perfect дар он вақт истифода бурда мешавад, амалеро, ки он ифода мекунад, бо феъли дар шакли шахсӣ ифода шуда, пеш аз он ба вуқӯ меояд: I don't remember having seen him before. Ман ёд надорам, ки ӯро пештар дида бошам;

Баъди феълҳои on (upon) ва after асосан тарзи Indefinite Герундий истифода бурда мешавад, гарчанде ки дар ин ҳолатҳо, амали бо герундия ифода шуда, пеш аз амали бо феъли дар шакли шахсӣ, ифода шуда ба вуқӯ меояд: On receiving the answer of the firm we handed all the documents to our legal adviser; After concluding the contract the representative of the firm left Moscow;

Indefinite Герундия, ва Perfect Герундия, инчунин дар дигар ҳолатҳо, вақте зарурият нест қайд кард, ки амали бо герундий ифода шуда, пеш аз амали бо феъли дар шакли шахсӣ, ифода шуда ба вуқӯ омадааст, истифода бурда мешавад, барои мисол ин тавр меоянд: **I thank you for coming (на: for having come). Аз омадани миннатдорам; He apologized for leaving the door open (на: for having left). Вай барои дарро кушода гузоштан узор пурсид.**

Мубтадо Running long distances requires much training. Давидан ба масоҳати дур машқи зиёдро талаб мекунад.

Қисми номии хабар таркибӣ My favorite form of rest is reading. Шакли дамгирии дӯстдоштаи ман – хондан аст.

Пурқунандаи бевосита I like reading book. Ман китоб хонданро дӯст медорам.

Пурқунандаи бавосита (пешоянддор) I heard of his being sent to the South. Ман шунидам, ки ӯро ба тарафи ҷануб раво мекунам.

Муайянкунда (одатан бо пешояндҳои of ва for) I like his method of teaching. Ба ман тарзи дарсдиҳии ӯ писанд аст.

Ҳол After working at some plant you will know your speciality better. Пас аз он, ки Шумо дар корхона кор мекунад, касби худро бештар аз худ хоҳед кард.

Бо хусусиятҳои феъл ва исм доштани герундий дар ҷумла ба вазифаҳои ҳамаи ҳиссаҳои нутқи истифода бурда мешавад (ғайр аз хабарӣ одӣ): ҳамчун мубтадо, қисми хабарӣ таркибӣ, пурқунандаи бавосита ва бевосита, муайянкунда ва ҳол истифода бурда мешавад.

Герундия ҳамчун мубтадо: Waiting for the Professor was a lame excuse for doing nothing. Интизории Профессор сусти мо буд ки чизеро анҷом надиҳем; My answering in the affirmative gave him great satisfaction. Ҷавоби додаи ман ба ӯ ҳолати руҳонии ӯро хуб гардонид; Talking like this with me is no useful. Чунин сӯхбат бо ман бефоида аст;

Герундия ҳамчун ҳабар: Reading means gaining knowledge. Хондан маънои донишро сайқал додан аст (хондан – дониш андӯхтан аст); The only remedy for such a headache as mine is going to bed. Ягона дору барои чунин дарди сар мисли ман хоб кардан аст; Seeing is believing. Дидан бовар кардан аст;

Герундия ҳамчун пурқунандаи бевосита баъди ҳамаи гуна феълҳо ба ифодаҳои чун to like - маъқул

шудан, to need - эҳтиёҷ доштан, to prefer - шуморидан, to remember - дар хотир доштан, to enjoy – халоват бурдан аз чизе, to mind – зид (муқобил) будан, to be busy - банд будан, to excuse - бахшидан, to be worth-арзиш доштан ва ғайраҳо: Excuse my interrupting you. Маъзарат меҳоҳам барои суханатонро буриданам; His suggestion needs considering first. Пешниҳоди ӯро бояд аввал муҳоҳима кард; Do you remember taking your final exam? Шумо чӣ тавр супоридани имтиҳони дохилшавиро дар хотир доред? (Шумо ёд доред, ки имтиҳони дохилшавиро чӣ тавр супоридед?); He is busy looking up the figures for the report. Ӯ банд аст, барои маъруза ракам (далел) чамъ карда истодааст;

Герундия ҳамчун пуркунандаи бавосита. Герундия метавонад ҳамчун пуркунандаи бавосита баъди феълҳои дилхоҳ ё сифате, ки пешояндро талаб мекунад, истифода шавад: to depend on – (аз касе) вобаста будан, to rely on- ба касе боварӣ (этимод) доштан, to object to - зид баромадан (этимод кардан), to blame of – гунаҳкор кардан барои, to thank...for – изҳори миннатдорӣ кардан барои, to praise...for – таъриф (тавсиф) кардан барои, to be responsible for – ҷавобгар (ӯҳдадор) будан барои, to fond of – касеро (чизеро) дӯст доштан, to be tired of – хаста шудан аз, to be afraid of – тарсидан аз, to look forward to – бе саброна интизор будан (шудан), to feel like – майл (ҳавас, рағбат, шахват, меҳр) доштан ва ғайраҳо.

Адабиёт:

1. Бархударов Л.С., Штейлинг Д.А. Грамматика английского языка. – Москва: Русский язык, 1973. – 325 с.
2. Бонк Н.А., Котий Г.А., Лукьянова Н.А. Учебник английского языка. В 2-х частях. Часть I. – М.: ДеКонт-ГИС, 1997. – 637 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. – 243 с.
4. Жигадло В.Н. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. – М., 1956.
5. Хлебникова И.Б. Основы английской морфологии. – М., 1994.
6. Цветкова Т.К. Путеводитель по грамматике английского языка. – М., 2000.

Калидвожаҳо: масдар, герундия, муосир, забони хориҷӣ, шакли гайришахсии феъл, давомнок, замон, фарқият, пуркунандаи мураккаб.

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ GERUND

Данная статья относится к одной из спорных и обширных проблем современного английского языка – инфинитиву и герундию. Эти безличные формы английских глаголов очень часто создают трудности для изучающих этот язык, в основном на первых уровнях. Эти трудности в основном проявляются в выборе между verb + ing или infinitive в разных ситуациях. Поэтому особое внимание стоит уделить разбору конкретных предложений, чтобы лучше запомнить, что с чем употребляется. Глагол в форме инфинитива или герундия очень распространен в английском языке и поначалу создает много трудностей для новых изучающих этот язык.

Ключевые слова: инфинитив, герундий, современный, английский язык, неличная форма глагола, длительный, время, различие, сложное дополнение.

Annotation

SPECIAL FEATURES OF THE USE OF GERUND

The given article refers to one of the argumentative and vast problems of modern English language – Infinitive and Gerund. These impersonal forms of the English verbs very often create difficulties to the learners of this language, mostly in the first levels. These difficulties mostly reflect themselves in choosing between verb+ing and Infinitive in different situations. Special attention must be paid to exact sentences and examples to remember what is placed where. Verb in the form of infinitive or gerund is very common in the English languages and in the beginning it creates many difficulties for new learners of this language.

Keywords: infinitive, gerund modern, English language, non-finite form, verb, continuous, tense, differences, complex object.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳмонова Малика Назаровна, магистранти соли дуҷуми факултети забони англисии ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 931144442

Рохбари илмӣ: н.и.ф., дотсент Асламов Ҳ.

Сведение об авторе: Раҳмонова Малика Назаровна, магистрантка второго курса факультета английского языка ТГПУ имени Садриддина Айни. Телефон: +992 931144442

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Асламов Ҳ.

About the author: Rahmonova Malika Nazarovna, first year vaster's student of the English language faculty of the TSU of Education named Sadrididdin Ainy. Phone: +992 931144442

Scientific leader: Ph.D., Associate Professor Aslamov H.

НАМУДҲОИ ТАРС ВА АКСУЛАМАЛИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ҳар як фард тарсро эҳсос мекунад. Мисли ҳама гуна эҳсосот, он паҳлӯҳои мусбат ва манфии худро дошта, дар ҳаёти шахс нақши биологӣ ва иҷтимоии муҳим дорад. Аз ҷумла, Изард ҷанбаҳои мусбати тарсро дар он мебинад, ки он як сигнали огоҳкунанда буда, дар инсон ғайриро ташвиқ мекунад, самти андеша ва рафторро тағйир медиҳад ва инчунин пайвандҳои иҷтимоиро мустаҳкам намуда, одамонро водор месозад, ки дар вазъиятҳои фавқулодда якҷоя амал кунанд ва ба якдигар ёрӣ расонанд.

Ҷанбаҳои манфии тарсро таҷрибаҳои марбут нишон медиҳанд, ки тарс метавонад ба ғайриро инсон ҳалалдор бошад ва ё онро пароканда созад, ҳатто дар ҳол ба шуур раҳна шавад. Илова бар ин, Изард тарсро эҳсоси хатарноктарин меномад, ки бо шиддати баланд метавонад сиришти инсонро хароб созад [1, 315].

Кемпенский ҳисси тарсу ваҳбро як наъми тайёри ба ҳодисаи даҳшатангези дар пешистода шабоҳат мекунад. Воқеан як қатор ангеҷаҳои маъмули тарс чун ханда, шавқ ва рафтори ҷустуҷӯро ба миён меоранд. Яке аз роҳҳои ба даст овардани таъсири комиксӣ ин пешниҳоди структурае мебошад, ки ба тарзи муқарраршудаи дарки ҷаҳонбинӣ дахлоте надорад. Шавқ ҳолатҳои ғайриоддиро ба вуҷуд меорад. Ҳама ҳолати ғайриоддии ношинос боиси рафтори иқтишофӣ мегардад. Агар дар ин ҳолат ангеҷандаҳо хатарро нишон диҳанд ва ё шахс вазъияти таҳдидкунандаро эҳсос намояд, тарс ба вуҷуд меояд [2, 147].

Эҳсоси тарс як аломати субъективии таҳдид аст. Реаксияи тарс ҳар қадар қавӣ бошад, ҳамон қадар сигнали воридшаванда ба сохтори мавҷудии муносибат бо муҳити зист мувофиқат мекунад.

Баъзе равишҳои ҷаҳонбинӣ чунин меҳисобанд, ки омодагӣ ба тарс дар ҳама гуногун зоҳир мегардад. Шиддати тарс вақте афзоиш меёбад, ки имкони ба амал баровардани он вуҷуд надошта бошад. Дар ҳол вазъият нисбат ба воқеият саҳттар аст, зеро дар асл шахс метавонад ҳаракат кунад, аммо дар ҳол ӯ қодир нест. Шаҳси дасту пой басташуда нисбат ба шахсе, ки озодона амал мекунад, эҳтимоли зиёд ба таҳдид дучоршавиро дорад [4, 34].

Дар натиҷаи ҷамъбасти тадқиқоти К.Э. Изард ва А. Кемпенский як қатор ҳолатҳои муайян кардаанд, ки боиси тарси одамони зиёде гаштааст. Дар баробари ин бояд гуфт, ки тарс наъҳои гуногун дорад [2, 130].

Тарси физиологӣ тарси ботинии бешуура буда, бо сабабҳои дохилӣ робитае надорад. Он метавонад аз амалҳои ҷисмонӣ, бемориҳои дохилӣ, ҳаракат, бемориҳои соматикӣ ба вуҷуд ояд. Ҳолатҳои ки шахсро тарси физиологӣ фаро мегирад, инҳоянд:

- сайругашт дар он ҷое ки ношинос, тира ва ё хавфнок аст;
- аспаворӣ, мототсиклонӣ ё тайкунии босуръати автомобиле ки ҳисси хавфро ба вуҷуд меорад;
- дарди ҷисмонӣ дар ҳолати задухӯрд ва ё зӯрварӣ;
- дарди ҷисмонӣ дар ҳолати ба худ зарар расонидан ё умуман аз эҳсоси дарди берунии ногаҳонии дохилӣ ё тасодуфӣ;

- дарди дил ва спазмҳо;
- беморӣ ё эҳтимолияти пайдоиши беморӣ, инчунин эҳтимоднокии тезшавии он;

Шаҳси эҳсоскунандаи тарс, онро наметавонад шарҳ ё тавсиф диҳад. Эҳсосоти дарунӣ норавшан аст, аз ин рӯ бартараф кардани тарс мушкул мебошад [1, 143].

Тарси иҷтимоӣ бо муносибати ахлоқии шахс, бо хусусияти муносибатҳои ҷомеа, мақоми иҷтимоӣ ва ҳисси масъулият алоқаманд аст. Ин тарс тарси бошуура буда, онро метавон ба таври шифоҳӣ таҳлил ва интиқол кард. Барои бартараф кардани он, бояд вазъияти муносибате ки бо он алоқаманд аст, дарк карда шавад. Тарси иҷтимоӣ дар ҷаҳонбинӣ ҳолатҳои пайдо мешавад:

- вохӯрӣ бо одами ношинос ва ё гурӯҳи одамони ношинос дар кӯча;
- ба вуҷуд омадани ихтилоф бо сардор, аъзои коллектив (дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, дар ҷои кор, таҳсил, дар ҷои истиқомат ва ғайра);

- муноқишаи ҳонаводагӣ дар оила ё бо ҳешовандон;

- номувофиқ будани фикри ақидаҳои субъект бо волидайн, бародар ё хоҳар ва ҳешовандони дигар, боварии беасос ва ё ҳисси гунаҳкорӣ дар назди онҳо;

- зарурати қабули қарор, интиҳоб ё партофтани қадими аввал;

- зарурати ба дӯши худ гирифтани масъулияти дигарон масалан, барои иҷрои кор, барои натиҷаҳои кори иҷрошуда;

- аз тарафи дӯстон, ҳамсар падару модар ва дигарон нодуруст фаҳмида шудани нияту мақсадҳои субъект;

- фишор аз ҷониби шахси қавӣ, вале на он қадар маърифатнок ба субъект;
- вохӯрии номатлуб бо шахси машҳур бо сабабҳои маълум (ва эҳтимол дар ҳолатҳои муайян);
- номувофиқ будани мақоми иҷтимоӣ ва мавқеи субъект;

Ин ҳолатҳои метавонанд ҳам воқеӣ ва ҳам ҳаёли бошанд [3, 17].

Тарси тасаввуфӣ тарси хурофотӣ буда, он аз нобоварӣ, кӯшиши назар кардан ба ояндаи худ ва

имконнопазирии амалигардии он пайдо мегардад. Ин намуди тарс бо хисси эҳтироми зиёд ё ин ки як намуд эҳсоси шарҳнопазир ва хатари нофаҳмо алоқаманд аст. Тарси мазкур дар ҳолатҳои зерин зухур меёбад:

- хангоми дар ягон ҳучраи торик қарор доштан, хусусан маълум набошад ки ин чӣ гуна ҳучра аст, инчунин дар ҳучра ягон нафари дигар ҳузур дорад ё не, ё ин ки мавҷуд будани хисси хавф ва ё гирифтани ҷазо, аз ҷониби субъект эҳсос карда мешавад;

- хангоми дар танҳои сайругашти ҷангал, ки ҷангал ҷои орому пурасрор буда, беихтиёр аз ҳар садои ба ғӯш расида ларзиш ба вучуд меояд;

- хангоми воҳӯрии ногаҳонӣ бо шахси шинос, ки ногаҳон бо ягон сабаб тарсонида аз ҷониби субъект ё дигарон ҳамчун аломати номусоид шарҳ дода мешавад;

- дар воҳӯрии тасодуфӣ (масалан, бо шахси бегона) вақти шомгоҳ, дар ҷои беодам ё торик, инчунин дар ҷои ношинос ё дар вақти ғайриҷашмдошт;

- бо огоҳии пешгӯӣ, ки шояд дар ҳаёти субъект ягон воқеаи муҳим ки дербоз интизораш аст, рӯй надиҳад;

- хангоми дар қабристон будан (шабонгоҳ ё рӯзона);

- пас аз бедор шудан аз хоби нубувват;

Ин ҳамон намуди тарс аст, ки дар вақти дилхоҳ метавонад беасос ба як қувваи пурзӯри даҳшатангез табдил ёбад.

Адабиёт:

1. Изард К. Эмоции человека. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 440 с.
2. Кемпински А. Психопатология неврозов. /Пер. с пол. Варшава, 1975. – 400 с.
3. Сагалакова О. А., Труевцев Д. В. Социальные страхи и социофобии. – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2007 г. – 210 с.
4. Филимонова О.Е. Язык эмоций в английском тексте (когнитивный и коммуникативный аспекты). – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – 259 с.

Калидвожаҳо: тарс, эҳсос, ангеа, ҳолат, ваҳм, ношинос, шиддат, даҳшатнок, қувва, тасодуфӣ, субъект.

Аннотация

ВИДЫ СТРАХА И ЕГО РЕАКЦИЯ НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Страх является фундаментальным свойством человеческого существа, естественной универсальной базовой эмоцией, которая отображает инстинкт самосохранения и играет ведущую роль в обеспечении жизнедеятельности человека. В языковом сознании эмоции отражают многовековой опыт народа посредством универсальных и культурно специфических представлений об эмоциональных переживаниях. Являясь частью естественного развития человеческой расы, базовые эмоции универсальны и узнаваемы во всех этнокультурах, но различаются по своим формам проявления. Страх является сильной эмоцией, оказывающей влияние на перцептивно-когнитивные процессы. Страх представляет собой эмоцию, способную оказывать влияние на стратегию поведения человека. Роль данной эмоции в обществе значительна. Вектор катастрофизма смещается от страха перед природными катастрофами в сторону страха человечества перед самим собой, перед теми разрушительными силами, скрытыми в личности, организациях, выработанных людьми, сообществах и силах, развязываемых как отдельным человеком, так и группами.

Ключевые слова: страх, ощущение, стимулятор, состояние, неизвестный, напряжение, ужас, сила, неожиданный, субъект.

Annotation

TYPES OF FEAR AND ITS RESPONSE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

Fear is a fundamental property of a human being, natural universal base emotion that represents instinct self-preservation and plays a leading role in ensuring the life human. In linguistic consciousness, emotions reflect centuries-old the experience of a people through universal and culturally specific conceptions of emotional experience. Being part of the natural development of the human race, basic emotions are universal and recognizable throughout all ethnic cultures, but differ in their forms of manifestation. Fear is a strong emotion that affects perceptual-cognitive processes. Fear is an emotion that can influence a person's behavior strategy. The role of this emotion in society is significant. The vector of catastrophism is shifting from fear of natural disasters to humanity's fear of itself, of those destructive forces hidden in individuals, organizations developed by people, communities and forces unleashed by both an individual and groups.

Keywords: fear, sensation, stimulant, condition, unknown, tension, horror, force, unexpected, subject.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тагаева Дурдона Набиҷонова, магистранти соли дуюми кафедраи услубшиносӣ ва назарияи тарҷумаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни. Телефон: +992 917170906

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Байдуллоев А.

Сведения об авторе: Тагаева Дурдона Набиджоновна, магистрантка второго курса кафедры стилистики и теории перевода Таджикского педагогического Университета имени С. Айни. Телефон: +992 917170906

Научный руководитель: к.п.н., доцент Байдуллоев А.

About the author: Tagaeva Durдона Nabijonovna, a first year master of the stylistic and translation theory department, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Phone number: +992 917170906

Scientific director: Ph.D., Associate Professor Baydullov A.

ТАЪРИХ, ИНКИШОФ ВА РУШДИ НАЗИРАНАВИСӢ

Корбурди анъанаҳои адабӣ яке аз махсусиятҳои адабиёти пурғановати мо ба шумор меравад. Бинобар ин, дарки моҳияти чунин сунатгарой, ки дар рушди адабиёт хеле муассир будааст, барои ташхис додани вижагиҳои мароҳили гуногуни адабӣ заминаи мувофиқ фароҳам месозад. Дар ҳавзаҳои мухталифи адабии қаламрави адабиёти форсу тоҷик аз асри 15 инҷониб татаббуъ ва назирагӯӣ ба ашъори шоирони гузашта ва муосирон ба ҳукми анъана даромад, ки яке аз вижагиҳои адабиёти ин даврон шинохта мешавад. Анъанаи назирагӯӣ ва татаббуъ аз ҳодисаҳои муҳими адабӣ буда, ҳаргиз маъноӣ тақлид ва бардошти рӯяки як шоир аз эҷодиёти шоири дигарро надорад. Заминаҳои арзи ҳастӣ намудани ин рӯйдоди адабӣ дар адабиёт пеш аз ҳама эътиқоди эҳтироми шоирон ба мероси адабии гузаштаи худ будааст.

Шарқшиноси барҷастаи рус Е.Э. Бертелс чунин ақида дорад, ки дар давраи ҳукмронии Темуриён агар аз як тараф, анъанаи ҳамсанависӣ ривоч ёфта бошад, онгоҳ аз тарафи дигар, сароидани достонҳои хурди мустақил низ қувват мегирад. Аммо ба тадриҷ аз нимаҳои дуввуми асри XV сар карда анъанаи ҳамсасарой рӯ ба таназзул ниҳода, дигар ривоч пайдо накард. Аз ин ҷост, ки дар нимаи дуюми асри XV ғайр аз «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ мо дигар «Ҳамса»-и мукамалро дучор намеоем. Дар айни ҳол аз тарафи Ҷомӣ зиёд карда шудани микдори достонҳои «Ҳамса» ва алоқамандони ба ин унвони дигар қабул кардани он маҷмуа ва аз тарафи Ҳотифӣ ба ҷойи «Искандарнома» дохил кардани мавзӯи лашкаркашиҳои Темур, ин худ аз тарафи ин ду устоди назм риоя карда нашудани талаботи ҳамсасарой, кӯҳна шудани ин равиҷро боз як маротибаи дигар тасдиқ мекунад. Шояд ҳамин вазъ боис гардидааст, ки ҳеҷ яке аз ҳамсасароён қори саркардаи худро дар ин ҷода ба анҷом расонида натавонистаанд. Ҳарчанд Мир Алишер Навоӣ дар заминаи адабиёти ўзбек шакли пурраи «Ҳамса»-ро ба вучуд овард, аммо ин ташаббуси Навоӣ низ бинобар сабабҳои дар боло баёншуда дар таърихи минбаъдаи адабиёти ўзбек пайравони ҳақиқии худро ёфта натавонист.

Ҳаминтавр анъанаи ҳамсасарой дар нимаи дуюми асри XV коҳиш ёфта, ба ҷойи он равиҷи назиранависӣ ривоч пайдо менамояд. Шарқшиноси маъруфи тоҷик Абдулғанӣ Мирзоев дар асари пурарзиши илмӣ худ «Биной» менависад: «Дар ин давра назиранависӣ на фақат дар эҷод кардани «Ҳамса» қувват мегирад, балки дар дигар қисматҳои назм дар эҷод кардани як қисми муайяни достонҳои хурди зикршуда, қасидаҳои фалсафӣ, ғазал ва ғайра роли асосӣ мебозидагӣ мешавад. Хусусан дар эҷод кардани ғазал ин равиҷи ривочи кулӣ пайдо кард» [3, 112].

Дар асри XV анъанаи назиранависӣ ва пайравӣ аз шоирони гузашта рушд намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми соҳаҳои адабиёт ва санъатро фаро гирифт. Ин анъана дар дигар соҳаҳои илм ба монанди меъморӣ, рассомӣ, мусиқӣ ва амсоли инҳо низ муассир воқеъ гардид. Аз ин лиҳоз, назирагӯӣ дар адабиёт кайҳо боз таваҷҷӯхро ба сӯи худ мекашид.

Вале мутаассифона бархе муҳаққиқон ба монанди Маликушшуаро Баҳор ва Саид Нафисӣ назиранависиро ба нотаवонии шоир рабт медиҳанд, ки ин ақидаи онҳоро муҳаққиқони варзидае, чун Аълоҳон Афсаҳзод рад менамоянд. Пажӯҳиш ва баррасии назира аз ҷониби муҳаққиқони Ғарб ва Эрон ба таври шоиста омӯхта нашудааст, балки сабӣ накарданд ин анъанаи адабро тадқиқ намоянд. Ақидаи аксар муҳаққиқони Ғарб ва Эрон дар мавриди назираро андешаи Саид Нафисӣ равшан месозад. Ў чунин менависад: «Дигар аз ҳасоиси шеърӣ форсӣ дар қарни нӯҳум ин аст, ки рӯҳи тақлид ва пайравӣ аз сабки шуарои бузург, ки дар натиҷаи нотавонии сарояндагон аз падид омадани сабкҳои хос ба худ дар қарни ҳаштум ривоч гирифта буд ва махсусан муқаллидони сабкҳои Саъдӣ ва Низомӣ дар он замон рӯзафзун буданд, дар ин давра низ шадидтар шуда ва аз он ҷумла қасоне, ки аз сабки Низомӣ пайравӣ карда ва ба тақлиди ӯ маснавиёт сурудаанд, ҳар рӯз бештар мешуданд ва аз ин ки дар қарни баъдӣ ин равиш дар шеърӣ форсӣ давом дорад, думболаи мустақили адабиёти қарни нӯҳум аст».

Устод А.Афсаҳзод дар асари пажӯҳишии худ «Нақд ва баррасии осор ва шарҳи аҳволи Ҷомӣ» баҳои носоҳеҳи Маликушшуаро Баҳорро дар бораи ғазалҳои Ҷомӣ оварда, онро бо далелҳои мушаххас рад менамояд. А. Афсаҳзод менависад, ки албатта, ин сухани Баҳор, ки онро аз забони одамони дигар меоварад, ғалат аст, вале ҷои афсӯс аст, ки ин андешаи нодурусти М. Баҳор, солҳост, ки дар Эрон аз китобе ба китобе мегузарад ва ё тақроран оварда мешавад.

Чун мазмун ва мохияти ҳамаи он гуфтаҳо аз ҳамдигар тафовут надорад, ба иқтибоси онҳо ҳолат нест. А. Афсаҳзод дар идомаи фикри худ зикри ҳамаи он асарҳое, ки ин андеша дар онҳо баён гардидааст, меоварад. Ў менависад, ки бо ин ҳама пастзаниҳо ва хоршумурданҳо, ҳеҷ як даъвогар, ягон ғазали Ҷомиро таҳлил ва ё бо ғазалҳои гузаштагон муқоиса намекунад. Чунин баҳодихии беасос ва ғаразнок наметавонист, ки қабули дигарон гардад [2, 115].

Бештари муҳаққиқон бо ҷавобҳои далелнок ин ақидаи ботилу нодурусти ховаршиносонро рад намудаанд.

Азбаски Ҷомӣ дар таърихи адабии форсӣ яке аз ҷавобиянависони дараҷаи аввал буд ва дар ҳама анвои муҳташами адабӣ ба шуарои қабл аз худаш ҷавоб гуфтааст, шуарои ҳавзаи адабии Хўқанд камолӣ ҷавобиянависӣ, татаббуъ ва назирагӯиро дар эҷодиёти Ҷомӣ доништаанд. Афзун бар ин, Ҷомиро ҳамчун симои барҷастаи як ҳавзаи бонуфузи адабӣ ва шахсияти нотақрори таърихи афкори адабиётшиносӣ медонистанд.

Муҳаққиқони зиёде ба ин ақидаанд, ки назира тақлид набуда, балки як равияи адабӣ аст. Ханӯз дар охири асри гузашта шарқшиноси англис Э. Гиб дар китоби «Таърихи назми туркон»-и худ, ки соли 1900 дар Лондон ба таъъ расида буд, менависад, ки назира на чун тақлид, балки як навъ мусобиқаи адабӣ мебошад. Е. Э.Бертелс, А.А. Стариков, А.Н.Болдирев, Ғ.Ю. Алиев, А.Афсаҳзод, А.Сатторов, А.Афсаҳов, А.Ш.Шомухаммадов ва дигарон низ изҳори ақида кардаанд, ки назира дар ҳеҷ сураат тақлид нест, балки он анъанаи адабиест, ки ба василаи мусобиқаи эҷодӣ, ҷавобнависӣ ба бехтарин асарҳои гузаштагон давом ёфта, бехтарин суннатҳои устувори адабро ифода медиҳад. Олими эронӣ Ҷ. Ҳумоюн низ мустақиман ба ҳамин ақида расидааст.

Дар адабиёти форсӣ тоҷик ин анъана дар эҷоди қасидаҳои ҷавобия аз замони Унсурӣ сар шудааст. Аввалин мачмуае, ки ашъори таттаббуъ дар он гирд оварда шудааст, ин мачмуаи «Мунис-ул-аҳрор фӣ дақоик-ул-ашъор»-и Муҳаммад ибни Бадри Ҷочурмӣ мебошад. Дар ин мачмуа қасоид, ғазалиёт, рубоӣёт, қитъаот ва ғайра аз 200 нафар шоирони форсӣ тоҷик гирд оварда шудааст. Муаллиф кӯшидааст, ки дар ин ҷо аз ҳар шоире, намунае чанд аз ашъорашон - қасида, ғазалиёт, қитъа ва рубоиро интихоб кунад. Дар ин асар ӯ ашъори мақбули ҳешро интихоб карда, онҳоро бидуни шарҳу эзоҳ овардааст.

Матлаб аз баёни маълумоти мухтасар дар бораи ин асар дар ин рисола он аст, ки ин анъана баъзан дар адабиёти асрҳои пеш аз замони Фаҳрӣ низ дучор меомад, аммо мавриди дастгирӣ ва пайравии умум қарор нагирифт.

Мавридҳои ҷавобгӯӣ ба ашъори гузаштагон хеле гуногун буда, дар ҳама ҳолат ин ҳодиса ранги қувваозмӣ ва мусобиқа ё имтиҳонро доштааст. Пеш шоирон аз мутолиаи шеърҳо ғазал ба шавқ омада, ба онҳо ҷавоб мегуфтанд, вале аксар вақт шоир ба қувваи шоирӣ худ бовар мекунад ва ба мақсади он ки мавқеи худро дар муҳити адабии замон мустаҳкам намояд, ба назирагӯӣ рӯ меоварад. Дар ин ҷо вазифаи ӯ хурд нест. Ў бояд аз осори бехтарин ва машҳури шоирони забардасти гузашта ва ё асари мустақили шеърӣ: ғазал, маснавӣ, қитъа ва рубоиро гирифта, дар вазн, қофия ва мавзӯи он шеър эҷод намояд. Ба ин роҳ ӯ қувваи таъби худро дар муқобили шеъри баланд як бори дигар санҷиданӣ мешавад. Баъзан шоирон барои санҷидани қувваи шоирӣ худ маҳфилҳо меоростанд ва аз яке талаб менамуданд, ки шеъре гӯяд, то ин ки қувваи эҷодӣ ва нерӯи суҳанварӣ ва таҳайюли шоириашро дар ҷавоб гуфтан ба ин ё он шеъри машҳур имтиҳон кунанд. Масалан, Амир Умархон дар ҳавзаи адабии Хўқанд маҳз барои муайян намудани мақоми ҳунари ва суҳанварии шуаро байт ва ғазали бузургтарин шуарои классикиро интихоб менамуд ва бо шуарои замон ба он ҷавобия, татаббуъ ва назира мегуфтанд. Эҳёи ин анъанаҳо дар рушди адабиёти замон таъсири хуб гузошт. Ба назар мерасад, ки анъанаҳои наҷиби классикони мо дар асри XIX дубора эҳё ва рушд кардааст. Шуарои ҳавзаи адабии Хўқанд бештар ба шуарое чун Ҷомӣ, Навоӣ ва Бедил пайравӣ менамудаанд. Амир Умархон худро пайрави содиқи Ҷомиву Навоӣ медонист ва маҳз ба хотири ин ду абармарди илму адаб ҳавзаи адабии худро таъсис дода буд, меҳост адабиёти давронаш бо ду забон инкишоф ёбад ва дар муддати ҳукуматдорӣ ӯ чароғи адабиёти ду миллат дубора фурӯзон гардад [4, 40].

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»-и худ менависад, ки вақте Шайх Саъдӣ қасидаи худро дар мадҳи Шохрух меҳонд, Хоҷа Абдулқодири Авдӣ ба мубориза бармеҳезад. Озариро дар гуфтани ҷавоб ба чанд қасидаи Салмон имтиҳон мекунанд. Озарӣ ҷавоб ба ваҷҳе мегӯяд, ки писанди бузургон меафтад [5, 112].

Барои исботи ин фикр садҳо намуна овардан мумкин аст. Таҳқиқи пурраю ҳаматарафаи

ин равияи бисёр аҷоиб ва дилчаспи адабиёти форсу тоҷик тадқиқоти пурраю ҳаматарафаро тақозо мекунад. Барои ифодаи он осори адибон (шоирону нависандагон ва муҳаққиқони таърихи адабиёт) истилоҳҳои гуногун ба кор бурда шудааст. Истилоҳҳои «назира», «ҷавоб», «татаббӯ», «истикбол» ва «муқобила» тақрибан ҳаммаъно буда, чунин ҷаъолияти адабиёро нишон медиҳанд, ки дар он ҷавоби шеърӣ аниқ ба шеъри дигар дода шавад.

Шоирӣ ҷавбогӯ дар чунин маврид ба соҳиби шеърӣ истиқболшаванда даъвои баробарӣ ва бартарӣ дошта, идаои худро бештар бо ашъори ҷаҳрия ибраз меорад. Асари истиқболкунанда метавонад дар мазмуну ғоя акси асари истиқболшаванда бошад. Дар ғазалҳои истиқболшаванда тазмини мисраи аввал ё матлаи ғазали татаббӯшаванда маъмул аст.

А. Афсаҳзод дар тадқиқоти худ менависад, ки манзури мо аз назира ҳамон амали эҷодӣ аст, ки шоир барои намоён сохтани иқтидори таъъ, қудрати таҳайюл ва маҳорати эҷодӣ ҳеш ба осори бештарин суҳанварони пешин ё муосири худ ҷавоб мегӯяд. Ин ҳодиса метавонад ба ихтиёри худӣ назиранивис руҳ диҳад. Мумкин аст, ки он чун санҷиш аз тарафи касони дигар гузаронида шавад. Бештарин асарҳои адибони нимаи дууми асри XV (Ҷомӣ, Қошифӣ, Навоӣ ва дигарон) бо ҳамин роҳи назира навишта шудаанд [1, 176].

Эҳсонӣ Ёршотир дар натиҷаи тадқиқи адабиёти нимаи аввали асри XV ба хулосае омадааст, ки аз шоирони гузашта дар ин аср Абулқосими Фирдавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Саъдии Шерозӣ, Мавлоноӣ Балхӣ, Ҳокимӣ Шервонӣ, Зоҳири Форобӣ, Анварӣ Абевардӣ, Исмоили Исфаконӣ, Салмони Соваҷӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Қомолӣ Хуҷандӣ бештар мавриди пайравӣ қарор гирифтаанд.

Ҷамъ ва мураттаб намудани ашъори истиқболӣ ё ҷавобӣ шоирон аз нимаи дууми асри XV шурӯъ мешавад. Бисёре аз муҳаққиқони таърихи адабиёт дар чунин ақидаанд, ки дар ин амали хайр аввалин иқдомро Ҷаҳрия Ҳиравӣ гузошта, ду маҷмӯа ба унвони «Бӯстони ҳаёл» ва «Тӯҳфат-ул-Ҳабиб» тартиб додааст.

Адабиёт:

1. Афсаҳзод А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дууми асри XV, Дониш. Душанбе-1985.
2. Афсаҳзод А. Рӯзгор ва осори Ҷомӣ.-Душанбе: Дониш, 1980.-219с.
3. Мирзоев А. Биноӣ, Сталинобод-1954.
4. Нурихон Охунҷонова. Поэтикаи ашъори шоирони ҳавзаи адабии Хуҷанд: Хуҷанд, 2018.
5. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Таъкират-уш-шуаро.-Хуҷанд, 2015.

Қалидвожаҳо: шеър, адабиёт, таърих, бадеӣ, шакл, тасвир, шоир, муҳаққиқ, назм...

Аннотация

ИСТОРИЯ, РАЗВИТИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

«Назира»-это не только стих, и ещё является соревнованием литературных талантов. «Назира» должна быть оригинальной по смыслу, плавлена в языке, чтоб легко принимались читателем, и должна содержать новаторств для выражения литературных описаний.

Ключевые слова: поэзия, литература, история, искусство, форма, образ, поэт, исследователь, поэт...

Annotation

HISTORY, DEVELOPMENT AND THEORETICAL DEVELOPMENT

«Nazira»- is a traditional form of poetry that was published in the literature of the Middle East. What would have been said, «Nazira» - this is always some kind of competition, a test of mastery and a literary competition. The author of the article was able to provide information about the history and origin of the genre. «Nazira» must be original in meaning, fluent in the language, close to the understanding of the reader, innovative in the means of artistic description and methods of their use.

Keywords: poetry, literature, history, art, form, description, poet, researcher, poet...

Маълумот дар бораи муаллиф: Қаҳҳоров Шаҳриёр Абдуҷабборович, магистранти соли дууми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Суроға: шаҳри Душанбе, ноҳияи Сино. Телефон: +992 919279082. Почтаи электронӣ: Shahriyor.Kahorov@gmail.com.

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои филология, профессор, академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Носирҷон Салимӣ.

Сведения об автора: Қаҳҳоров Шаҳриёр Абдуҷабборович, магистрант второго курса таджикского филологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Адрес: город Душанбе, район Сино. Телефон: +992 919279082. Электронная почта: Shahriyor.Kahorov@gmail.com.

Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор, академик Академии наук Республики Таджикистан Носирджон Салими.

About the author: Qahhorov Shahriyor Abdujabborovich, first-year master's student of the tajik philological faculty of the Tajik State Pedagogical University by named after Sadriddin Aini. Address: Dushanbe city, Sino district. Phone: +992 919279082. Email: Shahriyor.Kahorov@gmail.com.

Scientific adviser: doctor of philological sciences, professor, academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan Nosirjon Salimi.

ПОЭТИКАИ ФАРДИЁТИ САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Мухимтарин хусусияти фардиёти Саъдӣ аз як тараф мухайялӣ ва хушохангӣ бошад, аз тарафи дигар хушрангии баёну истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ мебошад, ки шоир ба воситаи онҳо маъниҳои бикрро дар перояи назм падида овардааст. Фардиёти Саъдӣ бо сеҳри баён, лафзи фасеҳ, орастагии сухан ва ифодаи маъниҳои бикр шуҳрати калоне пайдо кардаанд.

Пеш аз он ки дар бораи баъзе хусусиятҳои бадеии муфратоти Саъдӣ сухан ронем, лозим аст, ки доир ба як хусусияти дигар ва муҳимми онҳо андаке таваккуф кунем. Ин хусусияти муҳими фардиёти шоир наздикии онҳо ба зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ мебошад. Донишманди тоҷик Воҳид Асрорӣ дар китоби «Зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ» қайд мекунад: «Сабаби ба чунин ҳислат молик шудани зарбулмасал пеш аз ҳама дар он аст, ки вайро халқ эҷод кардаас. Халқ, бошад, аз таҷрибаҳои сершумори ҳаётии худ, мушоҳидаҳои донишмандонаи дурударози худ ҳулоса бароварда, онҳоро дар шакли ифодаҳои рехтаи пурҳикмат баён кардааст»

Мисол аз Саъдӣ:

Аз бадон чуз бадӣ наёмузӣ,

Накунад гург нӯстиндӯзӣ [2, 5].

Зарбулмасалҳо бештар мазмуни таълимӣ, панду насихат ва киноявӣ доранд ва чи хеле ки гуфтем, зарбулмасалҳоро бештар дар маънии маҷозиашон мефаҳмем. Мисол аз Саъдӣ:

Сифларо қут мадеҳ, чандон, ки муставлӣ шавад,

Гургро чандон, ки дандон тезтар кун резтар [5, 860].

Маънои маҷозии зарбулмасалҳо мақсаду мазмуни асосиашон буда, танҳо бо он зиндаанд ва қиммати махсус доранд. Онҳо образи предметҳо, ҳодисаву амалиётро тасвир менамоянд. Аз ин ҷиҳат баъзе фардҳои Саъдӣ низ ба онҳо наздикӣ доранд. Қисми дигари фардиёти Саъдӣ ба мақолҳо наздиканд ва ҳатто онҳо дар байни халқ машҳур гаштаанд. Ин қисми фардҳои Саъдӣ нисбат ба қисми дигараш содда ва беобуранг буда, дар онҳо фикр ошкоро зикр меёбад ва дар паси пардаи образ нигоҳ дошта намешавад. Ин гуна фардҳо бештар тавсия, маслиҳат, афкори таълимӣ ва тарбиявиро ифода мекунад:

Бояд паси кори ҳештан бинишастан,

Лекин натавон забони мардум бастан [2, 314].

Ғайр аз наздикии фардиёти Саъдӣ ба зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ, боз як хусусияти дигари онҳо қобили таваҷҷуҳ мебошад. Ин ҳам бошад, тарзи қофиябандии онҳост. Дар дасти мо зиёда аз 272 фард ҳаст, ки онҳо аз «Гулистон» ва нусхаи комили девони шоир гирд оварда шудаанд. Аз ин фардҳо 158 - тояш фардҳое мебошанд, ки танҳо қофия доранд ва дар мисраъҳо радиф иштирок намекунад. Фардҳое, ки танҳо қофия доранд, бештар фикрҳои конкретро ифода намуда, характери панду насихатӣ доранд. Масалан:

Гар баландат касе диҳад дашном,

Балки сокин диҳад ҷавоби салом [5, 863].

Дар ҳақиқат муҳимтарин хусусияти фардиёти Саъдӣ мухайялӣ ва хушохангӣ, хушрангии баёну истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ мебошанд, ки шоир тавассути онҳо маъниҳои бикрро дар перояи назм падида овардааст. Дар хусуси нақши муҳими санъатҳои бадеӣ ва васоити тасвир Р.Мукулмонқулов чунин менависад: «Маълум аст, ки таъсири эмотсионалии асари бадеӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба воситаҳои тасвир вобаста аст ва онҳо барои аёнӣ ва пуробу рангу таъсирбахш, равшану барҷаста, мақоми олии ҷозибаноки сухан, инчунин барои ифодаи марому мақсад ва ғояи муайян истифода шаванд» [7, с.7]. Яъне шоирону нависандагон барои возеҳу барҷаста ифода намудани маонӣ, ҳаяҷону изтироб ва барои зебою дилчасп тасвир намудани манзараҳои табиат ва ғайра аз санъатҳои бадеӣ мувофиқи завқи бадеии худ баҳра мегиранд. Аз ин ҷост, ки воситаҳои тасвири бадеӣ як ҳиссаи муҳими осори бадеӣ шуморида мешаанд ... «Зеро фунуни балоғат мавзӯи чанд дониш: маонӣ, баён, бадеъ ва дастур (сарфу нахв) буда, онҳоро донишмандони адиб шарту зарур мебошад» [3, 35].

Маълум аст, ки санъатҳои бадеӣ ғайр аз худ зеби сухан яке аз шартҳои асосии илми шеърӯ адаб шуморида шудааст, зеро ба қавли профессор Ш.Хусейнзода «шеърро бе санъати бадеӣ тасаввур кардан мумкин нест, яъне санъат дар шеър мисли намак дар таом аст ва он чизро сабаби зебоӣ ва ороиши сухани бадеӣ мебошад, санъатҳои бадеӣ меномем» [9, 32].

Акнун аз ин ҷо нақши санъатҳои бадеӣ ва аҳамияти он ошкор мегардад, чунки аз як тараф бе санъати бадеӣ шеър гуфтан имкон- нопазир бошад, аз тарафи дигар истифодаи зиёди он метавонад шеърро иллатдор кунад. Аз истифодаи воситаҳои тасвир ва санъатҳои бадеӣ муроди Саъдӣ суханбозии хушқу ҳолӣ набуда, балки образнок намудани ҳиссиёти лирика, мӯъҷаз намудани афқору андеша ва баёни ақидаҳо, ба таври мушаххас таҷассум кардани онҳо мебошад. Х.Мирзозода дар хусуси бадеияти ашъори Саъдӣ навиштааст: «Дар нуқтаи назари эстетикӣ Саъдӣ рафтори маҳзи санъат барои санъат нест, ҳамаи калом бадеии ӯ табиӣ ва зарурист...» [6, 10].

Асарҳои Саъдӣ, аз ҷумла фардиёти ӯ натиҷаи ҳикмати пурраи ҳаёгӣ, таҷрибаҳои бешумори як умри

дуру дарозанд. Саъдӣ дар истифодаи санъатҳои бадеӣ ва васоити тасвир маҳорати хос дорад ва ба туфайли онҳо дар либоси назм маъниҳои тозаеро сурудааст.

Ташбеҳ. Ташбеҳ, чи тавре ки медонем, муҳимтари восита ё худ яке аз шартҳои асосии каломи бадеӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки ташбеҳ, дар фардиёти Саъдӣ бо анвои гуногунаш истифода шудааст.

Саъдӣ дар мавриди мувофиқ барои ҳарчи хубтар ва таъсирбахштар ифода намудани ҳолати худ ва равшану фаҳмо нишон додани мақсад ташбеҳро истифода намудааст:

Ҳар ки гӯяд калог чун боз аст,

Нашинавандаи, ки дидаҳо боз аст [5, 860].

Истиора. Истиора, ки ба ташбеҳот ва параллелизм наздикӣ дорад, бе зикр ёфтани ташбеҳшаванда хусусиятҳои ташбеҳкунандаро ифода менамояд. Ин навъи санъати бадеӣ барои пуртаъсир ва аниқ, баён ёфтани мулоҳизаҳо ва андешаҳои гуногуни шоир хизмат мекунад:

Мешунидам ба сухан чу қамарӣ

Чун бидидам аз он ту хубтарӣ [ҳамон ҷо, сах.676].

Муболиға. Нависанда баъзан дар тасвир ва ситоиши чизе аз ҳадди табиӣ берун мебарояд. Шоир дар таъриф нуктаи болотарин ва дар танкид нуктаи пастаринро ёдовар мешвад. Муболиға аслан заминаи реалӣ дорад ва шоир ҳамон заминаи реалиро ба асос гирифта, ҳиссиёти мусбат ё манфияшро мувофиқи завқи бадеияш ифода менамояд. Масалан:

Гар зи ҳафт осмон газанд ояд,

Рост бар узви мустаманд ояд [ҳамон ҷо, сах.861].

Хулоса, муболиғаҳои Саъдӣ ҳар кадом заминаи реалӣ дошта, зимни он ягон масъалаи муҳими ҳаёти шарҳу баён ва хотиррасон карда мешавад.

Тавсиф. Санъати тавсиф, ки воситаи беҳтарини зебобаёнӣ ва ширингуфторист, дар фардиёти Саъдӣ на камтар аз дигар анвои санъат вомехурад. Шоир гоҳо барои таъсирбахш ифода намудани фикр санъатеро меорад, ки аз муҳимтарин сифати кас ба шумор меравад. Хусусияти ҷалбкунандаи сифатҳо дар он аст, ки дар ҳолати набудани тавсифшаванда низ онро пурра ифода мекунанд. Масалан:

Агар ханзал хурӣ в-аз дасти хушхӯй,

Беҳ, аз ширина аз дасти турирӯя [ҳамон ҷо, сах.217]. Дар мисраи якуми ин фард калимаи «хушхӯй», ки аз сифатҳои олии кас ба шумор меравад, ба сифати тавсиф омадааст ва тавсифшавандаро пурра ифода намудааст.

Тазод ва муқобила. Санъати тазод ва муқобила, ки яке аз пуртаъсиртарин васоити тасвир ба шумор рафта, ду фикр, ду ҳислат ва ё сифатро дар муқоиса ба ҳам зид мегузорад, дар муфрадоти Саъдии Шерозӣ хеле фаровон аст. Саъдӣ ба воситаи санъати муқобилгузорӣ тарафҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятиро зидди ҳамдигар гузошта шарҳу эзоҳ, додааст:

Чӣ донад хобноки масти махмур,

Ки шабро чун ба рӯз орад ранҷур [ҳамон ҷо, сах.662]. Саъдӣ «хобноки масти махмур» гӯён табақаи ҳукмронро дар назар дорад, ки онҳо аз ахлоқи раият беҳабаранд ва намедонанд, ки шабаш чӣ гуна рӯз мешавад. Ранҷур бошад, ишора ба ҳалқи захматкаш аст. Ҳамин муқобилгузорӣ имконият медиҳад, ки фикрҳо кушода гарданд ва ба фаҳми хонанда, шунаванда зудтар рафта расанд.

Хулоса, санъати тазод ва муқобила чи хеле ки гуфтем, дар фардиёти Саъдӣ бисёр аст ва дар ифодаи рангин ва пурқуввати фикр нақши калон бозидааст.

Тафсир. Хусусияти дигари фардиёти Саъдӣ дар он аст, ки дар мисраи аввал матлаб оварда шуда, дар мисраи поёни он шарҳу тафсир дода мешавад:

Асири банди шикамро ду шаб нагирад хоб:

Шабе зи меъдаи ҳалӣ, шабе зи дилтангӣ [ҳамон ҷо, сах.447].

Тавре ки мебинем, шоир дар мисраи якум матлабашро баён сохта, дар мисраи дувум онро эзоҳ, додааст. Мисраи дувум пурра тафсири мисраи аввал шудааст. Ин тарзи суханронии шоир дар қисми зиёди фардиёти ӯ ба назар мерасанд, вале мо бо овардани чанд мисоли дигар, ба баёни ин масъала хотима медиҳем:

Ба неку бадӣ овоза дар басити ҷаҳон,

Се кас баранд: расулу ғарибу бозургон [5, 864].

Нидо. Хусусияти хоси баъзе фардҳои Саъдӣ дар он акс ёфтааст, ки муроҷиаткунон ба чизе изҳори андеша мекунанд. Ин бошад, ба лафзи шоир оҳанги наvero зам мекунад:

Эй гург нагуфтамат, ки рӯзе,

Бечора шавӣ ба дасти юзе [5, 865].

Талмех. Шоир гоҳо ба воқеаҳои таърихӣ, асотири, киссаву афсонаҳо ишорат мекунад, ки ин барои дуруст ва аниқ, фаҳмидани фикр ба хонанда кумак мерасонад:

Агар бирён кунад Баҳроми Гӯре,

На чун пой малах бошад зи мӯре [8, 223].

Тачнис. Тачнис дар муфрадоти Саъдӣ нисбат ба дигар санъатҳо камтар вомехуранд. Вале дар ифодаи маъниҳо кумаки калон расонидаанд:

Ҳар, ки гӯяд калог чун боз аст,

Нашинавандаи, ки дидаҳо боз аст [8, 76].

Муламмаъ. Санъати муламмаъ низ дар эҷодиёти Саъдӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Устод С.Айни

менависад: «Шакли муламмаъ ҳам, ки ин шаклро дар адабиёти тоҷик ширу шакар меноманд, аз ихтирооти Саъдӣ аст. Саъдӣ азбаски забони арабиро хуб медонист, мисраъҳо ё байтҳои арабиро бо мисраъ ва байтҳои форсӣ -тоҷикӣ, омехта, ин шаклро ба вучуд овардааст» [1, 115].

Вале дар фардиёти Саъдӣ ин санъат кам вомерурад ва намунааш ин аст:

Зинҳор аз қарини бад зинҳор

Ва қинно, раббано, азоб - ал – нор [8, 173].

Ҳамин тариқ, фардиёти Саъдӣ чӣ аз нуқтаи назари шакл ва чӣ аз нуқтаи назари бадеият ҷолиби диққат аст. Шоир зимни онҳо тавонистааст, ки ифодаи афкори мухталифи худро қувватнок кунад. Санъатҳои бадеие, ки дар фардиёти шоир ба ҷашм мерасанд, ҳусни каломи ӯро тароват бахшида, маънии гуфторашро гуворотар намудааст.

Адабиёт:

1. Айни С. Куллийт. Ҷ. 2, китоби 2. – Душанбе, 1964.
2. Асрорӣ В. Зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ. – Сталинобод, 1956.
3. Каҳрудӣ Нишот. Зеби суҳан ё илми бадеи порсӣ. – Техрон, 1342.
4. Куллийти Шайх Саъдӣ. – Техрон, 1348.
5. Матни комили девони Саъдӣ. – 860 с.
6. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик, кит. 2. – Душанбе: Маориф, 1977.
7. Мусулмонкулов Р. Саъъ ва сайри таърихӣ он дар насри тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1981.
8. Саъдии Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: Ирфон, 1986.
9. Ҳусейнзода Ш. Курси маҳсули «Асосҳои илми балоғат». – Душанбе, 1969.

Калидвожаҳо: *Саъдии Шерозӣ, фардиёт, поэтика, шоир, девон, «Гулистон», муаллиф, санъатҳои бадеӣ, ҳусни суҳан, мисол, зарбулмасал, мақол, шакл, мазмун, таҳқиқ.*

Аннотация

ПОЭТИКА ФАРДБЕЙТОВ САЪДИ ШЕРОЗИ

В статье исследованы поэтические специфики фардбейтов Саъди Шерози. Автор собирала фардбейтов Саъди Шерози среди его диванов и книги «Гулистан», и исследовала их поэтические аспекты. В ходе исследования автор в конкретном примере определила художественных средств, которых использованы в фардбейтов Саъди Шерози. Так же автор определила и исследовала один из специфики фардбайтов Саъди Шерози, которых исползуется как народных пословиц и поговорок.

Ключевые слова: *Саъди Шерози, фардбейтов, поэтика, поэт, диван (сборник стихов), «Гулистон», автор, художественные средства, красота слов, пример, пословицы, поговорки, структура, содержание, исследование.*

Annotation

POETICS OF SADI SHEROZI S FARBAITS

The poetic specifics of Sadi Sherozi s farbaits were studied in the flock The author collected Sady Sherozi s fardbaits among the go divans and the book Gulistan and studied their postural aspects In the course of the study the author identified a specific example of the artistic means that were used in the fardbaits of Sady Sherozi The author also identified and researched some of the specifics of the fardbayts of Sadi proverbs and sayings Sherozi which is used as folk.

Keywords: *Sadi Sherozi fardbeytov poetics poet diva collection of poet Guliston author artistic means beauty of words example proverbs sayings structure content research.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарова Мадина, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 771013121

Рохбари илмӣ: д.и.ф., профессор Элбоев В.Ҷ.

Сведение об авторе: Назарова Мадина, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айни. Телефон: +992 771013121

Научный руководитель: д.и.ф., профессор Элбоев В.Дж.

About the author: Nazarova Madina, second-year master's student at the Faculty of Tajik Philology of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. Phone: +992 771013121

Scientific supervisor: Ph.D., Professor Elboev V.J.

БАТАН ВА БАТАНДҶҶСТӢ ДАР АШӢОРИ ГУЛНАЗАР

Ватан ва ватандҷҷстӢ яке аз мавзӯҳои марказии ашӢори Шоири халқии Тоҷикистон барандаи Ҷоизаи давлатии ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, муаллифи Суруди миллӣ устод Гулназар мебошад. Шеърҳои дар ин мавзӯ эҷод намудаи устод Гулназар хеле пурмазмун ва самимӣ буда, зуд ба дилу дидаи хонандагон ва ҳаводорони адабиёт роҳ меёбанд. Барои Гулназар Ватан мафҳуми муқаддас мебошад. Ватани ӯ аз зодгоҳаш оғоз меёбад ва саросари хоки собиқ Иттиҳоди Шӯравиро фаро мегирад. Дар маҷмуаи нахустини ӯ «Расми сарбозӣ» (1969) ашӢори шогирдонааш аз ҷаҳонбинии нисбатан фароҳи ӯ дар иртибот бо таълимот ва сиёсати замон шаҳодат медиҳад. Дар боғи эҷодии ӯ дарахтони гуногуни сабзу хуррам ва гулрезу пурбор ниҳоят зиёданд. Агар аз байни ин дарахтон ду беҳи аз ҳама бузургтару пурбортарашро интихоб намоем, метавонем хулоса барорем, ки яке аз ин гуна дарахтон дарахти ишқ ва дигаре дарахти иҷтимоист. Зеро ҷанбаҳои ошиқонаву иҷтимоӣ дар шеърҳои Гулназар аз дигар ҷанбаҳои нерумандтару дурахшонтаранд. Шоир ҳанӯз айёми ҷавонияш ба тақвияти чунин ҷанбаҳои омодагӣ гирифта буд. Масалан, дар маҷмуаи «Расми сарбозӣ» омадааст:

*Ман надонистам, ки ҳар як хандаам
Нолаҳои воқасини мурдаест.
Ҳар шикасти ормонам дар ҳаёт
Ормони марди армонбурдаест.
Ман надонистам, ки ман ман нестам,
Умри ман-умри шаҳидони Ватан.
Гиряҳои кист дар ҳар хандаам?
Гавҳари ҷашми кӣ дар ҷашмони ман?!*

Вакте ки сухан дар бораи мавзӯ меравад, доимо ба ёдам сухани мутафаккире меояд, ки ба шогирдаш фармуда буд: «Нагӯ, ки ба ман мавзӯ диҳед, бигӯ, ки ба ман ҷашм диҳед» [1, 23].

Барои шоири ҳунарманд мавзӯ муҳим нест, зеро олам пур аз мавзӯҳои гуногун аст, аммо ҷашму нигоҳи шоирона мебошад, ки онҳоро жарфтар бинад, забони шоирона мебошад, ки онҳоро бо фасоҳат баён кунад. Устод Гулназар воқеан, шоири ҳунарманд мебошад. Дар сурудаҳои шеърӣ нисбат бар суханварӣ бештаранд. Ӯ бар рӯдхонаи ҳар мавзӯе, ки шаст андозад, шасташ ҳолӣ намебарояд. Мавзӯ дар дасти устод Гулназар чун мум мебошад. Гулназар бо ҷаззобият он мумро нармтару мулоимтар мекунад ва аз он ашӢи табъи дили худро меофарад. Ватане, ки Гулназар дар замони ҷанги шаҳрвандӣ тавсиф намудааст, бо муҳит, фазои иҷтимоӣ, ҳолати руҳӣ аз Ватани пешина фарқ мекунад. Дар замони шӯравӣ принсипи «**реализми сотсиалистӣ**» бар адабиёт ҳукм меронд ва Гулназар дар ҳаллу фасли чунин мавзӯҳо аз ҳақиқат ҷашм намепӯшид. Агар чунин баён намудан ҷоиз бошад, Гулназар самимона тасвирро тақмил дод. Масалан, ӯ ҳолу ҳавои Ватанро дар он рӯзгори пурфӯча чунин баён намудааст:

*Ҳуни мардон зи чӣ резед? Ватан хунсо шуд,
Тани ёрон зи чӣ сӯзед? Ватан танҳо шуд.
Дар сари хом чӣ савдопазир оростаед?
Ҷофилон! Кай ба худ оед? Ватан савдо шуд!
Ману мое, ки миёни ману мо мегузарад,
Бигузored, ки бечора Ватан бе мо шуд.
Ҷон диҳам мӯсда ба он лаҳза, ки ояд хабарам:
«Рустами ҷон ба кафи нанги Ватан пайдо шуд!»
Ҷарх ҳамчашии мани хаста ба чандон бигрифт,
Ки ҳама дашту биёбони Ватан дарё шуд.
Даҳан аз ваъдаи ҳалвои фиребат ширин,
Эй дили содаи ман! Ҷашм кушо, фардо шуд!
Пунба аз гӯш гирифтаам, ки дар ин мулки сукут
Навбаҳор омаду ҷӯи дари ман гӯё шуд [1, 24].*

Дар ин ғазал оху нола ва ниёиши як тан шоири ватанхоҳ ва инсонпарвару масъулиятшинос рӯи қоғаз омадааст. Ёро танҳои Ватан, бемории он ба шафқат меорад. Чунин шакли тасвири Ватан дар замони даргириҳо бесобиқа аст. Ин гуна шеърҳои ҳузнангезро

Гулназар на танҳо барои тасалло бахшидани дили ғамдидаи худ, балки барои ба сари раҳм овардани қотилону ба худ омадани ғофилон сари забон овардааст.

Доираи мавзуоти ашъори Гулназар бо чанд вожаи ватандӯстӣ, инсонгарой, меҳнат, адолат, бачагӣ ва ҷавонӣ сулҳу ҷанг ҳаср намешавад.

Ин доира дар эҷодиёти шоир сол то сол васеътар шудааст. Шаклҳои шеърӣ интихобнамудаи ӯ ҳам мухталифанд.

Номи Ватанам Парчами болои сар аст.

Ҳоки Ватанам гаронтар аз симу зар аст.

Шеъри Ватанам чу шири модар ширин,

Меҳри Ватанам ҷон ба тани Гулназар аст! [3, 8].

Адибони тоҷик дар марҳилаи ҷаҳонишавӣ, ки дар баробари таъсири мусбат ба зехни ҷавонон таъсири манфӣ низ дорад, рисолати хешро ба ҳубӣ дарк намуда, асарҳои саршор аз ғояҳои худшиносии миллӣ, ватандӯстӣ инсонпарварӣ, ифтихор аз ниёгон, забону таърих ва фарҳанги миллӣ эҷод мекунанд. Навбат аз ҷавонони гиромист, ки ба ин ғанчина рӯ биёранд, тибки завқу ниёзи хеш интихоб кунанд ва ба умқи афқору эҳсос фуру равад.

Устод Гулназар воқеан, дарки баланди адабӣ дорад. Ӯ адибест, ки дар деги ҷомеа ҷӯшидаву пухтааст, масъулияти адабӣ ҳамеша ҳамсафару ҳамдами ӯст. Таҳкурсии иморати шеър аз адабиёти классикӣ буда, адабиёти муосиру хориҷиро низ хело хуб омӯхтааст. Ва ин иморатро баланду барҳаво сохтааст, ки хиштҳои ҳама пухтаанду бо камолӣ устодӣ чида шудаанд. Агар ҳамин дарки адабӣ ӯро тақон намедод, Суруди миллии Тоҷикистонро дар чунин равиш эҷод карда наметавонист. Ваҳдати халқ ва миллати бо маънои тоҷаш яклукт шудани ӯ таманноӣ ҳамешагии шоир аст, ки дар рубоие чунин фармудааст:

Эй халқи азизи ман, саломат бошӣ,

Парвардаи номусу шарофат бошӣ.

Аз ҷон ғуфтам Суруди миллии тӯро,

То ҷӯр ба ҳам бошиву миллат бошӣ! [2, 80].

Аз хусусиятҳои дигари рубоӣ Гулназар забони ғанӣ ва пуртанини ӯст ва дигаре ҷанбаи иҷтимоӣ он, ки тасвирҳои аз зиндагӣ ва рӯзгори муосир дорад ва рубоӣ ӯро аз рубоӣ дигарон ба қулӣ фарқ мекунонад. Масалан, тасвири нооромии солҳои навадуми қарн бист дар ин рубоӣ:

Ҳайфи тӯ Ватан, ҳазор ҳайфи тӯ, Ватан,

Сар то сари тӯ мазор, ҳайфи тӯ, Ватан,

Бигрифт ғубори тӯ ҷаҳону н-омад

Аз гарди тӯ як савор, ҳайфи тӯ Ватан! [2, 57].

Гулназар дар мавзӯи анъанавии «Ватан» навоариҳои қобили таваҷҷуҳ дорад, ки ин падида дар дубайтиҳои низ ба мушоҳида мерасад. Ӯ нақши Ватанро дар гуфтору кирдору хурсандиву ғами шаҳрвандон эҳсос менамояд. Дубайтии зерин оҳанге дорад мутантан:

Ватан дар ғуфтаву дар кардаи мост,

Ватан дар рафтаву овардаи мост.

Ватан дар хандаҳои бегами мо,

Ватан дар синаи афсурдаи мост [1, 100].

Устод Гулназар чун шоир дар замони мо ва муҳити иҷтимоӣ мо ба воя расида, умри худро сарфи омӯзишу эҷод ва пажӯишу хидмати адабиёт ва мардуми тоҷик намудааст. Эҷодиёташ гуногунрангу серсоҳа буда, танҳо дар шеър маҳдуд намешавад. Анвои мухталифи адабӣ дар раванди эҷод ба ҳам тақвият бахшидаанд. Марҳилаҳои эҷодии Гулназар ба замони Шӯравӣ ва Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон тақсим мешаванд ва онҳо аз лиҳози фароғии мазмуну мундариҷа, вусъати нигоҳи шоир, тақомули ҳунари шоирӣ ва тавфиқҳои эҷодии шоир аз ҳамдигар ба қулӣ фарқ мекунанд. Марҳилаи аввали эҷодиёти Гулназар давраи тамрину таҷрибаҳои шоирона ва марҳилаи дууми эҷодиёти ӯ замони татбиқи таҷрибаҳо дар шеър ва овони камолоти шоирӣ аст.

Устод Гулназар Ватанро муқаддастарин ва раҳшонтарин мафҳум меҳисобад. Ба ибораи бехтар, дар ёди Ватан будан ва зистан дар қалби меҳрпарвари ҳар нафаре аз мо бо маҳбубтарин садоқат маскангузин аст. Ғояи асосии ин каломӣ руҳнавозро дар ҳама ҳолат дарк ва эҳсос менамояд ва дар навбати худ муҳаббатномаи Ватанро дар авроқи заррини рӯзгорамон бо рангҳои гуногун нақшбандӣ мекунем.

Андешаи ифтихори миллӣ ва гиромидошти Ватан пас аз пошхурии Ҷумҳурии тоҷик

Шӯравӣ ва ба истиклолияти комил муваффақ гардидани кишварамон боз ҳам пурчилотар ва пурсадотар дар зехну тафаккури мо мақоми босазо пайдо намуд.

Тоҷикистон чун ба истиклолият мушарраф гашт, дар дуруҳаи будан ва набудан қарор дошт. Истиклолият гӯё ба осонӣ ба даст омад, вале ғояти таассуф, ки ин ганчи бодовард қариб аз байн равад. Пеши аҳли назар чунин менамуд, ки гӯё аз рӯзи азал Худованд ба сарнавишти халқи тоҷик ин ҷангу нобасомониҳоро рақам зада бошад.

Эҳсоси ватанпарастӣ ва ватанхоҳӣ дар замири Гулназар аз замони кӯдакӣ пайдо мешавад. Маҳз дар ҳамин даврони дурахшони ҳаёт афкори ватанхоҳонаву фарҳангпарастона дар қалбаш ҷой мегирад ва бо саршортарин фикру зикри барозанда ин эҳсосоти нурбахшро азизу гиромӣ медорад.

Шоир бо ишқу алоқаи тамом аз шукӯҳу азамати Ватан ҳарф зада, бо хувияту ҳайсиёти нотақдор меҳри касро дар роҳи дифои ин марзу буми аҷдодӣ бедор кардан меоҳад ва бо каломи дилнишин моро ба дӯст доштани Ватан даъват мекунад. Хушдор аз он медиҳад, ки ин зодбум ҳайкали пойдори ҳастии мост ва қавитару пояндатар аз қалби ҳар яке аз фарзанди ин сарзамин аст. Ибтидову интиҳои ҳаёти мо бо номи нақви Ватан пайванд мегирад. Ин таассуроти фарогирро шоир дар абёти зер чунин ба қалам овардааст:

*Ман фаҳр кунам, ки Тоҷикистон дорам,
Имон дорам, ба ҷойи ҷон ҷон дорам.
Соҳибватанам, ба ҳар қанори олам,
Олам-олам ёри ба паймон дорам [3, 7].*

Адабиёт:

1. Гулназар. Хучаста. – Душанбе: Маориф, 2019. – 240 с.
2. Гулназар. Ҳар мисраи шеър Тоҷикистони ман аст. – Хучанд, 1977. – 88 с.
3. Ҳамроев Р. Падидаҳои ҳунари дар шеъри Гулназар. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 192 с.
4. Ҳамроев Р. Поетикаи ашъори Гулназар. – Душанбе: 2019. – 192 с.
5. Ҷӯраев Ҳ. Омӯзаҳои раҳнамои саодат. – Душанбе: 2011. – 204 с.

Калидвожаҳо: *рудхона, зодбум, мужда, пунба, ҳайсиёт, таълимот, яклухт, савдопазир, воқасин, ҷаҳонбинӣ, шаҳодат, ҷанба, муҷаддас, мушарраф.*

Аннотация

ОТЕЧЕСТВО И ПАТРИОТИЗМ В СТИХИЯХ ГУЛНАЗАР

В новую эпоху, то есть независимости Таджикистана, круг тем стихов Гулназар становится все шире и шире. В частности, новую энергию получил социальный аспект стихов поэта. Все второстепенные темы поэзии Гулназар вращаются вокруг двух великих тем: любви и светской жизни.

Ключевые слова: *рудхана, зодбум, мазда, пунба, характер, учение, оптовая торговля, товарный, возврат, мировоззрение, свидетельство, аспект, евангелист, мушарраф.*

Annotation

FATHERLAND AND PATRIOTISM IN THE ELEMENTS OF GULNAZAR

In the new era, that is, the independence of Tajikistan, the range of topics in Gulnazar's poems is becoming wider and wider. In particular, the social aspect of the poet's poems received new energy. All minor themes of Gulnazar's poetry revolve around two great themes: love and social life.

Keywords: *rudhana, zodbum, mazda, punba, character, teaching, wholesale trade, commodity, return, worldview, testimony, aspect, evangelist, musharraf.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимӣ Сомони Холмаҳмад, магистранти соли дуҷоми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 501873315

Роҳбари илмӣ: д.и.ф., профессор Худойдодов А.О.

Сведения об авторе: Раҳими Сомони Холмаҳмад, магистрант второго курса магистратуры факультета таджикской филологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 501873315

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Худойдодов А.О.

About the author: Rahimi Somoni Kholmahmad, a second-year master's student at the Faculty of Tajik Philology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 501873315

Academic leader: PhD, Professor Khudoidodov A.O.

*Раҳимова Мишғона Зафаровна,
магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷик*

АЪЛОХОН АФСАҲЗОД-МАТНШИНОСИ ЗАБАРДАСТ

Қисми умдаи ғаёлиятҳои донишманди бузурги тоҷик Аълохон Афсаҳзодро (1935-1999) матншиносӣ ва омодаи ҷоп сохтани китобҳои осори классикии форсӣ тоҷикӣ ташкил додааст. Ин тарафи ғаёлиятҳои илмиву адабии ӯ дар Тоҷикистон камназиранд.

Аълохон Афсаҳзода баъди хатми Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон (соли 1961) дар Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улуми Тоҷикистон ба кори таҳқиқи нашри осори хаттии адабиёти классикии форсӣ тоҷикӣ машғул шуд. Дар он вақт дар ин пажӯҳишгоҳ ашхоси адабию фарҳангии Тоҷикистон сарварӣ пешбурди илмиро ба уҳда доштанд, ки намоёнтарини онҳо устод Абдулғанӣ Мирзоев - муаллифи китобҳои маъруф дар бораи зиндагиву эҷодиёти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Камоллидини Биноӣ, Сайиди Насафӣ ва ғайра ва устод Баҳром Сирус - муаллифи се китоби маъруф - «Қофия дар шеърӣ тоҷикӣ», Сталинобод, 1955, «Назариҳои нави қофия», Душанбе, 1972 ва «Арӯзи тоҷикӣ», Душанбе, 1963 буданд. Дар ихтоси ин донишмандон, асосиди дигар, инчунин, мусташири маъруфи русӣ, ҷун Александр Николаевич Болдирев - ношири «Бадоеъ-ул-вақоеъ» - Восифӣ, Муҳаммаднӯрӣ Усмонов... шахсияти илмӣ Аълохон Афсаҳзода камол ёфтааст.

Дар воқеъ, аз соли 1961 Аълохон Афсаҳзода ба гурӯҳи насли савуми адабиётшиносони тоҷик ворид омада, таҳти сарпарастиву ғамхорӣи устодони номбурда саводашро қомилу қаламашро бурротар менамояд ва таълифи таҳқиқашро дар мавзӯи гуногуни ҳаёти адабиёт, ки ҳанӯз аз даврони талабаи мактаби миёна (соли 1952) ва донишҷӯии мактаби олии (соли 1959) буданаш ибтидо мегирифтанд, дилғармона давоми ривож мебахшад.

Агар эҷодиёти илмиву адабии Аълохон Афсаҳзодро, ки ҷиддан аз оғози солҳои шастум оғоз меёбад, муҳаққиқона пеши назар оварем, бармало хоҳад гардид, ки ҳамвора дар риштаи матншиносӣ (ё баррасиву таҳии илмӣ осори хаттии суханварони гузаштаву ҳозираи форсизабон) корҳои зиёдро анҷом додааст.

Зотан, Аълохон Афсаҳзода аз оғози ғаёлияти илмиву эҷодӣ дар самти шоҳҳои гуногуни филология қалам озмуда бошад ҳам, сараввал ба сифати матншиносии ҷавони ҷирадасте шинохта шудааст. Ва нахустин падидаи заҳмати матншиносӣ интишори намунаҳои ғазали Салмони Соваҷист, ки соли 1963 аввалин маротиба манзури хонандаи тоҷик гардидаанд [4, 136-146].

Ҳамзамон, солҳои 1961 - 1963, дар ҷумҳурии барои таҷлили ҷашни 550 - солагии зодрӯзи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492), омодагии қомиле ҷараён дошт. Ва дар радиои донишмандони дигар ӯро ҳам муваззафи таҳии матн осори Ҷомӣ барои нашри мунтахаби идона намуданд. Олими ҷавон ҳамроҳи устодаш Баҳром Сирус (1885-1981) матн илмӣ оммавии ҷилди якум («Ғазалиёт»)-и «Осори мунтахаб» - и панҷҷилдаи адиб, мустақилона матн «Лайлию Мачнун» ва бо ҳамдастии Абӯбакр Зухридиннов «Ҳирадномаи Искандарӣ»-ро барои нашр (дар ҷилди панҷум) омода намуд, ки ҳама соли 1964 интишор ёфтанд.

«Ниҳоят, - менависад Аълохон Афсаҳзода, - рӯзҳои ҷашну тантанаи 550 - солагии Абдурахмони Ҷомӣ, ки ташаббускори он Мирзо Турсунзода ва Муҳаммад Осимӣ буданд, фаро расид. Аз тамоми ҷумҳуриятҳои шӯравӣ, шаҳрҳои Маскаву Ленинград ва марказҳои фарҳангии кишварҳои зиёде олимону донишмандон, шоирону нависандагон ва ҳунаршиносон ба Душанбе ташриф оварданд. Кинотеатри муҳташами ба номи Ҷомӣ 17 - уми ноябри соли 1964 дар ин ҷо, дар шафати Майдони Ленини шаҳри Душанбе бо маҷлиси пуршукӯҳи бузургдошти мавлуди соҳиби ном ба қор даромад. Анҷуманро Абдулаҳад Қаҳҳоров ҳамонвақта раиси Шӯрои вазирони РСС Тоҷикистон боз карданд. Адибони мӯътабари Эронӣ Афғонистон - Бадоеъзамони Фурӯзонфар, Саъид Нафисӣ, Халилуллоҳ Халилӣ, Абдулҳай Ҳабибӣ, Сарвари Гӯё - баробари бузургони миллати тоҷик ва дӯстони шӯравии худ садорати базмҳои суханро зеб мебуданд.

Аммо вазъи омӯзиш, ҳолати дастнависи матн ҷопҳои мероси эҷодии адиб, ихтилофи афкор дойир ба мақоми ӯ дар таърихи адабиёти фарҳанг ва ниҳоят, номуайян будани теъдоди муҳтавои мероси адибӣ ва илмӣ Абдурахмони Ҷомӣ тақозо мекард, ки ба ин қор, яъне таъйини миқдори таҳқиқи мазмунини навиштаҳои Ҷомӣ ҷиддӣ бояд машғул шуд.

Гуфтаи басанда аст, ки ба Абдурахмони Ҷомӣ беш аз 100 асар нисбат дода мешуд, ки аз нисф зиёди онҳо моли ӯ набуданд Баръакс, чанде аз асарҳои ҳақиқатан ҳам моли ӯ фаромӯш шуда, аз дойираи истеъмоли илмӣ ва истифодаи умум берун монда буданд. Аз ҷумла, девони пурраи ӯ: «Воситат-ул-икд» - у «Ҳотимат-ул-ҳаёт», «Шарҳи ҳадиси Аберазин ал - Уқайлӣ» ва амсоли инҳо фаромӯш шуда, ба ҷойи «Шарҳи байти Амир Хусрав» - и асли бо ҷунин ном рисолаи дигари ҷаъалие таҳти номи Ҷомӣ даргард буд. Рисолаи китобҳои зиёде, мисли «Рисолаи таҷниси хат», бисёр шарҳҳо, китобҳои таърихӣ тафсир ва ғайра, ки аслан ба дигарон мутаъаллиқ буданд, ҷун эҷоди Ҷомӣ шинохтаву муъаррифӣ мешуданд. Ҳамаи ин аҳли илмиро водор мекард, ки даставвал мероси фикрии Ҷомӣ аз рӯи меъёрҳои илмӣ матншиносӣ ва нухашиносӣ муайян карда шавад. Аз соли 1965 то ба имрӯз қамна ба ҳалли ин муаммо машғул хастам...

Батадриҷ осори Ҷомӣ, аз ҷумла, матн илмӣ оммавӣ ва илмӣ интиқодии «Баҳористон» (Душанбе, 1966, 1972, 1987 ва Москва, 1987), «Лайлию Мачнун», «Фотиҳат-уш-шубоб», «Воситат-ул-икд»,

«Хотимат-ул-хаёт» (Москва, 1974-1981), баргузидаи ашъори лирикӣ, пораҳо аз «Хирадномаи Искандарӣ» ва мухтасари «Саломону Абсол» (дар тазкираи панҷчилдаи «Гулшани адаб», ҷ.3, Душанбе, 1976), «Мунтахаби осор» (ба забони русӣ, Ленинград, 1978), ниҳоят, ҷилдҳои 1, 2, 5, 6, 7 - ӯми «Осор» (-и ҳаштчилдаи Ҷомӣ, Душанбе, 1986-1990) ва «Лирика. Достонҳо. Баҳористон» (ба забони русӣ, Душанбе, 1989) - ро бо муқаддима, тавзеҳ ва шарҳи луғот барои нашр ҳозир кардам» [2, 8-9].

Бемуболиға, Аълоҳон Афсаҳзод дар имтидоди ғаёлияти пурбаракати матншиносӣ вожаҳои тамоми нигоштаҳои забармади ҳаравиро аз ғалбери таҳқиқу тадқиқ баргузаронида, бештарини авқоташро сарфи таъбу наشري дурдонаҳои килкофариди Ҷомӣ намуда бошад ҳам, аз танзиму таншири ҷавоҳири таъбу завқи дигар ангуштамоёни шеърӣ форсии тоҷикӣ низ лаҳзае фориғ набудааст. Аз ҷумла, дар бадали заҳмату ҳиммати пайвастаи ӯ дар давоми ду - се даҳсолаи пасин баргузидатарин намунаҳои эҷоди Низомии Ғанҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Фаридуддини Аттор, Ҷалолиддини Румӣ ва Мактабии Шерозӣ дар дастраси умум қарор гирифта, бо ширкату раҳбарии билувоситаи ӯ тазкираи ғаронбаҳои «Гулшани адаб» (ҷилдҳои 1-5, Душанбе, 1975-1976), ки намунаҳои эҷоди барҷастатарин суҳанварони форсиёбони садаҳои IX - ибтидои XX - ро фаро мегирад. «Куллийт» - и Низомии Ғанҷавӣ, (ҷилдҳои 1 - 5, Душанбе, 1983 - 1984), ки тамоми навиштаҳои ҷазоби ҳазрдостони Ғанҷавиро фароҳам меоварад, «Осор»-и Абдурахмони Ҷомӣ, (ҷилдҳои 1 - 8, Душанбе, 1986 - 1989), ки муқаммалтарин гулчини офаридаҳои зӯфунуни ҳаравист, ҷаҳорчилдаи «Дурдонаҳои наср», (ҷилдҳои 1 - 3, Душанбе, 1987 - 1991), ки намунаи насри классикии форсии тоҷикро ҷамъ овардааст, аз дасти ҷоп берун омадаанд.

Аълоҳон Афсаҳзод аз ҷумлаи матншиносони ангуштшуморест, ки хонандаи тоҷикро бо гузидаҳои рашҳаи қалами суҳанпардозони пасини форсиёбон, ба вижа Эронӣ Афғонистон, муттасил ошно мегардонад. Овардан кофист, ки тазкираи «Амвоҷи Корун», ҳамроҳи Ҷобул Додалишох; (Душанбе, 1973), ки гулчини ашъори 34 нафар аз ҳомафарсоёни мумтози адабиёти навини Эронро дар бар мегирад, алҳол қомилтарин маҷмӯаи намунаҳои назми ҳамзамони кишвари ҳамзабонамон ҳисобида мешавад. Тазкираи «Нафаси гарм», ки бо ҳамдастии Мирзо Муллоаҳмадов таҳия шудаду соли 1984 дар Боқу (ба забони озарбодгонӣ) ба таъб расидааст, аввалин асари густардаест, ки хонандаи озарбодгониро бо мунтахаби таровидаҳои килки суҳантарозони номии ҳозирӣ мазии тоҷик (аз Рӯдакӣ то Лоик) улфатӣ мебахшад.

Мушоҳадаву муқоясаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки дар тӯли ғаёлияти бардавоми матншиносӣ Аълоҳон Афсаҳзод:

- даставвал нусаҳои муътамади хаттии осори ниёгон, алалҳусус Ҷомиро ҳамаҷониба омӯхтаву заминаи матни илмӣ интиқодӣ қарор дода, сипас матни дилхоҳи илмӣ - оммавии нигоштаҳои классиконро дар дастраси умум вогузоштааст;

- аз нахустин олимони тоҷик будааст, ки таҳқиқу танқиди матни осори суҳанпардозони гузаштаи миллиро ба ҳуруфоти форсии арабиасос ҷиддан ба роҳ андохта, мақоми волои матншиносии тоҷикро дар олами ҳоваршиносии шӯравӣ ҷаҳонӣ таъмин доштааст;

- осори мутаъаддидаи манзуму мансури барои нашр омодакардашро тавассути дебоҷаҳои муфассалу тавзеҳоти муаллиф оро додааст, ки намунаи ибрати матншиносии замони гардидаанд.

Аксари матнҳои интишордодаи Аълоҳон Афсаҳзод, монанди намунаҳои ашъори Низомии Ғанҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Асадии Тӯсӣ, Салмон Савачӣ, Абдурахмон Ҷомӣ, Фаттоҳии Нишопурӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Мактабии Шерозӣ, баъдан заминаи таҷқиқоти адабиётшиносии худӣ ӯву шогирдонаш қарор гирифтаанд, ки далели дигари дурандешиву ҷавҳаршиносии донишманди пухтакоранд.

Аълоҳон Афсаҳзод дар тӯли 30-35 сол на танҳо мучаррадан матн омӯхтаву матн омода кардааст, балки як даста матншиносии ҷавони барқамолро ба воя расонидаву ба ҳайси як нафар устои ғамхору саҳтгир ва матншиносии соҳибмақтабу соҳибмасир эътирофу эътибор ёфтааст. Ва самараю натиҷаи гӯи сабаку заҳматҳои ӯст, ки шогирдони мактаби қавибунёдаш дар давоми 35-40 сол намунаҳои осори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаридуддини Аттор, Маҳастии Хӯҷандӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Асадии Тӯсӣ, Манучехрии Домғонӣ, Саъдии Шерозӣ, Қамолӣ Хӯҷандӣ, Қосими Анвор, Озари Ҳаравӣ, Бадри Шервонӣ, Абӯисҳоки Атӣма, Абдурахмон Ҷомӣ, Фаттоҳии Нишопурӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, масъуди Қумӣ, Мактабии Шерозӣ, Дарवेशи Дехакӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил, Саййиди Насафӣ, Нозими Ҳаравӣ, Шавқати Бухорӣ, Риёзии Самарқандӣ, Қалими Қашонӣ, Авҳадии Мароғай, Бархурдори Фароҳӣ, Фигонии Шерозӣ, Исматӣ Бухорӣ, Шамсиддини Шохин, Раҳматуллоҳи Возеҳ, Абдурахмони Тамкин, Туғрали Аҳрорӣ, Муҳаммад Иқбол, Абдулқосими Лоҳутӣ ва дигаронро ба таъб расонида, ҳазинаи кутуби хонданбоби ҳамватанамонро ғанитар гардонидаанд.

Меваҳои ширини дарахти азими матншиносии Аълоҳон Афсаҳзоду ҳаммаҳфилу ҳаммақтабонашро ҳамагон сипосгузори на писандаи, донишмандони маъруфи ватанию хориҷе, ҷун А. Н. Болдирев, И. С. Брагинский, А. Гваҳария, Ян Рипка, Иржи Бечка, Муҳаммад Осимӣ, Расул Ҳодизода, Худой Шарифов, Абдунабӣ Сатторов, Аҳмад Абдуллоев, Раҳим Мусулмонқулов, Бозор Тилавов, Наҷмӣ Сайфиев, Усмон Қаримов, Султон Воҳидов, Шоқир Мухторов, Юсуф Акбаров, Ҷобул Додалишоев, Аъламхон Қўҷаров, Ҷўрабек Назриев, Равон Фарҳодӣ, Нақҳат Саъидӣ, Маҳдӣ Ҳошими Наҷафӣ, Берангӣ Қўҳдоманӣ ва дигарон баҳои сазовори илмӣ додаанд. Барои мисол, баъди аз дастгоҳи ҷоп берун омадани нахустин дастраси ҷиддии текстологии Аълоҳон Афсаҳзод (матни илмӣ интиқодии достони «Лайлӣ ва Маҷнун» - и Абдурахмони Ҷомӣ, Маскав, 1974), адабиётшинос Усмон Қаримов диққати ҳамагонро ба шоистагиву ҳадафмандии усули пешгирифтаи нақду баррасии муҳаққиқ ҷалб намуда, бардуруст изҳор доштааст:

«Мурод аз тартиб додани матни интиқодӣ омода сохтани матнест, ки ба нусхаи аслии муаллиф хеле наздик бояд бошад, дар он мисраву байтҳои ғалату тира ва шубҳаовар боқӣ намонад ва дар заминаи ҳамин матни боварибахшу мустаҳкам тадқиқоти минбаъда қомат барафрозанд. Ба ақидаи мо, ношири матни интиқодии «Лайлӣ ва Мачнун» Аълоҳон Афсаҳзод ба қор аз дидгоҳу дарки ҳамин талабот наздик шуда, аз байни нусхаҳои ҳаттии зиёде шаш нусхаи қадимии ба дараҷае саҳеҳу камосеб ва мукамалро интиҳоб карда тавонидааст, ки чунин қомеъӣ ба матншиносон қамтар даст медиҳад» [5, 3].

Дар ҳақиқат, ки Аълоҳон Афсаҳзод дар тӯли фаъолияти мутамодии матншиносӣ маҳз ана ҳамин усули муътамади танқиду таҳқиқи матни адабию сармашқи амал дошта, танҳо дар баъзе маворид таҳкиму тавсиба бахшидааст. Ва бемоя нест, ки Алӣ Муҳаммадӣ - яке аз шоғирдони мактаби матншиносии мавсуф ба ҳамин ҷиҳати муҳассани қори устод диққату иътибор дода, баъди дувоздаҳ соли баёни андешаи Усмон Каримов ин маъниро дар мавриди тақризи нашриҳои дувуми матни илмӣ оммавӣ (Душанбе, 1987) ва илмӣ интиқодии «Баҳористон» (Маскав, 1987) чунин ба таъкид расонидааст: «Ин шоҳасар... баробари эҷод гардидаи муҳлисону ҳаводорони бешуморе пайдо намуда, барои рафъи ниёзи мардум пайвасти қаламӣ мешуд. Аз ин рӯ, нусхаҳои қаламӣ ин маҳзани панду ҳикмат... имрӯз хеле зиёданд. Танҳо дар марказҳои шарқшиносии мамлақати мо – (қомеъ Иттифоқи Советӣ-М.Р.) зиёда аз 200 нусхаи дастнависи «Баҳористон» маҳфузанд. Муҳаққиқ ва матншиноси пухтакор Аълоҳон Афсаҳзод муддати мадиде бо теъдоди бештари ин нусхаҳо ошноӣ пайдо намуда, аз байнашон панҷ нусхаи бештарину қадимтарини ба забони мусанниф наздики асарро асоси қори худ қарор дода, аввалин матни то ба имрӯз қомили илмӣ - интиқодии «Баҳористон» - ро таҳия намудааст» [1, 6].

Ҳамин усули санҷидаву принсипи қорхӯндаи эҷодии Аълоҳон Афсаҳзодро дар имтидоди 30-35 сол тамоми матншиносии ҷумҳурӣ, ба вижа, шоғирдони мактаби текстологии бунёдҳои худӣ ӯ, пайравии амалӣ намудаанд, ки ин гуфта ҳам аз назари муътақидини ватанию хоричӣ берун намондааст (руҷӯ қунед: З.Зарифов, «Гулчини осор». - Рӯзномаи «Маданияти Тоҷикистон», 16.11.1981; Ш. Муҳаммадиев. «Дар ҷилҳои Қуллӣи Низомӣ» - «Газетаи муаллимон» 7.12.1983; Х.Шарифов. «Нашри «Қуллӣ» - и Низомӣ» - Маҷаллаи «Садои Шарқ», 1985, № 7 саҳ.129 - 131; С. Сиддиқов. «Нашри тозаи осори Қомӣ». - Ҳафтаномии «Адабиёт ва санъат», 31.01.1985, саҳ. 6; М.Осимӣ. «Қашни Қомӣ ва худшиносии тоҷикон». - Маҷаллаи «Садои Шарқ», 1989, №11, саҳ. 88-93; Ш.Нуриддин. «Қомииносии дар Тоҷикистон». - Рӯзномаи «Қавонони Тоҷикистон», 15.11.1989; И. Усмонов, С.Воҳидов, М.Зайниддинов. «Гавҳари дарёи илм». - Рӯзномаи «Паёми Душанбе», 26.11.1992; Қ. Назрӣ, А.Муҳаммадӣ. «Марди фозил». - Рӯзномаи «Садои мардум» 11.10.1995 ва ғайраҳо) ва дар ҳамин замина Аълоҳон Афсаҳзодро муттафиқонаю мунсифона «донишманди соҳибмақтаб» номидаанд [3, 4].

Дар навбати худ, Аълоҳон Афсаҳзод муҳарриру муқарризи як қисми матни илмӣ ва илмӣ - оммавии таҳиянамудаи шоғирдону ҳампешагонаш буда, перомани ҷиҳату мусбиво манфии осори текстологии манбаъшиносии ҳамқаламонаш муттасил изҳори назар доштааст ва, ба ин васила, дар бешбуди қори матншиносӣ дар Тоҷикистону саросари Иттиҳоди Шӯравӣ мусоҳим гардидааст, ки тақризнамҳои дилёзонаву ҳолисонаи «Вис ва Ромин»(1963), «Гулу сунбул»(1964), «Ганҷи бозёфта»(1967), «Тадқиқи нопурра»(1966), «Нашри сернуқсон»(1968, ҳамроҳи Раҳими Қубодиёнӣ), «Самарайи ҳамқорӣ»(1970), «Нашри тозаи рубоӣи Ҳайём»(1971, ҳамроҳи Валӣ Самад), «Нашри тозаи достони қуҳан»(1971, ҳамроҳи Инга Қаладзе), «Қатра - намунаи баҳр»(1973), «Восифони «сайқали рӯйи замин»(1973), «Қалиди ганҷи бузург»(1977, ҳамроҳи Муҳаммад Осимӣ) ва «Армуғони арзанда»(1995) далели ғӯи гуфтаҳои болостанд.

Ҳулоса, профессор Аълоҳон Афсаҳзод аз аввалин адабиётшиносии муосири тоҷик аст, ки дар қараёни таҳияву танзими осори ҳаттии ниёкони суҳангустарамон, ба вижа Мавлоно Абдурахмони Қомӣ, ҳам суннату дастовардҳои мактаби матншиносии миллӣ (форсии тоҷикӣ), ҳам усулу муқтазийи мактаби текстологии байналмилалӣ (ғолибан, матншиносии русу шӯравӣ), ҳам омӯзишу бардошти бисёрсолаи шахси муваффақона, эҷодқорона ва устодона ба қор андохта, ҳақдорона дар рафъи бихин матншиносии садаи бистум маскан гирифтааст.

Адабиёт:

1. Алӣ Муҳаммадӣ. Шоҳасари панҷсадсола. – Душанбе: Адабиёт ва санъат, 14.07.1988. – С. 6.
2. Аълоҳон Афсаҳзод. Қомӣ - адиб ва мутафаккир. – Душанбе, 1989, саҳ. 8-9.
3. Р.Ҳодизода, Х.Шарифов, Р.Мусулмонкулов, А.Сатторов, Н.Сайфиев, Б.Тилавов, С.Воҳидов, А.Абдуллоев, Ш.Мухтор. «Донишманди соҳибмақтаб» - рӯзномаи Садои мардум 10.01.1991.
4. Салмони Соваҷӣ. Ғазалиёт. - Маҷаллаи Шарқи Сурх, 1963, №8, саҳ. 136-146.
5. Усмон Каримов. «Таҳқиқи муҳим». - Рӯзномаи Маориф ва маданият, 29.07.1976.

6.

Қалидвожаҳо: Аълоҳон Афсаҳзод, матн, матншинос, матншиносӣ, самт, адабиётшиносӣ, осор, шоир, нависанда, Абдурахмони Қомӣ, таҳқиқ, шарқшинос, бузург.

Аннотация
АЪЛОХОН АФСАХЗОД – ВЕЛИКИЙ ТЕКСТОЛОГ

Доктор филологических наук, профессор Аълохон Афсахзод после 1961 года занимался текстологическими работами, который в этом литературном направлении выполнил заметные работы. Аълохон Афсахзод в своей текстологической работе подготовил много научных и научно-критических текстов поэтов и писателей классического периода, которые являются лучшими таджикскими текстологическими работами. Так же, Аълохон Афсахзод самостоятельно подготовил к изданию большую часть произведения Абдурахмана Джами, которые в последствии напечатаны в Москве и Душанбе.

Ключевые слова: *Аълохон Афсахзод, текст, текстолог, текстология, направление, литературоведение, произведение, поэт, писатель, Абдурахман Джами, исследование, востоковед, великий.*

Annotation
ALOKHON AFSAHZOD IS A GREAT TEXTOLOGIST

Doctor of Philology, Professor Alokxon Afsahzod after 1961 began his work as a textolog and has done a great job in this area. During his literary career, Alokxon Afsahzod has prepared and published many works of poets and writers of classical literature, which are one of the best examples of Tajik textology. At the same time, Alokxon Afsahzod independently prepared for publication a large part of the work of Abdurahman Jami, which were subsequently printed in Moscow and Dushanbe.

Keywords: *Alokxon Afsahzod, text, textologist, textologist, direction, literary critic, works, poet, writer, Abdurahmoni Jomi, researcher, orientalist, great.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимова Миҷгона, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 933200075

Рохбари илмӣ: д.и.ф., профессор Элбоев В.Ҷ.

Сведения об авторе: Рахимова Миҷгона, магистрантка втaрого курса факультета таджикской филологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Аини. Телефон: +992 933200075

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Элбоев В.Дж.

About the author: Rahimova Mijgona, second-year graduate student of the Faculty of Tajik Philology of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriiddin Aini. Phone: +992 933200075

Academic leader: PhD, professor V.J. Elboev.

БОЛТА ОРТИҚОВ МУАЛЛИФИ ҲИКОЯҲОИ БАЧАГОНА

Нақши намояндагони насли сеюм бамисоли адибон ПӯлодТолис, Аминҷон Шукуҳӣ, Рачаб Амонов, Абдулмалик Баҳорӣ, Ақобир Шарифӣ, М.Шарқӣ, Болта Ортиқов дар таҳаввули насри бачагонаи тоҷик назаррас буда, ғайрияти эҷодии онҳо аз солҳои панҷоҳуми садаи бистум оғоз гардидааст. Насли ҷавони нависандаву адибони тоҷик, ки дар солҳои панҷоҳуми ибтидои шастум ба майдони адабиёти муосири тоҷик қадам мондаанд, аз худ ҷасорати эҷодӣ ва навардози зоҳир намуда, дар асарҳои офаридашон ҳолати хусусият ва руҳияи ҳамзамонони худро мавриди тасвир қарор додаанд. Дар маҷмӯъ, ба адабиёт қарамони ҷавоне ворид шуд, ки чи дар мактаби миёна таҳсил мекард ё чи на мактабро тамома қардасту дар зиндагӣ роҳи интиҳоб қарданро меҷаҳад. Вале қарамони ҷавон ханӯз ба нахустин қадамҳои муқтаили худ тайёр несту вале водор аст, ки роҳи зиндагии худро худаш интиҳоб намояд. Яке аз нависандагони навардози солҳои панҷоҳум ва шастуми садаи бист, ки ба майдони адабиёт далерона қадам ниҳодааст, ин нависанда Болта Ортиқов мебошад. Нахустин навиштаҳои аз соли 1953 дар маҷаллаи «Пионер» ба дастӣ ҷоп расида, симои ӯро чун адиби бачаҳо маълуми машҳур гардонидаст. Ҳодисаи муҳими дигаре, ки дар ташаккули шахсияти Болта Ортиқов мавқеи муҳим дошт, даъват шудани ӯ ба маҷаллаи «Пионер» ба ҳайси мудири шӯъбаи мактубҳо буд. Тамоми сафарҳои эҷодӣ ва муҳити қори маҷалла ба нависанда имкон дод, ки бо ҳаёти қарамонони асарҳои минбаъдаи худ аз наздик ошноӣ пайдо созад. Муҳити адабии ҳамон давраи пойтахт ба қавли намояндагони маъруфу машҳури он давра Абдусалом Дехотӣ, Бокӣ Раҳимзода, Ҷалол Иқромӣ, Мирзо Турсунзода, Фазлдин Мухаммадиев, Пӯлод Толис ва дигарон имконияти шиносӣ ва ҳамкориро ба вучуд овард ва дар ғайрияти эҷодии худ нависанда Болта Ортиқов аз маслиҳатҳои муфиди онҳо баҳравар гардид. Чун нависандагони дигар Болта Ортиқов ғайрияти эҷодии худро аз ҳикоянависӣ оғоз намуд. Нахустин дастоварди нависандагии вай ҳикояи «Мактуби тағи бурё» буда, ки аз ҷоп шудани ин ҳикоя Пӯлод Толис хеле хурсанд шуда, ҳар ҷае суҳан дар бораи Болта Ортиқов оғоз гардад, ҳикояи «Мактуби тағи бурё» ро ба ёд меовард ва пасон чунин навишта ҳам буд: «Аз ҳикояҳои рафиқ Болта Ортиқов ман «Мактуби тағи бурё» ро дӯст медорам, ки барои ин ҳикоя муаллиф сужети бикр пайдо карда, психологияи бачаро бо як тарзи табиӣ ва боварибахш тасвир қардааст» [5, 4]. Воқеан, Болта Ортиқов дар «Мактуби тағи бурё» чун нависандае зухур қардааст, ки «Олами фикру зикр ва орзуҳои бачагонро хуб медонад ва рӯҳияи онҳоро дар ҳикояҳои бо хубӣ тасвир қардааст» [5, 511]. Дар ғайрияти нависандагии Болта Ортиқов нақши нависандагону адибон Мирзо Турсунзода, Пӯлод Толис, Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода ҳис мешавад, чунки онҳо танҳо бо ёри маслиҳатҳои худ Болта Ортиқовро раҳнамоӣ қардаанд, ҳуди нависанда ба ин маънӣ чунин мегӯяд: «Шахсан ҳуди ман аз устод Мирзо Турсунзода борҳо дастгириву меҳрубониҳо дидам. Дар рушду қамолӣ эҷодиёти ман устод ҳисси пурарзише доранд...» [8, 9]. Соли 1957 Болта Ортиқов ба таълифи қисса бо номи «Шарифи малла ва ҷӯҷаҳо» оғоз мекунад ва дар шакли дастнавис навишта ба идораи маҷалла месупорад. Идораи маҷалла, ки дер боз повести бачагонро интизор буд, бо хушнудиву хурсандии бепоён дастнависи нависандаро қабул менамояду мавриди муҳокимаи ҳаёти таҳририя мегузорад. Дар баррасии ин повест Абдусалом Дехотӣ, Пӯлод Толис ва дигарон ширкат мебаранду барои гашта қор қардан ва ислоҳ намудан ба муаллиф баргардониди мешавад. Дар тӯли якҷанд моҳ Болта Ортиқов ба қисса иловаҳо ворид намуда ба номи «Бачаҳои деҳаи мо» таъдид дода ба муҳарририят супорид, ки хангоми ҷоп шудан муҳарририи онро Пӯлод Толис бар уҳда гирифта, воқеаҳои қисса, ки дар тобистон мегузашт онро «Таътил» ном гузоштанд. Бори нахуст дар маҷаллаи «Машғал» соли 1958 пурра ба таъдид нарасида аз хонандагони зиёд мактубҳо меоманд ва ин ишораи аз тарафи хонандагони хурдсол ва наварсон хушпазирӣ шудани қиссаи мазкур буд. Сотим Улуғзода ҷиҳати ғоявӣ- тарбиявӣ қиссаро таъкид қарда, дар баробари он эрод мегирад, ки қарамонони повест ҷавонони нимаусбат буда, адиб имконияти аз қарамонҳои худ образҳои мусбат офариданро дорад.

Ҳамин тавр, эҷодиёти Болта Ортиқов аз соли 1960 аз ҷиҳати мавзӯӣ ва ҳам жанри мундариҷаи ғоявӣ тавсия ёфт. Ҳуди ҳамон сол қиссаи дуҷуми Болта Ортиқов бо номи «Полвон» дар маҷаллаи «Машғал» ҷоп шуд. Ду сол баъд, аниқаш соли 1962 маҷмӯаи нави ҳикояҳои бо номи «Конфет» дар Нашриёти адабиёти таълимӣ педагогии Тоҷикистон ба таъдид расонида шуд. Соли 1963 қиссаи «Таътил»- ӯ дар тарҷумай русӣ бо номи «Каникулы» дар нашриёти давлатии Тоҷикистон ҷоп шуд. Пас аз як сол нашриёти «Ирфон» қиссаи дуҷуми Болта Ортиқов «Полвон»-ро дар шакли китоби алоҳида ҷоп намуд. Ҳуди ҳамон сол маҷмӯаи «Ба қалонқардаат раҳмат» ба таъдид расонида шуд. Соли 1965 маҷмӯаи дигари ҳикояҳои Болта Ортиқов бо номи «Духтарчаи нағз» нашр гардид.

Биёед, хубаш ба гуфтаи ҳуди ӯ гӯш медиҳем, ки ҷӣ гуна ба адабиёти бачаҳо омадааст ва тамоми эҷодиёташро минбаъд ба онҳо бахшидааст,

Болта Ортиқов навиштаст: «Бачаҳо, бисёрии шумоён орзу доред, ки шоир ё нависанда шавед. Ана хамин гуна ният дар дили ман ҳам аз ҷавонӣ шӯъла зада буд. Раҳмати падарам мурғро дӯст медошт. Дурусттараш, пагоҳҳо дар поёни суфа дон мепошиду ҷӣ гуна ҷида хӯрдани онҳоро тамошо мекард.

Аз он ҷост, ки мо ҳар сол аввали баҳор ба ду-се мурғи қарамон тухм зеркунонида, ҷӯҷа

мекушоёндем. Мурғи чипорамон бисту дуто чўча баровард. Онҳо чунон зебо, чунон дилкаш буданд, ки аз тамошоёшон ҳеҷ сер намешудем. Пешпеши пой очаашон давида, ба даруни буттаву алафзорҳо даромада мерафтанд. Бегоҳӣ мешумурдем, ки дуто кам. Дар ҳайрат монда ба ҳамдигар маънидорона менигаристем. Аз ин ҳол падарам ба ғазаб омад. Вай аз кораш ҷавоб гирифта, то чоштгоҳӣ аз паси чўча поид. Тақрибан соати ёздаҳи рӯз буд. Аз байни алафзор садои ҳавлноки мурғи чипор баланд шуд. Қиғқиғқунон садо меод вай.

Дуямон ҳам ба ҷои садо баромадагӣ давида омадем. Мори сиёҳе буд, қариб якуним метр. Вай сўйи чўчаҳо хорисона менигарист. Мурғи чипор бошад, гоҳ бо чанголу гоҳ бо минқораш ба мор ҳамла мекард. Чўчаашро ба вай додан намехост. Падарам зуд калтакеро гирифта омад ва морро зада кушт. Нигоҳ кунам як ҷои ишқамаш тухм барин лунда. Лаънатӣ аллакай як чўчаро фуру будааст.

Пас аз хатми мактаби оӣ, баъди кўшишу ғайратҳои зиёде ман нависанда шудам. Дар дилам орзуе пайдо шуд, ки барои шумоён як повести аҷоиби шавқоваре бинависам. Ниҳоят, дар сари ман мавзӯи «**Таътил**» пайдо гардид. Барои повест воқеаи худ аз худ гум шудани чўчаҳову онҳоро хўрдани мор асос шуда буд.

Чӣ гунае ки ишора шуд, Болта Ортиқов асосан барои бачаҳо менавишт ва маҷмӯаҳои сершумору гуногунмавзӯи ӯ - «**Овози ҷавонон**» (1954), «**Ҷиянҳои кинҷлоқӣ**» (1958), «**Конфетҳо**» (1962), «**Духтарчаи нағз**» (1965), «**Себи орухур**» (1966), «**Мактуби сеғуша**» (1971), «**Ҳандалак**» (1973), қиссаҳои машҳури «**Таътил**» (1959), «**Полвон**» (1964), «**Гули садбарг**» (1966), «**Бачаҳои Лолазор**» (1975), «**Дурдонаҳои Зарафшон**» (1980), «**Пайи хун**» (1982), «**Дандони тилло**» (1982), «**Достони Самарқанд**» (1985), «**Ҳирси одам**» (1985), «**Кинҷзор**» (1987) ва ғ., ки дар солҳои гуногун ба нашр расидаанд, асосан барои бачагону наврасон ва хонандагони синни болои мактабӣ эҷод гардидаанд.

Ҳикоя аз жанрҳои марказии эҷодиёти Б. Ортиқов ба шумор меравад, яъне нависанда якбора ба повесту қиссанависӣ шурӯъ накардааст, аввал ӯ барои бачаҳо дар мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, таърихӣ ва ғайра ҳикояҳо эҷод кардааст. Ба андешаи Р. Амонов «Як қатор ҳикояҳои адибро намунаи ҳуби ҳикояҳои бачагонани тоҷик ҳисоб кардан мумкин аст. Ин гуна ҳикояҳо дар ҳамаи маҷмӯаҳои ӯ ҷой дорад» [2, 270]. Нависанда тавассути ҳикояҳои «**Сузанаки пӯлодин**», «**Себи орухур**» ва «**Ҳамроҳи сунъии замин**» ва амсоли инҳо мактаббачагонро ба мутолиа, ҳустуҷӯ, кунҷковӣ, маърифати илмӣ, таҷрибаандӯзӣ, омӯзиши ҳодисаву падидаҳои табиӣ, аҳамияти зухуроти гуногун ва дигар қорҳои судманд ҷалб менамояд [9, 291].

Вижагии таълимию омӯзишӣ доштани насри Болта Ортиқов дар маҷмӯаи ҳикояҳои ӯ «**Дурдонаи Зарафшон**» баръало намудор мешавад. Ҳикояҳои «**Равғани кабк**», «**Гули анҷир**», «**Гути балхӣ**», «**Мавизи кишмиш**», «**Пудина**», «**Ҷави луччак**», «**Алафи газанда**» ҳамчун маводи ёрирасони таълим аз фанни «**Табиатшиносӣ**» ё «**Ботаника**» барои хонандагон метавонад хизмат кунад. Ҳикояҳои «**Каждум**», «**Суғур**», «**Кўробила**», «**Қачова**», «**Сағобӣ**» ба хонандагон оид ба ҳашароту ҳайвонот ва роҳҳои ҳифзу эҳтиёт шудан аз онҳо ва тарзи табобат, шикор кардан, ё аз нуруи ҳайвонҳо самаранок истифода бурдан маълумоти аҷоиб медиҳанд, шавқу завқи бачагонро барои дар оянда хуб аз худ кардани фанни «**Зоология**» бедор месозанд [9, 291].

Ҳикояҳои «**Устод ва шогирд**», «**Лой**», «**Ағбаи ҷунбон**», «**Ҳаками фаранг**», «**Сухтори духазорсола**», «**Васиқа**» дар мавзӯҳои таърихӣ гуфта шуда, ба хонандагон имкон медиҳанд, ки онҳо ба ҳақиқати баъзе ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ дуруст сарфаҳм раванд. Масалан, дар ҳикояи «**Равғани кабк**» дар бораи растании аҷиб бо номи «**равғани кабк**», ки дар дараи Шинги водии Зарафшон мерӯяд, маълумот дода шудааст. Ин растанӣ баъди аз замин канда гирифтани ҳам, бидуни нигоҳу бину парвариш аз ҳаво ғизо гирифта, сабзидаву шукуфта нумӯ ва афзоиш меёбад. Нависанда дар поёни ин ҳикоят ба хонандагон муроҷиат карда, чунин навиштааст: «Агар бовар накунед, равғани кабкро ёбед дар ҳонаатон парвариш бикунед» [6, 56].

Албатта, ин муроҷиати нависанда зехну андешаи хонандаро ба ҷунбиш меоварад, меҳру муҳаббати онҳоро ба табиати диёри зебоманзари худ афзун менамояд.

Дар ҳикояи «**Қачова**» бошад, менависад С. Саидов нависанда аз нуруи хирсҳо бо мақсад истифода кардани одамони гузаштаро нишон додааст, ки низ хеле ҳайратангез ва барои бачаҳо шавқовар аст. Образи марказии ҳикоя Лутфии дувоздаҳсола, ки хеле зираку хушёр аст ба кори падараш, ки аз ҷимчаи садаи қуҳӣ ҳар тирамоҳ қачоваи бунаш сусту беқувват месохт, эрод гирифта, вале баъдан шохиди воқеаи аҷиб мешавад. Падараш шабона ўро ҳамроҳ гирифта, бо қачоваҳои бофтааш ба кӯҳ мебарояд. Қачоваҳоро тағи чормағз бурда мегуздоранд. Хирс бо ду хирсбача омада, ҳудаш ба дарахт баромада ба афшондан машғул шуда, бачаҳояшро ба ҷидани чормағз амр мекунад. Баъд чормағзҳои афшондашонро ба қачоваҳо андохта, бардошта ба китфаш бурданӣ мешавад, ки тағаш канда шуда, чормағзҳо ба замин мерезад. Хирс ба ғазаб омада, як каф чормағзро ба даҳонаш андохта, бачаҳояшро гирифта меравад. Падари Лутфӣ ба дилсўзии писараш тавачҷӯх зоҳир накарда, чормағзҳоро ба ҳувол меандозад. Ҳамроҳи онҳо боз амаки Қурбон ҳам буд [9, 292].

Чуноне ки мебинем, дар ин ҳикоя нависанда собит кардааст, ки хирсҳо ҳайвони боқуввати доно бошанд ҳам, дар доной ва зиракӣ ба инсон баробар шуда наметавонанд. Инсон бо ҳар роҳ метавонад аз нируи онҳо босамар истифода барад.

Ҳамчунин дар ҳикояҳои «**Суғур**» ва «**Сағобӣ**» тарзу усули шикори ин ҷонварон ниҳоят тезҳаракат хеле ҷолибу шавқовар, мучаз, таъсирбахш хонданбоб ба хонандагони наврас пешкаш шудааст. Забони нависанда адабӣ буда, аз забони китобҳои дарсӣ фарқ дорад, содаву раво ва ба зехну хотири хонанда зуд рафта расандааст [9, 292-293].

Аз байни ҳикояҳои Болта Ортиқов «Лой» ном ҳикояи ӯ аҳамияти боризи таърихӣ дорад. Нависанда бо ин ҳикояаш дар санъати меъморӣ, бинокорӣ ва хиштпазӣ таҷрибаи ниҳоят зиёд доштани мардуми Сугди бостонро нишон додааст. Адиб ба коркарди лой вобаста будани сирри мустаҳкамӣ ва тобоварии хиштҳои биноҳои таърихиамонро чунин кушода медиҳад: «Лойгарҳо замини усто нишондодаро аз қадӣ зону чуқуртар карда, хокашро нарм карданд. Сонӣ об монданд. Чуқурӣ бо об пур шуд. Ба ҳар лойдон чорто - асп дароварда, ба ҳамдигар бастанд ва дар лойхона давр занонданд. Ҷонварони безабон тамоми рӯз дар лойхона қадам заданд. Аз зарби пойкубии аспҳо лой обашро кашида, билохира сақич барин саҳту часпак шуд ва гашти аспҳо басо душвор гардид, ҳатто аспҳо пояшонро ҳам базӯр мекашиданд. Лойгаре ба усто ин ҳолро арз кард. Усто як тика лойро гирифта, ба думи аспе часпонду фармуд, ки аспро аз даруни наҳри тезоб гузаронад. Лойгар аспро савор шуда ба даруни наҳр даровард. Лойи дар думи асп буда ранги обро дигар кард. Об як қисми онро шуста рафт.

-Чор сатил об зану боз ҳай кардан гир, - гуфт усто. – Лойят ҳоло ҳам хом аст ва дар натиҷа хишт ҳам, девораш ҳам бебақо мешавад. Ҳай кун! Акнун зерӣ пой аспҳо лой ҳамири орди гандум барин ғоз меод... Усто ба думи асп каме лой часпонда, боз ба даруни наҳри тезоб ҳайкунонд. Ин дафъа асп гузашту вале ранги об дигар нашуд...» [6, 74-75].

Ҳадафи марказии ҳикояи мазкур дар рӯҳи эҳтироми арзишҳои миллии ниёгон тарбия намудани насли наврас буда, ба онҳо аз усулҳои гуногуни коркарди хишти пӯхта огоҳӣ доштану маҳсули дастранҷи хунари онон тӯли ҳазорсолаҳо ин ҷониб чун кӯҳҳо устувору побарҷоанд, хабар медиҳанд. Бедор кардани ҳисси таърихдӯстӣ ва рӯҳи худшиносии миллии ҷиҳати дигари тарбиявии чунин ҳикояҳои Болта Ортиқов маҳсуб меёбанд.

Болта Ортиқов дар китоби «Дурдонаҳои Зарафшон» барои пайванд додани замони гузаштаи на чандон дур ба замони ҳудаш ҳикояҳои «Устод ва шогирд», «Лой», «Ағбаи ҷунбон», «Ҳақими фаранг», «Сӯхтори духазорсола» ва «Васиқа»-ро бо камоли хунармандӣ иншо намудааст. Забони ҳикояҳою қиссаҳои Б.Ортиқов бо калимаю ибораҳои нодир, зарбулмасалу мақол, таъбирҳои мардумӣ ва дигар унсурҳои забони адабию гӯишӣ саршор буда, дар доираи талаботи синнусолии бачагон эҷод шудаанд.

Илова ба ин, ҳикояҳою повестҳои Б.Ортиқов аз нигоҳи сюжет, банду басти коопозитсионӣ (устухонбандӣ), таносуби мундариҷа ва шакл, образи характер, пайванди таърих ба воқеияти рӯз, нақши ровӣ дар баёни ҳодисаҳо, истифодаи ривояту афсонаҳо, одоби суннатҳо, рузгордорӣ, чорвопарварӣ, иду ҷашнҳо маросимҳои динию мазҳабӣ ва ғ. вижагиҳои ба худ хос доранд.

Аз маълумоти шарҳиҳои Б.Ортиқов бармеояд, ки ӯ ба адабиёти бачагона бо мақсади созанда, бо нияти нависандаи бачагон шудан, бо азми қавӣ ворид шудааст. Мо ин азми қавии нависандаро дар мисоли як силсила ҳикояҳои баландғоя ва мудариҷаи ҳаётиву таърихӣ доштаи ӯ мушоҳида намудем. Инчунин маълум гардид, ки мавзӯи нахустин повести ӯро низ мушоҳидаҳои воқеии зиндагии худӣ ӯ ташкил додааст. «Пас аз хатми мактаби олий, - менависад нависанда, - баъди кӯшишу ғайратҳои зиёде ман нависанда шудам. Дар дилам орзуе пайдо шуд, ки барои шумоён як повести аҷоибӣ шавқоваре бинависам. Ниҳоят, дар сари ман мавзӯи «Таътил» пайдо гардид. Барои повест воқеаи худ аз худ гум шудани ҷӯҷахову онҳоро хӯрдани мор асос шуда буд» [10, 320].

Қаҳрамонҳои марказии повести «Таътил» Мурод ва Малла барои судманд гузаронидани таътили тобистона ба фермаи мурғпарварии колхоз рафта, ба парвариши ҷӯҷаҳо ёрӣ расониданро ихтиёр мекунанд. Нависанда ба ҳамин васила тарбияи меҳнатии хонандагонро ба миён гузоштааст, аҳамияти меҳнати ҷамъиятии насли наврасро нишон додааст. Нависанда дар бораи тартиби кори корхонаи мурғпарварӣ, тарзи парвариши мурғон ва ҳулуқи атвори онҳо ба тафсил нақл карда, воқеаҳои зиндаи ҳаётиро, ки самарайи ҳаётомӯзии худӣ ёянд, ба ҷилва овардааст.

Нависанда, масалан хирагии мурғонро дар назди анбори колхоз, ки онҳо асп баста шудааст ва чи гуна мурғон ба ӯ дар алафхӯрӣ ҳалал мерасониданд, чунин тасвир кардааст «...Аспи бечора бошад, аз ҳучуми мурғҳои беру саросема шуда, тез-тез даҳон меҷунбонд. Вақте ки мурғон ҳучумро зӯртар намуда, ба болои алаф баромаданӣ мешуданд, асп биниашро саҳт меафшонд ва якбора фукашро бардошта онҳоро метарсонд» [7, 20]. Дар асар ба тарзи хӯрокхӯрӣ, инчунин тағйирёбии рангу ҳаракати ҷӯҷаҳо эътибор дода шудааст «...пойҳояшон калта-калта, сурх, аммо ҷашмонашон чунон сип-сиёҳ, ки гӯё сурма кашида бошанд. Он ҷашмони майда-майда боз чунон тезанд, ки мӯрчаҳои нуки сузан барин майдари ба зудӣ меёбанд» [7, 20].

Образҳои марказии повест Мурод ва Малла феълӣ атвор, рафтору пиндори гуногун дошта ва аз ин ҷиҳат аз ҳам тафовут доранд. Мурод ҷиддӣ, некбин, боирода, дурандеш аст, Малла бошад, дар мавридҳои душвор ноустуворӣ ва тарсонҷакӣ зоҳир мекунад. Мурод ҳислати одамоне аз худ зоҳир мекунад, ки аз мушқилиҳо ҳаросон намешаванд ва ба некӣ бовар дорад, вай бовар дорад, ки Малла оқибат одами нек мешавад.

Нависанда дар повести нахустинаш «Таътил» ба воситаи тасвири ҳодисаҳои ҳаёти характери бачаҳоро дар фаъолияти меҳнати ҷамъиятии онҳо нишон медиҳад, ин аҳамияти тарбиявии асарро дучанд афзудааст.

Агар барои эҷоди повести «Таътил»-и нависанда воқеаи худ аз худ гум шудани ҷӯҷахову онҳоро хӯрдани мор асос шуда бошад, барои эҷоди повести «Полвон» низ ӯ аз ҳамин гуна услуби шавқовар сохтани асар истифода кардааст. Ба қавли Р.Амонов дар ин повест низ аввал сухан дар бораи «Саги зӯру ҳушёр» меравад, ки ин ҳел саг доштан орзуи ҳар як ҷӯпон аст, аз кучое асроромез пайдо шуда, гӯё аз ноилҷӯй ба рамаи кучқорҳои колхоз унс мегирад. Ин саги кист? Аз кучо омад? Чаро ҳамеша ғамгин аст?

Он чӣ ҳунаре ва чӣ ҳислате дорад? Ҳамаи ин диққати хонандаро мекашад ва ӯ ба умеди он ки ба ин саволҳо ҷавобе пайдо кунад ба хондани асар шавқманд мегардад» [2, 164].

Дар ин повест ҳам, масъалаи дар таътили тобистона ба меҳнати ҷамъиятии ғойданок ҷалб кардани мактаббачагон гузошта шудааст. Образи асосии повести «**Полвон**» Ғайрат дар вақти таътили худ қарор медиҳад, ки ихтиёри ҳамроҳи падараш молбонӣ кунад. Ғайрат писари ҷӯпони обруманди колхоз аст ва дар ин пеша бо рағбати том ба падараш ёрӣ мерасонад. Ӯ барои амалӣ сохтани ин нияти худ бо ҳамсинфаш Носир ба кӯхистон мераванд ва дар чарогоҳи колхоз ба ҷӯпонҳо дар, молчарронӣ ёрӣ мерасонанд. Тамоми ҳатти сужети повест аз забони Ғайрат баён шудааст:

«Ба омаданам ханӯз як ҳафта нашуда бошад ҳам, ман аллакай ҳис кардам, ки одам дар кӯхистон тез-тез гурусна мемондааст. Ба назарам чунин менамояд, ки ба ин ҷо одами дилаш хӯрок намекашидагӣ биёяд ҳам, иштиҳоаш **«карнай»** барин кушода шуда, ҳафтае нони ҳафт пуд ордро хӯрдан мегирад.

Хусусан лаззатнокии айрони шикамбагири намеғӯед! Ҳам ташнагири мешиканаду ҳам мазааш аз даҳони кас дер вақт намеравад.

Хониши паррандаҳо бошад, аз ин ҳам аҷибтар аст. Махсусан нӯг-нӯги сангу теппаҳои баланд гашта, қа-қа-ра, - ку-кур, қа-ра қурқуқунон хондани кабқҳои почасурх, ки диққати касро ба худ мекашад, дилро ба шавқ мебиёрад» [7, 93].

Бачаҳо дар кӯхистон ҳодисаҳои аҷибу ғарибро аз сар мегузаронанд, ки як қисми ин ҳодисаҳо ба Полвон вобастаанд. Полвон ғусфандонро хеле хуб посбонӣ мекунад ва одату ҳислатҳои ғалатӣ ҳам дорад, вале тасвири ғайриодати Полвон зуд қатъ мегардад, танҳо дар поёни асар, бо сабаби пайдо шудани соҳибонаш Полвон аз нав дар маркази диққат қарор мегирад. Агар ҳатти аввали сужети повест ба саргузашти Полвон алоқамандӣ дошта бошад, ҳатти дуюми сужети повест ба тасвири саргузашти Носир, ки бачаи шӯхи ноорому мочароҷӯи ҳаёлпараст аст ва ба ин сабаб ӯро **«шатрама»** лақаб мондаанд, боби махсусе бо унвони **«Носиршатрама»** ба ӯ бахшида шудааст.

Образи Носир-шатрама дар повести «Полвон» хеле диққатангез аст, ҳислату характери вай ва он ҳодисаҳое, ки бо ӯ рӯй додааст: чи гуна аз хирс наҷот ёфтааст, боре ҳадафи мори аждаҳмонанд қарор гирифта рафиқонашро ба тахлука андохтааст ва чи гуна оқибат ба ғори каснорас – ба каргасхона роҳ ёфта, аз он ҷо яроку асбобҳои одамони давраҳои қадимро ба даст оварда, ба кашфиёти барҷастаи илмӣ ёрӣ мерасонад. Ба фикри мо ин ҳодисаву воқеаҳо натиҷаи шунидаву маҳсули таҳайюли эҷодии худӣ нависанда аст.

Дар повест образи ҷӯпонҳо, махсусан Собир – амак, падари Ғайрат – Қосим-ака, ҷӯпони солхӯрда Алиқўл-ота хеле хуб тасвир ёфтаанд. Онҳо бомулоҳиза, эҳтиёткор, раҳмдилу меҳрубонанд, забони рамма ва Полвонро мефаҳманд, Ғайрату Носирро ба роҳи дуруст ҳидоят менамоянд.

Мавзӯи асосии повести **«Бачагони Лолазор»** (1975) -и Б.Ортиқовро низ сар то по тасвири масъалаи деҳқонӣ, кайфияти кишту қор, боғдорӣ ва пахтакорӣ фаро гирифтааст. Махсусан он саҳифаҳое, ки дар онҳо пайванди дарахтон, ба бед пайванд шудани себ, реша гирифтани шохҳои дарахти мевадор, васл кунонидани танаҳои чормағз тасвир гардидааст, ки хонанда бо шавқ меҳонад, чунки ҳамаи ин қорҳо бо ташаббус ва иштироки бевоситаи бачагон ба амал меоянд ва рафтори бачаҳо дар ин мавридҳо ҳусну назокати хос доранд ва хеле хотирмон мебошанд.

Б.Ортиқов дар повесташ аз қорҳои бачагони қунҷов, ҷўянда ва эҷодкор ҳикоя кардааст. Нақли ӯ ҷо-ҷо ҳазли ширину намакин дорад, ки хонандаро ба завқ меоварад. Феълу ативор, шўхӣҳо, ҳаракат ва ҷўшу хурўши бачагон ба сифату ҳислатҳои онҳо мувофиқ буда, ин ҳама дар асар ҳунармандона тасвир шудаанд.

Мундариҷаи фишурдаи повест чунин аст: образҳои асосии повест се нафар хонанда – Тоҳир, Зокир ва Неъмат байни худ аҳд баста, мақсад мегузоранд, ки як нави серҳосили пахта «ихтироъ» намоянд, ки «...аз ҳар гектари он то сад центнерӣ ҳосил рўёндан мумкин шавад» [7, 8]. Бачаҳо ба ин қор ба таври ҷиддӣ машғул шуда, дар натиҷаи истифодаи таҷрибаи деҳқони пешқадам Умарбобо ба муваффақият ноил мешаванд, нави пахтаи аълосифате ихтироъ менамоянд, ки илм то ин дам дар асоси назария ва таҷрибаи пешқадам ба он муваффақ нашудааст.

Чунин ҷидду ҷаҳд, ба нави ободию серҳосилшавии нави нави пахта кўшиш ба ҳарч додани бачаҳо боиси ифтихор аст. Аммо ин амали бачаҳо, яъне ба осонӣ пайдо намудани нави аълосифати пахта, саргузашти хандаовари Зокир, ки чанд боби повестро дар бар кардааст, яқлухтию ягонагии ҳатти сужет ва банду басти асарро ноҳамвор намуда, сабаби ноқомилини характери образҳои асосӣ гардидааст. Бинобар ин, характери Тоҳир, Зокир ва Неъмат дуруст кушода нашуда, дар рафти баёни воқеаҳо ҳодисаҳо тақмил наёфтаанд.

Адиб ба забон ва нутқи персонажҳо кам эътибор додааст, дар баъзе ҳолатҳо забони асар ба забони газета монанд шудааст, ҳатто ба қавли Р.Амонов «...нутқи бачагон гоҳ-гоҳ хусусияти нутқи калонсолони қордида ва ҷаҳонгаштаро ба худ мегирад» [2, 286].

Адабиёт:

1. Амонов Р. Пайдоиш ва ташаккули насри бачагонаи тоҷик // Тазкираи адабиёти бачагон. Ҷ. 1. – Душанбе: Маориф, 1980. – 368 с.
2. Амонов Р. Адабиёти бачагона // Таърихи адабиёти советии тоҷик. Ҷ. 6. – Душанбе: Дониш, 1982. – 347 с.
3. Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX. – Душанбе: Маориф, 1999. – 448 с.

4. Бобокалонова Ҷ. Материалҳо оид ба адабиёти бачагона. – Душанбе: Маориф, 1975. – 208 с.
5. Набиев А. Ортиков Болта // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик: иборат аз 3 ҷилд. – Душанбе: Сарредаксияи энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – С. 511-512.
6. Ортиков Б. Дурдонаҳои Зарафшон. – Душанбе: Маориф, 1976. – 206 с.
7. Ортиков Б. Мунтаҳобот. – Душанбе: Маориф, 1976. – 206 с.
8. Рачаб Н. Ҳикояҳо аз ҳаёти адибон. – Душанбе: Маориф, 2012. – 208 с.
9. Саидов С. Адабиёти бачагона. – Душанбе: ДДОТ, 2019. – 383 с.
10. Тазкираи адабиёти бачагона: иборат аз 5 ҷилд. [Тартибдиҳандагон Б.Фирӯз, Ҷ.Бобокалонова]. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 368 с.

Калидвожаҳо: себи орӯхур, пудина, ҳикоя, алаф, газанда, ҷав, луччак, жанр, зоология, табиатишиносӣ, ботаника, растанӣ.

Аннотация

БОЛТА ОРТИКОВ, АВТОР ДЕТСКИХ ИСТОРИЙ

В статье автор написал рассказы «Письмо под Бурё», «Дети нашей деревни», «Милая девочка», «Стальная иголка», «Безумное яблоко», «Тыквенное масло», «Балхинская шелковица», «Изюм». », «Мята», Анализ «Хави Луччак», «Горькая трава» как учебные пособия по «Естествознанию» и «Ботанике», в том числе рассказы «Скорпион», «Сугур», «Куробила», «Кайова», «Сагоби». рекомендовано для сохранения и изучения предмета «Зоология». В частности, он очень умело проанализировал рассказы «Каджова», «Равгани кабк» и рассказы «Сугур», «Сагоби» и «Лой», которые можно рекомендовать к публикации в журнале «Юный исследователь».

Ключевые слова: яблочкочед, мята, рассказ, трава, кус, ячмень, кузнечик, жанр, зоология, естествознание, ботаника, растение.

Annotation

BOLTA ORTIKOV, AUTHOR OF CHILDREN'S STORIES

In the article, the author wrote the stories "Letter under the Buryo", "Children of our village", "Nice girl", "Steel needle", "Crazy apple", "Pumpkin oil", "Balkhi mulberry", "Raisin", "Mint", Analyzing "Javi Luchchak", "Bitter Grass" as teaching aids in "Natural Science" and "Botany", including the stories "Scorpion", "Sugur", "Kurobila", "Kajova", "Sagobi" recommended for preservation and study of the subject "Zoology". In particular, he very skillfully analyzed the stories "Kajova", "Ravgani kabk" and the stories "Sugur", "Sagobi" and "Loy", which can be recommended for publication in the magazine "Young Researcher".

Keywords: apple-eater, mint, story, grass, biting, barley, grasshopper, genre, zoology, natural science, botany, plant.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нигматова Раджабгул, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Саидов С.

Сведение об автор: Нигматова Раджабгул, магистрантка второго курса филологического факультета ТГПУ им. С. Айни.

Научный руководитель: Саидов С.

About the author: Negmatova Radjabgul, the second year master of the faculty of philology TSPU named after S. Aini.

Scientific leader: Saidov S.

АВЗОНИ БАҲРИ ҲАЗАЧ ВА МУТАФАРРИОТИ ОН ДАР ҒАЗАЛҲОИ САЙЙИДО

Мутолиаи арӯзии ғазалиёти яке аз шоирони барҷастаи адабиёти асри 17 форсу тоҷик Миробид Саййидои Насафӣ нишон медиҳад, ки шоир дар баробари он ки аз донандагони моҳири фанни шеър-арӯз аст, ба авзони хушоянду тараннумӣ ва ба мусиқӣ чури он таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намуда, қисми зиёди ишқияҳои худро маҳз дар ин гуна авзони арӯзӣ эҷод карда, мумтоз будани худро дар тамоми қаламрави шеъри форсии тоҷикӣ собит кардааст.

Аз ҷумлаи авзони хушоянди арӯзӣ, ки Саййидо ба он мароқи бештар доштааст, ҳазач мебошад. Ҳазач дар луғат ба маънии хониши булбул, тараннуми хуш, садои фораи тавзеҳ гардидааст. Дар истилоҳ баҳрест, ки авзон ва зихофҳои он аз рукни солими мафӯйлун ҳосил мешавад. Ҳазач аз аввалин баҳрҳои арӯзист. Бинобар қасрати истеъмол, зихофҳосилкунии зиёди худ ва дар ташаккули баҳрҳои дигар иштирок кардани модари баҳрҳои арӯзӣ номида шудааст.

Азбаски забони тоҷикӣ забони шеърӣ ва ҳеле равону шевову хушилхон аст, ҳазач ва авзони он бо тамоми зарфияташ дар адабиёти тоҷик доман паҳн карда, мавриди истеъмол қарор гирифтааст, ки назираш дар адабиёти халқҳои дигар минҷумла шеъри арабӣ низ нест. Ба қавли профессор У. Тоиров: «Баҳри ҳазач дар шеъри арабӣ ҳеле камистеъмол аст, ҳамагӣ ҳафт навъи он дар шакли мавҷуд асту халос» [6, 84]. Аммо дар шеъри тоҷикӣ ин нишондод даҳ маротиба зиёд аст, ки ҳам дар шакли мусанно, мураббаъ, мусаддас ва мусамман ба кор рафта, зиёда аз 92 навъи авзони баҳри ҳазачро ташкил кардааст. Дар адабиёти шифоҳии низ нақши баҳри ҳазач ва авзони он ҳеле назаррас мебошад, ҷунонки Тоиров У. таъкид кардааст: «зиёда 36 ғоизи ашъори халқии шифоҳии тоҷикӣ дар авзони ин баҳр гуфта шудааст» [6, 84]. Аз ин бармеояд, ҳазар ва авзони он ҳам дар адабиёти хаттӣ ва ҳам дар адабиёти шифоҳии мо нақши бориз доштааст. Муаллифи китоби «Алмуъҷам»-Шамсиддин Муҳаммади Қайси Розӣ авзони солими ҳазачро ҷаҳор маротиба мафӯйлун ба қалам дода, зихофҳои онро 12 адад баршумурдааст [2, 88], ҷунончи: «мафӯйлун-мақбуз, мафӯйлу-мақфуф, мафӯйл-мақсур, фӯйлун-аштар, мафӯлун-аҳрам ва муҳаннақ, мафӯйлун-мусаббаъ, фаъулун-маҳзуф, фаъул-аҳтам, мафӯлу-аҳраб, фаъал-маҷбуб, фӯъ-азалл, фаъ-абтар» [2, 88]. Дар ғазалҳои Саййидо баробари қорбурди рукни аслии ҳазач-мафӯйлун қариб ҳамаи ин аркони зихофии он истифода гардидааст. Аз он ҷумла, нахустғазали қуллиёти вай маҳз бо вазни солими ҳазач суруда шудааст, аз таваҷҷуҳи бемайлони шоир ба авзони хушоянӣ арӯзӣ шаҳодат медиҳад:

*Худовандо, бишӯ аз гарди бадномӣ ҷабинамро,
Нигаҳ дор аз сари дасти суханчин остинамро* [5, 144].

Мафӯйлун/мафӯйлун /мафӯйлун/мафӯйлун
v---/v---/v---/v---

1.Вазн: ҳазачи мусаммани солим.

Шоир аз дар байт бо як лаҳни зебо ва хушоянгии вазнӣ ва маъноии ҷолиб ба мавзуи ахлоқӣ даҳлат намуда, аз Худо талаб кардааст, ки ўро аз «аз бадномӣ» ва афроди «суханчин» нигаҳ дорад. Ин ҷо шоир бадномӣро, ки таҳриқгари аслиаш нафарони суханчину манфиатҷӯ ва бадтинат мебошанд, дар таносуби зебо ва мантиқӣ қавӣ паси ҳам оварда, ғояи дурӣ ҷустан аз онҳоро пеш гузоштааст. Ба ин тартиб, шоир вазни солими баҳри ҳазачро зиёд ба қор бурда, ҳамингуна ғазалҳои хушоянгу равону дилнишинро манзури хонандаи худ кардааст.

Авзони навбатӣ аз мутафарриоти баҳри ҳазачанд. Ин маънои онро дорад, ки Саййидо дар ғазалиёташ шаклҳои мусанно, мураббаъ ва мусаддаси солими баҳри ҳазачро истифода набурдааст. Авзони мутафаррити баҳри ҳазач дар ғазалҳои шоир нисбат ба авзони солим зиёд ба қор рафтааст, ки панҷ навъи он маълум гардид. Ба намунаҳои онҳо таваҷҷуҳ мекунем, ки шоир мефармояд:

*Ай баҳори лутфи ту, обрӯӣ бӯстонҳо,
Аз ту домани пургул, хор дар биёбонҳо* [5, 173].

фӯйлун/мафӯйлун /фӯйлун/мафӯйлун
- v -/v---/- v -/v---

2.Вазн: ҳазачи мусаммани аштар.

Соҳибсухан ба «лутфу қарам ва зебоҳои қаҳрамони лириқаш мафтун гашта, «боғу бӯстонҳоро аз домони пургул»-и вай донистааст. Мавзӯи ишқӣ, шоир вазнро мувофиқ бо он

интихоб кардааст. Он то ҳадде тараннумист, ки авзони мутановибро ба хотир меорад ва ба ду қисми баробар тақсим шудани аркони байт дар тақтеъ вазни даврӣ будани онро истисно намекунад. Аз тарафи дигар, агар ин байтро тақтеъи ҷадид намоем, вазни нав ҳосил мешавад, ки он муктазаби мусаммани матвии мактуъ: *фоъилоту/мафъълун/фоъилоту/мафъълун* аст. Аммо дар тақтеъи дуҷум, ихтиёрооти шоирӣ низ ба эътибор гирифта мешавад. Вагарна ҳосил шудани вазни нав ба ин матлаъ баъид мебошад. Намунаи навбатӣ, ки аз матлаи ғазалҳои маъруфу машҳури Саййидост, вазни боло бо тағйироти як ҳичо дар аркони ҳашвайну арӯзу зарб вазни дигарро тавлид кардааст. Шоир фармудааст:

Ин ҷӣ рангу рухсор аст?!-Гулиани ҷамол аст ин!

Ин ҷӣ қадду рафтор аст?!-Ғояти камол аст ин! [5, 370].

фоъилун/мафъълун /фоъилун/мафъълун

- v -/v--□/- v -/v--□

3.Вазн: ҳазачи мусаммани аштари мусаббағ.

Суханвар бо истифода аз санъати таҷоҳути ориф ва санъати саволу ҷавобу тавсиф ҳусну мулоҳат ва зебу зинати қаҳрамони лирикиашро хеле муъҷазу зехнғир манзур кардааст. Вай ҷунонки мебинем, дар «рангу рухсор»-и ёраш «гулиани ҷамол» ва дар «қадду рафтор»-и ӯ «ғояти камол»-ро мушоҳида ва тасдиқ менамояд. Ин ҷо низ вазн ба мавзуи ғазал ва муҳтавои ғояи он хеле тавҷам ва муносиб интихоб гаштааст. Ғазали мазкур низ имкон дорад дар вазни дигар мутолиа ва тақтеъ шавад, ки он муктазаби матвии мактуъ: *фоъилоту/мафъълун/фоъилоту/мафъълун* мебошад.

Дар байти дигар, шоир ҳамоно, мавзуи ишқиро пайғирӣ намуда, афту андоми зебои ёрашро бо ҳама нозу гудозу мавриди таваҷҷуҳи зиёд буданаш ба риштаи тасвир қашидааст, ки хеле ҳунармандона баромадааст:

Пешони нози ӯ аз мавҷи нигаҳ чин баст,

Мижғони ситам бархост, абрӯи камар кин баст [5, 202].

мафъълун/мафъълун /мафъълун/мафъълун

- - v /v---/- - v /v--□

4.Вазн: ҳазачи мусаммани ахраби мусаббағ.

Дар матлаи зайл шоир, лаби зебои ёрашро «Оби ҳаёт» ва зулфи ӯро олами «зулмот» ба қалам додааст. Ин ҳолати ошиқ ва садоқати вай нисбат ба маъшуқа хеле муассир ба ҷилва омадааст ва таносуби лафзу маънӣ ҳам ба дараҷаи олӣ қавист. Зеро ташнагию оби ҳаёт, талаби зулфи сиёҳу зулмот мурутунназири ҷолибанд. Вазн ҳам дар ифода шудани ин маъниҳову ғояҳои ошиқона нақши муосир дорад:

Лаъле, ки манам ташнаи ӯ, Оби Ҳаёт аст,

Зулфе, ки ба ҷон толиби ӯям, зуламот аст [5, 205].

мафъълун/мафъълун /мафъълун/мафъълун

- - v /v-- v / v - - v /v--□

5.Вазн: ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи максур.

Дар матлаи зайл, шоир ба соқӣ нидо кардааст, ки ба ӯ майи тарабфизою ғамзудую маърифатафрӯз эҳдо намояд то табассуми мастона аз лаби ҳур ҳосил ояд. Ин ҷо мавзӯи иртибот ба иҷтимоъ ва хуш гузаронидани умр рабт дорад, вале шоир барои ифодаи матлаи хеш ҳамоно аз авзони хуши баҳри ҳазач қор гирифтааст то ба ҳадафи эҷодии худ расида тавонад:

Соқӣ, бидеҳ он май, ки зи дил шӯр барояд,

Мастона табассум зи лаби ҳур барояд [5, 234].

мафъълун/мафъълун /мафъълун/мафъълун

- - v /v-- v / v - - v /v--□

6.Вазн: ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф.

Аз баррасии ин муҳтасар бармеояд, ки Саййиди Насафӣ дар эҷоди ғазалҳои худ аз вазнҳои солиму мутафариоти баҳри ҳазач истифода карда, хушоҳангию равонию мусикавияти каломашро таъмин намудааст. Дар маҷмӯъ, вай аз шакли мусаммани солими баҳри ҳазач ва 5 навъи вазнҳои мутафариоти он истифода кардааст. Шаклҳои мусанно ва мураббаъу мусаддаси авзони баҳри ҳазач дар ғазалҳои шоир ба назар нарасид, ки ин басомадро ба таъбу завқи соҳибсухан вобаста медонем.

Адабиёт:

1. Комёр Такии Ваҳидиён. Фунун ва санои адабӣ. Муаллифони сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркундагони чоп У. Тоир ва С. Саидали. – Душанбе, 1993. – 50 с.
2. Розӣ Шамси Қайс. Алмӯҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркундаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
3. Солехов М. Арӯз ва омӯзиши он. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 272 с.
4. Саъдиев С. Сайидо ва муҳити адабии Мовароуннаҳр дар нимаи дуҷуми асри 17. – Душанбе: Дониш, 2018. – 296 с.
5. Насафӣ Сайидо. Куллийёт/Муаллифи сарсухану ҳозиркундаи чоп Алии Муҳаммадӣ ва Асрори Раҳмонфар. – Душанбе: Дониш, 2018.
6. Тоиров У. Каломӣ мавзун/У.Тоиров, Б. Ибодов, Ш.Тоиров. – Душанбе: Шарқи озод, 2005. – 456 с.
7. Тағоймуродов Р. Амир Хусрави Деҳлавӣ ва такмили авзони ғазал. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 208 с.

Калидвожаҳо: *ғазал, Сайидо, вазни солим, мутафарриоти ҳазаҷ авзони арӯзӣ, тақтеъ, вазн, рукн, ҳичо.*

Аннотация

РАЗМЕР ХАЗАДЖА И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЕ В ГАЗЕЛЯХ САЙИДО

В этой статье были проведены исследования по обращению с размером хазадж в газелях Сайидо. В результате, Сайидо, как и все талантливые поэты классической литературы, обращает внимание на благородный арузовский размер, в частности, на его широту и многообразие, и сделал его хорошим словом, приемлимым и благозвучным как с точки зрения озвучения, так и с точки зрения значения. В газелях Сайидо очень много безупречных и разнообразных видов, принадлежащих к хазаджу, но 6 из них были использованы в газелях Сайидо. По этому показателю существует один вид безупречного размера хазаджа и 5 видов его мутаций. В целом, результаты статьи, представленной в настоящее время в изучении творчества Сайидо, будут полезны.

Ключевые слова: *газель, Сайидо, безупречный размер, различение широты, ударение, размер, рукн, слог.*

THE SIZE OF KHAZAJ AND ITS CONSEQUENCE IN SAYYIDO GHAZALS

In this article, studies have been conducted on the handling of the size of khazaj in Sayyido gazelles. As a result, Sayido, like all talented poets of classical literature, draws attention to the noble size of the Aruz, in particular, to its breadth and diversity, and made it a good word, acceptable and euphonious both from the point of view of voicing and from the point of view of meaning. There are a lot of faultless and diverse species belonging to khazaj in Sayyido gazelles, but 6 of them were used in Sayyido gazelles. According to this indicator, there is one type of immaculate khazaj size and 5 types of its mutations. In general, the results of the article currently presented in the study of Sayido's creativity will be useful.

Keywords: *gazelle, Sayido, perfect size, distinction of latitude, stress, size, rukn, syllable.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Фарангези Атоулло, магистранти соли дуҷуми кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: н.и.ф., дотсент Шоев А.

Сведения Об авторе: Фарангези Атулло, магистрантка второго курса кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Шоев А.

About the author: Farangezi Atullo, is a first-year master of the Department of Theory and History of Literature of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Shoev A.

*Валиев Чамиед Абдурасулович,
ассистенти кафедраи назария ва амалияи забониносии
Тураев Муҳаммадишариф,
донишҷӯи соли чоруми факултети филологияи тоҷик*

ТАСНИФИ ОБРАЗҲОИ РОМАНИ «МАН ГУНАҲГОРАМ»-И ЧАЛОЛ ИКРОМӢ

Нависандаи халкии Тоҷикистон Чалол Икромӣ дар романи «Ман гунаҳгорам» масъулиятшиносии шахс дар назди ҷомеа, барои ҳар як қадами худ ҷавобгарӣ ҳис кардан, нисбат ба рафтору кирдори ҳеш чиддӣ ва серталаб будан ва дигар масъалаҳои муҳимми ахлоқиро мавриди баррасии амиқ қарор дода, ба василаи образҳои барҷаста ва хотирмон арзёбӣ намудааст. Сабки ҳикояпардозӣ дар асар ҷолиб буда, ҷаҳони ботинии персонажҳои мусбату манфӣ дар маркази тасвири нависандаи боистеъдод қарор гирифтааст. Хонандаи нуктасанҷ аз мутолиаи ин асар сабақи зиндагӣ, дар ҳаёт чӣ гуна рафтор намудан, дарси ҳаёт ва ҳештаншиносии мегирад.

Дар романи «Ман гунаҳгорам» асосан чор образ ҷаҳулият мекунад: Анвар Салимов, ҳамсари ӯ Сурайё, Зайнаб Кабирова ва Мухтор Махсумов. Воқеаи асосӣ байни Анвари зебопараст ва Зайнаби танноз сурат мегирад.

Зайнаб. Зайнаб духтари ягона дар оилаи батраки собиқ буд. Дар сола, ки вай ба дунё омадааст, дар сарзамини тоҷик на бой монда буд ва на батрак. Лекин падари ӯ ханӯз ба номи худ ин лақабро медошт, ӯро Очил-батрак мегуфтанд. Ҳарчанд ки дар он дам – яъне дар вақти зоида шудани Зайнаб, Очил-батрак яке аз раисҳои машҳур ва маъруфи колхоз буда, ба тамоми республика овозааш рафта буд, вале ин лақабро вай дӯст медошт, бо он фахр мекард ва аз номаш дур наандохта буд.

Зайнаб дар оила фарзанди ягона буда, волидон ӯро бо сад нозу карашма ба воя расониданд. Падару модараш чандин сол дар орзуи фарзанд ҳаёт гузарониданд. Ниҳоят дар ҷиҳилсолагии Очил – батрак, ки номи падараш буд, ба хонадони онҳо духтарчаи лоғарак ва маҳинак пайдо шуд, ки номашро Зайнаб гузоштанд.

Пас аз чор соли таваллуд ёфтани духтараш, Очил Кабиров – раиси машҳур ва овозадори колхоз, одами бамаънӣ ва пухтакор ба мартабаи боз ҳам олитар бардошта шуд. ӯро ба раисии Комитети иҷроияи вилоят интихоб карданд.

Дар ин вазифа ва мансаби наваҳ ҳам Очил-батрак мувофиқ ва муносиб афтод. Азбаски ҳадаш аз байни камбағалон баромада буд, кадри меҳнатро медонист ва халки меҳнатиро ҳурмат карда, хизматашро хуб ба ҷо меовард. Дар ҳама ҷо манфиати халқро, манфиати ақсариятро пеш мегузошт ва дар ҳар ҷо барои халқ ва ғойдаи ӯ ҷонбозӣ карда мекушид. Забони халқро медонист ва бо ҳама дар як забон гуфту шунид карда метавонист. Бинобар он ӯро ҳурмат мекарданд ва гиромӣ медоштанд.

Лекин чӣ шуд, ки ба ғайри ихтиёри Очил Кабиров дар оилааш ҳолатҳои ногувор ва манфӣ ба майдон омаданд.

Оилаи онҳо аз се кас иборат буд: Очил, Оиша ва Зайнаби хурдак. Лекин ҳавлии онҳо хеле калон буд, хонаҳои бисёр, боғ, гулзор, айвонҳои қатор дошт, дар он ҳавлӣ мисли оилаи онҳо боз се – чор оила зиндагӣ карда метавонист. Бинобар он Оиша, ки танҳоиро намехост, ба ҳавлии худ ҳолаю аммаю ким – чӣ хела бибиҳоро ёфта овард. Дар мавридҳои ҷудогона ҳамсоязанҳои хушҷаҷак, дастёрҳо, ошпазанҳо ва нонпазҳои маҳсус низ меомаданд.

Ҳамаи ин ҳолаҳо, тӯтаҳо, аммаҳо, ошпаз ва нонпазҳо Зайнабро ки диданд, ба таърифу тавсифи ӯ сар мекарданд; бо овози баланд, ба гӯши падару модараш расонида, ба ӯ хушомад мезаданд, ҳар гуна канду конфет медоданд.

Дар хона ба Зайнаб куртаҳои шохӣ маҳмал мепӯшониданд ва барои бозӣ кардани киматбаҳотарин зоча ва бозичаҳо меҳариданд. Вай ханӯз ҳафт сола нашуда буд, ки ба хонаи онҳо пианинои сиёҳи тӯсӣ пайдо шуд ва Зайнаб ҳар вақт ки меҳост, метавонист сарпӯши онро кушода, бо ангуштони майдаи худ пардаҳои сафеду сиёҳро якта – якта зер кунад. Хушомадгӯёне, ки дар он дам дар хона мешуданд, ба ҳазор забон «хунар» – и Зайнабро таъриф карда, ҷунон хурсандона меҳандиданд, ки аз ҷашмонашон об мебаромад.

Зайнаб ба боғчаи бачагон нарафт. Барои вай боғча чӣ даркор? Дар хона ҳама ҷиз ҳаст: хонаи маҳсули ҳадаш, доя, боғи калони сермева ва ҳар хел бозичаҳо. Агар дугона лозим бошад, ҷеғ зада меоранд. Лозим шавад, ҳамаи духтарони кӯчаро ҳам гирифта меоранд. Зайнаб велосипедчаи сечарха дорад, зочаҳои гап мезадагӣ ва бозичаҳои киматбаҳо дорад, ки падараш онҳоро аз Москва овардааст. Зайнаб гоҳо зочатӯй кунад, духтари чандин ҳамсоя сер шуда, дастёрҳо завқ карда даҳон ширин мекарданд.

Инак даме расид, ки Зайнаб мебоист ба мактаб равад. Ин ҳодисаи ғавқулодае буд. Охир, Зайнаб, ки ҳар чӣ меҳост дар хона онро иҷро мекарданд, ба гардани пурзӯр ва тавоноии падараш ва ҳатто ба китфи баъзе меҳмонҳои савор шуда мегашт, акнун мебоист ба мактаби муқаррарӣ рафта, ҳамроҳи дигарон хонад. Аввалин маротиба вақте ки Зайнаб бо баҳои ду ба хона баргашт, модараш, ҳола ва тӯтаҳо сарҳисоби кори худро гум карда, мочарое бардоштанд. Зайнаб зор – зор мегирист, тӯтаҳо ва ҳолаҳо ҳам оби ҷашми худро пок мекарданд, ба дарди вай шарик мешуданд. Бегоҳӣ, вақто ки падараш аз кор омад,

ба вай гуфтанд, ки муаллимаи Зайнаб муаллимаи хуб набудааст, ба бача сахтгирӣ мекардааст. Лоақал хурмати падарашро ҳам намекунад, наҳод ки раиси испалком будани вайро надонад?!

Падараш ҳудаш ба пеши директори мактаб рафт. Дар он ҷо, дар кабинети мудирӣ мактаб, онҳо ҷӣ гуфтанду ҷӣ шуниданд, Зайнаб намедонад. Лекин аз ҳамон рӯз сар карда Зайнаб ҳамеша бо баҳои панҷ ба хона бармегашт ва гоҳ – гоҳе баҳои чор меовард.

Образи Зайнаб дар ин роман, чунин тасвир шудааст. Зайнаб зани зудбовар буда иродаи қавӣ надорад. Ё ба гуфтаҳои Мухтори фиребгар зуд бовар мекунад. Ҳамин содагӣ ва беиродагии Зайнаб боиси бадбахтӣ ва ноқомии ӯ дар ҳаёт мегардад. Вакте ки Зайнаб фиребгару қаллоб будани Мухтори пастфитратро мефаҳмад, хело дер шуда буд, аммо бо вучуди ин кушиш мекунад, ки роҳи ҳалосӣ аз ин шахси бадро пайдо намояд.

Анвар. Дар романи «Ман гунаҳгорам» дар хусуси Анвар чунин гуфта шудааст: Анварҷон бори ёздаҳум баҳори ҳаёти худро дар ин қишлоқ (Лолазор) мегузаронад. Вай мисли ҳамон булбулон ва мурғакони хушхон, ки дар ин ҷо лонда монда ва ҳар баҳор нағмасароӣ мекунанду умр ба сар мебаранд, лонаи зиндагӣ ва асоси ҳаёти оилавии худро барқарор намуда, бо зану ду фарзанди худ хушу хурсанд зиндагӣ мекунад. Дар ин ҷо вай ба фаъолияти меҳнатии худ сар кардааст, аз қораш ва муҳиту шароити зиндагӣ хурсанд аст.

Ҳоло соли даҳум аст, ки ӯ директори мактаби ҳафтсолаи ин қишлоқ аст. Занаш ҳам муаллима буда, ба синфи сеюм дарс медиҳад. Зану шӯ аз бозёфти худ рӯзгорашонро пурра таъмин намуда, ҳамаи орзу ва ҳавасҳоиашонро барқо меорад.

Образи асосии роман Анвар мебошад ва зиддияти асар, пеш аз ҳама, ба воситаи образи ӯ ҳал гардидааст. Задухӯрд асосан дар ботин ва дили Анвар рӯй медиҳад ва дар ниҳоди ӯ байни ҳиссиёту ақл ба ишқ ногаҳониву вазифаи инсонӣ талош сар мешавад. Гирифтории Анвар ба ишқи нобаҳангом дар боби ҳафт хеле самимӣ ва муфассал тасвир гардидааст. Анвар айёми баҳор дар шаби моҳтобии Лолазор бо Зайнаб ба сайругашт баромада буд ва аз ҳусни дилҷӯ, суҳанҳои дилангез, шеърҳои латифи ин зани ҷавон ба вачд омада, бо тамоми ҳаёти мафтуни ӯ гардид. Роҳбари мактаб як лаҳза фаромӯш кард, ки шахси баоброӣ деҳа ва соҳиби зану фарзанд мебошад. Вале дар ҳол ба худ омад ва ақро қор фармуд: «Дар ин ҷо ба хотири Анвар расид, ки гапро кӯтоҳ қардан лозим аст, агар ҳамин тавр рафтани гирад, Худо медонад, ки суҳан то кучоҳо мерасад».

Анвар ягон нияти бад ё нопоке надошт ва фақат ҷан рӯз дар қайди ин ишқи нобаҳангом монда буд, вале ин ҳодисаро боадолатона муҳокима намуда, барои ҳамин ишқу ҳаваси яклаҳзагӣ ҳам худро гунаҳгор шумурд. Ё сабабҳои ба Сурайё, ба ин зани покдоману оқила, хиёнат қарданаширо ҷустуҷӯ намуда ба чунин натиҷа расид, ки беҳу решаи гуноҳ ана дар ҳамин аст: занро ҳурмат нақардан! Инро ҳоло фаҳмида ва эътироф менамоям. Занро ҳурмат нақардан худро ҳурмат нақардан аст.

Анвар ҳуқуқ, ҳунар ва мавқеи иҷтимоии занро не, балки шаъни инсонии ӯро дар ҷои аввал мегузорад ва шахсияти ҷинси латифро лоиқи ҳурамути эҳтиром мешуморад. Қаҳрамони асосии асар дар натиҷаи андешаи амиқ ва тафаккури зиёд ба ин ҳулоса расидааст. Бинобар ин Анвар дар настри тоҷик қаҳрамони нав мебошад, ки масъулиятшинос буда, қобилияти худтаҳлили ва худбаҳодиҳӣ дорад.

Сурайё. Зане буд миёнақад, қулҷарӯ, сафедпӯст ва ҷашму абрӯ сиёҳ. Лекин дар пешона, гирди лаб ва қунҷи ҷашмонаш дасти қаттол ва бераҳми умр, андаке бошад ҳам, аз гузаштани худ осор монда, ба латофат ва ҳусни ҷавонӣ ҳуҷум овардааст. Мӯҳои сиёҳ ва як вақтҳо дар вақти духтарӣ ва келинҷақӣ ғулӣ ва дарозаш, ки ҳоло хело кӯтоҳ шуда буданд, ба пушти сараш лунда қарда шудагӣ; дар танаи куртаи оддидӯхт аз ҳонаглас, дар пояи туфлии нимпошнаи сабук. Умуман Сурайёро соҳибҷамол ва паричеҳра гуфтан мумкин набуд, лекин ситорагарм ва ҷозибарӯ буд. Хусусан абрӯҳои пайваст ва ҳоли сиёҳи қунҷи лабаш хеле дилҷасп буданд.

Аммо Сурайё мисли Анвар содагӣ надорад. Вай ба ҳар қасу ба ҳар гап зуд бовар қардан намегирад ва ҳеҷ гоҳ мардуми фиребгар ба осонӣ ӯро ба дом андохта наметавонанд. Вай як дараҷа сахтгир, гоҳ сахтгап ва қатъист. Ин ҳислатро ба ӯ муҳити оила ва зиндагии нисбатан қашшоқона дода буд. Инро ба вай модарқалонаш, ки муаллимаи хизматнишондода ва ботачриба буд, омӯхта ва ба воситаи қиссаю афсонаҳои ибратбахш, ба воситаи китобҳои бисёре ба ҳуну ҷони ӯ омехта буд. Ин ҳислати вай бо мулоимфеълӣ, раҳмдилӣ ва содагии шавҳараш омехта шуда, дар пеш бурдани ҳаёти яқҷояи оилавӣ боиси эътидол мегардад. Агар Анвар серҳарҷӣ ва қалонпартоӣ қунад. Сурайё торро ба дигар сӯ мекашаду намегузорад, ки ҳарҷи бечо ва барзиёд шавад; инчунин, гоҳ агар Сурайё нисбат ба бачаҳо ва ё ки ҳамаҷоя итбу сахтгирӣ қунад, Анварҷон ресмонро ба дигар тараф қашида ӯро ба эътидол меорад. Ҳамин тавр, қиштии ҳаёт лапида – лапида ба пеш меравад.

Образи Сурайё низ ҷолиб ва ба худ хос мебошад. Ин образ дар асар ҷун зани ботамқин, рӯзгордида ва модари мушфику меҳрубон намоён мегардад. Ботамқинӣ ва дурандешии Сурайё махсусан ҳангоми аз тарафи Мухтор расонидани ҳабари бо Зайнаб ба лаби дарё рафтани шавҳараш мушоҳида мешавад. Мухтори фитнагар бо ин ҳам қаноат нақарда, манзараи «ишқварзии» Анварро ба ӯ нишон додан меҳаҳад. Дар ин дам қатъияти ҳислати Сурайё батамом намоён мешавад: «Сурайё бо нафрат дасти худро аз дасти ӯ ҷудо қарда гирифт.

- Равед аз ин ҷо! – гуфт ӯ. Дар овози Сурайё онҷунон оҳанги нафрат ва бадбинӣ буд, ки Мухтор ба худ ларзид.

- Дафъ шавед! – гуфт Сурайё андак овозашро баланд карда ва ба дасташ ба сӯи берун ишора карда. Дую дубора ба хонаи мо қадами шуми худро нагузored».

Тасвири пайдарпайи хислатҳои Сурайё симои ўро чун зани некӯкирдору инсони комил дар хотираҳо мучассам менамояд. Рафтори вай баъди фаҳмидани пули маоши муаллимонро гум кардани шавҳараш аҳмияти муҳими омӯзандагӣ ва тарбиявӣ пайдо мекунад. Сурайё ба «чӣ кор кунем?» гуфта савол додани шавҳараш мегӯяд: «Дар сандук ду либосворӣ сатин ва шохӣ дорем, костюми нави ман ҳаст, халқаи тилло ва ангуштаринҳои аз модарам меросӣ ҳаст...Ҳамаи инро мефрӯшем...»

Чалол Иқромӣ ба воситаи образҳои Зайнаб ва Мухтор мавқеи таълиму тарбияро дар ҳаёти инсон таъкид мекунад.

Мухтор. Мухтор чавони қаддароз, камгӯшт ва олуфталибос буд. Чашмони калон, бинии баандом ва абрӯвони кӯтоҳ дошт, ситорааш гарм буд ва бо чӣ як хислаташ зуд ба шумо маъйул мегашт. Дидадаро буд, хандон ва шӯҳи ба гап усто буд.

Падари Мухторро Махсум мегуфтанд ва ҳеҷ кас ўро ба номи худаш номбар намекард, бо ҳамин Мухтор ҳам Махсумов шуда монд. Лекин номи ҳақиқии падараш Каримхӯча буда, ба авлоди хоҷаҳои машҳури шаҳр таллуқ дошт. Вай одами босавод буд, ба ғайр аз Мухтор дигар фарзанде надошт ва бинобар он ўро эрка калон карда буд. Падараш адвокат шуда кор мекард. Вай ҳаракат мекард, ки Мухторчони вай хонда, одам шавад, олим шавад ва ном барорад, лекин Мухтор аз хурдӣ дар хондан танбалӣ мекард. Бештар мактаб меравам гуфта, дар кучаҳо ба бозӣ ва шӯҳӣ машғул шуда мегашт. Падараш, ки серкор буд, аз ин ҳол хабар надошт. Фақат вақте ки ҳамсояҳо аз бадкирдориҳои Мухтор дод гӯён ба назди падараш меомаданд, вай мефаҳмид, ки Мухтор мактаб наарафтааст.

Ба ҳамин тариқ, Мухтор ханӯз мактаби ибтидоиро тамома накарда, падараш нағз тарбия карда ба воя расонидани писарашро ба занаш васият карда мемурад.

Модари Мухтор пас аз як соли вафоти шавҳараш, бо маслиҳати ину он, ба худ як шавҳари дигар мегирад. Ин шавҳари дигараш Абдулло ном дошт ва то солҳои 1929 савдогарӣ карда мегашт. Баъд дид, ки намешавад, ба кори савдои давлатӣ даромада, як дукончаи майдаи озуқафурӯширо ба даст гирифт. Вай ки одами ҷаққон ва кори савдори медонистагӣ буд, дар кори савдои давлатӣ низ худро озод ва хуб ҳис мекард. Ҳамон нағмаю усули савдогарии худро ба ин ҷо ҳам татбиқ кардан гирифт.

Абдулло ба нағз тарбия кардани Мухтор ўхдадор шуда, ўро ба зерӣ қаноташ гирифт. Ин аст ки Мухтор бисёр вақт ба мактаб наарафта, ё ки ҳар рӯз пас аз мактаб рост ба магазин мерафт ва то бегоҳ ба корҳои падари ўғайаш ёрӣ медод. Ба Абдулло Мухтор барин ёридиҳандаи азони худӣ бисёр зарур буд. Вай дар ҳақиқат ба тарбияи Мухтор мекушид ва бо ў чиддӣ машғул мешуд. Охиста – охиста Мухтор ба ҷойи падари ўғайаш магазинро саришта мекардагӣ шуд. Ҳар вақт ки Абдулло барои чиз овардан ба анборҳо ва базаҳо мерафт, ё ки ба корҳои шахсии худ дар шаҳр мегашт, ба ҷояш Мухторро мегузошт.

Дар натиҷаи ҳамеша кушода будани дӯкон, иҷрои плани савдои Абдулло боло мерафт ва ў мукофотҳо мегирифт. Аз тарафи дигар ёридиҳандаи боистеъдоди вай дар дӯкон нишаста, хуш хурд бошад ҳам, корҳои калонро ба ҷо меовард.

Оё чӣ бошад он «корҳои калон», ки Абдулло ба Мухтор меомӯхт? Яке аз он корҳо, масалан, савдои орд буд. Мухтор дар мактаб на ба дарси химия ва на ба дарси физика хонда надониста буд, ки агар дар дӯкони дару тирезаҳои пӯшида, дар назди халтаҳои орд ба болои керосинка як сатил об монда ҷӯшонед, орд бисёр мешавад. Албатта, маълум, ки орд бисёр намешуд, балки аз буғи об тар гашта, вазнаш меафзуд. Ҳамаи ин таҷрибаҳои физикӣ ва химиявиро Абдулло бо хандаю ширинзабонӣ ба шогирди худ меомӯхт ва ў ҳам бо мамнунӣ аз худ мекард. Абдулло устодона ва мохирона ба хуну пусти Мухтор хирс ва фиребро ҷо мекард. Аз ғойаи дудҳои худ ба Мухтор пул медод ва бо ҳамин ўро шарикӣ бевоситаи корҳои худ мекард.

Одатан падару модари ўғай ба бачаҳо муҳаббат ва қаробат пайдо намекунанд. Аммо Мухтор падари ўғайи худро хело дӯст медошт, ўро ба худ муаллими бехтарин ва мушфику меҳрубон медонист. Мухтор, ки аввалҳо мактабро дӯст намедошт ва ба дарсҳои танбалӣ мекард, пас аз омӯختани таълими Абдулло тамоман дигар ҳел шуд. Абдулло ба вай фаҳмонд, ки маълумот ва донише, ки ҳоло мактаб медиҳад, баъд дар ҳаёт ба кас даркор мешавад. Маълумот ва дониш ба кас ҳатто дар корҳои «нӯги остинӣ», дар корҳои нағмаю ҷаҷот ёрӣ медиҳанд. Вай ба Мухтор фикреро талқин намуд, ки баъдтар фалсафаи ҳаёти ў шуда монд: маълумот ва дониш ба кас барои он лозим мешавад, ки ў аз дигарон афзалтар бошад, аз дигарон зӯртар, тавонтар ва бойтар бошад; маълумот ва дониш барои он лозим мешаванд, ки кас ба майлу хоҳиши худ зиндагӣ кунад ва аз ҳар мушкилӣ наҷот ёфта тавонад ва агар лозим ояд, садди қонунро ҳам бартараф намояд. Абдуллои меҳрубон ҳатто ба тайёр кардани вазифаҳои хонагии писари ўғайаш ёрӣ медод. Вай писарбачаро ҳатто аз назди меҳмонҳои худ ҳам берун намекард. Агар модари Мухтор ўро аз хона баровардани шавад, Абдулло ба вай мегуфт:

Зиндагиро ту мисли ман намедонӣ, ҷонакам! Ман писари тӯро одами ҳақиқӣ ва қордон мекунам. Майлаш, дар давраи калонҳо шинад, гарди меҳмонхона хӯраду одам шавад.

Агар онҳо танҳо бошанд ба Мухтор чашмакӣ зада мегуфт, ки:

Ин занҳои ноқисулақл чӣ медонанд! Албатта, модари ту зани меҳрубон, хонадор ва боақл аст, лекин бо вучуди он бисёр чизҳоро намедонанд. Масалан, гирем, фарқи биринҷи хитоию қазоқиро

намедонанд – кадомаш биринчи навъи аъло, кадомаш навъи якӯм, фарқ надорад, умуман, зан-дия!

Бачаи хушзехн ва болаёқат ҳар чӣ ки падаршаванда мегуфт, ба худ мегирифт. Шояд муносибати ҳозираи вай ба занҳо аз ҳамон вақтҳо ибтидо ёфта бошад.

Мухтор аз хурдӣ дар тарбияи падари ӯгаӣ – Абдулло менамояд. Абдулло, ки худ бо фиребгарӣ рӯз мегузаронд, Мухторро ҳам дар ҳамин рӯҳия тарбия намуд. Мухтор дар қаллобию дасисакорӣ аз падари ӯгаӣ гузаронд. Ин образ нафратовар ва дилнокаш мебошад.

Зайнаб духтари ягонаи раиси комичроияи вилоят – Очилбатрак мебошад ва муҳити оилавӣ ӯро нозук ва нозпарвар намудааст. Ҳамин зудбоварию кӯтоҳандешӣ боис шуд, ки ӯ ба доми тазвири Мухтор афтод. Окибат бо мушкӣ ва душворӣ тавонист, ки роҳи дурусти зиндагиро интиҳоб намояд. Азобу ташвишҳои Зайнаб гувоҳ бар он аст, ки дар интиҳоби рафиқи ҳаёти саҳлангорӣ қардан окибатҳои нохуш дорад.

Дар романи «Ман гунаҳгорам» услуби таҳлилии тасвир мавқеъ дорад. Аз ҷумла, дар кушодани олами маънавии персонажҳо монологи ботинӣ истифода шудааст. Нависанда ба воситаи монологҳо ҳар чизи дар дилу ниҳоди персонажҳо ҷой доштаре ошкор месозад. Масалан, Сурайё дар бораи шавҳараш ҷунин андеша меронад: «Анвар содагӣ дорад ва зудбовар аст. Баъзан фиреб меҳӯрад, баъзан ба дом меафтад ва ногувориҳоро боз зуд фаромӯш мекунад боз ба ӯ ҳар чӣ гӯянд, бовар мекунад ва ҳар чӣ фурушанд, ба нақд харида мегирад».

Ҷунин услуби нигориш, ки насри андеша ном гирифтааст, баъдҳо дар эҷодиёти Ф. Муҳаммадиев, Ҷ. Ҷӯзод, С. Турсун, А. Самад, Ҷ. Ақобиров, Сайф Раҳим идома ва тақмил ёфт. Вале номи Ҷалол Иқромӣ дар таърихи адабиёти тоҷик ҷун устои насри андеша боқӣ менамояд.

Хулоса, аз мушоҳида ва таҳлили далелҳои сершумор бармеояд, ки Ҷалол Иқромӣ нависандаи беҳамто ва муваффақ мебошад. Образоварии ин нависандаи мумтоз ба дараҷаи аъло буда, диққати хонандаро ба худ ҷазб менамояд.

Дар маркази романи «Ман гунаҳгорам» қору зиндагӣ, ҳаёти гуногунпахлуи зиддияти тоҷик инъикос ёфтааст. Маънавиёти шахс дар оила, дар ҷомеа босо рангин ба қалам дода шудааст. Бешубҳа, дар ҳар як давра замон маънавиёт, оила ва оиладорӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Дар рӯзгори нависанда ҳам ин мавзӯҳо аҳмияти қалон доштанд. Аз ин хотир аҳли ҷомеа ба ин масъалаҳо саҳт ниёзманд буданд. Гирдудори воқеот ва ҳалли воқеии онҳо дар тарбияи насли ҷавон саҳми арзишманд гузоштаанд.

Адабиёт:

1. Адибони Тоҷикистон (маълумотномаи мухтасари шарҳиҳолӣ). Таҳия ва танзими Асрори Сомонӣ ва Мачид Салим. – Душанбе: Адиб, 2014. – С. 94-95.
2. Асозода Х., Кӯчаров А. Адабиёти тоҷик. Синфи 11. – Душанбе, 2011.
3. Асозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав). Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологии мактабҳои олий. – Душанбе, 2013. – 1018 с.
4. Ҷалол Иқромӣ. Романи «Ман гунаҳгорам». – Душанбе: Ирфон, 1968.

Калидвожаҳо: *тасниф, образ, Анвар, Сурайё, Мухтор, Зайнаб, зидӣ, деҳот, мактаб, ахлоқ, ботин, роман, зиндагӣ, ҳаёт, шиқ, зан.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, ассистенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 907048591

Тураев Муҳаммадшариф, донишҷӯи соли чоруми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айнӣ. Телефон: +992 911002270

Сведения об авторах: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, ассистенты кафедры теории и практики лингвистики ТГПУ им. Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 907048591

Тураев Муҳаммадшариф, четвертом курсе факультета таджикской филологии ТГПУ на имени С. Айнӣ. Телефон: +992 911002270

About the authors: Valiev Jamshed Abdurasulovich, assistant of the Department of Theory and practice of linguistics, Affairs of Sadriddin Aini Tajik State University. Phone number: +992 907048591

Turaev Muhammadsharif, is a fourth-year student at the tajik philology faculty of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone number: +992 911002270

Ғоибов Суҳайлӣ,
магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷик

СИМОИ АШХОСИ ТАЪРИХӢ ДАР АШӢОРИ ЛОИҚ ШЕРАЛӢ

Лоиқ Шералӣ бемуҳобо аз бузургтарин шоирони фарҳефта ва суҳангустари тавоноии адабиёти муосири тоҷик маҳсуб мешавад. Ӯ дар тӯли умри кӯтоҳу пурбаракати худ тавонист ҳаллоқияти суҳан ва рисолати инсониву эҷоднашро бо сарбаландӣ адо намояд. Баробари ба майдони адабиёт омадани Лоиқ дар қолаби шеърӣ тоҷикӣ диду рӯҳияи нав ва шӯру шарари ғайримаъмулӣ ворид гардид ва шеър аз қолаби васфу ситоиши хушкӣ сиёсати замон ва мавзӯҳои мучарраду қолабӣ баромада, асолати деринасоли худ баргашт.

Ва, маҳз Лоиқу ҳамзамононаш Аминҷон Шукӯҳӣ, Муъмин Қаноат, Ғоиб Сафарзода, Мастон Шералӣ, Ғаффор Мирзо, Бозор Собир, Гулрухсор ва дигарон дар шеърарон ширинсуҳани Рӯдакӣ, часорати Фирдавсӣ, ҳикмати Носири Хусраву Низомии Ганҷавӣ, шару шӯри Мавлоноӣ Балхӣ, андешаи Хайём, зебоиву самимияти Ҳофизу Саъдӣ, мантиқи амики Ҷомиву ошиқонаҳои Ҳилолиро вом гирифта, шеърӣ нави тоҷикиро ба маҷрои нав ворд кардаанд.

Чун китоби Лоикро варақгардон мекунӣ, аз саҳифа ба саҳифа, аз шеър ба шеър, аз як маҷмӯа ба маҷмӯаи дигар шинами суҳан, тозагии афкор, шеърӣ шеър, ғасоҳату балағати суҳан, мантиқи устувор, солимӣ арқони шеърӣ ва бардошти хубӣ ӯ аз қолабҳои анъанавӣ шеърӣ классикӣ хеле бармало ба назар мерасад ва ин ҳама аз заҳматнависандӣ ва эҷодкори асил будани шоир гувоҳӣ медиҳад. Шеърӣ Лоиқ анқариб ҳама мавзӯҳои зиндагиро дар бар гирифтааст ва чун баррасии ҳама мавзӯҳои шоир ба дарозии суҳан мебарад, мо ин ҷо меҳом танҳо дар хусуси чехранигорӣ ва ё ба ибораи дигар, тасвири симои шахсиятҳои арзандаи миллати тоҷик дар шеърӣ ин шоири зинданом андешаронӣ намоем. Ин шеърҳо «Таърих гувоҳ аст», «Айнӣ», «Қитъаи шеър» унвон дошта, ибтидои солҳои ҳаштодуми қарни XX иншо шудаанд.

Ин ҷаҳор шеър ба ҷаҳор фарзанди бошараф ва ҷаҳор Қаҳрамони Тоҷикистон, ки ҳар саҳифаи зиндагии онон тимсоли часорату шӯҷоати беназир аст, бахшида шудаанд. Ин ҷаҳор шеърро метавон ҷаҳор саҳифаи заррини китоби таърихи халқӣ тоҷик донист. Ҳарчанд ин шеърҳо дар қолаби шеърӣ озод эҷод шудаанд, дар ин ҷо мантиқи калом, солимӣ рухҳо ва ҳамбастигии мисраву байтҳо хеле равшан ба назар мерасанд.

Устод Лоиқ дар чехрангорӣ дар шеърӣ тоҷик дастӣ тавоное дорад ва ин хизмати арзандаро дар насри муосири мо навсанда тавоно Сотим Улуғзода бо сарбаландӣ анҷом додаанд. Лоиқ танҳо ба ашхосе, ки воқеан ҳам ба халқу миллати худ хизмати содиқона кардаанд, шеърҳо бахшидааст ва ин навъи ашъорӣ ӯ аз ҷиҳати миқдор зиёд нест.

Лоиқ ҳамчун шоири ояндабин ва хушзабқ заҳмати пурсамари ҷаҳор абармарди миллат – устодон Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзода, академик Бобочон Ғафуров ва Эмомалӣ Раҳмонро дар либоси шинами бадеӣ хеле барҷаста нишон додааст. Албатта, қолаби шеър имкон намедиҳад, ки ҳамаи пахлуҳои мухталифи рӯзгору пайкори қаҳрамон нишон дода шавад, вале дар шеърҳои ғавқуззикри Лоиқ Шералӣ вобаста ба талаботи воқитаҳои тасвири бадеӣ ин симоҳо ба таври возеҳу равшан кушода шудаанд.

Шеърӣ «Таърих гувоҳ аст» ба таърихнигори машҳури тоҷик аллома Бобочон Ғафуров бахшида шуда, дар он симои миллати тоҷик бо таърихӣ кӯҳан ва фарҳанги ғаниву саҳтҷону гаронқиматаш нишон дода мешавад. Ва мақсади шоир бо нишон додани мисолҳои зиёди ибратбахш аз таърихи миллат бозтоби чехраи аслии фарзанди воқеан фидоии тоҷик мебошад.

*Алҳақ, ҳама медонаду таърих гувоҳ аст,
Тоҷик ҳама умр,
Дар Мағрибу Машириқ
Кардаст мусаххар чӣ бас иқлиму мамолик...
Аммо на ба шамшеру камону сафи лашкар!
Бо санъату бо ғитрату бо ақли мунаввар,
Бо ҳиммату бо ҳизмату бо шеърӯ тарона,
Бо рӯҳи ҷавононаю пирӯзгара...* [1, 56].

Шеърӣ «Айнӣ» портрети бадеии абармарди ҳамноми шеър аст, ки бо завоқ баланд ва хеле хунармандона офарида шудааст. Барои хонандае, ки бори аввал ин шеърро меҳонад, чун дар

навори синамо кору пайкори устод Айнӣ рӯнамо мегардад. Ин шеър баёнгари ихлосу маҳаббати мардуми тоҷик нисбат ба ин фарзанди фарзонаи миллат аст, ки аз зовияҳои тафаккури Лоик дар қолаби бадеӣ арзи вучуд кардааст:

*Зи лавҳи гӯрҳо, аз мрамори сарди мазористон,
Зи хоки мурдагонӣ зиндатар аз зиндадаргӯрон.
Зи нақши ҳар катиба, нақши нохун дар тани зиндон,
Зисоҳили бедарё, зи дарёҳои бачарён
Ту моро кофтӣ, устод!
Ту моро ёфтӣ, устод! [1, 80].*

Агар дар шеъри «Таърих гувоҳ аст...» чехраи Бобочон Ғафуров ҳамчун муаррих каме норавшан бозгӯ шуда бошад, дар шеъри «Айнӣ» симои Айнӣ ба таври возеҳу амиқ ифода гардидааст. Дар ин шеър он ҳама азобу шиканча ва бедорхобиву талошҳои мудаввоми устод Айнӣ ба таври дақиқ хеле шоирона ифода ёфтаанд.

Шеъри «Қитъаи шеър» ба шоири маҳбуби тоҷик Мирзо Турсунзода бахшида шудааст. Дар ин шеър симои асли ва муҳаббатӣ эҳтироме, ки Мирзо Турсунзода миёни халқи худ дошт, самимона ба риштаи тасвир кашида шудаанд. Устод Турсунзода дар ин шеър чун шоири дарёдилу ғамхор, вассофи сулҳу дӯстӣ, сафири сулҳ ва инсонии некандешу ватандӯст ба назар мерасад. Лоик Шералӣ дар кушодани хислатҳои наҷиби инсонии Турсунзода, ки дар тӯли зиндагӣ бо чашми сар дидаву бо дил эҳсос кардааст, ҳаргиз аз марзи воқеият канораҷӯӣ намекунад:

*Ту дар ҳар ҳолат, эй устод, бо қитъаи шеърат,
Кушода роҳ бар ҳар қитъаи олам,
Бубахшидӣ паи беҳбудии дунё, паи дилбандии одам
Сурудатро!
Вуҷудатро! [3, 321].*

Дар шеърҳои дигари худ Лоик Шералӣ ба ин симоҳо ва чехраҳои дигари фарҳангу тамаддун ишораҳо дорад ва ин ҳама бозгӯи он аст, ки шоир ҳамвора барои зинда гардонидани ҳофизаи таърихӣ, ҳудогоҳӣ, ҳештаншиносӣ ва барқарор намудани ҳақиқату адолатталош менамуд. Шояд баъзеҳо андеша доранд, ки манзури аслии Лоик танҳо ситоиши бузургони миллат аст. Вале мо мегӯем: -не, ин ҷо сухан аз бобби эътироф ва эҳтироми чехраҳои аслии миллат меравад ва он аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври воқеӣ ва содиқона барҳақаку сазовор кадронӣ гардидааст, яъне заҳамоти бедареғи ин ҷаҳор бузургмард бо унвони олӣ – Қаҳрамони Тоҷикистон мукофонида шудаанд.

Лоик Шералӣ – ин «вичдони бедори адабиёт», аз бузургтарин ва сермахсултарин шоирони адабиёти навини форси тоҷикӣ мебошад, ки дар арҷ гузоштани хизмати бузургмардон сухани хубу воқеӣ гуфтааст ва мо ворисон нек дарёфтем, ки кайҳо ин шоири суханвару маҳбуби мо худ дар радифи мардони вораства ва фарҳангҳои миллати тоҷик қарор дорад, зеро:

*Чунин андар ҷаҳони гирдгардон,
Чунин андар ҷаҳони рӯҳи озодон
Бузургонро бузургон зинда медоранд,
Бузургонро бузургони дигар поянда медоранд! [1, 80].*

Адабиёт:

1. Давронов А. Адабиёт ва воқеият (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе, 2003. – 258 с.
2. Есенин С. Гулафшон (Шеърҳо. Савтҳои форсӣ. Достонҳо). Тарҷумаи Лоик, Бозор Собир, Мӯъмин Қаноат. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.
3. Лоик Шералӣ. Куллийёт. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1. Ашъор. Мураттибон: Б. Алавлӣ, Р. Лоикзода: Мухаррир: М. Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
4. Нарзикул М. Фуруғи ҳастӣ (Зиндагинома, баррасӣ ва нақди ашъори Лоик). – Душанбе: Адиб, 2002. – 120 с.

Калидвожаҳо: *фарҳанг, аркони шеърӣ, таърихӣ, ҳудогоҳӣ, ҳештанишиносӣ, симои шахсиятҳои арзанда, вичдони бедори адабиёт, барҷаста, фарҳангу тамаддун, ҳамзамононаш, чехранигорӣ.*

Аннотация

ОБРАЗ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В ПОЭЗИИ ЛОИКА ШЕРАЛИ

Лоик Шерали, несомненно, является одним из величайших культурных поэтов и сильным оратором современной таджикской литературы. За свою короткую и благополучную жизнь он смог с гордостью выполнить творчество речи и свою человеческую и творческую миссию. С приходом Лоика в область литературы в форме таджикской поэзии вошел новый дух и необычное настроение, и стихотворение вышло из сухой похвалы политики того времени и не связанных темами тем и вернулось к своей древней оригинальности. Устад Лоик имеет сильную руку перед лицом таджикской поэзии, и эту ценную услугу в нашей современной прозе с гордостью выполнил могущественный писатель Сотим Улугзода. Лоик посвящает стихи только тем, кто действительно служил своему народу и народу, и этот тип его поэзии невелик.

Ключевые слова: *культура, поэтический, исторический, самосознание, самопознание, образ достойных личностей, пробужденная совесть литературы, выдающиеся, культура и цивилизация, современники, мимика.*

Annotation

THE IMAGE OF HISTORICAL FIGURES IN THE POETRY OF LOIC SHERALI

Loik Sherali is undoubtedly one of the greatest cultural poets and a powerful orator of contemporary Tajik literature. During his short and prosperous life, he was able to proudly fulfill the creativity of speech and his human and creative mission. With the arrival of Loik, a new spirit and unusual mood entered the field of literature in the form of Tajik poetry, and the poem came out of the dry praise of the politics of that time and unrelated topics and returned to its ancient originality.

Keywords: *culture, poetic archon, historical, godly, self-knowledge, images of worthy personalities, awakened conscience of literature, outstanding, culture and civilization, his contemporaries, sorcery.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гоибов Сухайлӣ Ғуломалиевич, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни. Тел.: + 992 904032315. Суроға: кӯчаи Борбад, н. Фирдавси, ш. Душанбе, хонаи 32.

Рохбари илмӣ: Мирзоалиева А.

Сведения об авторе: Гоибов Сухайли Гуломалиевич, магистрант второго курса факультет таджикского филологии ТГПУ имени С. Аини. Тел.: + 992 904032315. Адрес: улица Борбад, район Фирдавси, город Душанбе, дом 32.

Научный руководитель: Мирзоалиева А.

About the author: Goibov Suhayli Gulomalievich, first year of MA, fakulty of Tajik filologyTSPU after S. Aini. Phone: + 992 904032315. Address: Borbad street, Firdavsi district, Dushanbe city, house 32.

Scientific director: Mirzoaliev A.

ТАРАННУМИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ ТОҶИКОН ДАР ШЕЪРИ ЛОИҚ ШЕРАЛӢ

Лоиқ Шералӣ (1941-2000) аз зумраи онҳоест, ки бо қадамҳои устувор ба адабиёти солҳои 60 тоҷик ворид шуда, бо осори арзишманду мондагори худ набзи каломи бадеъро моҳиятан тағйир дод. Аз тарафи дигар, вай анъанаи дар қайди сиёсати вақтмондари ба таҳрик овард.

Аз ҷумла, писандидатарин жанрҳои адабӣ, ғазал, қасида, рубой, дубайтӣ ва ғайра, ки аз дафтари шеърӣ ҳамзамонаш ба нудрат ёфт мешуд, зи нав тавон бахшид. Афкори миллиро беиба дар шеърӣ густариш дод. Мақсади ӯ дар ин чола танҳо хидмати садоқатмандона, ба адабиёт ва ба халқу Ватан будааст. Вай ҳеҷ гоҳ пеши касеву ҳасе дасти тамаъ набурда ва завқу истеъдоди эҷодинашро пайбанди сиёсатбози вучоҳталабӣ накардааст. Шоир халқу Ватани худро хеле зиёд дӯст медошт ва хидматашро қарзи ҳамешагии ҳеш медонист ва дар ин роҳ тамоми ҳастияшро бахшидааст.

Халқи адабпарвари тоҷик ба фарзанди шоири худ муҳаббат, самимият ва эҳтиромро қоиладар мебошад. Аз ҳамаи ин шоири донишманду огоҳ илҳом гирифта, ба имрӯзу ояндаи миллат бетараф набуд.

Лоиқ ончунон ки аз ашъораш ва таълифоти дӯстон, ҳамсафон ва алоқамандонаш меҳонем, шахси озоду озодиписанд будааст ва шояд яке аз сабабҳои дар маҳдудии сиёсати шӯравӣ гирифтӣ нашудани вай дар ҳамаи инҳо бошад, ки ҳамеша ғояҳои миллиро дар эҷодаш пайгирӣ мекарду халқи худро дар озоӣ дидан меҳост. Вақте 9-сентябри соли 1991 Тоҷикистон истиқлолият ба даст овард, устод Лоиқ аз аввалинҳо шуда, онро падидаи неқ ва ормони ҳамешагии тоҷикон бақалам дода, ҳамагонро самимона муборакбод намудааст:

Навиди роҳатушодӣ муборак!

Умеди хонаободӣ муборак!

Ало, эй тангмайдон миллати ман,

Туро даъвои Озодӣ муборак!

Ва:

Ҳуҷаста бошад о иқболи тоҷик!

Ба парвози навин шаҳболитоҷик!

Гар истиқлолаш истиқбол дорад,

Ҳумоюн бод истиқлоли тоҷик!

Ва:

Дилу ҷонам фидои номи тоҷик!

Ки пайдо шуд яке паймони тоҷик!

Ба ҷои ҳайкали Ленин, ало халқ,

Пай афкан пайкари армони тоҷик [3, 204]!

Бо ҳамаи андешаҳои неқ устод Лоиқ ба Истиқлоли тоҷиконро тараннум карда, марому мақсади миллигароёнаи худро, ки пештар аз ин дар ашъораш зухур карда буд, тақвиятбахшид.

Аммо дере нагузашта ғоҷиҳои бузурге миллати тоҷикро домангир шуд, ки он ба тамоми арзишҳои миллии муқобил буд ва ба ҳастии як миллати таърихан қуҳан ва нав ба истиқлол расидаро таҳдид мекард. Устод Лоиқ чун шахси огоҳ, эҷодкор ва шоири миллат аз оқибатҳои бади ин ғоҷи, ки пеш аз ҳама ба давлату давлатдорӣ ва истиқлоли миллии таъсири манфӣ дошт, бетараф набуда, дарғами миллат буданро сидқан аз ҳаммиллатони ҳеш тақозо кардааст:

Дар ғами номуси миллат

Камтарин тоҷик агар чун ман бисӯзад,

Аз ғурӯғи рӯзи миллат

Бемухобо хонаи душман бисӯзад!

Баҳри истиқлоли миллат

Камтарин тоҷик агар чун ман бисӯзад,

Аз тулӯғи фоли миллат

Решаи манҳуси Аҳриман бисӯзад!

Дар раҳи фардои миллат

Камтарин тоҷик агар сидқан бисӯзад,

Бо сару савдои миллат

Кошкӣ, эй кошкӣ чун ман бисӯзад [3, 48]!

Чунонки мебинем, ғоҷиҳои миллат ғоҷиҳои шоир, дарди миллат дарди шоир буда, ӯро саҳт нигарон кардааст. Ин ҷо шоир ба ҳамватанонаш хитоб карда, ки дар чунин ҳол нангу номуси миллат, истиқлолият ва фардои онро ба дасти қувваҳои аҳриманӣ нагузоранд, «ба сару савдои миллат» бошанд ва ба худ оянд. Ҳамаи ин ба ҷаҳони моддӣ шоири миллат Лоиқ Шералӣ таъсири худро гузошта, ӯро дилгиру озурдаҳол намуда буд:

Ғарқи дарёи ғамонам, роҳи ободӣ, қучой?

Як қалам шаккуғумонам, роҳи ободӣ, қучой?..

*Ҳиммате, эй корвонкаи, то мабодӣ корвонкуш
Аз ҳалокат деҳамонам, роҳи ободӣ, кучой [3, 101]?*

Пас аз кашмакашиҳои бемаънӣ ва низоъҳои миллаткуш халқи тоҷик дар муддати начандон тӯлонӣ ба афкори фарзонагонӣ хеш аз ҷумла Лоик, ки аз рӯзҳои аввал оҳанги созандагӣ ва ягонагиро тараннум мекард, ҳамоҳангардид ва бад-ин васила охиринаи ки роҳ оҳиста-оҳиста намоён шуд. Устод Лоик ба халқи худ хитоб мекунад, ки «беҳтарин дороии мо-миллати мо, ваҳдати мо-асли мост» ва мо бояд барои он талош доштабошем онро аз дасти «садраҳзан» бирахонем ва соҳибони ҳақиқӣ гардем:

*Маҳзани мо-миллати мо, ваҳдати мо, асли мост,
Лек з-он маҳзан, ки бошад моли сад раҳзан, чӣ суд [3, 92]?*

Устод бовар дошт, ки рӯзе ин миллати соҳибмаҳзан, соҳибмаърифат ва соҳибтаъриху соҳибхирадаш баҳуд омада, пай ободиву осоиш шуда, ҷанги пурнаниги миллаткушро аз хеш дур мекунад ва дӯстро аз душман фарқ менамояд ва аъмоли бахаторафтаро ба ислоҳ меорад. Ба ин хотир, ӯ аз ин ҳок бум, ки бақавли ҳадаш:

*Ҷон ба қурбони ту, эй меҳани хунин кафанам,
Будӣ байтушишарафам, ғаштай байтулҳазанам.
Душманат чор тараф аҷнабию хонағиянд,
Тани танҳо бачӣниру сафи аъдо шиканам?
Дӯст душман насақу душмани ту дӯстнамост,
Рост ғўям, бипаронанд зи ҷашму даҳанам [3, 90].*

Дар вақеъ, ҳамаи аркони шахсияти инсон ба Ватан марбут аст ва берун аз он ҳеҷ. Шояд паҳлӯҳои дигари он ҷои дигар падида ояд, вале паҳлӯҳои маънавии он танҳо ба зодгоҳ, ки маҷмуан, Ватан ном дорад, саҳт вобаста мебошад. Дар ин маврид устод Лоик бисёр хуб фармуда, ки:

*Ҳар чи дорам дар ин ҷаҳон Ватан аст,
Ватан асту мадори ҷону тан аст [3, 108].*

Биноан, Ватан барои ҳар шахси соҳибхирад азизу гиромӣ ва ивазнашаванда аст. Он ба қавли шоири ватандӯстӣ мо, беҳтарин «дороии ҷаҳон» ва «мадори ҷону тан» мебошад. Ин вижагӣҳо шабоҳату ҳаммаъноии Ватанро бо Модар тақвият додаст, ки дар ёфти навест, дар шинохти мафҳуми Модар-Ватан. Ба маънии дигар шоир мафҳуми мазкурро чунин ба қалам дода:

*Ёрон ҳамаҷо, вале Ватан дар як ҷост,
Ҳар санги Ватан мисоли ҳайкал зебост.
Олам ҳамаҷо азиз, лекин бар ман,
Модар яктост, Тоҷикистон яктост [2, 282].*

Шоир дар байти навбатӣ талмехи хеле зеборо бо танини ҷадид ва корбурди ба худ хос ҳолати миллати тоҷикро, ки аз торикию сиёҳрӯзии ҷанг ҷоеро дида наметавонист, аз омадани сулҳу рафтани ториқӣ дар ҷашмаш равшанию биноӣ падида омадааст, хеле ҷолиб ба риштаи тасвир кашидааст:

*Пири Канъоно, ҷашми ту равшан!
Юсуфи дилғигори мо омад [3, 151].*

Пас мусаллам аст, ки ҳама кор ба тинчию оромӣ ва сулҳу осоиш вобастагӣ дорад. Дар байти дигар устод Лоик дар «ҷорсӯи тирбон»-и ҷанги шаҳрвандӣ, ки ҳама арзишҳоро ба дулоби худ фуру кашида буд, «яке тири барои мо» ба ҳадафи олиӣ хеш -сулҳ расид, ғўён мефармояд:

*Ҷор сӯбуд тир боронҷо
Яке тири барори мо омад [3, 151].*

Бад-ин минвол «ахтари наҳс»-и ҷанг, ки осмони Ватанро печонида гирифта буд, бо руҳнамудани «ахтари саъд» нопадид шуд:

*Ахтари наҳс аз сари мо рафт,
Ахтари саъд ёри мо омад [3, 151].*

Ин ҷо шоир аз адабиёти шифоҳӣ, махсусан, нақлу ривоёти халқӣ ва пиндорҳои эшон, ки дар адабиёти соҳавӣ шугунном буда мешавад, маънӣ ҷустааст. Ҳамчунин маънӣ дар ашъори устод Рӯдакӣ ва баъд мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтааст, ки марчааш ҳамоно адабиёти шифоҳист.

Дар пиндори мардум руҳ намудани баъзе ситораҳо дар осмони дунё аз ҷумла, ситораи думдор, ки мувофиқи гардиши худ дар фурсату вақти муайян падида мешавад, нигаронкунанда ба ҷилва омадааст. Баинмаъно: «Ҳазорон шуру шар аз кавкаби думдор бархезад»-гуфтаанд. Манзури шоир бо вучуди ин, «ахтари наҳсу ахтари саъд» моҳиятан ҷангу сулҳ аст. Дар идомаи байти ҷаҳл шоир байти зайлро бо ҳазон фишони ҷанг ва гулфишони сулҳ, ки яке нимоди нестӣ ва дигаре нимоди самар аст, ибраз медорад:

*Аз сари мо ҳазон фишон бигзаист,
Гулфишони баҳори мо омад [3, 151].*

Устод Лоик чунон ки дар боло ишора рафт, сарзамини камзамину куҳпӯши Тоҷикистонро хеле гиромӣ медонист. Ҷое ба эҳтироми устод Айнӣ ва Турсунзода аз куҳсору обшори ин сарзамини биҳиштосе ёд карда, маҷмуан ҷовидонагии онҳоро дар ҳамбастагӣ таманно кардааст, ки шаҳодати меҳри бепеёни шоир аст:

*Ёдгори Айниву ин куҳсорон зинда бод!
Шеър Турсунзодаву ин обшорон зинда бод [2, 344].*

Ин ду абармарди таърих, ки ҳамсони куллаҳои куҳсори сарбафалаккашидаи тоҷикон эътибор доранду нимои омӯзандаи сарбаландиву виқор ва нангу номи миллат маҳсуб меёбанд, дар замони гузашта, маҳсусан, замони ҷанг беътиборӣ карда, ба пастӣ рӯ овардем, барои ин устод Лоик аз номи миллат аз ҳамаи бузургонамон малеҳ бахшиш пурсидааст:

Кӯҳсоро, бибайи пастии мо,

Нангу ному виқори мо омад.

Ҳоли зору низори мо бигзаист,

Вақти ҷудуни соримо омад [3, 151].

Дуруст фармудаанд, ки гузаштаре надонида, имрӯзу ояндаре сохтан душвор аст. Дар воқеъ, миллати тоҷик як муддати муайян ба гузаштаи худ беътиной кард ва дороиҳои моддию маънавии худро ба қадраш нарасида, бегонаситой намуд, ба «баҳоли зору низор» гирифтаре шуд. Инак, бо омадани сулҳ ҳамаи ин қанор монд ва «вақти ҷудуни сор» дар расид:

Ҷанги девонавори мо бигзаист,

Сулҳи деринтизори мо омад [3, 151].

Афкори омӯзандаи устод Лоик Шералӣ моро ба ҳулосае меорад, ки ба қадри сулҳу ваҳдат, истиқлолияти давлатӣ ва ҳамаи сарватҳои моддию маънавии худ бирасем, ҳурмату эҳтироми ҳам дигарро ба ҷо орем, аз маҳалчигиву маҳалгарой дур бошем, манфиатҳои миллатро аз мановфеъи шахсӣ боло гузорем, аз беганопарастии ифротгарой қанораҷӯӣ қунем, сухани созанда дошта бошем, пояҳои сулҳу ваҳдат, дӯстиву рафоқатро устувор намоем ва давлату миллати худро аз ҳама гуна таҳдиду хатарҳои дохиливу берунӣ эмин нигоҳ дорем.

Адабиёт:

1. Лоик Шералӣ. Куллийёт. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1 ашъор. Мураттибон: Б. Алавӣ, Р. Лоикзода. Мухаррир: М. Акбарзода. Л. Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
2. Лоик Шералӣ. Фарёи бефарёдрас. Маҷмуаи ашъор. – Душанбе: Адиб, 1997. – 240 с.
3. Турсон А. Н. Ҳамин як қалби ман омонгоҳи тиратон бошад (Зикри хайри дӯсти ҳамнаслу ҳамсилкам Лоик Шералӣ). Дар китоби Марсияи хуршед. Таҳияи Сафар Абдулло. – Москва, 2001. – 352 с.

Қалбдвожаҳо: *осори арзишманд, шоири ватандӯст, дӯстиву рафоқат, сулҳу ваҳдат, Ватан, меҳри бепоён, шоири миллат, абармарди тарихи, сарзамини куҳсор, беганопарастии...*

Аннотация

ВОСПЕВАНИЕ МИРА И ЕДИНСТВА ТАДЖИКОВ В ПОЭМЕ ЛОИК ШЕРАЛӢ

Выводы мысли Лоика Шерали приводят нас к выводу, что мы должны ценить мир и единство, государственную независимость и все наши материальные и духовные богатства; Давайте уважать друг друга, держаться подальше от местничества и местничества, ставить интересы нации выше личных интересов, избегать отчуждения и экстремизма, говорить конструктивно, укреплять основы мира, единства, дружбы и национального единства. Сохранять внутреннюю и внешнюю безопасность.

Ключевые слова: *ценные артефакты, патристический поэт, Дружба, Родная страна, бесконечная любовь, поэт нации, исторический деятель горная страна.*

Annotation

SINGING OF PEACE AND UNITY OF TAJIKS IN THE POEM OF LOIQ SHERALI

Loiq Sherali's thoughts lead us to the conclusion that we should cherish peace and unity, state independence and all our material and spiritual wealth; Let's respect each other, stay away from localism and localism, put the interests of the nation above personal interests, avoid alienation and extremism, have a constructive speech, strengthen the foundations of peace, unity, friendship and national unity keep inside and out safe.

Keywords: *valuable artifacts, patriotic poet, friendship, peace and unity, Homeland, endless love, poet of the nation, historical figure, mountainous country.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гоиров Сухайли Гуломалиевич, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни. Тел.: + 992 904032315. Суроға: кӯчаи Борбад, н. Фирдавси, ш. Душанбе, ҳонаи 32.

Роҳбари илмӣ: Мирзоалиева А.

Сведения об авторе: Гоиров Сухайли Гуломалиевич, магистрант второго курса факультет таджикского филологии ТГПУ имени С. Айни. Тел.: + 992 904032315. Адрес: улица Борбад, район Фирдавси, город Душанбе, дом 32.

Научный руководитель: Мирзоалиева А.

About the author: Goibov Suhayli Gulomalievich, first year of MA, faculty of Tajik filology TSPU after S. Aini. Phone: + 992 904032315. Address: Borbad street, Firdavsi district, Dushanbe city, house 32.

Scientific director: Mirzoaliev A.

Раҳимов Фарҳод,
магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷик

ТАҶАЛЛИ ВА ТАРАНУМИ ТАБИАТ ДАР МУСАММАТҲОИ МАНУЧЕҲРИИ ДОМҒОНӢ

Мероси адабии Манучеҳрии Домғонӣ дар девоне фароҳам омадааст, ки соли 1959 дар Техрон ба таъб расидааст. Девон 57 қасида, 11 мусаммат, 20 китъа, 6 рубой ва якчанд қасидаи нотамому байтҳои парокандаро дар бар гирифтааст. Қисми зиёди қасидаҳои шоир ба Масъуд ва амалдорони вай, дутоаш ба Манучеҳр ибни Кобус бахшида шудаанд. Дар қасидаҳои Манучеҳрии Домғонӣ чуз мадҳи шахсони алоҳида, оид ба баъзе воқеаҳои таърихӣ давр ишораҳо ҳастанд, ки барои омӯзиши таърихи замони шоир аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Махсусан ҳамаи қасидаҳои Манучеҳрии Домғонӣ ҷолиби таваҷҷуҳанд, ки дар онҳо ҷашнҳои халқии Наврӯз, Меҳргон, Сада ва инчунин тарзи тайёр кардани май бо таъбу завқи баланд тасвир шудаанд. Тағаззулоте, ки Манучеҳрии Домғонӣ дар пайравии шоирони араб гуфтааст, агарчи бештар ба мавзӯҳои анъанавии адабиёти араб, яъне дашту биёбон, корвон, уштур, ситораҳо, хотироти воқеаҳои роҳ ва монанди инҳо бахшида шудаанд, тақлиди маҳз набуда, рангу тобиши хос доранд. Манучеҳрии Домғонӣ дар адабиёти форс-тоҷик ба сифати ихтироъгари шакли шеърии мусаммат машҳур аст. Мусамматҳои ӯ дар шакли мусаддас гуфта шудаанд. Дар аксари мусамматҳои Манучеҳрӣ мисраҳои ҳар банд ба чуз мисраи охир ҳамқофия мебошанд ва мисраи охири бандҳо то поёни шеър низ ба як қофия омада, бандҳоро бо ҳам мепайвандад. Дар девони Манучеҳрии Домғонӣ навъи дигари мусаммат низ дучор меояд, ки дар он ҳамаи шаш мисраи ҳар як банд ҳамқофияанд [аааааа, бббббб, вввввв ва ғайра]. Мусамматҳои Манучеҳрии Домғонӣ асосан дар васфи баҳор, ҳазон, ангур, майю соқӣ ва тахнияи ҷашнҳои Наврӯз, Меҳргон, Сада буда, аксар ба мансабдорон ва шахсони бонуфузи давр бахшида шудаанд. Чи дар қисмати тағаззули қасида ва чи дар мусамматҳои Манучеҳрии Домғонӣ, васфи баҳор ва ҳазон ҷои асосиро ишғол мекунад. Шоир хусну таровати баҳор ва домони пурнеъматии тирамоҳро бо санъати баланд тасвир кардааст. Воситаҳои тасвири бадеӣ дар ашъори Манучеҳрии Домғонӣ фаровон буда, хеле устодона ва бомаҳорат истифода шудаанд. Шоир дар истифодаи ташбеҳ ва тавсиф ҳунарнамоиҳо карда, як микдор ташбеҳҳои тозаю латиф эҷод намудааст. Ашъори Манучеҳрии Домғонӣ умуман ба забони содда ва услуби раван эҷод гардидаанд. Вай аз пайравони сабки хурсонӣ буд.

Мусаммат-(ар-ҷавохир ба ришта кашидан)-яке аз шаклҳои шеъри лирикист, азбандҳои ҷудогона иборат буда, дар мавзӯҳои гуногун –мадҳия, фалсафи ва ғ. эҷод шудааст. Мисраи охири ҳар банд ҳамқофия буда, панҷ мисраи ҳар банд қофиябандӣ дорад ааааас, вввввс ва ғ. Барои тасдиқи фикр пораеро аз мусамматоти Манучеҳрӣ меоварем, дар онҳо манзараи баҳору ҳазон тасвир ёфта, таркибҳои предметии гуногун доранд:

*Бингар ба турунҷ эй аҷабе дор, ки чун аст:
Пистоне сахт асту дароз асту нагун аст,
Зард асту сапед асту сапедиш фузун аст,
Зардиш бурун асту сапедиш дарун,
Чун сим дару насту чу динор бурун аст,
Оганда бад-он сими дарун луълӯи шахвор [2,28-30].*

Е.Э.Бертельс дар як мақолаи худ қайд карда буд, ки «Иди наврӯз дар баҳор аст, он ҷашни бедории табиат ва тобиши офтоб мебошад. Пурвозеҳ аст, ки сурудани ҷунин шеъре ба муносибати тоза шудани табиат аз вочибот буд.

Шеъри баҳорро мумкин аст шоир дар поизи тираву тор суруда бошад ва ба маҳзи ин, ки дар баҳор хонда мешуд, мақсад бароварда мегашт. Қасоиди ба ҳори ба муносибати ҷашни Наврӯз суруда мешуд»/ 3,89 саҳ /. Ин мулоҳизаи муҳаққиқ ҷолиби таваҷҷуҳ ва дуруст аст ва онро дар баъзе тағаззулоту мусамматҳои Манучеҳрӣ низ метавон татбиқ кард. Дар онҳо барҷастагии образҳо, санҷишҳои дақиқ ғалаёни эҳсос ва ниҳоят таасуроти пешини худ низ васеъ баҳравар мегардад. Баробари ин мушоҳидаву мулоҳизаи тоза, парвози айнии илҳом, ҳаяҷони ҳозира санъаткор барои равшании фикру андешаи ӯ, ҷиҳати эмотсионалӣ ва ҷазобати шеър рукни асосӣ мебошад, ин нуктаҳо дар тағаззулоту мусамматҳои Манучеҳрӣ аён шуда меистад. Ин байт замони амалиёти предметҳоро хуб аён кардааст:

*Абр ҳазмон пеши рӯи осмон бандад ниқоб,
Осмон ба рағми ӯ бар бустон зоҳир шавад [4, 3].*
Ё худ:

*Абри гуҳарфишонро ҳар рӯз бист бор,
Хандидану гиристану ҷазру мад бувад [4, 8].*

Чунин замони амалиёти абр ҳарзамон рӯи осмонро бастану рӯзе бист бор «хандондану гиристану вай» бештар хоси замони баҳору Наврӯз аст. Ба василаи номбурди замон дар байтҳо моҳият ва табиати абр низ акси бадеии худро ёфтааст. Ин ҳама гуфтаҳои фавқ ҷилваҳои табиатро ифода менамоянд, ки Манучехрӣ онронозукбинона ба риштаи назм кашидааст.

Диалектикаи ҳаракат дар олами материалӣ ва як чузъи он табиату манзараҳои вай ҳукмрон аст. Бинобар ин шеър, ки мавзӯи он инъикоси табиат аст, бе тағйироту чунбиши дохилӣ, яъне диалектика таъсири бадеии худро гум карда ба аксбардории хушкӯ берӯхе мубаддал мегардад. Манзараҳои табиате, ки Манучехрӣ дар перояи шеър офаридааст, аз зиндагиву ҳаракату ҳолат саршоранд. Қисмати бузурги тағаззулоту мусамматҳои Манучехрӣ дар ниҳоди худ ҷилваҳои мутағайири лаҳзаҳои табиатро таҷассум кардаанд: дигаргунӣ дар фасли баҳорон, расидани фасле аз фаслҳои сол, гузашти шабону рӯзон, боришу бозмонди борон, гурриши тундар, вазидани бод, хониши мургон, садои ҷонварони ваҳшӣ ва дигарҳо. Дар маркази тасвири шоир на зебоии гулҳову дарахтон, балки садои овози паррандагон ва ҳаракату чунбише, ки ҷазбаи зоти ҷонварони табиат аст (навҳа кардани фохтак, хиромидани кабк, пардаи «Ушқ» задани тазавр, ной задани варшон, «Сарви сикӣ» ва «Қолусӣ» задани норӯи булбул, ғев кардани куланг, сафири кабки дарӣ, нокӯс задани лаклак ва табл задани раъд) қарор дорад. Бояд зикр кард, ки дар ин тағаззул сукуту оромие, ки касро ба тафаккур биоварад, нест. Балки нидою садо, гиру мон, ҷасту хез, чунбишу кӯшиш, вазидани бод, чунбидани баргҳои гулҳо, баргҳои дарахтон ва ҷилваҳои дигари табиат дар мусамматҳои Манучехрӣ ҳукмрон аст, ки бечунучаро торҳои дилу ҳисси хонандаро низ ба ғайрон меоварад ва рӯҳбаланду зиндадил месозад.

Вобаста ба тартиби таркиб ва замони шеърӣ дар қисмати ҳазония тағаззулоту мусамматот тасвири макону мавзъ камтар ба назар мерасад. Сабаби ин ҳолат, ба фикри мо, аз камҳаракатӣ, қарорнокӣ, сукути зоҳирии предметҳо ва аз мазмуну маънӣ, таркиби объективӣ, диалектикаи инкишофи фасли ҳазон ё тирамоҳ сар задааст.

Аҳамияти тасвири бадеии макону ҷои муқаррарӣ ва муваққатии предметҳои ҷондору бечон ва ашӯву ҷизҳо дар сахнаи табиат ё ҳастии ҳамдигар он аст, ки Манучехрӣ бо ин роҳ хостааст, муъҷизакорӣ табиатро дар олами зебоиву нафосат ҷилвагар созад. Барои ин кор ӯ зебоии табиатро дар хубтарин ва бузургтарин макону ҳудудҳои ҷуғрофӣ ба мушоҳида гирифтааст.

Дар ин маврид овардани суҳанони олими рус Д.С.Лихачевро лозим медонем, ки гуфтааст: «Фазое, ки муаллиф дар асари худ меофарад, кодир аст хусусиятҳои гуногуни ҷуғрофӣ дар бар кунад: метавонад ё реалӣ ва ё ҳаёӣ бошад» [6, 413].

Дар мусамматҳои Манучехрӣ бошад тасвири маконҳои реалӣ мавқеи намоёне доранд. Як хусусияти умдаи шеър боз дар онҷо аст, ки шоир барои мушаххасу маҳсулар нишон додани фаъолияти ҷонварон ва манзуртар сохтани манзараи табиат ба сифати материали тасвир ба доираи амалиёту фаъолияти инсон муроҷиат кардааст.

Ӯ бо роҳи ташбеҳи паррандагон бо инсон зимнан матлаби дигар ҷиҳати форамии овози мутрибу мубаду мукрӣ, зебоии ҳусни Аёзу Фаҳрӣ ва латофати ғазалҳои Маъмарӣ Узрӣ, мадҳияи Ҳусрӣ ва мусамматҳои худро ба арз расонидааст. Ӯ васфи табиатро ба тамоюли асосии эҷоди худ табдил намуда, ба ин васила мавзӯи табиатро вусъати тамоми бахшид.

Манучехрӣ дар ташбибу мусамматҳои худ зухури падидаҳои табиат, шаклу сурат ва рангҳои манзараҳо, фаслҳои сол, маҳсусан, баҳорон, айёми Наврӯз, ҷашни Меҳргон, ҷузъиёти ҳаракати предметҳои олами набототу ҷамод ва ҳайвонотро бо эҳсоси пок, дарки амиқи шоирона, бо дақиқсанҷиву забардастӣ тавсифу тасвир намудааст, ки онҳо аз ҷиҳати тарзи маъни ва инъикоси воқеа муҳталиф сурат гирифтаанд. Шоир зимни ин ашъори худ ақидаҳои зебоипарварӣ, ҳаётхоӣ, хушгузорию умр барин ғояҳои беҳтарини инсонро ифода ва тарғиб намудааст.

Ба ҳукми ҳулоса метавон гуфт, ки Манучехрии Домғонӣ бо хусусиятҳои мушаххаси назмаш фазилатҳои муҳими идеяию маънавияш ва заковату бароати эҷодкорияш дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ манзалати арзандае дорад. Маҳсули адабии ӯ, ки аз ҷиҳати маънии мазмунҳои барҷаста дорои ваифодаи шакли бадеӣ гуногун аст, мундариҷаи адабиёти асри XI форсӣ тоҷикро пеш аз ҳама бо манзаранигорӣ тавсия дод. Ба ин васила мавзӯи табиатро вусъати тамоми бахшид.

Адабиёт:

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV / Е.Э. Бертельс, Н.А.Болдырев, Н.Н. Османов, Ҳодизода Р. ва дигарон. Қ. 2. – Душанбе: Дониш, 1976. – 346 с.
2. Бертельс Е. Э. Шарҳи форсӣ дар Бухоро. Маҷаллаи «Паёми нав», шумораи 2. – Техрон.
3. Бобоев А. Мавзӯ ва сабки ашъори Манучехрӣ. – Душанбе: Дониш, 1990. – 127 с.
4. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – Л.: Художественная литература, 1971. – 413 с.
5. Манучехрии Домғонӣ. Девон / бо кушиши Дабири Сиёкӣ / Чопи нахуст. – Техрон, 1324. – 140 с.
6. Манучехрии Домғонӣ. Тағаззулот Садои Шарқ, №5. – Душанбе, 1979.

Калидвожаҳо: адабӣ, ҳассосият, ҳудиносоӣ, лирикаӣ манзаравӣ, мусаммат, табиат, шоир, тавсиф, муҳаққиқ.

Аннотация**БЛЕСК И ВОСПЕВАНИЕ ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МАНУЧЕХРА ДОМГОНИ**

В данной статье отражается пейзажная лирика известного персидско-таджикского поэта Манучехра Домғони. Автор статьи считает что Манучехр Домғони единственный поэт, который имеет особенные взгляды к природе и сранивает её с жизнью человека. Также в статье приведены примеры зарубежных востоковедов и сырственников поэта которые высказались о его произведениях.

Ключевые слова: литературно, эмоциональность, самознание, пейзажная лирика, природе, поэт, описание исследователь.

Annotation**REFLEXION AND PRISE OF NETURE IN POEMS OF MANUCHEHRI DOMGHONI**

This article considers the lyrics of landscapes of the well-known poet of the Tajik-Persian Manuchehrii Domghoni. Manuchehri Domghoni is the only poet who has a particular look to the nature and he compares the life of the human with the nature. And also in this article bringing an example about the opinion of the oriental poets and and also about curkent poets this composition.

Keywords: literary, emotional, selfknowledj, landscape, lyrics, nature, poet, description, researcher.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимов Фарҳод, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: Восиева Р. Қ.

Сведение об автор: Раҳимов Фарҳод, магистрант второго курса филологического факультета ТГПУ им. С. Айнӣ.

Научный руководитель: Восиева Р. К.

About the author: Rahmov Farhod, the second year master of the faculty of philology TSPU named after S. Aini.

Scientific leader: Vosieva R. Q.

ХУДОЙ ШАРИФ ВА НАҚДИ ШЕЪРИ ГУМАНИСТИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Проблемаи нақди шеъри адабиёти муосири тоҷик вазифаи ҷонии мунаққидон ба ҳисоб меравад. Садриддин Айнӣ ба мунаққидони осори классикӣ ва муосири тоҷик мурочиат намуда, таъкид карданд, ки осори назмиву насрии адабиёти ҷадидро мӯшикофона таҳлил намоянд.

Нақди адабиёти муосири тоҷик бо асарҳои таҳлилии Соҳиб Табаров. Муҳаммадҷони Шакурӣ, Атахон Сайфуллоев, Хуршеда Отахонова, Маъруф Рачабӣ, Аламхон Кучаров ва дигарон инъикоси худро ёфта, барои бехтару хубтар шудани сатҳи сифати асарҳои бадеӣ хизмати арзандаро анҷом додаанд. Адабиётшинос Худой Шариф на танҳо ба масъалаҳои марбут ба адабиёти классикӣ инчунин ба осори шоирону нависандагони муосир низ таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Ин олими пухтакори нуктасанҷ дар гули умри пурбаракати хеш на танҳо таҳқиқи масъалаҳои назарияи адабиёти классикӣ ва таърихи адабиёти гузаштаву муосири тоҷикро анҷом додааст, инчунин ба бештари он шарҳи илмию назарӣ навишта, моҳияти эҷодӣ бадеӣ ва раванди рушди марҳалаҳои адабиёти тавассути ҳунари асил бозгӯ гардонидааст. «Вай дар доираи меъёрҳои адабӣ масъалаҳои назарию эстетикӣ таҳаввулотӣ назму наср ва равандҳои адабиёти дар асоси эҷодиёти адибони ҷудогона таҳқиқ карда, аз рӯйи принципҳои адабиёт онҳоро баҳогузорӣ намуда, ҳусну кубхи офаридаҳои бадеиро саҳеҳ ва равшан ошкор сохтааст. Чунин тарзи муносибат аз омӯзиши амиқ ва ҳамҷонибаи осори классикӣ тоҷику форс, адабиёти ҷаҳонӣ ва таҳқиқи умдатарин муаммоҳои адабӣ сарчашма гирифта, ба дарёфти назария ва эстетика пайванд гардидааст» [1, 9].

Худой Шариф зимни нақди осори манзум ё мансури адиб ба масъалаҳои мубрами адабиётшиносӣ таваҷҷуҳ намуда, ба ҷаҳонбинӣ, истеъдод, маҳорат, ҷустуҷӯ ва навоҳарии адиб баҳои воқеӣ медиҳад. Адабиётшинос Муҳаммадҷон Шакурӣ воқеъбинона баҳодиҳии Худой Шарифро ба маҳорати адиб баҳои баланд дода, таъкид мекунанд, ки «Худой Шариф хоҳ аз адабиётшиносию танқиди гузашта сухан ронад, хоҳ масъалаҳои адабиёту танқиди муосирро аз назар гузаронад, нишонаҳои конкретии инкишофи таҳаввули протсессҳои меъёрад, ба рӯйдодҳои адабӣ ва илмӣ муносибати конкретии таърихӣ зоҳир карда, моҳияти иҷтимоӣ ва ғоявӣ эстетикӣ онҳоро чун ҳодисаи ба худ ҳосе ошкор намудан меҳаҳад» [5, 3-4].

Дар аксари мақолаҳое, ки дар маҷмӯаҳои «Шоир ва шеър», «Ҷилои ситораҳо», «Услуб ва камолоти сухан» ҷойгир шудаанд, ҳамин принсипи таҳқиқгарии Худой Шарифзодаро мушоҳида намудан мумкин аст. Дар маҷмӯаи «Услуб ва камолоти сухан» донишманди некӯсияр мақола ва пажӯҳишҳои ҷаҳонӣ, ки ба адабиёти муосир бахшида шудаанд, бештар ҷой дода, дар ҳар кадоми он моҳияти ҳастии адабиётро бо тарзи хос таҳлил карда, асарҳои адибони тоҷикро дуруст нақд баррасӣ кардааст. Маҷмӯаи мазкур аз ду қисм иборат буда, дар қисми якум мақолаҳое ҷамъ оварда шудаанд, ки мавзӯи баҳси онҳо масъалаҳои назарияи адабиёти классикӣ тоҷик мебошад. Дар қисми дуюм нигоштаҳое ҷой дода шудаанд, ки дар онҳо масъалаҳои умдаи адабиёти муосири тоҷик ва эҷодиёти баъзе адибони соҳибзабон ва баркамолӣ тоҷик ба доираи таҳқиқ кашида шудаанд.

Дар мақолаҳои «Мазмун ва шакл дар шеъри имрӯзи тоҷик», «Анъанаи адабӣ ва ҷустуҷӯи эҷодӣ», «Қаломӣ шеърӣ ва қаломӣ бадеӣ», «Таҷдиди назар ба адабиёти шӯравӣ», «Таърихи адабиёт ва афкори ҷадид», «Масоили маърифат ва ҳунар дар адабиёти шӯравӣ тоҷик», «Озурдагон ва умедворон», «Таҳаввулотӣ услубӣ дар адабиёти муосири тоҷик», «Сухан аз адабиёти миллии тоҷик», «Инсон дар марзҳои шеъру шоирӣ», «Миллият ва сиёсат дар адабиёти аҳди шӯравӣ», «Бунёди гуманистӣ шеъри Мирзо Турсунзода», «Дар бораи арзишҳои адабиёти замони шӯравӣ» ва ғ. адабиётшинос кӯшиш ба ҳарч додааст, то масъалаҳои нақди адабӣ, моҳияти ҷараёнҳои адабӣ ва равишҳои нав пайдо кардаи адабиётро равшану возеҳ баён намояд. Дар ин таҳқиқот адабиётшинос кӯшидааст, ки бештар масъалаҳои назму насри муосирро мавриди пажӯҳиш қарор дода, оид ба таҳаввули шакли мазмуни баъзе жанрҳои адабӣ, сабку услуби адибони муосир, ҷанбаи миллии гирифтани насри бадеии тоҷик, вазъи имрӯзаи қаломӣ бадеӣ, зарурати таҷдиди назар ба адабиёти давраи шӯравӣ тоҷик ва масъалаҳои дигарӣ эҷодӣ бадеӣ ихроҷи назар намояд.

Худой Шариф доир ба эҷодиёти адибони тоҷик устод Садриддин Айнӣ, Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор Сафиева, Гулназар Келдӣ ва дигарон, ҷараёни инкишофи

адабиёти тоҷик дар марҳилаҳои гуногун мавриди таҳқиқ қарор дода, маҳорат ва истеъдоди фитрии ин адибон муайян намуда, нақши онҳоро дар пешрафти адабиёти тоҷик муайян намудааст.

Худой Шарифзода дар мақолаи «Бунёди гуманистии шеъри Мирзо Турсунзода» аввалан ба масъалаи сиёсӣ- иҷтимоии охири садаи XIX ва ибтидои асри XX таваҷҷӯҳ намуда, низмои сиёсӣ иҷтимоӣ ва вазъи илмию фарҳангии ҷомеаи онвақтаи аморати Бухоро мавриди таҳлил қарор дода, сипас ба масъалаи мавзӯи шеъри ин замон таваҷҷӯҳ намудааст. «Дар даҳсолаи аввали аҳдишуравӣ самти ҷустуҷӯҳои навиҳо афзуд ва асаротиин ҷустуҷӯи мазмуну шакли нав дар шеъри Садриддин Айни ва ҳам қиссаву романҳои ӯ пайдост» [2, 288].

Муҳаққиқ ба хулоса омадааст, ки дар охири солҳои 20-уми асри XX насли нав – парварадаҳои мактаб ва ҷомеаи шуравӣ ба фаъолият шуруъ карданд, ки онҳоро он замон насли комсомол меномиданд. Ба ингуруҳ шоирон Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар, Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил ва дигарон шомил буданд. «Ин адибон аз истифодаи суннатҳо дар масъалаҳои мазҳабӣ, фалсафӣ, ирфонӣ худдорӣ карданд ва дар натиҷаи бунёди гуманистии адабиёт ҳам равиши дигар гирифт» [2, 288].

Дар мақолаи «Суруди Ватан» Худой Шарифзода мулоҳизаҳои Мирзо Турсунзодаро роҷеъ ба шеърӯ шоирӣ таҳқиқ карда, назари ин шоири ватандӯстро доир ба мақоми шеър дар ҷаҳони адабӣ ва дар рушди адабиёт арзёбӣ намудааст. Дар ин мақола андешаҳои шоир ба таври возеҳ ва равшан шарҳ ёфтааст. Дар баробари ин адабиётшинос ба ашъори ватандӯстонаи Мизо Турсунзода баҳои воқеӣ дода, маҳорати шоирро дар инкишофи жанри дoston муҳим мешуморад.

Худой Шарифзода зимни баррасии достони «Ҳазон ва баҳор»-и Мирзо Турсунзода бахулоса меояд, ки назми адабиёти шуравӣ бешак побанди сиёсати замон буд ва Мирзо Турсунзода фарзанди замони хеш аст, аз ин рӯ бояд замони қуҳнаву навро қиёс мекард ва бартари замони шуравиро нишон меод ва бадбахтии мардум аз дасти амиронӣ мири ғаддор буд:

*Яке урён яке ғардида нолон,
Дигар дар куча дар ҳоли парешон.
Яке ғашта ҷудо аз молу анвол,
Дигар монанди мурғи бе ҷувар бол.*

Ба андешаи адабиётшинос «чунин тарзи андеша дар партави мафкураи ҳоким ба ҳадди охири муболиға ва муҳобот расида, то андозае раҳму шафқати муқаррарии инсонро пушонид ба мафкураи иҷтимоӣ табдил меёбад» [2, 292].

Вакте ба таҳлили достони «Ҳасани аробакаш мепардозад мунаққид хулоса мекунад, ки «гуманизми суннатӣ ва мардуми некӣ қардан ба наздикон, ғамхорӣ ва дастгирӣ, бадбинии зулму зулмӣ ва мутлақияти ҳокимият мебошад» [2, 293]. Ба андешаи муҳаққиқ шоир ба ҳамин мақсад Ҳасани соҳибӣ аспу аробаро ба ҳаёти қолхозӣ мутобиқ менамояд, яъне яккагардӣ озодии ҳақиқӣ нест. Чунин озодӣ, ки Ҳасан барои худ тасаввур мекард ба ормонҳои иҷтимоии ягонагии ҷамъият мувофиқ набуд. Аз ин хотир то Ҳасан ба ҳаёти қолхозӣ намеравандад, ишқи ӯро Садаф қабул намекунад. «Инсон то шахсияти ҷамъиятӣ, аъзои ғуруҳи иҷтимоӣ набошад, хушбахтиро наметавонад дарёбад. Ин ақида пояи асосии гуманизми сотсиалистӣ мебошад» [2, 294].

Муҳаққиқ ва адабиётшинос Худой Шариф андешаҳои роҷеъи перомони шеъри машҳури М.Турсунзода «Шоиро» баён намуда. Таъкид мекунад, ки шоир дар ҳонаводаи деҳқони деҳотӣ таваллуд шуда ва тарбия гирифтааст ба инсон дар ҳама асарҳои бо қамолӣ лутфу меҳрубонӣ суҳан меғӯяд.

Ба андешаи муҳаққиқ шеъри «Офарин дил!» дорои садоқат меҳрубонии самимӣ аст, ки далели дигарест аз тиннати поки Мирзо Турсунзода:

*Офарин дил, занги аввалро надодастӣ ҳанӯз,
Дар мақомат бетанаффус истодастӣ ҳанӯз,
Меҳурӣ ғамҳои оламрову шод астӣ ҳанӯз,
Андаруни отаиӣ, оҳаниҳод астӣ ҳанӯз...*

Худой Шариф силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон»-ро баррасӣ намуда, таъкид мекунад, ки дар шеърҳои «Рӯди Ғанг», «Тоҷмаҳал», «Боғи муаллақ» «дарку эҳсоси бағоят нозуки набзи зиндагӣ, ҳусни табиат ва рози одаи асоси инсонии шеъри Мирзо Турсунзода мебошад» [2, 296].

Дар атрофи шеъри «Сайёҳи Ҳинд» мунаққидони зиёде андешаҳои роҷеъи баён қардаанд. Мирзо Турсунзода бо ҳунари ба ҳуд хос аз рӯзгори қӯдаки ҳуде, ки дар соҳили баҳри қабуд

барои пайдо намудани кути лоямате пойафзоли роҳгузаронро пок мекард тасвир шудааст. Ва шоир бо афсус ба ин ҷаҳонгарди ҷавони кобулӣ мурочиат мекунад:

*Эй ҷаҳонгарди ҷавони кобулӣ,
Кӯдаки хурдию дар ҳукми гулӣ...
Дар хийбон улфати ғам мешавӣ,
Пеши пой нокасон ҳам мешавӣ.*

Мунаққид ба хулоса меояд, ки шоири инсондӯст меҳонад, ки ин ҳолати гадоии кудакон аз миён бардошта шавад ва барои намунаи саодатмандии кудак аз вазъи кишвари ҳудаш мурочиат мекунад» [2, 299].

Худой Шариф зимни таҳлилу баррасии шеърҳои зикршудаи Мирзо Турсунзода ба осори шоир баҳои баланд дода, таъкид мекунад, ки шоир дар саросари эҷодиёташ ба тасвири воқеии зиндагӣ мурочиат мекунад, пой дар заминаи инсондӯстии урфии тоҷикӣ устувор ниғаҳ медорад.

Худой Шарифзода ашъори Мирзо Турсунзодаро мавриди пажӯҳиш қарор дода, нақши барҷастаи шоирро дар рушди назми муосири тоҷик воқеъбинона муайян намуда, ба шахсияти эҷодии вай баҳои баланд додааст

Адабиёт:

1. Раҳмонзода А. Адабиёт бояд ҳамқадами замон бошад // Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 2016. – №3 (1818). – С.9.
2. Шарифзода Х. Маънавият ва ҷаҳони зоҳирӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 351 с.
3. Шарифов Х. Услуб ва камолоти сухан. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 172 с.
4. Шарифов Х. Шоир ва шеър. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 1998. – 216 с.
5. Шукуров М. Пайванди дирӯз ва имрӯз // Дар китоби Худой Шарифов «Услуб ва камолоти сухан». – Душанбе: Ирфон, 1985. – 173 с.

Калидвожаҳо: андешаҳои инсондӯстона, гуманизм, нақди адабӣ, мунаққид, шеър, шоир, таҳлил, рушди назм, адабиётшинос, тасвир воқеӣ.

Аннотация

СВЯТОЙ БОГ И КРИТИКА ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

В данной статье автор высказывает свое мнение о вкладе литературоведа и критика Худой Шарифа в признание гуманистической поэзии Мирзо Турсунзаде и приходит к выводу, что критический литературовед, рассматривая гуманистическую поэзию Мирзо Турсунзаде, приходит к следующему выводу о том, что большинство стихотворений поэта затрагивают тему человечества. В ходе анализа и рецензирования стихотворений «Шойро», «Песня о Родине», «Индийский путешественник», «Река Ганг», «Таджмахан», «Сад Муаллак» делается вывод о том, что поэт выразил свои гуманитарные мысли.

Ключевые слова: гуманитарные идеи, гуманизм, литературные деньги, критик, поэзия, поэт, анализ, развитие поэзии, литературный критик, реальный образ.

Annotation

THE HOLY GOD AND CRITICISM OF HUMANISTIC POETRY OF MIRZO TURSUNZODA

In this article, the author expresses his opinion on the contribution of the literary scholar and critic Khudoi Sharif to the recognition of the humanistic poetry of Mirzo Tursunzade and comes to the conclusion that a critical literary critic, considering the humanistic poetry of Mirzo Tursunzade, comes to the conclusion that most of the poet's poems touch on the theme of humanity. During the analysis and review of the poems "Shoiro", "Song of the Motherland", "Indian Traveler", "Ganges River", "Tajmahal", "Muallak Garden", it is concluded that the poet expressed his humanitarian thoughts.

Keywords: humanitarian ideas, humanism, literary money, critic, poetry, poet, analysis, development of poetry, literary critic, real image.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллозода Муҳаммадҷон Идрис, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 907127376

Рохбари илмӣ: н.и.ф., дотсент Мирзоалиева А. Ш.

Сведения об авторе: Абдуллозода Муҳаммадҷон Идрис, магистрант второго курса факультета таджикской филологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Аини. Телефон: +992 907127376

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Мирзоалиева А. Ш.

About the author: Abdullozoda Muhammadjon Idris, a second-year master's student of the Faculty of Tajik Philology of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. Phone: +992 907127376

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Mirzoaliev A. Sh.

Бобизода Раҷабгули Солеҳ,
магистранти соли дуҷуми факултаи филологияи тоҷик

ВОҚЕИЯТИ ЗАМОН ВА ТАҲАВВУЛИ МУҲТАВОИ НАЗМ ДАР АДАБИЁТИ ИБТИДОИ АСРИ XX

Аз солҳои 80-90-уми асри XIX сар карда адабиёти форсӣ дар каламрави аморати Бухоро ҷараёни худро тағйир дода, ба хусус аз нигоҳи мӯҳтаво ва мавзӯ ба дигаргуниҳои сифатӣ рӯ ба рӯ омад. Ин гуна тағйир таҳаввул бо сар даровардани нишонаҳои сармоядорӣ ба минтақа вобастагӣ пайдо кард. Кам ӯ беш намунаҳои адабиёту фарҳанги аврупоӣ-русӣ боиси таваҷҷуҳи табақаи фарҳангӣ мегардад. Гузашта аз ин, аз нигоҳи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар ин айём воқеаҳои падид омаданд, ки барои равшанфикрони Бухоро падидаи нав маълум мешуданд.

Аз ин ҷост, ки ин руҳдодҳо бо мурури замон ба навиштаҳои маорифпарварон, масалан Аҳмади Дониш ворид гардиданд. Яъне, ҳамин ҳодисаву руҳдодҳо гоҳо дар шакли падидаҳои адабӣ пайдо шуда, шеърро насро сервоқеа, сермочаро ва сермавзӯ сохтанд. Азбаски ҷомеа рӯ ба сармоядорӣ оварда буд, равшанфикронро зарур буд, ки ба воситаи эҷодашон мардумро ба навиғариҳои ҷомеаи сармоядорӣ, ки пояш молу сарват аст ва ҳамзамон ба пешрафтҳои иқтисодиву фарҳангии Аврупо ва Ғарб ошно месохтанд [1, 7]. Чунин ҳолат дар адабиёт ҷараёнҳои тозаро падид овард, ки дар ин миён ҷунбиши маорифпарварӣ арзи вучуд кард ва ба як неҳзати фарҳангӣ табдил ёфт.

Адибони маорифпарвар бештар дидаву шунидаҳои худро ташвиқу тарғиб намуда, кӯшиш карданд, ки ҷомеаи дарҳобмондаи Бухоро ба «воситаи навиштаҳои беҳтарин созанд ва барои қабулонидаи андешаҳои беҳтарин доштани зиндагии мардуми кишварҳои аврупоиро ташвиқ намоянд» [3, 8].

Дар ҳамин замина, китобҳои саҳхатномаву сафарнома навишта шуданд, шеърҳои оҳангҳои ғарбидошта эҷод гардиданд, ташвиқу тарғиби мактаби усули нав, маорифи нав боло гирифт ва дар натиҷа адабиёт падидаи навгароӣ касб намуд. Чехраҳои намоёни ин адабиёт дар шахси Садри Зиё, Абдуллоҳи Фитрат, Муҳаммадхусайни Хатлонӣ, Тошхӯҷаи Асирӣ, Нақибхон Туғрал, Мирзо Сироҷи Ҳаким, Абдуллоҳи Мунзим, Сиддиқхӯҷаи Аҷзӣ, Зуфархон Ҷавҳарӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, Садриддин Айний ва амсоли онон анъанаи Аҳмади Дониш ва шогирдонӣ ӯ – Шохин, Возех, Савдо, Садри Сарирро идома дода, ҷанбаи маорифпарварии адабиётро инкишоф доданд. Дар эҷодиёти адибони номбурда реализми маорифпарварӣ, ки аз Аҳмади Дониш оғоз дида буд, бақувват гардид. Ҳамин айём адабиёт ранги публисистӣ ба худ гирифта, ҷиҳатҳои тавсири не, балки нақши онро ба ҷои аввал гузошт. Яъне, адабиёт бештар сари мавзӯҳои бахс ороост, ки умри дарозе надоштанд ва дар инъикоси онҳо ҳунари зиёди нависандагӣ ба қор намерафт. Мушаххасият мавзӯ буд, аммо дар фардияти инсон бадеӣ қостагӣ ба мушоҳида мерасид. Аз ин рӯ, вақте ки чехраҳои адабии ин давронро таҳти баррасии адабиётшиносӣ қарор медиҳем, мебинем, ки дар офаридаҳои онҳо маводи тозаву асили бадеӣ камтар ба назар мерасад, балки онро сарнавишташон, рӯзгорашон, саҳхатҳои онҳо, афкори ақидашон беҳтару равшантар муаррифӣ менамоянд.

Дар мавриди мақому мартабаи адабию эҷодии Аҳмади Дониш устод Х. Асозода андеша ронда дуруст таъкид менамоянд, ки Аҳмади Дониш маорифпарвар аст ва воқеанависи сатҳи баландест. Осораш ҷанбаи таърихӣ-иҷтимоӣ дорад. Сиёсатманди хуб аст ва ба сабаби ин ки осораш дар шакли дастнависҳои муаллиф қарор дорад ҷопи типографӣ нашудаанд, шахсияти ӯ аз доираи Осиёи Миёна берун намебарояд (*Аҳмади Дониш дар давраи шӯравӣ таҳқиқ гардид ва ба сифати шахсияти адабиву таърихӣ муаррифӣ шуд*). Фарз кардем, Бедил дар Деҳлӣ рӯзгор медида, эҷод менамуд, аммо дар Бухоро пайравон ва муқаллидони худро пайдо намуд [4, 198].

Дар мадрасаҳои Бухоро бахши Бедилро панҷ сол таълим медоданд ва маҳфилҳои бедилхонӣ доир мекарданд. Аз ин ки аксари таълимдидагон мадрасаҳои Бухоро, ки ба сифати адиб шинохта шудаанд, ба Бедил майл пайдо кардаанд ва ӯро тақлид намудаанд ӯ аз ҷиҳати ҷиҳати инкишоф додаанд. Чунин ақидаро дар мавриди Аҳмади Дониш баён кардан душвор аст. Аз ин ҷост, ки ӯ бо осораш дар марказҳои форсизабон, монанди Эрон, Афғонистон номаълум мондааст (*Сабабаширо дар боло ибраз доштам – ҷоп нашудани осораи*). Ҳол он ки Аҳмади Дониш дар он айём яке аз ситорашиносони варзидаи миёни табақаи фарҳангии Бухоро шӯҳрат дошт.

Айни аз Дониш ҳунари нависандагиро меомӯзад, ки асосан воқеаҳои дуруст баён кардан мебошад. Баъзе пайравони Аҳмади Дониш агар дар оғоз исломгаро бошанд, баъд аз ошноӣ бо

«Наводирулвакоъ» монанди Мунзим маорифпарвар шуданд. Абдуррауфи Фитрат исломгаро буд, аммо дар Истамбул маорифпарвар шуда, зери таъсири ақидаҳои пантуркистӣ монд. «Мунозира», «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ» асарҳои маорифпарварианд, на сирф бадеӣ. Баъд аз бозгашт ба Бухоро, соли 1914, Фитрат худро ҳамчун олим, файласуф ва донандаи хуби назарияи Ислом муаррифӣ кард. Аммо, ба хусус баъд аз пирӯзии Инқилоби халқии Бухоро туркпарастӣ ашаддӣ шуд ва ҳамчун чехраи дурӯя шӯҳрат пайдо кард. Садриддин Айнӣ аз оғози эҷод ҳамчун маорифпарвар монд ва баъд аз Инқилоби Октябр, то соли 1920, дар андешаи он шуд, ки барои амалӣ сохтани ҳар коре, мардумро бояд босавод сохт ва таъкид намуд, ки қавми беилм мурдари менамояд. Агар дар байни солҳои 1910-1920, маорифпарварони ҷадидшуда, бо чанд рӯй худро нишон дода бошанд, С.Айнӣ дар ҳамон ҳолати якрӯягӣ боқӣ монд. Дар «Таърихи Инқилоби фикрӣ дар Бухоро» (1917) амиру раису қозиву муллоҳои мутаассибро мазаммат кард ва илман исбот намуд, ки ба кадом роҳ мешавад, ки инқилоби фикриро ба роҳ монд. Ҳамчунин бисёре аз ҳаммаслакони худро бо рафторҳои ношоямашон ифшо сохт ва парда аз рӯи онҳо бардошт. С.Айнӣ таъкид менамояд, ки ба хусус дар сиёсат амали дурӯягӣ нашоёд. Ҳамин падидаи дурӯягӣ Фитратро ҷисман аз байн бурд, Файзуллоҳ Ҳоҷаевро ҳам. Шарифҷонмахдум дувумин қозӣ аст, ки С.Айнӣ ба шахсияти ӯ эҳтиром мегузорад. Шарифҷонмахдум қозии равшанфикр буд ва монанди қозӣ Садри Сарир адолатпеша буд, аммо ба андешаи ин ки муқаддасоти ватан аз даст меравад, сохтори навро дар Бухоро напазируфт ва бо ин далел дертар, соли 1932, кушта шуд. Яъне, дар он айём, якрӯя будан ҳам баъзе шахсиятҳои эҷодиро аз марг наҷот дода натавонист. Ба ин ҳолат С.Айнӣ ҳам дучор меояд, ки баъдтар дар ин боб баҳс хоҳем кард. Ба ҳар навъе ки буд, чи Фитрат ва чи Садри Зиё барои миллат нишонӣ боқӣ гузоштанд. Осори Садри Зиё ва Фитрат то ҳанӯз моҳияти донишдиҳии худро гум накардаанд, балки эҳтиёҷи табақаи фарҳангӣ ба ин осор торафт афзоиш меёбад.

Мирзо Сирочи Ҳаким ҳам маорифпарвар монд. «Тӯҳафи аҳли Бухоро» осори сирф бадеӣ набошад ҳам, дар заминаи нақли дидаву шунидаҳои муаллиф аз кишварҳои Аврупоиву Ғарб, Эрону Афғонистон дорои аҳамияти ҷаҳоншиносӣ, равшангарой, таърихӣ ва ҷуғрофиёӣ хоҳад буд. Заҳматҳои мактабқушоиву маорифпарварии Сиддиқхочаи Аҷзӣ, Абдулвоҳид Мунзим боз солиён мавриди таҳқиқи соҳаи педагогикаи нав қарор хоҳад гирифт. Ҳунари ҳаттотии Ҳоҷӣ Ҳусайни Хатлонӣ нотақдор менамояд. Накибхон Туғрал бо ғазалҳои ҷонбахшаш ҳамеша боиси таваҷҷуҳ аст [6, 9].

Чунон ки мебинем, намоёндагони адабиёти ду даҳсолаи қарни XIX ва ду даҳсолаи аввали асри XX ҳар кадом дар ҷойи худ аст. Нақши осори онҳоро дар инкишофи баъдии адабиёти тоҷик инкор кардан мумкин нест. Муҳити сиёсӣ, иҷтимоӣ, адабӣ ва фарҳангии ибтидоӣ асри XX дар даврони амирсолорӣ дигар хел адибонро тарбия карда наметавонист. Дар маҷмӯъ адабиёти ин давронро адабиёти маорифпарварӣ номидан дуруст мебошад. Дар ин даврон адабиёт аз нигоҳи мавзӯӣ ранги тоза гирифт ва барои инкишофи адабиёти даврони шӯравии тоҷик замина муҳайё сохт. Ин раванд дар ду-се даҳсолаи баъдии адабиёти шӯравии тоҷик идома ёфта, рӯ ба инкишофи сифатӣ меорад.

Дар хусуси адабиёти ин давра андешаи рондаи устод Р.Ҳодизода менависанд: «Дар жанрҳои адабӣ ва нормаҳои санъати анъанавии адабиёти классикӣ дар адабиёти ин давра тағироти қалоне ба вучуд наомад. Аммо дар услуби эҷодӣ, системаи образҳо ва услуби тасвири бадеии адабиёти равиӣ пешқадами ин давра табодули намоёне рӯй дод, ки вай адабиёти ин давра, ҳарчанд аз ҷиҳати ҳаҷму миқёс набошад ҳам, аммо бо роҳи навии услуби эҷодӣ аз адабиёти классикӣ ба қуллӣ фарқ мекунонд ва ба як пояи баланди бадеию ғоявӣ мегузошт [8, 65].

Дар ин давра тағйир ёфтани тамоюлоти эстетикӣ, таҷдиду таҳаввули ҷараёни бадеӣ ҳолати табиӣ буда, бештар ин тағйироту дигаргунӣ бо тақозову талаботи ҳаёти воқеӣ, вусъат ва рушди шуури иҷтимоӣ, таъсири мутақобили афкори фалсафӣ ва зебошиносӣ, тағйиру тақомули ҷаҳонбинии эҷодкор падид омадааст. Дар ин поя тағйири мазмуниву шаклии ғазалу қасида, маснавию қитъа, тарҷебанду таркиббанд, шаклҳои мусаммат, мутсаод ва мазмунан бори ғоявии иҷтимоӣ бар дӯш ҳама намудани онҳо далели ба тағйирот дучор омадани мазмуни истилоҳию таърихӣ жанр набуда, балки омилҳои муҳими ривочу раванги доимию муҳаррикии жанрҳо дар раванди адабӣ мебошад. Дар ин ҳолат жанр на ҳамчун категорияи таърихӣ зухур менамояд, балки дар худ динамикаи инкишофи навҳои адабиёти мутасам менамояд ва дар алоқамандӣ бо ҳамдигар маҷрои умумии ҷараёни адабиёти таҷассум менамоянд. Замина ва омилҳои асосие, ки боиси ба вучуд омадани жанрҳои нави шеърӣ гардиданд, эҳё ва таҳаввулу таҷдиди шаклҳои суннатии назмро тақозо намудаанд, бевосита ба ҳодисаи бозгашти адабӣ, тағйирпазирии қонуниятҳои дохилии ҷараёни адабӣ, тағйири функсияҳои жанрҳои адабӣ, тадриҷан дигаргуншавии ҷаҳонбинӣ, диди адабиву эстетикӣ адибони давра, оғози ҳаракати иҷтимоӣ ё худ саршавии ҷараёни маорифпарварӣ ва нуфузи тадриҷии он ба адабиёти бадеӣ, рӯчӯ намудан ба асолати мӯҳтаво, мазмуну

гоя ва сабку услуби ниёгон, таъсирпазирӣ аз адабиёти пешқадами Аврупо ва Руссия, дигаргуниҳои ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ маънавӣ ва маърифӣ, ташаккули корхонаҳои саноатӣ саноати сабук, таъбу нашри матбуоти даврӣ ва тавассути онҳо эълон гардидани маҳсули эҷодии адибони давр, синтези элементҳои анвои жанрҳои бадеии адабиёти Аврупо ва жанрҳои анъанавии адабиёти мумтоз, робитаҳои адабии минтақавӣ дохилию хориҷӣ, таъсири нуфузи адабиёти маорифпарварӣ ва ҷадидияи рус, тотор, турк, озар, форс, араб, афғон ва адабиёти турки усмонӣ, нуфузи реализми маорифпарварӣ ва тарзи воқеънигорӣ дар назму наср, рӯйоварӣ ба эҷодиёти даҳонакии халқ ва тадоруки навсозии услуби эҷодӣ аз ҷумлаи омилҳои муҳимест, ки на танҳо мазмуну мундариҷа, балки барои тағйири шаклу сохтори жанрҳои лирикиро таъмин намуд.

Адабиёт:

1. Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. – Душанбе: АФТ. Институти фалсафа ва ҳуқуқ, 1994.
2. Айни С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. Куллийт. Ҷ. 14. – Душанбе: Матбуот, 2005.
3. Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Адиб, 2010.
4. Асозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав). – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014.
5. Мирзозода Х., Сайфуллоев А., Абдуманнонов А. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Назму насри солҳои 20. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1984.
6. Нақибхон Туғрал. Гиёҳи меҳр. – Душанбе: Ирфон, 1986.
7. Ҳайрат. Ашъори мунтахаб. – Душанбе: Нашрдавтоҷ., 1964.
8. Ҳодизода Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XIX. – Душанбе: Дониш, 1968.
9. Шохин. Ашъори мунтахаб. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1960.

Калидвожаҳо: назм, вуқуъгарой, иҷтимоӣ, робитаҳои адабӣ, адабиёти тоҷик, мазмун, Мунзим, Айни, назари танқидӣ.

Аннотация

РЕАЛЬНОСТЬ ВРЕМЕНИ И ПЕРЕОБРАЗОВАНИЕ ПОЭЗИИ В ЛИТЕРАТУРЫ НАЧАЛО XX ВЕКА

В данной статье рассматриваются проблемы переобразования содержания поэзии в литературы начало XX века. Автор отмечает ряд факторов формирующих почву для развития реалистической тенденции в поэзии названного периода. Кроме того в статье отмечается несколько литературные и культурные факторы, влияющие этому процессу. Действительно, на ряду с национальными традициями, формирование и развитие процесса литературных связей несомненно влияло на развитие новых тенденций и переобразования содержания поэзии в литературе начала XX века. В это время жили и творили такие поэты- новаторы как Мунзим, Аджи, Айни и другие. В их поэзии преобладало критический взгляд в изображении политической и социальной действительности того времени. Эти начинания стали главной причиной развития реалистических мотивов в поэзии, углубления критического взгляда в литературе того времени. Эти тенденции успешно развивались в последующие этапы развития таджикской литературы.

Ключевые слова: поэзия, реализм, социальный, литературные связи, таджикская литература, содержание, Мунзим, Аджи, Айни, критический взгляд.

Annotation

THE REALITY OF THE TIME AND THE TRANSFORMATION OF POETRY INTO LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

This article discusses the problems of transforming the content of poetry into literature at the beginning of the twentieth century. The author notes a number of factors that form the basis for the development of a realistic tendency in the poetry of this period. In addition, the article notes several literary and cultural factors influencing this process. Indeed, along with national traditions, the formation and development of the process of literary connections undoubtedly influenced the development of new trends and transformations of the content of poetry in the literature of the early 20th century. At this time, such innovative poets as Munzim, Adzhi, Aini and others lived and worked. Their poetry was dominated by a critical view in depicting the political and social reality of that time. These undertakings became the main reason for the development of realistic motifs in poetry and the deepening of the critical view in the literature of that time. These trends successfully developed in subsequent stages of the development of Tajik literature.

Keywords: poetry, realism, social, literary connections, Tajik literature, content, Munzim, Adzhi, Aini, critical view.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобизода Рачабгули Солех, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: д.и.ф., профессор Салихов Ш.А.

Сведения об авторе: Бобизода Раджабгули Салех, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Салихов Ш.А.

About the author: Bobizoda Rajabguli Saleh, second-year master's student of the Faculty of Tajik Philology of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini.

Scientific supervisor: Doctor of Philology, Professor Salikhov Sh.A.

**МАСЪАЛАИ ТАРБИЯИ ОИЛАВӢ ДАР «ҚОБУСНОМА»-И
УНСУРУЛМАОЛИИ КАЙКОВУС**

Кайковус ба қувваи таълиму тарбия боварии комил дошт. Ба ақидаи Кайковус мақсади таълиму тарбияи тифлро ба зиндагии шоиста тайёр намудан ва дар ӯ ахлоқи нақў табиъ кардан аст. Барои дуруст таълиму тарбия гирифтани фарзанд ӯ барномаи зерини таълимиро пешниҳод кардааст: қуръон, ахлоқ, адаб ва дониш. Мувофиқи ақидаи ӯ инсон як қисми табиат аст. Ӯ яке аз қисматҳои басо хурди дунёст. Бо вучуди инсон ҳамчун махлуқи соҳибакл метавонад дар худ олами рӯизаминӣ ва осмониро дар ягонагии том таҷассум кунад. Аз ин ҷиҳат инсонро метавон ҷаҳони бузург номид. Кайковус бо қувваи беохири хираду дониши инсон боварии комил дошт. Ӯ бо боварӣ гуфтааст, ки инсон қодир аст ҳама чизро донанд ва аз худ намояд, ғайр аз Худо. Ӯ вазифаи инсониро аз се чиз иборат медонист, аввал хирадмандӣ, дуввум ростқавлӣ, сеюм мардумнавозӣ.

Мувофиқи ақидаи ӯ дар инсон ҳиссаҳои гуногун мавҷуд аст, ки онҳоро Кайковус ба ду қисм ҷудо кардааст. Яум, ҳисси баданӣ, биной, шомма (бӯй), ламс ва зоика, ки дар инсон аз таъсири материя пайдо мешавад, дуввум, ҳисси маънавиёт: хотира, нутқ, тасаввурот, ки дар инсон аз таъсири рӯҳ пайдо мешавад. Ғайр аз ин, ба ақидаи ӯ дар инсон маънавиёти сеюм вучуд дорад, ки ҳисси сарчашмаи ӯ шуда наметавонад аз ҳама бузурганд, барои онҳо на сарчашма ва мақом вучуд дорад, инҳо одамгарӣ, хирадмандӣ ва камолот аст. Ин сифатҳо дар одамон дар натиҷаи зухуроти хиради олӣ пайдо мешаванд.

Гуфтори Кайковус дар бораи фарқи байни дониш ва хирадмандӣ аз он ҷиҳат дорои аҳамият аст, ки яқум ӯ баъзе умумиятҳои байни одаму ҳайвонро қайд намуда, ба ақидаи ягонагии пайдоиши инсон ва ҳайвонот наздик мешавад, сониян бартарии инсон нисбати ҳайвонот нишон дода, ба таври соддалавҳона сифати фарқкунандаи ҷиҳатҳои психикии одамонро аз ҷаҳи табиӣ ҳайвонот нишон медиҳад. Агар ҳайвон мумкин надонад, ки ин чист? Одам фақат ин чистро медонад, балки чи хел? Чи қадар? Барои ҷӣ лозим будани ӯро низ медонад. Ин фикри Кайковус бешаку шубҳа ақидаи пешқадам ва нисбати замонаш буд. Масалан, дар бораи айёрон чунин гуфтааст: «Бидон, ки ҷавонмардтарин айёрон он бувад, ки ӯро чанд гуна ҳунар бувад, яке он ки далери мардона бувад ба ҳар қорепок аврату покдил зиёне ба суди хеш накунад ва зиёни худ аз баҳри суди дӯстон раво дорад ва ба бар асирон даст нақашад ва асирону бечорагонро ёрӣ диҳад ва баданро аз бад қардан боздорад...» [12, 132].

Ба хирад Кайковус баҳои баланд дода, инсонро ба хирадомӯзӣ даъват намудааст. Ӯ таъкид намудааст, ки инсон тавассути хирадмандӣ соҳиби молу мулк мегардад. Хирадро сарчашмаи асосии ҳунаромӯзӣ дониста, хирадери, ки ба ҳунар ва ахлоқ пайваست нест ва шахси бесират донистааст: «Ал-адабу сурат ул-ақлӣ» (адаб нишонаи хирад аст). Вай бехунариро сарчашмаи асосии бадбахтии инсон донистааст. Ба фикри ӯ инсонро ҳунараш, қори неқаш дар ҷаҳон ҷовидон мегардонад. Кайковус шараф, бузургӣ, ақлу заковати инсонро дар ҳунармандии ӯ медонад, на аз наҷоду насабаш. Вай бехтарин ҳунарро ҳунари сухандонӣ ва суханронӣ донистааст. Ӯ ба инсон муроҷиат намуда, таъкид намудааст, ки инсон бояд фақат сухани ҳақро гӯяд, аз сухани дуруғ ва тӯҳмат бипарҳезад. Вай сухани нақў ва ҳақ гуфтанро бехтарин сифатҳои инсонӣ шуморидааст.

Кайковус ба омӯзиши илму дониш диққати зиёд дода, ба фарзандонаш панд медиҳад, ки аз хурдӣ на ба ҷамъ қардани молу сарват, балки ба омӯзиши илму дониш, ки ганҷи бебаҳост, машғул шаванд. Илму ҳунар, мегӯяд ӯ-ба осонӣ ба даст намеояд ва аз ҳар қас меҳнату машаққати зиёдро, талаб мекунад. Кайковус ҳамчун шахси ҷуртаҷрибаву озордида барои омӯхтани илму дониш пеш аз ҳама тарқи танбали ва меҳнат одат қарданро талқин намуда менависад: «Қоҳилӣ фасоди тан бошад... Аз баҳри он, ки тани моро таҳарруқи табиӣ нест ва ҳар ҳаракате, ки тан кунад, ба фармон кунад на ба мурод ва ту нахоҳӣ ва нафармой, тани ту дар орзуи қор қардан набошад. Пас ту тани худро ба ситам фармонбардор қардон ва қасд уро ба тоат овард...». Вай таъкид мекунад, ки ҳар як шахс новобаста ба ақлу насабаш бояд илму дониш омӯзад, зеро ки илму дониш бехтарин ганҷи дунёст. Вай неқӣ ва нақўқорино бехтарин сифати инсонӣ шуморида, чунин гуфтааст: «Муқаддимаи неқӣ шарм аст ва муқаддимаи бадӣ бешармист». Ҷавононро ба неқўқорӣ ва ҷавонмарди даъват намуда, мегӯяд: «бо номи неқў

мурдан бех аз бо номи бад зистан». Кайковус ҷавонро даъват намудааст, ки умри худро беҳуда нагузаронида кушиш намоянд, ки таҷрибаи зиндагиро омӯзанд. Бехтарин сарчашмаи омӯхтани ҳаёти пирони барноӣ доноянд. Ҷавон набояд

ҳаёти худро ба корҳои беҳуда ва шаробхӯрӣ сарф кунад, чунки бадмастӣ ва бекорӣ инсонро ба пастӣ бурда мерасонад.

Масъалаи тарбияи насли наврас дорои ахлоқи шоиста дар ақидаҳои мутафаккири намоён. Унсуролмаолии Кайковус ба таври барҷаста инъикоси худро ёфтааст. Китоби гаронарзиши ӯ «Қобуснома» то ба имрӯз аҳмияти тарбиявии худро гум накардааст ва ҳамчун дастури тарбиявӣ барои тарбияи насли наврас хизмат карда истодааст. Дар ин китоби панду ахлоқӣ олим ба тамоми майда ҷӯдаҳои тарбия аҳмият додааст. Аз ҷумла дар «Қобуснома» дар бораи одоби хурдани таому ошомидани об дар хузури дигарон, тарзи либоспӯшӣ, сухан гуфтан, ба меҳмони рафтан, дӯст гирифтани, хунаро омӯхтан, оини ҷавонмардӣ, шинохтани ҳаққи падару модар ва сафар намудани фикрҳои пурқимат оварда шудааст. Кайковус ба падару модарон дастур додааст, ки ба кӯдакон аввал қоидаҳои оддии ахлоқро омӯзонанд ва тадриҷан аз онҳо иҷрои меъёрҳои ҷиддии ахлоқро талаб намоянд.

эҳтироми падару модарро қарзи асосии фарзандон донистааст. Ва ӯ дар ин боб гуфтааст: «одамӣ ҳамчун мева аст ва падару модар ҳамчун дарахт». Кайковус ибни Искандар ибни Қобус ба фарзанди хеш меғӯяд (Гелоншоҳ). Бидон эй писар, ки ман пир шудам ва заифу бенавҷӯй ва бетушӣ ба ман тира шуд ва асли зиндагониро аз мӯи хеш бар рӯи хеш китобате мебинам, ки ин китобатро дасти чораҷӯён супурдан натавонанд. Агар аз ту қор бастан хезад, худ писанд омад ва агар ман на шартӣ падарӣ ба ҷо оварда бошам, ки гуфтаанд: «Ба ғӯянда пеш аз гуфтор нест, чун шунаванда харидор нест, ҷои озор нест» [5, 117].

Ҷанондигонро ба нодидагон,

Накарданд яқсон писандидагон.

Бидон, эй писар, ки Офаридгор чун хост, ки ҷаҳон обод монад, асбоби насл падида кард дар шахвати ҷонвар ва падару модарро сабаби қавми фарзанд кард. Пас, ҳамчунон аз хирад ба фарзанд аст, худро ҳурмат кардан ва низ вочиб ҳам падару модар аст. То нағӯӣ, ки падару модарро бар ман ҷӣ ҳақ аст. Ва камтар ҳурмати падару модар он аст, ки ҳар ду воситаанд миёни ту ва Офаридгори ту. Пас, ҷандон ки Офаридгори худро ҳурмат дорӣ, воситаро аст. Ва он фарзандро, ки мудом хирад раҳнамунӣ ӯ бувад, аз ҳаққи меҳри падару модар ҳолӣ набошад. Ва Худои таъоло ҳамегӯяд дар каломии мачиди хеш, ки «Атибуллоҳа атибу аррасула ва авло аламри минкум». Ин оятро тафсир кардаанд ва ҷанд рӯӣ. Ва як ривоят чунин хондаанд, ки: «Аввалуамр модару падаранд. Зеро ки «амр» ба тозӣ дӯст ё қор аст ё фармон ва «аввалуамр» он бувад, ки ӯро ҳам фармон бувад ва ҳам тоvon. Ва падару модарро ҳам тоvon аст ва ҳам фармон. Аммо тоvon аст, ки ба парвардани ту ва фармон аст, ба ҳубӣ омӯхтан. Ва зинҳор, эй писар, ки ранҷи падару модар хор надорӣ, ки Офаридгор ба ранҷи дили падару модар бисёр оқубат кунад ва Худои таоло ҳамегӯяд: «Ҷало тақул лаҳумо уффин ва ло танҳар ҳумо ва қул лаҳумо қавлан қариман» [2, 167].

Кайковус дӯстиро бехтарин ганҷинаи инсон мешуморад. Дар интиҳоби дӯст саҳланқорӣ набояд кард, ба душманони дӯст набояд меҳрубон шуд. Дӯстие, ки бо ҷизу мол аст, аз ӯ дурӣ ҷӯӣ, набояд меҳрубон шуд. Ба дӯсти беҳирад ҳаргиз дӯстӣ нақун, ки дӯсти беҳирад ба инсон бадие қунад, ки сад душмани доно ба ӯ нақунад. Бидон эй писар, ки мардум то зинда бошанд, нагузор бошанд аз дӯстон, ки мард агар бе бародар бошад, бех, ки бе дӯст. Аз он ки ҳақиқиро гуфтаанд, ки дӯст бехтар ё бародар. Гуфт:

Пас, агар андеша қунӣ аз қори дӯстон –нисор доштан ва ҳадя фиристодан ва мардумӣ қардан. Пас, мардум, ҳамеша бе дӯст бувад ғӯянд, ки дӯст дастбоздорандаи хеш бувад ва одат қун ҳар вақте дусте нағирифтаанд. Зеро, ки бо дӯстони бисёр айбҳои мардум пӯшида шавад ва ҳунаро ғустурда қардад.

Валекин қун дӯсти нағири, пушт бар дӯсти қуҳан мақун. Дӯсти нағири ҳамақалабу дӯсти қуҳнаро бар қой ҳамадор то ҳамаша бисёрдӯст бошӣ, ки гуфтаанд: «Дӯсти неқ ганҷи бузург аст». Дигар андеша қун аз мардумон, ки бо ту бо роҳи дӯстӣ раванд ва нимдӯст бошанд. Ва бо эшон неқӯиву созгорӣ қун ва ба ҳар неқу баде бо эшон мутаффиқбош, то қун аз ту мардумӣ ёбанд, дӯсти яқдили ту қарданд.

Пажӯҳиши ҳамаҷонибаи мероси ахлоқию ҳусншиносии Кайковус ба ҳалли ғояҳои ахлоқии мутафаккирони баъд имқон медиҳад, ки дар онҳо метавонад тақмил ва рушд ёбанд. Кайковус хиради башарро ба ду намуд ҷудо меқунад, табиӣ ва ғайримодарзод. Сарчашмаи мероси

ахлокии Кайковус таълимот ва андарзномаи осори ахлоқӣ-дидактикии Сосониён мебошад. Китоби мазкур сарчашмаи муҳиме роҷеъ ба урфу одат ва расму оинҳои халқҳои тоҷику форс буда, аз он дар бораи ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодию маъдании Осиёи Миёнаву Эрон махсусан, Табаристону ноҳияҳои атрофи он далелу санадҳои пурқиммате ба даст овардан мумкин аст. Аз ин рӯ ҳақ бар ҷониби шоир ва донишманди маъруфи эронӣ Маликушшуаро Баҳор аст, ки ба ин асар баҳои баланд дода, навишта буд: «Кайковус дар ин китоб доди сухан додааст ва аз овардани матолиби бисёр судманди ахлоқиву ҳикматҳои амалӣ дақиқае фуруғзурӣ накардааст ва илова бар ғавоиди азиме, ки аз ҳайси шиносоии тамаддуни исломии пеш аз мелод номид» [11, 87].

Ҳангоми мутолиаи ин асар ҳамин нуқтаро бар назар бояд гирифт, ки на ҳамаи навиштаҳои ин китоб ва на ҳамаи маслиҳату панду андарзҳои Кайковус имрӯз арзиши ҳудро пурра нигоҳ доштаанд ва дар тарбияи насли наврас судманданд.

Адабиёт:

1. Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1994. – 320 с.
2. Унсурулмаолии К. Қобуснома. – Душанбе: Маориф, 1979. – 458 с.
3. Унсурулмаолии К. Қобуснома. Адабиёти бачагона. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 335 с.
4. Усмонов Ғ., Шамсиддинов М. Дар роҳи тарбияи насли солим. – Хучанд, 2013. – 350 с.
5. Раҳимов Х., Нуров А. Педагогика. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 300 с.
6. Шарифзода Ф., Педагогика. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 258 с.

Калидвожаҳо: Унсурмаолии Кайковус, оила, волидайн, тарбия, ҳудушиносӣ, ахлоқи ҳамида, мероси гузаштагон, дӯстӣ, наққорӣ.

Аннотация

ВОПРОС СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В «КАБУСНОМЕ» КАЙКОВУСА

В результате анализа произведения «Кабусноме» мы близко познакомились с просветительскими идеями философа Унсурулмаоли Кайковуса. Что хорошо в моей учебе, так это то, что мы познакомились с работами Кайковуса по воспитательным идеям, идеям морали. Очень интересно, что в произведении «Кошмар» хорошо отражены вопросы образования и воспитания подрастающего поколения. По содержанию исследования Унсурулмаоли Кайковус является современным педагогом, и в его деятельности решены все вопросы воспитания, нравственности, гуманизма и дружбы. Педагогические идеи Кайковуса можно резюмировать следующим образом: Кайковус признает материальный мир и считает его невозможным познать. Он считал, что люди могут использовать свою мудрость, чтобы понять мир. Признает природу человеческой мудрости.

Ключевые слова: Унсурмаоли Кайковус, семья, родители, воспитание, самопознание, нравственность, наследие предков, дружба, доброта.

Annotation

QUESTION OF FAMILY EDUCATION IN «KABUSNOM» KAIKOVUS

As a result of the analysis of the work «Kabusnome», we became closely acquainted with the enlightening ideas of the philosopher Unsurulmaoli Kaikovus. What's good about my studies is that we got to know Kaikovus' work on educational ideas, moral ideas. It is very interesting that in the work «Nightmare» the issues of education and upbringing of the younger generation are well reflected. According to the content of the study, Unsurulmaoli Kaikovus is a modern teacher, and in his work all issues of education, morality, humanism and friendship are resolved. Kaikovus' pedagogical ideas can be summarized as follows: Kaikovus recognizes the material world and considers it impossible to know. He believed that people could use their wisdom to understand the world. Recognizes the nature of human wisdom.

Keywords: Unsurmaoli Kaikovus, family, parents, upbringing, self-knowledge, morality, heritage of ancestors, friendship, kindness.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Мадина Тоҷиддиновна, магистранти соли дуюми факултети педагогикаи ДДОТ ба номи С. Айни. Тел: +992 771771758

Роҳбари илмӣ: н.и.п., дотсент Фозилов С.

Сведения об авторе: Давлатова Мадинад Тоджиддиновна, магистрантка второго курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Тел: +992 771771758

Научный руководитель: к.п.н., доцент Фозилов С.

About the author: Davlatova Madinad Tojiddinovna, first-year undergraduate student of the Pedagogical Faculty of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Tel: +992 771771758

Scientific adviser: Ph.D., Associate Professor Fozilov S.

*Зиёева Дилором Шамсидиновна,
магистрантка второго курса факультета русского языка и литература*

ПОЭМА ПУШКИНА «БРАТЯ РАЗБОЙНИКИ»: МОЛИТВА ГЕРОЯ И СЮЖЕТНЫЕ ЛИНИИ ПОЭМЫ

Великий русский классик А. С. Пушкин – автор более 14 поэм, среди которых есть и мировые бестселлеры, такие как «Евгений Онегин», «Руслан и Людмила», «Полтава» и «Русалка».

Пушкин затрагивает вопросы крепостного права, самодержавие, поэтому имеет смысл говорить о развитии в его творчестве идей, связанных именно с политической свободой. Проблема свободы и рабства, свободы и тирании является сейчас центральной мировой проблемой, она же всегда была центральной темой русской философии и русской литературы. Пушкин есть, прежде всего, певец свободы. Особенно эту тему поэт рассматривает в своей южной поэме «Братья разбойники».

Поэма «Братья разбойники», над которой Пушкин работал в 1821–1822 годах, впервые публикуется в 1825 году в альманахе «Полярная звезда». По планам-черновикам и рукописям видно, что Пушкин предполагал написать поэму в байроническом духе, используя сюжет, образы и язык русских разбойничьих песен. Тема была подсказана поэту самой жизнью: умножившимися на юге России в начале двадцатых годов XIX века разбойными нападениями. О реальном факте, который лег в основу поэмы, Пушкин рассказал в письме к П. А. Вяземскому от 11 ноября 1823 года, посылая ему список поэмы: «Вот тебе и «Разбойники». Истинное происшествие подало мне повод написать этот отрывок. В 1820 году, в бытность мою в Екатеринославе, два разбойника, закованные вместе, переплыли через Днепр и спаслись. Их отдых на острове, потопление одного из стражей мною не выдуманы. Некоторые стихи напоминают перевод «Шильонского узника». Это несчастье для меня. Я с Жуковским сошелся нечаянно, отрывок мой написан в конце 1821 года» [7].

В поэме «Братья разбойники» Пушкин показывает собрание людей ради преступных целей – «для стяжаний»; это «удалых шайка» «без власти, без закона»:

*«Не стая воронов слеталась
На груды тлеющих костей,
За Волгой, ночью, вкруг огней
Удалых шайка собиралась»* [5].

Заостренно просто и ярко поэт раскрывает эти «узы страшного семейства»:

*«Здесь цель одна для всех сердец
Живут без власти, без закона...»* [5].

Все разбойники, собравшиеся ночью «вкруг огней», представляются «родными» по совершенным ими злодеяниям: «из хат, из келий, из темниц», «беглец с ... Дона», «в черных локонах еврей», «дикие сыны степей», «калмык», «башкирец» и так далее.

Центральные персонажи поэмы – два брата («Нас было двое: брат и я...»), которые росли в «чуждой семье», чьи детские и юношеские годы прошли «не в радость»: в заботах, нужде, презрении. Остро ощущая несправедливость к себе и осознавая себя посторонними в семье и обществе, они преднамеренно решают жить вопреки этическим нормам и Божиим заповедям: «...И согласились меж собой / Мы жребий испытать иной: / В товарищи себе мы взяли / Булатный нож да темну ночь; / Забыли робость и печали, / А совесть отогнали прочь...», «все наше!», «все даром» [5]. «Промысел опасный» приводит братьев к лишению свободы – и физической (острог), и духовной (муки совести). Находясь в тюрьме, младший брат бредит: «...Пред ним толпились привиденья, / Грозя перстом издалека. / Всех чаще образ старика, / Давно зарезанного нами, / Ему на мысли приходил...» [5].

И здесь распадается формальный ряд романтической парадигмы: содержание поэмы наполняется религиозно-философским осмыслением.

С точки зрения ожесточившегося старшего брата духовное прозрение младшего кажется бредом, а в реальности же мучительное осознание греховности своих деяний близко к раскаянию: «Он видел пляски мертвецов, / В тюрьму пришедших из лесов, / То слышал их ужасный шепот <...> /

<...> И весь как лист он трепетал. / <...> Без чувств, исполненный боязни, / Брат упал ко мне на грудь» [5].

Как только вернулись силы, «болезнь ужасная прошла» – возвратилась «тоска по прежней доле». Дерзкий побег братьев из острога, очередное их злодеяние ведут к трагической развязке – внезапной смерти младшего из разбойников[2:643].

Свою молитву о смерти младшего брата старший называет «грешной». Не случайно зарифмованы стихи «... молитву» – «... ловитву». Смерть брата почти не меняет героя, сама оценка его состояния свидетельствует об этом: «влачусь угрюмый, одинокой», «окаменел мой дух жестокой», «в сердце жалость умерла» [5:14].

Отметим, что в сохранившемся отрывке беловой рукописи между строчками «И в сердце жалость умерла» и «Но иногда щажу морщины...» были еще четыре – более откровенные: «Беда тому, кого замечу, / Кого в дубраве ночью встречу! / Убыю. Пускай его семья / Проплачет так, как плакал я...». Так находит свое выражение в его исповеди чувство мести, характерное для ветхозаветного принципа поступка – «око за око и зуб за зуб» [1, 20].

Эпизод убийства старца в поэме Пушкина восходит к традиционному житийному сюжету, некоторому духовному промыслительному закону бытия, или «закону духа жизни» [1, 2], в силу которого люди - свидетели при мучении и страдании христиан могли просветиться их благодатной и спасительной верой. Это могли быть и сами мучители, воины, стража, родственники замученных, прохожие, те, кто и сам впоследствии принимал смерть за Христа.

Так, в поэме при страданиях старца младший брат почувствовал, или ему было дано почувствовать свыше, свое духовное падение и духовный подвиг старца - эту впечатляющую разницу. Он молил за старика и мучился несправедностью своих дел. Убийство старца явилось той границей, дальше которой уже нельзя было идти.

Братья-разбойники преступают Божьи заповеди, но и они ожидают милости для себя по молитвам праведника: «Не мучь его... авось мольбами / Смягчит за нас он Божий гнев». Случай убийства братьями праведного старца - житийный эпизод, включенный в текст поэмы. Он является стержневым и указывает в поэме на возможность покаяния и перерождения даже и героев-разбойников. Таким образом, молитва героя как внутритекстовый элемент становится необходимой составляющей и неотъемлемой частью всего произведения.

Идейно-смысловой кульминацией поэмы является молитва-прошение младшего брата о пощаде невинного старика: «...За старца так меня молил: / «Брат! сжался над его слезами! / Не режь его на старость лет... / Мне дряхлый крик его ужасен <...> / Пусти его - он не опасен; / В нем крови капли теплой нет <...> / Не смейся, брат, над сединой, / Не мучь его... авось мольбами / Смягчит за нас он Божий гнев!..» [5]. По сути, здесь образ старца - образ невинноубиенного, принимающего мученическую смерть. А образ младшего брата - это образ убийцы, умягчившегося сердцем и умоляющего брата «сжалиться».

В художественном образе, открывающем пушкинскую поэму, использован фольклорный по происхождению прием, получивший название психологического параллелизма. Суть его заключается в создании прямой или обратной «параллельной формулы», где «картинка природы протягивает свои аналогии к картинке человеческой жизни».

Поэма имеет двухчастную композицию: исповедь главного героя, занимающая основной объем, в общем, сюжетно-композиционном пространстве, предваряется вступительной частью, где рассказ ведется от лица повествователя, который дает «собираательный портрет» – не столько разбойников, сколько разбойничества как явления. В описании разбойничьей шайки, прежде всего, бросается в глаза, что, составленная из людей самых разных народностей и вероисповеданий, она выглядит как модель целой страны (или даже всего человечества):

*Какая смесь одежд и лиц,
Племен, наречий, состояний!
Меж ними зрится и беглец
С берегов таинственного Дона,
И в черных локонах еврей,
И дикие сыны степей,
Калмык, башкирец безобразный,
И рыжий финн, и с ленью праздной
Везде кочующий цыган!*

В этом обобщенном «психологическом портрете» важнейшую роль играет метафора *каменной души*, непосредственно связанная с христианской антропологией, где раскрывается ее глубинное значение. Когда человек совершенно отходит от духовной жизни и тем самым отдаляется от Бога, углубляется пленение его души страстями, в сердце – главном «органе» души – иссякает любовь, результатом чего становится ожесточение и окамененное нечувствие, или паралич духа. Вот как это объясняется в книге современного греческого ученого-богослова, рассмотревшего медицинскую проблему с религиозных позиций: «По библейско-святоотеческому преданию известно, что сердце человека, если оно прекращает отвечать воле Божией и начинает исполнять желания Дьявола, заболевает и мертвоет. <...> Болезнью сердца является ожесточение и окаменение» [6, 172-173].

Мотив *зависти* в европейской литературе традиционно возводится к известной библейской притче о Каине и Авеле. Старший сын Адама и Евы, первый человек, родившийся на земле, позавидовав своему брату и не в силах вынести его превосходства, полученного от Бога, становится и первым убийцей [1, 1-22]. Именно через этот мотив в поэме Пушкина разбойничество как явление психологически соотносится со страшным *грехом братоубийства*, запечатленным в Библии. Так тема греха и нравственного закона, возникающая уже в самом начале поэмы, находит свое воплощение и во второй ее части.

Окончательный вариант поэмы представляет читателю аналитически беспощадную исповедь старшего брата, в которой вскрываются глубинные причины, – главной из них становится *зависть* к людям, награжденным лучшей долей, и желание хотя бы и ценою преступления изменить свою судьбу:

*Уже мы знали нужды глас,
Сносили горькое презренье,
И рано волновало нас
Жестокой зависти мученье [5].*

Положительное же отношение Пушкина к своему герою и черты социального протеста в действиях разбойника способствовали тому, что «Братья-разбойники» сыграли большую роль в укреплении политического настроения декабристов, ставивших пушкинскую поэму в один ряд с наиболее острыми поэмами Рыльева. Несомненно, это очень интересное произведение, заслуживающее внимания. Пусть братья - разбойники, но Пушкину удалось показать их с хорошей стороны, что они тоже умеют быть чувственными, заботливыми. Я думаю, у читателей даже проявляется какая-то симпатия и сочувствие к ним.

Литература:

1. Библия. Книги священного писания от Ветхого и Нового завета. – М.: Изд. Объединённые Библейские Общества, 1993 год.
2. Гудзий Н.К. «Братья разбойники» Пушкина // Известия АН СССР. – Сер.: Лит. и языка. – 1937. - № 2-3. – С.643-658.
3. Гуковский Г.А. Пушкин и русские романтики. – М.: Худож. лит., 1965. – 356 с.
4. Кучина Е.А. Молитва героя как внутритекстовый элемент поэмы А. С. Пушкина «Братья разбойники» // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С.Пушкина: Научный журнал. Серия Филология. – СПб., 2012. - № 4 (Том 1). – С.7-12.
5. Пушкин А.С. «Братья разбойники». – М.: Изд. Детиздат ЦК ВЛКСМ, 1936.
6. Тимофей Эфесский и Иерофей Иерусалимский. По сторонам возвышаются многоступенчатые... – М.: Радуница, 2000. - Кат. № 56, стр. 172-173.
7. Электронный ресурс <http://www.as-pushkin.ru>.

Ключевые слова: поэма, герой, христианская традиция, молитва героя, житийный сюжет, художественный замысел, библийский мотив.

Аннотация

ДОСТОНИ ПУШКИН «БАРОДАРОНИ ҒОРАТҒАР»: ДУОИ ҚАҲРАМОН ВА СУЖЕТҲОИ ДОСТОН

Дар давоми даҳсолаҳои охир дар танкиди адаби тамоюли устувори омӯзиши адабиёти рус дар заминаи анъанаи христианин православӣ ба амал омад, ки ин ба амиктар дарк намудани классикони рус мусоидат мекунад. Ин мақола ба фаҳмиши нақши дуо дар достони А.С.Пушкин «Бародарони ғоратғар», мақоми онтологӣ ва тарзи бадеии он бахшида шудааст. Достони А.С.Пушкин «Бародарони ғоратғар» дар заминаи анъанаи насронӣ баррасӣ мешавад. Исроот шудааст, ки асоси консепсияи бадеии ашъори Пушкин дуои қаҳрамон аст, ки ҳамчун унсурҳои аслии матни дохилии арзишманд амал мекунад.

Калидвожаҳо: шеър, қаҳрамон, анъанаи насронӣ, дуои қаҳрамон, сюжети дунявӣ, консепсияи бадеӣ, мавзӯҳои инҷилӣ.

Annotation

PUSHKIN'S POEM «THE ROBBER BROTHERS»: THE PRAYER OF THE HERO AND THE STORYLINES OF THE POEM

Over the past decades, there has been a steady trend in literary criticism to study Russian literature in the context of the Orthodox Christian tradition, which contributes to a deeper understanding of Russian classics. This article is devoted to understanding the role of prayer in A. S. Pushkin's poem «Brothers the Robbers», its ontological status and mode of artistry. A. S. Pushkin's poem «Brothers the Robbers» is considered in the context of the Christian tradition. It is proved that the basis of the artistic conception of Pushkin's poem is the hero's prayer, which acts as a value-core internal text element.

Keywords: poem, hero, Christian tradition, hero's prayer, hagiographic plot, artistic design, biblical motif.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зиёева Дилором Шамсидиновна, магистранти соли дуоми факултети забон ва адабиёти руси ДДОТ ба номи С. Айни. Нишони: н. И.Сомони, хиёбони Рӯдаки 121. Тел.: +992 939988972

Роҳбари илмӣ: д.и.ф., профессор Нозимов А.А.

Сведения об авторе: Зиёева Дилором Шамсидиновна, магистрантка первого курса факультета русского языка и литературы ТГПУ им. С. Айни. Адрес: р. И.Сомони, пр. Рудакки 121. Тел.: +992 939988972

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Нозимов А.А.

About the author: Ziyoeva Dilorom Shamsidinovna, 1st year Master of the Faculty of Russian Language and Literature, of the TSPU named after S. Aini. Address: r. I.Somoni, pr. Rudaki 121. Tel.: +992 939988972

Scientific supervisor: Doctor of Philology, Professor Nozimov A.A.

ФОРМИРОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ Л.Н.ТОЛСТОГО НА ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

Сейчас творчество Льва Толстого ознаменовало новый этап в русском и мировом реализме, выступив мостом между классическим романом XIX века и литературой XX века. Лев Толстой оказал сильное влияние, а также на развитие реалистических традиций в мировой литературе. Произведения Льва Толстого многократно экранизировались и инсценировались; его пьесы ставились на сценах всего мира

Наиболее известны такие произведения Толстого, как романы «Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресение», автобиографическая трилогия «Детство», «Отрочество», «Юность», повести «Казак», «Смерть Ивана Ильича», «Крейцера соната», «Отец Сергей», «Хаджи-Мурат», цикл очерков «Севастопольские рассказы», драмы «Живой труп», «Плоды просвещения» и «Власть тьмы», автобиографические религиозно-философские произведения «Исповедь» и «В чём моя вера?» и др., которые показали ветви дворянского рода Толстых, происходящей от петровского сподвижника П. А. Толстого. Писатель имел обширные родственные связи в мире высшей аристократии. Среди двоюродных братьев и сестёр отца - авантюрист и бретёр Ф. И. Толстой, художник Ф. П. Толстой, красавица М. И. Лопухина, светская дама А. Ф. Закревская, камер-фрейлина А. А. Толстая. Поэт А. К. Толстой приходился ему троюродным братом. Среди двоюродных братьев матери - генерал-лейтенант Д. М. Волконский и богатый эмигрант Н. И. Трубецкой. А. П. Мансуров и А. В. Всеволодский были женаты на двоюродных сёстрах матери. Толстой был связан свойством с министрами А. А. Закревским и Л. А. Перовским (женаты на двоюродных сёстрах его родителей)

Ахрори А. писал «Одной из его идей стало переписывание текстов старых произведений Толстого с оставлением пробелов и широких полей, чтобы он мог вносить новые правки. Лев Николаевич писал: «Если бы Черткова не было, его надо было бы придумать» [4, 56]. В мае 1885 года Владимир Григорьевич с матерью поехал в Англию и занимался изданием на английском языке запрещённых в России произведений Толстого: в первой книге печатаются «Исповедь», «В чём моя вера?» и «Краткое изложение Евангелия». Влияние Черткова дошло до того, что в июле 1885 года он в письмах предлагал Толстому бросить семью, объясняя это неприятием родными философии изменившегося Толстого. Всё это приводило к серьёзным семейным конфликтам между Толстым и его женой. форма художественного перевода в литературоведении является актуальной темой. Таджикско-русские литературные связи в первой половине XX - начале XXI веков обширны и многогранны.

Абдулхаев Дж. писал: «Большое место в них занимают переводы произведений поэтов и писателей русской литературы на таджикский язык. Благодаря усилиям таких русских и таджикских ученых-востоковедов, как А.Н. Самойлович, Н. Остроумов, М. Гаврилов, К. Залеман, Г. Андреев, Н. Лыкошин, М.Шукуров, И. Брагиский, А.Сайфуллоев русская литература и культура получила доступ к великим шедеврам» [1, 56].

Пропаганда русской литературы велась посредством статей описателей и поэтов России, об источниках этой литературы, о научных встречах. В этом процессе положительную роль сыграла журнал «Шарки Сурх», который являлся печатным органом союза писателей и поэтов Таджикистана, защищал интересы; однако, благодаря инициативе таджикских переводчиков и ученых на ее страницах печатались и статьи о переводе русской литературы на таджикский язык. В течение 1950-1960 гг. журнал познакомил своих читателей с жизнью и творчеством многих русских поэтов и писателей, как А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Н.В. Гоголя, Н.А. Некрасова, Л.Н. Толстого, А.М. Горького и других. Переводы и статьи из русской литературы с особым вниманием принимались таджикским читателем, воспитывали в нём любовь и уважение к русской литературе и культуре, познакомили с мастерством таких великих русских писателей и поэтов, как А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Л.Н. Толстого, В.В. Маяковского, С.А. Есенина и др.

Анализ переводов произведений великих художников литературы на таджикский язык имеет большое значение и для проникновения в существо русского оригинала. И для изучения изобразительных средств таджикского языка, активизации его огромного потенциала, а также совершенствования теории и практики художественного перевода – одного из важнейших путей сближения и взаимообогащения культур двух народов. Таджикско- русские переводы служат делу взаимопонимания народов Таджикистана и равноценного взаимодействия их языков. Поэтому русско-таджикские переводы являются одно из важнейших направлений переводческого дела в республике, внимание к которому в настоящее время становится жизненно необходимым, имеющим и политическое, и экономическое, и неоценимое культурное значение.

Весомым вкладом в процесс духовного единения народов является перевод произведений русской современной литературы на таджикский язык. Переводы произведений литературы существуют уже не один десяток лет. Однако научное осмысление их, по существу, в республике отсутствует.

Важным фактором общественной формы является взаимодействия народов и культур. Изучение проблем взаимосвязей литератур остается одним из актуальных в современном литературоведении, как в

историко-литературном, так и в теоретическом аспекте. При рассмотрении таджикско-русских литературных взаимосвязей большое значение имеет изучение вполне конкретных литературных контактов, в частности, не только переводы-переложения, точные переводы, подражания, но и критические или историко-литературные суждения одного народа о литературе или отдельных писателях другого народа, преломление явлений.

В России встречаются различные поэты, которые имеют огромное количество писателей и поэтов мирового масштаба. К этим поэтам и писателям, классикам мирового масштаба являются А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь, И.С.Тургенев, И.А. Крылов, Н.А.Некрасов, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, А.М.Горький и другие.

Различные проблемы современной жизни, которые встречаются в творчестве русского поэта, которые являются нравственное воспитание молодого поколения, любовь к Родине и другие проблемы встречаются в творчестве русского поэта XIX века Л.Н. Толстого.

Особое место занимает богатый материал, который представлен в XX веке в творчестве этого писателя.

Еще в 1931 году один из основателей новой таджикской школы Абдулқодир Шакурии Самарканди под названием «Чомеъ-ул-хикоёт» создал книгу, где кроме воспитательные рассказы из классической таджикской литературы, он опубликовал несколько Толстого.

В настоящее время исследование таджикско-русских литературных связей значительно возрос по отношению к драним проблемам литературы. Взаимодействие литературы между Республикой Таджикистан и Российской Федерации, которые развивались в конце XX века.

Он писал: «Эзоп не годится для нашего времени. Сейчас несложно придумать сюжет для басни, да и, к слову сказать, нет необходимости придумывать его: берите готовый: главное – уметь рассказать его, уметь использовать его»: «Когда однажды, пишет он, – кто-то сказал: медведь в романах Толстого – это русский медведь, курица – это русская курица», – где в этих словах мы встречаем сатирическое отношение к русскому народу. Но в баснях русского поэта встречаются различные животные, которые характеризуют различные черты характера людей. Он высмеивает буржуазное общество, где в образе волки, лисицы львы показывает реальные людей богатых людей.

Литература:

1. Абдулхаев, Дж.Л. Толстой // Коммунист Таджикистана. 1960, 24 нояб. – С.3.
2. Айни С. Тахзиб-ус-сибён: учеб. пособие для новометодной школы. – Душанбе, 1994. – 62 с.
3. Аташбараб Х. Русская литература в Иране: цикл «Персидские мотивы» С. А. Есенина: автореф. дис. канд. филол. наук:10.01.03. – М., 2010. – 24 с.
4. Ахрорӣ Х. Сӯхбат аз санъати тарҷума. [Беседа из переводческого искусства]. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С.165-166.
5. Толстой Л. Н. Полн. Собр. соч. в 6 т. – М.: Художественная литература, 2007. – 276 с.

Ключевые слова: перевод, художественный, оригинал, содержание, текст, творчество, Толстой, материал, основа, текст.

Аннотатсия

ТАШАКУЛҒИИ ТАРҶУМАИ БАДЕИИ АСАРҲОИ ТОЛСТОЙ БО ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар ин мақола муаллиф мушкилоти интиқоли мундариҷаи матн аслиро хангоми тарҷумаи асари бадеи таҳлил намудааст. Муаллифи мақола дар асоси миқдори зиёди мавод мушкилоти интиқоли мундариҷаи матн аслиро хангоми тарҷумаи асари бадеи нишон додааст. Проблемаи тарҷумаи матн бадеӣ дар адабиёти муосир ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад.

Калидвожаҳо: тарҷума, бадеӣ, аслӣ, мундариҷа, матн, эҷодкорӣ, осор, Толстой, шоир, мавод, асосӣ.

Annotation

THE PROBLEM OF TRANSFERRING THE CONTENT OF THE ORIGINAL TEXT WHEN TRANSLATING AN ARTISTIC WORK

This article, the author analyzes the problems of conveying the content of the original text when translating a work of fiction. The author of the article, on the basis of a large amount of material, shows the problems of transferring the content of the original text when translating a work of art. The problem of translating literary text occupies a special place in modern literature.

Keywords: tarjuma, badei, asli, mundaaracha, matn, ezhodkori, osor, Tolstoy, shoir, mavad, asosi.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобохонова Ганжина Чурахоновна, магистранти соли дуими факултети забон ва адабиёти руси ДДОТ ба номи С.Айни.

Роҳбари илмӣ: Валиев Н. У.

Сведения об авторе: Бобохонова Ганджина Джурахоновна, магистрантка второго курса факультета русского языка и литературы ТГПУ им.С.Айни.

Научный руководитель: Валиев Н.У.

About the author: Bobokhonova Ganjina Jurakhonovna, 2st year master student of the Faculty of Russian Language and Literature, S. Aini TSPU.

Scientific supervisor: Valiev N.U.

ПЕРЕВОД ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н.А. НЕКРАСОВА НА ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

Особое место занимает богатый материал, который представлен в XIX веке в творчестве поэтов и писателей. Первые переводы русской литературы на таджикский язык появились в начале XX века.

В настоящее время исследование таджикско – русских литературных связей значительно возрос по отношению к ранним проблемам литературы. Взаимодействие литературы между Республикой Таджикистан и России, которые развивались в конце XX века.

Очень много стихов русских поэтов – в 1944 году перевел на таджикский язык и распространил среди таджиков таджикские поэты и переводчики Р.Абдулло, А.Бахори, А.Дехоти, М. Миршакар, Гулназар Келди и другие . Ознакомившись еще в ту пору с русской классикой, они перевели на таджикский язык очень много произведений из русской литературы.

Центральное место имеет очень много исследования, которая показан в XX веке в творчестве Николая Некрасова, который писал такие поэмы как «Кому на Руси жить хорошо». «Мороз, красный нос». «Железная дорога, «Русские женщины. Первые переводы произведений Н. Некрасова на таджикский язык появились в 30-40 годы XX века.

Сейчас изучения таджикско- русских взаимоотношения очень много повысился к проблемам отношения к первым произведениям великого русского поэта Николая Некрасова. Взаимоотношения культуры и литература между Таджикистаном и России, где имеют развитие в 40-50 годы XX века.

Следует сказать, что один из таджикских переводчиков сказал, что очень многое он учился в русских поэтов.

Хикмат Рахмат отмечал: «Благодаря чтению и изучению стихов русских поэтов и писателей, особенно переводу их на таджикский язык наши поэты постигли секреты мастерства» [4, 57].

В настоящее время существует обширная научная литература, посвященная изучению различных аспектов таджикско- русских литературных связей. Таджикско- русские культурные и литературные связи на протяжении столетий являются предметом пристального внимания таджикских ученых, как Мухторова С. «Конспекти мухтасари адабиёти рус» («Краткий конспект русской литературы», Душанбе 1987), Турсунов А. «Устои каломи бадеъ» (Тахлили эҷодиёти) («Анализ творчества», в газете «Маданияти Тоҷикистон» 1983, 18 января), Шукуров М. «Ҳақиқатсарои бузург» (Ба ёдбуди Некрасов) в газете «Маориф ва маданият» (1961, 26 августа), Бақозода Н. «Таърихнависи Октябри Кабир» (Бахшида ба зодрузи шоири рус Некрасов), Ҳайдаршо Т.У. «Адиби машхури рус» (Бахшида ба эҷодиёти, в газете «Бадахшони Совети» в 1957 году, 28 февраля), Шодикулов Х. «Солдати революсия» (Бахшида ба эҷодиёти Некрасов, в газете Тоҷикистони Совети в 1962 году 21 октября), Табаров С. «Тарчимаи асарҳои манзум», Ю.Акобиров «Шоир ва инсондустии бузург» (бахшида ба 150 солаи рузи таваллуди шоири рус Некрасов) и другие.

Особое место в плееде литературных деятелей России, тесно связанных непосредственно с персидско-таджикской литературой (среди них Пушкин. Лермонтов, Гоголь, Некрасов и др.).

Особое внимание в работе уделено рецепции таджикским писателем творчества классиков русской литературы в особенности Пушкина А.С., Лермонтова М.Ю., Гоголя Н.В.. Работа посвящена вопросам связи таджикских писателей и поэтов с русской литературой; влияния русской литературно-философской мысли на взгляды таджикских поэтов и писателей; изучению творчества поэтов и мыслителей в персидском и таджикском литературоведении.

Так русский ученый Алексеев М.П. писал: «Одна из основная задача является изучения проблемы взаимообогащения культур и сейчас оно своевременным в современном государстве е, когда развивается формы глобального развития культуры» [1, 57].

Перевод поэмы Николая Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» занимает центральное место и его перевел известный таджикский переводчик Шамси Собир. Который показал различные методы исследования.

Так, например 2013 году был переведен другие произведений русского поэта Некрасова на таджикский язык:

Перевод Шамси Собира на таджикский язык:
Дар кадом сол - ҳисоб кунед

Дар кадом замин - тахмин кунед
 Дар роҳи сутун
 Ҳафт нафар чамъ омаданд:
 Ҳафт муваккатан ҷавобгар,
 вилояти пурзӯр,
 Шахристони Терпигорев,
 калисои ҳолӣ,
 Аз деҳаҳои ҳамсоя:
 Заплатова, Дирявина,
 Разутова, Знобишина.
 Горелова, Неелова -
 Норасоии ҳосил низ
 Онҳо розӣ шуданд ва баҳс карданд:
 Ки кайф дорад
 Дар Русия худро озод ҳис мекунад?
 Рум гуфт: ба заминдор,
 Демьян чунин гуфт: ба шаҳеи расмӣ.
 Луко гуфт: хар.
 Савдогари фарбех!
 - гуфтанд бародарони Губин
 Иван ва Митродор.
 Пахом пирамард тела дод
 Ва ба замин нигариста гуфт:
 бояри оӣ,
 вазири давлатӣ.
 Ва Масал гуфт: ба подшоҳ...
 Одам чӣ гуна барзагов:
 Дар сари чӣ ҳавас -
 Вайро аз он ҷо баҳо диҳед.

Шумо нокаут намешавед: онҳо истироҳат мекунанд,

Надо отметить, что перевод на таджикский язык слышна по-другому, Русский поэт исследует, но тут в беседе приходит новый герой, что, но идти к другому герою не имеет значение. Герой продолжает в острове. Священник начинает рассказывать, как было дело: взбунтовалась деревня Столбняки, и власти решили позвать Ермилу: его народ послушает.

В этой работе мы остановимся на некоторых особенностях перевода русской литературы на таджикский язык. Выберем для этого оригинал известной поэмы Николая Некрасова «Кому на Руси жить хорошо», а также его русский и таджикский переводы. Поэма появилась на таджикском языке в журнале «Садои Шарк» («Голос Востока») в переводе известного таджикского переводчика Уктама Холикова. Как известно, главный герой романа не желает стареть, не хочет увидеть в зеркале свое старческое отражение – он хочет вечно остаться молодым, красивым.

Изучение проблем взаимовлияния литератур стало более актуальным в современном обществе, когда происходят процессы глобализации основных культурных ценностей.

Основной работой является выявление таджикско- русских литературных связей с Востоком и влияния наследия писателей на таджикскую литературу и переводы произведений писателей и поэтов России на таджикский язык.

Среди множества разнообразных фантастических жанров этой литературы особое развитие получил жанр поэмы, которая занимает в современном литературном процессе прочное и устойчивое положение. В развитие и совершенствование этого литературного фантастического жанра свою лепту внесли многие таджикские писатели, пишущие для детей, однако особенно заметны заслуги Абдумалик Бахори и Адаша Истада. Благодаря их идейно-эстетическим поискам фантастический жанр рассказа более ярко и отчетливо проявил свои композиционно-художественные и жанрово-стилевые возможности,

Он писал: «глубоко современная в обстановке все расширяющихся культурных связей между народами мира, в новых условиях острой идеологической борьбы - проблема изучения взаимосвязей и взаимодействия литератур определилась как одно из важнейших направлений современной филологической науки» [2, 85].

Литературные связи в настоящее время продолжается в творчестве ряда таджикских поэтов, которые пишут различные темы современной жизни. Известный таджикский критик А.Сайфуллоев писал: «Появившиеся в таджикском литературоведении специальные работы, посвященные проблеме взаимосвязи литератур, воздействия одной литературы на другую, лишь первые шаги нашего литературоведения. Воздействие русской классической и современной литературы на таджикских писателей, их учеба у американских классиков, процесс творческого освоения опыта американской литературы не нашли пока еще своего конкретного и глубокого освещения» [2, 56].

Здесь мы обращаемся к переводу произведений русской литературы. При переводе на таджикский язык мы вслед за Л.Н. Соболевым обращаемся к конкретному материалу, к словам, фразам, ни на минуту не теряя из виду при этом образа, выражаемого ими, и связи деталей с целым. Лингвистика служит при этом подсобным средством для литературоведческого анализа в сравнениях». Здесь мы методом сопоставления оригинального текста и его перевода выявил особенности воссоздания образов героев их портретной характеристики, речевых особенностей, а также пейзажа. Как одного из основных средств раскрытия образов героев и главной особенности поэтики писателей русской литературы.

Бернштейн И. писал: «Русская литература XX века является продолжателем писателей и поэтов 19 века, где руководителем был известный поэт и писатель Некрасов, который оставил после себя огромное количество художественных произведений. Русский поэт в своих произведениях не показал идею поднимать народ против буржуазного строя и тяжелой жизни русского народа» [3, 22].

Таким образом, при переводе известного русского поэта Николая Некрасова появились различные методы исследования. Которые были устранены при переводе на таджикский язык.

Литература:

1. Алексеев М. П. Перевод поэзии Некрасова // Коммунист Таджикистана. 1960, 24 нояб. – С. 3.
2. Сайфуллоев А. Учеб. пособие для новометодной школы. – Душанбе, 1994. – 62 с.
3. Бернштейн И. Русская литература в Иране: цикл «Персидские мотивы» С. А. Есенина: автореф. дис. канд. филол. наук:10.01.03. – М., 2010. – 24 с.
4. Хикмат Рахмат. Сӯҳбат аз санъати тарҷума. [Беседа из переводческого искусства]. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С.165-166.
5. Рябова М. В. Перевод произведения русских поэтов. – М.: Наука, 2006. – 276 с.

Ключевые слова: *перевод, художественный, оригинал, содержание, текст, творчество, Некрасов, поэт, издание, таджикский язык.*

ТАРҶУМАИ АСАРҶОИ Н.А.НЕКРАСОВ БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар ин мақола муаллиф мушкилоти интиқоли мундариҷаи матни аслиро хангоми тарҷумаи асари бадеӣ таҳлил кардааст. Муаллифи мақола дар асоси миқдори зиёди мавод мушкилоти интиқоли мундариҷаи матни аслиро хангоми тарҷумаи асари бадеӣ нишон додааст. Проблемаи тарҷумаи матни бадеӣ дар адабиёти муосир ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад.

Калидвожаҳо: *тарҷума, бадеӣ, асли, мундариҷа, матн, эҷодкорӣ, осор Некрасов, шоир, забони тоҷикӣ.*

Annotation

THE PROBLEM OF TRANSFERING THE CONTENT OF THE ORIGINAL TEXT WHEN TRANSLATING AN ARTISTIC WORK

This article, the author analyzes the problems of conveying the content of the original text when translating a work of fiction. The author of the article, on the basis of a large amount of material, shows the problems of transferring the content of the original text when translating a work of art. The problem of translating literary text occupies a special place in modern literature.

Keywords: *translation, fiction, original, content, text, creativity, Nekrasov, poet, publication, Tajik language.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳасанова Шафоат магистранти соли дуҷуми факултети забон ва адабиёти руси ДДОТ ба номи С. Айнӣ.

Рохбари илмӣ: Валиев Н. У.

Сведения об авторе: Хасанова Шафоат, магистрантка второго курса факультета русского языка и литературы ТГПУ С.Айни.

Научный руководитель: Валиев Н. У.

About the author: Hasanova Shafaot, master student of the first year of the Russian language and literature Department of the TSPU named after S. Aini.

Scientific adviser: Valiev N. U.

*Джалолодинова Мукаддас,
магистрантка второго курса факультета русского языка и литературы*

ФОРМЫ ПРОЗЫ А.П.ЧЕХОВА НА ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

Перевод художественного произведения наряду с другими видами народного творчества составлений самостоятельную область филологии – терминологию, который занимаются разработкой проблем перевода различного жанров.

Г. Л. Пермяков писал: «Разработать теоретические вопросы художественного перевода, изучая перевод в трех аспектах – лингвистическом, логика – семиотическом и предметно-образном. Он исходил из того положения, что с одной стороны, это явления языка, сходные с обычными фразеологизмами; с другой – какие – то логические единицы (суждения или умозаключения), и с третьей – художественные миниатюры» [4, 15].

Тройственная природа художественного перевода повести и рассказы Антона Павловича Чехова требует особого подхода к ним – как к явлениям языка, явлениям мысли и явлениям фольклора, тем более что указанные три плана пословных изречений в значительной степени автономны.

Художественный перевод произведений А. П. Чехова являются предметом исследования многих ученых, например исторические пути развития и основные тапы русской литературы до 30-х годов нашего столетия изложены в работе М. Шахновича.

Он исследовал перевод произведений А. П. Чехова в своей монографии и показал различные аспекты творчества русского писателя XIX века.

Исследования художественного перевода встречаются в научной работе Гафуров М.Н., который в своей работе «Основные проблемы перевода» 1956 – считает, что перевод является одним из древнейших народов Востока – представляют научный интерес не только для разработки вопросов индоиранской перевода, но имеют значение и для освещения общетеоретических проблем этого направления в целом.

Алексеев А. Н. писал: «В последние годы таджикские переводчики завершили большой (пятитомный) «Свод перевод таджикского народа». Материалы этого труда собраны в последние годы на территории Средней Азии и отражают современное состояние художественного перевода произведений русских поэтов и писателей на таджикский язык» [1, 88].

В этом фонде содержится около 200 000 страниц и насчитывается более 150 000 единиц перевода художественных произведений русских поэтов и писателей и образцов всех жанров перевода. При этом каждая пятая его запись представляет собой перевод художественных произведений А.П. Чехова, что свидетельствует о той большой роли, которую перевод играют в духовной жизни таджиков. Работой таджикских переводчиков в последние годы заинтересовались ученые из других республик, а также переводчики Москвы, Ленинграда, Украины и зарубежные коллеги из Венгрии, Чехословакии, ГДР, Польши, ФБГ, и других стран.

Следует сказать, что первый перевод произведения русского писателя является повесть «Ванька», который перевел на таджикский язык известный таджикский писатель, автор романов «Дочь огня», «Двенадцать ворот Бухары». «Прошедший период» Джалол Икроми.

Сопоставительный анализ перевод и оригинал дает, что таджикский писатель Джалол Икроми по очень хорошо перевел и сохраняет образы и содержание повести Антона Павловича Чехова.

Некоторые слова, которые были сложными например, «кадриль, клирос» перевел и дает в комментариях, что становится понятным каждому таджикскому читатель.

Например при переводе на таджикский язык звучит:

«-Додарчонам бо оилаашон ба хонаи падару модарашон омадаанд... Аз Москва, яъне аз пойтахти якум, яъне аз шаҳри Москва, ки модари шахрост... мебахшед».

Известный русский ученый В. Я. Пропп писал: «различные принципы классификации переводческих жанров, отвергал распределение пословиц и поговорок по алфавиту при переводе на другой язык: оно «не может иметь научного значения, так как произведено по несущественному признаку» [3, 67].

Не случайно также в лучших собраниях народных прошлого века – прежде всего в научных работах В. И. Даля и И. И. Иллюстова – алфавитный принцип художественного перевода материала играл вспомогательную роль: предпочтение обычно отдавалось тематическому плану.

В. И. Даль писал: «Отстаивал тематическое, а не алфавитное или стержневое в своем

сборнике при переводе на другой язык, подчеркивал, что именно оно создает из них «общую и цельную картину, в которой есть более глубокий смысл и значение, чем в одиночных заметках» [2, 67].

Таким образом, надо сказать, что при переводе на таджикский язык таджикский писатель использовал новые слова. Вначале называется (или подразумевается) явление, а потом ему выносится приговор. Это надо помнить, чтобы не сбиться с толку при толковании некоторых слов, как это мы видим в «Словаре пословиц и поговорок» В.П. Жукова. «Соловья баснями не кормят» он трактует так: «Говорится перед тем, как пригласить гостей к столу».

В переводе повести А. П. Чехова пословицу говорят не «перед тем», а «после того». не зря в ней приставка «по» стоит. Правильней было бы: «после словца». Она говорится после каких-то слов. Называется явление и выносится ему приговор. У В. П. Жукова получается, что пословица осуждает гостеприимного хозяина только за то, что он приглашает гостей к столу отведавать его хлебе-соль.

Перевод на таджикский язык

«Аз рӯи тамоми модаҳои қонун мебарояд, ки сабаби ҳар гуна вазъиятро бо тарафайн тасдиқ карда шавад».

В сноских переводчик толкует этот отрывок как набор высокопарных, бессмысленных слов. В данном отрывке сделана и синтаксическая ошибка: «...вазъиятро бо тарафайн тасдиқ карда шавад».

А в самом деле она осуждает хозяина за то, что он заговорил гостя, забыв его накормить. Русский ученый нашел возможными и нужным включить в свой сборник не только пословицы, но и пословичные речения, поговорки, присловья, скороговорки, прибаутки, загадки, поверья, и как признается он, «много речений, коим не сумею дать общей клички», и, видимо он имел в виду молвушки и приговорки, присказки и побасенки и т.д. Некоторым из них он пытается дать «Клички», но не всегда удачно. Много путаницы в этом отношении и в современных словарях.

Далее в перевода можно встретить: «Дар кучои қонун навишта шудааст, ки халкро ба холаш монда шавад?».

Таким образом при переводе русского писателя переводчики обратили особое внимание на различные слова, которые помогли раскрывать суть художественного произведения А. П. Чехова.

Литература:

1. Алексеев А. Н. Художественный перевод. – М.: Наука, 2006. – 265 с.
2. Даль В. И. Словарь русского языка. – М.: Высшая школа, 2008. – 387 с.
3. Жуков В. П. Словарь русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 465 с.
4. Пермиков Г. Д. Характеристика перевода текста. – М.: Наука, 2007. – 232 с.
5. Пропп В. Я. Особенности перевода художественного произведения. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
6. Яковлев И. С. Перевод художественного текста. – М.: Наука, 2007. – 276 с.

Ключевые слова: проза, русский писатель, А.П. Чехов, внимание, материал, перевод.

Аннотация

ТАРЧУМАИ АСАРҲО А.П.ЧЕХОВ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар мақола шаклҳои тарҷумаи асари нависандаи рус А.П. Чехов ба тоҷикӣ. Муаллифи мақола дар асоси материалҳои зиёд тарҷумаҳои гуногуни матни асари нависандаи русро таҳқиқ менамояд. Тарҷумонҳо ҳангоми тарҷумаи нависандаи рус ба калимаҳои гуногун, ки ба ифшои моҳияти асари бадеӣ ёри расонданд, диққати махсус меоданд.

Калидвожаҳо: наср, нависандаи рус, А.П. Чехов, диққат, мавод, тарҷума.

Annotation

FORMS OF A.P. CHEKHOV'S PROSE INTO THE TAJIK LANGUAGE

The article deals with the forms of translation of the work of the Russian writer A.P. Chekhov into Tajik. Based on a large amount of material, the author of the article considers various translations of the text of the work of the Russian writer. When translating the Russian writer, the translators paid special attention to various words that helped to reveal the essence of the work of art.

Keywords: prose, Russian writer, A.P. Chekhov, attention, material, translation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Чалолидинова Муқаддас, магистранти соли дууми факултети забон ва адабиёти руси ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 909091612

Рохбари илмӣ: Валиев Н. У.

Сведения об авторе: Джалолидинова Муқаддас, магистрант второго курса факультета русского языка и литературы ТГПУ им. С.Айни. Тел.: +992 909091612

Научный руководитель: Валиев Н. У.

About the author: Jalolidinova Mukaddas, second-year undergraduate student of the Faculty of Russian Language and Literature, TSPU named after. S.Ayni. Tel.: +992 909091612

Scientific adviser: Valiev N. U.

ОСОБЕННОСТИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ СРЕДИ МОЛОДЁЖИ

В современном мире стиль публицистики среди подрастающего поколения играет немаловажную роль. Мировоззрение, язык, взгляд, мнение молодёжи важно для процветания будущего нашей республики. Для воздействия на гуманность, патриотизм, трудолюбия молодёжи роль интернета очень велика. СМИ и публицистический стиль в настоящее время тесно взаимосвязаны.

В википедии даётся следующее определение публицистического стиля, что служит для воздействия на людей через СМИ (газеты, журналы, телевидение, афиши, буклеты). Он характеризуется наличием общественно-политической лексики, логичностью, эмоциональностью, оценочностью, побудительностью [интернет ресурс].

Помимо вышеназванных свойств данный стиль имеет такую особенность как спонтанность, конкретность и немногословность.

К функциям данного стиля можно отнести:

- Информационная – за очень краткий срок передача событий;
- Воздействующая – агитационная, при котором воздействует на массу людей.

В век информационной технологии, в век развития науки и техники публицистика имеет огромную роль. Сегодняшняя молодёжь в основном пользуется СМИ, следовательно, всю информацию они получают через интернет, хотя есть журналы, газеты. Журналами, газетами в основном пользуется старшее поколение.

Каждое подрастающее поколение является личностью, которая с помощью слова выражает своё отношение к окружающему миру. Студенты гуманитарного факультета раскрывают свой талант, свои творческие способности, именно в рамках публицистического стиля, а чаще СМИ. Данный способ передачи информации является многим доступным.

Если сравнить язык и стиль, то они отличаются. Язык это целая система лингвистических единиц, в которой необходимо включается фонетические, фразеологические, словообразовательные, морфологические, синтаксические конструкции. Стиль является разновидностью языка, это совокупность определённой черты.

Итак, сегодняшняя молодёжь имеет все возможности для передачи той или информации с любой точки мира.

Стиль публицистический с давних времён обслуживал широкую сферу общества. Самую свежую, новую, актуальную информацию общества получают из СМИ. Следовательно, с развитием общества развивается, пополняется и словарный запас современного русского литературного языка. Если в 30-е годы прошлого века в публицистике использовали жаргонную речь, речь беспризорников, солдат, как например, братишка, революция и т.п., то в настоящее время для всей страны на первом месте выступает не газеты, журналы, а передача информации через интернет. Данный способ распространения информации можно распределить на следующее поколение:

1. от рождения до пяти лет;
2. от 6 до 15 лет;
3. от 16 до 18;
4. от 19 до 25;
5. от 26 до 35;
6. от 36 до 50;
7. от 51 до 60;
8. от 61 до ...

Почему именно эти периоды? На данный вопрос можно ответить таким образом. Многие родители от рождения своих малышей рекламируют в соцсетях и данный период продолжается до пяти лет. На наш взгляд именно родители в настоящее время направляют своих детей о передачи информации в интернет. Передача информации начинается именно таким образом. Родители сами учат своих детей. Уже в шесть ребёнок может сам самостоятельно, без участия старших, ставит разные приколы в соцсетях.

Информация одной семьи, которая вложена на всеобщий просмотр, является новостью. Семья является ячейкой общества. Поэтому, в начале информируют о разных новостях, изменениях личной жизни, затем о новостях знакомых, соседей, друзей, итак первый шаг начинается именно с этого. С возрастом становится интересно ставить разные приколы, но постепенно это приобретает совсем другой облик. Молодым интересно, чтобы на них смотрели, писали разные комментарии, понимали, поддерживали. От малого до великого.

В настоящее время даже самые элементарные сообщения можно узнать в соцсетях. Например, такие как, продажа косметики, бытовой техники, разных вещей и т.п. Хочется отметить, что проведение разных олимпиад среди молодёжи, научные конференции, разные научно- практические мероприятия, конкурсы и т.п. все узнают через соцсети.

Как языковеды, мы обращаем внимание стилистику, на язык, на речь молодого поколения в соцсетях. При чтении информации в соцсетях мы приходим к выводу о том, что подрастающее поколение

относится к языку неуважительно, даже можно подчеркнуть оскорбительно. Часто употребляется жаргонная лексика. До развала Союза, то есть когда еженедельно издавались газеты, журналы, кроме редакторов была ответственной редакционная комиссия, где все статьи перепроверялись и было цензура. В настоящее время такого строгого контроля нет. Все, кому хочется быть в роли журналиста, свой материал выкладывают в интернет, который является очень активным и оперативным видом общения.

Интернет стал самым востребованным, необходимым средством обмена информации для всего народа. Поэтому с развитием и с компьютеризацией всей системы образования, экономики, медицины, культуры появляются абсолютно новые понятия явлений. Меняется язык, стиль общения у молодого поколения. За счет расширения мирового пространства у каждой личности, меняется и взгляд подрастающего поколения. Люди стали зависимы от социальных сетей. Особенности и функционирование публицистического стиля среди молодёжи день за днём становится актуальным, востребованным. Соцсети имеют как положительный, так и отрицательный стороны. Самое основное значение на наш взгляд для функционирования публицистического стиля среди молодёжи является быстрая, автоматически передача той или иной информации.

Следовательно, хочется, чтобы каждое подрастающее поколение, каждый житель нашей республики, каждая личность запретили сами себе употребление сквернословие в соцсетях.

Литература:

1. Большая Российская энциклопедия. (комплект из 16 книг. – М., 2004.
2. Интернет ресурс.
3. Интернет ресурс, сайт <https://www.tajagroun.tj/ru/izdaniya/izdaniya-donish.html>
4. Муллоев Ш.Б, Рахимов А.А, Современная Таджикская журналистика: учебное пособие. – Душанбе, 2016.
5. Султонов М.М. Периодическая печать постсоветского Таджикистана: формирование и основные тенденции развития (1991-2004). – Москва, 2005.

Ключевые слова: интернет, молодёжь, социальные сети, особенность, функционирование, передача, информация.

Аннотация

ХУСУСИЯТ ВА ВАЗИФАИ ТАРЗИ ФАЪОЛИЯТИ ПУБЛИСИСТӢ ДАР БАЙНИ ЧАВОНОН

Дар ин мақола муаллиф хусусиятҳои фаъолияти хизмати журналистӣ дар байни ҷавонон таҳлил намудаанд. Муаллиф таъкид мекунад, ки интернет ба воситаи серталабтарин ва зарурӣ табодули иттилоот барои тамоми мардум таъдир ёфтааст. Забон ва хизмати муоширати насли наврас тағйир меёбад. Бо таъсиси ҷавонӣ ҳар як фард назари насли наврас низ тағйир меёбад. Одамон ба шабакаҳои иҷтимоӣ нашъаманд шудаанд. Ба андешаи мо, барои фаъл шудани хизмати публицистӣ дар байни ҷавонон арзиши асосӣ, зуд ва автоматӣ интиқоли ин ё он иттилоот мебошад. Ҳар як насли ҷавон, ҳар як сокини ҷумҳурии мо, ҳар як фард дар шабакаҳои иҷтимоӣ сухани қабехро манъ кардааст.

Калидвожаҳо: интернет, ҷавонон, шабакаҳои иҷтимоӣ, хусусият, фаъолият, интиқол, иттилоот.

Annotation

FEATURES AND FUNCTIONING OF THE JOURNALISTIC STYLE AMONG YOUNG PEOPLE

In this article, the authors analyzed the features of the functioning of the journalistic style among young people. The author emphasizes that the Internet has become the most popular, necessary means of information exchange for the whole nation. The language and communication style of the younger generation is changing. Due to the expansion of the world space for each individual, the view of the younger generation is also changing. People have become addicted to social media. In our opinion, the most basic importance for the functioning of the journalistic style among young people is the rapid, automatic transmission of this or that information. Every younger generation, every inhabitant of our republic, every individual has forbidden themselves the use of profanity in social networks.

Keywords: internet, youth, social networks, feature, functioning, transmission, information.

Сведения об авторе: Манижа Кодирӣ, магистрантка второго курса факультета русского языка и литературы, Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе. Тел.: +992 939024259; +992 911024259

Маълумот дар бораи муаллиф: Манижа Қодирӣ, магистранти соли дуҷуми факултети забон ва адабиёти руси Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе. Тел.: +992 939024259; +992 911024259

About the author: Manizha Kodiri, 1 st year master of the Faculty of Russian Language and Literature, Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. Adres: Republic of Tajikistan, Dushanbe city. Tel.: +992 939024259; +992 911024259

*Саторзода Манижаи Курбонали,
магистрант второго курса факультета русского языка и литература*

ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ В ПОЭЗИИ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА

Творчество выдающегося великого русского поэта Серебряного века Есенина С.А., по сей день является одной из наиболее изучаемых тем в отечественном литературоведении. Нелегкая жизнь молодого поэта, неоднократная смена образа жизни, путешествия нашли отражение в его разнообразной и богатой различием тем лирике. В своей поэзии Есенин проявляет всю свою искреннюю любовь ко всему живому - к природе, родине, к жизни. Любовь к Родине, к национальным истокам ее сегодняшнего дня нашла выражение не только в содержании произведений, но и в характере поэтического мышления поэта, в художественной форме его произведений. Это прежде всего обнаруживается в глубокой внутренней связи его поэзии с народным устно-поэтическим творчеством.

В его произведениях почти каждый читатель может найти, что то касающееся его лично, ведь не зря Есенина называли «тонким лириком». Особенное место в творчестве поэта заняла тема любви, хоть она и не является его основной темой творчества, как привыкли считать многие. Значительное количество стихотворений было посвящено нежному полу. Поэтому ему присуща особенная «любовная чистота», которую можно проследить в цикле «Любовь хулигана», где он преклоняется перед своими музами, для которых не жалеет многообразной гаммы эмоций. Его любовь к женщинам определяла его романтическую и влюбчивую натуру. Наравне с этим, все его произведения, в честь любимых женщин, были пропитаны яркими чувствами и эмоциями, настолько, насколько поэт мог выплеснуть из себя все переживания и волнения переполняющие его. Он любил так сильно и так страстно, что каждое расставание или разлука была для него как череда испытаний – душевных испытаний и тревог, которые он так ярко и эмоционально отражал в своей лирике,

Несмотря на то, что поэт, за свою короткую жизнь был трижды женат, во многих своих стихотворениях, он писал, что готов отказаться от всего, ради того, чтобы быть с любимой женщиной. Так, например, в стихотворении «Заметался пожар голубой», он пишет, что готов «забросить писать стихи», и отказаться от той беззаботной и ничем не обремененной жизни простого хулигана, метавшегося по низкопробным кабакам.

Его лирический герой по прозвищу «хулиган» так крепко пристал к имени самого поэта, и отражает его жизненные переживания и чувства. Впечатляет то, что в начале этого стихотворения поэт пишет, что впервые «запел о любви». Складывается ощущение, что до этого момента он вовсе не любил по настоящему – так же ярко и чувственно, так же безмерно и в какой то мере отчаянно и безумно. Такие средства художественной выразительности как сравнения и метафоры (*запущенный сад, злато-карий омут, волосы цветом в осень*) изображают образ чувственного лирического героя и объекта страсти и желания.

Не секрет, что стихотворение было посвящено актрисе Августе Миклашевской, к которой поэт испытывал невероятные любовные чувства, сравнивая их с голубым пожаром.

Жанровое своеобразие поэзии поэта имеет свои традиции изучения, хотя, как справедливо отметил В.А. Зайцев, «даже выборочный анализ показывает актуальность и перспективность круга проблем, связанных с изучением традиций С. Есенина в аспекте жанрово-поэтических поисков и открытий.

Так, руководствуясь жанрово-тематическим принципом классификации лирических произведений, Е.И. Наумов выделял в творчестве Есенина «любовную», «пейзажную» и «политическую» лирику, а для обозначения его философской поэзии предложил другое определение - «лирика житейских раздумий», надолго утвердившееся в есениноведении. А.И. Кулинич рассматривал в творчестве Есенина такие внутренне автономные группы произведений, как «лирика природы, интимных чувств, философских медитаций». В.А. Зайцев обращал внимание на «жанровое многообразие есенинской лирики - от отдельных пейзажно-изобразительных, медитативно-философских стихотворений, лирических циклов до своеобразных и новаторских «маленьких поэм»».

Слова Есенина – это особенная художественная композиция, где главную роль играет наличие авторских метафор, олицетворений и фразеологизмов, которые придают стихотворениям особенную стилистическую окраску.

Так, например, в стихотворении «Тихо в чаще можжевеля» Есенин использует

метафорическое высказывание:

*Тихо в чаще можжевеля по обрыву,
Осень - рыжая кобыла - чешет гриву.*

В ходе изучения поэзии Есенина в разные годы объектом анализа становились и другие жанрово-тематические группы: «патриотическая лирика» (Ю. Мамлеев), «религиозно-философская лирика» (А. Михайлов), «кабацкая лирика» (А. Захаркин), «покаянная лирика» (С. Пяткин), «психологизированная лирика» (И. Захариева).

Природа – источник вдохновения и объект черпания глубочайших человеческих чувств в лирике поэта. Образ человека раскрывается у Есенина через природу. По мнению поэта, человек это неотъемлемая часть природы. Природа вплотную сливается с образом человека, и кажется, будто она есть отражение человеческих качеств и чувств. Также связь с природой можно наблюдать в стихотворениях посвященных женщинам. Они пропитаны любовью к женской половине человечества.

Художественное мышление поэта оказывается органически близким народному, и это придает его поэзии глубоко национальный характер.

Автор призывает читателей ценить и понимать красоту всей природы.

Как поется в одном из кино-шлягеров на стихи Эльдара Рязанова: «У природы нет плохой погоды! Каждая погода - благодать...». Многие стихотворения Есенина наполнены раскрытием необычайного мира природы. Стихотворение «Черемуха» одно из таких. Центральный образ в произведении занимает образ Черемухи - синтезирующий образ природы, который предстает перед читателями в роли молодой и красивой девушки: *«Черемуха душистая*

*С весною расцвела
И ветки золотистые,
Что кудри, завилы»*

Здесь прослеживается и еще один образ - образ Весны. Только теперь она не снится, а наяву помогает обрести новый облик Черемухе. Черемуха расцветает и от песен Ручья. Здесь наблюдается излюбленный прием Есенина - олицетворение. В образах Черемухи и Ручья прослеживается образ влюбленной пары:

*«Ручей волной гремячу
Все ветки обдаст
И вкрадчиво под кручею
Ей песенки поет».*

Таким образом, посредством центральных образов стихотворения, автор раскрывает всю красоту природы весной, которую можно соотнести и с расцветанием человеческой души. Природа и её удивительный мир в лирике Есенина будто оживает, все её явления мелодичны и сопровождаются звонкими мотивами. Поэт избрал путь изображения своей действительности. Поэтому, с взрослением, яркие краски сменялись тусклыми, а образы девушек - образами женщин и стариков. Таким образом, природа в лирике Есенина раскрывает не только глубины человеческой души, но и окружающую действительность.

За свою короткую жизнь, поэт своим творчеством определяет значительное идейно-художественное богатство. В его произведениях отразились и психолого-душевные переживания человека и противоречия, перекликающиеся между собой любовь и дружба, природа, животные, Родина. Богатейший художественный мир поэта – есть лирическая полнота его стихотворений.

Преодолевая многочисленные влияния и противоречия, Есенин утверждал своим поздним творчеством такие художественно-эстетические принципы изображения жизни, которые утвердились и получили развитие в литературе социалистического реализма.

Поэзия Есенина – неотъемлемая часть национального художественного творчества. Она эмоционально-психологически отражает наиболее сложную эпоху общественной жизни. Вот какие общие выводы о поэзии Есенина можно сделать, читая некоторые его произведения.

Литература:

1. Кулинич А.И. Философская лирика Есенина// Сергей Есенин: Проблемы творчества. Сост. П.Ф.Юшин и О.И.Юшина. Вып.2. – М.: Современник, 1985.
2. Карпов А.С. Поэмы Сергея Есенина: учебное пособие для вузов по специальности «Рус. яз. и лит.». – М.: Высшая школа, 1989.
3. Летопись жизни и творчества С. А. Есенина: В 5 томах / РАН; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М.: ИМЛИ РАН, 2003-2018. Т. 1-2.
4. Наумов Е. И. Сергей Есенин. Личность. Творчество. Эпоха. – Л.: Лениздат, 1973.

Ключевые слова: поэзия, жанр, художественная композиция, образ, лирические циклы, жанр послания, пейзаж лирика, контекст, жанровый формат.

Аннотация

ХУСУСИЯТИ ЖАНРӢ ВА ФАРДИЯТИ БАДЕӢ ДАР АШӢОРИ СЕРГЕЙ ЕСЕНИН

Дар эҷодиёти С. Есенин, равандҳои ғазоли жанрҳое, ки ба назми рус дар ибтидои асри 20 хос буданд, пурра таҷассум ёфтанд: пахншавии жанрҳо, тамоюли синтези байнижанрҳо ва намудҳо, ба вучуд омадани дигаргуниҳои нави жанрҳо. Ин равандҳо, пеш аз ҳама, ба доираи ғазолияти шаклҳои жанрҳои классикӣ таъсир расонида, зарурати бозсозӣ, барқароркунӣ, дигаргунсозӣ, модернизатсияи моделҳои жанри анъанавиро ба миён овард.

Инчунин таъкид кардан лозим аст, ки Есенин ҳамчун ислохгари жанри мактуб нақши навоарона дорад. Дар ин сурат шоир шакли жанри муноҷотро ба танҳо барқарор мекунад, балки навсозӣ мекунад, шаклҳои нави жанрӣ («нома ба хешовандон», «муколамаи мактубҳо», «муқотиботи оилавӣ»), ки дар онҳо ҳаёти шахсии инсон ва азизонаш ба доираи васеи иҷтимоӣ-таърихӣ дохил карда шудаанд.

Калидвожаҳо: назм, жанр, таркиби бадеӣ, образ, давраҳои лирикӣ, жанри хабар, лирикаи манзара, контекст, формати жанр.

Annotation

GENRE SPECIFICITY AND ARTISTIC INDIVIDUALITY IN THE POETRY OF SERGEI YEsENIN

In the work of S.A. Yesenin, the active genre processes characteristic of Russian poetry at the beginning of the 20th century was fully reflected: genre diffusion, tendencies towards intergenre and interspecies synthesis, and the emergence of new genre modifications. These processes affected, first of all, the sphere of functioning of classical genre forms, led to the need for reconstruction, restoration, transformation, modernization of traditional genre models.

It is also important to emphasize that Yesenin has an innovative role as a reformer of the epistle genre. In this case, the poet not only restores, but also modernizes the canonical genre form, creating new genre formats («letter to relatives», «dialogue of letters», «family correspondence»), in which the private life of a person and his loved ones is included in a broad socio-historical context.

Keywords: poetry, genre, artistic composition, image, lyrical cycles, message genre, lyrical landscape, context, genre format.

Сведение об авторе: Саторзода Манижа Курбонали, магистрантка второго курса факультета русского языка и литературы, ТГПУ им. С. Айни, р. И. Сомони, пр. Рудаки 121. Тел.: +992 888444345

Научный руководитель: к.п.н., доцент Мерганова Н.Р.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саторзода Манижа Курбоналӣ, магистранти соли дуюми факултети забон ва адабиёти руси ДДОТ ба номи С.Айнӣ, н. И. Сомонӣ, хиёбони Рӯдакӣ 121. Тел.: +992 888444345

Роҳбари илмӣ: н.и.п., дотсент Мерганова Н.Р.

About the author: Satorzoda Manizha Kurbonali, 1st year Master of the Faculty of Russian Language and Literature, TSPU named after S. Aini, r. I. Somoni, avenue Rudaki 121. Tel.: +992 888444345

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Merganova N.R.

САРАЗМ ҲАМЧУН МАРКАЗИ КИШОВАРЗӢ

Ҳар боре, ки аз болои дасторохон бурдаи нонеро ба даст мегирифтем, ба худ савол меодем, нони аввалинро чи гуна офарида бошанд? Дар пеши назар гандумзори васеъ, нонвойхонаҳо ва мошинҳои пур аз нони гарм пайдо мешаванд ва ҳамаи инҳо барои мо ҳодисаи муккараӣ шуда мондааст. Вале 5000 сол қабл аз замони мо, ки ягон намди техникаи кишткунию ғаллачамъкунӣ, осиею танурҳо набуданд, мардум чи гуна зиндагӣ меард. Донаи аввалини гандуму чавро кадом деҳқон руғидаасту нони аввалинро дар кучо пухта бошад? Ба ин ин ва дигар саволҳои сершумор фақат далелҳои ҳафрийети бостонӣ ёдгории таърихи 5 ҳазорсола дошта, Ҷавоб дода метавонисту халос. Ҳоло дар симои Саразм мо чунин ёдгорию дорем, вале сирру асрори он оид ба маданияти кишоварзӣ дар қабатҳои маскунии он дар қаъри асрҳо ниҳон аст. Бо вучуди ин мекушем оид ба оғози кишоварзӣ чанде сухан ронем ва душвории зиндагии инсонро аз назар гузаронем. Аввалин донапошу донагундор, танурсозу нонпаз занҳо буданд. Он донаҳои худруе, ки занон аз доманаҳои таллу теппаҳо, сою адирҳо чида ба бошишгоҳ меоварданд, дар вақти куфтани нарма кардан ба тараф пош хурда, қисми аз онҳо зеро ҳок шудаанд. Соли дигар дар назди бошишгоҳ сабзида баромадани майсаю ғаларо касе пайҳас намекард. Вақте, ки майсаҳо тухм баста, донҳои хурданибоб пайдо карданд, занҳои хушачин онҳоро чида хурук пепухтанд. Ана ҳамин тавр, дар натиҷаи чандин маротиба такрор шудани ин ҳодиса одамони замони санг ба ҳулоса омаданд, ки онҳо ба шакли маданӣ кишт кардан мумкин. Аммо барои ин замини ҳамвору нарма, об, шароити мусод ва олотӣ заминшудгоркунӣ лозим буд. Он замон дар дасти онҳо ягон олотӣ заминкунӣ набуд. Маҷбур шуданд, олот ихтироъ кунанд. Вале чи тавр? Аз кадом ашё? Инсон ба андеша мерафт. Ба ин савол фақат бозёфтҳои бостонии замони асри сангу биринҷ ҷавоб дода метавонистанд [7, 321].

Ҳол ба мо маълум, ки кишоварзони Саразм замини худро бо олотҳои сангӣ, устухонӣ, баъди ихтирои металл бо олотӣ мисию биринҷӣ «чуфт» намуда, киштукор мекарданд. Бигзор хонанда гумобар нашавад, ки саразмиён ва кишоварзони ноҳияҳои дигар бо аспу чуфти гов заминро яклухт чаппагардон карда, бо сихмолаҳо нарма карда, бо мола кулӯхҳои онро мешикастанд. Асло ин тавр не. Дар он замон инсон ҳоло ягон намуди ҳайвоноти кориро дар кишоварзӣ истифода намебурд. Тамоми қорҳои кишоварзӣ дастӣ иҷро мешуданд.

Бостоншиносони донандаи замони асри биринҷ В.М.Массон, Р.М.Мунчаев, Н.Я.Мерперт, Г.Ф.Коробкова, ихтисосмандони кишоварзӣ Н.И.Вавилов, Г.Н.Лисисина, М.М.Дяконов ва дигарон собит намуданд, ки кишоварзон аввал заминро яклухт чуфт накарда, онро мисли чуйчаи чуқуриаш 10-15см мекофтанд. Донаҳои ғаларо бошад ба ҳамон чуйча дар масоҳати муаян дона-дона мерехтанду руи онро бо ҳок мепушониданд. Сабзидани донаҳои рехташуда ба мусоидии обу ҳаво вобаста буд.

Баробари ин аз руи ақлу заковат ва таҷрибаи ҳаёт, одамони қадим медонистанд, ки кишт кардан дар ҳавзаҳои дарёҳою соҳили қулҳо ғоидаовартар аст. Бинобар ин аксарияти бобошишгоҳу қароргоҳҳо, деҳкадаву шаҳракҳо дар назди дарёву қулҳо ва чашмаҳои равон месохтанд. Дар ин гуна ҷойҳо онҳо имконият доштанд, ки ба ғайр аз кишоварзӣ бо шикорчигӣ ва моҳидорӣ низ машғул гарданд.

Ин назарияро мавқеи ҷойгиршавии шаҳраки Саразм дар соҳили Оимкул ва дарёи Зарафшон ва ёдгориҳои Кабутаки Шимолӣ (Копетдаг), - Намозгоҳ, Олтинтеппа, Геоксюр, Илгинлӣ ва чанде дигар, ки ватани кишоварзони қадимаи сарзамини Осиёи Миёнаанд исбот менамоянд. Аз ин ру метавон гуфт, ки ниёгонамон 5000-5500 солҳо қабл аз ин заминро бо омочҳои сангӣ, ҷӯбӣ, устухонӣ шудгор мекарданд. Ниҳоят дар асри биринҷӣ 40 сада пеш аз замони мо сари омочро аз мис сохта, дар кишоварз қуваи ҳайвонотро истифода мебардагӣ шуданд. Дар навбати худ ихтирооти омочу чуфти гов қуваи зиёди ҷисмониро талаб мекард, ки он барои занҳо хеле душвор буд. Аз ин рӯ иҷроиши ин қорро мардҳо ба зимаи худ гирифтанду ба ҳамин мавқеи худро чи дар оила ва чи дар ҷамъият устувор гардониданд. Вале бо ин мавқеи зан дар хоҷагидорӣ ва рӯзгордорӣ паст нашуд. Вай касбҳои гуногун аз ҷумла ресандагӣ, бофандагӣ, қуллогарӣ ва либосдузиро аз худ карда, дар пешравии зиндагӣ роли халқунандаро бозид.

Бостоншиносони Саразмро лозим буд, ки дар вақти ҳафрийет ба саволҳои сершумор аз руи бозёфтҳо ҷавоб пайдо кунанд. Бо ин мақсад дар рафти ковишҳо то аз зеро ҳок кушодани хонаҳо

мо ҳар як ашёю олотӣ дарёфтшударо аз қайди назар мегузаронидем. Вале маълум, ки галладона, тухму донакҳои дарахтони меванок ва бисёр дигар чинсҳои органикӣ: пӯст, гушт, матоъ, ҷарм, пашм ва ғайраҳо бо мурури замон пусида ба ҳок табдил меёбанд. Аз ин рӯ дарёфт намудани онҳо ғайри эҳтимол буд. Лекин бостоншиносон ақида доранд, ки ягон чиз абадӣ гум намешвад. Аз гандуму ҷав коҳу паҳол мемонаду аз ҳайвонот устухон. Дар он ҷое, ки даҳо ҳазор сол об нарасидааст, ҳатто донакӯ тухмҳои меваҳо низ эмин хоҳанд монд. То замони мо расида омадани ҷаву гандум, нахудо шолӣ хеле душвор аст. Аммо мо аз он ноумед нашудем. Вақте, ки дар мағзи хиштҳои андоваҳои руи деворҳо пусти гандуму ҷав ва коҳи онро дидем, бо як овоз гуфтем, ки сокинони Саразм мардуми кишоварз буданду дар заминҳои назди ҳавлиҳои худ ҷаву гандум кишт мекарданд.

Бо вучуди ин пас аз бори нахуст дарёфт шудани донҳои ҷав боварии мо мавҷудияти маданияти кишварзии саразмиён бештар гардид. Он донҳо соли 1978 Усмонҷон Эшонқулов дарёфт намуд. Вай дар вақти аз хоку партовҳо тоза намудани ҷоҳои ханба якҷанд лудай лои хушкшударо дарёфт намуд, ки ба лой донҳои ҷав часпида буданд. Ба мо лозим омад, ки бо асбоби ҷароҳӣ (пинцеп) ҳар як донҳои онро алҳида – ахлоида чида гирем. Азбаски мағзи донҳо пусида, бо лой омехта буданд, фақат пусти боқимондаи донҳои ҷав шакли аслии худро нигоҳ дошта буданд. Дар натиҷа мо дар мудати чанд руз 221 донро аз лой ҷудо намудем.

Ин буд, ки гуем сокинони Саразм кишткори ҷавро ҳануз дар замони асри сангу биринҷ медонистанд. Дартар мо дар рафти ҳафриёт қолиби ба лой часпидаи пояи гандумро низ пайдо намудем. Акнун аз руи далелҳои баҳсноталаб метавон гуфт, ки ғармичҳои Саразм аввалин осибҳо буданд. Саразмиён яке аввалин офарндагони орду пазандагони нон дар сарзамини Мовароуннаҳр буданд.

Шояд дар байни ҳамкасбони ман ва донишмандони дигар шахсе пайд шавад, ба гуфтаҳот боло эрод гиранд. Вале онҳо асои илмӣ доранд ва ҳафриёти бостонии сарзамини Мовароуннаҳр гувоҳи онанд. Ба бостоншиносон маълум, ки қадимтарин ёдгориҳои сарзамини номбурда, бидуни шаҳраки Сарзм ба замони мутараққӣ ва охири асри биринҷӣ, дурусттараш ба ҳазорсолаи I пеш аз милод мансубанд. Ба ин қабил ёдгориҳои кашфиёти В.М.Массон, Г.Н.Лисисина, И.Н.Хлопин, В.И.Сарианиди, Э.И.Масимов дар Кабутики Шимоли; А.Ю.Заднепровский, Н.Г.Горбунова дар водии Фарғона (маданияти Қайроқум ва Чуст); Я.Ғуломов, А.Аскарров, У.Исломов (ёдгориҳои Замонбобо, Муъминобод, Ғучайлӣ); дар водии Зарафшон – Л.Т.Пянкова; Н.М.Виноградова, дар (Норак ва Данғара); А.М.Манделштам дар (Бешкент); А.Аскарров дар (Сурхандарё) ва даҳо дигарон дохил шуда метавонанд.

Хулоса, дар он ёдгориҳои асосан нишонаҳои ҷорводорӣ ва кишоварзӣ ба ҷашм мерасанд, онҳо таърихан аз маданияти Саразм ҷавонтаранд. Маҳз аз ҳамин сабаб мо маданияти саразмиёро асоси маданияти кишоварзии сокинони байни дарёҳои Сирӯ Ому меҳисобем.

Адабиёт:

1. Аскарров А., Абдуллоев Б. Н. Джаркутан: к проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана. – Тошканд, 1983. – 23 с.
2. Аскарров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент, 1977.
3. Виноградова Н. М. Юго-западный Таджикистан в эпоху поздней бронзы. – Душанбе, 2004.
4. Виноградова Н. М., Ранов В. А., Филимонова Т. Г. Памятники Кангуртута в юго-Западном Таджикистане (эпоха неолита и бронзового века). – М., 2008.
5. Зеймаль Е. В. Древние монеты Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1983. – 282 с.
6. Исҳоқов А. И. Панҷакенти Қадим-Древний Пинджикент. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 17 с.
7. Исҳоқов А. И. Саразм-огози тамаддуни халқи тоҷик Панҷекенти Суғд. – Хучанд, 2005. – 321 с.
8. История Таджикского народа. Том I. Древнейшая и древняя история. Зери таҳрири Литвинский Б. А. ва Ранов В. А. – Душанбе, 1998.
9. Итгина М. А. История степных племён южного Приаралья (II – начало I – тыс. до н. э.) тхэ т. 10. – Масква, 1977.
10. Сальников К. В. Очерки древней истории Южного Урала. – М., 1967.
11. Ходжайов Т. К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа. – Ташкент, 1977. – С.154-168.

Калидвожаҳо: *Саразм, ёдгориҳои таърихӣ, бозёфтҳо, бостоншиносӣ, асри биринҷӣ, маликаи Саразм, ҳафриёт, оташдонҳо.*

Аннотация

САРАЗМ КАК СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ ЦЕНТР

В статье отражены первые памятники Саразма, начало археологических работ, продолжение археологических работ и другие научные и археологические достижения. Автор отмечает, что в результате проведенных на сегодняшний день археологических раскопок остатки жилых, религиозных, административных и ремесленных предприятий были найдены под завалами на 20 участках. Считается, что еще до начала строительства некая группа «архитекторов» заранее спланировала строительство. Большинство административных зданий имеют прямоугольную форму, а их двери и окна выходят на восток и запад, то есть в направлении восхода и захода солнца. В то же время автор статьи отражает результаты археологических работ в Саразме, датируемые 5500 годами, а также расселение и переселение людей Саразма.

Ключевые слова: *Саразм, исторический памятник, находки, археология, бронзовый век, царица Саразма, раскопки, камини.*

Annotation

SARAZM AS AN AGRICULTURAL CENTER

The article reflects the first monuments of Sarazm, the beginning of archeological work, the continuation of archeological work and other scientific and archeological achievements. The author notes that as a result of archeological works to date, the remains of residential, religious, administrative and handicraft plants have been found under the rubble in 20 sites. It is believed that before construction began, a certain group of «architects» planned the construction project in advance. Most administrative buildings have a rectangular design and their doors and windows face east and west, ie the direction of sunrise and sunset. At the same time, the author of the article reflects the results of archeological work in Sarazm, the artifacts dating back 5500 years, and the problems of settlement and migration of the people of Sarazm.

Keywords: *Sarazm, historical monument, finds, archeology, Bronze Age, Queen of Sarazm, excavations, fireplaces.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Амиршоев Иматшо, магистранти соли дуҷуми факултети таърихи ДДОТ ба номи С. Айни, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Тел.: +992 911041200

Рохбари илмӣ: Хоҷаева Н. Ҷ.

Сведения об авторе: Амиршоев Иматшо, магистрант второго курса исторического факультета ТПГУ имени С. Айни, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Тел.: +992 911041200

Научный руководитель: Ходжаева Н. Дж.

About the author: Amirshotv Imftsho, the magister of history faculty of the Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Tel.: +992 911041200

Scientific director: Khojaeva N.J.

**ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ ҲАРБӢ – СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ
ҶАНГИ ГРАЖДАНӢ ДАР ТОҶИКИСТОН»-И МУЛЛО ЭРКАЕВ**

Нахустин бор дар тадқиқоти бунёдии донишманди шинохта Мулло Эркаев «Таърихи ҷанги граждани дар Тоҷикистон» муборизаи мардум ба таври илмӣ тадқиқ шуда, бо ақсояшон инъикос ёфтаанд. Яке аз чунин қаҳрамонҳое, ки қорнамоии ӯ дар ин асар хеле муфассал баён гардидааст, Мирзохоча Бобохочаев мебошад. Вай аз дасти душманони инқилоб 120 милтиқ, 16 куттӣ тир, гранатаҳои бисёр ва тапончаҳоро мусодира карда гирифт» [3, 83]. Инчунин дар боби дуҷуми асари мазкур дар бораи қорнамоиҳои мардуми Шимоли Тоҷикистон ба монанди Ҷӯра Зокиров, Абдусаттор Ҳасанов ва ғайраҳо маълумот дода шудааст.

Дар боби сеҷуми асар муаллиф аҳволи иқтисодӣ-иҷтимоии Бухороро дар арафаи инқилоб, инчунин масъалаҳои сарнагун кардани аморат ва дар Тоҷикистони Шимоли Ҷанубӣ барқарор карда шудани Ҳокимияти Советиро муфассал тасвир менамояд. Дар ин боб қайд карда мешавад, ки ғалабаи Инқилоби Октябр дар Россия ва Туркистон, инчунин барқарор карда шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар сарзаминҳои аҳолиашон руси хонии Бухоро барои пурзӯр гардидани муборизаи инқилобии меҳнатқашон ба муқобили сохти амирии аморат аҳамияти муҳим доштанд. Муаллиф қувваҳои пешбарандаи инқилоби Бухороро нишон дода, онро ба таври ҳаққонӣ инқилоби буржуазӣ-демократӣ меномад.

Албатта аз баландии зинаи навини дарки таърих ва қонуниятҳои он истифода ба дастовардҳои таърихнигории солҳои 50 -60 –уми тоҷик баҳои яктарафа ё ки санги маломат задан худ ё нишонаи номуккамалии дониши касбист, ё амалӣ ғаразнокӣ сиёсӣ. Имрӯз метавон Мулло Эркаевро дар нигоҳдошти риояи принципҳои яктарафаи идеологӣ мавриди таҳлилу таҳқиқи раванди ҷанги граждани дар солҳои 20 –ум эрод гирифт. Ҳатто фикрҳое ҳам пайдо шуданд, ки иртиботи он воқеаҳоро ба ҷанги граждани зери шубҳа мегиранд. Гузашта аз ин саволе гузаштанианд, ки оё воқеаҳои фоҷиавии дар он замон рӯх дода ба мафҳум ё худ фаҳмиши «ҷанги граждани» ҷавобгӯ ҳастанд ё не?

Ҷанги граждани бо маънии классикӣ ва аслияш, ҷангест, дар байни ду қувваи мухталифе, ки ба онҳо гражданиҳои як мамлакат шомиланд ва ҳарду тараф ҳадафҳои сиёсӣ доранд, сар мезаданд. Дар ҳолате, ки дар он ҷанг муҳомили раӯиростӣ қувваҳои ҳарбии русия на танҳо ба назар мерасид, инчунин онҳо гӯё чун қувваи ҳалқунанда амал мекарданд, пас ин ҷанги граждани набуда, фақат муҳомили ҳарбии берунист.

Муҳомили раӯиростӣ армияи сурхи инқилобии русия дар барқарор кардани Ҳокимияти Шӯравӣ дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар ҳудуди Тоҷикистон, барои ҳеҷ кас пинҳон нест. Ин амал дар тамоми тадқиқоти ба ин мавзӯ бахшида шуда бо далелҳои муътамад қайд шудааст. Ин ҳатто ба хонандаи мактаб ҳам маълум аст.

Муборизаи шадида, баъди ғалабаи инқилоб дар Тоҷикистон сурат гирифта, аз кадом самте ба ӯ нанигарем, ҷанги граждани буд.

Дар ҷанги граждани нимаи якуми солҳои 90 – ум низ айнан ду қувва ширкат дошт: а) қувваи зидди ҳокимияти конситутсионӣ, ки аз иртиҷопарастону ифротӣни исломӣ, миллатчиёнӣ шадид, маҳалгароёнӣ пастфитрат, мансабталошони сарпараст, ки ҳудро «равшанфикрону ҳомиёнӣ демократия» муаррифӣ намуда, зери шиори «демократия, озодию баробарӣ» баромад карда дар айни замон ҳар кадоме аз ин қувваҳои номбурда ҳадафҳои сиёсии ҳудро дошт. б) Ҳомиёнӣ сохти аслии конситутсионӣ, муборизони роҳи нигоҳдошти якпорчагии Тоҷикистон истиқдлолияти воқеии он, ки зери парчами ҳифзи ғояҳои сотсиалистӣ, интернационализм ва давлати ҳуқуқбунёди воқеӣ ва муҳофизати принципҳои дунявияти он баромад мекарданд.

Солҳои 20 ва солҳои 90 – ум дар Тоҷикистон дар ду ҳолат ҷанги граждани як умумияти мубориза, як шабеҳияти умумии муҳомили раӯиростӣ қувваҳои мухталиф эҳсос мешавад.

Шиносои ба ҳақиқати таърихӣ ба ҳулосае меорад, ки дар ҳар ду ҳолат тамоми нишонаҳои омилҳои ба ҷанги граждани пурра ба назар мерасанд. Фарқияти даврагӣ хронологӣ тақозо дорад онҳоро чун «Ҷанги граждани якум» ва «Ҷанги граждани дуҷум» - и Тоҷикистон ном барем.

Бояд ёдовар шуд, ки қонуниятҳои ғалабаи инқилоб ва раванди ҷанги якуми граждани дар Тоҷикистонро насли қалони таърихшиносони ватанӣ то дараҷаи пурра собит сохтату насли миёнаи олимони шӯравӣ онро тақмили тасдиқ намудааст.

Барои касоне, ки ба ин бо чашми шубҳа менигаранд тавсия медиҳем, ки ба чузъ таджикоти номбурдаи Мулло Эркаев инчунин ба корҳои ба ин давра мансубият доштаи олимони шуравӣ Б.И.Искандаров, Т.Р.Каримов, А.Макашов, Р.А.Абдулхаев, Ш.Исмоилов, М. Назаршоев, Ҳотамов, ҳамчунин А.И.Эшонов, Х.Ш.Иноятон ва дигарон дурустар шинос шаванд.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.
2. Масов Р. Историография Советского Таджикистана (1917-1975). – Душанбе: Дониш, 1978. – 200 с.
3. Пирумшоев Х. История Таджикского народа. – Т. V. – Душанбе: Дониш, 2010.
4. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик (аз солҳои 60, асри 19 то соли 1924). – Душанбе: Адиб, 2007. – 368 с.
5. Эркаев М. Барпо ва мустақкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 470 с.
6. Эркаев М. История гражданской война в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 700 с.

Калидвожаҳо: *босмачигарӣ, ҷанги граждани, ҳаракатҳои зиддишӯравӣ, балвогар, Ҳизби коммунистӣ, империализм, мустамлика, Ҳукумати Шӯравӣ, Инқилоби октябр, гурӯҳҳои ихтиёрӣ, калтақдорони сурх, аморати Бухоро, Туркистон.*

Аннотация

ОБЗОР ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОБСТАНОВКИ В ТАДЖИКИСТАНЕ В «ИСТОРИИ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ТАДЖИКИСТАНЕ» МУЛЛО ЭРКАЕВ

В данной статье представлена информация о крупномасштабном труде историка Мулло Эркаева «История Гражданской войны в Таджикистане», а также проведено сравнение произведения с историческими книгами, созданными вне советской идеологии. Она проливает свет на каждую главу работы, которая охватывает широкий круг вопросов. В данной статье отражены основные факторы, которые привели к возникновению басмаческого движения в Таджикистане. В статье также рассматриваются взгляды Мулло Эркаева на возникновение басмаческого движения с точки зрения других историков.

Ключевые слова: *босматизм, гражданская война, антисоветские движения, повстанческое движение, Коммунистическая партия, империализм, колониализм, Советская власть, Октябрьская революция, добровольческие отряды, красные батальоны, Бухарский эмират, Туркестан.*

Annotation

REVIEW OF THE MILITARY-POLITICAL SITUATION IN TAJIKISTAN IN THE «HISTORY OF THE CIVIL WAR IN TAJIKISTAN» MULLO ERKAEV

This article provides information on the large-scale work of historian Mullo Erakaev «History of the Civil War in Tajikistan», as well as a comparison of the work with historical books created outside the Soviet ideology. It sheds light on each chapter of the work, which issues it covers. This article reflects the main factors that led to the emergence of the Basmachi movement in Tajikistan. The article also examines Mullo Erkaev's views on the emergence of the Basmachi movement from the perspective of other historians.

Keywords: *dogmatism, civil war, anti-Soviet movements, insurgency, Communist Party, imperialism, colonialism, Soviet Government, October Revolution, volunteer groups, Red Battalions, Bukhara Emirate, Turkestan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайфуддинова Мадина Бадриддиновна, магистранти соли дуҷуми факултети таърих, кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Суроға: 734003 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Телефон: +992 000078919

Рохбари илмӣ: д.и.т., профессор Пирумшоев Ҳ.

Сведение об авторе: Сайфуддинова Мадина Бадриддиновна, магистрантка второго курса исторический факультет, кафедра истории таджикского народа Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини. Адрес: 734003 Республики Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: +992 000078919

Научный руководитель: д.и.н., профессор Пирумшоев Ҳ.

About the author: Sayfuddinova Madina Badriddinovna, master of the first year Faculty of History, Department of History of the Tajik Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Address: 734003 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. Phone: +992 000078919

Рохбари илмӣ: д.и.т., профессор Пирумшоев Ҳ.

ВАЗЪИ СИЁСИИ АФҶОНИСТОН ДАР ДАВРАИ ҲОМИД ҚАРЗАЙ

Декабри соли 2001 Ҳомид Қарзай сардори маъмурияти гузариши Афғонистон таъин шуда, июни соли 2002 бошад, президенти муваққатӣ тасдиқ гардид.

Бо мақсади таъмини бехатарии намояндагии ҳарбии НАТО мувофиқи қатъномаи Шурои Бехатарии СММ аз 20 декабри соли 2001 ташкил карда шуд. Дар ибтидо минтақаи ҷавобгӯи он танҳо дар Қобул муайян шуда буд. Яке аз амалиётҳои бузурги НАТО ин амалиёти «Анаконда» мебошад, ки он аз 2 то 18 марти соли 2002 гузаронда шудааст, ки он муқобили ҷанговарони «Ал- Қоида» равона шуда буд, аммо дар рафти амалиёт маълум гардид, ки онҳо барои мудофияи худ тайёри дидаанд. Дар рӯзи аввали амалиёт, нақшаи онҳо вайрон гардид ва фармондеҳони амрикоӣ маҷбур буданд, ки ба тайёри дар ҷойи худ монанд.

ИМА дар ин амалиёт 8 нафарро аз даст дода ва қариб 80 нафар ярадор гардиданд, ки онҳо хизматчиёни ҳарбии қисми махсус буданд. 7 нафари онҳо дар амалиёти мусалаҳонаи Такур- Гар ҷон бохтанд.

Амалиёти дигари амалии гаштаи НАТО дар соли 2007 буд, ки он мубориза дар водии Шохи – Кот ба шумор рафта, яке аз муборизаи бузурги қувваҳои заминии ИМА дар Афғонистон мебошад.

Толибон тавонистанд, ки қувваҳои худро барқарор намоянд. Онҳо «минтақаи қабилавиро» дар сарҳади афғоно- покистонӣ ба сифати ақибгоҳ истифода бурданд. Ин минтақа аз тарафи Покистон назорат карда намешуд, аммо кушиши барқарор намудани назорати ин ноҳия соли 2004 ба зиддияти мусалаҳона миёни артиши ҳукумати ва сарбозони қабилавӣ овард, ки он ду сол идома дошт.

Толибон солҳои 2003- 2004 қувваи худро мустаҳкам намуда, амалиётҳои ҷангии худро дар ноҳияҳои ҷанубии Афғонистон зиёд намуданд. 27 январи соли 2003 яке аз задухурдҳои пуршиддат ин амалиёти «Мангуст» ба шумор меравад. Дар он 18 нафар ҷанговарони толибон аз ғуруҳи «Ҳизби Ислом « кушта шуданд.

То тирамоҳи соли 2003 толибон дар ноҳияҳои ҷанубии мамлакат ҷунун мустаҳкам гардиданд, ки губернаторони имконии худро дар музофотҳои Пактика, Пактия, Нангахор ва Қунар таъин намуданд [2].

Январии соли 2004 дар Чирга конституцияи нав қабул карда шуд ва 9 октябр дар таърихи мамлакат аввалин интихоботи озоди резиденти баргузор гардид, ки дар он Ҳомид Қарзай ғалаба кард.

НАТО нақши муҳимро дар Афғонистон бозида, танҳо соли 2003 ба уҳдаи худ фармондихии қувваҳои байналхалқиро гирифт, гарчанде ки баъзе давлатҳои аъзои ин ташкилот дар Афғонистон ҳануз аз соли 2001 фаъолият доштанд. Гарчанде расман СММ ва ҳукумати Афғонистон ҷалби қушунҳои НАТО- ро ба Афғонистон хоҳиш намуданд, аммо ин дар амал нақшаи зерипардагии Вашингтон ва пойтахтҳои давлатҳои Аврупои Ғарби буд. Ҳукумати Олмон ва Ҳолландия манфиати иштироки фаъоли НАТО- ро дар Афғонистон изҳор намуда, қайд намудаанд, ки он хеле манфиатовар мебошад.

Аз ҳама давраи муноқишавии ғабси НАТО, ки аъзоёни ғуруҳи на он қадар қалони НАТО барои фиристодани қушунҳои худ ба музофотҳои душвори ҷанубии мамлакат рози шуданд ба шумор меравад. Аз ҷумла ҷунин аъзоёни бузурги НАТО ба монанди Олмон, Италия, Испания ва Фаронса зери таъсири бераҳмонаи дипломатҳои амрикоӣ, канадагӣ ва бритонӣ монданд, ки онҳо хоҳиши баргардонидани қушунҳоро ба ҷанубии мамлакат надоштанд.

Вазъияти тағирёфтаи мамлакат ба тағир ёфтани нақшаи НАТО дар стратегияи Вашингтон гардид.

Қо ба ҷогузории қушунҳои ISAF дар ҷанубии Афғонистон аз январи соли 2006 оғоз гардид. Асоси ин қушунҳоро бритониҳо ташкил намуданд, ки онҳо бо қушунҳои канадагӣ, ғолландӣ ва дигар мустаҳкам карда шуданд.

Соли 2007 дар ҷанубии Афғонистон амалиётҳои ҷанги идома дошт. Толибон ва қушунҳои НАТО фаъолияти худро дар музофоти Гилменд пурзӯр намуданд. Тирамоҳи соли 2006 қушунҳои бритонӣ шаҳри Мусо- Қаларо, ки маркази ҳамномии ҳавзае дар Гилменд буд тарк намуда, назорати онро ба қуҳансолони маҳали доданд» [3, 24].

Толибон инро истифода бурда, феввали соли 2007 шаҳрро ба даст дароварданд, ки ин муваффақияти қалони онҳо аз ибтидои ҷанг ба шумор мерафт. Дар Мусо-Қала қонунҳои шарият

чори карда шуд, мактабхоро баста, аҳолии маҳалиро барои супоридани андози зиёд маҷбур мекарданд. Дар ҷавоб ба ин ҳаракатҳои толибон қушунҳои НАТО дар музофот амалиёти бузурги «Ахиллес»- ро моҳи (март-май) ва «Ластай Куланг»- ро моҳи (май-июнь) ташкил намуданд.

Гарҷанде дар дигар ноҳияҳои Афғонистон вазъият нисбатан ором буд, дар шимоли мамлакат бошад, моҳҳои октябр ва ноябри ҳуди ҳамон сол ҳучуми аввалини калони зидди талибон баргузор гардид. Ин амалиёт дар ду давра бо ном «Ҳаракати Йоло» баргузор гардид, ки иштирокчиёни он қисмҳои немисӣ, норвегӣ ва афғонӣ буданд.

Мочарои калон 4 март соли 2007 дар ҳавзаи Шинвар (Нангаҳор) ба амал омад, ки он бузургтарин мочаро ба шумор меравад, ки қисмҳои махсуси флоти баҳрии ИМА аз тарафи террористи худқуш зарба зада шуда, зери тирборонкунии беист қарор гирифт, ки дар натиҷаи он 20 нафар афғони осоишта ҳалок гардид.

Инчунин фоҷиаи ҳалокатовар 2 август дар Багран (Гилменд) ба амал омад, ки дар натиҷаи зарбаҳои ҳавопаймоҳое, ки ба муқобили ду нафар командирони саҳроӣ равона карда шуда буд, мувофиқи маълумоти аҳолии маҳали аз 200 то 300 нафар ҳалок ва ярадор гардиданд.

«Қувваҳои бисёрмиллат дар Афғонистон» июли соли 2009 аз соли 2002 талафоти рекорди диданд. 76 нафар ҳалок гардиданд, ки аз ин 39 нафараш хизматчиёни ҳарбии ВС- и ИМА буданд. Ба ин муносибат дар баъзе рӯзномаҳо маҷалаҳо ин моҳро «Июли сиёҳ» номиданд» [5, 67].

Дар ҳақиқат 2 июл қушунҳои НАТО амалиётҳои бисёрҷабҳаро доир ба нобуд кардани базаҳои ҷанговарони «толибон» дар ҳудуди ҷанубии Афғонистон ва як қатор ноҳияҳои Покистони ҳамсоя оғоз намуданд. Ин амалиёт бо ном «Қанчал» (Қинчал) маълум аст, ки дар рафти он қариб 4 ҳазор хизматчиёни ҳарбии бригадаи 2-и флоти баҳрии ИМА ва 650 нафар сарбозони афғон ва полис ба резишгоҳи поёнии дарёи Гилменд, ки дар ҷанубии Афғонистон воқеъ аст сафарбар шудаанд.

Дар миёнаи моҳи июл ҳаракатҳои ҷанги васеъ шуданд. 13 июл вазирони мудрофияи Афғонистон генерал Абдул Раҳим Вардак изҳор намудааст, ки амалиётҳои зидди ҷанговарон инчунин дар музофотҳои Урузган ва Забул низ гузаронда мешавад. 19 июл бошад қисми артиши миллии Афғонистон амалиёти ҷангии «Орёл»- ро дар шимолии музофоти Қундуз муқобили ҷанговарони ҳаракати исломии Ўзбекистон Тоҳир Юлдошев оғоз намуданд. Дар баробари 1000 нафар сарбозони афғон ва полисҳо дар ин амалиёт зиёда аз 300 нафар хизматчиёни ҳарбии бундесвер иштирок доштанд.

Феврари соли 2010 дар ҷанубии Афғонистон дар музофоти Гилменд амалиёти ҳарбӣ оғоз гардид, ки дар он ҳарбиёни амрикоӣ ва афғон ширкат варзидаанд. Дар натиҷаи ин амалиёт толибон аз шаҳри асосии ҷанговарон – шаҳри Марча бароварда шуданд. Ҳарбиёни амрикоӣ ин амалиётро бомуваффақиятнок номиданд. Моҳи март бошад, дар гирду атрофи Қандаҳор амалиётҳои нав оғоз гардидааст.

Толибон ба задухурдҳои ҷанги руи рост ҳамроҳ нашуда, тактикаи ҷангҳои партизанӣ ва ошубҳои хурдро пеш гирифта буданд.

Аксарияти хизматчиёни ҳарбии контингенти хориҷи аз минаҳои дар роҳҳо ҳобондашуда ҳалок мешуданд. Чунин роҳи муборизаи пеш гирифтаи толибон талафоти лозимии амрикоӣ ва натовиро намеовард.

Ҳамин тавр дар шимолии мамлакат, ки контингенти немисӣ ҷой дошт, 2 апрели соли 2010 дар уезди Ҷаҳордара музофоти Қундуз хизматчиёни ҳарбии бундесвер ба бархурди бузург бо «толибон» дучор гаштанд, ки шумораи онҳо 200 нафар буданд. Дар натиҷаи ин задухурд 3 нафари онҳо ҳалок гардида ва 8 нафар ҷароҳати вазнин бардоштанд.

Баъдтар маълум шуд, ки хизматчиёни ҳарбии немис ҳато намуда, 6 нафар хизматчиёни ҳарбии артиши афғонро ки ба ёрии онҳо меомаданд, паронданд. Қушунҳои НАТО ва Афғонистон ба худ вазифа гузоштанд, ки уезд ро пурра аз ҷанговарон тоза намоёнд.

Бо анҷоми ҳаракатҳои фаъоли ҷангӣ ва ибтидои таъсиси ҳокимияти нав дар Қобул Ҳомид Карзай на ҳамчун сиёсатмадор – пуштун ва инчунин намоёнҳои қабилҳои шуҳратманд гардид.

Адабиёт:

1. Бойко В.С. Политика США в Афганистане после событий 11 сентября 2001 г. – М., 2003. – 264 с.
2. Гюстоци А. НАТО в Афганистане. URL: <http://www.afghanistan.ru/doc/12536.html> (дата обращения 27.05.2014 г.)
3. Нагорнов С.К. Политика США в Афганистане // Международная политика. – 2005. № 1. – С.23-24.
4. Режим доступ: [http // www. terrorism.com / ihdex. Shtml](http://www.terrorism.com/ihdex.Shtml).
5. Терроризм – угроза человечеству в XXI веке. – М.; Ин-т Востоковедения РАН, 2003. – 267 с.
6. То кай дар Афғонистон хун мерезад. // Фараж. 17 март соли 2015.

Калидвожах: қушун, сиёсатмадор, уезд, ҳаракат, амалиёт, қабила, музофот, задухурд, контингент, бундесвер, ҳарбӣ.

Аннотация

ВАЗЫИ СИЁСИИ АФҒОНИСТОН ДАР ДАВРАИ ҲОМИД КАРЗАЙ

Азимова Матлуба в своём статье указывает политическое положение Афганистана во время руководства Хамида Карзая в начале XXI в. и начала крупномасштабные операции по уничтожению баз боевиков движения «Талибан» на территории южного Афганистана с нанесением ударов по ряду районов соседнего Пакистана. Операции получила кодовое обозначение «Канжар» («Кинжал»), в ходе которой около 4 тыс. военнослужащих 2-й бригады морской пехоты США и 650 афганских солдат и полицейских направилась в низовья реки Гильменд в одноименной провинции на юге Афганистана.

Ключевые слова: вторжения, нападения, армия, уезд, движения, талибов, операция, выполнения, полицейская, контингент, резолюция.

Annotation

THE POLITICAL SITUATION OF AFGHANISTAN IN THE PERIOD OF HAMID KARZAI

Azimova Matluba in her article indicates the political situation of Afghanistan during the leadership of Hamid Karzai at the beginning of the 21st century. and launched large-scale operations to destroy the bases of the Taliban militants in southern Afghanistan, with strikes on a number of areas in neighboring Pakistan. The operation received the code designation «Kanzhar» («Dagger»), during which about 4 thousand soldiers of the 2nd US Marine Brigade and 650 Afghan soldiers and police headed to the lower reaches of the Helmand River in the province of the same name in southern Afghanistan.

Keywords: invasion, attack, army, county, movement, Taliban, operation, execution, police force, contingent, resolution.

Маълумот дар бораи муаллиф: Азимова Матлуба, магистранти соли дуҷуми кафедраи таърихи умумӣ ва муносибатҳои байналхалқии ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: н.и.т., дотсент Сайнаков С.

Сведения об авторе: Азимова Матлуба, магистрантка второго года кафедры всеобщей истории и международного отношения, исторического факультета ТГПУ имени С. Айни.

Научный руководитель: к.и.н., доцент Сайнаков С.

About the author: Azimova Matluba, Master of the first year of the Department of General History and International Relations, Faculty of History of the TSPU named after S. Aini.

Scientific supervisor: candidate of historical sciences, associate professor Saynakov S.

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР БАҶҚАРОРСОЗИИ СУЛҲУ ВАҲДАТ

Ваҳдати миллӣ шукуфоии Ватан аст, зеро дар давлате, ки сулҳу амонӣ, дӯстию якдигарфаҳмӣ ҳукумфармоӣ, он рӯз то рӯз зебову назаррабо гардида, аз лиҳози сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ пеш меравад.

Сулҳу ваҳдат ибораҳои мебошанд, ки ҳамеша дилчаспу дилнишин ва бо лаҳни шево садо дода, бевосита шунавандаро ба фикр кардан водор месозанд. Сулҳ - таҷассумгари оштиву фарзонагӣ, якдигарфаҳмӣ ва толиби озоиштагӣ мардум мебошад.

Ваҳдат бошад ба ҳам омадан, сар аз як гиребон баровардан ва ҳамдигарфаҳму покнатунати миллатдӯст буданро ифода менамояд. Ваҳдат-беҳтарин неъмат, ҳаёти инсон, орзуву армон, таҳкими давлат, наҷоти миллат, рушди тоҷикон, нумӯи даврон ҳастии инсон дар ҳар заминро замон ба шумор меравад.

Ин рӯзҳо сиву як сол мешавад, ки дар қалбҳои мардуми тамаддунофар ва сулҳофари мо ин санаи пурнишоту ҳаётбахш маскан гирифтааст ва ба рӯйдодӣ воқеан, таърихӣ ва азизу гиромӣ чун ҷон муқаддас таҷдид ёфтааст.

Ба андешаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, муҳтарам, Эмомалӣ Раҳмон: «Созишномаи сулҳ барои сарзамини аҷдоӣ мо субботу оромии воқеиро таъмин кард, ваҳдати миллиро ба вучуд овард ва зиндагиро фароҳам сохт, ки онро ҳар фарди покдилу некхоҳи мамлакат дер боз интизор буд». Маҳз, ба шарофати ҳамин Ваҳдати миллӣ, сулҳу субботи сартосарӣ ва хиради азалии халқамон мо мушт ба синаи пуркинаи душманони миллати тоҷик задем ва хатари аз байн рафтани ватани азизамон Тоҷикистони тозаистиклол ва пароканда ғаштани миллати куҳанбунёдамонро таъвонистем пешгирӣ намоем.

Сулҳ ва ваҳдати умумибашарӣ Тоҷикистон ҷонибдорӣ мамлакатҳои ҳамзамони берунмарзи мавқею мақоми онро дар миқёси ҷаҳон овозадор менамояд. Имрӯз иттифок ва ҳамдилии халқи тоҷик мавриди омӯзиши бисёр ташкилотҳои байналмилалӣ, бахусус, Созмони Миллали Муттаҳид гардидааст. Худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ гуё пандест аз гузаштаи дурру пешрафти маънавияти кишвари тозаистиклолу сулҳофари Тоҷикистон. Мо мардуми сарбаланди тоҷик инро бояд аз ёдҳо набарорем, ки танҳо бо роҳи ваҳдат ва якдигарфаҳмӣ истиклоли кишварро муҳофизату пойдор ва ягонагии мардумро устувор карда, нигоҳ дошта метавонем.

Тамоми душворӣҳо ва монеаҳо танҳо дар сурати мавҷуд будани сулҳу ваҳдат паси сар шуда, рӯзгори мардум рӯ ба беҳбудӣ оварда, кишвари азизамон ба шохроҳи пешрафту тараққиёт рӯ меорад.

Дар ин маврид Пешвои миллат, Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон ҷунин таъкид намудаанд: «Ҳар касе, ки ниҳоле сабзона бошад, медонад, дарахт сола як маротиба ҳосил медиҳад. Аммо ниҳоле низ ҳаст, ки ҳамеша меваи ширин ба бор меорад. Мо меваи ширину сабзонидамонро ҷашидем, ҷомеаи мо аз он баҳравард гардид, мо ҳаргиз роҳ наметанем, ки дигар теши ба решаи он расад» [1].

Ниҳоли серҳосилу ширине, ки Пешвои миллат ба сулҳу ваҳдат ташбеҳ додаанд, имрӯзҳо меваҳои ширину бисёре ба самар оварда истодааст, ки бо онҳо мо, тоҷикон фахр мекунем. Муносибати нави давлатӣ, сиёсати соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон, соҳмони роҳҳои нави дохилию берунӣ ва ба хориҷи кишвар баромадани тоҷиконро ба миён гузошт. Ба монанди роҳҳои оҳан ва роҳҳои аҳамияти ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ дошта.

Дар ҳақиқат ҳам, Ваҳдати миллӣ шукуфоии Ватан аст, зеро дар давлате, ки сулҳу амонӣ ва дӯсти ҳукумфармоӣ, он давлат рӯз то рӯз гулгулшукуфон гардида, иқтисодӣташ тадриҷан афзуда, ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ ва ҳам аз ҷиҳати фарҳангӣ рушд мекунад.

Миллати парешони тоҷик бо кӯшишҳои пайгиронаи Президенти мамлакат, муҳтарам, Эмомалӣ Раҳмон сарҷамъ омада, кишвар обод ва рӯз то рӯз рушд карда, хурсандӣ ва сулҳу ваҳдат паяндор гардидааст.

Заминаи асосии Ваҳдати миллӣ пеш аз ҳама ин хиради азалии ҳудӣ мардуми ҳудогоҳи ватанпарвар ва саъю талошҳои Сардори давлати навини тоҷикон буд, ки моро ба ин рӯзҳои фараҳу хушу хуррам расонд. Ваҳдати миллӣ барои мардуми мо дар баробари истиклолият неъматӣ бебаҳо ва муқаддас аст.

Хулоса, чун як фарзанди бонангу номус ва баори миллат бо сулҳу ваҳдати кишвари

азизам имрӯз меболам ва ифтихор гуфта метавонам, ки имрӯз дар каламрави мамлакат сутуни сулҳу озоиштагӣ ба ҳадди бузург мустаҳкам ва устувор мебошад.

Ҳар як тоҷики ватанпарвар бояд, ифтихор аз он дошта бошад, ки миллати тоҷик таърихан ва табиатан сулҳдӯст, фарҳангпарвар, тамаддунофар ва созандаю бунёдкор мебошад. Таърих ба ҷомеаи ҷаҳонӣ бори дигар исбот намуд, ки халқи тоҷикро дар масири таърих ҳамчун миллати куҳанбунёд, бонангу номус, бохираду адолатхоҳ, бунёдкору заҳматкаш дорои хиради азали доштан, эҳтирому эътироф менамоянд.

Адабиёт:

1. Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи таърихӣ доир ба омӯзиши таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол (мачмуи паёмҳо). Мураттибон: Зарифов Н.Х., Холов Ш.И. – Душанбе, 2021. – 440 с.
2. Рӯзномаҳои «Адабиёт ва санъат», «Инсон ва қонун» ва «Ҳамрози халқ», аз соли 2015.
3. Газетаи «Ҷавонони Тоҷикистон», 23-юми июни соли 2016.
4. <http://zarowadk.ru/sarnavishti-tojik/tojiknoma.html>
5. <http://www.khatlon-ruznoma.tj/1419-mo-ba-vadat-dar-aon-mashur-gashtem.html>

Калидвожаҳо: *Пешивои миллат, сулҳ, ваҳдат, ядигарфаҳмӣ, Эмомалӣ Раҳмон, миллат, озоишта, неъмат, мардум, кишвар, Тоҷикистон.*

Аннотация

РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В ВОССТАНОВЛЕНИИ МИРА И ЕДИНСТВА

В этой статье автор подробно изучил великие достижения общества, такие как мир и единство, а также роль лидера нации в достижении этих национальных ценностей и защите независимости и свободы нашего любимого Таджикистана и его страны. Достижения - мир и спокойствие, политическая стабильность и национальное единство - это долг человечества, считается гражданским долгом и религиозной миссией каждого благородного и почетного человека, патриота и патриота общества.

Ключевые слова: *Лидер нации, мир, единство, взаимопонимание, Эмомали Рахмон, нация, мирный, благословение, народ, страна, Таджикистан.*

Annotation

THE ROLE OF THE LEADER OF THE NATION IN RESTORATION OF PEACE AND UNITY

In this article, the author has studied in detail the great achievements of the society, such as peace and unity, and the role of the leader of the nation in achieving these national values, and protecting the independence and freedom of our beloved Tajikistan and its achievements - peace and tranquility, political stability, and national unity - is a human debt. , considered the civic duty and religious mission of every noble and honorable individual and patriot and patriot of the society.

Keywords: *Leader of the nation, peace, unity, mutual understanding, Emomali Rahmon, nation, peaceful, blessing, people, country, Tajikistan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Чурабекова Фарахноз Чурабековна, унвонҷӯи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: д.и.ф., профессор Гадоев Н.

Сведения об авторе: Джурабекова Фарахноз Джурабековна, соискатель кафедры теории и практики языкознания факультета таджикский филологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Гадоев Н.

About the author: Jurabekova Farakhnoz Jurabekovna, PhD candidate, Department of Theory and Practice of Linguistics, Faculty of Tajik Philology, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadrididdin Aini.

Scientific supervisor: Doctor of Philology, Professor Gadoev N.

РАФТИ ИЧРОИ НАҚШАИ ШЛИФФЕН

Хучум ба Белгия аз 28 июли соли 1914 ба ин рӯз омодагӣ мидиданд, онро интизор буданд ва он фаро расид. Чанги Бузург оғоз ёфт. Сабаҳои он ба ҳеҷ кас махфӣ набуд. Куштани Эрсгерсог Фердинанд, ултиматум аз ҷониби Австро – Венгрия ба Сербия, ки он наметавонад онро пурра иҷро намояд. Австро – Венгрия бо Сербия чанг эълон кард [1, 68].

Империяи Россия сафарбарии ҳарбино новобаста аз талаби қатъии Германия оиди қатъ гардондани он рад кард. 1 август Рейхи Дуум эълон кард ва 4 август Британияи Кабир ҳам аз ҷониби Антанта ба чанг ворид шуд. Чанги аз ҳама хунин ва ҳаробиовартарине оғоз ёфт, ки дар он наватарин воситаҳои пуриктидортарини куштор ба кор бурда шуданд. Аз ҳуди оғози чанг Белгия оиди бетарафии худ изҳор дошта буд. Дар ин ҳол ба немисҳо муяссар нагашт, ки ҳукумати Белгияро бо роҳи дипломатӣ розӣ кунанд, ки қувваҳои немисиро ба воситаи ҳудудҳои худ, бо роҳи осоишта ба Франция роҳ диҳад 2 август қўшунҳои Рейх бетарафии герсогии Люксембургро вайрон карда сарҳади онро гузаштанд. Ҳуди ҳамон рӯз ба Белгия ултиматум пешниҳод шуда дар он талаб карда мешуд, ки қувваҳои мусаллаҳи онҳоро ба сарҳади Франция роҳ диҳад ва ба ивази ин ба ӯ соҳибистиклолӣ ваъда дода шуд. Барои ҷавоб як рӯз мӯҳлат дода шуд. Дар шаби ба 4 август немисҳо марзи ин давлати бетарафро гузашта, мувофиқи нақшаи пешаки тартиб дода, сӯи қалъаи Леж ҳаракат карданд [2, 90].

Мудоғибаи қалъа хеле хуб ба роҳ монда шуда буд. Қалъаро деворҳои устувори бетонӣ, артиллерия ба микдори 400 тупҳои кутрашон гуногун, ки дар манораҳои он ҷойгир гашта буд, ҳифз мекард. Гарчанде на ҳама ҷо бунёди деворҳои мудоғибаӣ ба анҷом расонида шуда буд. Фосилаҳои байни ҳисорҳои қалъа саривақт сохта нашуда буданд. Хусусиятҳои маҳал ва ҷаҳалҳои дарахтони наздик ҷойгирфта пинҳонӣ наҳдик шудани душманро ба ҳисори қалъа осон ва мушоҳидаро аз болои қитъаҳои сусти фронт душвор мегардонд. Қалъаи Леж аз ҷониби муҳандиси ҳарбии машҳури белгиягӣ генерал Бриалмон дар миёни солҳои 1880 ва 1892 бунёд гардида, дар солҳои минбаъда дар баъзе муносибатҳо тақмил дода шуда буд. Он дорои 12 манора буд, ки шаштогӣ дар ҳарду соҳилҳои Маас ҷойгир гашта буданд: Баршон, Эвене, Флерон, Шофентен, Энбур ва Бансел – дар соҳили рост ва Флемал, Холон, Ложен, Лантен, Лиер ва Понтис – дар соҳили чап. Қалъаҳо аз шаҳр дуртар дар масофаи аз 6 то 8 км дур ҷойгир буда, масофаи байни онҳо аз 2 то 6 км-ро ташкил медод. Дар қалъа девори марказӣ вучуд надошт: дар соҳили чап дар канори шимолу – ғарбии шаҳр Кушк ҷойгир буд ва дар соҳили рост, дар канори шарқии он – ҳисори кўҳнашудаи Шартрез ҷойгир гашта буд. Девора, ҳисорҳои Эвене, Шофонтен, Энбур, Холон, Лантен ва Лиёр ҳаҷми хурд доштанд. Атрофи даврдаври қалъа 52 км ташкил медод. Дар ҳудудҳои хати ҳисорҳо дар Маас 13 қўлҳо вучуд доштанд.

5 август немисҳо ба коммендантӣ шаҳр талаб пешниҳод карданд, ки қўшунҳои онҳоро барои гузариш аз он ҷо иҷозат диҳад, вале фармондеҳ генерал Леман ҷавоби рад дод. Қалъа мебоист шаби 6 август гирифта мешуд, вале ҳучуми ногаҳонии шабона, нобарор анҷом ёфт. Дар шаби аз 5 ба 6-уми август қалъа мебоист фатҳ мегардид [3, 79].

Бегоҳии 5 август баъди оташфишони артиллерӣ, қўшунҳои германӣ ба ҳучуми қатъӣ гузаштанд. Чанговарон мебоист аз иншоотҳои мудоғибаӣ гузашта, шаҳрро ишғол мекарданд. Обу ҳаво барои ҳучум мусоид буд. Вале аз оташфишони артиллерӣ ҳисорҳои қалъа қариб, ки осеб надиданд. Немисҳо аз лаҳзаҳои аввал ба муқовимати шадид рӯ ба рӯ шуданд. Танҳо ҳангоми субҳ онҳо тавонистанд, мавқеъҳои пешро ишғол намоянд. Танҳо бригадаи 14 – уми Людендорф, ки нисбати дигарон ба пеш баромада буд, муваффақона амал мекард. Ин бригада ба қалъачаи Шартрез раҳнакарда баромад, вале то нисфирӯзии 6 август аз ҷониби белгиягӣҳо қафо партофта шуд. Дар зери таъсир ин мағлубият ва тирборонкунии шаҳр коммендантӣ шаҳр бегоҳии 6 август фармон дод, ки мудоғиба ба хати қасабаҳои ғарбии Лантен ва Холон гузаронида шаҳр ба душман монда шавад. Дар қасабаҳои соҳили рост Маас танҳо гарнизонҳои суғмонданд.

Пагоҳӣ бригадаи 14-уми германӣ ба шаҳр ворид шуд. Шаҳр ва гузаргоҳҳои Маас ба дасти германиҳо гузашт. То ба субҳи 8 август бригадаҳои 11 ва 27-ум ба шаҳр даромаданд. Муҳофизони шаҳр ба ноҳияҳои Лонсен, Холон, Аван ақиб нишастанд.

Ҳамин тавр германиҳо ба маркази қалъа роҳ ёфтанд, вале хати қасабаӣ дастнорас монд. Ин барои он рӯй дод, ки захираи умумӣ, ки дар назди Шартрез ҷамъ омада буд, пурра дар

хучумҳои ҷавобӣ дар дигар мавқеъҳо ҳарч шуда буд.

Ба пешравиҳо дар Маас ва баромад ба ақибгоҳи Бонселю нигоҳ накарда вазъи германиҳо номусоид буд: мондашавии ҷанговарон, баъзе бесарусомониҳо бинобар хуб набудани алоқа, ба охир расидани захираи лавозимоти ҷангӣ. Артиллерия бошад дар ақибгоҳ монда буд. Вазъи умумӣ дар назди қалъа норавшан боқӣ мемонд. Дар чунин шароит ҳаракат кардан ба он сӯи дарё хатарнок буд, зеро душман ба нуктаи раҳна захираҳои эҳтиётии худро оварда буд. Аз ин лиҳоз қарор карда шуд, ки ақибнишинӣ карда шавад. Дар зери фишори қисмҳои белгиягӣ бригадаи 9 – ум ва полки 12 – ум, ки аз fronti шарқӣ ба ин ҷо партофта шуда буданд 6 август ба соҳили рост қафо нишастанд. Дар натиҷа қалъа дар мӯҳлати таиншуда гирифта нашуд. Ба ҳама шароитҳои хуби ибтидоӣ нигоҳ накарда, немисҳо часорати муҳофизони қалъаро ба инобат нагирифта буданд. Инчунин тӯпҳои пуриктидор барои оташборон кардани қалъа намерасид. Лозим омад, ки барои ҳарчӣ зудтар ишғол кардани қасабаҳои Леж аз ҷониби фармондеҳи армияи 2-юми германӣ генерал Бюлов қувваҳои иловагӣ, аз ҷумла тӯпҳои пуриктидор фиристода шаванд. Ҳанӯз, ки қувваҳои иловагӣ ба ёрии муҳосиракунандагон мешитофт боз якчанд қасабаҳо мағлуб шуд. Гуфтушунидчиёни германӣ ба белгиягӣ пешниҳод карданд, ки таслим шаванд, аммо ҷавоби рад гирифтанд. Немисҳо тирборонкунии шахрро оғоз карданд. Тӯпҳои истехсоли Шкода ва Крупп кори худро кардани ва белгиягӣ муқобили онҳо истодагарӣ карда натавонистанд [2, 48].

Тӯпхоро бо якчанд қисмҳои ҷудокарда меоварданд, ки муҳаррикҳои худро доштанд ё даҳҳо аспҳо якҷо онҳоро кашола карда меовард. Системаи артиллеро то 200 тӯпчиён хизматрасонӣ мекард, снаряди тӯпи Шкода 384 кг вазн дошт ва снаряди «Бертаи калон» бошад то 900 кг вазн дошт. Паррондан бо ёрии асбоби оташдиҳии барқӣ (электрзапал) ба роҳ монда мешуд. Тӯпчиён хангоми тирпарронии тӯп аз он 300 метр дур ҷойгир шуда, ба замин ҳоб рафта ҷашмону гӯшҳои худро маҳкам мекарданд «қотилони қасабаҳо» бо снарядҳои тир мепаронданд, ки аз онҳо деворҳои ғафсиаш 2 метри бетонӣ ва пӯлодӣ хароб мешуданд.

То ба 11 август қасабаҳои Баршон ва Эвене 13 август – қасабаҳои Понтис, Шодфонтен ва Эмбур, 14 август – қасабаҳои Флерон ва Лерс мағлуб шуданд. Дар ду рӯзи оянда муқовимати боқимонда дигар истехкомҳо – Лантин, Бонселлӣ, Холон низ шикаста шуд. Коменданти Леж генерал Леман, маҷрӯҳ шуда, дар қасабаи Лонсж ба асирӣ гирифта шуд. Ҳамин тавр 16 август қалъаи пуриктидор таслим шуд... Як далели ҷолибро қайд кардан лозим аст, ки ҳарду ҷониб дар масъалаи ин қалъа ҳато карда буданд. Армияи Рейх, ки ба имкониятҳои худ аз будаи зиёд баҳо меод, ба душман баҳои дуруст дода натавонист. Агар «қотилони қасабаҳо» аз аввали хучумҳо истифодаи мешуданд, ҳама кор метавонист хеле барвақт ҳал шавад. Вале фармондеҳии белгиягӣ ҳам саҳт иштибоҳ карда буд. Пеш аз ҷанг ба ин истехкомҳо умеди калон доштанд. Ба нақша гирифта шуда буд, ки онҳо якчанд моҳ истодагарӣ карда метавонанд.

Вале дар ҳар сурат натиҷаҳои ҳам барои белгиягӣ ва ҳам барои қувваҳои иттифокчиён дар маҷмӯъ тасалибахш набуданд. Армияи германӣ ба таври қатъӣ роҳи худро ба Франция кушод. Аз тарафи марзҳои шимолӣ – яъне Белгия мудоғиа франсузҳо хеле заиф буд.

Ба шикаст нигоҳ накарда қўшунҳои белгиягӣ, чи тавре ки қайд шуд, муқовимати шадид нишон доданд. 25 ҳазор аскарони немис кушта ва ярадор гаштанд талафоти белгиягӣ бошад 15 ҳазор нафарро ташкил меод. Вале дар ин ҷо албатта натиҷаҳои стратегии муҳосираи Леж хеле муҳим буданд. Аз рӯзи 6 август, ки гирифтани қалъа оғоз гардида буд он худро дах рӯз 16 август хифз кард. Ин тобоварӣ ба вазъи умумӣ таъсир расонд, хусусан он далелҳоеро ба ҳисоб гирем, ки хучум оғоз ёфта буд ва барои немисҳо муҳим буд, ки суръати тези ғалабаро таъмин намоянд. Он чӣ муҳим буд, ки акнун фармондеҳии франсузҳо самти зарбаи асосии немисҳоро дарёфт намуд. Ба шучоату далерии аскарони белгиягӣ нигоҳ накарда, немисҳо ҳаракатро ба дохилтари заминҳои белгиягӣ давом меоданд ва аён буд, ки таносуби қувваҳо ба нафъи Германия мебошад. Ягона чизе, ки Белгияро аз ҳалокат наҷот дода метавонист, ин кўмаки Иттифокчиён ба ӯ буд. Вале франсузҳо ҳанӯз қувваҳои на чандон калони худро ба фланги чап партофта буданд, ва армияи Британияи Кабир ҳам акнун фаровардани аскарони худро оғоз карда буд.

Дар ин давра ду армияи германӣ оромона гузариш аз дарёи Маасро ба роҳ монда буданд. Як армия ба сӯи Брюссел роҳ пеш гирифта ҳамзамон фланги ростии fronti немисро хифз мекард. Армияи дуюм сӯи Намюр ва Вавр ҳаракат мекард. Армияи белгиягӣ мудоғиаро бо самти Брюссел, дар мавқеъҳои масофааш 30 км дар назди дарёи Жете нигоҳ меод [4, 84].

Ба ду армияи немисӣ лозим меомад, ки ин армияро аз қалъаи муҳими Антверпен бурида, ҷудо намоянд. Дар ҷангҳои вусъатёфта, белгиягӣ тавонистанд ба душман зарбаи ҷиддӣ зананд, вале ба ин нигоҳ накарда дар нақши стратегӣ онҳо вақте ки армияи германӣ фланги

шимолии белгиягихоро ишғол карданд, ба мағлубият дучор шуданд. Он вақт ба онҳо лозим омада буд, ки дар зери фишори душмани даҳ баробар бартарӣ дошта, бе захираҳо ва кӯмак ва болои ин аз мағлубияти Леж рӯҳан ба худ наомада, ақибнишинӣ намоянд. 20 август армияи белгиягӣ ба Антверпен наздик шуда дар қасабаҳои чанубӣ ва чанубӣ – шарқии қалъа ҷойгир шуд. Худи ҳамин рӯз пойтахти Белгия – Брюссел таслим шуд.

Вале дар ақибгоҳи кӯшишҳои Рейх боз як қалъаи дигари пурқувват – Намюр монда буд. Ба зами ин он якбора якҷанд роҳҳои оҳанро, ки барои армияи истилогарон хеле муҳим буданд, зери назорат нигоҳ медошт. Иншоотҳои мувофиқи аз 9 қасабаҳо иборат буданд, ки аз рӯи сохтор ба Лежи мағлубшуда монандӣ доштанд. Шаҳр дар ҷои резишгоҳи дарёи Самбра ба Маас – асосан дар соҳили чапи ин дарёҳо ҷойгир гашта буд. Дар соҳили рости Маас қасабаҳои Мезере, Андуа ва Дав: дар миёни Маас ва Самбра қасабаҳои С-Эрибер ва Малон: дар Шимол аз Самбра ва Маас – Сюарле, Эмин, Ковеле ва Маршовелет ҷойгир гашта буданд. Аз ин қасабаҳо ҷортояш калон (С-Эрибер, Сюарле, Конеле ва Андуа) ва панҷтояш хурд (боқимондаҳо) буданд қасабаҳо аз шаҳр дар масофаи аз 3 то 7 км дур буданд: масофаи фосилавии байни онҳо аз 3 то 1 / 2 то 6 км буд. Давродаври қалъа – 40 км –ро ташкил медод [5, 201].

Парнизон тақрибан 37 ҳазор одам дошт. Ба муқобили 60 ҳ. немисҳо истодагарӣ мекард. Лекин проблема дар шумора набуд, балки дар он буд, ки ин дафъа муҳосиракунандагон дарҳол артиллерияи кутраш калонеро, ки дар бораи онҳо дар боло сухан рафта буд ба ин ҷо оварданд – август артиллерияи вазнини германӣ ба истеҳкомҳои мудофиавӣ оташ кушод ва дар давоми рӯз бисёр қасабаҳо хароб карда шуданд, вале ба ин нигоҳ накарда қобилияти ҷангии худро нигоҳ дошта, бо артиллерияи душман муборизаро идома медоданд. Полки 8 – уми белгиягӣ, ки дар фосилаи миёни қасабаҳо мавқеъ гирифта буд, аз оташфишонию душман талафоти калон дида буд.

Адабиёт:

1. Альфред фон Шлиффен. – М., 2017.
2. Больных А. Молниеносная война. Блицкриги Второй мировой. – М., 2008.
3. Вержховский Д.В. Первая мировая война 1914-1918 гг. – М.: Воениздат, 1954.
4. Залесский К.А. Германская военная мысль. – М., 2012.
5. Оськин М.В. История Первой мировой войны. – М., 2014.

Калидвожаҳо: *Қалъаҳо, Маас, туфанг, қутр, манора, фланг, немисҳо, Рейх, полк, фармондеҳ.*

Аннотация

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ПЛАНА ШЛИФФЕНА

В статье на основе исторических источников и труды ведущих специалистов рассматривается Осуществление плана Шлиффена на падении Германии на Бельгию и захвата крепостей Льеж и Намюр использовали крупнокалиберное орудия чтобы сломать большие стены толщиной до двух метров. Это было началом великой войны в истории человечество который запомнился как Первая Мировая Война 1914-1918 годов. В итоге этой кровавой войне распались Германская империя, Османская империя, Австро-Венгерская империя и Российская империя это случилось после окончания войны.

Ключевые слова: *Крепостей, Маас, орудия, калибр, башня, фланги, немцы, Рейх, полк, командование.*

Annotation

IMPLEMENTATION OF THE SCHLIEFFEN PLAN

The article, based on historical sources and the work of Schlieffen's leaders in Liege and Namur, large-caliber guns were used to break large walls. This was the beginning of a Great War in the history of mankind which is remembered as the First World War of 1914-1918. As a result of this bloody war, German Empire of collapsed, the Ottoman Empire of Austria-Hungary and the Russian Empire, this happened after end of the war.

Keywords: *Fortresses, Meuse, guns, caliber, tower, flanks, Germans, Reich, regiment, command.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Зокиров Абдумачид, магистранти соли дуҷуми факултети таърих, ихтисоси таърих Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 901082606

Рохбари илмӣ: д.и.т., профессор Хамза К.

Сведения об автора: Зокиров Абдумаджид, магистрант второго курса факультета истории специальность история Таджикского государственного педагогического университета им Садриддина Айни. Тел.: +992 901082606

Научный руководитель: д.и.н., профессор Хамза К.

About the author: Zokirov Abdumajid, first year masters of the faculty history specialty history Tajik Pedagogical University name after Sadrididdin Aini. Tel.: +992 901082606

Scientific supervisor: Doctor of Historical Sciences, Professor Khamza K.

ТАШКИЛЁБИИ ИМПЕРИЯИ МУҒУЛҲОИ ҲИНД

Дар оғози асри XVI Ҳиндустон аз худ як манзараи парокандагии сиёсиро инъикос мекард. Дар раванди азбайнравии баъзе аз кишварҳои бузург, ба монанди шихигарии Брахманҳо дар Декан (Дакан) якҷанд давлатҳои хурд таъсис ёфтанд. Яке аз ҳамин гуна давлатҳо Бичапур буд, ки соли 1490 аз тарафи сулолаи Одилшоҳ забт гардид. Дар ҳамон солҳо дар Аҳмаднагор Низомшоҳ ва дар Берор Имомшоҳ сари ҳокимият омаданд. Каме дертар дар соли 1512 дар Голканд Қутбшоҳиён низ ҳокимиятро ба дасти худ гирифтанд. Шоҳони Баҳманд як қисми ками мулкҳои пешинашонро дар ихтиёр доштанду халос. Дар Бидар баъди фирор намудани охирин шоҳи он Калимул, ки аз сулолаи Баҳманҳо буд, сулолаи Баридшоҳ мустақкам шудан гирифт. Миёни шохигариҳои Декан ҳамеша мубориза мерафт, дар ин муборизаҳо кишвари Вичаянгар, ки рақиби деринаи Брахманҳо буди, иштирок дошт. Парокандагии сиёсӣ шояд ба Ҳиндустони Шимолӣ хос буд [1, 67].

Саҳнаи муқовимати қувваҳои адоватҳо дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI Бенгал ба ҳисоб мерафт. Дар ин ҷо баъди вафоти намоёндаи Ҳиндуҳо Рача Гинеша, Илёсшоҳ, ки мусулмон буд, ҳокимияти худро барқарор кард. Таъсири бештарро дар ин ҷо сардорони ғуломон ҳабаҳо дар даст доштанд, ки худсари онҳо омили бенизомӣ ва беҳокимиятӣ гардид. Баъди ишғоли ҳокимият аз тарафи шоҳ Саид Ҳусейн (1493-1519) вазъият беҳтар гардид. Ӯ бо Орисҳо ва Асомҳо ҷангида, якҷанд минтақаҳо ба даст меорад.

Дар Кашмир сулолаи мусулмонҳо ҳукуматро идора мекарданд, ки ин сулола аз тарафи шоҳ Мирзо, ки дар тахт бо номи Шамсуддин нишаст, ташкил ёфта буд. Дар ибтидои асри XVI Кашмир мисли пештара аз дигар қисматҳои Ҳиндустони Шимолӣ ҷудо буд, ки баъзе вижагиҳои тараққиёти онро муайян месохт [1, 70].

Заминҳои бою ҳосилхези Малв солҳои 30-юми асри XV дар зерин назорати сулолаи туркӣ - хилҷо қарор дошт, ки бештар ҳокимони маҳаллиро таслим сохта буд. Маҳз ҳамин ҳокимони маҳаллӣ дар симои Санграм Синх ва Ран Санга (1510-1530), ки бисёр заиф ва қобилияти кофии ҷангӣ надоштанд, асир гирифта мешавад. Аз ин вазъият истифода бурда, ҳокими Гучарат аз сулолаи Аҳмадшоҳ, Баҳодуршоҳ сарзамини онҳоро забт намуд. «Мамнӯъгоҳ»-и феодализми Ҳиндуҳо Рачпут буд, ки дар як вақт дар ин ҷо якҷанд князигариҳо мавҷуд буд. Дар байни онҳо аз ҳама пуриктидортаринаш князигарии Мевар ба ҳисоб мерафт, ки роҳбаронаш аз қабилаҳои ҳамсоя буданд. Миёни князигарии Мевар ва Малваю Гучарат ҷанг мерафт.

Дар аввалҳои асри XVI дар замони ҳукмронии Ране Сингх ҳокимони мусулмонии ин минтақаҳо мағлуб шуданд. Низомии Рачпут Ране инчунин зидди низомиёне, ки бар зидди Мевар тарафи султони Дехлӣ – Иброҳими Лудӣ фиристода шуда буданд, маҳорати хуби ҷангӣ нишон доданд.

Салтанати Дехлӣ – дар ибтидои аср XVI яке аз давлатҳои бузурги Ҳиндустони Шимолӣ ба ҳисоб мерафт, гарчанде ҳудуди он аз пештарааш камтар буд. Акнун султони Панҷоб, вилояти Дехлӣ, дарёи Ганга ва Ҷамнаро ба ҳукумати худ ҳамроҳ намуда буд. Ҳокимони ин ҷо, ки аз сулолаи афғонии Лудӣ буданд, кушиши мекарданд, ки ҳукуматашонро васеътар намоёнд. Искандаршои Лудӣ (1489-1517) аз Ҷанпур то сарҳадҳои Банголуро дар зерин иттиҳоди худ мустақар намуд. Ӯ қисмати зиёди исёнгарони афғон ва саркардаҳои ҳарбиро ба иттиҳоди худ дароварда, қалъаи Аграро сохт, ки баъдтар дар нимаи дуими асри XVI пойтахти империяи Муғулҳои Ҳинд гардид. Агра ҳамчун базаи ҳарби алайҳи рачпутҳо ва дигар ҳукуматҳои феодалӣ дар Гавмарг, Кол, Биан, Илав, Духолпур барои Искандар хизмат мекард.

Аммо таърих соатҳои охирини мавҷудияти султонигарии Дехлиро ҳисоб мекард [1, 107]. Дар соли 1517 ба тахт писари шоҳ Искандар Иброҳимшоҳи Лудӣ (1517-1526) нишаст. Дар ин давра қудрати ашрофонӣ афғон, ки пуштибони гузаштагонии Иброҳим, Баҳлулшоҳ ва Сикандаршоҳ буданд, ба авҷи аъло расид. Афғонҳо дар қисмати шимоли Ҳиндустон, бахусус дар ноҳияҳои ҳозираи Утар-Продеш ва Панҷоб маскан гирифтанд. Асосгузори сулолаи Лудӣ Баҳлулшоҳ (1451-1489) маҷбур шуд, расму русуми қабилаҳои афғонро эҳтиром кунад ва аз амалҳои дабдабаноке, ки дар дарбор мекард даст кашад. Акнун дар байни мардум дар маҷлисҳо на дар болои тахти шоҳӣ, балки миёни омма нишаста сухан мегуфт. Набараи ӯ Иброҳимшоҳ бисёр шахси қавиירוа буд. Ӯ аёну ашрофон ва ҳамқабилагони худро, ки аз расму русуми

патриалхали демократӣ даст кашида буданд, таҳдид намуд, чунки ин ба ғоидаи шохигарӣ буд. Аъёну ашрофон ба тахт нишастани ӯро дабдабанок пешвоз гирифтанд, дар ҷавоб ба норизогии саркардаҳои афғон ӯ қайд намуд, ки шох ҳешу табор надорад, вай танҳо фармонбардор дорад. Бештари аъёну ашрофон қурёони сиёсати Иброҳимшоҳро, ки барои мустаҳкам кардани ҳокимияти марказӣ нигаронида шуда буд дастгирӣ накарданд.

Дар натиҷа миёни султонҳо ва ашрофони афғон низои шадиде даргирифт. Исёни баъзе аз саркардаҳои афғон ба аз сари ҳокимият дур кардани Иброҳимшоҳ нигаронида шуда буд. Обру ва нуфузи Иброҳимшоҳ дар натиҷаи лашкар кашиданиш бар зидди ҳокими Мевар Ран Санг паст шудан гирифт. Амрони афғон Давлатхон, Иброҳимхон ва Аламхон, ки нисбати ҳавобаландии Иброҳимшоҳ нафрат доштанд, ба ҳокими теурии Кобул Заҳируддин Муҳаммад Бобур муроҷиат карда, аз ӯ хоҳиш намуданд, ки онҳоро аз ҳучуми Иброҳимшоҳ начот диҳад ва ваъда доданд, ки барои ғолиб омаданиш кумак мерасонанд.

Падари бобур Умар шайх Мирзо ҳокими Фарғона шоирону олимону ба дарбор ҷамъ машҳур буд. Ӯ дар дарбораш олимону шоирони зиёдеро ҷамъ намуда буд ва онҳоро аз ҳар ҷиҳат дарстгирӣ мекард. Маҳз дар чунин муҳит истилогари ояндаи Ҳиндустон, асосгузори давлати Муғулҳои Ҳиндустон Бобур Мирзо тарбия гирифта ба воя мерасад. Баъди вафоти падараш Умар шайх Мирзо Бобур ҳокими Фарғона гардид, аммо бисёр ҳокимони теурий ба ӯ муносибати хубе надоштанд. Дар чунин вазъият миёни Бобур ва ҳокими Мовароуннахр Султон Аҳмад Мирзо ва ҳокими Тошканд Султон Маҳмудхон муборизаи шадид оғоз ёфт. Бобур кушиш мекард, ки Самарқандро, ки яке аз шаҳрҳои тараққикардаи Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт ва як замон пойтахти Теуриён буд, ба даст орад. Дар соли 1497 ӯ ба муддати сад рӯз Самарқандро дар даст дошт, аммо аз тарси онҳо, ки Фарғонаро аз даст надихад, аз забти он даст мекашад. Дар соли 1500 Бобур Самарқандро дубора тасарруф намуд. Аммо дар соли 1501 Шайбонихон лашкарашро барои забти Самарқанд фиристод [3, 430].

Муҳаммади Шайбонихон аз авлоди Чингизхон буд, ки баътар давлати таъсис намудааш бо номаш машҳур гашт. Бобои ӯ Абулхайрхон дар нимаи авали асри XV давлати бодиявӣ ташкил намуд, аммо он мабдаи иқтисодӣ надошт ва ба зӯрии силоҳ арзи вучуд мекар, аз ин рӯ баъди ҷафти ӯ пароканда гардид. Ин кори бобояшро Шайбонихон ба охир мерасонад. Бояд қайд намоем, ки ин ҳалқият аз қавму миллатҳои гуногун турктаборро муттаҳид карда буд.

Дар муҳорибаи кушода, ки миёни Бобур ва Шайбонихон моҳи апрели соли 1501 ба вуқӯъ омад дар соҳили Зарафшон, Бобур шикаст мехурд. Моҳҳои зиёд Бобур дар Самарқанд монд ва худӣ ӯ дар ёддоштҳои инро қайд мекунад:

«Аҳолии Самарқанд ҷасорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, нақшаҳои фикркардаи Шайбонихонро вайрон мекарданд. Аммо соқинони шаҳр манфиатҳои сулолавии Бобурро, ҷуноне, ки ӯ соддалавҳона гумон мебард, ҳимоя намекарданд. Бо вучуди ин нигоҳ доштани Самарқанд муяссар нагардид. Шаҳриён яроқи аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармоӣ мекард».

Бобур барои кӯмак ба ҳокимони гуногун муроҷиат мекунад, вале имдоде нарасид.

«Мо ба кӯмак ва пуштибонии маликони ҳамсоя ва атрофи акноф умед баста будем, лекин ҳар яке он нақшаҳо худро дошт» [2, 123].

Хусусан кӯтоҳандешии сардори Теуриёни Хуросон Султон Ҳусайн, ки нафақат дасти ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбонихон ҷоплусӣ намуда, ӯро дар ҳайрат гузошт. Соқинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳтӣ ва гуруснагӣ тоб наоварда, ба ҳар сӯ фирор мекарданд. Ниҳоят худӣ Бобур низ роҳи гурезро пеш гирифт.

Ҳамин тавр Заҳируддин Муҳаммад Бобур барои барқарор намудани қудрати пешини Теуриён ва ташкил намудани як давлати мутамаказ кушишҳои зиёд менамояд. Аммо кушишҳои ӯ дар сарзамини Мовароуннахр натиҷае надод. Вале дар ҷануб яъне дар сарзамини Афғонистон ва Ҳиндустон муваффақит ба даст оварда, тавонист як давлати бузургро ташкил намояд.

Адабиёт:

1. Антонова К.А. История Индии. – Москва, 1973.
2. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент, 1958.
3. Ғафуров А. Мухтасар доир ба ҳаёти сиёсии охири асри 18. – Ленинобод, 1982.
4. Васильев Л.В. История Востока. 3-е издание. Т.2. – Москва, Высшая школа, 2005.
5. Зарифов Насимҷон. Империяи Муғулҳои Ҳинд. – Душанбе, 2014.

Калидвожаҳо: *Умаршайх Мирзо, Бобур Мирзо, Султони Деҳлӣ, Темуриёни Ҳинд, Шайбониҳон, кумак, ҷанг, турк, Абулхайрхон*

Аннотация

СОЗДАНИЕ ИНДИЙСКОЙ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ

Индийские Монголы были династией, правившей Индией 332 года, с 1526 по 1858 год. Ее основателем является представитель династии Тимуридов Захируддин Мухаммад Бабур, в связи с чем их еще называют индийскими Тимуридами. В некоторых литературах индийское монгольское государство упоминается как Великие Монголы. Причина в том, что они называли себя наследниками Чингисхана. Правление монгольской династии в Индии можно назвать новым периодом развития таджикско-персидского языка, так как здесь жили и писали многие писатели и ученые, оставившие богатое наследие. Сегодня в музеях и библиотеках Индии хранятся тысячи произведений таджикских писателей и поэтов, служивших или связанных с Монгольскими царями.

Ключевые слова: *Умаршайх Мирзо, Бабур Мирзо, Султан Дели, Темуриды Индии, Шайбанихан, Самарканд, помощь, война, турк, Абулхайрхан*

Annotation

THE ESTABLISHMENT OF THE INDIAN MONGOLIAN EMPIRE

The Indian Mongols were a dynasty that ruled India for 332 years, from 1526 to 1858. Its founder is a representative of the Timurid dynasty Zahiruddin Muhammad Babur, and therefore they are also called the Indian Timurids. In some literatures the Indian Mongol state is referred to as the Great Mongols. The reason for this dynasty is that they called themselves the heirs of Genghis Khan. The reign of the Mongol dynasty of India can be called a new period of development of the Tajik-Persian language, as many writers and scholars lived and wrote there and left a rich legacy. Today, the museums and libraries of India have thousands of works by Tajik writers and poets who served or were associated with the Mongol kings.

Keywords: *Umarshaiikh Mirzo, Babur Mirzo, Sultan of Delhi, Timurids of India, Shaibanikhan, Samarkand, help, war, Turk, Abulkhairkhan*

Маълумот дар бораи муаллиф: Кароматуллои Убайдулло, магистранти соли дуҷуми факултети таърихи ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: +992 985540552

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои таърих, дотсент Сайнаков С.

Сведения об авторе: Кароматуллои Убайдулло, магистрант второго курса исторического факультета ТГПУ имени С. Айни. Телефон: +992 985540552

Научный руководитель: кандидат исторических наук, доцент Сайнаков С.П.

About the author: Karomatulloi Ubaidullo magistr 2nd years of the historical faculty of the Tajik State Pedagogical University named by S. Aini. Phone number: +992 985540552

Scientific director: Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Saynakov S.P.

«МАСЪАЛАИ АФҒОНИСТОН» ДАР СИЁСАТИ НОИБИ САРВАЗИРИ ҲИНДУСТОН ҚОРЧ КЕРЗОН ДАР СОЛҲОИ 1899-1905

Моҳи январи соли 1899 вазифаи муҳими ноиби вазири Ҳиндро раҳбари сиёсӣ ва низомӣ Қорч Керзон ишғол кард. Номӣ ӯ бо истикрори фишори мустақими низомию сиёсӣ ба Афғонистон алоқаманд аст. Баръакси пешгузаштагони худ, Қорч Керзон як донишманди машҳури Шарқ буд. Вай тобистони соли 1888, вақте ки ба Осиёи Миёна рафт, то шахсан бубинад, ки кушунҳои рус дар он ҷо чӣ тавр амал карда истодаанд ва нияти онҳоро нисбат ба Ҳиндустони Британия фаҳмиданӣ шуд. Қорч Керзон Лондонро тарк карда, ба Қафқоз ва сипас ба Осиёи Марказӣ рафт. Маҳз дар ҳамон ҷо – дар Осиёи Марказӣ дар зехни ӯ минтақае минтақае нақш баст, ки дар ҳаёти ӯ нақши бузург бозид. Қорч Керзон тавассути роҳи оҳани нав, ки ба кори он хеле тавачҷӯх дошт, аз биёбонҳо ба самти шарқ равон шуд. Мақсади ниҳони он шахри Тошканд, маркази асосии тамоми амалиёти ҷангӣ дар Осиёи Миёна буд, ки ин роҳ аз шахрҳои калони Ашқобод, Марв, Бухоро ва Самарқанд низ мегузарад.

Қорч Керзон баробари ба пойтахти Британия омаданааш иқрош шуд, ки ҳуқмронии Русия ба мардуми мусулмони Осиёи Миёна нафъи зиёде овард ва роҳи оҳани нав ба тезонидани рушди иқтисодии минтақа мусоидат кард. Аммо ӯ қайд кард, ки мавҷудияти роҳи оҳани Транс-Каспий тавозуни стратегиро дар минтақа ба нафъи империяи Русия тағйир дод. Артиши Русия, ки қаблан ба сӯи Ҳиндустон ҳаракат мекард, дар назди худ вазифаи қариб тоқатфарсо гузошта буд, ки контингентҳои бузурги ҳарбӣ, артиллерия ва дигар техникаи вазнинро ба масофаҳои азим ва дар релефи дахшатовар интиқол диҳанд. Вақте ки қитъаи ниҳони 200 миллии роҳи оҳан, ки Самарқанд ва Тошкандро мепайвандад, ба итмом мерасид, он ба Петербург имкон медод, ки артиши 100 ҳазорнафарии худро дар сарҳадҳои Форс ё Афғонистон зуд мутамарказ кунад. Кушунҳоро аз ҷойҳои дурдаст мисли Кавказ ва Сибир сафарбар кардан мумкин буд. Керзон боварӣ дошт, ки аҳамияти ҳақиқии роҳи оҳан дар Британия ба таври ҷиддӣ нодида гирифта шудааст [7, 520].

Ин сафар ба Қ.Керзон кумак кард, ки дар бораи минтақа ва мавқеи стратегии империяи Русия дар Осиёи Марказӣ тасаввурот пайдо кунад, нақши стратегии роҳи оҳанро барои мақсадҳои ҳарбӣ бубинад, таҷрибаи сафар баъдан як ҷузъи фаъолияти сиёсии ӯ мегардад.

Маҳз барои ҳамин ҳам дар моҳи феввали соли 1899 Қорч Керзон ба амири Афғонистон Абдуллоҳхон таклиф кард, ки барои аз Пешовар то дараи Хайбар барқарор кардани роҳи оҳан ва сохтани хатти телеграф розӣ шавад. Ноиб ба амир фаҳмонд, ки дар акси ҳол дар сурати зарурӣ ба амир ёрии ҳарбӣ фиристодани ҳукумати Англияю Ҳиндустон душвор аст. Ин ташаббуси Қорч Керзон боиси хеле тезу тунд шудани муносибатҳои Англияю Афғонистон гардид. Амир Абдуллоҳхон ин таклифҳоро ба таври ҳаққонӣ таҳдид ба истиклолияти аморати худ медонист. Шиддати сиёсӣ, ки дар байни ҳукумати Ҳинду Англия ва амир ба амал омад, яқинан сол давом кард.

Даре нагузашта ҳукумати Англияю Ҳиндустон бо сардорӣ ноиб Қ.Керзон амалиёти конкретӣ пеш гирифт. Микёси ниятҳои ноиб ва ҳукумати вай нисбат ба сарзаминҳои Афғонистон дар ҳуҷҷатҳои расмӣ, ки дар миёнаҳои соли 1901 сардори шӯъбаи разведкавии армияи Англияю Ҳиндустон ба Қ.Керзон фиристода буд, ифода ёфтааст. Дар ин ҳуҷҷат пешниҳодҳо оид ба гирифтани имтиёзҳо барои муносибатҳои дучониба оварда шудаанд. Дар байни онҳо: а) инкишоф додани инфраструктураи ҳарбӣ дар ду тарафи сарҳади Ҳинду Афғонистон; б) додани маълумоти пурра дар бораи вазъи артиши Афғонистон; в) муқаррар намудани назорати Англия аз болои борҳои ҳарбӣ ба Афғонистон; г) тақмил додани системаи алоқаи нақлиётӣ аз сарҳади Ҳинду Афғонистон дар самти Кобул ва Қандаҳор; д) даст кашидани амири Афғонистон аз дастгирии қабिलाҳои марзӣ; е) ба маҳалҳое, ки бевосита дар сарҳади Россияю Афғонистон воқеъ аст, қабул кардани хизматчиёни ҳарбии Англия; ж) вусъат додани амалиёти муштараки ҳарбӣ дар ҳолати ба Афғонистон ворид шудани аскарони Русия [1, 29]. Ҳамин тавр, ноиби шоҳи Ҳиндустон Қ.Керзон мехост, ки шартҳои созишномаҳои дар солҳои 1880 ва 1893 имзошудаи Англияю Афғонистонро ба кулӣ тағйир диҳад.

Тирамоҳи соли 1901 вафот кардани амир Абдуллоҳхон ба марҳалаи тамоман нави муносибатҳои Англияю Афғонистон ибтидо гузошт. Қ. Керзон, ба гуфтаи ҳамзамон ва биографи худ Л. Рональдшей, вазъи кунуниро «барои бомуваффақият ҳал кардани зиддиятҳои сиёсии байни ду кишвар» комилан мувофиқ арзёбӣ кард. Ӯ интизор дошт, ки вориси амир Абдуллоҳхон, ҳокими ҷавон Ҳабибуллоҳон ташаббусҳои ҷониби Бритониёро қабул мекунад [5, 196].

Моҳи октябри соли 1901 хангоме ки ҳайати вакилони мусулмонони Ҳиндустон ба пойтахти Афғонистон сафар карда, ба амир ба муносибати ба ҳ тахт нишастанааш табриқномаи ноибро расонд, ишораи эҳтиёткорона дар бораи тағйир додани созишномаҳои мавҷуда дода шуд. Ҳабибуллоҳон барои боздиди расмӣ ба Калкатта — пойтахти мулки мустамликавии Англия дар Ҳиндустон таклиф карда шуд. Пас аз ин Қ.Керзон бо паёми шахсӣ ба амир муроҷиат кард. Ноиб амири нави Афғонистонро бовар кунонд, ки майлу хоҳиши самимиаш барои мустаҳкам намудани дӯстии зичи байни Ҳиндустони Британия ва Афғонистон мебошад. Аммо дар баробари ин дар мактуб ишора карда мешавад, ки «дар ояндаи

наздик як қатор масъалаҳои муносибатҳои байни ҳар ду ҳукумат бояд муфассал муҳокима карда шаванд» [6, 136].

Ҳабибуллоҳон дар мактуби ҷавобии худ 31 октябри соли 1901 ба ноиби худ «аз барқарор намудани муносибатҳои наздиктар даст кашид, вале ӯ ваъда дод, ки ба шартномаҳои бастаи падараш содик мемонад, то даме ки ҳукумати Англияю Ҳиндустон низ ба ин созишномаҳо риоя мекунад [2, 245]. Тахмин кардан мумкин аст, ки амир возеҳ гуфта буд, ки ӯ зарурати тасдиқ ё бознигари шартномаҳои қаблан имзошудаи байни империяи Британия ва Афғонистонро намебинад.

Зимистони соли 1902 Ҷ.Керзон ба амир Ҳабибулло боз як нома фиристод. Ин дафъа ӯ мустақиман нишон дод, ки созишномаҳои бо падараш басташуда шахсӣ буда, бо марги ӯ безътибор гаштанд ва ноиб Ҳабибуллоҳонро итминон дод, ки «ҳукумати Англия ва Ҳиндустон меҳодад дар Пешовар дар фазои дӯстона мулоқот кунад ва созишномаи навро баррасӣ кунад» [2, 137]. Аммо амири Афғонистон исрор мебарзад, ки созишномаҳо на ба таври шахсӣ, балки ҳамчун шартномаи давлатӣ баста шудаанд ва аз ин рӯ, таҷдидро талаб намекунанд. Ғайр аз ин, амир дар бораи боварии самимиаш суҳан ронд, ки то даме ки вай сиёсати берунии худро бо миёнаравии ҳукуматдорони мустамликавии Англия дар Ҳиндустон ба амал мебарорад, ҳукумати Англия бояд ба вай ёрдампулии пурра диҳад ва ба вай барои озодона харидани яроқи техника иҷозат диҳад. Дар ҷавоби даъвати ноиб – Ҷорҷ Керзон барои боздид аз Пешовар, амир ҷавоб дод, ки вай ба ин кор аслан розӣ аст, аммо маҷбур шуд, ки сафари худро ба Пешовар ҳоло ҳам лағв кунад, зеро вай бо мушкilotи мураккаби сиёсии дохилӣ банд буд. Ба ҳамин тариқ, таклифи ноиб ба таври дипломатӣ рад карда шуд.

Дар ҳақиқат амири Афғонистон тафсири мусбати созишномаи соли 1880-уми Англияю Афғонистонро аз рӯи нуктаҳои пешниҳод кард, ки аз рӯи онҳо ёрии ҳарбии Англия ба Афғонистон расонда мешуд ва ин консепсияро дар шартномаҳо худсарона шарҳ медиҳад. Пас, дар ҳақиқат, дар шартнома пешбинӣ карда шуда буд, ки ҳукумати Англия ба давлати Афғонистон дар мубориза ба муқобили ҳар як таҷовузи ҳарбӣ ба тарзе, ки вай аз ҳама зарур мешуморад, ёрӣ расонад. Ҳабибуллоҳон ба мақсади маҳдуд кардани имко-нияти ҳукумати Англияю Ҳиндустон барои дахлат кардан ба қорҳои моликияти онҳо ба дигар ҳел шарҳ додани пунктҳои дахлдори шартнома иҷозат дод.

Ноиб Ҷ.Керзон шарҳи тафсири ҳукмронии Афғонистонро дар бораи уҳдадорӣ, ки империяи Британия ваъда карда буд, ба назар гирифта, аз тарси ба анбори бузурги ҳарбӣ табдил додани Афғонистон сиёсати бо лавозимоти ҳарбӣ таъмин намудани Афғонистонро қатъиян аз нав дида баромаданро зарур донист. Бадтарин ҳолати муносибатҳо бо Афғонистон, метавонад ба муқобили империяи Британия истифода шавад. Ташаббуси Ҷ. Керзонро вазири қорҳои хориҷӣ Г. Вай қатъиян тавсия кард, ки нуктаҳои асосии матни паёми ҷавобӣ ба Афғонистонро тавре тартиб диҳад, ки ба амири нав равшан бошад, ки ба у қаролат дода намешавад, ки ҳамаи он гузаштҳо, ки аз аввал ба падараш дода буданд, нигоҳ дорад, махсусан дар соҳаи ҳарбӣ. Ҳамин мавқеъро вазири қорҳои хориҷии Ҳиндустон Г. Гамилтон низ ишғол намуд. Вай дар телеграммаи аз 30 май соли 1902 фиристодаи худ ба ноиби сарвазир нишон дод, ки «акнун шартномаҳои нав бо амири Афғонистон ҳатмӣ гардиданд» [3, 181].

Ноиб Ҷ.Керзон аз мавқеи империяи Россия дар масъалаи Афғонистон ва кушиши империяи Россия барои бо Афғонистон алоқаи бевосита барқарор намудани он хеле нигарон буд. Барои муҳокимаи ин пешниҳодҳо амирро Ҷ.Керзон дар моҳи октябри соли 1902 боз ба Пешовар даъват кард. Аммо Ҳабибуллоҳон боз дар ҷавоб дудила шуд, сукут қашол ёфт, ки ин хеле ошқоро буд. Амир, бешубҳа, тамоми манфиатҳои вазъияти он вақтшро дарк мекард. Дар солҳои 1900-1902 Империяи Россия барои барқарор намудани муносибатҳои бевосита бо ҳукуматдорони музофотҳои сарҳадии Афғонистон суботқорона кушиш мекард, ки ин барои Ҳабибуллоҳон барои муқовимат ба фишори Ҷ.Керзон имконияти хуб фароҳам овард. Агарчи амир барои барқарор намудани алоқаи бевосита бо маъмурияти руси Туркистон ягон чораи ҷиддӣ надид.

Муносибати ноиб ба ҳуди империяи Русия бад буд ва дар назари худ мисли сиёсатмадорони пешгузаштаи худ ба ифрот намерасид. Ноиб бовар намекард, ки пешравии боздоштнашавандаи русҳо дар Осиёи Миёна як қисмати ягон нақшаи азим бошад [7, 520]. Ҷ.Керзон инчунин бовар дошт, ки анғезаи ибтидоии пешравии империяи Русия ба самти Ҳиндустони Британия дар замоне вучуд дошт, ки ҳануз дурнамои ҳуҷум вучуд надошт. Ноиб ба чунин ҳулоса омад, ки гарчанде на ходимони давлатӣ ва на генералҳои рус забт кардани Ҳиндустонро пешбинӣ накарда бошанд ҳам, «онҳо масъалаи ба Ҳиндустон зада даромаданро хеле ҷиддӣ дида, бо мақсади муайяне машғуланд, ки бисёрӣ онҳо қомилан самимона эътироф мекунанд». Мақсади аслии онҳо Қалкутта не, балки Константинопол мебошад. «Бо мақсади нигоҳ доштани имконияти дар Осиё истифода бурдани мустамликаҳои Англия дар Европа ҳар гуна гузашт мекунад [7, 520].

Ноиб Ҷ. Керзон аз самти дигари фаъолияти амири ҷавон ба таври ҷиддӣ нигарон буд. Суҳан дар бораи алоқаҳои дипломатии Ҳабибуллоҳон бо қаблаҳои пашту дар ду тарафи сарҳади Ҳинду Афғонистон (Хати Дуранд) меравад. Амири Афғонистон дар муқобилати худ ба фишори рӯзафзуни империяи Британия ба қумаки қаблаҳои назди сарҳад умед баста буд. Қаблаҳо давлати Афғонистонро то ҳол ягона қувваи ҳақиқӣ медонистанд, ки дар мубориза ба муқобили «сиёсати таҷовузқорона»-и Англия ба ёрии вай таъя карда метавонистанд. Ҳамин тавр, аз замони ба тахти амир Ҳабибуллоҳон

нишастан вакилони қабилаҳои гуногун ба назди ӯ омадан гирифтанд. Аз чунин таваҷҷуҳ ба худ хушҳол шуда, амир, чун қоида, самимона ва саховатмандона тухфаҳо меод. Дар оянда ин гуна ҳайатҳои вакилони қабилаҳои сарҳадӣ ба пойтахти Афғонистон мунтазам дидан мекарданд.

Амир ба дастаҳои қабилаҳои пашту дар сарҳадҳои Ҳинду Афғонистон торафт бештар марок зохир мекард ва чунон ки ба назари баъзе аскарон ва дипломатҳои Англия менамуд, нисбат ба империяи Россия хеле ҷиддӣ буд. Ч.Керзон дар чунин вазъият майл дошт, ки азми ҷиддӣ нишон диҳад ва ба амир гузашт накунад. Вай боварӣ дошт, ки вақти баргараф кардани ин вазъияти душвор расидааст, баъди он ки аз амир ба мактуби июнӣ ҷавоб нагирифт, ба чораҳои қатъӣ гузашт. Дар моҳи августи соли 1902 ҳукумати Англияю Ҳиндустон додани ёрдампулии солонаро ба Афғонистон расман боздошт ва барои ба Афғонистон фиристодани аслиҳа ва лавозимоти ҷангӣ маҳдудият қарор кард. Бинобар ин ҳукумати Афғонистон қатъиян фаҳмид, ки гирифтани пул ва яроқи аслиҳа, пеш аз ҳама, гузаштҳои мебошад, ки ҳукумати Англияю Ҳиндустон танҳо ба амир Абдуллоҳмон додааст.

Бо вучуди огоҳии додашуда, танишҳо байни ду кишвар шиддат гирифтанд. Ҳукумати Англияю Ҳиндустон боварӣ дошт, ки амир ба барқарор намудани муносибатҳои бевосита бо империяи Россия ҷуръат намекунад, аз ахбороти Кобул ба ташвиш афтод. Дар моҳи сентябри соли 1902 амир шӯрои милли даъват карда, дар он номаеро хонда дод, ки аз афташ аз агентии сиёсии империяи Россия аз Бухоро омадааст. Ҳабибуллоҳон рӯйро ба изҳор намуд, ки агар ҳукуматдорони мустамликадори Англия ба воситаи Ҳиндустон аз Аврупо ба Афғонистон фиристодани яроқи аслиҳа монеъ шуданро давом диҳанд, ба вай лозим меояд, ки ҳалли ин мушкилиро бо тариқи дигар ҷустуҷӯ кунад. Барои овардани аслиҳа роҳи шимолӣ интихоб мешавад ё роҳи ҷанубӣ - дар ин ҳолат муҳим нест [3, 185]. Яъне ба амираи ҷавон бевосита дар бораи имкони бастанӣ шартнома бо империяи Россия ҳадаи ақал барои нигоҳ доштани мановфеи тичорӣ ва иқтисодии Афғонистон ва баланд бардоштани сифати қувваҳои мусаллаҳи Афғонистон гуфта мешуд.

Муқовимати пайваста ва далеронаи амир Ҳабибуллоҳон ба усулҳои фишори сиёсии Бритониё боиси ҳашми ҷиддии Ч.Керзон гардид. Вай аллакай ба идеяи оғози омодагӣ ба маъракаи низомӣ дар Афғонистон майл дошт. Ноиб 27 ноябри соли 1902 ба Г.Гэмилтон мактуб фиристода, дар он «ба тарафи Россия гузаштани ҳукумати Афғонистон»-ро пешгӯй карда, ба ин муносибат ба сифати тадбири пешгирикунанда тақлиф кард, ки Кобул ва Қандаҳорро ишғол намояд ва бо шитоби зуд сарҳадро ба дарёҳои Гиришк ва Ҳилманд интиқол диҳад» [4, 243]. Вазири Ҳиндустон ақидаи худро дар бораи вазъияти кунунӣ бо ноиб баён кард ва дар номаи ҷавобии худ идеяи гузарондани маъракаи ҷарбиро дастгирӣ кард.

Аммо дар моҳи декабри соли 1902 нуктаҳои назари боздоштатаре баён карда шуданд. Масъалаи Афғонистон дар маҷлиси ҳукумати Англия дар Лондон муфасссал муҳокима карда шуд ва он ба муқобили дар Афғонистон сар задани амалиёти ҷанг баромад кард, зеро ба гуфтаи А.Балфур – сарвазири нави Британияи Кабир, барои барқарор намудани муносибатҳои дӯстона бо ҳокими давлати Афғонистон ҳанӯз имкон дошт. Дар натиҷа 19 декабр Г.Гэмилтон мавқеи аввалаи худро тағйир дода, ба Ч.Керзон телеграф фиристод, ки дар айни замон «ниҳоят эҳтиёткорона амал карда, амалиёти ҷарбиро ба қор набаранд» [3, 188].

Дар охири соли 1902 бухрони муносибатҳои Англияю Афғонистон ҳанӯз ҳал нашуда буд. Моҳи декабри соли 1902 пас аз сукути дуру дароз Ҳабибуллоҳон ба ноиб худ мактуби шахсӣ фиристод, вале оҳанги умумӣ ва мазмунӣ он шаҳодат медиҳад, ки амир аз мавқеҳои худ даст накашидааст. Ӯ аз ҷумла кайд кард, ки «азбаски пас аз вафоти малика Викториа дар бораи зарурияти нав кардани иттифоқи Англия ва Афғонистон касе фикр намекард, пас ҳозир, баъди вафоти падараш ин қорро қардан лозим нест» [1, 31]. Ба қайфияти қатъии амир чунин факт низ шаҳодат медиҳад, ки вай аз ноиби сарвазир дар бораи алоқамандӣ дар сарзамини Ҳиндустони Британия дастгир кардани яроқи аслиҳа ва лавозимоти ҳаридашудаи ҳукумати Афғонистон фаҳмонад. Амир аз қирдорҳои маъмурияти мустамликавии Англияю Ҳиндустон, ки ба гуфтаи вай, ба ҷои ёрии ҳаматарафа ва бегаразона ба давлати Афғонистон, дар лаҳзаи барояш душвор, додани пулро ба ҳукумати худ бас мекунад, хеле ноумед шуд [1, 31].

Аз рӯи масъалаи расондани ёрии ҷарбии Англия, ки ноиб дар ин бора бо исрор сухан ронд, ҳукумати Афғонистон изҳор намуд, ки ҳукумати Англия ва Ҳиндустон барои зада гардондан ба таҷовузи аз берун ба муқобили давлати Афғонистон нигаронидашуда ҳеҷ гуна уҳдадорӣ надорад. «Агар барои ҳукумати Ҳиндустони Британия муҳим бошад, ки давлати Афғонистон дар роҳи таҷовузи Россия монеаи бозътимод монад, вай бояд фақат яроқи пул фиридад, вале қушун нафаридад», — навиштааст амир ба Ч.Керзон [3, 169].

Яъне Ҳабибуллоҳон ба тарафи Англия тамоми заъфи худро ошкоро нишон дод. Ӯ маслиҳат дод, ки ҳарчи зудтар аз он даст кашад, дар бораи характери шахсии шартномаҳои солҳои 1880, 1883, 1893 исрор накунад ва тағйир оро талаб накунад. Амир равшан нишон дод, ки империяи Британия дар чунин вазъияти душвор барои зуд эътироф намудани тартиботи муқарраршудаи қор ғайриқарорӣ мешавад.

Ч.Керзон аз мавқеи ишғолкардаи амираи суботқор ба таври ҷиддӣ нигарон буд, вале бо вучуди ин, ҳудудии устувор нишон дод. Вай интизор шудан гирифт ва тасмим гирифт, ки фавран қувваро истифода набарад, ҳусусан азбаски Ҳабибуллоҳон дар охири соли 1902 ғайриҷашмдошт миёнаравии Бритониёро барои ҳалли баҳси сарҳади Афғонистону Форс қабул кард. Ихтилофҳои территориявии онҳоро миссияи Англия бо сардории майор А.Г.Макмаҳон бояд ҳал мекард, ки ба он Ҳабибуллоҳон иҷозат дод, ки аз

территорияи Афғонистон то сарҳадди Форс пеш равад.

Ҳукумати Англияю Ҳиндустон аз он хурсанд шуд, ки маҳз дар зери байрақи Британияи Кабир ҳатти сарҳадди Афғонистон дар ғарб муайян карда шуда буд ва ин роли махсуси империяи Британияро дар ҳалли масъалаҳои муносибатҳои Афғонистон бо давлатҳои хориҷӣ тасдиқ намуд.

Дар миёнаҳои моҳи апрели соли 1903 Ҷ.Керзон дар мактуби ба Г.Гэмилтон фиристодаи худ эътироф кард, ки амир «комилан бо роҳи дуруст пеш рафта истодааст» [4, 244]. Ноиби вазир бо хоҳиши мустаҳкам намудани муваффақиятҳои ба назар намоёни сиёсати берунии худ ва назорати минбаъдаи робитаҳои Афғонистон бо районҳои ҳамсоя, исрор намуд, ки намояндагони Британия дар ҳалли ҷанҷоли ҳозир дар сарҳади Россия ва Афғонистон иштирок кунанд. Ин қазия ба барқарорсозии сутунҳои харобшудаи сарҳадӣ дар минтақаи Тирмиз ва Кушка дахл дошт.

Бо ҳамин мақсад тирамоҳи соли 1903 ба Ҳироти Афғонистон корманди шуъбаи қорҳои хориҷии ҳукумати Англияю Ҳиндустон Г.Доббс фиристода шуд. Ва ҳарчанд посгоҳҳои сарҳадӣ дар қитъаи сарҳади Русия ва Афғонистон ҳанӯз пеш аз пайдо шудани онҳо барқарор шуда буданд, афсар муддати тӯлонӣ дар қаламрави Афғонистон монда, маълумоти дорой хусусияти низомию сиёсӣ ҷамъоварӣ мекард. Илова бар ин, ин ҳузур дар қаламрави Афғонистон, бояд аз нигоҳи ноиб, таҷрибаи фиристодани афсарони бритониёӣ ба ин кишвар ба ҳайси мушовири низоми оғоз шавад. Ҷ.Керзон инро имкони дар як муддати кӯтоҳ ба даст овардани ҳадди ақал як қисми нақшаҳои худ оид ба табдил додани давлати Афғонистон ба иттифокҳои пурқуввати империяи Британия медонист.

Бо вучуди ин, лоиҳаҳои ӯ боз дар марҳилаи татбиқи амалӣ қатъ карда шуданд. Губернатори вилояти Ҳироти Афғонистон бо супориши бевоситаи амир аз муомила бо намояндагони расмӣ тарафи Англия даст кашид ва дере нагузашта Ҳабибуллоҳон аз онҳо талаб кард, ки аз хоки Афғонистон баромада раванд ва ба онҳо амр шуд, ки ба Ҳиндустон баргарданд. Ҳукуматдорони Афғонистон воқеаҳоеро, ки берун аз Ҳирот ба амал омадаанд, дидан намехостанд.

Воқеаҳои тобистону тирамоҳи соли 1904 равшан нишон доданд, ки таҳдиди амир гапи хушқу холи набудааст. Алоқаи Кобул бо қabilaҳои сарҳадии паштунҳо боз ҳам пурзур гардид. Ҳабибуллоҳон дар пойтахти худ ҳайати вакилони баъзе қabilaҳои ҷандсаднафариро қабул кард. Ба ҳамаи фиристодагон маблағҳои калон дода шуда, дар муроҷиатномаи шахсӣ ба вакилони паштунҳо амир хоҳиш кард, ки минбаъд ҳам ҳамчун «сарвари ислом» ба ӯ содиқ бимонанд. Натиҷаи бевоситаи ин вохӯриҳоро метавон як қатор муроҷиатномаҳо шумурд.

Соли 1904 ҳукумати Англияю Ҳиндустон сиёсатеро, ки ноиб Ҷ.Керзон нисбат ба Афғонистон тайёр карда буд, ба амал баровард. Ҳукумати Англияю Ҳиндустон ба ғайр аз назорат ба сиёсати берунии Афғонистон умед дошт, ки аз амир гузаштҳои иловагӣ гирад. Онҳо, пеш аз ҳама, ба бҳтар шудани алоқаи нақлиётӣ стратегияи сарҳади Ҳинду Афғонистон дар сурати афзудани хавфи ҳарбӣ аз тарафи империяи Россия, ба шахрҳои муҳими Афғонистон қабул кардани сарбозони Англия, ба империяи Британия додани император дахл карданд.

Ба шарофати роҳи дуруст интиҳобшудаи сиёсати Ҳабибуллоҳон моҳи сентябри соли 1904 эълон кард, ки вай розӣ шуд, ки ҳамаи масъалаҳои баҳсталабро бо намояндаи олимартабаи ноиби подшодӣ муҳокима кунанд [1, 40]. Амир чунин иқдомиро пеш гирифт, зеро аз афташ, вай имкони раҳнашавӣ бо империяи Британияро эътироф кардан намехост.

То он вақт муносибати Ҷ. Керзон нисбат ба пешомадҳо ва характери инкишофи минбаъдаи муносибатҳои Англия ва Афғонистон ба андозаи зиёд гармтар гардид. Ҳамин тариқ, дар лоиҳаи дастури роҳбари намояндагии дипломатӣ, ки ба Афғонистон фиристода шудааст, ӯ даъват кардааст, ки бо амир «ошқору бе интиқод» сӯҳбат кунанд, «масъалаи роҳи оҳанро матраҳ наkunанд», «барои дастгирии номатлуб исрор наkunанд. Афғонистон» дар сурати сар задани амалиёти ҷангӣ алайҳи Русия, пардохти кумакҳои нақдро аз сар мегирад. [3, 153]. Муҳимтар аз ҳама, Ҷ.Керзон имкони нав кардани шартномаи соли 1880-ро дар шакли шартномаи шахсӣ бо Ҳабибуллоҳон эътироф кард. Ҳамин тавр, сардори маъмурияти мустамликавии Англияю Ҳиндустон аз нақшаҳои аз нав дида баромадани муносибатҳо бо Афғонистон даст кашидани худро дар ҳақиқат эътироф кард.

Сарфи назар аз афзудани муқовимати амир, сиёсати берунии ҳукумати Англияю Ҳиндустон бо сардории ноиб Ҷ. Керзон нисбат ба Афғонистон умуман бетағйир монд. Сарфи назар аз кӯшишҳои амир барои таҳрири шартномаҳо, шантаж ба ҳамкорӣ бо империяи Русия, ноиб - Ҷ. Керзон шахсан дар интиҳоби роҳи дурусти сиёсат бо Афғонистон саҳми калон гузошта, бо вучуди ин вай вазъиятро дар сарҳади шимолу ғарбӣ муътадил гардонд, на танҳо онро ба музофоти алоҳида ташкил намуд, балки бо усулҳои дипломатӣ аз ҷанги тезу тунд канорагирӣ кард. Империяи Британия дар давраи ҳукмронии Ҳиндустон аз тарафи ноиб - Ҷ.Керзон нуфузи ҳарбию сиёсии худро дар Афғонистон хеле зиёд кард.

Адабиёт:

1. Adamec L. W. Afghanistan. 1900-1923. A Diplomatic History. Los Angeles: University of California. – Press, 1965.
2. Bilgrami A. Afghanistan and British India. 1793-1907. A Study in Foreign Relations. New Delhi: Sterling Publishers, 1972.
3. Dilks D. Curzon in India. Vol 1, L.: Hart-Davis, 1969-1970.

4. Gopal S. British Policy in India. 1858-1905. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
5. Ronaldshay L. The Life of Lord Curzon. Vol. 2. – L.: Ernest Benn, 1928-1929.
6. Tripathi D. P. Indo-Afghan Relation. 1882-1907. New Delhi: Kumar Bros., 1973. – P., 136. 56.
7. Хопкирк П. Большая Игра против России: Азиатский синдром: Рипол Классик. – М., 2004.

Калидвожаҳо: *Ноиб, Ҳиндустон, Англия, Афғонистон, амир Абдуллоҳмон, амир Ҳабибуллоҳон, мактуб, сиёсат.*

Аннотация
**«АФГАНСКИЙ ВОПРОС» В ПОЛИТИКЕ ВИЦЕ-КОРОЛЯ
ИНДИИ ДЖОРДЖА КЕРЗОНА В 1899-1905 Г**

Афганистан — одна из стран, считавшихся другими сверхдержавами в 19 и 20 веках. В статье рассматривается отношение индийского вице-премьера, находившегося тогда под властью Великобритании. Также будут обсуждаться политика эмира Афганистана Абдуллохмана по отношению к правительству Индии и его политические отношения с этой страной. Автор также приводит сведения о сыне эмира Абдуллохмана – эмире Хабибулле и его торговле с Индией и царской Россией. Автор постарался представить читателю все контакты заместителя премьер-министра Индии с Афганистаном.

Ключевые слова: *порок, Индия, Англия, Афганистан, эмир Абдуллохман, эмир Хабибулла, письмо, политика.*

Annotation
**«AFGHAN QUESTION» IN THE POLICY OF THE
VICE-KING OF INDIA GEORGE CURZON IN 1899-1905**

Afghanistan is one of the countries that was considered from other superpowers in the 19th and 20th centuries. The article examines the attitude of the Indian Deputy Prime Minister, who was then under British rule. The policy of the Emir of Afghanistan Abdurrahman towards the government of India and his political relations with this country will also be discussed. The author also provides information about Emir Abdurrahman's son, Emir Khabibullah, and his trade with India and Tsarist Russia. The author has tried to present to the reader all the contacts of the Deputy Prime Minister of India with Afghanistan.

Keywords: *vice, India, England, Afghanistan, Emir Abdurrahman, Emir Khabibullah, letter, politics.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимзода Дилрабо Маҳмади, магистранти соли дуҷуми ихтисоси таърих, факултети таърихи ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: +992 934592727

Роҳбари илмӣ: д.и.т., профессор Ҳамза К.

Сведения об авторе: Раҳимзода Дилрабо Маҳмади, магистрантка второго курса истории, исторического факультета Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни. Телефон: +992 934592727

Научный руководитель: д.и.н., профессор Ҳамза К.

About the author: Rahimzoda Dilrabo Mahmadi, Master of the first year of history, Faculty of History, Tajik State Pedagogical University, after name S. Ayni. Tel.: +992 934592727

Scientific supervisor: Doctor of Historical Sciences, Professor Khamza K.

*Қарахонзода Муҳаммаднодир Маҳмадхон,
магистранти соли дуюми Институти фалсафа, сиёсатишиносӣ ва ҳуқуқи
ба номи Баҳовуддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

НАЗАРИЯИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТ ВА НАМУДҲОИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Ҳуқуқ ва давлат аз қабилӣ умдатарин масоили ҷомеа буда, аз ҳалли дурусти онҳо инкишофи мӯътадили раванҷҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ вобастаанд. Ҳар як мутафаккир ё муҳаққиқ, ки ҳаёти сиёсиро меомӯзад, ҳатман масоили ҳуқуқиву давлатиро мавриди таҳлили хеш қарор медиҳад.

Оиди ҳуқуқ ва давлат дар таърихи тамаддуни инсонӣ равию таълимотҳои гуногун пешбарӣ шудаанд. Қисме аз муҳаққиқон ҷиҳатҳои алоҳидаи падидаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсиро таҳлил намудаанд. Қисми дигар назарияҳои томи ҳуқуқӣ ва давлатиро ба вучуд овардаанд (Афлотун, Арасту, Форобӣ, Конфутсий, К. Маркс ва диг.). Як қатор мутафаккирон ба ҳайси асосгузори равию назарияҳо шинохта шудаанд (О.Конт, Л.Гумплович, Г.Спенсер ва диг.) [4, 9].

Барои дарку таҳлили айнии онҳо назарияи анъанавии давлат ва ҳуқуқ нокифоя аст. Он мазмуни бевоситаи мафкуравӣ дошта, шакли инъикоси мафкураи давлатӣ буд. Масъалаҳои ҳуқуқӣ ва давлатӣ дар доираи ин мафкура ҳаллу фасл мегардиданд. Вале дар шароити имрӯза вазъият тағйир ёфтааст. Конститутсияи Тоҷикистон принсипи гуногунии (плюрализми) мафкуравиро мустаҳкам кардааст, ки мувофиқи он дар Ҷумҳурии як мафкура ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф намешавад. Ин маънии онро дорад, ки илми муосир, аз ҷумла назарияи ҳуқуқ ва давлат бояд мазмуни ғайримафкуравӣ дошта бошад. Ҳодисаҳои ҳуқуқ ва давлатӣ на аз нигоҳи мафкураи ин ва ё он табақаи гурӯҳи иҷтимоӣ, ҳизби сиёсӣ, балки арзишҳои башар бояд таҳлил шаванд.

Мафҳуми ақидаҳо, концепсияи назарияҳои нави имрӯз эътирофгашта ва ба шакли конститутсионӣ мустаҳкам шударо дар доираи назарияи анъанавии давлат ва ҳуқуқ омӯхтан ғайри имкон аст. Пештар дар шароити ба ду системаи сиёсӣ иқтисодӣ тақсим шудани ҷаҳон (капитализм ва сотсиализм), оштинопазирии мафкуравӣ, ақидаҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ, тақсими ҳокимиятҳо, либерализми давлатӣ ва ғ. ҳамаҷун назарияҳои буржуазӣ, зиддисотсиалистӣ дар илми анъанавии давлат ва ҳуқуқ омӯхта мешуданд. Онҳо бештар аз нигоҳи танқидӣ, инқори мутлақ, яктарафа ва боғаразона таҳлил мешуданд.

Ҳокимияти давлатӣ – ин ҳокимияти ҳалқ мебошад, ки идоракунии давлатро ба воситаи мақомоти давлатии салоҳиятдор амалӣ мегардонад ва дар асоси қонун барои ба танзим даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таъмини волоияти он дар ҷамъият ташкил меёбад [2, 33].

Идоракунии давлатӣ ва президентӣ яке аз намуди идоракунии иҷтимоӣ ва ҳамаҷун намуди махсуси фаъолияти давлатӣ мебошад, ки аз дигар шаклҳои зухуроти фаъолияти давлатӣ - фаъолияти қонунгузорӣ, судӣ, назорати прокурорӣ, инчунин аз фаъолияти идоракунии ташкилоту иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ (ҳизбҳо, коллективҳои меҳнатӣ, сохторҳои тижоратӣ, ташкилотҳои динӣ ва ғайра) бо хусусият ва таъиноти худ фарқ мекунад.

Мафҳуми «идоракунии давлатӣ» дар адабиёти ватанию хориҷӣ ва қонунгузори бисёре аз мамлакатҳо васеъ истифода шудааст, ки онро бо чунин хусусиятҳо фарқ мекунанд:

1. Идоракунии давлатӣ ин яке аз намуди шакли фаъодиятест, ки тавассути он ҳокимияти ягонаи давлатӣ, ки вазифаҳо ва салоҳиятҳои касеро дорост, ки оиди ба амалисозии ҳокимияти ягонаи давлатӣ аз дигар намуди фаъолияти он фарқ карда шудааст.

2. Идоракунии давлатӣ фаъодияти зерқонунӣ аст, ки «дар асос ва ба иҷроиши қонун» амалӣ карда мешавад, яъне, идоракунии давлатӣ нисбати фаъолияти қонунгузорӣ дуоиминдараҷа ҳисобида мешавад [7, 139].

3. Идоракунии давлатӣ характери иҷрокунию амрдиҳӣ дорад. Самти асосии ин фаъолият иҷрокунӣ буда, иҷро ва татбиқи қонунҳо ва санадҳои зерқонуниро амалӣ месозад. Барои таъмини иҷрои чунин фаъолият салоҳиятҳои ҳокимияти ҳуқуқӣ дар шакли амрдиҳӣ муқаррар карда шудааст.

4. Идоракунии давлатӣ ҳуқуқи истисноӣи субъектҳои махсус мебошад, ки онҳоро мақомоти иҷроияи амрдиҳии ҳокимияти давлатӣ ё мақомоти идоракунӣ амалӣ месозанд.

5. Идоракунии давлати роҳбарии ҳаррӯза (бефосила) ва бевосита ба равандҳои сохтмони хоҷагидорӣ иҷтимоию иқтисодӣ ва маъмурию сиёсӣ мебошад.

6. Идоракунии давлатӣ баррасӣ ва ҳаллу фасл намудани бахсҳои сиёсӣ ҳуқуқиро аз ҷониби мақомоти идоракунии давлатӣ дарбар мегирад. Мақомоти маъмурӣ қорҳои (парвандаҳои) маъмуриро ба тариқи ғайрисудӣ - маъмурӣ ҳаллу фасл менамоянд [1, 339].

7. Идоракунии давлатӣ фаъолиятест, ки ба мақомоти идоракунии дар доираи иҷроии вазифаҳояшон имконоти меёӣр эҷодкунии маъмурию ҳуқуқӣ (ҳуқуқмуқарраркунии) дода шудааст. Ин ҳуқуқ дар пайвастагии ҳуқуқтатбиқкунии амалӣ карда мешавад.

Мутобиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти давлатӣ дар асоси таҷзияи он ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва суд амалӣ мегардад [6, 9].

Бояд тазаққур дод, ки ҳокимияти давлатӣ аз лиҳози моҳияти худ ягона ва тақсимнашаванда мебошад. Аз ин рӯ, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар Конститутсия аз лиҳози тақсими вазифаҳо ва салоҳиятҳо ҳамон як ҳокимият ба мақомоти номбашударо дар назар дорад, ки ҳар яке аз шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ (қонунгузор, иҷроия ва судӣ) дар иҷроиши вазифа ва салоҳиятҳои худ мустақиланд.

Бо чунин назардошт ба ҳокимияти иҷроияи давлатӣ чунин хусусиятҳо хосанд:

1. Ҳокимияти иҷроия ин шоҳаи нисбатан мустақили (яке аз намуди) ҳокимияти давлатии Тоҷикистон мебошад, ки дар ҳамкорӣ бо шоҳаҳои дигари ҳокимият - қонунгузорӣ ва судӣ амал мекунад. Фаъолияти ҳар яки онҳо бо ҳамдигар алоқаманд буда, яке дигареро иваз ё ба фаъолияти дигар даҳолат карда наметавонанд. Албатта мустақилии онҳо мутлақ набуда, он нисбӣ мебошад, чунки ҳар яке аз шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ ифодакунандаи ин ё он шакли ҳуқуқию сиёсии ҳокимияти давлатӣ мебошад.

2. Мустақилии ҳокимияти иҷроия дар маънои фаъолият намудани он мутобиқи вазифаю вақолатҳо мебошад, ки онҳо барои амалӣ намудани қонунҳо дар миқёси ҷумҳурӣ мебошад. Фаъолияти онҳо фаъолияти «иҷроия» буда, барои адо намудани вазифаҳояш вақолати давлатию ҳуқуқӣ дода шудааст.

3. Ҳокимияти иҷроия хусусияти доимии (аломати ҷудонашавандаи) ҳокимияти давлатӣ аст, ки дар асоси таҷзияи он созмон дода мешаванд.

4. ҳокимияти иҷроия - ин имконият ва қудрати таъсиррасонӣ ба рафтору фаъолият мебошад, ки дорандаи чунин ҳокимият имконияти аслии ба иродаи худ мутеъ сохтани иродаи шахсони дигарро доро мебошад. Аломати фарқкунандаи ин ҳокимият дар он ифода мегардад, ки он дар доираи вазифаю вақолатҳои худ ба доираи васеи ташкилоту созмонҳои давлатию ҷамъиятӣ, қорхонаҳо, иттиҳодияҳо, муассисаҳои истеҳсолию ғайри истеҳсолӣ ва шахсони воқеӣ таъсир расонида, фаъолияти онҳоро ба ҳадафҳо, ки дар назди ин ҳокимият гузошта шудааст, мутобиқ месозад.

5. ҳокимияти иҷроия ба намуди (шаклӣ) фаъолияти давлатии яқсон (шабоҳати пурра) намебошад. Ҳар як намуди фаъолияти давлатӣ ин ҳуди ҳокимияти давлатӣ набуда, танҳо шаклҳои амалисозии он мебошад.

Ҳокимияти давлатӣ ифодаи ҷавҳарии фаъолият, шаклҳои амалисозӣ ва муайянияти вақолатии ба амал барорандаи механизми он мебошад. Яъне ҳокимият мафҳуме мебошад, ки асосҳои аввалаи ин ё он самти фаъолияти давлатиро муайян месозад.

6. Ҳокимияти иҷроия, ки дар намуди маҳсули фаъолияти давлатӣ падидор мешавад, аз рӯи моҳияти худ фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии маҳсус мебошад, ки аз ҳуқуқтатбиқкунии шоҳаҳои дигари ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла ҳокимияти судӣ фарқ мекунад. Фарқияти ин ҳуқуқтатбиқкунии аз ҳуқуқтатбиқкунии судӣ аз рӯи дораи вазифа ва мақсадҳо ҳуди ин ҳуқуқтатбиқсозии позитивӣ (созандагӣ) мебошад.

7. Ҳокимияти иҷроия дорои баёнғари субъективии худ мебошад, ки ҳокимият мазкур дар фаъолияти онҳо таҷассум меёбад ва ба ин субъектҳо вақолати иҷроиявӣ муқаррар карда шудааст. Низомии ягонаи мақомоти ҳокимияти иҷроия амалисозандаи ин ҳокимияти давлатӣ мебошад.

8. Ҳокимияти иҷроия аз рӯи асосҳои ягонагӣ (принсипҳои унитарӣ) ташкил ва амалӣ карда мешавад. Ин чунин маънӣ дорад, ки таъсисдиҳии онҳо аз рӯи мабдаи (предмет) фаъолият, чи дар миқёси ҷумҳурӣ ва чи дар воҳидҳои марзию маъмурии он ҷудо (фарқ) карда шудааст. Масалан, масъалаҳое, ки мабдаи фаъолияти ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳад, дар Қонуни Конститутсионии ҚТ «Дар бораи Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 12 майи соли 2001 [1, 159] ва масъалаҳои марбут ба мақомоти ҳокимияти иҷроия дар воҳидҳои он

дар Қонуни Конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17 майи соли 2004 муқаррар карда шудааст. Ин қонунҳо, дар қатори он масъалаҳое, ки ба салоҳиди мақомоти ҳокимияти иҷроия марбут сохтааст, ки мабдаи ғаёлияти онҳоро ташкил медиҳанд, инчунин мавқеи ҳуқуқии ин мақомотро чун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ муқаррар кардаанд.

9. Дар ихтиёри бевоситаи субъектҳои ҳокимияти иҷроия атрибутҳои асосии аломатҳои умдатарини моҳияти ҳокимияти давлатӣ ғун карда шудааст. Онҳо масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, маъмурию сиёсиро ҳал менамоянд. Ба ихтиёри онҳо ҳалли масъалаҳои молия, воситаҳои асосии саноат, рабобит (алоқа, нақлиёт), қувваҳои мусаллаҳ, милиса, хадамотҳои дохилию берунӣ, муассисаҳои ислоҳоти меҳнатӣ, фонди ягона ва захираҳои обу замин ва ғайра дода шудааст.

Адабиёт:

1. Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2001. № 4. М.215; 2003. №4. М.152.
2. Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2004. № 5. М. 339
3. Диноршоев А. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007.
4. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. – Душанбе, 2005. – 440 с.
5. Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе: Деваштич, 2008. – 295 с.
6. Конституция (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994.
7. Хропанюк В.Н Теория государства и права. – М., 2004. – 139 с.
8. Маҳмудов А.Н Сиёсатшиносӣ китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе, 2010. – 442 с.

Калидвожаҳо: *давлат, президент, идорақунӣ, ҳуқуқмат, ҳокимият, канститутсия, парламент, ҳуқуқ, вақил, маҷлис, қонун.*

Аннотация

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ ВИДЫ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Любая теория права и государства является непосредственным отражением жизни общества и является результатом общественно-политического опыта. Оно имеет интеллектуальное содержание и зависит от мировоззрения и уровня сознания автора, формирующегося при осмыслении правовых и государственных явлений. Поэтому подъем общества ведет к развитию науки о праве и государстве, изменению ее содержания или созданию качественно и логически новых теорий права и государства. Каждый этап исторического развития создает свою политическую теорию или взгляды.

Ключевые слова: *государство, президент, управление, правительство, власть, конституция, парламент, закон, представитель, собрание, закон.*

Annotation

STATE ADMINISTRATION THEORY AND ITS TYPES IN MODERN TIMES

Any theory of law and the state is a direct reflection of the life of society and is the result of socio-political experience. It has an intellectual content and depends on the worldview and level of consciousness of the author, which is formed during the understanding of legal and state events. Therefore, the rise of society leads to the advancement of the science of law and the state, changes in its content or the creation of qualitatively and logically new theories of law and the state. Each stage of historical development creates its own political theory or views.

Keywords: *state, president, management, government, authority, constitution, parliament, law, representative, assembly, law.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Қарахонзода Муҳаммаднодир Маҳмадхон, магистранти соли дуюми Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи Баҳовуддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 003338398

Роҳбари илмӣ: профессор Иброҳимов С.

Сведения об авторе: Қарахонзода Муҳаммаднодир Маҳмадхон, магистрант второго курса Института философии, политологии и права имени Баховуддинова Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: +992 003338398

Научный руководитель: профессор Ибрагимов С.

About the author: Karakhonzoda Muhammadnadir Mahmadkhan, first-year graduate student of the Bakhovuddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 003338398

Academic supervisor: Professor Ibragimov S.

НАҚШИ СУДИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДОИР БА АМАЛБАРОРИИ АДОЛАТИ СУДӢ

Пойдории давлат ва бақои он ба адолати суди эҳтиҷ ва пайвастагии ногуастани дорад. Ин омил тақозо менамояд, ки пайваста ҳокимияти суди таҳким ва густариш ёбад.

Ҳокимияти суди дар натиҷаи ташаккули он то ба шакли ҳозирааш омада расидааст. Чӣ тавре, ки Салимзянова Р.Р. қайд менамояд, дар давлатҳои қадимтарин (ибтидоӣ) ба ҳайси суд ҳалқ баромад мекард, ки масъалаи ба миён омадари ба муҳокимаи умум мегузоштанд. Баъдан бо сабабҳои гуногун ҳокимияти суди ба як гурӯҳи алоҳида табдил ёфт ва охира-охира то ба мақомоти мустақили суди омада расид [6, 18].

Ҳокимияти давлати дар натиҷаи таҷзияи он ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ амалӣ мегардад. Ҳокимияти суди дар навбати худ мустақил буда, профессор Иброҳимов С.И қайд менамоянд, ки принсипи таҷзияи ҳокимиятҳо ҷудои мутлақ ҳокимиятҳои давлати набуда, дар фаъолияти худ, мустақил будани ҳокимиятҳо, ки дар яқоягӣ нисбат ба шахрвандон ӯҳдадорҳои умуми доранд, мефаҳмонад ва нисбати яқдигар ин шоҳҳои ҳокимият нигоҳдори ва мувозинати ҳуқуқи пайдо менамояд, тавозуни онҳо таъми менамояд [2, 74].

Дар моддаи 2 Қонуни Конститусионии «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» оварда шудааст, ки ҳокимияти суди дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба судҳо ва машваратчиёни халқи, ки дар ҳолатҳои муқарраркардаи қонун барои ба амал баровардани адолати судӣ ҷалб шудаанд, тааллуқ дорад. Дигар ягон мақомоти давлати, шахси мансабдор ва ё шахси ҳуқуқи ба зиммаи худ гирифтани адолати судиро надоранд.

Дар навбати худ ҳокимияти суди мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судьяҳо амали шуда, дар баробари ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия амал менамояд.

Мувофиқи талаботи моддаи 19 Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳар кас кафолати ҳифзи судиро дорад. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад, талаб намояд, ки парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва бегараз, ки тибқи талаботи қонун таъсис ёфта, фаъолият менамояд, баррасӣ намояд [3].

Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз ҳамин Қонуни конститусионӣ ва дигар санаҳои меъёрии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми мустақили ҳокимияти судӣ оид ба назорати конститусионӣ буда, бо мақсади таъмини волоият ва амали бевоситаи меъёрҳои Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шудааст [1]. Адолати судӣ аз тарафи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк амалӣ карда мешавад.

Суди конститусионӣ мақоми алоҳидаи махсус таъсисдодашуда оид ба ҳифзи қонуни асосӣ мебошад. Таъсиси чунин мақоми махсусгардонидашуда бевосита ба ҷой ва нақши Конститусия дар ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд, таъмини амалӣ бевоситаи меъёрҳои он вобаста мебошад.

Қобили зикр аст, ки таъмини Конститусия ин танҳо вазифаи Суди конститусионӣ нест. Ин масъала дар фаъолияти дигар мақомоти давлатӣ, пеш аз ҳама Президент, Парламент, Ҳукумат, дигар мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ низ амалӣ мешавад. Мақомоти номбурда дар доираи салоҳияти худ меъёрҳои Конститусияро амалӣ менамоянд ва ба сохторҳои, ки онҳо роҳбарӣ менамоянд иҷроии талаботҳои меъёрҳои Конститусияро таъмин мекунанд.

Масалан, дар моддаи 64 Конститусия омадааст, ки «Президент ҳомии Конститусия ва қонунҳо, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, кафили истиқлолияти миллий, ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, пойдориву бардавомии давлат, мураттабии фаъолияти мақомоти давлати ва ҳамкориҳои онҳо, риояи қарордодҳои байналмиллалӣ Тоҷикистон мебошанд». Ва ё дар моддаи 4 Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» гуфта мешавад, ки «Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ваколатҳои худ иҷрои Конститусияро таъмин намуда, аз ҷониби мақомоти идоракунии давлатӣ иҷро шудани онро мунтазам назорат мекунанд.»

Бояд таъкид намуд, ки мақомоти номбурда ва дигар мақомоти давлатӣ, ки Конститусияро иҷро ва таъмин менамоянд ин вазифаро дар қатори дигар функцияҳои худ амалӣ месозанд. Яъне таъмини Конститусия функцияи ягонаи онҳо намебошад. Ба ғайр аз ин функция онҳо дигар вазифаҳои асосӣ низ доранд. Суди конститусионӣ бошад, мақоме аст, ки вазифаи асосӣ ва ҷонии он ҳифзи ва таъмини Конститусия мебошад.

Дар қисми якуми моддаи 1 Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» омадааст, ки Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми мустақили ҳокимияти судӣ мебошад [4]. Ин ба он алоқаманд аст, ки ин мақом, вазифа ва функцияҳои худро бо тарзу тартиби судӣ амалӣ менамояд. Мувофиқи Суди конститусионӣ, ки бо тарзу тартиби судӣ бурда мешавад, имконият медиҳад, ки масъала бо таври демократӣ, ошкоро, дар асоси мувоҳисаи тарафҳо ва дигар принципҳои адолати судӣ ҳаллу фасли худро пайдо намуда, адолат тантана намояд.

Суди конституцсионӣ ба низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мебошад. Дар боби ҳаштуми Конституция, ки он ба судҳо бахшида шудааст, ҳайат, тарзи ташкил ва салоҳиятҳои асосии Суди конституцсионӣ номбар шудааст. Бо фарқият аз дигар мақомоти судӣ салоҳиятҳои Суди конституцсионӣ дар ҳуди Конституция (моддаи 89) номбар шудааст, ки ин ба хусусияти ҳоси ин мақом вобаста мебошад. Агар чунин набояд, Суди конституцсионӣ вазифаҳои ҳудро пурра амалӣ карда наметавонад. Масалан, мақоми номбурда ҳуқуқ дорад, ки қонунҳоро ба Конституция мутобиқ ҳисоб намояд, ки дар ин маврид қонун эътибори ҳудро гум мекунад, яъне бекор мегардад. Агар салоҳияти Суди конституцсионӣ тибқи қонун муайян карда шавад, дар ин сурат мумкин аст парламент манфиатҳои ҳудро ба ҳисоб гирифта, салоҳияти Суди конституцсиониро маҳдуд намояд. Салоҳияти дигар мақомоти судӣ дар қонунҳо, аз ҷумла Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ифода ёфтааст. Дар Конституция бошад (моддаи 84), танҳо вазифаҳои асосии ҳокимияти судӣ ба таври умумӣ нишон дода шудааст. Дар он ҷо гуфта шудааст, ки «ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судҳо амалӣ мегардад. Ҳокимияти судӣ ҳуқуқ, озодии инсонро шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонунияту адолатро ҳифз менамояд.»

Суди конституцсионӣ барандаи ҳокимияти судӣ мебошад. Адолати судиро нисбати санадҳои ҳуқуқии мақомоти давлатӣ амалӣ гардонидани, ба ин васила Суди конституцсионӣ таҷзияи ҳокимияти давлатиро таъмин намуда, ҳокимияти судиро мустақкам мекунад. Бояд таъкид намуд, ки Суди конституцсионӣ яке аз механизмҳои асосии таъминкунандаи принсипи номбурда мебошад. Мақоми номбурда на танҳо тавассути дида баромадани мутобиқати санадҳои ҳуқуқии мақомот ба қонуни асосӣ, ҳамчунон ба воситаи ҳалли баҳсҳои байни мақомоти давлатӣ оид ба салоҳияти онҳо низ таҷзияи ҳокимияти давлатиро таъмин менамояд.

Бояд зикр намуд, ки дар амалияи ҷаҳонӣ моделҳои гуногуни амалӣ намудани назорати конституцсионӣ мавҷуд мебошад. Яқум, мақоми махсус оид ба амалӣ гардонидани ин намуди назорат мавҷуд нест. Ин амал аз ҷониби Суди Олӣ, судҳои умуми ин кишварҳо сурат мегирад (ИМА, Япония ва дигарҳо). Дуюм, мавҷуд будани мақомоти ғайрисудии амалӣ намудани назорати конституцсионӣ. Асосан тавассути Шӯроҳои конституцсионӣ ва ба мисли онҳо (Фаронса, Қазокистон ва ғ). Сеюм, аксари давлатҳо, хусусан давлатҳои, ки системаи ҳуқуқи онҳо ба оилаи ҳуқуқи римӣ-олмонӣ таъна мекунад, мақоми махсуси судии амалӣ намудани назорати конституцсиониро интиҳоб намуданд. Ҳар як кишвар вобаста ба хусусияту шароити худ ин моделҳоро интиҳоб менамояд.

Мақсади таъсис ва вазифаи асосии Суди конституцсионӣ ин аз таъмини волоияти меъёрҳо дар қаламрави ҷумҳурӣ, ҳифзи Конституция, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон иборат мебошад [7].

Ин вазифаи асосии ҳудро Суди конституцсионӣ дар доираи ваколатҳои худ амалӣ мегардонад. Волоияти меъёрҳои Конституцияро Суди конституцсионӣ тариқи дида баромадани мутобиқати санадҳои ҳуқуқӣ ба қонуни асосӣ, баррасии баҳсҳои байни мақомоти давлатӣ оид ба салоҳияти онҳо таъмин менамояд. Ҳангоми аз ҷониби Суди конституцсионӣ ғайриконституцсионӣ донистани санади ҳуқуқӣ ё қисми он, дигар санадҳо ё қисми онҳо, ки ба санад асос ёфтаанд, безътибор мегарданд.

Мувофиқи моддаи 10 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои Конституция на танҳо эътибори олии ҳуқуқи дорад, балки онҳо мустақиман амал мекунад. Амали бевоситаи меъёрҳои қонуни асосӣ онро мефаҳмонад, ки мақомот ва шахсони мансабдори давлатӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ метавонад бевосита меъёри Конституцияро татбиқ намояд. Дар сурати муҳолифати байни меъёрҳои санадҳои ҳуқуқӣ ба меъёрҳои Конституция мақоми ҳуқуқтатбиқкунанда ӯҳдадор мебошад масъаларо тибқи меъёри Конституция ҳал намояд. Аз ин лиҳоз, Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба судҳои ҷумҳурӣ ҳуқуқ додааст, ки онҳо ба Суди конституцсионӣ оид ба конституцсионӣ будани қонуни татбиқшуда ё татбиқшаванда дар парвандаи мушаххас муроҷиат намоёнд. Масалан, агар суд ҳангоми баррасии меъёре, ки бояд дар парвандаи мушаххас татбиқ гардад, оид ба конституцсионӣ будани он ба шубҳа биёяд, метавонад парвандаро боздошта, ба Суди конституцсионӣ муроҷиат намояд. Баъди аз ҷониби Суди конституцсионӣ будан ё набудани санади зикргардида, суд баррасии парвандаро идома медиҳад.

Ҳифзи Конституция, ҳуқуқ ва озодии инсон ва шаҳрванд низ асосан бо тариқи муайян намудани мутобиқати санадҳои ҳуқуқӣ ба Конституция таъмин карда мешаванд. Тибқи банди 4 моддаи 37 Қонуни мазкур шаҳрвандон низ ҳангоми вайронкунии ҳуқуқу озодиҳои конституцсионии онҳо метавонанд ба Суди конституцсионӣ муроҷиат намуда, ҳуқуқҳои ҳудро ҳифз намояд. Мутобиқи муқаррароти банди мазкур агар шаҳрвандон ҳисоб кунанд, ки қонуне, ки дар парвандаи онҳо татбиқ шудааст ғайриконституцсионӣ мебошад, метавонанд ба Суди конституцсионӣ муроҷиат намоёнд.

Хулоса Суди конституцсионӣ фаъолияти ҳудро дар асоси Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба роҳ монда, чун дигар ниҳодҳои муҳими давлатдорӣ демократӣ нақши ҳудро дар таъмини адолати судии конституцсионӣ, рушди асосҳои сохтори конституцсионӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мегузорад. Зеро дар давлати демократию ҳуқуқбунёд суботи сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоии давлат ва фаъолияти бонизом ва муназзами ҳокимияти давлатиро бе таҳкими қонунияти конституцсионӣ, фарҳанги конституцсионӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Дар ин раванд, мавқеи Суди конституционӣ рӯз аз рӯз аҳамияти хоса пайдо карда, он дар амали намудани мақсаду вазифаҳои давлат ва ҷомеаи Тоҷикистон, таҳкими давлату давлатдорӣ, бунёди ҷомеаи демокративу ҳуқуқбунёд ва адолатпарвар нақши арзандаи хурдо мегузорад.

Адабиёт:

1. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 8.08.2015 с., № 1211.
2. Иброҳимов С. Ташаккули адлияи маъмурӣ (таҳлили муқоисавӣ- ҳуқуқӣ). Ахбори академияи илмҳои Ҷумҳурии тоҷикистон. – Душанбе, 2008. №5.
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи озод, 2017. – 126 с.
4. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014 «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» №1083, //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.03.2015 с., № 1175.
5. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2014 «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» №1083, //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.03.2015 с., № 1175.
6. Салимзянова Р.Р. Независимость судебной власть как гарантия правового государство: Монография / Казань. К.Ю.И. МВД России. 2007.
7. Тафсири илмию оммавии Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. Зери таҳрири М. Маҳмудов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 403 с.

Калидвожаҳо: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Конституционӣ, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, суди конституционӣ, ҳокимияти судӣ, ҳокимияти судӣ, адолати судӣ.

Аннотация

**РОЛЬ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА
В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ СУДЕБНОГО ПРАВОСУДИЯ**

Государственная независимость Республики Таджикистан считается величайшим политико-правовым, социокультурным событием в новейшей истории таджикского народа, что является символом счастья нации за государственность и национальное управление, формирование гражданского общества, обеспечение безопасности и мира в обществе, политической и социальной стабильности страны, укрепление чувства собственного достоинства и самосознания каждой личности в обществе заложили реальную основу.

Одной из целей нового общества таджиков является создание демократического, правового, социального и светского государства, обеспечивающего защиту национальных интересов и формирование гражданского общества. В этом контексте Конституция Республики Таджикистан признала судебную власть самостоятельной опорой государства, которая должна играть достойную роль в укреплении законности и обеспечении социальной справедливости, построении демократического и правового общества.

Ключевые слова: Конституция Республики Таджикистан, Конституционный закон, законодательство Республики Таджикистан, конституционный суд, судебная власть, судебная власть, судебная юстиция.

Annotation

**THE ROLE OF THE CONSTITUTIONAL
COURT IN THE IMPLEMENTATION OF JUDICIAL JUSTICE**

The state independence of the Republic of Tajikistan is considered the greatest political, legal, socio-cultural event in the recent history of the Tajik people, which is a symbol of the happiness of the nation for statehood and national governance, the formation of civil society, ensuring the security and peace of society, the political and social stability of the country, and strengthening the self-esteem and self-awareness of each individual in society. laid a real foundation.

One of the goals of the new society of Tajiks is the creation of a democratic, law-based, social and secular state, ensuring the protection of national interests and the formation of a civil society. In this context, the Constitution of the Republic of Tajikistan recognized the judiciary as an independent pillar of the state, which should play a worthy role in strengthening the rule of law and ensuring social justice, building a democratic and law-based society.

Keywords: Constitution of the Republic of Tajikistan, Constitutional Law, legislation of the Republic of Tajikistan, constitutional court, judicial authority, judicial authority, judicial justice.

Маълумот дар бораи муаллиф: Чалилов Сухайли Файзалиевич, магистранти соли дуҷуми Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи Баҳовуддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Рохбари илмӣ: профессор Иброҳимов С.

Сведения об авторе: Джалилов Сухайли Файзалиевич, магистрант второго курса Института философии, политологии и права имени Баховуддинова Национальной академии наук Таджикистана.

Научный руководитель: профессор Ибрагимов С.

About the author: Jalilov Suhayli Faizalievich, first-year graduate student of the Bakhovuddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

Academic supervisor: Professor Ibragimov S.

*Мамадназаров Исомиддин Баратович,
магистранти соли дуҷуми Институту фалсафа, сиёсатишносӣ ва ҳуқуқи
ба номи А.М. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

ТЕХНИКАИ ҲУҚУҚӢ ВА ҶОӢИ ОН ДАР ФАӢОЛИЯТИ ҲУҚУҚТАДБИҚКУНИИ МАҚОМОТИ СУДӢ

Кайд кардан зарур аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз Истиқлолияти давлатиро ба даст овардан, 6 ноябри соли 1994 Конститутсияи давраи соҳибистиклоли худро қабул намуд. Мутобиқи моддаи 9 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти давлатӣ ба се рукни нисбатан мустақил ба қонунгузор, иҷроия ва судӣ ҷудо мегардад.

Ҳокимияти судӣ яке аз шоҳаҳои асоси ҳокимияти давлатӣ ба ҳисоб меравад. Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Қонуни конституционии мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, иборат мебошад. Ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судяҳо амалӣ карда мешавад. Ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо аз ҷониби судҳо дар симои судяҳо ва машваратчиёни халқӣ, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон барои амалӣ намудани адолати судӣ ҷалб шудаанд, амалӣ карда мешавад. Ягон мақомот ё шахси дигар ҳуқуқи амалӣ намудани адолати судиро надоранд. Ҳокимияти судӣ фаъолияти худро тавассути мурофияи судии конституционӣ, граждонӣ, оилавӣ, иқтисодӣ, ҷиноятӣ ва ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ амалӣ менамояд [4]. Қонунгузорӣ дар бораи сохтори судии Ҷумҳурии Тоҷикистон системаи санадҳоеро ифода мекунад, ки соҳаҳои мустақили қонунгузори ташкил карда, предмети махсуси танзими ҳуқуқиро дорад, яъне ҷунин муқарраротҳоро ба монанди вазифаҳои суд, принципҳои ташкил ва фаъолияти онҳо, системаи судӣ, тартиби ташкили судҳо, сохтор ва ҳаёти онҳо, тартиби фаъолияти онҳо, ваколатҳоро дар бар мегирад. Ҳокимияти судӣ аз тарафи **мақомоти махсуси давлатӣ** - судҳо амалӣ карда мешавад. Вазъи махсуси судҳо дар механизми давлатӣ бо вазифаҳои дар назди онҳо истода, ӯҳдадорҳои масъулиятнок, хусусияти фаъолият, ки дар рафти он мумкин аст ба ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон, ҳуқуқу манфиатҳои мақомот, муассисаҳо ва ташкилотҳои гуногун ба таври ҷиддӣ дахлат намояд, пешакӣ муайян карда мешавад. Муқарраротҳои асосие, ки суд ба роҳбарӣ мегирад, принципҳои адолати судӣ, инчунин принципҳои соҳаҳои мурофиявии ҳуқуқ мебошанд. Ба қонунҳои махсуси мурофиявӣ мансубанд: Кодекси мурофиявии ҷиноятӣ, Кодекси мурофиявии граждонӣ, Кодекс дар бораи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ (қисме, ки ба масъалаҳои мурофиявӣ бахшида шудааст),

Судҳо **мақомоти ҳуқуқтадбиқкунанда** мебошанд. Аз тарафи суд ҳал намудани парванда маънои онро дорад, ки суд меъёрҳои ҳуқуқи моддиро (ҷиноятӣ, граждонӣ ва ғ.) нисбати муносибати ҳуқуқии муайяне, ки дар ҳаёт ҷой дошта, мавзӯи баррасӣ дар маҷлиси судӣ буд, татбиқ менамояд. Масалан, ҳаракати судшавандаро аз рӯи парвандаи ҷиноятӣ суд бояд аз рӯи моддаи Қисми махсуси ҚҶ банду баст намояд, яъне бояд муайян намояд, ки оё судшаванда он ҷиноятеро, ки дар моддаи мазкур ифода гардидааст, содир кардааст, оё далелҳои ҷамъ намудани суд гунаҳкории судшавандаро тасдиқ менамоянд ва масъаларо дар бораи гунаҳкор донишманди судшаванда ва ҷазо додани он ҳал намояд. Баҳси граждонии байни даъвогар ва ҷавобгарро ҳал карда истода, суд меъёрҳои ҳуқуқи граждониро татбиқ менамояд ва даъво ё қонеъ менамояд ва ё онро рад менамояд [5, с.65]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон судро ҳамчун мақомоти давлатии соҳибхитӣ ва мустақил, ки ҳокимияти судиро амалӣ менамояд, муайян кардааст (моддаи 9, 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). Ин муқаррарот дар Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» низ сабт гардидаанд. Мустақилият, соҳибхитӣ ва махсусият (ҷудо будан) аломатҳои ҷудоинопазири ҳокимияти судӣ мебошанд. Ин мафҳумҳо аз рӯи маънии худ ба ҳам наздик бошанд ҳам, бо вучуди ин ҳар кадоме аз онҳо мазмунӣ худро дорад. Дар таҳти мустақилияти ҳокимияти судӣ бояд он чӣ фаҳмида шавад, ки судҳо вазифаҳои худро амалӣ карда истода ягон ҳел таъсиррасонро аз тарафи касе, ки набошад набебинанд. Ҳангоми амалӣ намудани адолати судӣ онҳо аз ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия; аз дигар мақомот, ташкилотҳо, ҳизбу ҳаракатҳо, шахсони мансабдор; аз фикру мавқеи тарафҳо дар мурофияи судӣ; аз ҳулосаи мақомоти тафтишоти пешакӣ ва прокурор; аз судҳои болоӣ; аз ҳама гуна шахсони алоҳида вобастагӣ надоранд. Масалан, ҳулосаҳои муфаттиш ва прокурор дар бораи гунаҳкории айбдоршаванда судро ҳангоми баровардани ҳукм алоқаманд наменамоянд, вай метавонад, ки судшавандаро сафед намояд. Айнан ҳамин тавр суди болоӣ, ки ҳукмро бекор карда парвандаро барои баррасии нави судӣ равон кардааст, ҳуқуқ надорад дастур диҳад, ки кадом далелҳоро дуруст шуморидан лозим аст, аз рӯи кадом модда ҳаракатҳои судшавандаро банду баст бояд кард, нисбати вай кадом ҷораи ҷазоро бояд татбиқ кард. Ҳамаи ин масъалаҳои муҳим ҳуқуқи мустаснои суди марҳалаи якум мебошад, ки судяҳои онҳо аз рӯи эътиқоди ботинии худ амал карда, қонун ва шуурнокии ҳуқуқии худро ба роҳбарӣ мегиранд. Соҳибхитӣ ҳокимияти судӣ маънои онро дорад, ки судҳо соҳибхитӣро ба ягон ҳел сардорӣ ва тобеият, бо қувваи худ амал карда, барои амалӣ намудани вазифаҳои худ дорои ҳамаи ваколатҳои зарурӣ

мебошад, ки қонун додааст. Қарори суд ягон ҳел тасдиқотро талаб наменамоянд. Ҳукму ҳалномаҳои эътибори қонунӣ пайдокарда аз рӯи парвандаи мушаххас қувваи қонунро доранд ва барои иҷро аз тарафи ҳама шахсон дар тамоми ҳудуди мамлакат ҳатмӣ мебошанд. Фаъолияти мақомоти тафтишоти пешакӣ ва прокурор амали судро ҳатто қисман ҳам иваз карда наметавонад, вай танҳо барои бо муваффақият амалӣ намудани адолати судӣ мусоидат намуда, онро тайёр менамояд. Суд наметавонад ба маълумотҳои тафтишоти пешакӣ бовар кунад, вай вазифадор аст, ки ҳудаш ҳамаи далелҳоро таҳқиқ намуда ба онҳо баҳо диҳад. Махсурияти (ҷудо будани) ҳокимияти судӣ аз инҳо иборат аст. Суд дар механизми давлатӣ мақоми махсусро ишғол менамояд, ки ин бо хусусияти вазифаҳои иҷро мешуда, хусусияти шароитҳо ва тартиби фаъолияти вай вобастагӣ дорад. Судҳо ба ягон системаи дигари мақомоти давлатӣ дохил намешаванд, онҳо аз ҷиҳати ташкилӣ ба ягон кас тобеъ нестанд. Ин гуфтаҳо маънои онро надорад, ки судҳо пурра аз мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ ҷудоанд. Мақомоти ҳокимият қонунҳоро дар бораи сохтори судӣ, қонунҳои материалӣ ва мурофиавиро қабул менамоянд, ки мувофиқи он судҳо ташкил карда мешаванд ва амал мекунанд. Мақомоти ҳокимият ва идоракунӣ дар ташкили ҳаёти судӣ фаъолон иштирок намуда, судяҳо таъин менамоянд. Вале ҳамаи ин ҳаракатҳо хусусияти ҳосаи ташкилӣ доранд ва бо риояи қатъии принципи мустақилияти судяҳо ва иттиҳоди онҳо танҳо ба қонун ҳангоми аз тарафи онҳо амалӣ намудани ҳокимияти судӣ иҷро карда мешаванд.

Адолати судӣ - Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳокимияти судиро ҳамчун рукни мустақили ҳокимияти давлатӣ эътироф намудааст. Конститутсия ва дигар қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба фаъолияти адолати судӣ тартиби махсус пешниҳод менамояд. Дар моддаи Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» омадааст, ки адолати судиро судҳо ба амал мебароранд. Ҳангоми баррасии парвандаҳои граждани, ҷиноятӣ, ҳоҷагӣ ва маъмурӣ судяҳо мустақил буда, танҳо ба қонун иттиҳод мекунанд. Мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надоранд, ки ба зимми суд вазифаҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбиниҷакардаро гузоранд. Ҳамаи судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои мақоми ягона буда, фақат бо ваколат ва салоҳияти худ тафовут дорад. Қонунгузори амалкунанда муқаррар кардааст, ки суд адолати судиро тавассути баррасии парвандаҳои граждани, ҷиноятӣ, иқтисодӣ ва маъмурӣ дар ҷаласаҳои судӣ амалӣ мегардонад. Суд дар ҳама ҳолат вазифадор аст, ки манфиатҳои қонунро ҷонибдорӣ намуда, онро аз ҳама гуна сӯиқасд ҳимоя кунад. Предмети ҷаласаҳои судӣ танҳо он парвандаҳо шуда метавонанд, ки ба истисноати суд ворид гардидаанд. Ягона шакли ба амал баровардани адолати судӣ маҷлиси судӣ мебошад. Аз ин хотир, адолати судӣ дар маънои аслиаш аз ҷониби суд татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ нисбат ба баҳсҳо ва масъалаҳои дигари ҳуқуқӣ аз рӯи парвандаҳои конститутсионӣ, граждани, ҷиноятӣ, ҳоҷагӣ ва маъмурӣ дар маҷлиси судӣ мебошад.

Моддаи 8 Кодекси мурофиаи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар оянда кӯтоҳ - КМҶ) муқаррар намудааст, ки адолати судиро аз рӯи парвандаҳои ҷиноятӣ фақат суд ба амал мебарорад. Ҳеҷ касро бе ҳукми суд ва бар ҳилофи қонун дар содир кардани, ҷиноят гунаҳкор доништан ва инчунин ҷазои ҷиноятӣ додан мумкин нест. Яке аз хусусиятҳои адолати судӣ дар он мебошад, ки ҳукм, ҳалнома, таъйинотҳои суд аз номи давлат бароварда мешавад. Ва ин ҳосият водор менамояд, ки ҳамаи шахсоне, ки ҳукм ва таъйиноти суд ба онҳо равона карда шудааст, бечунучаро талаботи онро иҷро намоёнд [1]. Дар ҳолати ихтиёран иҷро накардани онҳо маҷбуран аз ҷониби давлат иҷро карда мешавад. Санади суд қонунӣ ва асоснок бояд бошад. Дар ҳолати ҷавобгӯӣ набудани ҳукм, ҳалнома, таъйинот ба қонун вай бекор ё тағйир дода мешавад. Мақсади адолати судӣ на танҳо додани ҷазо ва ҷораҳои маҷбуркунӣ мебошад, балки дар таъмин намудани таъсири тарбиявии он низ ифода меёбад. Судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти худро бар он равона месозанд, ки қонуният ва таъмин намудани адолати иҷтимоиро ба роҳ монанд.

Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Қонуни конститутсионии мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, иборат мебошад. Ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судяҳо амалӣ карда мешавад. Ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо аз ҷониби судҳо дар симои судяҳо ва машваратчиёни халқӣ, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон барои амалӣ намудани адолати судӣ ҷалб шудаанд, амалӣ карда мешавад. Ягон мақомот ё шахси дигар ҳуқуқи амалӣ намудани адолати судиро надоранд. Ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, манфиатҳои давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонунияту адолатро, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон эълон намудаанд, ҳифз вазифаи суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими ҳамаҷонибаи қонуният ва таъмин намудани адолати иҷтимоӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон адолати судӣ танҳо аз тарафи суд амалӣ карда мешавад.

Адабиёт:

1. Кодекси муҳофизати ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Боби 2.
2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994.
3. Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. №6, аз 29 сентябри соли 2014.
4. Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.
5. Мақомоти ҳифзи ҳуқуқ. – Душанбе, 2013. – 65 с.
6. Раҳимов М.З. Забон ва сифати қонун. – Душанбе, 2010. – 14 с.
7. Сотиболдиев Р.Ш Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2017. – 680 с.

Каливожаҳо: санадҳои ҳуқуқтадбиқсозии, ҳокимияти судӣ, судҳо, қонунгузории, муҳофизати, ҳуқуқши, Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳокимияти давлатӣ, ҳокимияти давлатӣ.

Аннотация

ПРАВОВАЯ ТЕХНИКА И ЕЕ МЕСТО В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

Ныне Республика Таджикистан создала прочную основу и надежный фундамент в построении демократического общества и социального государства, признала человека величайшей ценностью и имеет определенные блага, признала права и свободы человека и общества. гражданин как высшая ценность. Сегодня Республика Таджикистан в условиях государственной независимости может стремиться к признанию прав и свобод человека и гражданина и определению лучших ценностей, стремлений и мер, которые позволят уверенно защищать все права и свободы человека и гражданина. Государство признает права и свободы человека высшей ценностью, возлагает ответственность за их обеспечение на государственные органы, интегрирует вокруг себя другие методы и принципы [2]. То есть признает их основой человеческого существования в официальных источниках права, гарантирует их соблюдение и реализацию. В обращении с людьми государство соблюдает права и свободы человека и гражданина и требует их соблюдения от других субъектов.

Ключевые слова: правоприменительные акты, судебная власть, суды, законодательство, процессуальное, правовое, Конституция Республики Таджикистан, государственная власть, государственная власть.

Annotation

LEGAL TECHNIQUE AND ITS PLACE IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES OF THE JUDICIAL AUTHORITY

Now the Republic of Tajikistan has created a solid foundation and a reliable foundation in building a democratic society and a social state, has recognized man as the greatest value and has certain benefits, and has recognized the rights and freedoms of man and society. citizen as the highest value. Today, the Republic of Tajikistan, in conditions of state independence, can strive to recognize the rights and freedoms of man and citizen and determine the best values, aspirations and measures that will confidently protect all rights and freedoms of man and citizen. The state recognizes human rights and freedoms as the highest value, places responsibility for ensuring them on state bodies, and integrates other methods and principles around itself [2]. That is, it recognizes them as the basis of human existence in official sources of law, guarantees their observance and implementation. In dealing with people, the state respects the rights and freedoms of man and citizen and requires their respect from other entities.

Keywords: law enforcement acts, judicial power, courts, legislation, procedural, legal, Constitution of the Republic of Tajikistan, state power, state power.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мамадназаров Исомиддин Баротович, магистранти соли дуҷуми Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳоваддинов Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Сведения об авторе: Мамадназаров Исомиддин Баротович, магистрант второго курса Института философии, политологии и права имени А.М. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

About the author: Mamadnazarov Isomiddin Barotovitch, second-year graduate student of the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A.M. Bahovaddinov of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

**МУАЙЯН КАРДАНИ АЛОҚАҲОИ ГИДРОГЕНИИ БАЙНИМОЛЕКУЛИИ ИМИДАЗОЛ ВА АСЕТОНИТРИЛ
БО УСУЛИ СПЕКТРОСКОПИЯИ ИНФРАСУРҲ ВА ҲИСОБКУНИҲОИ ФИЗИКАИ КВАНТӢ**

Имрӯзо дар бисёре аз соҳаҳои илм пайвастиҳои гетеросиклӣ мавқеи хос доранд инчунин муҳимтарин пайвастиҳои дар соҳаҳои химияи органикӣ ба ҳисоб мераванд. Олимон муайян намудаанд, ки 60 дарсати доруҳои маъмултарин ва васеъ истифодашаванда дар соҳаи тиб ин пайвастиҳои гетеросиклӣ ба ҳисоб мераванд.

Алоқаҳои гидрогенӣ як шакли ассотсиатсияи байни атоми қобилияти электроманфии зиёддошта ва атоми гидроген Н мебошад, ки бо як атоми электроманфии дигар ба таври ковалентӣ алоқаро ба вучуд меорад. Атомҳои дорои қобилияти электроманфии зиёдбуда N, O, ё F ба ҳисоб мераванд. Маълум аст, ки алоқаи гидрогенӣ ду намуданд: байни молекулавӣ ва дохилимолекулавӣ. Алоқаҳои гидрогениро чунин ишора мекунанд N – H...N, N – H...C ва ғ.

Мавҷудияти алоқаҳои байнимолекулавии гидрогенӣ боиси аз нав тақсими заряди электронҳо дар молекулаҳо, ки онро ташкил медиҳанд, оварда мерасонад ва боиси тағирёбии хосиятҳои модда мегардад. Ин пеш аз ҳама ба гуногунрангии таъсири мутақобилаи байнимолекулаҳо вобаста аст, ки маҷмӯи онҳо омили муайянкунандаи химияи объектҳои биологӣ мегардад, зеро дар равандҳои таъсири мутақобилаи байнимолекулаҳо қобилияти молекулаҳо барои ба вучуд овардани пайвандҳои гидрогенӣ ченаки ба реаксиядохилшавӣ ва фаъолияти онҳо ба ҳисоб меравад [1, 2]. Аз ин рӯ нақш ва муҳимияти алоқаҳои гидрогенӣ дар бисёр равандҳои биологӣ ва химиявӣ хело калон аст.

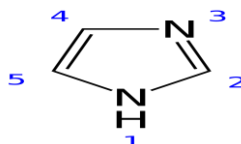
Дар байни моддаҳо, ки қобилияти бавҷудории алоқаҳои гидрогениро доранд, пайвастиҳои гетеросиклӣ ба ҳисоб мераванд, ки ин моддаҳо дар бисёр соҳаҳо аз он ҷумла дар биология, фармокология ва дигар соҳаҳои саноат мавқеи махсус доранд ва васеъ истифода бурда мешаванд [3, 4].

Дар ҳалқаи пайвастиҳои гетеросиклӣ мавҷуд будани гетероатом (атоми бегона) бисёр хусусиятҳои таъсири мутақобилаи байнимолекулиро ин пайвастиҳоро муайян мекунад.

Хусусияти фарқкунандаи пайвастиҳои гетеросиклӣ ин қобилияти протонакseptорӣ ва ҳам протонодонории онҳо мебошад. Бо шарофати хосиятҳои протондонорӣ ё протонакseptорӣ доранд, метавонанд бо онҳо комплексиҳои донорӣ-акseptори ДАК (ё комплексиҳои Н) ташкил карда, ҳамчун донор ё акseptори протон амал кунанд ва ин аз табиати гетероатом ва ивазшавандаҳо вобаста мебошад.

Маҳз дар вақтҳои охир пайвастиҳои гетеросиклӣ татбиқи амалии васеъ пайдо кардаанд [5-7]. Ба инҳо асосан гетеросиклҳои панҷузвayi нитрогендор дохил мешаванд. Дар байни онҳо пайвастиҳои, ки гурӯҳи молекулаҳои ҳосилаҳои имидазол доранд таваҷҷӯҳи хоса кардаанд [7-9].

Имидазол ин молекулаи органикии қатори гетеросиклҳо ба ҳисоб рафта сохтори химиявии зеринро дорад.

Расми 1. Сохтори молекулаи имидазол.

Имидазол моддаи фаъоли биологӣ ва фармакологӣ буда, дар табobati як қатор бемориҳо васеъ истифода мешавад. Хусусиятҳои шифобахши имидазолҳо дорои хосиятҳои зидди саратон, антикоагулянт, зидди илтиҳобӣ, бактериявӣ, вирусӣ, сил, диабет ва табларза мебошанд [8, 10]. Дар ин асос, ҷустуҷӯи доруҳои нави ояндадор ва пестисидҳо дар асоси ҳосилаҳои ин синф дар айни замон хело муҳим ба ҳисоб меравад.

Барои омӯзиш ва ҳосил кардани доруҳои нав ҳатман омӯхтани хосиятҳои физикию химиявии ин моддаҳо зарур аст. Аз ҷумла, ин хосиятҳо қобилияти ташаккули комплексиҳои Н -ро дар бар мегиранд. Аз ин рӯ омӯхтани хосиятҳои физикию химиявӣ, алалхусус, қобилиятҳои донорию акseptории ҳосилаҳои имидазол вазифаи муҳим ва муосир ба ҳисоб меравад.

Мақсади асосӣ дар қори мазкур ин омӯзиши хусусиятҳои таъсири байнимолекулиро имидазол бо ҳалкунандаҳои протонакseptории дорои сохтор ва табиати гуногундошта мебошад.

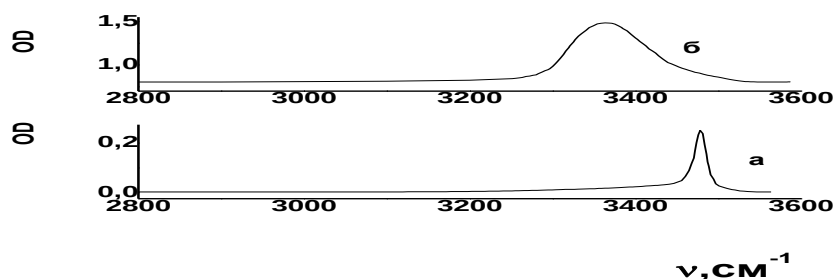
Бояд қайд намоем, ки таҳлили хусусиятҳои равандҳои таъсири байнимолекулиро имидазол бо молекулаҳо пеш аз ҳама бо хусусиятҳои таъсири мутақобилаи гурӯҳи N–H имидазолҳо муайян карда мешавад. Бо назардошти он, ки маҳз гурӯҳи имидазол хосиятҳои беназири онро муайян мекунад, диққати асосӣ ба омӯзиши хосиятҳои спектрии лаппиши (N–H)-и он равона карда шудааст.

Барои ба даст овардани молекулаи имидазоли мономерӣ дар марҳилаи аввал маҳлули имидазол бо CCl₄ омода ва омӯхта шуд. Концентрасияи имидазол C_{имидазол} = 0,0047 мол/л дар T = (298 ± 2) K баробар аст. Дар марҳилаи дуюм ба маҳлули мономерии имидазол (C₃ H₄ N₂) –чорхлориди карбон (CCl₄) [C_{сп-акс} =

0,46 мол/л] молекулаҳои протон-аксепторӣ илова карда шуданд. Ҳамчун молекулаҳои қабулқунандаи протон инҳо интихоб шуданд: атсетонитрил (CH_3CN).

Спектри инфрасурхи моддаи таҳқиқшуда дар спектрофотометри инфрасурхи IRAffinity-1 бо табдили Фуре дар ҳудуди басомадҳои 3700 то 2000 см^{-1} сабт карда шудааст. Ҳамчун ҳалқунандаи ғайрикутбӣ CCl_4 истифода бурда шудааст. Ҳисоббарориҳои физикаи квантӣ бо усули функционалии зичии электронии B3LYP/6-311G++ бо истифода аз комплекс барномаи Gaussian анҷом дода шудааст.

Дар расми 2 спектри инфрасурхи фурӯбурди озоди имидазол дар муҳити CCl_4 (а) ва Н-комплексии он бо атсетонитрил (б) оварда шудааст.

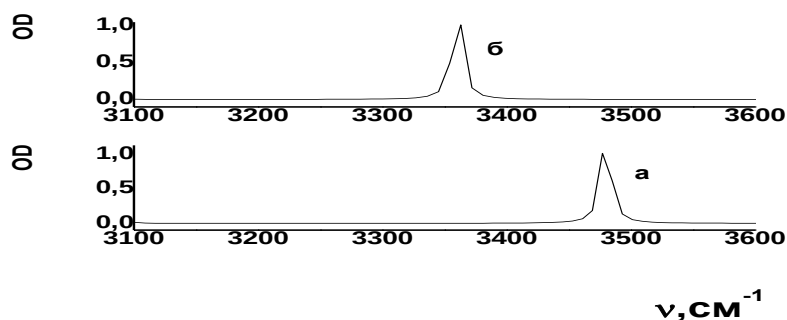

Расми 2 . Спектрҳои инфрасурхи таҷрибавии мономери имидазол (а) ва Н-комплексҳои он бо атсетонитрил (б) дар ҳудуди лапишҳои валентии N–H.

Аз расм дида мешавад, ки тасмаи фурӯбурди лапишҳои озоди валентии гурӯҳи (N–H)-и дорои нимбари хурд, симметрӣ ва ягона буда, лапиши он характернок мебошад.

Инчунин дар расми 2 дида мешавад, ки дар маҳлули ҳалшудаи имидазол дар CCl_4 алоқаҳои гидрогенӣ вучуд надоранд, лекин тасмаи фурӯбури симметрии дорои басомади 3478 см^{-1} лапиши валентии гурӯҳи N–H мушоҳида карда мешавад. Дар натиҷаи ба ин маҳлули ҳалшудаи имидазол дар CCl_4 илова кардани аксептори протон тасмаи фурӯбурд тағйир ёфта ҳама аломатҳои спектралӣ ҳосилшавии Н-комплексҳо тавассути алоқаҳои гидрогенӣ навъи $\text{NH}\cdots\text{N} = \text{R}$ зоҳир мегардад. Асосан тағйиротҳо дар байни N–H-гурӯҳи имидазол ва атоми нитроген (N)-и атсетонитрил ба амал омада, тасмаи фурӯбурди лапиши озод ба тарафи басомадҳои хурд мекӯчанд (3364 см^{-1} –атсетонитрил) инчунин бо баробари пайдоиши алоқаи гидрогенӣ нимбари тасмаи фурӯбурд ва интенсивияти интегралӣ онҳо меафзояд.

Тағйирёбии тасмаи фурӯбурди ν_{NH} -и мономери имидазол ва ба вучуд омадани Н-комплексҳо инчунин натиҷаҳои тавассути ҳисобкуниҳои физикаи квантӣ бадастоварда низ тасдиқ мекунанд. Дар расми 3 спектри инфрасурхи назариявии мономер ва Н-комплексии имидазол бо атсетонитрил (б) дар ҳудуди лапишҳои валентии N–H оварда шудааст.

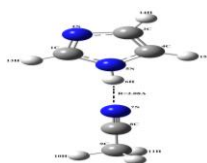

Расми 3. Спектрҳои инфрасурхи назариявии мономери имидазол (а) ва Н-комплексҳои он бо атсетонитрил (б) дар ҳудуди лапишҳои валентии N–H

Мувофиқи натиҷаҳои аз рӯи ҳисобкуниҳои физикаи квантӣ бадастовардашуда, басомади лапиши гурӯҳи NH-и мономери имидазол 3477 см^{-1} ро ташкил медиҳад. Ҳангоми ҳосилшавии банди гидрогенӣ байнимолекулӣ бо молекулаи атсетонитрил (б) ки ҳамчун аксептори протон амал мекунад, ин тасма ба ҳудуди басомадҳои хурд мекӯчада дар (3363 см^{-1} –атсетонитрил, зоҳир мегардад.

Дар расми 4 ҳамчун намуна сохтори баамал омадани алоқаҳои гидрогенӣ байнимолекулии имидазол бо ҳалқунандаи атсетонитрил оварда шудааст.

Ҳамин тавр натиҷаҳои таҷрибавӣ, ҳисобҳои кванто-химиявӣ ва таҳқиқотҳои спектроскопӣ нишон медиҳанд, ки пайдошавии алоқаҳои гидрогенӣ байнимолекулии молекулаи имидазол ва аксепторҳои протон боиси ба тарафи басомади хурд кӯчидани тасмаи лапишҳои фурӯбурди гурӯҳи NH-и молекулаҳои озоди ν_{NH} имидазол мегардад.

Расми 4. Сохтори бавуҷудии алоқаҳои гидрогени байнимолекулии имидазол бо ацетонитрил.

Инчунин дар як вақт васеъшавӣ ва мустаҳкамӣ банд мушоҳида мешавад. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки бузургии тағйирёбии ҳосиятҳои спектралӣ Н-комплексҳо аз қувва ва табиати ҳалқунандаи протонакцепторӣ вобаста мебошад.

Адабиёт:

1. Merino I., Thompson J.D., Millard C.B., Schmidt J.J., Pang Y. – P. // Bioorg. Med. Chem. - 2006. -V.14. - P.3583–3591.
2. Водородная связь / Под ред. Н. Д. Соколова. – М.: Наука, 1981. – 288 с.
3. Катаев В. А. Тиетаны на основе бензимидазола и имидазола. Синтез, структура и биологические свойства : автореф. Дис. д-ра фарм. наук. – М., 2006. – 46 с.
4. Лозинский М. О., Шелякин В. В., Демченко А. М., Шиванюк А. Ф. Новые аспекты в химии О-, S-, N-содержащих гетероциклов // Там.же. – С. 77-81.
5. Пиментел Дж., Мак-Клеллан О. Л. Водородная связь. – М.: Мир, 1964. – 462 с.
6. Пожарский А. Ф. Соросовский образовательный журнал. – 1996, №6. – С.25-32.
7. Преображенская М. Н. Труды второй международной конференции «Химия и биологическая активность кислорода и серосодержащих гетероциклов. – Москва, 2003. – Т.1. – С. 79-83.
8. Тимошенко Л. В. Гетероциклические соединения. // Изд. Томский политехнический университет. – 2013. – 90 с.
9. Химия гетероциклических соединений. Современные аспекты. Под редакцией В. Г. Карцева. – М.: Издано Международным благотворительным фондом «Научное Партнерство», МБФНП (International charitable foundation «Scientific Partnership Foundation», ICSPF). 2014. – Т. 2. – 648 с.
10. Шиппер Э., Дэй А. Имидазолы и конденсированные имидазолы // Гетероциклические соединения / Под ред. Р. Эльдерфильда. – М.: 1961, Т.5. – С. 161-241.

Калидвожаҳо: спектри инфрасурх, ҳалқунандаҳои протонакцепторӣ, имидазол, ацетонитрил, электроманфигиат.

Аннотация

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ПРОТОНАКЦЕПТОРНЫХ РАСТВОРИТЕЛЕЙ НА ПОЛОЖЕНИЕ И ИНТЕНСИВНОСТЬ ИК ПОЛОС ПОГЛОЩЕНИЯ ИМИДАЗОЛА

В данной работе проводились исследования образования комплексов посредством водородной связи в растворах имидазола с протонакцепторными растворителями. Были проведены исследования образования Н-комплексов в растворах с протонакцепторными растворителями (ацетонитрил). ИК-спектры исследуемых объектов записаны на инфракрасном спектрофотометре IRAffinity-1 с преобразованием Фурье в интервале частот от 3700 до 2000 см⁻¹. В качестве неполярного растворителя использовался четыреххлористый углерод CCl₄. Расчет был проведен методом функционала электронной плотности B3LYP/6–311G++ с использованием комплекса программ Gaussian.

Ключевые слова: инфракрасный спектр, протонакцепторные растворители, имидазол, ацетонитрил, электроотрицательность.

Annotation

STUDY OF THE EFFECT OF PROTONACCEPTOR SOLUTIONS ON THE POSITION AND INTENSITY OF THE SPECTRUM IMIDAZOL

In this work, we studied the formation of complexes via hydrogen bonds in solutions of imidazole with proton-acceptor solvents. We studied the formation of H-complexes in solutions with proton-acceptor solvents (acetonitrile). IR spectra of the investigated objects were recorded on an IRAffinity-1 infrared spectrophotometer with Fourier transform in the frequency range from 3700 to 2000 cm⁻¹. Carbon tetrachloride CCl₄ was used as a non-polar solvent. The calculation was carried out by the B3LYP/6–311G ++ electron density functional method using the Gaussian software package.

Keywords: infrared spectrum, proton-receptor solvents, imidazole, acetonitrile, electronegativity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарова Мадина Шамсиддиновна, магистранти соли дуҷуми кафедраи оптика ва спектроскопияи факултети физикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Телефон: +992 931109698

Рохбари илмӣ: Муллоев Нурулло Урунбоевич

Сведения об автора: Назарова Мадина Шамсиддиновна, магистрантка второго курса кафедры оптики и спектроскопии физического факультета ТНУ. Телефон: +992 931109698

Научный руководитель: Муллоев Нурулло Урунбоевич

About the author: Nazarova Madina Shamsiddinovna, second year master of the department of optics and spectroscopy, faculty of physics, TNU. Tel.: +992 931109698

Scientific adviser: Mulloev Nurullo Urunboevich

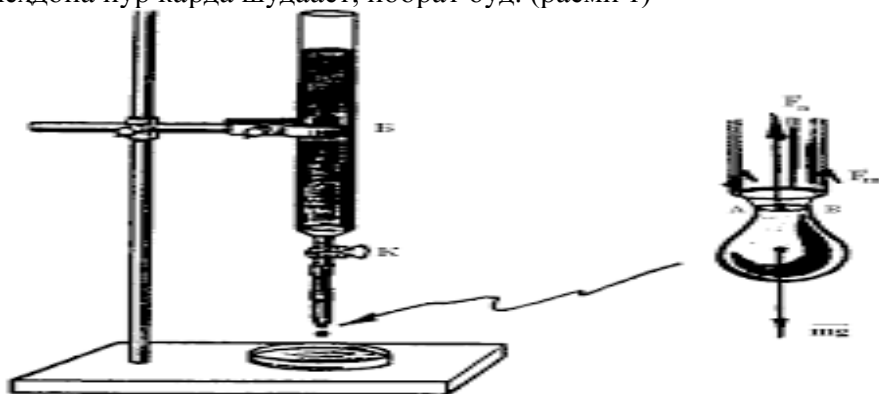
КОЭФФИЦИЕНТИ КАШИШИ САТҲИИ РАВҒАНИ РАСТАНИИ ШИФОБАХШИ СИЁҲДОҶА ВОБАСТА БА ҲАРОРАТ

Молекулаҳои модда дар ҳолати моеъ қариб ба ҳамдигар наздик ҷойгир буда, баръакси ҷисмҳои саҳти кристаллӣ, ки дар онҳо молекулаҳо дар тамоми ҳаҷми кристалл сохторҳои фармоишӣ ташкил медиҳанд ва метавонанд дар атрофи марказҳои собит ларзишҳои гармиро иҷро кунанд, молекулаҳои моеъ озодии бештар доранд. Ҳар як молекулаи моеъ, инчунин дар ҷисми саҳт, аз ҳар тараф аз ҷониби молекулаҳои ҳамсоя ҷаспонида мешавад ва дар атрофи мавқеи муайяни мувозинат ларзишҳои гармиро иҷро мекунад. Аммо баъзан вақт ҳар як молекула метавонад ба ҷои ҳолии наздик ҳаракат кунад. Чунин ҳақиқат дар моеъҳо зуд-зуд рух медиҳанд. Аз ин рӯ, молекулаҳо мисли кристаллҳо ба марказҳои муайян вобаста нестанд ва метавонанд дар тамоми ҳаҷми моеъ ҳаракат кунанд. Ин хусусияти моеъгии модаро мефаҳмонад. Аз сабаби таъсири мутақобилаи қавӣ байни молекулаҳои ба ҳам наздик, онҳо метавонанд гурӯҳҳои фармоишӣ маҳаллӣ (ноустувор) ташкил кунанд, ки дорои якҷанд молекула мебошанд. Ин падидаҳо тартиби кӯтоҳмуддат меноманд. Қувваҳои таъсири мутақобилаи байнимолекулавӣ, ки ба яке аз молекулаҳои моеъ аз молекулаҳои ҳамсоя таъсир мерасонанд, ба ҳисоби миёна мутақобилан ҷуброн мешаванд ва дар дохили моеъ қувваи ҷалби ба молекулаҳои ҳамсоя таъсиркунанда ба сифр баробар мебошад.

Молекулаҳои қабати сатҳии моеъро танҳо молекулаҳои қабатҳои дарунӣ ба худ ҷалб мекунанд ва дар зерӣ таъсири қувваи ҷалбкунанда ба моеъ кашида мешаванд. Шумораи молекулаҳо дар рӯи он боқӣ мемонанд, ки дар онҳо майдони сатҳи моеъ барои ҳаҷми додашуда ҳадди ақалл мебошад.

Молекулаҳои қабати рӯизаминӣ ба моеъ фишори молекулавӣ расонида, сатҳи онро то ҳадди ақал танг мекунанд. Ин таъсирро кашиши сатҳӣ меноманд.

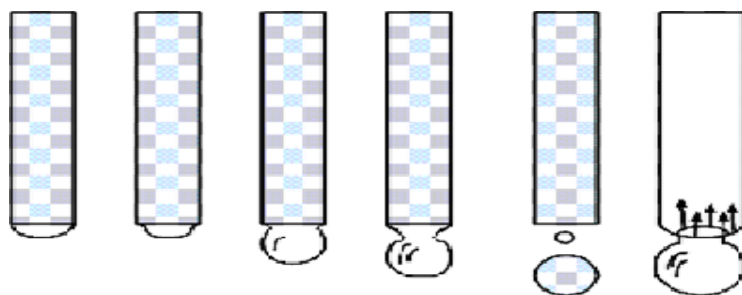
Барои муайян кардани коэффисиенти кашиши сатҳии рағани растании шифобахши сиёҳдона вобаста ба ҳарорат моро водор намуд, ки дар лабораторияи илмӣ тадқиқотӣ ин корро дар ҳарорати аз 20°C то 80°C анҷом диҳем. Таҷриба дар дастгоҳе гузаронида шуд, ки аз як қифи ҷакаррез шишагини дорои ду аломат ҳаҷм ва диаметр мебошад, ки бо рағани растании шифобахши сиёҳдона пур карда шудааст, иборат буд. (расми 1)

Расми 1.

Дар рафти таҷриба мо бо кушодани ҷумаки қифи ҷакаррез ва паҳш кардани сониясанҷ вақти афтидани ҷахраҳо муайян кардем. Бо назардошти маълумот, яъне вақти афтидани ҷахраҳо, дарозии колба ва диаметри ҷахраҳо (бо ёрии микроскоп бо шкалаи окуляр, ки қимати тақсими он $0,89\text{мм}$ аст) ёфта мешавад. Ҳаҷми ками моеъ шакли ба кура наздикро мегирад, зеро аз сабаби кам будани массаи моеъ қувваи вазнинии ба он таъсиркунанда низ кам аст.

Энергияи сатҳ дар ин ҳолат аз энергияи потенциалии ҷозибачӣ низ зиёдтар аст ва шакли моеъро дақиқан он муайян мекунад. Курашакли ҷахраҳои рағани растаниҳои шифобахши сиёҳдоноро дар (расми 2) чунин дидан мумкин аст.

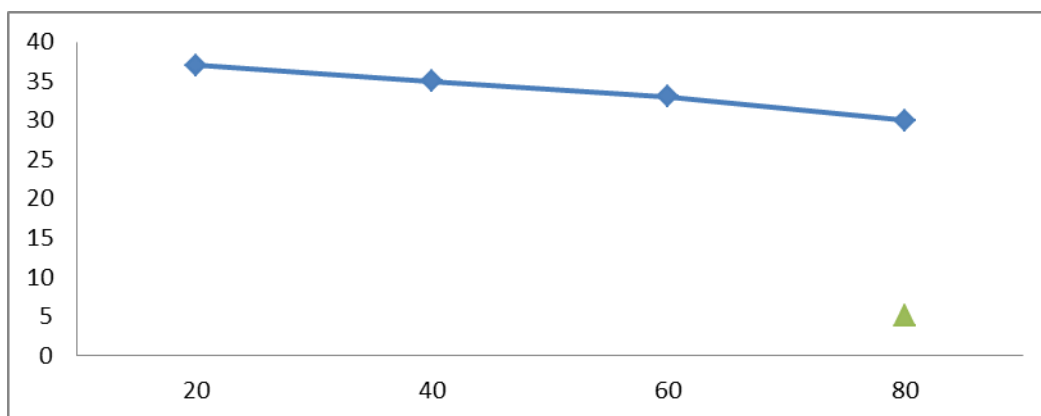
Расми 2.

Ҳангоми аз чумак канда шудани чакра андозаи он тадриҷан зиёд мешавад, аммо он танҳо ҳангоми расидан ба андозаи хуб муайяншуда берун мешавад. Сабаб дар он аст, ки то даме, ки чакра ба қадри кофӣ калон нашавад, қувваҳои кашиши сатҳӣ барои муқовимат ба ҷозоба ва пешгирии ҷудошавӣ кофӣ мебошанд. Ҷудошавӣ ба амал меояд, зеро вазни чакра ба қувваи кашиши сатҳӣ ниғоҳдории он баробар мешавад.

Барои ҳисоб кардани коэффисиенти кашиши сатҳии рағани растании шифобахши сиёҳдона вобаста аз ҳарорат чунин формулаҳоро истифода бурда, қимати онро дар ҳосил карда дар ҷадвал гузоштем.

Натиҷаи кор: Дар ҳарорати аз 20°C то 80°C

t, °C	20	40	60	80
$\sigma = 37 \cdot 10^{-3}$ Н/м	37	35	33	30

Натиҷаи таҷриба нишон дод, ки бо зиёд шудани ҳарорат коэффисиенти ҷаспакии рағани растании шифобахши сиёҳдона ба таври ҳаттӣ кам мешавад.

Адабиёт:

1. Автоматизация технологических процессов пищевых процессов/ Под ред. Е.Б. Карпина. – М.: Пищевая промышленность, 1977. – 431 с.
2. Агапов Б.Т., Максютин Г.В., Островерхов П.И. Лабораторный практикум по физике. – М.: Высшая школа, 2004. – 254 с.
3. Ахматов А.С. Молекулярная физика. – М.: Знание, 2001. – 345 с.
4. Бакушинский В.Н. Организация лабораторных работ по физике в средней школе. – М., 2003. – 148 с.
5. Комышник Л.Д. Сушка и хранение семян подсолнечника. – М.: Агропромиздат, 1988. – 96 с.
6. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика: Учебное пособие. В 10 т. Т. VI. Гидродинамика. – 4-е изд., стер. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1988. – 736 с.
7. Лаптев Ю.П. Рассказы о полезных растениях. – М.: Просвещение, 1982. – 79 с.
8. Плесовских В.А., Безденежных А.А. Физико-химические и теплофизические свойства веществ и материалов мыловарочных и косметических продуктов. – М.: Пищепромиздат, 2001. – 140 с.
9. Савельев И.В. курс общий физики. Т.3. Термодинамика и молекулярная физика. – СПб; М; Краснодар: Лань, 2005.
10. Сивухин Д.В. Общий курс физики. Т.2. Термодинамика и молекулярная физика. – М: Физматлит, 2005. – 544 с.

Калидвожаҳо: коэффисиенти кашиши сатҳӣ, ҳарорат, раған, растании шифобахш, сиёҳдона.

Аннотация

**КОЭФФИЦИЕНТ ПОВЕРХНОСТНОГО НАТЯЖЕНИЯ МАСЛА РАСТИТЕЛЬНОЕ
ЛЕЧЕБНОГО ЧЕРНЫ ТМИН ЗАВИСИТ ОТ ТЕМПЕРАТУРЫ**

В статье рассматривается коэффициент поверхностного натяжения масла растительное лечебного черны тмин зависит от температуры. Молекулы поверхностного слоя оказывают молекулярное давление на жидкость, сужая ее поверхность до минимума. Этот эффект называется поверхностным натяжением.

Чтобы определить коэффициент поверхностного натяжения лекарственного растительного масла черной тмины в зависимости от температуры, нам было предложено сделать это в исследовательской лаборатории при температуре от 20С до 80С. Эксперимент проводился на устройстве, которое состояло из стеклянного шифера с двумя отметками размера и диаметра, заполненного маслом лекарственного растения черной тмины.

В ходе эксперимента мы определили время падения капель, открыв колбу и нажав секундомер. С учетом данных, то есть времени падения капель, длины колбы и диаметра капель (с помощью микроскопа можно найти окуляр, значение распределения которого составляет 0,89 мм.).

Ключевые слова: *коэффициент поверхностного натяжения, температура, масла, растительного лечебного, черного тмина.*

Annotation

**THE COEFFICIENT OF THE SURFACE TENSION OF THE OIL OF VEGETABLE MEDICINE
BLACK CUMIN DEPENDS ON TEMPERATURES**

The article considers the coefficient of surface tension of the oil of vegetable medicinal black cumin depends on the temperature. The molecules of the surface layer exert molecular pressure on the liquid, narrowing its surface to a minimum. This effect is called surface tension.

To determine the surface tension coefficient of medicinal vegetable oil of black cumin depending on temperature, we were asked to do this in a research laboratory at a temperature from 20C to 80C. The experiment was carried out on a device that consisted of a glass slate with two marks of size and diameter filled with oil of a medicinal plant of black cumin.

During the experiment, we determined the time of the drops falling by opening the flask and pressing the stopwatch. Taking into account the data, that is, the time of the drops falling, the length of the bulb and the diameter of the drops (using a microscope, you can find an eyepiece whose distribution value is 0.89 mm.).

Keywords: *coefficient of surface tension, temperature, oils, herbal medicinal, black cumin.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Рахмонов Салоҳиддин Рахмонович, магистранти соли дуҷуми факултети физикаи ДДОТ ба номи С.Айнӣ. Телефон: +992 936004080

Роҳбари илмӣ: Муҳаббатов Хушнуд Курбоновӣ, номзади илмҳои техникаӣ, дотсенти кафедраи физикаи эксперименталӣ Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ.

Сведения об автор: Рахмонов Салоҳиди Рахмонович, магистрант второго курса Таджикского государственного педагогического университета им С.Айнӣ. Телефон: +992 936004080

Научный руководитель: Муҳаббатов Хушнуд Курбоновӣ, к.т.н., доцент кафедры экспериментальной физики Таджикского государственного педагогического университета им С.Айнӣ

About the author: Raymonov Salokhidin Rakhmonovch, 1st year master student of the Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Phone: +992 936004080

Scientific director: Mukhabbatov Khushnud Kurbonovich, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Experimental Physics Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni.

ТАСВИРИ МАССИВҲО ДАР ҚИСМИ ТАҒЙИРЁБАНДАҲО ВА НАВЪҲОИ МИСОЛҲО ДАР ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗӢ VISUAL BASIC 2010

Забони барномасозии Visual Basic 2010 яке аз забонҳои баландфароз буда, дорои речаҳои барномасозии консолӣ ва визуалӣ ҳаст. Чун дигар таъминотҳои барномавӣ ва замимаҳои Windows дорои сатри менюи асосӣ ҳаст. Ба маънои дигар, сатри менюи асосӣ барои тамоми барномаҳои системаи амалиётии Windows ҳамчун стандарт муқаррар гаштааст.

Чи таври ба мову шумо маълум аст, ки забони барномасозӣ visual basic 2010 ба забонҳои дигари барномасозӣ алоқаманд мебошад, ва мо дар инҷо масаълаҳо ва қиматҳои тағйирёбандаҳо ва мислҳоро овардаем.

- Dim A(10) As Variant – массив аз 10-элементи ададҳои нави дилхоҳ иборат аст.
- Dim A(1 to 10) As Integer – массив аз 10-элементҳои ададҳои нави бутун иборат аст.
- Dim Nasab(20) As String – массив аз 20-элементи ададҳои нави сатри дошта иборат аст.
- Dim XY(2,10) As Integer – массиви ду ченакӣ аз 2- сатру 10- сутуни элементҳои ададҳои нави бутун дошта иборат аст.
- Dim A(1 to 2, 1 to 10) As Integer – массиви ду ченакӣ аз 2-сатру 10-сутуни ададҳои нави бутун дошта иборат аст.

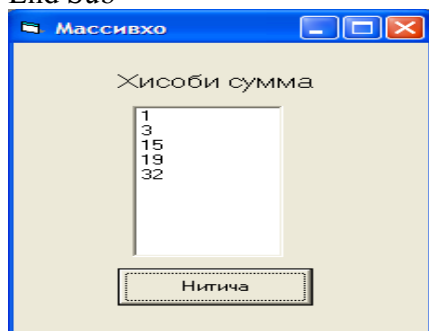
Мисоли 1.

Бигзор адади n ва ададҳои ҳақиқии $A_1, A_2, \dots, A_n$ дода шудааст. Барномаи ҳисобкуни

$$S = \sum_{i=1}^n A_i \text{ -ро созад. Дар ин ҷо } n=5 \text{ аст.}$$

Коди барнома чунин сат, дар расми пойёни натиҷа оварда шуда аст.

```
Dim a(1 To 5) As Single
Private Sub Command1_Click()
For i = 1 To 5
s = s + a(i)
List1.AddItem s
Next i
End Sub
Private Sub Form_Load()
a(1) = 1: a(2) = 2: a(3) = 12:
a(4) = 4: a(5) = 13
End Sub
```


Расми 1. Натиҷаи кори барнома чунин мешавад.

Мисоли 2.

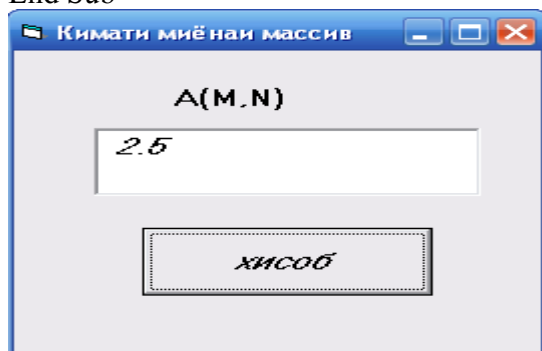
Дар массиви $A(M,N)$ қимати миёнаи ҳамаи элементҳоро ёбед.

```
Private Sub Command1_Click()
Dim M(1 To 4) As Integer
Dim N(1 To 4) As Integer
M(1) = 1: M(2) = 2
M(3) = 3: M(4) = 4
```

```

N(1) = 1: N(2) = 2
N(3) = 3: N(4) = 4
A1 = 0
For i = 1 To 4
A1 = A1 + M(i)
Next i
A2 = 0
For j = 1 To 4
A2 = A2 + N(j)
Next j
A = (A1 + A2) / 8
Text1.Text = Str(A)
End Sub

```


Расми 2. Натиҷаи кори барнома чунин сат.

Мисоли 3.

Дар ин мисол номи донишҷуёнеро дохил мекунем, ки аз 5-ҳарф зиёд набошад, чунки массиви аз 5-элементи ададҳои навъи сатри дошта эълон шудааст.

```

Private Sub Command1_Click()
Dim nom(1 To 4) As String * 5
For i = 1 To 4

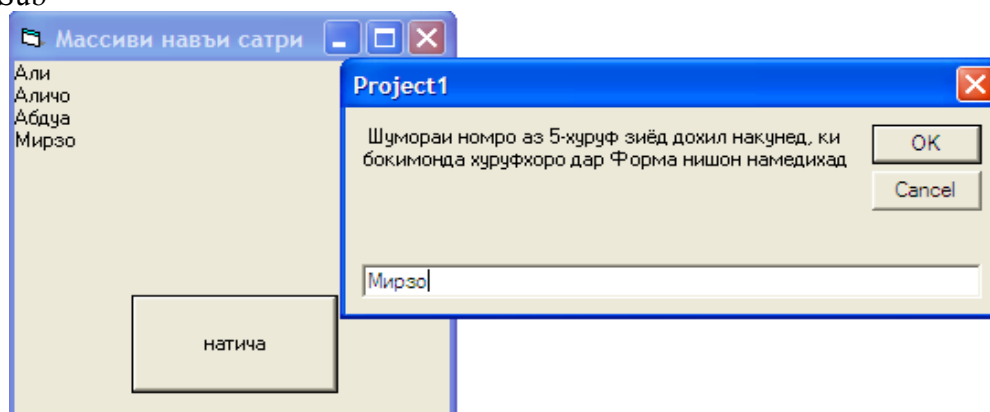
```

nom(i) = InputBox(« Шумораи номро аз 5-хуруф зиёд дохил накунед, « & «ки боқимондаи хуруфхоро дар Форма нишон намедихад»)

```

Print nom(i)
Next i
End Sub

```


Расми 3. Натиҷаи кори барнома чунин аст.

Мисоли 4.

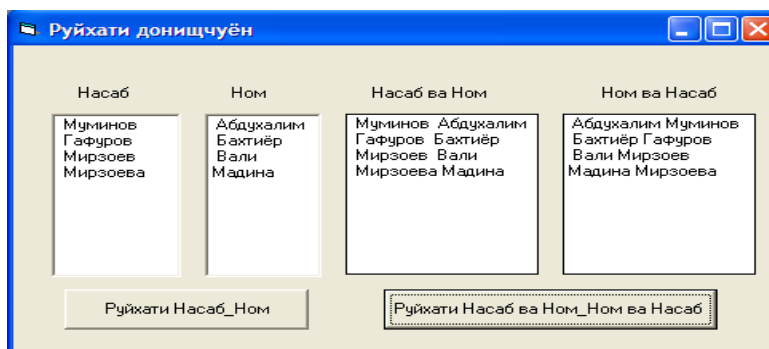
Тартиби додани руйхати донишҷуён.

```

Dim nasab(0 To 4) As String
Dim nom(0 To 4) As String
Private Sub Command1_Click()
For i = 0 To 4

```

```
List1.AddItem nasab(i)
List2.AddItem nom(i)
Next i
End Sub
Private Sub Command2_Click()
For i = 0 To 4
List3.AddItem nasab(i) & nom(i)
List4.AddItem nom(i) & nasab(i)
Next i
End Sub
Private Sub Form_Load()
nasab(0) = « Муминов »
nasab(1) = « Гафуров »
nasab(2) = « Мирзоев »
nasab(3) = « Мирзоева »
nom(0) = « Абдухалим »
nom(1) = « Бахтиёр »
nom(2) = « Вали »
nom(3) = « Мадина »
End Sub
```


Расми 4. Натиҷаи кори барнома

Омӯзонидан ва аз ҷиҳати методӣ дуруст татбиқ намудани коди барномаҳо оварда шудааст. Меҳнати онҳоро сабук мегардонад. Дар ҳолати надонистани коди барнома ва сохтани барномасозӣ ба мушкилиҳои зиёд дучор шудан мумкин аст.

Адабиёт

1. Говорухин В.Н., Цибулин В.Г. Введение в Maple V. Математический пакет для всех. – М.: Мир, 1997.
2. Латипов С.О., Идиев Ғ. А., Наимов Н. М. Усулҳои ҳалли масъалаҳои математикӣ дар системаи компютери математикӣ Maple. – Душанбе, 2019. ШТН-и ДДОТ ба номи Садриддин Айни.
3. Латипов С.О., Идиев Ғ.А. Тадбиқи табдилдиҳии айнияти ифодаҳо дар системаи компютери математикӣ Maple. Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ ва методӣ «Масъалаҳои муҳими рушди илми информатика ва мушкилиҳо дар қараёни таълими он дар муассисаҳои таълимӣ» («Бахшида ба бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040). – Душанбе, 2020. – С.7-11.
4. Латипов С.О., Идиев Ғ.А., Самиев М.Б. Оператори дифференсиронӣ ва тадбиқи он дар яке аз системаҳои компютерӣ. Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмӣ амалӣ ва методӣ «Нақш ва мақоми технологияҳои иттилоотӣ дар рушд ва инкишофи таълими босифат» («Бахшида ба 75- солагии дотсенти кафедраи ТИК Ҳамидов Баҳридин ва Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» солҳои 2020-2040). – Душанбе, 2020. – С.113-115.
5. Прохоров Г.В., Леденев М.А., Колбеев В.В. Пакет символьных вычислений Maple V. – М.: Петит, 1997.

Калидвожаҳо: оператор, математика, системаи компютери математикӣ, дифференсиронӣ, система, усул, ҳосила, оператор.

Аннотация
**ОПИСАНИЕ МАССИВОВ В ПЕРЕМЕННЫХ И ТИПЫ ПРИМЕРОВ НА ЯЗЫКЕ
 ПРОГРАММИРОВАНИЯ VISUAL BASIC 2010**

Статья посвящена применению дифференциального оператора в математической компьютерной системе VISUAL BASIC 2010. Математические компьютерные системы обычно используются в областях информатики, математики, физики, технологий, химии, инженерии и т. д. Эти системы широко используются при решении задач математического анализа. Одним из основных методов решения задач математического анализа в математической компьютерной системе VISUAL BASIC 2010 является использование дифференциального оператора. Основной задачей, изучаемой в статье, является вычисление дифференциала функции дифференциальным оператором. В математической компьютерной системе VISUAL BASIC 2010 для вычисления произведения функций используются две команды.

Ключевые слова: дифференцирование, оператор, математика, система, математическая компьютерная система, метод, произведения, оператор.

Annotation
**DESCRIPTION OF ARRAYS IN VARIABLES AND TYPES OF EXAMPLES IN VISUAL BASIC 2010
 PROGRAMMING LANGUAGE**

The article is devoted to the application of the differential operator in the mathematical computing system VISUAL BASIC 2010. The article is devoted to the application of the differential operator in the mathematical computer system VISUAL BASIC 2010. Mathematical computer systems are commonly used in the fields of computer science, mathematics, physics, technology, chemistry, engineering, etc. These systems are widely used in solving problems of mathematical analysis. One of the main methods for solving problems of mathematical analysis in the mathematical computer system VISUAL BASIC 2010 is the use of a differential operator. The main problem studied in the article is the calculation of the differential of a function by a differential operator.

Keywords: differentiation, operator, mathematics, system, mathematical computer system, method, products, operator

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифов Ҳусейн Қиличович, магистранти соли дуёми факултети математикаи ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 917363131

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Назаров А.

Сведения об авторе: Шарифов Гусейн Киличович, магистрант второго курса математического факультета ДДОТ имени Садриддина Айни. Телефон: +992 917363131

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Назаров А.

About the author: Sharifov Gusein Kilicovich, second-year master's student at the Faculty of Mathematics of the Department of Education and Science named after Sadriddin Aini. Phone: +992 917363131

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Nazarov A.

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТИЮ - ИРТИБОТӢ ДАР ШАБАКАҲОИ КОМПЮТЕРӢ

Дар чоми муосири ҷаҳонишавӣ, ҳамагуна захира ҳамчун сарчашмаи рушд ва некӯахлоқии мардум ба ҳисоб меравад. Аммо, дар ҷамъияти иттилоотӣ таваҷҷӯҳи хоса асосан ба захираҳои иттилоотӣ дода мешавад, ки анъанавӣ ҳамавақт вучуд дошта, ба ягон категорияи соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ мансуб нест. Захираҳои иттилоотӣ, ки фаъолияти онҳо барои табодулли иттилоотӣ равона гардидаанд, истифода мегарданд.

Захираҳои иттилоотӣ аз ҳисоби мунтазам ҷамъгир намудани маълумотҳои кушодаасос ва ғайрикушода ташаккул меёбад, ки натиҷаи истифодабарии он барои дастрас шудани маълумот тариқи ғаври назаррас мегардад. Маълумотҳо асосан аз рӯи шакли ниҳони худ ва идоракунӣ дар ҷараёни кор ба амал меояд, ки он ҷиҳати омода ва дастрасии ягона доштан ҳамчун захира ё ҳазинаи маълумот нигоҳ дошта мешавад. Чунин захираҳои иттилоотӣ асосан дар фаъолияти корхонаҳои идоракунанда ва ҷамъкунандаи маълумот ташкил карда шуда, минбаъда барои дастрасӣ шудани намудҳои алоҳидаи он шароитҳои зарурӣ муҳайё месозад. Ин раванҷҳои фаъолияти кории мақомоти давлатӣ (дар мадди аввал) дар ташаккул ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ нақши муҳим мебозад. Дар баробари ин гуфта, дар натиҷаи ташаккул додани захираҳои иттилоотӣ аз рӯи он, дигар захираҳо аз ҷумла, захираҳои молӣ рӯ ба густариш мениҳанд. Ҳалли масъалаҳои аввалиндараҷаи вобаста ба захира намудани иттилоотии зарурӣ, дар бисёре аз мавридҳо тартиб ва қоидаҳои самаранокро мақсаднок истифода бурдани онҳоро муайян карда, сатҳи рушд ёфтани иттилоотии ҷомеаро тақон мебахшад.

Инсоният дар ҳалли масъалаҳои зиндагӣ ва қонун кардани эҳтиёҷоти рӯзмараи худ ҳар лаҳза аз ин ё он намуди захираҳои моддӣ ва маънавӣ истифода мебаранд. Навъҳои ин захираҳо ҳеле гуногунанд - табиӣ ва сунъӣ, истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, молиявӣ ва роӣгон, техникӣ, зеҳнӣ, неруӣ ва ғайра. Миқдори ин захираҳо бошад, махсусан захираҳои моддӣ, беохир нест. Аз ин рӯ, мо бояд онҳоро оқилона истифода барем.

Номгӯии захираҳои овардашударо боз ҳам давом дода, онҳоро аз рӯи хосиятҳои ба зергурӯҳҳои мушаххас ҷудо кардан мумкин буд, аммо ин ҷо мақсад дигар аст. Мо онди захирае суҳбати карданием, ки онро захираи рақами якуми асри XXI номидан мумкин аст. Дарвоқеъ, шумо дуруст фаҳмидед, ки суҳан дар бораи захираҳои иттилоотӣ рафта истодааст. Имруз инсоният бе истифодаи иттилоот ва захираҳои иттилоотӣ қариб ягон масъаларо ҳал карда наметавонад. Ҷомеае, ки мо низ узви он ҳастем, ҷомеаи иттилоотӣ ном гирифтааст. Ва ин бесабаб нест, чунки ҳаёти имрӯзаро бе истифодаи компютерҳои фардӣ ва системаҳои компютерӣ тасаввур карда ҳам наметавонем. Техникаи компютерӣ ва технологияҳои иттилоотӣ ба қисми ҷудонашавандаи мазмуни ҳаёти ҷомеаи навин табдил ёфтааст [1].

Захираҳои информатсионӣ дар натиҷаи фаъолияти ақлонии инсон пайдо шуда, дониш, малака, маҳорат ва таҷрибаи рӯзгори аз давраҳои қадим то ба имрӯз андӯхтаи онро дарбар гирифтааст. Ин донишҳо дар шакли фарҳангҳои башарӣ, асарҳои санъат ва адабиёт, кашфиётҳои илмӣ, пойгоҳи додаҳо, алгоритмҳо, барномаҳои компютерӣ ва ғайра таҷассум гардидаанд.

Бо пайдойиш, рушд ва паҳншавии компютерҳои фардӣ **шабакаҳои компютерӣ** ҳам рӯи кор омаданд. Шабакаҳои компютерӣ дар дастрасӣ ба захираҳои иттилоотӣ нақши бениҳоят бузургро бозиданд. Имрӯз одамони тамоми кураи Замин иттилоотро асосан ба воситаи шабакаҳои компютерӣ дастрас менамоянд. *Шабакаҳои компютерӣ аз маҷмӯи ба ҳам алоқаманди воситаҳои иртиботӣ, барномавӣ ва техникӣ иборат мебошанд ва барои таъмин намудани раванҷҳои иттилоотии байни объектҳо нешбинӣ шудаанд.*

Дарвоқеъ, шабакаҳои компютерӣ системаҳои мураккаби техникӣ, робитавӣ ва барномавӣ

мебошанд. Онҳо дар натиҷаи тараққӣ додани фаъолияти иттилоотии инсон, аз қабili методҳои ниғадорӣ, ҷустуҷӯ, коркард ва интиқоли иттилоот ба вучуд омадаанд ва вазифаи таъминотии воситаҳои техникӣ ва барномавии иртиботи байни ҷузъҳои ин системаҳо иҷро мекунанд.

Тавре дар боло қайд шуда буд, имрӯз дар олам вобаста аз маҷмӯи масъалаҳои ҳалшаванда ва ҳаҷми иттилооти зарурӣ аз навъҳои хеле зиёди шабакаҳои компютерӣ истифода мебаранд. Як қисми онҳо шабакаҳои компютерӣ махсусгардонидашудаи бонкӣ, тиҷоратӣ ва биржавиро ташкил медиҳанд. Ин шабакаҳо доираи хеле васеъи истифодабаронро бо иттилоот таъмин менамоянд. Хусусияти хоси сохтори чунин шабакаҳо аз он иборат аст, ки онҳо ба ҳайси сервер аз компютерҳои бисёр пуриктидор ва ба ҳайси нуктаҳои қорӣ аз компютерҳои маъмулии қорбарон истифода мебаранд.

Хотирасон мекунем, ки сервер компютерӣ махсусе мебошад, ки он барои замимаҳо аз масофаи дур ба қор даровардан, дар гирифтани иттилоот аз пойгоҳи додаҳо дархостҳо қабул ва коркард кардан, дар иҷрои хизматрасониҳо аз ҷопгарҳо, модемҳо, таҷҳизоти хондани CD ва дигар қисмҳои берунаи компютерӣ, ки дар байни компютерҳои шабака таъйиноти дастаҷамъӣ доранд, робита барқарор намудан ва ҳамчунин иҷрои дигар амалҳо пешбинӣ шудааст. Яъне, сервер объектест, ки ба қорбарони сершумори шабака хизматрасониҳои гуногуни иттилоотиро пешниҳод ва амалӣ мегардонад.

Нуктаи қорӣ (муштарӣ) гуфта, компютерӣ фардие дар назар дошта мешавад, ки қорбари он аз хизматрасониҳои сервер баҳраманд аст. Робитаи байни компютерҳо (сервер ва муштарӣ) ҳангоми коркарди иттилоот дар шабака бо тарзҳои ҳам муттамарказ ва ҳам марказгурез (алоҳида-алоҳида) барқарор шуда метавонад. Ҳангоми коркарди муттамарказонидашудаи иттилоот дар шабака,

қисми асосии қор ба сервер вогузор гашта, муштарӣ ҳамон қисмати қорро иҷро мекунанд, ки он захираҳои зиёдро талаб накунад. Дар мавриди марказгурез бошад, сервер танҳо вазифаи анбори иттилоотро (додаҳо) иҷро карда, нуктаҳои қорӣ (компютер-муштарӣ) асосан қоркарди иттилоотро анҷом медиҳанд.

Истифодаи васеъи технологияҳои иттилоотӣ дар шабакаҳо сабабгори пайдоиши ду мафҳуми нав гаштааст: **технологияҳои шабакавӣ** ва **технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ**. Ин мафҳумҳо гарчанде дар назари аввал ба ҳамдигар наздик намоянд ҳам, вале онҳо мазмунан ҷиҳҳои тамоман гуногунанд.

Технологиями шабакавӣ маҷмӯи протоколҳои ба мувофиқа овардаи стандартӣ, методҳои татбиқи воситаҳои барномавию техникӣ дар шабакасозии компютерӣ ва тарзҳои хизматрасонӣ ба қорбарони шабака мебошад.

Балоихагирӣ ва ташкил намудани шабакаҳои компютерӣ қори басо муҳим, ҷиддӣ ва масъулиятнок буда, онро асосан мутахассисони касбии соҳа - барномасозон, менечерон, маъмури шабака ва ғайра амалӣ менамоянд. Барои қорбари катории шабака бошад, амалан қисми техникӣ шабакаҳои компютерӣ ва қорҳои ташкилии омодагии ин қисм он қадар муҳим нест. Муҳим он аст, ки дастрасӣ ба шабакаи компютерӣ зудтар барқарор карда шавад. Истифодабарандагони шабакаҳои компютерӣ бештар дар мубодилаи иттилоот аз шабака ва иртиботи он рағбат доранд. Теъдоди бениҳоят калони қорбарони шабакаҳои компютери мафҳуми калидии дуҷум, яъне технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ муттаҳид месозад.

Технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ гуфта, чунин технологияҳои қорбарӣ бо шабакаҳои компютери меноманд, ки онҳо ба қорбарон имконияти байни худ муошират кардан ва ба таври таъҷилӣ дастрас намудани иттилоотро таъмин карда метавонанд.

Адабиёт:

1. Windows Server 2012 R2. Полное руководство. Том 2. Дистанционное администрирование, установка среды с несколькими доменами, виртуализация, мониторинг и обслуживание сервера. – М.: Диалектика, 2015. – 864 с.
2. Айвалиотис Д. Администрирование сервера NGINX. – М.: ДМК Пресс, 2013. – 288 с.

3. Герасевич Блоги и RSS: интернет-технологии нового поколения / Герасевич, Виталий. – М.: СПб: BHV, 2006. – 256 с.
4. Комилов Ф. Информатика ва технологияҳои иттилоотӣ. – Душанбе: Прин-2016. – 480 с.
5. Равшанов Ч., Ҳамидов Б. Информатика. – Душанбе, 2013. – 176 с.

Калидвожаҳо: *технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ, шабакаҳои компютерӣ, нуқтаи қорӣ, сервер, ҷомеаи иттилоотӣ.*

Аннотация
**ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ**

Информационные ресурсы являются результатом интеллектуальной деятельности человека и включают в себя знания, навыки, умения и жизненный опыт, накопленные с древнейших времен до наших дней. Эти знания воплощаются в виде человеческих культур, произведений искусства и литературы, научных открытий, баз данных, алгоритмов, компьютерных программ и многого другого. Данная статья также посвящена использованию информационных и коммуникационных технологий в компьютерных сетях.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, компьютерные сети, рабочие станции, серверы, информационное общество.*

Annotation
INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN COMPUTER NETWORKS

Information resources are the result of human intellectual activity and include knowledge, skills, abilities and life experience accumulated from ancient times to the present day. This knowledge is embodied in the form of human cultures, works of art and literature, scientific discoveries, databases, algorithms, computer programs, and much more. This article is also devoted to the use of information and communication technologies in computer networks.

Keywords: *information and communication technologies, computer networks, workstations, servers, information society.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шокиров Сулаймон, магистранти соли дуҷуми факултети математика, ихтисоси информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Роҳбари илмӣ: Латипов С.

Сведение об авторе: Шокиров Сулаймон, магистрант второго курса, факультет математики, специальность по информатики, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: Латипов С.

About the author: Shokirov Sulaimon, Master of the 2 nd year, Faculty of Mathematics, specialty in Informatics, Sadriddin Aini Tajik State Pedagogical University.

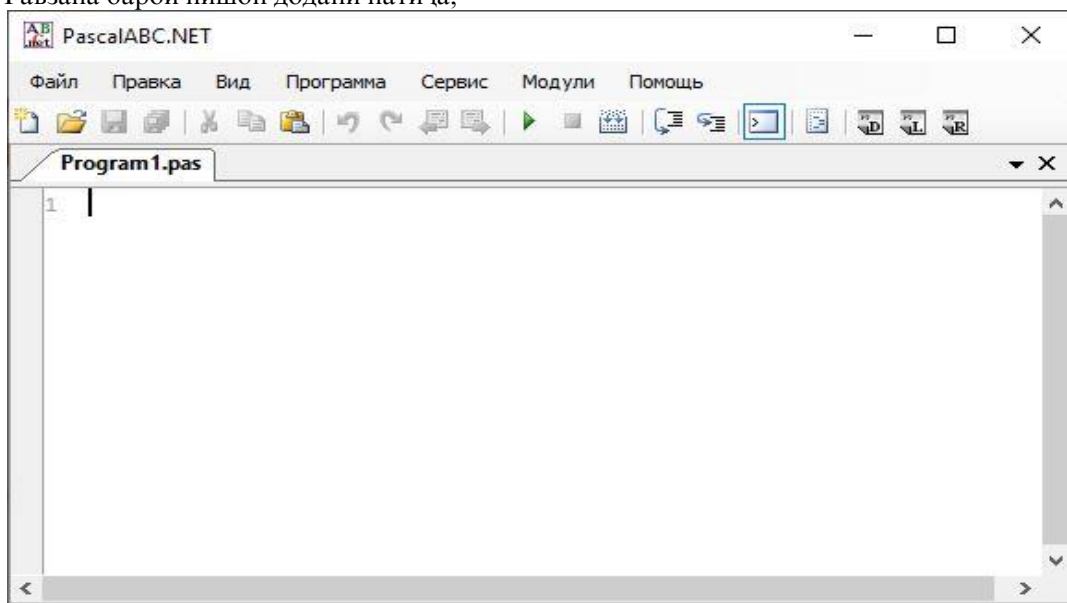
Scientific supervisor: Latipov S.

ҲАЛЛИ МУОДИЛАҲОИ КВАДРАТӢ ДАР ЗАБОНИ БАРНОМАСОЗИИ PASCAL ABCNET

Таҳқиқи ҳалли муодилаҳои квадратӣ ба воситаи забони барномасозии **PASCAL ABCNET** мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Талаботи асосӣ дар ин мақола ба воситаи забони барномасозии **PASCAL ABCNET** ҳалли муодилаҳои квадратӣ мебошад.

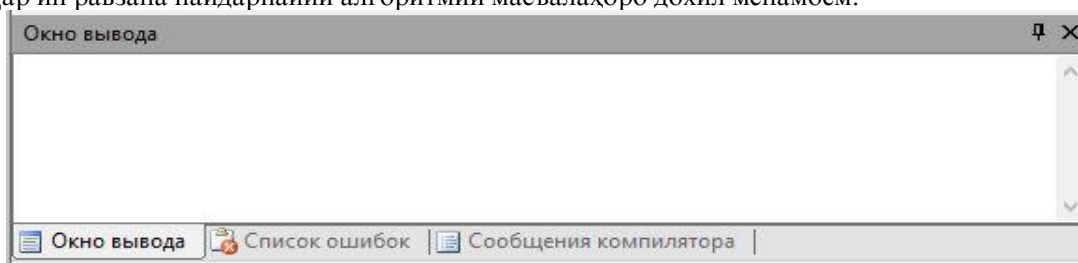
Барномаи **PASCAL ABCNET** аз ду равзана иборат аст:

1. Равзана барои дохилкунии қиматҳо;
2. Равзана барои нишон додани натиҷа;

Расми 1. Равзана барои дохилкунии қиматҳо;

Дар ин равзана пайдарпайии алгоритми масъалаҳоро дохил менамоем.

Расми 2. Равзана барои нишон додани натиҷа;

Дар равзанаи дуюми барнома бошад, натиҷаи масъала нишон дода мешавад.

Ҳангоми ҳалли масъалаҳо бояд алгоритм (пайдарпайии қадамҳо) ҳатман ба инобат гирифта шавад. Ҳангоми иҷро нагаштани алгоритм барнома қимати асосиро муайян карда наметавонад. Акнун ба ҳалли масъалаҳо оғоз менамоем. Пеш аз ҳама ба менюи Пуск → Все программы → **Pascal ABC.Net**-ро интихоб менамоем. Баъд аз ба кор омода шудани барнома дар равзанаи 1 (якум) код ва шартӣ масъаларо дохил менамоем.

Масъалаи 1. Муодилаи квадратии додашуда ҳал карда шавад:

$$x^2 - 5x + 6 = 0$$

Барои ҳалли ин масъала дар равзанаи 1-уми барнома дохил менамоем:

```
program kvadrat1;
var
a,b,x,x1,x2,c,z,D: real;
begin
writeln('Қиммати a, b, c ро ворид кунед: ');
readln(a,b,c);
D:=sqr(-b)-4*a*c;
writeln('D=-b^2-4ac');
writeln('D=',sqr(D));
if D > 0 then
begin
```

```
x1:=(b+sqrt(D))/(2*a);
x2:=(b-sqrt(D))/(2*a);
writeln('x1=(b+реша(D))/(2a)');
writeln('x1=',x1);
writeln('x2=(b-реша(D))/(2a)');
writeln('x2=',x2);
end
else if D = 0 then
begin
x:=b/2*a;
writeln('x=b/2a');
writeln('x=',x);
end
else if D < 0 then
begin
writeln('Ҳал надорад!');
end;
end.
```

Баъд аз дохил кардани чунин пайдарпайи тугмачаи (Выполнить)-ро пахш менамоем. Ҳангоми пахши ин тагмача равзанаи 2-юм ба кор оғоз мекунад, яъне равзанаи **Ввод данных** пайдо мегардад.

Ввод данных:		Ввести	Завершить
--------------	----------------------	---------------------------------------	--

Дар равзанаи пайдошуда қимматҳои а, в, с-ро ворид мекунем. Пас аз дохил кардани ҳар қиммат тугмачаи **Ввести**-ро пахш мекунем. Дар натиҷа дар равзанаи **Окно вывода** чунин натиҷа пайдо мегардад:

```
Окно вывода
Қиммати а, в, с ро ворид кунед:
1
5
6
D=-b^2-4ac
D=1
x1=(b+реша(D))/(2a)
x1=3
x2=(b-реша(D))/(2a)
x2=2
```

Қиммати а, в, с-ро ворид кунед:

a=1
b=5
c=6

Ҳангоми дохил кардани ин қиматҳо натиҷа муайян мегардад

$D = -b^2 - 4ac$

D=1

$x_1 = (b + \text{реша}(D)) / (2a)$

x1=3

$x_2 = (b - \text{реша}(D)) / (2a)$

x2=2

Яъне дар ин ҷо $x_1 = 3$ ва $x_2 = 2$ баробар будааст. Мегузарем ба масъалаи дуюм.

Масъалаи 2. Муодилаи квадратии дар зер овардашуда ҳал карда шавад:

$$x^2 + 7x + 12 = 0$$

Барои ҳалли ин масъала бошад дар равзанаи 1-уми барнома чунин дохил намудан мумкин аст:

```
program kvadrat2;
var
a,b,x,x1,x2,c,z,D: real;
begin
writeln('Қиммати а, в, с ро ворид кунед: ');
readln(a,b,c);
D:=sqr(b)-4*a*c;
writeln('D=b^2-4ac');
writeln('D=',sqr(D));
if D > 0 then
begin
x1:=(-b+sqrt(D))/(2*a);
x2:=(-b-sqrt(D))/(2*a);
writeln('x1=(-b+реша(D))/(2a)');
writeln('x1=',x1);
writeln('x2=(-b+реша(D))/(2a)');
```

```

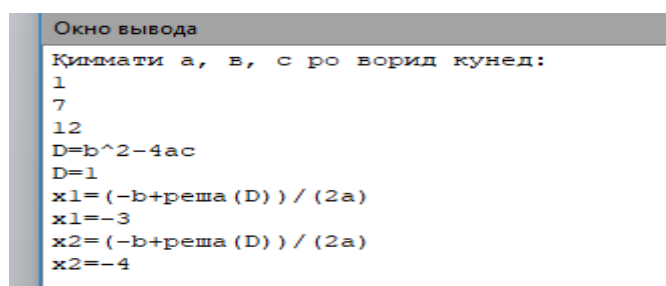
writeln('x2=',x2);
end
else if D = 0 then
begin
x:=-b/2*a;
writeln('x=-b/2a');
writeln('x=',x);
end
else if D < 0 then
begin
writeln('Ҳал надорад!');
end;
end.

```

Чи хел, ки дар боло қайд кардем, баъд аз дохил кардани чунин пайдарпайи тугмачаи (Выполнить)-ро пахш менамоем. Ҳангоми пахши ин тагмача равзанаи 2- юм ба кор оғоз мекунад, яъне равзанаи **Ввод данных** пайдо мегардад.

Дар равзанаи пайдошуда айнан масъалаи якум, қимматҳои а, в, с – ро ворид мекунем. Пас аз дохил кардани ҳар қиммат тугмачаи **Ввести** – ро пахш мекунем. Дар натиҷа дар равзанаи **Окно вывода** чунин натиҷа пайдо мегардад:


```

Окно вывода
Қиммати а, в, с ро ворид кунед:
1
7
12
D=b^2-4ac
D=1
x1=(-b+реша(D))/(2a)
x1=-3
x2=(-b+реша(D))/(2a)
x2=-4

```

Қиммати а, в, с-ро ворид кунед:

a=1

b=7

c=12

Ҳангоми дохил кардани ин қимматҳо натиҷа муайян мегардад

$D=b^2-4ac$

$D=1$

$x1=(-b+\text{реша}(D))/(2a)$

$x1=-3$

$x2=(-b+\text{реша}(D))/(2a)$

$x2=-4$

Дар ин масъала бошад $x_1 = -3$ ва $x_2 = -4$ баробар будааст.

Адабиёт:

1. Абрамов С.А., Гнездилова Г.Г., Капустина Е.Н., Селюн М.И. Задачи по программированию. – М.: Наука, 1988. – 224 с.
2. Алексеев В.Е. и др. Вычислительная техника и программирование (Практикум по программированию). – Москва: Высшая школа, 1991. – 400 с.
3. Васюкова Н.Д., Тюляева В.В. Практикум по основам программирования. Язык Паскаль. – М.: Высш.шк., 1991. – 160 с.
4. Пярнпу А.А.. Программирование на современных алгоритмических языках. – М.: Наука, 1985. – 350 с.
5. Эсаян А.Р., Ефимов В.И., Лапицкая Л.П. и др. Информатика. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.
6. Ян Белецкий. Турбо Паскаль с графикой для персональных компьютеров. – М.: Машиностроение, 1991. – 320 с.
7. <http://www.statekhnikum.fo.ru>.

Калидвожаҳо: ҳалли муодилаҳои квадратӣ, забон, барномасозии PASCAL ABCNET, равзана, қиммат, алгоритм.

РЕШЕНИЕ КВАДРАТИЧНЫХ УРАВНЕНИЙ В ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PASCAL ABCNET

В этой статье мы рассмотрели некоторые задачи с квадратными уравнениями для начинающих. Таким же образом решаются и задачи, подобные этим примерам. При изучении решения квадратных уравнений на языке программирования PASCAL ABCNET анализ и полезные выводы подробно исследованы в этой статье с большим количеством примеров.

Ключевые слова: *решение квадратных уравнений, язык программирования PASCAL ABCNET, окно, значение, алгоритм.*

SOLUTION OF QUADRATIC EQUATIONS IN THE PASCAL ABCNET PROGRAMMING LANGUAGE

In this article, we looked at some problems with quadratic equations for beginners. Problems similar to these examples are solved in the same way. When studying the solution of quadratic equations in the PASCAL ABCNET programming language, the analysis and useful conclusions are explored in detail in this article with many examples.

Keywords: *solution of quadratic equations, PASCAL ABCNET programming language, window, value, algorithm.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулматов Аъзамхон Холматович, ассистент кафедраи технологияи информатсионӣ ва тиббии МДТ «Коллеҷи тибби ҷумҳуриявӣ». Телефон: +992 550454570

Ҷафаров Ҷовидон Исмаилов, ассистент кафедраи технологияи информатсионӣ ва тиббии МДТ «Коллеҷи тибби ҷумҳуриявӣ». Телефон: +992 556556655

Сведения об авторах: Гулматов Азамхан Холматович, ассистент кафедры информационных технологий и медицины МДТ «Республиканский медицинский колледж». Телефон: +992 550454570

Джафаров Джовидон Исмаилов, ассистент кафедры информационных технологий и медицины МДТ «Республиканский медицинский колледж». Телефон: +992 556556655

About the authors: Gulmatov Azamkhan Kholmatovych, assistant of the department of information technology and medicine, MDT «Republican Medical College». Phone: +992 550454570

Jafarov Jovidon Ismatulloevich, assistant of the department of information technology and medicine, MDT «Republican Medical College». Phone: +992 556556655

Ҳоҷиева Тухфа Аббосовна,
магистранти соли дуюми факултети математика

ТАТБИҚИ ОПЕРАТОРИ ДИФФЕРЕНСИРОНӢ ДАР СИСТЕМАҲОИ КОМПЮТЕРИИ МАТЕМАТИКӢ

Тадқиқи системаҳои компютери математикиро бештар дар соҳаҳои илмҳои математика, физика, химия, информатика, муҳандисӣ, технология ва ғайра мушоҳида намудан мумкин аст. Ин системаҳо яке аз воситаҳои муҳим барои ҳалли масъалаҳои таҳлили математикӣ ба шумор мераванд.

Тадқиқотҳое, ки ба воситаи технологияи системаҳои компютери математикӣ асос ёфтаанд, усулҳои алгебравиро бо усулҳои таҳлили математикӣ муттаҳид месозанд. Аз лиҳоз, системаҳои компютери математикиро як соҳаи пурқувваттарини ҳалли масъалаҳои фанҳои математика ва информатика ҳисобидан мумкин аст. Ҳадафи асосии мақола омӯختани принципҳои асосии системаи компютери математикӣ Maple барои ҳисоб намудани масъалаҳои таҳлили математикӣ бо истифода аз оператори дифференсиронӣ мебошад.

Барои ҳисоб намудани ҳосилаи функсияҳо дар системаи компютери математикӣ *Maple* аз ду фармон истифода бурдан мумкин аст:

1) Фармони мустақим - *diff(f, x)*, дар ин ҷо *f*- функсияи дифференсирондашаванда *x* - тағйирёбандае, ки аз рӯи он ҳосила гирифта мешавад.

2) Фармонҳои мавқуфгузошташуда *Diff(f, x)*, параметри фармонҳо монанди ҳолати пештара ифода карда мешаванд. Иҷрошавии ин фармонҳо дар намуди аналитикӣ, $\frac{\partial}{\partial x} f(x)$ пешниҳод мешавад. Пас аз иҷрошавии дифференсиронӣ ифодаи ҳосилшударо содда кардан лозим аст. Барои иҷрои ин амал фармонҳои *simplify factor* ва *expand*, вобаста аз он ки дар кадом намуд натиҷа барои мо лозим аст[3].

Масалан:

> *Diff*(2 · sin(x^2), x) = *diff*(2 · sin(x^2), x);

$$\frac{d}{dx} (2 \sin(x^2)) = 4 \cos(x^2) x$$

Барои ҳисоб намудани ҳосилаҳои тартиби олӣ, параметрҳои *x\$ n* истифода бурда мешаванд, ки дар ин ҷо *n*- тартиби ҳосилагирӣ мебошад;

Масалан:

> *Diff*(cos(4 * x)^2, x \$6) = *diff*(cos(4 * x)^2, x \$6);

$$\frac{d^6}{dx^6} (\cos(4x)^2) = 131072 \sin(4x)^2 - 131072 \cos(4x)^2$$

Ифодаҳои ҳосилшударо бо ду усул содда намудан мумкин аст:

> *Diff*(cos(4 * x)^2, x \$6) = *diff*(cos(4 * x)^2, x \$6);

$$\frac{d^6}{dx^6} (\cos(4x)^2) = 131072 \sin(4x)^2 - 131072 \cos(4x)^2$$

simplify(%);

$$\frac{d^6}{dx^6} (\cos(4x)^2) = -262144 \cos(4x)^2 + 131072$$

combine(%);

$$\frac{d^6}{dx^6} \left(\frac{1}{2} \cos(8x) + \frac{1}{2} \right) = -131072 \cos(8x)$$

Барои муайян намудани оператори дифференсиронӣ аз фармони *D(f)*, истифода бурда мешавад, дар ин ҷо *f* – функсия. Масалан:

> *D*(cos);

– sin

Ҳисоб намудани ҳосила дар нуқта

> D(cos)(Pi) : eval(%);

О.

Оператори дифференсирониро ба оператори функционалӣ мувофиқ қунонидан мумкин аст:

> f := x → ln(x^3) + exp(4 * x) :
D(f);

$$x \rightarrow \frac{3}{x} + 4e^{4x}$$

Мисол: Ҳосилаи функсия ҳисоб карда шавад.

$$f(x) = \cos^3 2x - \sin^3 2x$$

Ҳал. Барномаи ҳисоб намудани ҳосиларо дар системаи компютери математикӣ *Maple* менависем:

> Diff(cos(2*x)^3 - sin(2*x)^3, x) = diff(cos(2*x)^3 - sin(2*x)^3, x);

$$\frac{d}{dx} (\cos(2x)^3 - \sin(2x)^3) = -6 \cos(2x)^2 \sin(2x) - 6 \sin(2x)^2 \cos(2x)$$

Мисол: Ҳосиларо ҳисоб кунед.

$$f(x) = \sqrt{1024} - \sin^4 2x$$

Ҳал. Барномаи ҳисоб намудани ҳосиларо менависем:

> Diff(sqrt(1024) - sin(2*x)^4, x) = diff(sqrt(1024) - sin(2*x)^4, x);

$$\text{Diff}(32 - \sin(2x)^4, x) = -8 \sin(2x)^3 \cos(2x)$$

Мисол: Ҳосилаи функсияи додашударо ҳисоб кунед.

$$f(x) = \sqrt{2500} - \sin^3 2yx$$

Ҳал. Барномаи ҳисоб намудани ҳосиларо менависем:

> Diff(sqrt(2500) - sin(2*y*x)^3, x) = diff(sqrt(2500) - sin(2*y*x)^3, x);

$$\frac{\partial}{\partial x} (50 - \sin(2yx)^3) = -6 \sin(2yx)^2 \cos(2yx) y$$

Мисол: Ҳисоб кунед.

$$\frac{\partial^{24}}{\partial x^{24}} (e^x (x^2 - 1))$$

Ҳал. Барномаи ҳисоб намудани ифодаи додашударо менависем.

> Diff(exp(x)*(x^2-1), '\$'(x, 24)) = diff(exp(x)*(x^2-1), '\$'(x, 24));
collect(%, exp(x));

$$\frac{\partial^{24}}{\partial x^{24}} (e^x (x^2 - 1)) = (x^2 + 48x + 551)e^x.$$

Мисол: Ҳосилаи тартиби дуҷуми функсияи

$$y = \sin^2 x / (2 + \sin x)$$

дар нуқтаҳои $x = \pi/2, x = \pi$ ҳисоб карда шавад.

Ҳал. Барномаи ҳисоб намудани ҳосилаи тартиби дуҷуми функсияро менависем:

y := sin(x)^2/(2+sin(x)); d2 := diff(y, '\$'(x, 2));

x := Pi; d2y(x) = d2;

π

$$d2y(\pi) = 1$$

x := (1/2)*Pi; d2y(x) = d2;

$$x := \frac{1}{2}\pi$$

$$d2y\left(\frac{1}{2}\pi\right) = -\frac{5}{9}.$$

Адабиёт

1. Говорухин В.Н., Цибулин В.Г. Введение в Maple V. Математический пакет для всех. – М.: Мир, 1997.
2. Латипов С.О., Идиев Ғ. А., Наимов Н. М. Усулҳои ҳалли масъалаҳои математикӣ дар системаи компютери математикӣ *Maple*. – Душанбе, 2019. ШТН-и ДДОТ ба номи Садриддин Айни.
3. Латипов С.О., Идиев Ғ.А. Тадқиқи табдилдиҳии айнияти ифодаҳо дар системаи компютери математикӣ *Maple*. Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмю амалӣ ва методии «Масъалаҳои муҳими рушди илми информатика»

ва мушкилиҳо дар чараёни таълими он дар муассисаҳои таълимӣ» («Бахшида ба бистсолаи омузиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040). – Душанбе, 2020. – С.7-11.

4. Латипов С.О., Идиев Ғ.А., Самиев М.Б. Оператори дифференсиронӣ ва тадбиқи он дар яке аз системаҳои компютерӣ. Маводи конференсияи умумидонишгоҳии илмию амалӣ ва методии «Нақш ва мақоми технологияҳои иттилоотӣ дар рушд ва инкишофи таълими босифат» («Бахшида ба 75- солагии дотсенти кафедраи ТИК Ҳамидов Бахридин ва Бистсолаи омузиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» солҳои 2020-2040). – Душанбе, 2020. – С.113-115.
5. Прохоров Г.В., Леденев М.А., Колбеев В.В. Пакет символьных вычислений Maple V. – М.: Петит, 1997.

Калидвожаҳо: оператор, математика, системаи компютери математикӣ, дифференсиронӣ, система, усул, ҳосила, оператор.

Аннотация

ПРИМЕНЕНИЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ОПЕРАТОРА В МАТЕМАТИЧЕСКИХ КОМПЬЮТЕРНЫХ СИСТЕМАХ

Статья посвящена применению дифференциального оператора в математической компьютерной системе *Maple*. Математические компьютерные системы обычно используются в областях информатики, математики, физики, технологий, химии, инженерии и т. д. Эти системы широко используются при решении задач математического анализа. Одним из основных методов решения задач математического анализа в математической компьютерной системе *Maple* является использование дифференциального оператора. Основной задачей, изучаемой в статье, является вычисление дифференциала функции дифференциальным оператором. В математической компьютерной системе *Maple* для вычисления произведения функций используются две команды. В статье x^n используется для вычисления произведений высшего порядка. Выражения упрощаются двумя способами.

Ключевые слова: дифференцирование, оператор, математика, система, математическая компьютерная система, метод, произведения, оператор.

Annotation

APPLICATION OF THE DIFFERENTIAL OPERATOR IN MATHEMATICAL COMPUTER SYSTEMS

The article is devoted to the application of the differential operator in the mathematical computing system *Maple*. The article is devoted to the application of the differential operator in the mathematical computer system *Maple*. Mathematical computer systems are commonly used in the fields of computer science, mathematics, physics, technology, chemistry, engineering, etc. These systems are widely used in solving problems of mathematical analysis. One of the main methods for solving problems of mathematical analysis in the mathematical computer system *Maple* is the use of a differential operator. The main problem studied in the article is the calculation of the differential of a function by a differential operator. The *Maple* mathematical computer system uses two commands to calculate the product of functions. In the article, x^n is used to compute higher order products. Expressions are simplified in two ways.

Keywords: differentiation, operator, mathematics, system, mathematical computer system, method, products, operator

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳочиева Тухфа Аббосовна, магистранти соли дуҷуми факултети математика, ихтисоси информатикаи ДДОТ ба номи С.Айнӣ. Суроға: н. Сино, кӯчаи Р. Набиев 24, хучраи 3. Тел.: +992 905057658

Рохбари илмӣ: н.и.м., дотсент Наимов Н.

Сведения об авторе: Ходжиева Тухфа Аббосовна, магистрантка второго курса факултети математики по специальности информатики ТГПУ имени С.Айни. Адрес: р. Сино, ул. Р. Набиева 24, кв. 3. Тел.: +992 905057658

Научный руководитель: к.м.н., дотсент Наимов Н.

About the author: Khodzhiyeva Tuxhfa Abbosovna, Master of the first cadet of the Faculty of Mathematics, specialty of Informatics, TSPU named after S. Aini. Address: Sino river, R. Nabieva street 24, apartment 3. Tel.: +992 905057658

Supervisor: C..M.S., Associate Professor Naimov N.

КВАЗИГУРҶҲИ АЛТЕРНАТИВИИ ТАРТИБИ 6

Дар назарияи квазигурӯҳҳо синфҳои гуногуни квазигурӯҳҳо вучуд доранд, ки ин синфҳо тавассути айниятҳо тавсиф дода мешаванд [2, 2]. Дар ин мақолаи методӣ синфи квазигурӯҳҳои алтернативӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст ва нисбат ба Z_6 квазигурӯҳи алтернативии тарафи рост бо элементҳои воҳидии тарафи рост ва квазигурӯҳи алтернативии тарафи чап бо элементҳои воҳидии тарафи чап сохта шудаанд.

Таърифи 1. Квазигурӯҳи $(Q, \circ)$ квазигуруҳи алтернативии тарафи чап номида мешавад, агар барои $\forall x, y \in Q$ айнияти

$$(y \circ x) \circ x = y \circ (x \circ x) \quad (1)$$

ичро гардад.

Таърифи 2. Квазигурӯҳи $(Q, \circ)$ квазигуруҳи алтернативии тарафи чап номида мешавад, агар $\forall x, y \in Q$ айнияти

$$x \circ (x \circ y) = (x \circ x) \circ y \quad (2)$$

ичро гардад.

Таърифи 3. Квазигурӯҳи $(Q, \cdot)$ квазигуруҳи алтернативӣ номида мешавад, агар $\forall x, y \in Q$ айнияти (1) ва (2) иҷро гардад.

Мисол. Бигузур $Q = Z_6$, ки дар ин ҷо $Z_6 = \{\bar{0}, \bar{1}, \bar{2}, \bar{3}, \bar{4}, \bar{5}\}$, Z_6 нисбат ба амали ҷамъ гурӯҳи аддитивӣ аз рӯйи модули 6 гурӯҳро ташкил медиҳад.

+	0	1	2	3	4	5
0	0	1	2	3	4	5
1	1	2	3	4	5	0
2	2	3	4	5	0	1
3	3	4	5	0	1	2
4	4	5	0	1	2	3
5	5	0	1	2	3	4

Акнун шартҳои гурӯҳро дар ҷадвали Кэли ё квадрати латинии тартиби шаш месанҷем.

1) Қонуни ассотсиативӣ $(a \cdot b) \cdot c = a \cdot (b \cdot c)$, $\forall a, b, c \in Q$

$$(2 \cdot 3) \cdot 5 = 2 \cdot (3 \cdot 5), \quad 5 \cdot 5 = 2 \cdot 2, \quad 4 = 4.$$

2) Мавҷуд будани элементҳои воҳидӣ $a \cdot e = e \cdot a = a$, $\forall a \in Q, \exists e \in Q$,

$$2 \cdot 0 = 0 \cdot 2 = 2,$$

3) Мавҷуд будани элементҳои баракс $a \cdot a^{-1} = a^{-1} \cdot a = e$, $\forall a \in Q, \exists a^{-1} \in Q$,

$$2 \cdot 2^{-2} = 2^{-1} \cdot 2 = 0,$$

Ҳамаи шартҳои гурӯҳ дар ин ҷадвал иҷро мегардад. Яъне структураи алгебравии ассотсиативӣ мебошад.

Акнун структураҳои алгебравии ғайриассотсиативиро дида мебароем.

Барои ин мақсад изотопияи зеринро дида мебароем $(Q, \circ) = Z_6(\circ)$, ки дар ин ҷо изотопия барои ихтиёри $x, y \in Q$ намуди зеринро дорад.

$$x \circ y = x + \alpha y$$

ва

$$\alpha = \begin{pmatrix} \bar{0} & \bar{1} & \bar{2} & \bar{3} & \bar{4} & \bar{5} \\ \bar{0} & \bar{4} & \bar{5} & \bar{3} & \bar{1} & \bar{2} \end{pmatrix}.$$

Таърифи 4. Гузориши сегонаи $T = (\alpha, \beta, \gamma)$ изотопияи квазигурӯҳҳои $(Q, \cdot)$ ва $(Q, \circ)$ номида мешавад, агар барои ихтиёрӣ $x, y \in Q$ $\gamma(x \cdot y) = \alpha x \circ \beta y$ бошанд.

Дар ҳолати гузоришҳои $\alpha = \beta = \gamma$ бошанд, онгоҳ изоморфизми квазигуруҳҳои $(Q, \cdot)$ ва

$(Q, \circ)$ номида мешавад, яъне $\gamma(x \cdot y) = \gamma x \circ \gamma y$.

Дар асоси ин инъикос квадрати лотинии дигареро ҳосил мекунем, ки квазигурӯҳи алтернативии тарафи рост ҳосил мешавад, ки айнияти зарин иҷро мегардад.

$$(y \circ x) \circ x = y \circ (x \circ x), \quad x \circ 0 = x, \quad 0 \circ x \neq x$$

$\circ$	0	1	2	3	4	5
0	0	4	5	3	1	2
1	1	5	0	4	2	3
2	2	0	1	5	3	4
3	3	1	2	0	4	5
4	4	2	3	1	5	0
5	5	3	4	2	0	1

Дар асоси айнияти $(y \circ x) \circ x = y \circ (x \circ x)$, $x \circ 0 = x$, $0 \circ x \neq x$ ҳамаи элементҳо дуруст мебошанд. Масалан,

$$(5 \circ 2) \circ 2 = 5 \circ (2 \circ 2), \quad 4 \circ 2 = 5 \circ 1, \quad 3 = 3.$$

$$(3 \circ 4) \circ 4 = 3 \circ (4 \circ 4), \quad 4 \circ 4 = 3 \circ 5, \quad 5 = 5.$$

Дар чадвали Кэли, ки $(Q, \circ)$ квазигурӯҳи алтернативии тарафи рост мебошад, чойи сатрҳоро бо сутунҳои мувофиқ (яъне сатри якум ба сутуни якум, сатри дуум ба сутуни дуум ва ғайра) иваз мекунем дар натиҷа $(Q, \circ)$ квазигурӯҳи алтернативии тарафи чапро ҳосил мекунем, ки дар он айнияти $x \circ (x \circ y) = (x \circ x) \circ y$, $x \circ 0 = x$, $0 \circ x \neq x$

$\circ$	1	2	3	4	5	6	7	8
1	1	2	3	4	5	6	7	8
2	2	1	6	7	4	8	3	5
3	3	5	1	8	6	4	2	7
4	4	8	7	1	2	3	5	6
5	5	3	8	6	1	7	4	2
6	6	7	2	5	3	1	8	4
7	7	6	4	2	8	5	1	3
8	8	4	5	3	7	2	6	1

Дар асоси айнияти $x \circ (x \circ y) = (x \circ x) \circ y$, $x \circ 0 = x$, $0 \circ x \neq x$ ҳамаи элементҳо дуруст мебошанд. Масалан,

$$5 \circ (5 \circ 2) = (5 \circ 5) \circ 2, \quad 5 \circ 3 = 1 \circ 2, \quad 3 = 3.$$

$$(3 \circ 4) \circ 4 = 3 \circ (4 \circ 4), \quad 4 \circ 4 = 3 \circ 5, \quad 5 = 5.$$

$$(6 \circ 7) \circ 7 = 6 \circ (7 \circ 7), \quad 8 \circ 7 = 6 \circ 1, \quad 6 = 6.$$

$$(8 \circ 5) \circ 5 = 8 \circ (5 \circ 5), \quad 7 \circ 5 = 8 \circ 1, \quad 8 = 8.$$

ва ғайра иҷро мегардад.

Адабиёт:

1. Shcherbacov V.A. Elements of Quasigroup Theory and Applications. – Moldova, 2017. – 540 с.
2. Белоусов В.Д. Основы теории квазигрупп и луп. – М.: Наука, 1967. – 225 с.
3. Белоусов В.Д. Транзитивные дистрибутивные квазигруппы – Укр. мат. ж., 1958, 10, № 1, 13-22.
4. Белоусов В.Д. Регулярные подстановки в квазигруппах - Уч. зап. Бельцкого пед. ин-та, 1958, вып. 1, 39-49.
5. Белоусов В.Д. Лево-дистрибутивные квазигруппы. – Изв. вузов (матем.), 1963, 1 (32), 16-20.
6. Белоусов В.Д. Взаимнообратные квазигруппы и лупы. – Изв. АН МССР, 1963, № 11, 3-10.

Калидвожаҳо: квазигурӯҳ, айният, алтернатив, элемент, аддитивӣ, ассоциативӣ, воҳид, структура, ҳалқа, назария, чадвал, модул.

6 – ОЙ ПОРЯДКА АЛЬТЕРНАТИВНОГО КВАЗИГРУППА

В данной статье изучается класс альтернативных квазигрупп и сравнивается относительно с Z_6 правой альтернативной квазигрупп с правой элемент единиц и левой альтернативной квазигрупп с левой элемент единиц. В таблице Кэли, где $(Q, \circ)$ - альтернативная квазигруппа справа, заменим строки строк соответствующими столбцами (т. е. первую строку на первый столбец, вторую строку на второй столбец, и т. д.) в результате $(Q, \circ)$ левой квазигруппы.

Ключевые слова: квазигрупп, тождественность, альтернатив, элемент, аддитивный, ассоциативный, единица, структура, звено, теория, таблица, модуль.

6 – TH ALTERNATIVE QUASIGROUP

This article studies the class of alternative quasigroups and compares relatively with Z_6 the right alternative quasigroup with the right element of units and the left alternative quasigroup with the left element of units. In the Cayley tableau, where $(Q, \circ)$ is the alternative quasigroup on the right, we replace the rows of rows with the corresponding columns (i.e., the first row with the first column, the second row with the second column, etc.) resulting in $(Q, \circ)$ left quasigroup.

Keywords: quasigroups, identity, alternative, element, additive, associative, units, structure, ring, theory, table, module.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоев Сунатулло Файзуллоевич, магистранти соли дуюми факултети математикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 502112615

Рохбари илмӣ: д.и.п., профессор, узви вобастаи АТТ Нугмонов М.

Сведения об автор: Абдуллоев Сунатулло Файзуллоевич, магистрант второго курса математического факультета Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини. Телефон: +992 502112615

Научный руководитель: д.п.н., профессор, член – корреспондент АОТ Нугмонов М.

About the author: Abdulloev Sunatullo Faizulloevich, first – year master of mathematics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Tel.: +992 502112615

Scientific director: D.P.S., professor, corresponding member of the TAE Nugmonov M.

Ҳамедов Рустам Асламович,
магистранти соли дуҷуми факултети физика

ГАРМИГУЗАРОНӢ ВА ЧАСПАКИИ СӢЗИШВОРИИ БЕНЗИН ВОБАСТА БА ТАРКИБ ВА ҲАРОРАТ

Гармигузаронӣ гуфта-протсессии накли гармо ё энергияи дохилиро ҳангоми бевосита бо ҳамроҳии ҷисмҳои (ё қисмҳои як ҷисм) ҳарораташон гуногун меноманд.

Тадқиқотҳо нишон доданд, ки гармидиҳӣ протсессии мураккаб мебошад. Мубодилаи гармо дар байни ҷисмҳо бо се роҳ ба вуҷуд меояд. Гармигузаронӣ, конвексия ва нурбарорӣ.

Коэффисиенти гармигузаронӣ λ ҳосияти физикии моддаро тавсиф намуда, қобилияти гурмигузаронии моддаро баҳо медиҳад. Барои моддаҳои гуногун коэффисиенти гармигузаронӣ қиматҳои гуногун дорад ва дар мавриди умумӣ аз сохт, зичӣ, намнокӣ, фишор ва ҳарорат вобаста мебошад.

Сӯзишворӣ гуфта, моддаи сӯзандаро меноманд, ки ба сифати манбаи ҳосилшавии гармӣ дар дастгоҳҳои энергетикӣ, саноатӣ ва гармидиҳӣ истифода мебаранд.

Айни замон ва аз рӯи пешгӯӣҳо то соли 2030 сӯзишвории узвӣ дар саноат манбаи асосии энергия (гармӣ) мебошад. Дар сӯзишвории узвӣ гармӣ дар натиҷаи таомули химиявӣ оксидшавии ҷузъҳои сӯзандаи он бо иштироки оксиген, дар сӯзишвории ҳаставӣ бошад, дар натиҷаи ҷудошавии ҳастаҳои элементҳои вазнин (уран, плутонӣ ва ғ.) ҷудо мешавад.

Ҷадвали 1. Таснифи сӯзишвории органикӣ дар ҳолати агрегатӣ ба 2 гурӯҳ ҷудо мешаванд.

Сӯзишворӣ	Ҳолати агрегатӣ		
	сахт	моеъ	газӣ
Табиӣ	Ҳезум, торф, ангиштсанг, антрацит, вараксанги сӯзанда	нафт	Гази табиӣ
Сунъӣ	Ангишти ҷӯб, ангишти пухта, ангишти нимпухта, хиштакҳои ангиштӣ ва торфӣ	Мазут, керосин, бензин, рағани солярӣ, газойл, сӯзишвории тафдон	Газҳои нафт, ангишти пухта, генераторӣ, доменӣ, газҳои зеризаминӣ

Сӯзишвории моеъ ва сахт аз аносири сӯзанда (карбон-С, Гидроген –Н, сулфури тезфарор-SI=S_{yz}+S_к) ва дарнагиранда (нитроген –N ва оксиген –O) ва сарборӣ (ҳокистар-А, налит –W) иборат аст.

Таркиби элементарии сӯзишвории моеъ ва сахт бо ғоиз ба вазни 1 кг сӯзишворӣ дода мешавад. Ҳангоми ин массаи корӣ, хушк, сӯзанда ва узвии сӯзишвориро ҷудо мекунад. Массаи корӣ –ин масса ва таркиби сӯзишворӣ, ки ба истеъмолкунанда ворид мешаванд ва барои сӯзиш пешбинӣ шудааст.

Сӯзишвории асосии моторӣ бензинҳо ва сӯзишвории дизелӣ мебошанд, ки дар натиҷаи коркарди нафт ҳосил мешаванд. Бензинҳои автомобилӣ омехтаҳои карбогидратҳоанд, ки дар фосилаи ҳароратҳои 35 то 205°C меҷӯшанд ва чунин навъҳо ро истеҳсол мекунад; мувофиқи ГОСТ2084-77 А-76, АИ-93 (А-92), АИ-95, инчунин безтил АИ-91, бензинҳои содиротӣ (экспертӣ) А-80, А-92, А-96, бо ҳосиятҳои экологии беҳтаршуда-НОРСИ АИ-80, НОРСИ АИ-92, НОРСИ АИ-95. Рақамҳо нави бензин адади октанро нишон медиҳанд, ки тобоварии таркиби бензинро тавсиф мекунад. [11]

Коэффисиенти гармигузаронии сӯзишвории бензин дар ҳудуди (0,08-0,7) Вт/м·к) меҳобад. Бо афзоиши ҳарорат коэффисиенти гармигузаронии сӯзишвории бензин кам ва бо афзоиши фишор андаке зиёд мешавад.

Коэффисиенти гармогузаронии моеъҳо аз формулаи зерин ҳисоб карда мешавад.

$$\lambda = \rho C_v u_s L, \quad (1)$$

Дар ин ҷо u_s -суръати садо дар моеъҳо, L -масофаи байни молекулаҳо, C_v -гармиғунҷоиши хос ҳангоми доимӣ будани ҳаҷм, ρ - зичӣ аст.

Формулаи (1) барои сӯзишвории моеъҳои якатама хеле хуб иҷро мешавад.

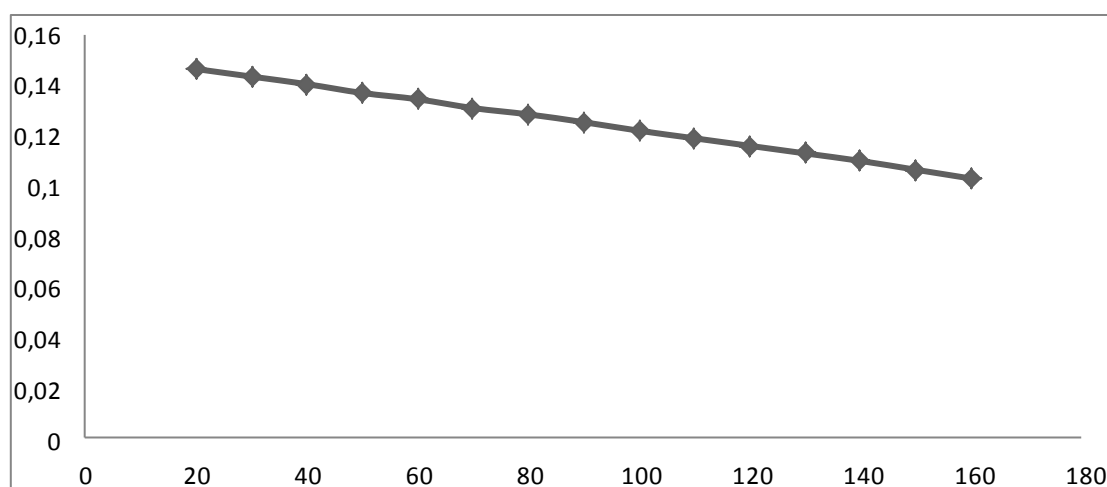
Гармигузаронии аксарияти моеъҳои органикии содда нисбат ба гармигузаронии газҳо дар фишори паст ва ҳарорати яхела 10-100 маротиба зиёд аст.

Механизми дохилии ҳодисаи гармигузаронӣ дар асоси назарияи молекулӣ-кинетикӣ модда маънидод карда мешавад: кӯчиши энергия ба туфайли ҳаракати ҳароратӣ ва таъсири мутақобилии энергетикӣ микроҳиссачаҳо, ки аз онҳо ҷисмҳо ташкил ёфтаанд, ба амал меояд.

Протсессҳои гармигузаронӣ бевосита ба тақсими ҳарорат дар дохили ҷисм алоқаманд аст. Бинобар ин барои омӯختани гармигузаронӣ фаҳмишҳои майдони ҳароратӣ ва градиенти ҳарорат зарур аст.

Ҷадвали 2. Гармигузаронии бензин вобаста аз ҳарорат.

$t, ^\circ\text{C}$	20	30	40	50	60	70	80	90	100	110	120	130	140	150	160
$\lambda, \text{Вт/м}\cdot\text{К}$	0,1465	0,1435	0,1405	0,137	0,1345	0,131	0,1285	0,125	0,122	0,119	0,116	0,113	0,110	0,1065	0,103

Аз графики ҳосил шуда хулоса кардан мумкин аст, ки бо зиёд шудани ҳарорат гармигузаронии бензин ба таври хаттӣ кам мешавад.

Часпакӣ - қувваи мебошад, ки ба он ҳар як м^2 –и масоҳатҳои расиши қабатҳои параллелии ҳаракаткунанда дар мавриди градиенти суръат 1 с^{-1} будан бо ҳам таъсир мекунад ва бо $\text{кг/м}\cdot\text{с}$ ифода карда мешавад.

Часпакии сӯзишвории бензин аз часпакии газҳо хеле калон мебошад ва бо афзоиши ҳарорат тезтар кам шуда меравад. Барои омӯختани ҳаракати сӯзишвории бензин академик Френкел Я.И. кори бисёре кардааст. Ақидаи ӯ онд ба ҳаракати ҳароратии молекулаи моеъҳо, ки якумин бор ба илми физика дохил карда шудааст, аҳамияти калон дорад ва қабули умум гаштааст. Мувофиқи ақидаи Френкел Я.И. ҳар як молекула дар атрофи ҳолати мувозинати худ якҷанд муддат лаппида бо ҷаҳиш масофаи байни андозаи як молекула баробар ҷой иваз мекунад. Вақте, ки дар давоми он молекула аз як мавқеи мувозинатӣ ба дигараш мегузарад, вақти релаксатсия номида мешавад. Бо афзоиши ҳарорат вақти релаксатсия кам шуда, ҳаракати ҳароратии молекулаҳо меафзояд.

Ҳангоми гузаштани молекула аз як мавқеи мувозинатӣ ба дигараш алоқаи он бо дигар молекулаҳо вайрон шуда, энергияи W сарф мешавад.

Энергияи хурдтарине, ки барои як мавқеи мувозинатӣ ба дигараш гузаштани молекула зарур аст, ки энергияи активатсия номида мешавад.

Вақте релаксатсия τ бо энергияи активатсия W чунин алоқамандӣ дорад.

$$\tau \sim \tau_0 e^{\frac{W}{kT}}, \quad (2)$$

Дар ин ҷо τ_0 -даври миёнаи ҳаракати лаппиши молекула дар атрофи мавқеи мувозинатӣ, к-доими Болсман

Т-ҳарорати мутлақ мебошад. Даври миёнаи лаппиши молекула τ_0 тақрибан 10^{-12}с буда, вақти релаксатсия τ барои сӯзишвории бензин часпакии хурд ба 10^{-11}с баробар аст.

Бузургии τ аз табиати моеъҳо, ҳарорати онҳо вобаста буда, барои сӯзишвориҳои моеъҳои гуногун қиматҳои гуногун дорад ва ҳамеша аз τ_0 калон аст. ($\tau > \tau_0$)

Мувофиқи ҳаракати ҳароратии сӯзишвориҳои моеъҳо вобастагии часпакии онҳоро аз ҳарорат чунин ифода кардан мумкин аст:

$$\eta = A_0 e^{\frac{W}{KT}}, \quad (3)$$

Дар ин ҷо зарбшавандаи A аз табиати моеъҳо ва ҳарорат вобаста аст. Ифодаи (3) аз тарафи Френкел Я.И. ҳосил карда шудааст ва мувофиқи он часпакии бензин бо афзоиши ҳарорат кам шуда меравад.

Бузургии $1/n$ чоришавии сӯзишвориҳои моеъҳо номида мешавад. Хангоми пастшавии ҳарорат часпакии баъзе сӯзишвориҳои моеъҳо чунин меафзояд, ки онҳо қобилияти чоришавиро гум карда, ба ҳисмҳои аморфӣ табдил меёбанд.

Барои аксарияти сӯзишвориҳои моеъҳо часпакии онҳо аз ҳаҷми ҳос V вобастагӣ дорад:

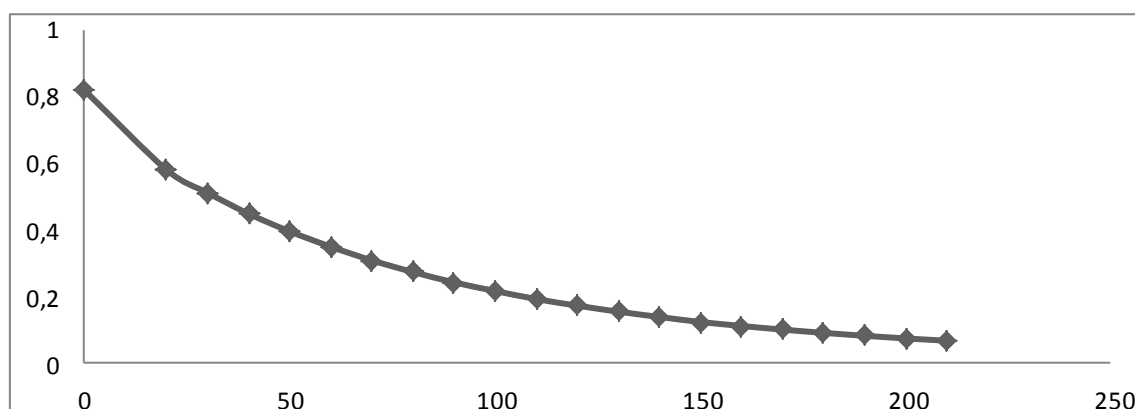
$$\eta = \frac{c}{V - v} \quad (4)$$

Дар ин ҷо v – доимӣ дар муодилаи Ван дер Валс аст.

Доимии C -қувваи таъсири мутақобилаи молекулиро ба эътибор мегирад. Ин ифода муодилаи А.И.Багинский ном дорад. Дар ин баробарӣ вобастагии часпакии сӯзишвориҳои бензин ва ҳарорат ба намуди ношкор ба воситаи ҳаҷми ҳос ифода карда шудааст.

Ҷадвали 3. Коэффициенти часпакии бензин вобаста аз ҳарорат

$t, ^\circ\text{C}$	0	20	30	40	50	60	70	80	90	100	110	120	130	140	150	160	170	180	190	200	2
$\eta \cdot 10^3$	0,1817	0,578	0,509	0,446	0,393	0,347	0,306	0,271	0,240	0,214	0,190	0,179	0,152	0,136	0,121	0,109	0,98	0,083	0,074	0,0716	0,0646

Аз натиҷаи таҷриба ба мо маълум шуд, ки дар графики тасвиршуда бо зиёд шудани ҳарорат часпакии сӯзишвориҳои бензин ба таври хаттӣ кам мешавад.

Адабиёт:

1. Алексеев Г.Н. Общая теплотехника. – Москва: Высшая школа, 1980.
2. Варгафтик Н.Б. Справочник по теплофизическим свойствам газов и жидкостей. – Москва: Наука, 1972.
3. Галин Н.М., Кириллов П.Л. Тепло масса обмен. – М., 1987.
4. Исаченко В.П., Осипова В.А., Сукомел А.С. Теплопередача. – М., 1975.
5. Ларинов Н.Н. Общая теплотехника. – Москва: Стройиздатель, 1965.
6. Лыков А.В. Теория теплопроводности. – М., 1967.
7. Мачидов Ҳ. Техникаи гармӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2011.
8. Мачидов Ҳ., Солихов Т., Сафаров М.М. Асосҳои физикаи гармо. – Душанбе, 1992.
9. Михеев М.А. Вязкость жидкостей в зависимости от температуры. – М., 1885.
10. Телеснин Р.В. Молекулярная физика. – Москва: Высшая школа, 1999.
11. Ҳабибов А.Ҳ. Техникаи гармо. – Душанбе, 2011.

Калидвожаҳо: *коэффициент, гармигузаронӣ, часпакӣ, сӯзишворӣҳои моеъ, бензин ҳарорат ва вобаста ба таркиб.*

Аннотация

ТЕПЛОПРОВОДНОСТЬ И ВЯЗКОСТЬ БЕНЗИНОВОГО ТОПЛИВА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СОСТАВА И ТЕМПЕРАТУРЫ

В статье рассматривается теплопроводность и вязкость бензинового топлива в зависимости от состава и температуры. Теплопроводность называется- процесс теплопередачи или внутренней энергии при непосредственно в сочетании с телами (или частями одного и того же тела) разной температуры. Коэффициент теплопроводности описывает физическое свойство вещества, оценивает способность вещества к теплопроводности. Для разных веществ коэффициент теплопроводности имеет разные значение и вобщем случае состоит из зависит от структуры, плотности, влажности, давление и температуры. Вязкость бензинового топлива намного больше вязкости газов и связана с повышение температуры уменьшается быстрее. Чтобы изучить движение топливо для бензина академик Френкель Я.И. сделал много работы. Его мнение о относится к тепловому движению молекулы жидкости, которое впервые вошло в физики, имеет большое значение и стал общепринятым.

Ключевые слова: *коэффициент, теплопроводность, вязкость, топливо жидкости, бензин, температура и зависимости от состава.*

Annotation

THERMAL CONDUCTIVITY AND VISCOSITY OF GASOLINE FUEL DEPENDING ON COMPOSITION AND TEMPERATURE

The article deals with the thermal conductivity and viscosity of gasoline fuel depending on composition and temperature. Thermal conductivity is the process of thermal conductivity or internal energy when directly combined with bodies (or parts of the same body) of different temperatures. The coefficient of thermal conductivity describes the physical property of a substance, evaluates the ability of a substance to gurmigusion. For different substances, the coefficient of thermal conductivity has different values and generally consists of depends on the structure, density, humidity, pressure and temperature. The viscosity of gasoline fuel is much greater than the viscosity of gases and is associated with a temperature increase desreases faster. To study the movement of gasoline fuel, academician Frankel Ya. I. did a lot of work. His opinion about refers to the thermal motion of a liquid molecule, which first entered the physics is of great importance and has become generally accepted.

Keyword: *coefficient, thermal conductivity, viscosity, fuel liquid, gasoline, temperature and depending on composition.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хамедов Рустам Асламович, магистранти соли дуёми факултети физикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 917017776

Рохбари илмӣ: Муҳаббатов Хушнуд Қурбонович, номзади илмҳои техникӣ, дотсент, мудири кафедраи физикаи эксперименталии факултети физикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 938353135

Сведения об авторе: Хамедов Рустам Асламович, магистрант второго курса факультета физики Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни. Тел.: +992 917017776

Научный руководитель: Муҳаббатов Хушнуд Қурбонович, кандидат технических наук, доцент, заведующий кафедрой экспериментальной факультета физики Таджикского педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел.: +992 938353135

About the author: Hamedov Rustam Aslamovich, the master student of the first- year, faculty of Physics, of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Tel.: +992 917017776

Supervisor: Mukhabbatov Khushnud Qurbonovich, Candidate of mechnical sciences, Associate Professor of the Department of Experimental Physics and modern faculty of Physics, of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Tel.: +992 938353135

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

*Абдукаримов Баҳриддин Баҳронович,
магистранти соли дуюми факултети биология*

САБАБҲОИ БЕЗУРЁТИИ ЗАНОНА

Мақсади асосии ин мақола аз руи таҳлиلى адабиётҳои мавҷуда муайян намудани сабабҳои асосии безурётии мардона мебошад.

Моҳияти тиббии проблемаи безурётии занона аз он ҷиҳат муҳим аст, ки як қатор масъалаҳои ба он алоқаманд ба монанди ташҳиси саривактӣ ва баланд бардоштани самараи табобат ва пешгирии он мебошад.

Ба таври назаррас бадшавии солимии репродуктивӣ ва вазъияти демографӣ дар кишвар имкон медиҳад, ки мушкилоти афзоишро яке аз самтҳои афзалиятнокии клиникӣ ва иҷтимоӣ эътироф намоем [1, 38]. Издивоҷи безурӣ вазъият беназир аст, зеро он ду шахсро дар бар мегирад [2, 380]. Беҳамтоии вазъ бо он пурзӯр шудааст, ки безурӣ як падидаи иҷтимоӣ ва раванӣ мебошад. Дар як қатор кишварҳои, ки басомади безурӣ баланд аст ба нишондиҳандаҳои демографӣ таъсир мерасонанд, мушкилот ба аҳамияти иқтисодӣ замима карда мешавад [3, 42].

Тибқи иттилои Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ (1995), басомади оилаҳои безурӣ баланд аст ва 25-30% тамоми ҳамсарони кишварҳои ташкил медиҳад.

Дар доираи барномаи махсуси Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ кӣ (1987), барои муайян кардани безурётии занона онро ба 22 омилҳо ҷудо намуд: Вайроншавии фаъолияти ҷинсӣ, зиёдшавии тарашшӯҳи пролактин, осеби органикии минтақаи гипотамогипофизарӣ, вайроншавии ҳайзбини, бо баландшавии сатҳи гормони фоликулла фаъолкунанда, вайроншавии ҳайзбини бо сатҳи муътадили эстрадиол, вайроншавии ҳайзбини бо пастшавии сатҳи эстрадиол, камшавии ҳайзбини, ҳайзбинии, номуътадили сикли ҳайзбини, вайроншавии тухмпазӣ, вайроншавии тухмпазӣ бо сикли муътадили ҳайзбини, нуксони модарзодии инкишофи ҷинсӣ, ногузарони дутарафаи найи бачадон, ҷараёнҳои ҷаспӣ дар коси хурд, илтиҳоби бачадон, бемориҳои пайдошудаи бачадон ва гарданаки он, вайроншавии гузарониҳои найи бачадони дар давоми ҳаёт пайдошуда, осеби ҳосилшуда дар тухмдон, сили узвҳои ҷинсӣ, омилҳои номуайян, бемориҳои системавӣ ва сабабҳои номуайян [4, 49; 5, 10].

Дар асоси маълумотҳои мавҷудбуда, чунин намудҳои калидии безурётии занонро аз ҳамдигар ҷудо мекунанд: 1-безурётии найи, ки дар асоси бемориҳои найи бачадон ба амал меояд. 2-безурётии эндокринӣ, ки ба вайроншавии фаъолияти системаи гадудҳои тарашшӯҳи дарунӣ алоқаманд аст. 3-безурётӣ, ки дар асоси вайроншавии сохтори анатоми дар минтақаи маҳбал ва бачадон ба амал омадааст. 4-безурётии иммунологӣ, ки дар натиҷаи ба ангезиш овардани организми зан ба амал омадааст.

Пешниҳод гардидааст, ки гурӯҳи беморонро ҷудо намоем, ки дар онҳо сабаби асосии безурӣ муайян нагардидааст. Аз рӯи таснифоти Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ ин гуна безурётро ҳамчун безурётии табииаш номаълум меноманд. Дар сохтори безурётии занона ин шакл аз 8 то 10%-ро дар бар мегирад. Дар алоқа бо ин шакли эҳсосии безурӣ аҷоиб аст, ки он аз як тараф нақши занро дар алоқамандии бо модаршавӣ меҳисобад. Аксарияти муаллифон қайд мекунанд, ки дар шахсони безурӣ эҳсосоти ноустувор доранд ва дар онҳо вайроншавии руҳи ҷой дорад [6, 340-350; 8, 208].

Кулаков В.И. ва дигарон. (2001) ҳамаи сабабҳои безурётро ба наздиктарин ё ин ки мураккаб, ки имконияти фарорасии ҳомиладориро бартараф мекунанд ё ин ки ба ҳомиладори монеа мегарданд ва дур, ки дар натиҷаи вайроншавии системаи танзимкунандаи фаъолияти ҷинсӣ ба амал меояд [16, 35].

Дар байни сабабҳои дурдаст вайроншавии инкишофи ҷинсиро баъзе муаллифон ба ирсӣ, ки дар натиҷаи тағйирёбии хромосома, инчунин ғайри ирсӣ, ки дар зери таъсири дигар омилҳо ба амал меоянд ҷудо менамоянд.

Омӯзиши мушкилоти узвҳои ҷинсӣ дар занон, ки дорони нуксони модарзодии узвҳои ҷинсӣ иқоният медиҳанд номувофиқро байни таълимоти инкишофи ҷинсӣ ва намудҳои гуногуни нуксонҳои модарзодии бачадон муайян карда шаванд [10, 210].

Муаллифон нишон медиҳанд, ки маҳбал аз найчаҳои мзонефротикӣ ҳосил мегардад, бачадон бошад ҳангоми ба ҳам якшавии пайванҳои тухмдон ҳосил мегардад. Вайроншавии узвҳои ҷинсӣ дар ин гурӯҳи беморон бо сабабҳои анатомии номукамалӣ бемориҳои бачадон ва маҳбал инчунин вайроншавии функционалии онҳоро ҳамроҳ кунанда ба амал омаданд [12, 20].

Дар солҳои охир, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон афзоиши бемории соматикӣ ва гинекологии духтарони наврасро қайд кард, ки бидуни пайгирӣ намегузаранд ва минбаъд низ ба амали гаштани фаъолияти узвҳои ҷинсӣ таъсир мерасонанд [11, 25]. Тафсири комплекси клиникӣ ва ситохимиявӣ дар давраи балоғати ҷинсӣ имконият медиҳад, ки аломатҳои назаррасро муайян кунед ва пешгӯии дурнамои инфиродӣ оид ба пешгуи безурӣ пешниҳод намоем.

Баъзе муаллифон проблемаи безурётии қалбакӣ ё ин ки бефарзандии ихтиёро ҷудо мекунанд, ки он зич бо танзими афзоиш ва пешгирии ҳомиладори алоқаманд аст. Мувофиқи маълумоти Юнди И.Ф.,

[1990] ин шубҳа надорад, ки бефарзандии ихтиёри, ки дар натиҷаи ба таври сунъӣ қатъ гардонидани ҳомиладори, ки бо сабабҳои инкишои илтиҳоб, чараёнҳои часпиш ба амал омадан сабаби безурётии минбаъда мегардад. Ҳамин тариқ, аксар вақт аз омилҳои назорати таваллуд, искоти ҳамл метавонад ба сабаби паст шудани ҳомиладорӣ таъдил ёбад [13, 14].

Ташхиси дуруст ва саривақтии сироятҳои бо роҳи алоқаи ҷинсӣ гузаранда дар системаи умумии пешгирии безурёти муҳим аст, зеро сироятҳои ва чараёнҳои илтиҳобӣ аутоиммунӣ ба вайроншавии сохтор ва фаъолияти тухмдон мусоидат мекунад. Сироятҳо, инчунин искоти ҳамл, метавонанд ба шакли маъмултарини безурёти оварда расонад – наӣи бачадон оварда расонад, ки то 50% ҳамаи тамоми беморони безурётиро ташкил медиҳанд, ташкил медиҳад. Илова бар ин, микроорганизмҳо, ки дар узвҳои ҷинсӣ пешоброҳаи зан мавҷудан, ки дорои ҳасосияти баланди имуниан қобилияти ба сперматозоидҳо монеа ҳосил карданро доран ва ҳаракати онҳоро вайрон карда ба ҳосилшавии подтанҳои зидди сперматозоидҳо мерасонанд [14, 33].

Тибқи Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ кӣ (1985), зиёда аз 20% беморони дучори безурёти дорои тағироти пуршиддати анатомии наӣи бачадон мебошад. Дар солҳои охир, сирояти хламидиа омилӣ пешбари этиологияи безурётии сабабаш наӣи бачадон ҳисобида мешавад [15, 18]. Сироятҳои наӣи бачадон, ки бо сабаби гонококҳо ба амал меояд дар 15-20%, микоплазма дар 10-15%-и беморони дучори илтиҳоби наӣи бачадон во меҳурад. Дар 10-солаи охир ба таври назаррас ивазшавии микрофлораи узвҳои ҷинсӣ ба амал омада, ҳамчун омилӣ бемориҳои илтиҳобии узвҳои ҷинсӣ муфтхурони дохили ҳучайравӣ нисбати берун аз ҳучайра бартари доранд.

Вайроншавии фаъолияти наӣи бачадон имконият медиҳад, ки тухмҳучайраи бордоршуда дар он боки монад. Охири далели он аст, ки табобати бемориҳои наӣи бачадон ба зиёд шудани хатари ҳомиладори берун аз бачадон расонад, зеро дар натиҷаи ин ва он амалиёти ҷарроҳӣ на ҳама вақт имконият пайдо мегардад, ки фаъолияти наӣи бачадон дар ҳаҷми пурра баъди барқароркунии гузарониши анатомӣ барқарор намегардад [12, 20]. Сабаби ногузариҳои наӣи бачадон на танҳо илтиҳоби сабабаш сироят, ки аввалан дар наӣи бачадон пайдо шудааст, балки ҳангоми паҳши наӣи бачадон баъди ҷарроҳӣ дар узаҳои коси хурд ё ковокии шикам, хусусан ҳангоми апендесити дермонда ва бемориҳои тухмдон мегарданд [14, 33].

Муайян карда шуд, ки сабабҳои ногузариҳои наӣи бачадон, ки бо сабаби илтиҳоби ин узв ба амал меояд дар 11-15%-и мушоҳидаҳо во меҳурад. Нишон дода шудааст, ки осеби мавҷудаи наӣи бачадон, ки бо сабабҳои илтиҳоби ин узв ба амал меояд на ҳама вақт ҳангоми гузаронидани муоинаи лапароскопии муайян мегардад, балки танҳо ҳангоми ба таври тақрори гузаронидани ташхиси гистологияи дақиқи наӣи бачадон ҳангоми гузаронидани ин ва он ҷарроҳӣ дар 30%-и ҳолатҳо тағирот дар бачадон муайян мегардад. Аз илтиҳоби бачадон аз 10 то 30%-и занони сини таваллуд азият мекашанд. Хусусан бо сабаби илтиҳоби бачадон дар ҳар як 3-юм ҳолат безурётии занона во меҳурад. Муайян карда шуд, ки омилҳои, ки илтиҳоби бачадонро ба амал меоранд ҳучайраҳои имуни, ситокинҳо, интерферонҳо ва омилӣ сабзиш мебошанд, ки аз ҳисоби макрофагҳо ҳосил мегарданд [11, 25].

Безурётии эндокринӣ метавон ҳамчун безурёти дар заминаи вайрон шавии раванди тухмпозиш, ки дар аввал шаклҳои гуногуни зиёдшавии пролактин ва андрогенҳо ба амал меояд. Басомади ин шакли безурёти аз 4 то 40%-ро ташкил медиҳад. Яке аз сабабҳои вайроншавии фаъолияти ғадудҳои тарашшӯҳи дарунӣ дар занони ҷавон кистаҳои зиёди тухмдон ба ҳисоб меравад. Дар ин ҳолат аломати асосӣ ва доимии вайроншавии тухмпозиш сермӯи ва фарбеҳӣ мебошад.

Дар дахсолаҳои охир афзоиши шумораи занҳое, ки меҳоханд, кӯдаки аввалро пас аз 30-35 сол дошта бошанд, онро аз нигоҳи омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ шарҳ медиҳанд [6, 340-350]. Ин тамоюл на танҳо дар ҳудуди Тоҷикистон балки ҳамин гуна маълумотҳо муаллифони хориҷӣ, ки оиди масъалаҳои безурёти қор мекунад ба қайд гирифтанд. Тибқи аксари муаллифон, сарҳадҳои давраи афзоиш маҳдудияти тақрористеҳсол нестанд, аммо собит шудааст, ки дар охири ин давра ҳомиладори паст мегардад. Агар дар синни 30-солаги басомади ҳомиладорӣ дар давоми сол дар популятсияи занҳои солим 74% бошад пас аз 35 сол 54% коҳиш меёбад.

Подзолкова Н.М. ва аммуалифон (2003) ба ҳулосае омаданд, ки дар 10-15 соли пеш аз фарорасии қатъшавии ҳайзбинӣ пуршиддаттар талафоти аппарати фолликулярӣ ба амал омада бо сатҳи баланди гормони фолликулла фаъолкунанда мувофиқ буда ва пастшавии концентратсияи ингибин ба амал меояд. Ин тағирот бадтар шуданро дар сифати фолликолҳо нишон медиҳанд, ки боиси кам шудани ҳомиладори мегардад.

Аҳамияти тиббии проблемаи безурётии занонро тавассути ташхиси саривақтӣ ва муносиб, баланд бардоштани самаранокии табобат ва пешгирии он муайян карда мешавад. Аҳамияти ҳалли проблемаи безурёти аз ҷониби Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ оиди таҳқиқот нисбати танзими фаъолияти ҷинсии одам, ки дар он ташхис ва табобати ин гна патологияҳо диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Адабиёт

1. Фролова О.Г., Николаева Е.И. О совершенствовании акушерско-гинекологической помощи в амбулаторно-поликлинических учреждениях. //Акушерство и гинекология. – 2004, № 3. – С. 37-40.
2. Юнда И.Ф. Бесплодие в супружестве. – Киев: Здоровья, 1990. – 462 с.

3. Анохин Л.В., Коновалов О.Е. Индивидуальное прогнозирование риска первичного и вторичного женского бесплодия //Акушерство и гинекология. – 1992, № 3, 7. – С. 40-43.
4. Бакуридзе Э.М., Дубницкая Л.В., Федорова Т.А. Реабилитация пациенток с бесплодием после реконструктивно - пластических операций на органах малого таза //Журн. акушерства и жен. Болезней. – 2001, №3. – С. 47-51.
5. Боярский К.Ю. Клиническое значение тестов определения овариального резерва в лечении бесплодия: Автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.01 / С.-Петербург. гос. мед. акад. последипл. образования. – СПб., 2000. – 26 с.
6. Вихляева Е.М., Железнов Б.И., Запорожан В.Н. и др. Руководство по эндокринной гинекологии / Под ред. Е.М.Вихляевой. – М., 1998. – 768 с.
7. Волков Н.И., Беспалова Ж.Б., Базанов П.А., Волосенок И.В. Сравнительная эффективность различных методов лечения бесплодия у пациенток с наружным генитальным эндометриозом //Журн. акушерства и жен. Болезней. – 2001, №3. – С. 25-27.
8. Грищенко В.И. Научные основы регулирования рождаемости. – Киев: Здоровья, 1983. – 208 с.
9. Ермошенко Б.Г., Сигарева М.Е., Симанчева Н.В. Прогнозирование патологии менструальной и репродуктивной функции у девочек и девушек //Кубанский научный мед. Вестник. – 2000, С. 5-6.
10. Зорина И.В., Курскова О.А., Крутцова О. В. Современные подходы к диагностике и лечению инфекций, передаваемых половым путем, у женщин с нарушением репродуктивной функции //Материалы II Российского форума «Мать и дитя». – Москва, 2000. – 221 с.
11. Зубкова Н.И., Михальская Е.А., Амирова Н.О., Динер Н.П. Репродуктивное здоровье и репродуктивное поведение девушек-подростков //Врач. – 1998, № 7. – С. 25-26.
12. Кожухов М.А. Влияние экологических и популяционно-демографических факторов на репродуктивное здоровье женщин: Автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.33 / Курский гос. мед. ун-т. – М., 2002. – 26 с.
13. Корнеева И.Е. Эффективность лечения бесплодия в амбулаторных условиях //Акушерство и гинекология. – 2002, № 1. – С. 13-17.
14. Краснопольская К.В., Штыров С.В., Бугеренко А.Е., Чеченова Ф.К. Хирургическое лечение трубного бесплодия: (Обзор литературы) //Пробл. Репродукции. – 2000, №4. – С. 31-35.
15. Кузнецова М.Н., Гуменюк Е.Г., Кузин В.Ф. //Нарушения репродуктивной системы в периоде детства и полового созревания. – М., 1986. – С. 14-21.
16. Кулаков В.И., Маргиани Ф.А., Назаренко Т.А., Дубницкая Л.В. Структура женского бесплодия и прогноз восстановления репродуктивной функции при использовании современных эндоскопических методов //Акушерство и гинекология. – 2001, №3. – С. 33-36.

Калидвожаҳо: *безурёти, эндокринӣ, бачадон, найи бачадон, тухмдон, тухмпизиш, ҳайзбинӣ.*

Аннотация

ПРИЧИНЫ ЖЕНСКОГО БЕСПЛОДИЯ

Так, анализ доступной научной литературы показывает, что женское бесплодие в большинстве развитых стран охватывает от 25 до 30% новых семей. По данным Всемирной организации здравоохранения, существует 20 основных причин женского бесплодия. В большинстве случаев бесплодие может возникать из-за наследственных причин поражения анатомического строения половых органов. Эндокринное бесплодие обусловлено дисфункцией желез внутренней секреции. У 8-10% женщин с бесплодием основные причины не выявлены.

Ключевые слова: *бесплодие, эндокринная система, матка, маточная труба, яичник, овуляция, менструация.*

Annotation

CAUSES OF WOMEN'S INFERTILITY

Thus, an analysis of the available scientific literature shows that female infertility in most developed countries covers 25 to 30% of new families. According to the World Health Organization, there are 20 major causes of female infertility. In most cases, infertility can occur due to hereditary causes of damage to the anatomical structure of the genitalia. Endocrine infertility is caused by dysfunction of the endocrine glands. In 8-10% of infertile women the underlying causes have not been identified.

Keywords: *infertility, endocrine, uterus, fallopian tube, ovary, ovulation, menstruation.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдукаримов Бахриддин Бахронович, магистранти соли дуҷуми факултети биология, ихтисоси биологияи ДДОТ ба номи С.Айнӣ.

Рохбари илмӣ: Шамсудинов Ш. Н.

Сведения об авторе: Абдукаримов Бахриддин Бахронович, второго курса магистратуры биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айнӣ.

Научный руководитель: Шамсудинов Ш. Н.

About the author: Abdukarimov Bakhriddin Bahronovich, is a second-year student of the Master's program in the Faculty of Biology of the Tajik State Pedagogical University. S. Aini.

Scientific adviser: Shamsudinov Sh. N.

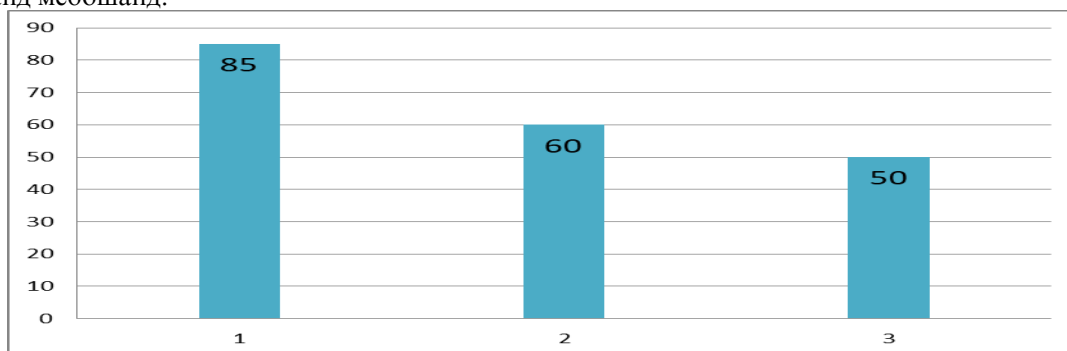
АЛОМАТҲОИ АСОСИИ БЕМОРИИ ЭРИТЕРМИЯ

Эритермияро ба ибораи дигар полисitemияи ҳақиқӣ низ меноманд. Эритермия бемории музминии пролиферативии омосӣ буда, ҳангоми он ҳуҷайраҳои бунёдӣ ба осеб дучор мегарданд. Беморию мутасияи соматикӣ дар гени янускиназа ресептори ситокинҳо ҳамроҳӣ намуда, дар шакли тақсимшавии шохии миелоидии хунҳосилшавӣ зоҳир гардида, имконияти инкишофи экстрамедулярии хунҳосилшавӣ, бо оризаҳои тромбҳосилшавӣ ва гузариш ба миелофибрози бади эритермия ба садамаи бластӣ ба анҷом мерасад. Аввалин бор полисitemияи ҳақиқиро ҳамчун бемории мустақил Луис Хенри Вакез дар соли 1892 ба қайд гирифт, ки дар он давра ин олим ба омӯзиши бемориҳои дил машғул буда, шакли кабудчатоб ва эритроситозҳои доимиро ба қайд гирифт. Дар соли 1903 олим Вилдям Ослер ақидаеро пешниҳод намуд, ки сабаби беморӣ дар гурӯҳи ба қайд гирифташудааш, фаолнокии баланди кори мағзи сурхи устухон мебошад [1, 2, 3].

Вилиям Д. гурӯҳи бемориҳои пролиферативеро ҷудо намуд, ки сабабҳои пайдоишашон аз он ҷумла, эритермия таснифи он ҳангоми гузариши классикӣ он интиҳояш миелофиброз мебошад. Дар соли 1967 гурӯҳи олимонро ташкил намуданд, ки мақсади асосии онҳо омӯзиши бемории эритермия буда, маркази байналхалқии коркарди методӣ ва критерияҳои ташхисӣ ва ба як система даровардани натиҷаҳои табobati ин беморӣ мебошад. Натиҷаҳои ҷамъоварӣ гардида, ба дақиқгардии критерияҳои ташхиси эритермия гардид, ки онро коршиносони Созмони Байналхалқии Тандурустӣ дар солҳои 2000 ва 2008 гардид. Дар соли 2005 кашфи мутасия дар патогенези бемориҳои миелолипролиферативӣ натиҷаи назаррас оид ба механизми инкишофи ин беморӣ ва ҳосил намудани маводи доругӣ гардид, ки самаранокӣ ва беҳатарии ҳудро дар таҳқиқотҳои клиникӣ нишон дод [4, 5, 6].

Мақсади асосии ин таҳқиқот муайян намудани аломатҳои клиникӣ бемории эритермия ба ҳисоб меравад.

Мавод ва усулҳои таҳлил. Барои гузаронидани ин таҳқиқот 20 нафар беморони ба озмоишгоҳи клиникӣ муассисаи давлатии пажӯишгоҳи гастроэнтерология муроҷиаткунанда қарор доштанд. Ташхиси бемории эритермия дар асоси аломатҳои клиникӣ, нишондодҳои лабораторӣ ва санҷишҳои инструменталӣ гузашта шуд. Як қисми беморон дар зиннаи аввали инкишофи беморӣ ягон шикасти ҷиддӣ надоштанд. Аломати асосии эритермия, ки бо аломатҳои пурхунӣ ва вайроншавии гардиши хун алоқаманд мебошанд.

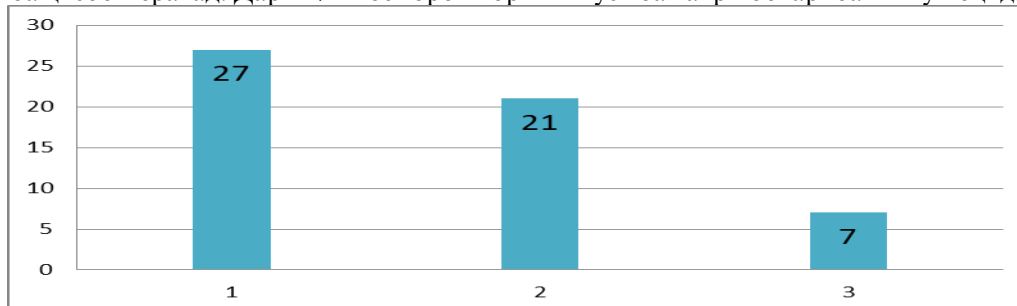
**Расми 1. Аломатҳои клиникӣ бартаридоштаи эритермия.
1-пурпурӣ, 2-дарди сар. 3-баландшавии фишори шараёнӣ.**

Чӣ хеле, ки аз натиҷаҳои дар расми 1 дарҷ гардида бар меояд, аломати муҳимтарини бемории эритермия пурхунӣ ба ҳисоб меравад. Ин аломат дар 85%-и беморон бараъло намудор буд. Дар беморони дучори эритермия варидҳои зерӣ пӯст васеъ гардида ва тағйирот дар ранги пӯст мушоҳида гардид. Аломати ҳоси пӯст ва пардаҳои луобӣ дар натиҷаи рағҳои қабати болоӣ бо хун пур шудан ва суст шудани суръати ҳаракати он ба амал меояд. Дар натиҷаи ин раванд қисми зиёди гемоглобин фурсат меёбад, ки ба шакли барқароршуда бар гардад. Дар пӯсти беморон хусусан дар минтақаи гардан варидҳои берунбаромада нағз намудор буда, васеъ ва пурхун мебошанд. Ҳангоми бемории эритермия пӯст ранги сурхи гулобӣ дошта, хусусан ин аломатҳо дар қисматҳои кушоди бадан-рӯй, гардан, панҷаи даст бараъло намудор мебошанд. Забон ва лабҳо ранги сурхи кабудчатоб дошта чашм ба монанди рехтаи хун мебошад. Ранги коми нарма тағйирёфта буда, коми саҳт бошад ранги муқаррарии ҳудро нигоҳ доштааст. Нӯги ангуштон ранги сурхи баланд дошта, таги нохун бошад кабудчатоб мебошад. Аз рӯи аломатҳои клиникӣ дарди сар дар ҷойи дуюм меистад. Дар 60%-и беморон дарди сар, вайроншавии концентратсияи диққат, ҷарҳ задани сар, сустие, ки дар натиҷаи вайроншавии гардиши хунӣ мӯйрағҳо дар майнаи сар ба амал омада мушоҳида мегардад. Бадшавии гардиши хун дар узвҳо сабаби шикасти беморон аз мондашавӣ, дарди сар, сарҷарҳзанӣ, садо дар гӯшҳо, мондашавӣ, дамкӯтоҳӣ, аз пеши чашм пайдо шудани сиёҳӣ, вайроншавии биноӣ. Хусусан ин аломатҳо дар фасли тобистон дар ҳавои гарми ҳангоми сарбории ҷисмонӣ талафоти моеъҳо ҳубтар аён мегарданд. Самараи музбиро беморон ҳангоми истеъмоли об, аспирин ва ғайра мушоҳида мекунанд. Аломати дигари клиникӣ бемории эритермияро

баландшавии фишори шараёний ташкил медиҳад. Ин аломат дар 50%-и беморон мушоҳида мегардад. Баландшавии фишори шараёний, реаксияи чубронии рағҳои хунгард ба баландшавии часпакнокии хун мебошад. Хусусан ин аломатҳо ҳангоми бемориҳои дил аз он ҷумла норасоии кори дил ва склерози рағҳои хунгарди ин узв зиёд мегарданд.

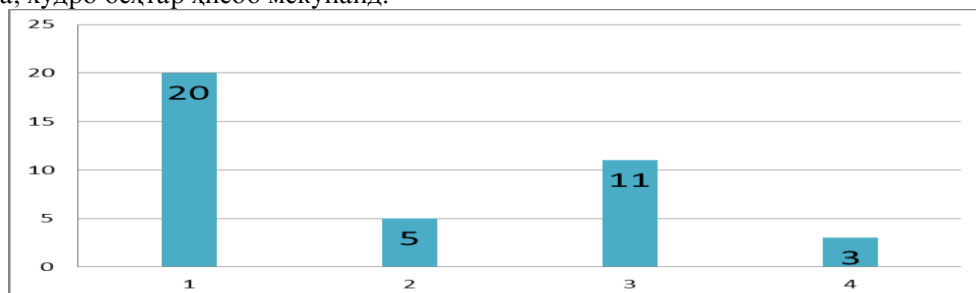
Чи хеле, ки аз натиҷаҳои дар расми 2 дарҷ гардида бар меояд, яке аз аломатҳои муҳими бемории эритермия сустӣ ва бемадорӣ тамоми организм ба ҳисоб меравад. Ин аломат дар 27%-и беморон баръалло мушоҳида гардид. Новобаста аз он, ки дар ин беморон миқдори эритроцитҳо ва консентратсияи гемоглобин аз меъёр зиёд бошад ҳам аз сабаби вайроншавии гардиши хун дар мӯйрағҳои узвҳои асосии бадан сабаби мондашавии бадан мегардад.

Хориши пӯст дар қисми зиёди беморон мушоҳида гардида, яке аз аломатҳои хоси бемории эритермия ба ҳисоб меравад. Дар 21%-и беморон хориши пӯст ба таври боварибахш мушоҳида гардид.

**Расми 2. Аломатҳои клиникаи бартари доштаи эритермия.
1-бемадорӣ. 2-хориши дар пӯст. 3-дард дар пайвандҳо.**

Ба озодгардии гистамин, серотонин ва простогланджинҳо алоқаманд мебошад. Дар як гурӯҳи беморон дарди сӯзишнок дар нӯги ангуштони пой ва даст мушоҳида гардид, ки онро сурхшавии пӯст ва доғҳои қабутчатоб ҳамроҳӣ менамуданд. Шиддатнокии дард ҳамон қадар пурқувват аст, ки беморон тоқати онро надошта ба истеъмоли маводҳои дардро пасткунанда даст мезананд. Пайдоиши дард дар нӯги ангуштон дар натиҷаи вайроншавии гардиши хун дар мӯйрағҳо дар заминаи баландшавии гематокрит ва миқдори тромбоситҳо ба амал омада, дар натиҷа дар мӯйрағҳо микротромбҳо ҳосил мегарданд. Ин ақида бо он асос ёфтааст, ки дар беморон ҳангоми истеъмоли аспирин шиддатнокии дард паст гардида, худро беҳтар ҳисоб мекунад.

**Расми 3. Аломатҳои клиникаи бартари доштаи эритермия.
1-дард дар пайвандҳо. 2-дард дар нӯги ангуштон. 3-тромбозҳо. 4-беаломат.**

Чи хеле, ки аз натиҷаҳои дар расми 3 дарҷ гардида бар меояд, дар 20%-и беморони дучори бемории эритермия шикоятҳои дарди саҳт дар пайвандҳо доранд. Дарди пайвандҳо метавонанд, ки дар заминаи вайроншавии гардиши хун дар мӯйрағҳо, дар заминаи зиёдшавии часпакнокии хун, инчунин метавонанд аломати инкристи дуҷамин бошанд. Баландшавии миқдори чавҳари пешоб ҳангоми бемории эритермия дар натиҷаи вайроншавии миқдори барзиёди ҳучайраҳо инчунин дар натиҷаи баландшавии мубодилаи асосҳои пурины маҳсули вайроншавии КДН ба амал меояд. Баландшавии миқдори чавҳари пешоб дар навбати худ метавонад, ки ҳамчун аломати клиникаи инкристи дард дар пайвандҳо, санги гурда, берун аз пайвандҳо ҳоб намудани чавҳари пешоб мушоҳида мегардад. Аксарияти беморони дучори эритермия шикоятҳои оиди дардҳои шиддатнок дар пойҳояшон доранд, ки ба ақидаи мо сабаби асосии ин дардҳо норасоии рағҳои хунгард дар заминаи баландшавии часпакнокии хун, суст шудани ҳаракати хун, ки ин аломатҳо дар заминаи бемории эритермия ва рағҳои хунгард хуруҷ мекунад.

Яке аз аломатҳои хоси бемории эритермия калоншавии чигар ва испурҷ ба ҳисоб меравад, ки ҳангоми истеъмоли гизо вазнинӣ дар зерӣ қабурғаҳо ҳис карда мешавад. Дар фарқият нисбати бемориҳои чигар ҳангоми бемории эритермия испурҷ нисбатан калонтар мегардад. Дар зиннаи аввали беморӣ калоншавии чигар ва испурҷ бо сабабҳои зиёдтар бо хун таъминшавӣ ба амал меояд. Баъдан ҳангоми инкишофи қитъаҳои хунҳосилшавӣ дар ин 2 узв калоншавии ин узвҳо пуршиддат давом меёбад. Дар баробари калоншавии чигар ва испурҷ дар меъда ва рӯдаи 12-ангушта захм пайдо мегардад. Дар 10-15%-и беморон имконияти пайдо шудани захми рӯдаи 12-ангушта ҷой дорад, захми меъда бошад камтар во меҳӯрад. Пайдоиши захмҳо дар натиҷаи ҳосилшавии тромб дар рағҳои хунгарди хурд ва вайроншавии бо гизо таъминшавии пардаи луобӣ, ки ба пастшавии монеаи луобӣ ва ба зерӣ луобпарда ворид шудани Хеликобактер пилорӣ ба ҳисоб меравад.

Дар давоми солҳои аввали беморӣ ҳатари асосӣ ҳангоми эритермия ҳосилшавии тромб ва тромбозмобилия дар заминаи беморҳои мавҷудбудаи дилу рағҳои хунгард ва атеросклероз вучуд дорад. Ҳосилшавии тромбҳои бармаҳали рағҳои хунгард ва тромбозмобилия сабаби асосии марги беморон ҳангоми эритермия мебошад. Дар беморон майл нисбати ҳосилшавии тромб дар заминаи баландшавии часпакнокии хун, зиёдшавии тромбоситҳо ва тағйирёбии девори рағҳои хунгард ба қайд гирифта мешавад. Ин раванд ба вайроншавии гардиши хун дар варидҳои пойҳо, майнаи сар, рағҳои дил ва испурҷ мерасонад. Зиёдшавии лейкоцитҳо ва тромбоситҳо низ метавонанд ба вайроншавии гардиши хун дар мӯйрағҳо ва инкишофи тромбозҳо гардад. Ҳосилшавии тромбозҳо ҳангоми бемории эритермия ҳамавақт натиҷаи ба ҳам таъсиррасони беморӣ ва омилҳои зиёди ҳатари тромбозҳо мегардад.

Ҳамин тариқ, эритермия бемории камчин буда, ба 100 000 аҳоли то 2 нафар рост меояд. Аломати ҳоси клиникии бемории эритермия дар 85%-и ҳолатҳо пурхунӣ, дар 60%-и беморон дарди сар, дар 50%-и беморон фишорбаландии шараёнӣ, дар 27%-и беморон сустӣ, бемадорӣ, дар 21%-и беморон хориши пуршиддати пӯст, дар 5%-и беморон сӯзиши дарднок дар нӯги ангуштони дасту пой, дар 20%-и беморон дарди пурқувват дар пайвандҳо, дар 11%-и беморон ҳосилшавии тромбозҳо ва дар 3%-и беморон беягон аломати клиникӣ мегузарад. Давомнокии умри миёнаи беморон аз рӯзи муайян намудани беморӣ зиёда аз 23-солро ташкил медиҳад. Ба бемории эритермия хусусан беморони синну солашон аз 58-сола боло бештар дучор мегарданд. Сабаби асосии марг ҳангоми эритермия ҳосилшавии тромб ва хунравӣ ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Абдулкадыров К. М., Шуваев В. А., Мартынкевич И. С. Критерии диагностики и современные методы лечения первичного миелофиброза // Вестник Гематологии. – 2013. Т. 9, № 3. – С. 44-78.
2. Бессмельцев С. С., Замотина Т. Б. Влияние эритроцитафереза на состояние левых отделов сердца у больных истинной полицитемией по данным эхокардиографии // Клиническая медицина. – 1995, №4. – С.80-82.
3. Гусева С. А., Бессмельцев С. С., Абдулкадыров К. М., Гончаров Я. П. Истинная полицитемия. – Киев, СПб: Логос, 2009. – 405 с.
4. Демидова А. В., Коцюбинский Н. Н., Мазуров В. И. Эритремия и вторичные эритроцитозы. – СПб: Изд-во СПбМАПО, 2001. – 228 с.
5. 2006 Update of ASCO Practice Guideline Recommendations for the Use of White Blood Cell Growth
6. Factors: Guideline Summary // Journal of Oncology Practice. – 2006, Vol. 2, N 4. – P.196-201.
7. Amitrano L., Guardascione M. A., Ames P. R.J. et al. Thrombophilia genotypes, natural anticoagulants, and plasma homocysteine in myeloproliferative disorders: Relationship with splanchnic vein thrombosis and arterial disease // American Journal of Hematology. – 2003, Vol. 72, N 2. – P. 75-81.
8. Andrieux J., Demory J. L., Caulier M. T. et al. Karyotypic abnormalities in myelofibrosis following polycythemia vera // Cancer Genetics and Cytogenetics. – Vol. 140, N 2. – P.118-123.
9. Andrieux J. L., Demory J. L. Karyotype and molecular cytogenetic studies in polycythemia vera // Curr Hematol Rep. – 2005, Vol. 4, N 3. – P.224-229.
10. Anger B., Haug U., Seidler R. et al. Polycythemia vera. A clinical study of 141 patients // Blut. – 1989, Vol. 59, N 6. – P.493-500.

Калидвожаҳо: эритермия, тромбоз, бемадорӣ, мӯйрағ, рағҳои хунгард, аломатҳои клиникӣ, фишори шараёнӣ, хориши пӯст.

Аннотация

ОСНОВНЫЕ СИМПТОМЫ ЭРИТЕРМИИ

Таким образом, эритема - это опухоль системы кровообращения, в основе которой лежат изменения в системе, регулирующей выработку эритроцитов в костном мозге. Эритема протекает мягче, чем другие опухоли крови, основными проявлениями которой являются загущение крови, увеличение количества тромбоцитов и лейкоцитов. У пациентов с эритемой общее время свертывания крови сокращается в два раза от нормы, а время нахождения протромбина MNO, ACTV и фибриногена в плазме крови значительно увеличивается, что приводит к образованию тромбов в сосудах.

Ключевые слова: эритермия, тромбоз, анемия, вена, сосуды, клинические симптомы, артериальное давление, кожный зуд.

Annotation

MAIN SYMPTOMS OF ERYTHERMIA DISEASE

Thus, erythema is a tumor of the circulatory system, which is based on changes in the system that regulates the production of red blood cells in the bone marrow. Erythema is milder than other blood tumors, the main manifestations of which are thickening of the blood, an increase in the number of platelets and leukocytes. In patients with erythema, the total blood clotting time is halved from the norm, and the residence time of prothrombin MNO, ACTV and fibrinogen in the blood plasma is significantly increased, which leads to the formation of blood clots in the vessels.

Keywords: erythemia, thrombosis, anemia, vein, blood vessels, clinical symptoms, arterial pressure, skin itching.

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсупова Парвина, магистранти соли дуюми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Шамсуддинов Ш. Н.

Сведения об автора: Юсупова Парвина, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: Шамсуддинов Ш. Н.

About the author: Yusupova Parvina, 2st year master of biological faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini.

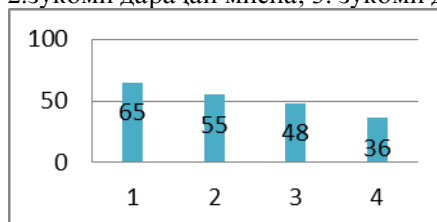
Scientific adviser: Shamsiddinov Sh. N.

ФАЪОЛИЯТИ ФАГОСИТАРИИ НЕЙТРОФИЛҲО ДАР БЕМОРОНИ ДУЧОРИ ЗУКОМ

Фаъолияти фагоситарӣ, яке аз роҳҳои муҳимтарини муҳофизати организм буда дар ҷараёни таҳаввулот аз ҳама пештар дар байни олами ҳайвонот пайдо гардидааст. Аввалин элементҳои фагоситозро дар ҳайвонҳои як ҳуҷайра мушоҳида мекунем. Тавассути ин усул ҳайвонҳои як ҳуҷайра ҳам ғизои худро қабул мекунанд ва ҳам организми худро аз ҳиссаҳои бегона муҳофизат мекунанд. Бо мурури мураккабшавии олами ҳайвонот дар баробари фагоситоз роҳҳои махсуси муҳофизати ба амал омаданд, ки ба онҳо иммунитетҳои ҳуҷайравӣ ва гуморали таалуқ доранд. Новобаста аз ин системаи махсуси муҳофизати дар организмҳои дараҷаи олияшон ташаккули фагоситоз моҳияти физиологӣ худро гумонакарда боз ҳам мураккабтар гардидааст. Дар ҳайвонҳои олиташаккул фаъолияти фагоситоз дар ҳам вобастагӣ бо системаи имунӣ дар якҷоягӣ фаъолият мекунанд.

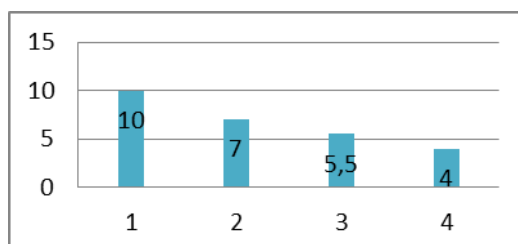
Яке аз проблемҳои ҳозира аз он иборат аст, ки оё фагоситоз дар рӯзҳои аввали тавлуд шудани организмҳо бо пуррагӣ фаъолият мекунад ё ин ки бо мурури болиғ шудан ба фаъолияти пурраи худ шурӯъ мекунад. Дар адабиётҳои илмӣ оиди ин масъала ақидаҳои баҳснок вучуд дорад. Ба ақидаи як гурӯҳ олимони фаъолияти фагоситарии лейкоцитҳои хуни аз рӯзҳои аввали тавлид шудан пурра ба фаъолият шурӯъ мекунад [4, 250-260; 5, 4]. Гурӯҳи дигар олимони бошанд чунин ақидае доранд, ки фаъолнокии фагоситоз бо мурури болиғшавии организм пурра тақаммул меёбад. Ба ғайр аз он дар байни олимони оиди тағйирёбии фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо ақидаҳои баҳснок ҳангоми сирояти гуногуни бактериявӣ ва вирусологӣ вучуд дорад. Бинобарин мо дар пеши худ мақсад гузоштем, ки фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳои сегментядроро дар беморони дучори зуком зерин санҷиши худ қарор диҳем.

Мавод ва усулҳои таҳлил - барои омӯختани фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо 30 нафар одами солим ва 40 нафар беморони дучори зуком, ки ба муассисаи давлатии пажӯҳишгоҳи гастроэнтерология муроҷиат намуда буданд, таҳлил гузаронид. Таҳлили беморон дар асоси таҳлилҳои вирусологӣ, клиникӣ ва инструментали гузаронида шуд. Таҳлили умумии хун тавассути анализатори гематологӣ маркаи микрос-20+ гузаронида шуд. Барои омӯختани фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо ҳиссаҳои синтетикӣ латексро истифода намудем. Ба фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо аз рӯи чунин нишондодҳо баҳо дода шуд: 1. фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо дар 100 ҳуҷайра бо ҳисоби фоиз ҳисоб карда мешавад, 2. миқдори ҳиссаҳои латекс, ки 1 нейтрофил фуру мебарад, 3. миқдори умумии лейкоцитҳо. Беморони дар зерин санҷиш қарор додандаро вобаста ба дараҷаи зуком ба 3 гурӯҳ ҷудо намудем: 1. зукоми дараҷаи сабук, 2. зукоми дараҷаи миёна, 3. зукоми дараҷаи вазнин.

Расми 1. Фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо: 1-одамони солим, 2-беморони зукоми дараҷаи сабук, 3-беморони зукоми дараҷаи миёна, 4- беморони зукоми дараҷаи вазнин.

Чӣ хеле, ки аз натиҷаҳои дар расми якум дарҷ гардида бармеояд, ки фаъолнокии фагоситарии нейтрофилҳо дар таркиби хуни одамони солим ба ҳисоби миёна $65 \pm 5\%$ -ро ташкил медиҳад. Дар таркиби хуни беморони дучори зукоми дараҷаи сабук фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо ба $55 \pm 5\%$, дараҷаи миёна $48 \pm 5\%$, ва дараҷаи вазнин бошад $36 \pm 5\%$ -ро ташкил намуд. Аз натиҷаи ба даст омада маълум гардид, ки фаъолнокии фагоситарии нейтрофилҳо дар таркиби хуни беморони дучори зуком аз 10 то 29% паст гардидааст.

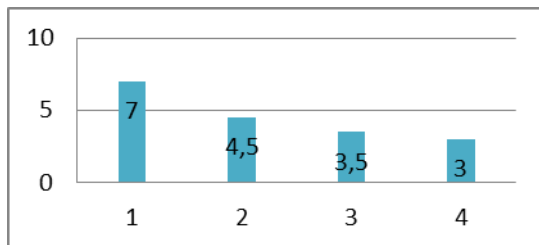

Расми 2. Миқдори ҳиссаҳои фурубурдашудаи латекс ба ҳар як нейтрофил. 1-одамони солим, 2-беморони зукоми дараҷаи сабук, 3- беморони зукоми дараҷаи миёна, 4- беморони зукоми дараҷаи вазнин.

Чӣ хеле, ки ба ҳамагон маълум аст яке аз муҳимтарин нишондодҳои фаъолнокии нейтрофилҳо миқдори бактерияи фурубурдашуда ба ҳисоб меравад. Чӣ хеле, ки аз натиҷаҳои дар расми 2 дарҷ гардида маълум гардид ба ҳисоби миёна ба ҳар як нейтрофил дар таркиби хуни одамони солим 10 ± 2 ҳиссаҳои

латексро ташкил медиҳад. Дар таркиби хуни одамони дучори зуком бошад ба ҳар як нейтрофил вобаста ба дараҷаи бемори, дар гурӯҳи дуҷум 7 ± 2 , гурӯҳи сеҷум $5,5 \pm 1$ ҳиссаҷа, дар гурӯҳи 4-ум 4 ± 1 ҳиссаҷаро ташкил намуд. Дар баробари паст шудани фаъолнокии фагоситарии нейтрофилҳо мо мустақиман пастшавии бовариноки фурубарии ҳиссаҷаҳои латексро дар таркиби хуни беморони дучори зуком мушоҳида намудем. Хусусан ин нишондод дар беморони дараҷаи миёнаи зуком 45%, дар дараҷаи вазнин бошад 2,5 маротиба паст гардидааст.

Яке аз муҳимтарин нишондодҳои таркиби хуни канори миқдори ҳучайраҳои сафеди хун ё лейкоцитҳо ба ҳисоб мераванд. Лейкоцитҳо вобаста ба таъсири омилҳои гуногун ба тағирот дучор мегарданд.

Расми 3. Миқдори умумии лейкоцитҳо дар таркиби хуни канори 1мм³. 1-одамони солим. 2-беморони зукоми дараҷаи сабук. 3- беморони зукоми дараҷаи миёна. 4- беморони зукоми дараҷаи вазнин.

Ҳангоми сирояти бактериявӣ босуръат зиёдшавии миқдори лейкоцитҳо ба амал меояд. Дар расми 3 миқдори умумии лейкоцитҳо дар таркиби хуни канории одамони солим ва беморони дучори зуком дарч гардидааст. Миқдори лейкоцитҳо дар 1мм³ таркиби хуни одамони солим ба ҳисоби миёна $7 \pm 2,0$ ҳазорро ташкил намуд. Дар таркиби хуни беморони дараҷаи сабуки зуком $4,5 \pm 1,0$, дараҷаи миёна $3,5 \pm 1,0$, дараҷаи вазнин $3,0 \pm 1,0$ ҳазорро дар 1мм³ ташкил намуданд. Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки дар таркиби хуни беморони дучори зуком новобаста аз аломатҳои клиники, ҳароратбаланди мо пастшавии миқдори умумии нейтрофилҳо ба таври боварибахш мушоҳида намудем. Хусусан дар беморони дараҷаи миёна пастшавии миқдори лейкоцитҳо 2 маротиба, дараҷаи вазнин бошад 2,3 маротиба мушоҳида гардид. Дар тибби амали барои баҳо додан ба дараҷаи вазнинии бемори формулаи лейкоситарио истифода мебаранд. Ҳангоми дар молишаки хун бартари доштани нейтрофилҳои нобилиг ба монанди миелоситҳо, нейтрофилҳои чавон ва нейтрофилҳои чубҷадро майли молишак ба тарафи чап ҳисобида мешавад. Чи қадар ин ҳучайраҳо дар таркиби хуни канори зиёд бошанд ҳамон қадар дараҷаи бемори вазнинтар мебошад.

Чи ҳеле, ки ба ҳамагон маълум аст нейтрофилҳо дар байни дигар лейкоцитҳои хуни канори аз ҳама ҳучайраҳои сершумортар ба ҳисоб меравад. Пешавлоди аз ҷиҳати морфологи шинохтани беморони нейтрофилҳо дар мағзи сурхи устухон миелобласт ба ҳисоб меравад. Дар зинаи промиелосит аввалин шуда дончаҳои якумин ё ин ки азурофили дар ситоплазмаи ин ҳучайраҳо ҳосил мегардад. Дар зинаи миелосит бошад дончаҳои дуҷумин ё ин ки дончаҳои махсуси нейтрофили дар ситоплазмаи ин ҳучайраҳо ҳосил мегардад. Дар таркиби ин ду гурӯҳи дончаҳо зиёда аз 30 намуд моддаҳои фаъоли биологӣ мавҷуд буда қобиляти муҳофизатии нейтрофилҳо таъмин мекунанд. Аз ин натиҷаҳо бар меояд, ки ҳангоми бемории зуком бениҳоят пастшавии системаи муҳофизатии организм нисбати бактерияҳо мушоҳида мегардад. Барои боз ҳам ба таври боварибахш нишон додани фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо мо ҳамаи он ҳиссаҷаҳои латекс, ки аз ҳисоби умумии нейтрофилҳо фуру бурда мешаванд зери санҷиши худ қарор додем. Ба ақидаи аксарияти олимони камшавии миқдори лейкоцитҳо ҳангоми бемориҳои вируси аз он иборат мебошад, ки ин ангеһандаҳои бемори бевосита ба мағзи сурхи устухон таъсир расонида ҳосилшавии лейкоцитҳо паҳш мекунанд [8, 260-262]. гурӯҳи дуҷуми олимони бошанд камшавии миқдори лейкоцитҳо аз он ҷумла нейтрофилҳо аз ҳисоби таъсири бевоситаи вирус асоснок менамоянд [9, 200; 10, 285].

Ҳамин тариқ аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки ҳангоми одамон ба бемори вируси зуком дучор мегарданд дар баробари осеб дидани пардаҳои луобии роҳҳои нафас ба таври боварибахш пастшавии системаи муҳофизатии организм ба амал меояд. Хусусан ҳангоми сирояти вирусӣ дар навбати аввал камшавии миқдори лейкоцитҳо ба амал омада мутаносибан каме зиёдшавии лимфоситҳо ва пастшавии миқдори нейтрофилҳо мушоҳида гардид. Фаъолнокии фагоситарии нейтрофилҳо дар таркиби хуни канории беморони зукоми дараҷаи сабук 55%, миёна 48%, вазнин 46%-ро ташкил намуд. Миқдори ҳиссаҷаҳои латекс ба ҳар як нейтрофил дар одамони солим 10, зукоми дараҷаи сабук 7, миёна 5,5, вазнин 4 ҳиссаҷаи латексро ташкил намуд. Миқдори умумии нейтрофилҳо бошад дар таркиби хуни одамони солим 4200 беморони зукоми дараҷаи сабук 200, миёна 1200, вазнин 870 ҳучайраро ташкил намуд.

Адабиёт:

1. Блиндарь В. Н. Современное представление о роли нейтрофилов в противоопухолевом иммунитете // Клиническая лабораторная диагностика. – 2005. №8. – С.51-54.
2. Долгушин И.И., Савочкина А.Ю. Секреторные функции нейтрофилов //Аллергология и иммунология, 2015. Т. 16, №2. – С.210-212.

3. Егорова, Е. А. Ферментативные изменения в нейтрофилах крови у больных лакунарной ангиной, осложненной паратонзиллярным абсцессом на фоне комплексной терапии. - 2014. №2 (3). – С.4.
4. Куртасова Л.М., Лубнина Т.В. Изменения функционально-метаболической активности нейтрофилов периферической крови у детей с гипертрофией глоточной миндалины // Сибирское медицинское обозрение, 2014. №4. – С.44-47.
5. Маянский А. Н. Очерки о нейтрофиле и макрофаге. – Новосибирск, 1989. – 344 с.
6. Нестерова И. В., Ковалева С. В., Чудилова Г. А., Ломтатидзе Л. В., Евглевский А. А. Двойственная роль нейтрофильных гранулоцитов в реализации противоопухолевой защиты // Иммунология. 2012. №5. – С.281-287.
7. Нестерова И.В., Колесникова Н.В., Чудилова Г.А., Ломтатидзе Л.В., Ковалева С.В., Евглевский А.А. Нейтрофильные гранулоциты: новый взгляд на «старых игроков» на иммунологическом поле // Иммунология, 2015. №4. – С.257-265.
8. Нестерова И.В., Чудилова Г.А., Ломтатидзе Л.В., Ковалева С.В., Колесникова Н.В., Авдеева М.Г., Русинова Т.В. Дифференцированность вариантов субпопуляций трансформированного фенотипа CD16+CD11b+ нейтрофильных гранулоцитов при острой вирусной и острой бактериальной инфекции // Иммунология, 2016. №4. – С.199-204.
9. Нестерова И. В., Ковалева С. В., Чудилова Г. А., Ломтатидзе Л. В., Евглевский А. А. Двойственная роль нейтрофильных гранулоцитов в реализации противоопухолевой защиты // Иммунология. 2012. №5. – С.281-287.
10. Пинегин Б. В. Нейтрофилы: структура и функция // Иммунология. - 2007. №6. – С.374-382.

Калиджожахо: *лейкоцит, бемории зуком, фагоситоз, латекс, мағзи сурхи устухон, хемотаксис, муҳофизат.*

Аннотация

ФАГОСИТАРНАЯ АКТИВНОСТЬ НЕЙТРОФИЛОВ У БОЛЬНЫХ ГРИППОМ

Таким образом, результаты показали, что при контакте людей с вирусом гриппа наряду с поражением слизистых оболочек дыхательных путей происходит значительное снижение иммунной системы организма. Особенно при вирусной инфекции в первую очередь отмечалось снижение количества лейкоцитов, затем незначительное увеличение лимфоцитов и уменьшение количества нейтрофилов. Фагоцитарная активность нейтрофилов периферической крови у больных гриппом легкой степени тяжести составила 55%, среднетяжелой 48%, тяжелой 46%. Количество латексных частиц на нейтрофил у здоровых людей составило 10, при легком гриппе - 7, среднетяжелом - 5,5, тяжелом - 4 латексных частицы. Общее количество нейтрофилов в крови здоровых людей составило 4200, у больных легким гриппом 200, среднетяжелым 1200, тяжелым 870 клеток.

Ключевые слова: *лейкоцит, грипп, фагоцитоз, латекс, красный костный мозг, хемотаксис, защита.*

Annotation

PHAGOSITARY ACTIVITY OF NEUTROPHILS IN PATIENTS WITH INFLUENZA

Thus, the results showed that when people come into contact with the influenza virus, along with damage to the mucous membranes of the respiratory tract, a significant decrease in the body's immune system occurs. Especially with a viral infection, first of all, a decrease in the number of leukocytes was noted, and then a slight increase in lymphocytes and a decrease in the number of neutrophils. Phagocytic activity of peripheral blood neutrophils in patients with mild influenza was 55%, moderate 48%, severe 46%. The number of latex particles per neutrophil in healthy people was 10, with mild influenza - 7, moderate - 5.5, severe - 4 latex particles. The total number of neutrophils in the blood of healthy people was 4200, in patients with mild flu 200, moderate 1200, severe 870 cells.

Keywords: *leukocyte, influenza, phagocytosis, latex, red bone marrow, chemo taxis, protection.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Айдарова Мавзуна Бозоровна, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 901031753. Суроға: кӯчаи Маяковский 75/6, шаҳри Душанбе. Почтаи электронӣ: aydarovamavzuna@gmail.com

Рохбари илмӣ: н.и.б., дотсент Шамсуддинов Ш.Н.

Сведение об авторе: Айдарова Мавзуна Бозоровна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 901031753. Адрес: улица Маяковский 75/6, город Душанбе. Электронная почта: aydarovamavzuna@gmail.com

Научный руководитель: к.б.н., доцент Шамсуддинов Ш.Н.

About the author: Aydarova Mavzuna Bozorovna, second year master student of the Faculty of Biology at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone number: +992 901031753. Address: Mayakovskiy 75/6, Dushanbe city. e-mail address: aydarovamavzuna@gmail.com,

Scientific director: c.b.s., Assistant professor Shamsuddinov Sh.N.

**ҲОСИЛ НАМУДАНИ РЕФЛЕКСҲОИ ДЕРМОНДА ДАР САНГПУШТИ ДАШТӢ
(Agrionemys horsfieldi)**

Маълум аст, хазандаҳо яке аз синфи хеле муҳимтарини ҳайвоноти мӯҳрадорон ба ҳисоб меравад. Аз он сабаб, ки аввалин шуда ба хушкӣ мебароянд. Дуюм пешгузаштагони онҳо шоҳаи калонтарини муҳрадорони ҳозиразамон парандаҳо ва ширхӯрҳо ба вучуд овардаанд.

Ин имконият медиҳад, ки ҳангоми омӯхтани механизми фаъолияти олии асаби хазандагон, коркарди принципҳои ба таври зинагӣ инкишофи онҳо дар фаъолияти интегративии майнаи сар дар чараёни филогенез калиди асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар баробари мушкилоти мавҷуда омӯзиши майнаи сари хазандагон ҳоло ҳам ҳолати омӯхтани худро гум накардааст хусусан майнаи сари сангпуштон, ки бо пайдо шудани майнаи нав яке аз пешгузаштагони ширхӯрҳо ба ҳисоб меравад. Новобаста аз он, ки оиди ҳоби тобистона ва зимистона маълумотҳо зиёданд, аммо то замони ҳозира оиди омӯзиши фаъолияти олии асаби ин ҳайвонот маълумотҳо ниҳоят каманд.

Дар баробари ин маълум аст, ки дар давоми ҳоби торпидаторҳо раванди метобализм ва ҳарорати бадани ҳайвон тез паст мешавад. Ҳолатҳои биобаркӣ маҳдуд мегардад, таркибиятҳои зерикшрӣ бошанд хеле фаъол мешавад.

Аз ин нуктаи назар омӯзиши имкондори нигоҳдории алоқамандии муваққатӣ дар давраи хобравӣ барвақттар ҳаҷми муайяни ахбори зарурии биологӣ, ҳамин раванди хотир дар организмҳои тобистон ва зимистонхобраванда хеле муҳим ва шавқовар аст. Дар баробари гипобиоз дар хазандагон яке аз ҳолатҳои табиӣ физиологӣ ин мутобиқ шудани организм дар шароитҳои қаҳратун ба монанди ҳарорати баланди муҳити атроф ва ҳоби тобистона (эстиватсия) мебошад.

Ба таври васеъ истифодаи хазандаҳо ҳамчун объекти омӯзиши тадқиқотҳои морфобиологӣ аз он дарак медиҳад, ки дар зинаи филогенетикӣ инкишофи хазандаҳо ҷойи хеле назаррасро ишғол менамоянд. Ҳамаи олимони варзидаи замони гузашта омӯзиши майнаи сари хазандагонро ҳамчун калиди омӯзиш эволюсияи майнаи сари ширхӯрон ба ҳисоб мекунад [1, 2].

Майнаи сари хазандагон яке аз ҷойи намоёнро ишғол мекунад ва дар намудҳои гуногуни онҳо ҳархела аст. Мувофиқи нишондоди нейроморфологҳо, аз рӯи баъзе нишонаҳо нақшаи умумии сохти майнаи сари сангпушт дар байни намоёндаҳои ширхӯрон ҷойи махсусро ишғол мекунад. Аз ин рӯ, олим Геррик (Herrick 1930) ҳисоб мекунад, ки аз хазандаҳо сар карда ду типӣ майнаи сар инкишоф меёбад: 1) Стриаталӣ, (таначаи раҳдор), ки барои калтакалосшаклон хос буда, инкишофи майнаи сарро то паррандаҳо дар бар мегирад. 2) Қишрӣ (кортикалӣ) барои сангпушт хос буда, дар оянда майнаи сари ширхӯронро ба вучуд меорад [3].

Дар тадқиқоти мазкур муайянкунии қобилятнокии сангпуштон ба омӯзиши, хотираи дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат асоснок шудааст. Асоси хотираи дарозмуддатро бо муайян намудани изҳои рафтори мураккаби онҳо омӯзиши иҷроиши хусусияти сигналҳои босиравӣ аз рӯи равшандиҳӣ ин шакл ва ранг мебошад.

Асоси хотираи кӯтоҳмуддатро омӯзиши қобилятнокии ҳайвонотро ба пешгӯӣ яъне нигоҳ доштани хотир дар давоми барномаи муайяни дермондани рефлексҳои шартӣ мебошад. Ба сифати сигналҳои 3 ангезандаи паралелӣ, ҷойи ҷойгиршавии онҳо, ки доимо тағйир дода шуд. Дар ҳайвонҳо реаксияи ба дастовардани ғизо истифода карда шуд.

Таҷрибаҳо дар камераи махсус гузаронида шуд, ки вай ба ду қисм ҷудо карда шудааст. Яқум ҷойи нишастии ҳайвонот. Қисми дуюми онро ҷойи қори ҳайвонот ташкил мекунад, ки дар он намудҳои гуногуни фигураҳои геометрӣ насб карда шудаанд. Секунча, чилик, дойра вазиғаи ҳайвонот бошад, фарқ намудани ҳар яки ин нишондодҳо. Давраи аввали ҳосилкунии реаксияи дермонанда ин бо ёрии сар бояд даричаи ҳаракаткунандаро тела диҳад ва ҳӯрокро истеъмол намояд. Ин рефлексии шартӣ ҳӯроқхурӣ дар ҳисоби 70 – 80 маротиба пайдо мешавад. Дар эҷапи дуюм бошад сангпуштон ба ангезандаҳои фарқкунандаи сигналҳои босиравӣ ва дуруст интиҳоби ангезандаи мустаҳакамкунандаи ангезандаҳо мебошад, ки барои онҳо 80 - 90 ҳисоб истифода карда шуд. Таҷрибаҳо нишон доданд, ки дар ин ҳайвон ҳосил намудани реаксияҳои дермонанда хеле мушкил мегузарад. Ҳамаи намуди рефлексҳои ҳосилшуда ва мустаҳакамкунии рефлексҳои шартӣ дар фаъол будани ҳайвонот ҳосил кардан лозим аст. Натиҷаҳои ба дастовардашударо тавассути барномаи махсуси таблитсаи натиҷаҳо тавассути таблитсаи

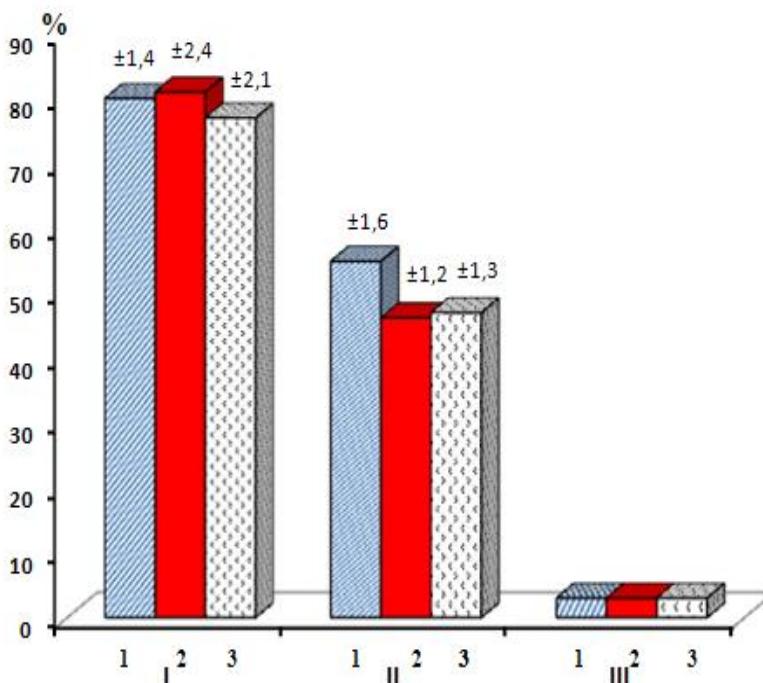
Студент - Фишер муайян карда шуд.

Ҳосил намудани рефлексҳои шартӣ хӯрокхурӣ дар фасли баҳор аз 1 - дақиқа дароз намудани вақти таъсири ангезандаи шартӣ баъди дар ҳайвонҳо пешакӣ ҳосил намудани рефлексҳои шартӣ мавҷуда барои ҳосилшавӣ ва мустаҳкам шудани онҳо, ки дар ҳисобҳои $29,5 \pm 1,3$ ва $176,2 \pm 8,4$. Баъди дар таҷриба 1 - дақиқаи дермонандагӣ дар баробари истифода бурдани монеа ва истифодаи ангезандаҳои равшанӣ дар болои хӯрокдонҳо бо хӯрок дар сангпушт ҳолатӣ ва шартӣ мушоҳида карда шуд. Баъди боздории дермонанда истифода бурда монеа ва истифодаи ангезандаҳои равшанӣ дар болои хӯрокдонҳо бо хӯрок дар сангпушт ҳолати суст гардидани реаксияҳои ғайришартӣ ва шартӣ мушоҳида карда шуд. Баъди боздории дермонанда истифода бурдан дар давоми 2-3 шабонарӯз ҳолатҳои пастшавии фаъолияти ҳаракати талабот ба хӯрок низ паст мешавад. Андозаи рефлексҳои шартӣ то $57,4 \pm 1,2\%$ вақт латентии рефлексҳои шартӣ то $71 \pm 2,8$ сония дароз мешавад, ҳоло он, ки то истифодаи реаксияи дермонанда ба $42 \pm 2,0$ сония баробар буд.

Оиди вайроншавии фаъолияти рефлексҳои шартӣ дар давраи аввали таҷрибаҳо оиди ҳосил намудани реаксияи дермонанда, аз он дарак медиҳад, ки пайдошавии ҷавобҳои ғайриадекватӣ ҳайвонҳои таҳқиқшаванда ба сигналҳои равшани шартӣ. Масалан ҳайвонҳо тез - тез ба он хӯрокдоне мерафтанд, ки хӯрок надошт ва фурузонакаш ҳам даргиронидагӣ набуд. Дар ин ҳолатҳо ҳайвонҳое, ки хӯрок нагирифтанд боз ба ҷойи аввали худ баргаштанд.

Таҷрибаҳо нишон доданд, ки ҳосил намудани реаксияҳои дермонанда барои сангпушт вазифаи мураккаби рефлексҳои шартӣ ба ҳисоб меравад, ки ба вайрон шудани рефлексҳои мавҷудаи пешакӣ ҳосилшуда сабаб мешавад. Баъди 4-5 рӯзи ба таҷриба дохил намудани реаксияи дермонанда ҳайвонҳо дурусттар ҷавоб дода реаксияҳои рефлектории хӯрокхурӣ дуруст ба роҳ, монда шуд. Ба воситаи кор ва қисм и пеши бадан даричаро тела дода аз ҷойи нишастии худ ба хӯрокдон равон шуда реаксияҳои рефлекторо ба амал овардан.

Ҳамин тавр, таҷрибаҳо дар боло нишон доданд, ки реаксияҳои дермондаи рефлексҳои шартӣ дар сангпушт 1-дақиқаи дермонанда дар вақти фаъоли ҳаёт мавҷвор пайдо мешаванд, ва дар давоми гузаронидани таҷрибаҳои ҳаррӯза ва машқ додани онҳо ин нишондод ба амал бароварда мешавад. Андозаи дуруст ҳал кардани ҳангоми интиҳоби хӯрокдони хӯрокдошта дар охири моҳи дуҷуми машқдихӣ 75 - 80% - ро ташкил медиҳад.

Вобастагии фасли динамикаи рефлексҳои шартӣ дермонанда дар сангпуштон.

Дар хати ординат – бузургии ҷавоби дуруст (дар фоиз).

Дар хати абсцисс – ҳолати физиологӣ;

I - Вақти фаъоли ҳаёт;

II - Давраи ба эстиватсия рафтан;

III - Давраи эстиватсия;

Адабиёт:

1. Аристакесянс Е. А., Карманова И. Г., Нуритдинов Э. Н. О явлении функциональной диссоциации у зимоспящих позвоночных II Тез. Докл., 10-й Всесоюзн. - Совещ. По эволюц. Физиологии, посвящ. Памяти Л. А. Орбели.-ЖТ. 1990. - С. 138 - 139.
2. Ивазов Н.И., Электрофизиологическое и условно – рефлекторное исследование таламо - телэнцефальной системы ящериц *Ophisaurus apodus* - Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. Биол. Наук. – Л.: 1982, 19.
3. Карамян А. И., Малюкова И. В. Филогенетические закономерности поведения. Нейробиологические аспекты. – Л.: Аук, 1987. – С.205-209.

Калидвожаҳо: сангуишт, методика, эстиватсия, рефлекс, хоби тобистона, боздори, дермонанда, хӯрокдон, таҷриба, хотираи кутӯҳмуддат, рефлексҳои шартӣ.

Аннотация

**ОБРАЗОВАНИЕ ЗАПОЗДАВШИХ РЕФЛЕКСОВ У СТЕПНОЙ ЧЕРЕПАХИ
(*Agrionemys horsfieldi*)**

В этой работе изучены с помощью методики условных рефлексов представители рептилии отряда черепах (степная черепаха) образовавшие западавшие условные рефлексы в летнее время. Как видно из полученных результатов обычно степная черепаха в летнее время из-за жаркой погоды и нехватки пищи падают в летнюю спячку (эстивация) по этому образовать запоздавшие условные рефлексы очень трудно. Летнее спячка среди степных черепах является одним из приспособительным элементом к неблагоприятным факторам среды.

Ключевые слова: черепаха, методика, эстиватсия, рефлексы, спячка запоздалое, торможение, опыт, кратковременная память, условные рефлексы.

Annotation

**FORMATION OF DELAYED REFLEXES IN TURTLES
(*Agrionemys horsfieldi*)**

The author of the article tries to show with the help of the method of conditioned reflexes, representatives of the reptile of a detachment of turtles (steppe tortoise) formed stray conditioned reflexes in the summer. Having learnt from the obtained results, usually a steppe turtle during hot weather and lack of food falls into flight hibernation (estivation) in summer, so it is very difficult to form belated conditioned reflexes. Summer hibernation among steppe turtles is one of the adaptive elements to an unfavorable environmental factor.

Keywords: turtle, technique, estivates, reflexes, delayed hibernation, inhibition, experience, short-term memory, conditioned reflexes.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гуломов Комрон, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1 – 02 04 01. Тел.: +992 988998382

Рохбари илмӣ: Иронова С. Ш.

Сведения об автора: Гуломов Комрон, магистрант второго курса биологического факультета Таджикского государственного университета им. Садриддина Айни, по специальности биология 1 - 02 04 01. Тел.: +992 988998382

Научный руководитель: Иронова С. Ш.

About the author: Ghulomov Komron, 2st year master of biological faculty of the Tajik State University named after Sadriddin Aini, with a degree in biology 1 - 02 04 01. Phone: +992 988998382

Scientific adviser: Ironova S. Sh.

Бердиева Нилуфар Давлатовна,
магистранти соли дуҷуми факултети биология

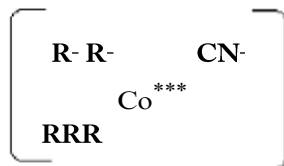
КАМХУНИ АЗ НОРАСОИИ ВИТАМИНИ В12

Норасоии ягон витамин, ё ки набудани он дар хӯрок ҳолати махсуси аломатҳои беморию ба вучуд меорад, ки он авитаминоз номида шудааст. Баъзан ҳолате мушоҳида карда мешавад, ки бо норасоии нисбии ин ё он витамин ба вучуд меояд, дар ин маврид онро ҳиповитаминоз меноманд. Ин хели касалии ҳолати аниқии клиникавӣ надошта, одатан дар намуди зуд мондашавӣ, камқувватии умумӣ, паст шудани қобилияти қорӣ, беҳобӣ, дарди сар зоҳир мегардад.

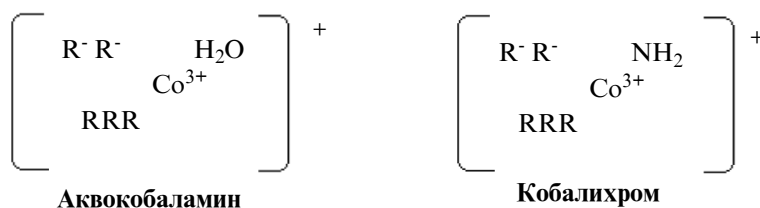
Норасоии витаминӣ (ҳиповитаминоз) ҳангоми вайрон кардани (риоя накардани) таркиби дурусти хӯрок ё ҳангоми норасоии калория дар хӯрок ба вучуд меояд. Миқдори витаминҳо дар хӯрок аз бисёр сабабҳо: аз навъ ва намуди маҳсулот, аз тарз ва мӯҳлати нигоҳдошташавии он, хусусияти технологӣ, қорқарди хӯрок, аз интиҳоби таом ва ғайра вобастагӣ дорад. Таносуби байни сифати хӯрок ва витаминҳои таркиби онро ба ҳисоб гирифтани хеле муҳим аст. Масалан, ҳангоми истеъмоли хӯроки аз карбогидратҳо бой, талабот ба витамини В₁ меафзояд. Ҳангоми норасоии сафеда азхудкунии витамини В₂ паст мешавад ва ғайра.

Меъёри нодурусти хӯрок бо витаминҳо таъмин гардидани организмро вайрон карда, ба ҳиповитаминоз ва ҳатто полиҳиповитаминоз оварда мерасонад. Баъзан ҳиповитаминоз ҳангоми қифоя будани миқдори витаминҳо дар хӯрок низ ба вучуд меояд, агар фаъолияти аъзои ҳозима вайрон шуда бошад. Агар дар хӯрок якчанд витаминҳо набошанд, он гоҳ ҳолати клиникавии гуногуншакл ба вучуд меояд, ки онро поливитаминоз меноманд.

Витамини В₁₂ (сианокобаламин). Витамини В₁₂ гурӯҳи моддаҳои муттаҳид менамояд, ки онҳо пайвастагҳои комплекси кобалти севалента мебошанд. Муҳимтарин намоёндаи гурӯҳи моддаҳо, ки номи витамини В₁₂-ро гирифтааст, сианокобаламин мебошад. Сохти онро ба таври схемавӣ (нақшавӣ) чунин нишон додан мумкин аст:

Намоёндаҳои дигари гурӯҳи витамини В₁₂ аз сианокобаламин бо он фарқ мекунанд, ки онҳо ба ҷои гурӯҳи CN молекулаи об (аквокобаламин) ё молекулаи аммиак (кобалихром) доранд [5].

Кобалихромҳо аҳамияти махсуси физиологӣ доранд. Дар таркиби онҳо ба ҷои аммиак аминокис-лотаҳо, пептидҳо ва сафедаҳои гуногун дохил шуда метавонанд. Ба ғайр аз сианокобаламин ва ҳосилаҳои нишон додашудаи он як қатор аналогҳои витамини В₁₂ низ мавҷуданд ва онҳо бо он фарқ мекунанд, ки ба ҷои 5,6 – диметилбензимидазол дар қисми нуклеотидии витамини В₁₂ ин ё он пуринҳо (аденин, метиладенин, метилгипоксантин ва ғайра) дохил шудаанд. Ин аналогҳо барои одам ва ҳайвонот фаъол набуда, лекин барои ин ё он микроорганизмҳо фаъол мебошанд. Витамини В₁₂ (сианокобаламин) моддаи кристаллии рангаш сиёҳтоби сурх буда, дар ҳарорати 300°C ғудохта мешавад. Ин витамин дар об ва спирт ҳал мешавад, маҳлули он аз таъсири барқароркунандаҳо ранги қаҳвагиро мегирад. Аз ҷиҳати оптикӣ фаъол аст. Кристаллҳои витамини В₁₂ аз сабаби дар молекулаи он мавҷуд будани кобалт ранги сурх дорад.

Норасоии витамини В₁₂ дар организм ба анемия (камхунӣ) оварда мерасонад ва аз ин ҷост, ки он витамини муқобили анемия (камхунӣ) номида шудааст. Ин витамин ҳангоми муолиҷаи шаклҳои гуногуни анемия (камхунӣ), аз ҷумла камхунии баланд (бад) хеле таъсирбахш мебошад. Ҷе тавре маълум аст, камхунии баланд(бад) касалии хеле ҳам вазнин

мебошад. Ба сифати омили хунофаранда витамини В₁₂ тақрибан 1000 маротиба аз кислотаи фолиат дида таъсирбахштар аст. Хосияти барои организм баланд кардани истифодабарии сафедаҳои растанигиро дорад (аз рӯи киматнокии хӯроки онҳоро ба сафедаҳои ҳайвонӣ наздик менамоянд) [1, 6].

Нақши биохимиявии витамини В₁₂ хеле гуногун (ҳаматарафа) аст, аммо нақши асосӣ – аз иштироки он дар мубодилаи гуруҳҳои метили иборат мебошад. Вай дар синтези метионин, тимин ва диссимилятсияи як қатор аминокислотаҳо ва пиримидинҳо иштирок менамояд.

Талабот ба витамини В₁₂ барои одами солим 2-5мг-ро ташкил медиҳад. Чунин талабот, ҳамчун қоида, аз ҳисоби вояи хӯроки шабонарӯзӣ қонё гардонда мешавад. Витамини В₁₂ дар маҳсулоти растанӣ ва ҳамиртуруш мавҷуд нест, манбаи асосии он дар хӯроки одам маҳсулоти ҳайвонӣ, хусусан дар чигар ва гурда мебошад. Ҳайвоноти алафхӯр бо витамини В₁₂ аз ҳисоби микрофлораи узвҳои ҳозима таъмин мегарданд. Аз афти қор, организмҳои ягона, ки ба синтези ин витамин қобилият доранд, баъзе микроорганизмҳо мебошанд.

Хун моеи ҳаётан муҳимест, ки дар худ ҳучайраҳои гуногунро ҷамъ овардааст. Яке аз ин ҳучайраҳо «Алювар» буда, ҳучайраҳои хуни сурх мебошад. Вазифаи Алювар аз он иборат аст, ки оксигенро ба тамоми вучуд тақсим мекунад. Дар сурати кам гардидани миқдори ҳучайраҳои оксигенрасон ва ё заиф шудани қобилияти оксигенрасонии онҳо, ба **анемия**, ё худ **камхунӣ** оварда мерасонад.

Ҳучайраҳои Алювар 100 рӯз умр мебинанд. Аз ин рӯ, вучуди инсонро лозим аст, ки беист ҳучайраҳои нави хунро ҳосил карда, ба ин тартиб ҷои ҳучайраҳои мурдари пур кунад. Яке аз сабабҳои асосии камхунӣ калонсолон кам шудани ҳосили хун дар илики устухонҳо мебошад. Ба нишонаҳои камхунӣ беҳолӣ, зуд монда шудан, зуд-зуд эҳсоси хунукхӯрӣ, ҷарҳзании сар, надоштани иштиҳо, рехтани мӯйи сар, парешонхотирӣ ва монанди инҳо дохил мешаванд.

Камхунӣ дар занҳои ҳомила сабабгори барвақт таваллуд кардан, камвазн таваллуд шудани кӯдак ва фавти кӯдак мегардад. Кӯдаконе, ки камхунанд, дар онҳо нишонаҳои қафо мондан дар афзоиш, зуд-зуд бемор шудан, парешонхотирӣ, қафомонӣ дар омӯзиш ва фаҳмиширо мушоҳида кардан мумкин аст.

Камхунӣ дар калонсолон ба беҳолӣ, мондашавии бардавом, зуд-зуд бемор шудан ва ғаъолияти сусти қорӣ оварда мерасонад. Камхуниро бо як роҳи сода ташхис кардан мумкин аст. Барои маълум кардани ин беморӣ лозим меояд, ки хунро санҷид. Сипас, натиҷаи ташхисро омӯхта омилҳоро, ки боис ба камхунӣ шудаанд, бартаараф бояд кард. Алюварҳо барои аз илики устухон ҳосил кардани витамини В₁₂ заруранд. Чунки агар витамини В₁₂ ба қадри лозима набошад, ба камхунӣ бурда мерасонад [1, 2, 3, 6]. Барои ҷаббидани витамини В₁₂ аз ғизоҳо бояд узвҳои чун меъда, гадуди зерӣ меъда ва рӯдаи бориқ ҳамеша дар ҳолати хуби қорӣ бошанд. Агар яке аз инҳо вазифаашонро иҷро накунанд, ба норасоии витамини В₁₂ оварда мерасонад. Ин норасоӣ дар навбати худ ба мушкilotи ҷиддӣ зехнӣ боис мегардад ва камхунӣ оғоз меёбад. Хобравии дасту пой, фаромӯшхотирӣ, бо суръати баланд қор кардани дил, зард шудани пӯст, варам кардани забон ва мондашавӣ низ аз нишонаҳои бемории камхунӣ ба шумор меравад. Барои таъмини организм бо витамини В₁₂ ғизоҳои зеринро бояд истеъмол кард: чигар, гурда, тухм, шир, панир ва моҳӣ. Зеро, ки дар дохили инҳо витамини В₁₂ бештар мавҷуд аст. Ба қадри қифоя истеъмол накардани ғизоҳои, ки дар таркибашон витамини В₁₂ доранд, истеъмоли нӯшоқиҳои спиртӣ ва истифодаи давомноки баъзе дорувориҳо ба норасоии витамини В₁₂ сабаб мешавад. Вегетериянҳо (онҳое, ки гӯшт истеъмол намекунанд) ба норасоии витамини В₁₂ бештар дучор мешаванд.

Адабиёт:

1. Абдулло С. Доруҳонаи табиат. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 22 с.
2. Азозод Ҷ. Рустаниҳои шифой ва ғизоӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – С.655-657.
3. Бердимухаммедов Г. Рустаниҳои шифобахши Туркманистон. – Душанбе, 2010. – С.1991-1992.
4. Нуралиев Ю. Лекарственные растения. – Душанбе: Маориф, 1988. – С.245-248.
5. Труфанов А.В. Биохимия витаминов и антивитаминов. – М.: Колос, 1972.
6. Ҳайдаров Ҳ. Рустаниҳои шифобахши Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1988. – С.23-21.

Калидвожаҳо: витаминҳо, камхунӣ, норасоӣ, гушт, чигар, қудакон, таваллуд, шир ва гайра.

Аннотация
АНЕМИЯ ИЗ-ЗА ДЕФИЦИТА ВИТАМИНА В12

В этой статье рассматривается изучение «Анемия из-за дефицита витамина В 12». Авторы отмечают что, биохимическая роль витамина В12 очень разнообразна, но главная роль заключается в его участии в обмене метельных групп. Он участвует в синтезе метионина, тиамина и диссимиляции ряда аминокислот и пиримидинов. Сонливость конечностей, забывчивость, учащенное сердцебиение, пожелтение кожи, отек языка и утомляемость также являются симптомами анемии. Чтобы обеспечить организм витамином В12, необходимо употреблять следующие продукты: печень, почки, яйца, молоко, сыр и рыбу. Потому что в них больше витамина В12.

Ключевые слова: *витамины, анемия, дефицит, мясо, печень, дети, роды, молоко и так далее.*

Annotation
ANEMIA DUE TO VITAMIN B12 DEFICIENCY

This article explores the study of Anemia due to Vitamin B 12 Deficiency. The authors note that the biochemical role of vitamin B12 is very diverse, but its main role is its participation in the exchange of blizzard groups. It is involved in the synthesis of methionine, thiamine and the dissimulation of a number of amino acids and pyrimidines. Drowsiness of the limbs, forgetfulness, increased heart rate, yellowing of the skin, swelling of the tongue and fatigue are also symptoms of anemia. To provide the body with vitamin B12, the following foods must be consumed: liver, kidneys, eggs, milk, cheese and fish. Because they have more vitamin B12 in them.

Keywords: *vitamins, anemia, deficiency, meat, liver, children, childbirth, milk and so on.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бердиева Нилуфар Давлатовна, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 000051498

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Шарипов М.М.

Сведения об автора: Бердиева Нилуфар Давлатовна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 000051498

Научный руководитель: к.п.н., доцент Шарипов М.М.

About the author: Berdieva Nilufar Davlatovna, 2st year master of biological faculty of the Tajik State University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 000051498

Scientific adviser: C.P.S., Associate Professor Sharipov M.M.

НАМУДҲОИ ХИФЗШАВАДАИ ОИЛАИ *FABACEAE* ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ

Оилаи лӯбиёӣҳо (*Fabaceae*) оилаи калонтарини флораи Тоҷикистон буда, ба синфи дупаллағҳои шӯъбаи пӯшидатухмон мансуб аст. Дар Тоҷикистон 550 намуди оилаи лӯбиёӣҳо маълум аст, ки аксари онҳо аҳамияти ғизӣ, хӯроки чорво, доруворӣ, хушбӯйкунанда ва ғайраҳо дорад. Бинобар ин омӯзиши намояндагони лӯбиёӣҳои ҷумҳуриамон, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ дорад. Бистсолаи охир намояндагони лӯбиёӣҳои Тоҷикистон аз ҳисоби бемаъмонӣ истифода бурдани ҷароғоҳо, истифода бурдани заминҳо ҳамаҷун макони зист, ки онҳо ҷо намудҳои эндемикӣ мерӯянд рӯз аз рӯз кам шуда истодаанд.

Вобаста аз таъсири омилҳои антропогенӣ камшавии шумораи намудҳои эндемикии Тоҷикистони Шимолӣ якҷанд намояндагони оилаи мазкур ба Китоби Сурхи Тоҷикистон дохил карда шудаанд, то ки онҳо то ҳади имкон ҳифз карда шаванд. Аз ин лиҳоз, мо дар мақолаи мазкур доир ба 5 намуди оилаи лӯбиёӣҳои Тоҷикистони Шимолӣ, ки ба Китоби Сурхи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба Китоби Сурхи вилояти Суғд ворид шудаанд, таҳти омӯзиш қарор дода, доир ба мақоми ҳифз, аломатҳои ботаникӣ, хусусиятҳои биологӣ, шумораи онҳо, мавқеи пахншавӣ, роҳҳои ҳифзи онҳо ва парваришу зиёд намудани онҳо маълумот омода намудем.

Эверсманния суғдӣ – Эверсманния согдийская –
Ewersmannia sogdiana Ovcz.

Мақоми ҳифз (VU). Намуди бениҳоят осебпазир мебошад. Эндемики ҳоси ғарбии Помиру Олой мебошад. Эҳтимол растании реликтӣ бошад.

Тавсифи мухтасар. Нимбуттаи хордор буда, бениҳоят шохронда аст ва баланди қадаш то 80 см мерасад. Навдаҳои яқсолааш гӯё сафед бошад, ҷунки бо мӯякҳои зич пӯшида шудааст. Баргҳо 2-5 см дарозӣ дошта, думчаи он бо пашмакҳо ихота шудааст. Баргҳо аз 3-7 ҷуфт баргчаҳо иборат аст, эллипсшакл ё дарозрӯяи эллипсмонанд, аз қисми поёнии барг нуктаҳои сурх доранд. Думчаи гул то 3 см дарозӣ дорад. Хӯшаи гул то 7 см дарозӣ дорад ва аз якҷанд гул иборат аст. Гулҳо ранги қирмизӣ ё сурхи баланд дорад. Ғурак дарозрӯя буда, луч аст. Мевааш номаълум, яъне ягон нафар то имрӯз ҷамъ накардааст. Моҳи июн гул карда, моҳҳои июл-август мева мебандад (расми 1).

Расми 1. Дараи гулкунӣ *Ewersmannia sogdiana* Ovcz.

Аҳамият ва мақоми илмӣ. Омӯхта нашудааст, вале ҷун намуди ҳоси маҳал аҳамияти илмӣ дорад.

Пахншавӣ. Дар қаторкӯҳи Зарафшон (атрофи деҳаи Риват, дараи Испана) мерӯяд. Эҳтимол дар кӯҳҳои Саритоғи Тоҷикистони Шимолӣ низ вохӯрад.

Мухити рушд. Дар нишебиҳои санглоҳи минтақаи хушкдӯст (шибляк) дар баландҳои 1700–1800 м аз сатҳи баҳр мерӯяд.

Намуди ҳамшабех. Ба намуди *E. subspinosa* (Fedtsch.) B. Fidsch, ки дар Осиёи Марказӣ ва Қазоқистон пахн шудааст, монандӣ дорад. Маҳалҳои наздики сабзиши намуди монанди он дар қаторкӯҳҳои Саритоғи нишебии шимоли қаторкӯҳи Туркистон, ноҳияи Исфара ва Кӯҳитанг (Сусизтоғ) ҷойгиранд.

Шумора. Маълум нест. Е. А. Короткова соли 1948 онро як маротиба аз атрофи деҳаи Ревати дараи Испана ҷамъ намудааст.

Хусусиятҳои биоморфологӣ. Нимбутта, 50-60 (80) см баландӣ дошта, сершохро ҳорнок аст. Баргаш (2-5 см) кӯтоҳдумча, пашмакдор; аз 3-7 ҷуфт баргчаҳо иборат аст. Моҳи июн гул мекунад.

Сабабҳои тағйири шумора ва рушдгоҳ. Маълум нест. Шояд таъсири омилҳои гуногуни хоҷагидорӣ инсон сабабҳои асосӣ бошад.

Афзоиш ва парвариш дар шароити сунӣ. Омӯхта нашудааст.

Аҳамияти хоҷагӣ ва тичоратӣ. Омӯхта нашудааст.

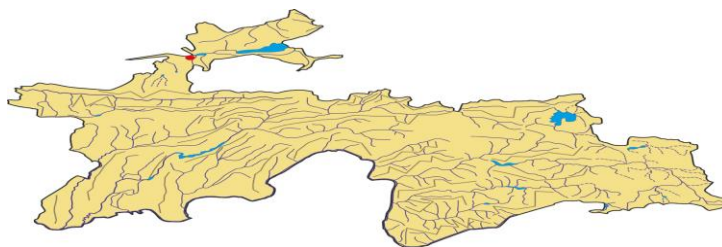
Тадбирҳои ҳифз. Онро ҷустуҷӯ ва муҳити рушдашро пурра муҳофизат ва ҷун гули зебо парвариш қардан зарур аст.

Кампирмунҷоқ– Копеечник полукустарниковый – *Hedysarum hemithamnoides* Korotk.

Мақоми ҳифз (CR). Намуде, ки дар ҳолати хатарноки маҳвшавӣ қарор дорад.

Аҳамият ва мақоми илмӣ. Намуди нодиртарин, ҳоси кӯҳи Муғул аст.

Пахншавӣ. Танҳо дар кӯҳи Муғул мерӯяд (расми 2).

Расми 2. Паҳншавии *Hedysarum hemithamnoides* дар қаторкӯҳи Муғул

Мухити рушд. Дар майдончаҳои ҳамвори назди куллаҳо, дар китъаи чангалзори гармсёр (дар баландии қариб 1900 м аз сатҳи баҳр) месабад.

Намуди ҳамшабех. Ба *H. severzovii* Bunge (Тиёншон) қаробат дорад.

Шумора. Ягона популятсияи ин растанӣ қариб 0,5 га масоҳат дорад, ки адади онҳо аз 200–300 бех зиёд нест.

Хусусиятҳои биоморфологӣ. Нимбуттаи бисёрпоя, то 60 см қад мекашад. Баргаш тоқои паршақл, аз 6–9 ҷуфт баргчаҳои дарозрӯяи борик иборат аст. Гулаш арғувонӣ, мевааш 1–2 тухма мебошад. Моҳи май гул карда, июн мева медиҳад.

Сабабҳои тағйири шумора ва рушдгоҳ. Муайян нашудааст. Эҳтимол, рақобатнопазирӣ, инкишоф наёфтани тухм ва зарар дидани он аз ҳашарот сабаби тағйири шумора ва ареал шуда бошад.

Афзоиш ва парвариш дар шароити сунъӣ. Аз тухм зиёд мешавад. Кишти он дар Боғи ботаникии ш. Хучанд натиҷа надодааст.

Аҳамияти хоҷагӣ ва тичоратӣ. Растании ороишӣ мебошад.

Тадбирҳои ҳифз. Мавзеи рушди онро бояд пурра ҳифз намуд. Хусусиятҳои биологӣ онро омӯхта, парвариш қардан зарур аст.

Кабкғиёҳ – Остролодочник кураминский –
Oxytropis kuramensis Abduss.

Мақоми ҳифз. Намуди осебпазир. VU. Хоси Тоҷикистони Шимоли аст.

Аҳамият ва мақоми илмӣ. Таркиби кимиёвӣ ва ғизоии он омӯхта нашудааст. Намуди нодири камёфт мебошад.

Паҳншавӣ. Ареалаш пароканда ва хоси Осиёи Марказӣ аст. Дар Тоҷикистон онро аз водии рӯди Понғози қаторкӯҳи Курама дарёфт қарданд (расми 4).

Мухити рушд. Дар нишебҳои хушки санглохи минтақаи нимсаваннаи алафаш баланди хӯшадор, ки аз китъаҳои чангалзори гармсёр иборат аст (дар баландҳои 1600–1800 м аз сатҳи баҳр), нумӯ мекунад.

Намуди ҳамшабех. Ба *O. carusii* Franch., ки дар қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор воমেҳӯрад, қаробат дорад.

Шумора. Маълумоти дақиқ нест.

Хусусиятҳои биоморфологӣ. Аз 20 то 35 см қад кашида, бо мӯякчаҳои зич пӯшида шудааст. Дарозии баргаш 10–15 см. Моҳҳои май–июн гул карда, июн – июл самар меорад (расми 3).

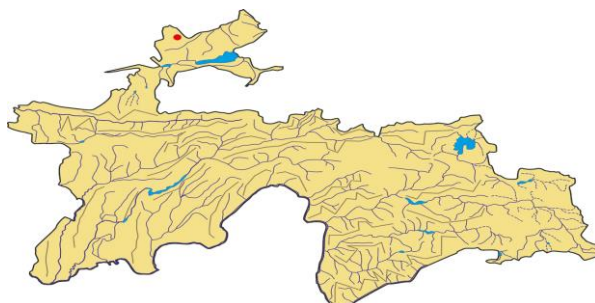
Расми 3. Намуди умумии *Oxytropis kuramensis* Abduss.

Сабабҳои тағйири шумора ва рушдгоҳ. Омилҳои антропогенӣ (ҷарондани чорво ва аз худ қардани доманакӯҳҳо) сабаби камшавӣ мегарданд.

Афзоиш ва парвариш дар шароити сунъӣ. Насанҷидаанд. Дар табиат тавассути тухм афзоиш меёбад.

Аҳамияти хоҷагӣ ва тичоратӣ. Ҳамчун хӯроки чорво истифода мешавад. Аҳамияти тичоратӣ надорад.

Тадбирҳои ҳифз. Муҳофизат қардани муҳити рушд ва ба зерӣ назорат гирифтани он ба таври қатъӣ зарур аст.

Расми 4. Паҳншавии *Oxytropis kuramensis* Abduss. дар қаторкӯҳи Курама

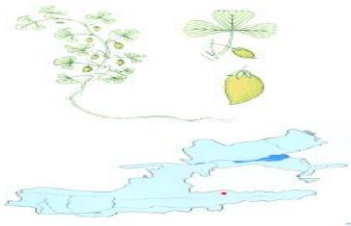
Нахӯди хуросонӣ – Нут хоросанский –

Cicer chorassanicum (Bunge) M. Pop.

Макоми хифз (EN). Намуди хеле нодири Тоҷикистон мебошад. Шояд аз намудҳои маъдани шакли худрӯи растанӣ пайдо шуда бошад.

Тавсифи мухтасар. Ин растани яқсола буда, пояи борик, пояи ба замин хобанда дорад ва поя бо мӯякҳои саҳт пӯшида шудааст. Растани мазкур то 15 см қад мекашад. Баргҳо се ҳиссашуда мебошад, ки аз боло ба поён баръакс секунҷашакл шудааст. Думчаи баргҳо ба поя бо навбат ҷойгир шуда, баргҳо бо пашмчаҳо пӯшида шудаанд. Гулпоя кӯтоҳ буда, ҳамагӣ 15 мм дарозӣ дорад. Гул ба поён ҳам шуда, гулбаргҳои зарди доғҳои бунафшранг дорад. Мевааш тухмшакл буда, бо мӯякҳои саҳт пӯшида шуда, яқто тухм дорад. Ранги тухм сиёҳи буршакл мешавад. Дар моҳи июл гул карда, мева мебандад.

Пахншавӣ. Дар қаторкӯҳҳои Туркистон (кишлоки Пахурд) ва Зарафшон (води Пастиф) вомерӯад. Берун аз вилояти Суғд дар Эрон ва Афғонистон дида мешавад (расми 5).

Расми 5. Намуди умумии нахӯди хуросонӣ ва пахншавии он

Макони маскун будан. Дар нишебҳои сиёҳҳои шағалзамин, дар минтақаҳои шибляк ва арчаҳои термофилӣ мерӯяд. Дар баландии аз 1700 то 2400 м аз сатҳи баҳр вомерӯад.

Шумора. Хеле кам мондааст.

Афзоиш. Тавассути тухм афзоиш менамояд.

Сабабҳои тағйирёбии шумора ва ареал. Чаронидани чорво ва шояд маҳдуд намудани парвариши намуд бошад.

Маданикунонӣ. Ин намуди растанӣ дар Эрони Шарқӣ парвариш карда мешавад.

Чораҳои зарурӣ барои хифзи намуд. Ин намуд ба Китоби Сурхи Тоҷикистони Шӯравӣ дохил карда шудааст. Ҷои сукувати растаниро хифз намудан ва парвариши онро дар боғи ботаникии ҷумҳурӣ ба роҳ мондан зарур аст.

Нахӯди муғулӣ – Нут моголтавский –

Cicer mogoltavicum (M. Pop.) A. Korol.

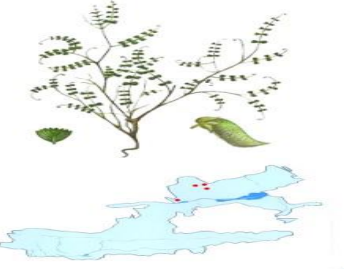
Макоми хифз (EN). Намуди эндемикии Тяньшони Ғарбӣ мебошад.

Тавсифи мухтасар. Растани бисёрсолаи алафӣ мебошад. Пояаш ҳангоми сабзиш печ дар печи хамгашта буда, бо мӯякҳои парокандаи саҳт пӯшида шудааст. Баландии растанӣ то 80 см мерасад. Баргҳо ҷуфти паршакл буда, аз 6-10 ҷуфт баргчаҳо таркиб ёфтааст. Баргҳо аз қисми болоӣ дандоншакл мебошад. Думчаи гул то 4 см дарозӣ дошта, аз 1-2 гул таркиб ёфтааст. Гулҳо бунафши кабудранг мебошад. Меваи растанӣ дарозрӯя буда, дуто тухм дорад. Мева аз болояш пашмакдор буда, то 3,5 см дарозӣ дорад. Моҳҳои апрел–июл гул карда, дар моҳҳои май–июл мева мебандад (расми 6).

Пахншавӣ. Кӯҳи Муғул ва қаторкӯҳи Курама

Мухити рушд. Дар нишебҳои хушки санглох ва шағалдор, чариҳо, хоки оҳаксангдор мерӯяд. Инчунин дар минтақаи нимсаваннаҳои хӯшадори баландқад ва шибляк дар баландии 900 – 1900 м аз сатҳи баҳр вомерӯад.

Шумора. Хеле кам буда, дар шакли фардҳои алоҳидаи пароканда дида мешавад.

Расми 6. Намуди умумии нахӯди муғулӣ ва пахншавии он

Сабабҳои тағйирёбии шумора ва ареал. Омили таъсиррасонандаи асосӣ ин ғайриҷағҳи инсон мебошад, ки дар натиҷаи аз ҳудкунии доманакӯҳҳо популятсияҳои асосии ин растанӣ дар қаторкӯҳи Курама нест шудаанд. Популятсияҳои кӯҳи Муғул аз сабаби бемаҳдуд чаронидани чорво саҳт осеб дида истодааст.

Афзоиш. Тавассути тухм ба амал меояд.

Чораҳои зарурӣ барои хифзи намуд. Мухити сукувати растанӣ пурра бояд хифз карда шавад. Ҳолати популятсияи намудро зерин назорат қарор дода, хусусиятҳои биологии намудро омӯхта, парвариши онро ба роҳ мондан зарур аст.

Адабиёт:

1. Абдусалимова Л.Н. Новый вид остролодочника из Таджикистана. - Доклад АН ТаджССР, Т. 17, №7. – Душанбе, 1974. – С.54-56.
2. Абдусалимова Л.Н. Род *Oxytropis*. DC. – В. кн.: Флора Таджикской ССР, т. 5. – Ленинград, 1978. – С.462-463.
3. Горшкова С.Г. Род *Ewersmannia* Bunge. – В. Кн.: Флора СССР, т. 13. – М.; Л., 1948. – С.258-259.
4. Каримова В.В. Род *Hedysarum* L. В. Кн.: Флора Таджикской ССР, т. 5. – Ленинград, 1978. – С.505-527.
5. Красная книга Таджикской ССР, 1988, стр.244-245.
6. Овчинников, Род *Ewersmannia* Bunge. – В. Кн.: Флора Таджикской ССР, т. 5. – Л., 1978. – С.503-504.
7. Хабилов Т.К., Туракулов И.Т. Редкие и исчезающие животные и растения Согдийской области. – Худжанд, 2010. – С.112-115.

Калидвожаҳо: *лубӣёғиҳо, муҳофизат, Тоҷикистони Шимолӣ, вилояти Суғд, эндемикӣ, ҳолат, паҳншавӣ.*

Аннотация

ОХРАНЯЕМЫЕ ВИДЫ СЕМЕЙСТВА FABACEAE В СЕВЕРНОМ ТАДЖИКИСТАНЕ

В связи с воздействием антропогенных факторов, сокращением численности эндемичных видов Северного Таджикистана, несколько представителей этого семейства внесены в Красную книгу Таджикистана, чтобы их можно было максимально охранять. С этой точки зрения в данной статье мы изучили 5 видов семейства бобовых Северного Таджикистана, которые включены в Красную книгу Республики Таджикистан и Красную книгу Согдийской области. Также в статье мы подготовили информацию о статусе охраны, ботанических признаках, биологических особенностях, их количестве, местах их распространения, способах их охраны и разведения.

Ключевые слова: *Бобовые, охрана, Северный Таджикистан, Согдийская область, эндемик, статус, распространение.*

Annotation

PROTECTED SPECIES OF THE FABACEAE FAMILY IN NORTHERN TAJIKISTAN

Due to the impact of anthropogenic factors, the reduction in the number of endemic species of Northern Tajikistan, several representatives of this family are included in the Red Book of Tajikistan so that they can be protected as much as possible. From this point of view, in this article we have studied 5 species of the legume family of Northern Tajikistan, which are included in the Red Book of the Republic of Tajikistan and the Red Book of the Sughd region. Also in the article, we have prepared information on the status of protection, botanical characteristics, biological features, their number, places of their distribution, methods of their protection and breeding.

Keywords: *Fabaceae, protection, Northern Tajikistan, Sughd region, endemic, status, distribution.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Исанова Мавзуна Рузибоевна, магистранти соли дуҷуми кафедраи ботаникаи факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Роҳбари илмӣ: н.и.б., дотсент Курбонов А.Р.

Сведения об авторе: Исанова Мавзуна Рузибоевна, магистрантка второго курса кафедры ботаники биологического факультета Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: к.б.н., доцент Курбонов А.Р.

About the author: Isanova Mavzuna Ruziboevna, 2nd year master of the Department of Botany, Faculty of Biology Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini.

Scientific supervisor: candidate of biological sciences, associate professor Kurbonov A.R.

КАМОЛ ВА ЮҒАН ДАР ШИБЛЯКИ ВАРЗОБ

Муддатҳои тулонӣ дар атрофи мафҳуми «шибляк» дар байни муҳаққиқони мамлакатҳои кӯҳсор баҳси тезу тунд давом дорад. Баъзе муаллифон (Тахтачан, 1941; Сидоренко, Курбанбеков, 1988; Овчинников, 1948, 1971; Овчинников, Сидоренко, Калеткина, 1973; Сидоренко, 1953; Коровин, 1962; Запрягаева, 1964) фаъолони истилоҳи «шибляк»-ро ба системаҳои таснифоти растаниҳои Осиёи Миёна ва Кавказ ворид карданд ва дигарон - (Гроссгейм, 1948; Павлов, 1948; Рубцов, 1956; Попов, 1957; Выходцев, 1966, 1967; Быков, 1970) Исмаилов, 1974) аз таснифоти растаниҳои ин минтақа истилоҳи «шибляк»-ро хориҷ намуданд. Бархе муҳаққиқони Осиёи Миёна бо зикри «шибляк» онро ҳамчун муроди бешазорҳои камдарахт истифода мебаранд. (Камелин, 1995; Акджигитова, Рачковская ва дигарон. 2003). Дар пайи Р.В. Камелин (1979, 1995) мо низ истилоҳи «шибляк»-ро ҳамчун гуруҳи ҷангалзорҳои ксерофилии баргрез, бешазорҳои камдарахт ва буттаҳои истифода мебарем, ки онҳо дар баландиҳои 500-2000 м як камари васеи набототи табииро ташкил медиҳанд. Ҳамин тавр бисёр форматсияҳои типӣ шибляк, ки дар ноҳияҳои гуногуни минтақаҳои тадқиқотии мо боқи мондааст, пайдоиши автохонӣ дошта, натиҷаи протсессҳои суксессиони табиӣ дар минтақаҳои Помир- Олойи Ҷанубӣ мебошанд. Ҷамъаҳои шибляк дар камари баландкӯҳ (аз теппаҳои паст (600-800м) то миёнакӯҳ (800-1800-2000м) паҳн шудаанд. Дар минтақаи ин баландиҳо аз сабаби тағйирёбии шароити иқлим дар таркиби сохтори растаниҳо ивазшавии топологи- суксессионӣ ба амал меояд. Дар ин ҷо ҷамъаҳои растаниҳои дарахти буттазорҳо pista, бодом, регелен, арғувон, дулона, калофилинҳо, дубарғаҳои сабз, тасбиб бо бартарии растаниҳои алафӣ мачуданд.

Ташаккули форматсияҳои регелӣ. Ҷангалҳои регеленӣ маъмултарин намоёндагони ҷангалҳои ксерофитии баргрез ба шумор мераванд. Онҳо аксар вақт ба таркиби ҷангалҳои мезофилий ва арча ворид шуда, дар баландиҳои 800-2000м аз сатҳи баҳр паҳн шудаанд ва дар якҷоягӣ бо онҳо ҷамъаҳои басо устувори ду ҳукуматдориро ташкил медиҳанд. Ин ба ҷангалҳои хавзаӣ дарёи Шӯроб, Ёхсу, Сурхоб, Оби Нию хос аст, ки дар онҳо заранги регелӣ бо заранги туркистонӣ, ки дар якҷоягӣ бо растаниҳои алафии мезофилий, недотрога, чина ва ғайраҳо ҷамъаҳои ду бартари доштара ташкил медиҳанд. Дар баландиҳои 1500-800 м аз сатҳи баҳр пораҳои чинҳои сурхранг барои регеленнидҳои ноҳияи Дарвоз ва қисми марказии Тоҷикистон ҷанубӣ шароити оптималӣ барои нигоҳ доштани гуногунии биологӣ ҷангалҳои заранг ва ҷузъҳои асосии онҳо (бодоми бухорӣ ва pista) мебошанд. Дар ин шароит дар ҷанубии Тоҷикистон ҳудуди хордори регел компонентҳои ҷангалҳои pista, калофашникҳо ва ҳатто арчазорҳо ба шумор рафта, сарҳади тақсмоти ҷангалҳои арча мебошад. Ҷамъаҳои регелеклиновникҳо дар ҳудуди Помир-Олойи ҷанубӣ ки ҳокҳои ҳокистаранг ва қисман ҷигаррангро ишғол намуда, дар камари шибляк паҳн шудаанд. Дар баландиҳои 1000-2000м ба таркиби бешазори арча, ҷангалҳои туркистон ва саваноидҳо ворид шуда, вариантҳои гуногуни топологи-суксессионӣ гурӯҳҳои ассотсиатсияҳо ва ассотсиатсияҳои растаниҳоро ба вучуд меоранд. Растаниҳои асосии ҳамсафари дарахтони хордор инҳоянд: юған, ферула, ҷав, хорпушт, ришдор, эремурусҳо, лолаҳо, намудҳои гуногуни пиёз ва дигар растаниҳои бисёрсолаи мезоксерофитии алафӣ мебошанд.

Юған шарикӣ маъмултарини регелеклиновникҳо мебошад. Ҷамъаҳои юған дар баландиҳои 800-1000м аз сатҳи баҳр дар миёнакӯҳҳо ҷойгир буда, асоси растаниҳои ин минтақа ба шумор мераванд. Дар минтақаҳои пас аз ҷангал юғанҳо дар бисёр ҳолатҳо ҷамъаҳои бартаридоштаи саванноидро ташкил медиҳанд. Хусусиятҳои устуворӣ доштаи юғанҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки ин растаниҳо ба шароитҳои гуногуни экологӣ мутобиқ мебошанд. Дар Тоҷикистон ба гуфтаи П.Н. Овчинников (1973) майдонҳои ишғолнамудаи юғанҳо 50% аз ҳолати ҳозирашон зиёдтар буданд. Инро далелҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар таркиби юғанҳо нишондиҳандаҳои ҷамъаҳои растаниҳои дигар махсусан регелен ва арчазорҳо воমেҳуранд. Дарвоз, Ҳазрати Шох ва Курифуруш шаклҳои дақиқ муайян ва пураризишро бо вариантҳои зиёди топологи- суксессионалӣ (аз 1000- 1500м то баландкӯҳҳо 3000-3200м) ташкил медиҳад. Ҷамъаҳои юғани хӯроки чорво дар Помир-Олойи ҷанубӣ дар қисмати шарқии он дар доманакӯҳҳои Ҳазрати Шох, Сарсарак ва дигар баландиҳо (1000 м аз сатҳи баҳр болотар)

вомехӯранд. Чамоаҳои юғани бухорой дар танҳо дар минтақаҳои теппаҳои қаторкӯҳи Сарсарак, Себистон, Чалтоғ ва Тереклитоғ вомехӯранд. Дар чунин доираи васеи таксимои амудӣ ва уфуқӣ дар таркиби юғанҳо унсурҳои марғзорҳо, даштҳо, тимяникҳо ва ҳатто биёбонҳо мавҷуданд. Юған аксари мавридҳо дар таркиби дарахту- буттазорҳо дохил шуда, қабати алафино ташкил медиҳад. Буттаҳо дар таркиби юғанҳо ҳамчун синузия амал мекунанд. Чамоаҳои асосии юғанҳо ин ғалладонагӣ-тороникӣ, камолазӣ, ғалладонагӣҳо, тимянҳо, чав ва ғайраҳо мебошанд. Қисми зиёди юғанҳо қаторҳои топологӣ-суксессионалӣ буда, чамоаҳои онҳо дар асоси фитосенозҳои чав, камол ва дигар растаниҳои алафӣ ба амал меояд. Юғани хуроки чорво дар қисматҳои шимолии Помир-Олои ҷанубӣ дар минтақаҳои кӯҳҳои Рангон, Сарсарак, Аланайзирақ ва қисмати ҷанубии қаторкӯҳи Вахш ҷамоаи устувореро ташкил мекунанд. Дар ин ҷо чамоаҳои юған дар якҷоягӣ бо растаниҳои ксерофитӣ ва флораи мезофилҳо вомехӯранд. Фитосенозҳои ин гурӯҳ ба варианти юғани марғзорӣ тааллуқ дорад. Одатан аз навъҳои буттагии юғанҳо арча, хордор, барбарис, садбаргҳо ва ғайраҳо бештар вомехӯранд.

Ферулавникҳо дар муқоиса бо юғанҳо доираи васеи экологӣ доранд. Онҳо чамоаҳои мебошанд, ки дар мавзеҳои сангу шағалзори қаторкӯҳҳои Боботоғ, Октоғ, Сарсарак, Тереклитоғ ва инчунин канораҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Вахш ва Ҳазрати Шоҳ хосанд. Дар аксари мавридҳо дар камари болоии набототи саванноид ферулавникҳо танҳо дар якҷоягӣ бо боғҳои садбаргҳои торон ҷамоаҳо ташкил мекунанд. Аксар вақт дар таркиби камол ранги кабуд пайдо мешавад. Чамоаҳои ин гурӯҳ ба хӯшкӣ бештар тобоваранд, аз ин ҷониб фитосенозҳои онҳо дар минтақаҳои поёнии сарҳади юғанҳо вомехӯранд. Гурӯҳҳои, ки онҳоро ҳамроҳи мекунанд ин растаниҳои сангча, бюлграс, гандум, хорпушт, рутба ва ғайраҳо мебошанд. Гурӯҳи иттиҳодияи ғалладона яъне намуд ва навъи ин гурӯҳ мезофилӣ ва ксерофитӣ мешаванд. Ассоситсияҳои пешқадам хорпуштҳо ва камол мебошанд. Форматсияи онҳо дар муқоиса бо юғанҳо дораи хеле васеи экологӣ доранд. Намунаҳо ва гурӯҳҳои ферулаҳо дар масивҳои хоки вомехӯранд, аммо дар ин шароит онҳо фитосенозҳои мустиқилро ташкил намекунанд.

ЗОНТИЧНЫЕ-ЧАТРУГУЛОН. Растаниҳои баландиашон зиёда аз 10-20см мебошанд. Пояи борик, ноҳамвор ё каме ноҳамвор бо рахҳои сафед ҷангакҳои пахншудаи аз пойгоҳ доранд. Баргҳо дар канори қаҳварангҳои ғайритабӣ лавҳаи се маротиба ду маротиба ҷудо карда мешавад, лобҳои терминал то 2,5 см дарозӣ, филифим ё танг хаттӣ, рост баргҳои поя бо ғилофҳои танги мембранадор. Гулбаргҳо тақрибан 1 мм дарозӣ доранд. Мевааш то 1,5мм дарозӣ орад. Қабурғаҳо кунд базӯр намоёнаанд. Дар камарбанди биёбонҳои кирмак ва шӯрзамин, шибляк ва растаниҳои хӯшадори калони нимсаванна; дар pistaю бодом, ангилон, дар регҳои собит, доманакӯҳҳои гулҳои рангоранг дар водиҳои санглох, қад қад роҳ дар баландӣ 400-2200 м. қариб дар ҳама минтақаҳои ботаникию ҷуғрофӣ васеъ пахн шудааст.

Маржинали то 4,5мм дарозӣ, аз қафо дошта поёни сутуни ҳамвор- конусшакл, васеъ ва мавҷнок дар поён ҷойгир аст, стилоид то 2мм дарозӣ бо стигмаҳои капитотӣ. Мевааш тақрибан 10мм дарозӣ бараш 5-6мм эллиптикӣ сермӯй (сафед). Қабурғаҳои дарсамӣ, филшакл, қад қад маржа каме ғафс сафедранг. Тубулаҳои секторӣ васеъ буда, тамоми чуқуриро пур мекунанд. Сабзии оддиро то 1,5 см шинонед. Решааш фусишакл, ҷубдаст аст. Чатрҳои гуногунҷабха тақрибан 10см диаметр дорад. Нурҳои дарозиашон гуногун ки ҳангоми гул кардан пахн мешаванд ва ба дарун ҳам мешаванд. Як порпеч, ки 5-6 пиннатӣ ба лобҳои хатти баргҳо тақсим карда шудааст. Чатрҳо 15-20 гул доранд. Пусти 8-10 баргҳои хаттӣ ё лансолатӣ пурра ё сетафаи нобаробар. Колик бо дандонҳои кутӯхи лансолат- арра. Гулбаргҳои сафед ё қаймоки доранд, гулҳои берунаи калонтар 2-3 мм дарозӣ дошта аз меваҳо бошанд 2-4мм мебошанд.

Элеостикта Растании (16) 20-40 (120) см дарозӣ. Лундааш одатан эллиптикӣ ё узвшакл, баъзан дарозрӯя аст. Пояаш ҷӯякдор, қабурға дар тамоми дарозӣ ё танҳо дар қисми болоии маҷмӯи баргҳо мисли баргҳо ғафс ё ноҳамвор. Баргҳои появӣ дар баргчаҳо; дар контури васеъ лансолат, як ё ду бор кандашуда, қабурғаҳои поёни эллиптикӣ, тухмшакл ё лансолатшакл, бурида- дандоншакл ё алоҳида; барги поя содда кардашуда. Гули гулобӣ, чатри марказӣ аз чатрҳои паҳлуи калонтар аст. Чатрҳо 5-8 см васеъ 12-35 нурҳо. Қалби 6-11 баргҳои лансолатӣ ё хаттӣ, мембрана дар қад-қад канор. Чатрҳо 12-30 гул доранд. Парпечиди шуда аз 6-10 варақаҳои пардаи васеъ иборат аст. Пояҳои ранга 2,5-4мм дарозӣ пеши назараш дилшакл буда, дар боло таранг доранд, куллаи кӯтоҳи дарунии қач доранд. Дарозии стилоидҳо 0,5-0,8 мм, мевааш 1,5-2,2мм мешавад, эллиптикӣ ё тухмшаклқаҳваранг барг, ҳамвор бе қабурға. Тубулаҳои сектории меваҳои пухтагӣ базур намоёнаанд, дар чуқуриҳо 4-6 донагӣ дар тарафи комиссари бо чуқурӣ. Ранги V-VI, VI-VII дар минтақаҳои камалаф арчаҳо, шибляк, сафедор, бодом, pista,

хордор, дар нишебиҳои майда дар гулҳои рангоранг, дар баландии 500-3200 м ба ғайр аз Помири шарқӣ қариб дар ҳамаи ноҳияҳои ботаникию ҷуғрофӣ васеъ месабзанд.

Хулоса, галаганияпоё бо рахҳои дарози сафед, шоха дар қисми миёна мисли баргҳо барахна шохаҳои борик дар пахлӯҳо шохаҳои кӯтоҳ доранд; сершумор контури секунҷа се-чор маротиба ба таври қаҳваранг ҷудошуда, лобҳои поёнӣ то 2,5 см дарозӣ, болоӣ дар шакли тарозуҳои хурд. Чатрҳо зиёданд, 4-6 раванд, одатан фишурда мешаванд; шӯбоҳо нобаробаранд: дарозиашон то 2,5 см, назар ба нурҳои даруни 2-3 баробар зиёданд. Пӯшида 5 барги лансолатӣ кӯтоҳ дорад. Чатрҳо 5-10 гул доранд. Гулбаргҳо зард дарозии онҳо 0,8-0,9 мм тухмшакл эллиптикӣ мебошанд. Баландии 0,5-0,6 мм дарозӣ стилоиди 0,4-0,6 мм доранд. Мевааш 1,8-2,8 мм дарозӣ қаҳваранг, қабурғаҳо каме барҷаста то андозаи ғафс мебошанд. Қабурғаҳо васеъ аст. Дар минтақаҳои нимсаванна шибляк, сиёҳ, арғувонӣ, бодомӣ, бешаҳои pista, хордор, арчазорҳо, юған алафҳои гандумбор ва ҷангалҳои сералаф ва дар баландии 500-2200 м қариб дар ҳама минтақаҳои ботаникию ҷуғрофӣ, ба истинои Муғул-Той, назди Сирдарё, Помири ғарбӣ ва шарқӣ паҳн шудааст. Дар Осиёи миёна (Помиру-Олой, Тиён-Шон).

Адабиёт:

1. Андрев Н.Г., Андреев Л.Н. Основы агрономии и ботаники: учеб.пособ.для с/х вузов. – М.: Колос, 2004. – 487 с.
2. Андреева И.И., Родман Л.С. Ботаника: учеб для с/вузов. – М.: Колос, 2005. – 528 с.
3. Атабекова А.И., Устинова Е.И. Цитология растений. – М.: Колос, 2007. – 246 с.
4. Ботаническая география с основами экологии растений/ Хржановский В.Г., Викторова П.В., Литвак П.В. и др. – М.: Колос, 2004. – 239 с.
5. Булукет Н.А., Емцев В.Т. Ботаника с основами физиологии растений и микробиологии. – М.: Колос, 2004. – 560 с.
6. Викторов Д.П. Краткий словарь ботанических терминов. – М.; – Л. Наука, 1964. – 177 с.

Калидвожаҳо: бодом, pista, арча, шибляк, юрган, камол, муғул-той, чатргулон, биёбон, ҷангалзор.

Аннотация

РАЗНООБРАЗИЕ ФЕРУЛА И ПРАНГОС В УЩЕЛЬЕ ШИБЛЯКИ VARZOB

В данной статье представлена часть литературы, и ее анализ позволяет сделать вывод о том, что изменения в растительном мире и влияние человека на природу огромны. Наши исследования показывают, что на изучаемой территории есть разные растения и не все они имеют возможность быть изученными на изучаемой территории. Для Средней Азии Камелин отмечал, что основной период образования и формирования «шибляка» и более поздний ксеротермический период «шибляк» входил в состав стихии древнего Средиземного моря в неогеновый период, сформировавшейся из «прошиблякового» комплекса.

Ключевые слова: миндаль, фисташковый, можжевельник, шибляк, прангос, ферула, муғул-той, зонтичный, пустыня, лес.

Annotation

VARIETY OF FERULA AND PRANGOS IN THE GORGE SHILYAKI VARZOB

This article presents a part of the literature, and its analysis allows us to conclude that the changes in the plant world and human impact on nature are enormous. Our studies show that there are different plants in the study area and not all of them have the opportunity to be studied in the study area. For Central Asia, Camelin noted that the main period of formation and shaping of «shiblyak» and the xerothermal period after that «shiblyak» was part of the element of the ancient Mediterranean Sea in the Neogene period formed from the «proshiblyak» complex.

Keywords: almonds, pistachio, juniper, shilyak, prangos, ferula, mugul toy, umbrella, wilderness, forest.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тошев Мухаммадбобур Мухиддинович, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 777006646

Рохбари илмӣ: н.и.б., дотсент Курбанов А.Р.

Сведения об автора: Тошев Мухаммадбобур Мухиддинович, магистрант второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 777006646

Научный руководитель: к.б.н., доцент Курбанов А.Р.

About the author: Toshev Muhammadbobur Muhiiddinovich, 1st year master of the biological faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 777006646

Scientific adviser: candidate of biological sciences, associate professor Kurbanov A.R.

ТАЪРИХИ СОХТМОНИ НБО-И РОГУН ДАР ДАВОМИ СОЛҲОИ 60-80-УМИ АСРИ XX

Соли 1961 оғози сохтмони НБО-и Норак давраи навест дар таърихи азхудкунӣ ва истифодаи захираҳои бойи гидроэнергетикии Тоҷикистон, ки он ҳам дар дарёҳои серобу тезҷараёни Тоҷикистон, дарёи Вахш бунёд гардидааст.

НБО-и «Роғун» низ яке аз он сохтмонҳои бузурги энергетикӣ буд, ки лоиҳаи сохтмони он ҳануз аз тарафи оллимону муҳандисони Институти лоиҳакашии филиали дар Тошканд будаи «Гидропроект»-и ИЧШС таҳия гардида буд.

Соли 1972 лоиҳаи Маҷмааи гидроэнергетикии Роғун аз ҷиҳати техникаву иқтисодӣ асоснок гардида, таҳияи он, ки аз тарафи шӯъбаи дар Тошканд будаи Институти илмӣ-тадқиқотии «Гидропроект»-и ИЧШС бо иштироки намояндагони ваколатдори тамоми ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна мавриди қарор ғирфта, аз тарафи комиссияи давлатии иқтисодии Госплани ИЧШС маъқул дониста шуд. Дар ин бора ҳуҷҷати расмӣ, қарори комиссияи давлатии Госплани ИЧШС таҳти №6, аз 27 феввали соли 1974 мавҷуд аст, ки онро Вазорати энергетикаи Госплани ИЧШС бо иштироки намояндагони ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна қарори комиссияи энергетикӣ давлатии Госплани ИЧШС №6 аз 27 апрели соли 1974-ро маъқул донист.

Ҳамин тариқ, ташхиси шӯъбаи техникӣ-энергетикӣ ҳамаи ҳулосаҳои техникӣ, ки дар сатҳи баланд анҷом дода шуда буданд, аҳамияти НБО-и Роғун-ро пурра тасдиқ намуд. Дар соли 1974 самтҳои амалии сохтмони ва микёси обанбори онро муайян карда, моҳи ноябри соли 1978 лоиҳаи НБО-и «Роғун» пурра ба анҷом расонида шуд.

Дар бораи аҳамияти НБО-и Роғун, ки аз тарафи комиссияи Госплани ИЧШС дар соли 1965 ва Қарори комиссияи давлатии эксперти аз 25 декабри соли 1965 №21 дар қатори қаторшаршараҳои дарёи Вахш сохтмони НБО-и «Роғун» ва аҳамияти он нишон дода шуда буд.

Дар қарори КМ ҲКИШ ва Совети Вазирони ИЧШС аз 24 июли соли 1970 таҳти №612 «Дар бораи пешомадҳои тараққиёти обёрӣ замин дар солҳои 1971-1975 танзим ва аз нав тақсим кардани сарчашмаҳои дарҳо» қайд карда шудааст, ки дар оянда сохтмони як қатор нерӯгоҳҳо барои бехтар намудани истифодаи захираҳои обӣ дарёҳо, аз ҷумла НБО-и Роғун махсус қайд карда шудааст.

Дар мавриди аҳамияти иригационӣ энергетикӣ НБО-и «Роғун» аз 27 феввали соли 1974 «6 тахисии комиссияи экспертиро аз 15 феввали соли 1974 оид ба сохтмони НБО-и «Роғун» тасдиқ намуда, ҳулоса бароварда буд, ки онро раиси комиссияи давлатии экспертии Госплани ИЧШС Г.Красиков тасдиқ кардааст.

Минбаъд ташхиси техникӣ НБО-и Роғун давом дода шуда бо имзои раиси комиссияи экспертии давлатии Госплани ИЧШС Г.Красиков бо ташкилотҳои волмақоми давлатӣ илмӣ техникӣ, аз ҷумла Вазорати хоҷагии оби ИЧШС Алексанкин А.В Вазорати хоҷагии кишлоки ИЧШС Голосов А.А., сармуҳандиси Вазорати Энергетикаи ИЧШС Тоқоқ А.А., Институти Гидропроекти Москва Сапир И.А., САОГИДРО проекти шаҳри Тошканд Карнаков Г.И., Госстройи ИЧШС Бровой А.А. фириода шуд.

Комиссияи техникӣ-иқтисодии муассисаҳои дар боло намбаршуда 27 феввали соли 1974 №6 тамоми маҷмӯи ташхисҳои экспертии пеш аз ин анҷомдодаро аз нав дида баромада, ҳулосаҳои ташхисӣ-техникӣ пештараро оиди параметрҳои сохтмони НБО-и «Роғун» тасдиқ намуданд ва ҳулосаҳои худро ба раиси комиссияи экспертии давлатии Госплани ИЧШС профессор Г.Красниковский ва ҷонишини ӯ Костеников В. ҷавоб гардониданд.

Комиссияи ташхисӣ-экспертии вазоратҳою ташкилотҳои илмӣ-техникӣ ҳамаи натиҷаҳои комиссияҳои илмӣ-техникӣ ва экспертии пештараро аз нав дар ҳайати 29 нафар олимону муҳандисони машҳури Шӯравӣ таҳти роҳбарии аъзои комиссия доктори илмҳои хоҷагии кишлоқ профессор Д.Бузик тасдиқ намуданд, ба Госплани ИЧШС ва Совети Вазирони ИЧШС пешниҳод карданд.

Натиҷаи ин ташхису таҷқиқотҳо оиди бехатари зарурият ва сохтмони НБО-и «Роғун» ҳулосаҳои худро оид ба манфиатҳои НБО-и «Роғун» пешниҳод карданд. Нақшаи техникӣ онро Совети Вазирони ИЧШС бо розигии роҳбарони ҳамаи ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна 27 ноябри соли 1980 тасдиқ карданд.

Маҷмӯаи нерӯгоҳ бо баландии дарғот 335 м, ду тунели бузурги дутабақа, бинои зеризаминӣ ва трансформатории 500 кв. ва ғайраҳо муайян карда шуда буд.

Ҳамон тавре дар боло қайд карда шуд ба сохтмони НБО-и «Роғун» соли 1973 оғоз бахшида шуд. Сабаби дер оғоз гардидани ин сохтмон ба сохтани НБО-и «Норак» вобастагӣ дошт. Дар ҳамаи ҳуҷҷатҳои партиявӣ давлатӣ, адабиётҳои мавҷуда ва васоити ахбори омма таъкид гардида буд, ки баъди ба охир расидани сохтмони НБО-и «Норак» ҳамаи қувваи қорӣ ва техникаи мавҷудбуда ба сохтмони Роғун сафарбар карда мешавад. Дар ҳақиқат коллективи беш аз 800 нафараи сохтмончиёни НБО-и «Норак» дар муддати аз соли 1961 то соли 1979 таҷрибаи бузурги қорӣ андӯхта буданд ва метавонистанд ин таҷрибаи худро дар сохтмони бузурги Роғун истифода намоянд. Бояд қайд кард, ки НБО-и «Норак» на ин ки неруи бузурги созандагӣ ташаққул ёфта буд, инчунин аз техникаю технологияи мавҷудбудаи ин нерӯгоҳ метавонист дар НБО-и «Роғун» пурра истифода бурда шавад.

Ҷиҳати дигари осонии сохтмон ва сарфа кардани маблағ дар НБО-и «Роғун», базаи омодагӣ, аз ҷумла биноҳои истиқоматӣ барои кормандон, ки аз ҳисоби НБО-и «Норак» дар шаҳрҳои Норак

Орчоникидзеобод (ҳозира Ваҳдат), Душанбею ноҳияҳои Файзободу Обигарм мавҷуд буданд истифода бурда шаванд.

Ҳамин тавр халқи тоҷик бо ёри дастгирии тамоми халқҳои Иттиҳоди Шуравӣ ба бунёди сохтмони Роғун оғоз намуданд. Санаи оғози қорҳои омодагиро дар НБО-и «Роғун» метавон 10 июни соли 1972 сабт намуд. Дар ин руз қор моҳ қабл аз истифодаи аввалин агрегати НБО-и «Норак», варақаи шуруъ намудани қор сардори минтақаи сохтмони иттиҳодияи умумииттифоқии «Гидроспестрой» Борис Петрович Соболев пур қард. Нахуст қормандони сохтмони НБО-и «Роғун» Б.П.Соболев, ҷонишини ӯ В.С.Бахтин, маркшейдер О.Н.Лобзин, кафшерчӣ П.В.Якимов, ронанда А.А.Попов ва қормандони маҳалли Анвар Давлатов (аз деҳаи Майдон) ва Мардон Гулов (аз деҳаи Счароғ) буданд. Мақсад он буд, ки баъди анҷоми пурраи сохтмони НБО-и «Норак» тамоми қувваи қорӣ ва нури техникӣ ба ин ҷо партофта шаванд.

Аввалин ҷаласи ботантана дар Роғун 27 сентябри соли 1976 баргузор гардид. Дар он қотиби якуми КМПК Тоҷикистон Ҷаббор Расулов суҳанронӣ қард. Моҳияти қарори Анҷумани XXIV КМХК-ро роҷеъ ба сохтмони Маҷмааи гидроэнергетикӣ Роғун дар Тоҷикистон шарҳ дод. Ҳамчунин ҳозиринро вазирӣ энергетика ва электрофикацияи Иттиҳодияи Ҷумҳурии Шуравӣ П.С.Непорочный табриқ гуфт ва оғози сохтмони борғӯи нури Роғунро фолӣ нек донист. Баъди гирдиҳамоӣ дар ин ҷо бори аввал таркишҳои бунёдқорона садо дод.

Президиуми Шурои Олии РСС Тоҷикистон 25 декабри соли 1986 дар бораи таъсиси қумитаи ташкилии шаҳри Роғун қарор қабул қард. Дар ҷаласа аввалини ин қумиссия, ки апрели соли 1987 барпо гардид. Собиқ раиси Ҳукумати шаҳри Норак Яҳё Мирфозилов раиси ин қумита интиҳоб гардид. 16 майи соли 1987 қонференсияи аввалини ҳизбии шаҳр баргузор шуд. А.Я.Суриков-қотиби якум, А.Шарофиддинов – қотиби дуум ва З.Насриева- қотиби ҳиз (ҳизби Қоммунист) интиҳоб шуданд.

Метавон ин ҳамаро қорҳои тайёри ба сохтмони бузург маънидод қард. Зеро ба таври расмӣ сохтмони Маҷмааи гидроэнергетикӣ Роғун дар собиқ деҳқадаи Сарипулак бунёди шаҳри дуҷуми энергетикҳои тоҷик- Роғун аз моҳи майи соли 1986 оғоз гардид. Баъди ин дар як муддати қутӯх ба қадри 115 ҳазор метри мурабаъ манзили зист, ду мактаб, ду боғчаи бачагон, мағозаҳо, ошхонаҳо, ду толори намоиши филм, майдонҳои фаръии сохтмон, муассисаҳои ёрирасони сохтмон ба маблағи 60 млн. рубл, роҳҳо, хатҳои баландшиддати барқ, зеристгоҳҳои фаръӣ бунёд ёфтанд. Майдончаи сохтмони рақами 1, ки дар байни дарёҳои Оби Ҷушон ва Пашмирау қойгир шуда буд, тамоми маводҳои аввалияи истехсолӣ, санғу шағал, қойи ниғодориҳои техникаӣ таҷҳизот ва маводи сузишвориро дар худ қой дода буданд.

Дар қамъбасти соли 1986 дар Роғун маҷлиси машваратии умумииттифоқии қормандони соҳаи гидроэнергетика баргузор шуд, ки дар он бунёдқорӣ сохтон, намояндагони қорхонаҳои пудратӣ, мутахассисон, лоиҳақашон, қонструкторҳо, мошинсозон, нақлиётчиён иштирок доштанд. Ин маҷлис барои сохтмони Роғун саҳифаи тоза боз қард. Муайян гардид, ки охири соли 1987 маҷрои дарёи Вахшро баста, соли 1989 агрегати якум ба қор андохта мешавад. Соли 1990 анҷом додани сохтмони шаҳри Роғун ва соли 1993 пурра ба истифода додани Маҷмааи гидроэнергетикӣ Роғун муқаррар гардид.

Факту рақамҳо нишон дода шуда гувоҳи он аст, ки сохтмони мазқур қаматарафа, ҳам аз қиҳати илмӣ-техникӣ ва ҳам аз қиҳати амалӣ пурра ба талабот мувофиқ буд. Вале дар давоми сохтмон баъзе рақамҳо тағйир ёфтанд. Масалан, дар нақшаи қувваи қорӣ дар қадвал 7300 нафар нишон дода шудааст, дар рафти сохтмон шумораи қормандон ба 9800 нафар расид. Факту рақамҳои боқимонда бошад бо тағйиротҳои қаме амалӣ ғаштанд.

Қорҳои асосӣ дар тамоми сохтмонҳои қомплекси қанубии Тоҷистон ба зиммаи раёсати СУ «Гражданстрой»-и ИҶШС гузошта шуда буд. Баъдтар бо қарори Совети Вазирони ИҶШС №1402 аз 22.11.1986 ин раёсати сохтмонӣ, ки дар шаҳри Турсунзода қарор дошт аз 01.01.1986 ба ихтиёри Вазорати сохтмони Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон дода шуд.

Лоиҳаи Трести «Тадчикгидроэнергострой» ҳанӯз бо қарори Совети Вазирони ИҶШС аз 5 январи соли 1943 таҳти №16а 14 январи соли 1943 ташкил ёфта буд, ки ин дар сохтмони НБО-ҳои барқию обӣ ва алови Тоҷикистон бевосита роҳбарӣ қардааст. «Тадчикгидроэнергострой» то 01.01.1987 қунин шуъбаҳои дар худ муттаҳид мекард:

1. Раёсати сохтмони «НоракСоз».
2. Раёсати сохтмони «РоғунСоз».
3. Раёсати сохтмони «Алюминстрой».
4. Раёсати сохтмони Душанбе.

5. Раёсати сохтмонӣ- монтажӣ саноатӣ ва граждании шаҳри Орчоникидзеобод ва ғайра.

Барои бунёди НБО-и «Роғун» дар ҳайати «Тадчикгидроэнергострой», Раёсати сохтмони «Роғун Соз» ташкил қарда шуд. Ба он яке аз мутахассисони варзидаи соҳаи гидроэнергетика Н.Г.Савченков сарварӣ менамуд. ӯ пеш ба Тоҷикистон омаданааш дар бисёр сохтмонҳои саноатии энергетикӣ Россия ғаъолият қарда буд. Ҳукумат, Вазорати энергетикаи ИҶШС ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини қувваи қорӣ, техникаю мошинлотҳои зарурӣ, қувваи барқ ва базаи пуриқтидори саноатии сохтмонӣ ба сохтмони НБО-и «Роғун» шароит муҳайё намуд.

Дар як муддати қутӯх қоллективи сохтмончиён аз 8000 нафари дар нақша муқарраршуда ба 9800 нафар расонида шуд. Аксарияти ин сохтмончиёнро қоллективи қормандон, қормандони инҷенер-техникии НБО-ҳои Бойғози, (ки сохтмонҳои онҳо то ин давр ба охир расида буд), инҷунин ҳазорон қормандон ва қормандони инҷенер-техникии аз шаҳрҳои собиқ ИҶШС ташкил меоданд.

Коллективи бисёрхазорнафара бо хонаҳои истиқомати ва шароити хуби хизматрасони таъмин гардида буданд. Чи тавре ки дар боло зикр гардид биноҳои истиқомати, маданияи маиши ва коммуналии кормандон дар шаҳрҳои Нораку Душанбе, Орчоникидзободу (ҳозира Вахдат), Файзобод, Обигарм ва шаҳри Роғун ҳанӯз то сар шудани ин сохтмон бунёд карда шуда буданд. Сохтмон бо қувваи барқ, роҳҳои автомобилгард аз ҳисоби Раёсати «Норак Соз», инчунин Вазорати энергетикаи ИҚШС пурра гардида буд.

Сармуҳандиси лоиҳаи НБО-и «Роғун» Л. Г. Осадчи шароити имкониятҳои сохтмони мазкурро гаштаю баргашта таҳлил намуда ба ҳулосае омад, ки барои сохта ва ба қор андохтани НБО-и «Роғун» 9 сол қифоят аст. Ин пеш аз ҳама ба он вобастагӣ дошт, ки дар сохтмони НБО-и «Роғун» коллективи мутахассисони соҳибхитосос, ки пеш дар бисёр сохтмонҳои гидроэнергетикии ИҚШС ва Тоҷикистон иштирок доштанд ва таҷрибаи қорӣ хубе доштанд ба фаъолият шурӯъ карданд.

Сармуҳандиси НБО-и «Роғун» ҳамаи имкониятҳои мавҷудбудаи қори, базаи бузурги техники, таҷрибаи бузурги қорӣ коллектив ва ғайраҳоро ба ҳисоб гирифта ба чунин ҳулоса омада буд, ки барои сохта ба қор андохтани НБО-и «Роғун» тамоми шароитҳо мавҷуд аст ва коллективи бинокорон метавонанд, ки сохтмони мазкурро ҳарчи зудтар ба истифода диҳанд.

Дар натиҷаи чорабиниҳои Вазири энергетикаи ИҚШС А. Г. Непорочный Ҳукумати Тоҷикистон, ташкилотҳои сохтмони энергетикӣ «Тадчикгидро энергострой» ва дигар вазоратҳои ташкилотҳои маҳалли қор дар НБО-и «Роғун» бо муваффақият идома дода мешуд. Коллективи бисёрхазорнафараи кормандон, аз ҷумла механизаторону кормандони одди ва кормандони инженер-техники масъулияти ба зимма гирифтаи худро ҳис карда, дар тамоми минтақаҳои сохтмон нақшаҳоро бо муваффақият ва сари вақт иҷро мекарданд.

Коллективи истеҳсолии «Роғун Соз» инчунин барномаи солонаи ба истифода додани манзилгоҳ, барпо намудани базаи саноатии НБО-и оянда, сохтани роҳҳои иловагии дар майдончаҳои истиғоҳи электрики ва ғайраҳо дар солҳои 1977-1978 иҷро карданд.

Аз оғози сохтмон ҳамагӣ 1-1,5 сол гузашта бошад ҳам қорҳои бисёре иҷро гардиданд. Қитъаҳои Роғунии «Спейгидроэнергомонтаж», «Гидроперсстрой», «Гидро-электромонтаж», «Средазэлектросетстрой», «Тадчикгидроэнергострой» ва ғайра мураттаб қор мекарданд. Сохтмони манзилгоҳҳо ба монанди бинои қорашёнаи истиқоматии дорои 56 ҳуҷраги, 36 ҳуҷраги, хобгоҳ барои 288 нафар кормандон, ошхона, нуқтаи телефон, мағоза, ду хобгоҳи қор ошёна, боғчаи бачагон барои 320 кӯдак, бинои мактаб барои 1200 хонанда, маркази ҷамъиятии маданияи маишӣ ва иҷтимоӣ, базаи саноатии нерӯгоҳ, устохонаи механикӣ, стансияи компрессорӣ, автобаза ва дахҳо иншоот бо сифати баланд супорида шуданд.

Дар ин қор хизмати бригадаҳои Ш. Одинаев, А. Тюмин, Э. Ланг ва дигарон қалон буд. Ба тарзи дигар қор қардан мумкин нест, -гуфта буд, бригадаи комплексӣ буд, ГЭС-и «Роғун» қори қонии мост. Роғун саҳифаи нави ҳаёти мардуми Тоҷикистон аст ва шаҳри ҳозиразамони саноатӣ хоҳад шуд, анҷоми НБО-и мазкур фурузони ҳазорҳо қароғҳои нави барқ дар қуҳистони мо хоҳад буд.

НБО-и «Роғун» назар ба НБО-и «Норак» хеле зудтар бояд сохта мешуд. Таҷрибаи пешқадаме, ки дар сохтмони НБО-и «Норак» аз худ шуда дар ин қор ба мо ёри мерасонад. Ғайр аз ин иншооти азим дар заминаи бисёр қорхонаҳои ёрирасоне сохта мешуд, ки дар рафти сохтмони нерӯгоҳи Норак барпо карда шудаанд. Дар ин ҷо қорҳои наватарини иншоотҳои гидротехникӣ истифода мешавад. Самосвалҳои вазнинро нақлиёти пневматики ва конвейери иваз мекунанд. Ин имконият медиҳад, ки девори Сарбанд зудтар бардошта шавад. Онро механизмҳои вазнашон 100 тоннаги, ки Холо дар Норак санҷида мешаванд, мустаҳкам мегардонанд. Тамоми сохтмонубанду бастқунӣ бо назорати системаҳои автоматикунонидашудаи идорақунӣ иҷро мегардад. Бинокорони номдори Норак ба мо ёрии қалон мерасонанд, таҷрибаю маҳорати онҳо қорҳои техникаи ҳозиразамон гарави бозъитимоди бомуваффақият ба ҳаёт татбиқ намудани нақшаҳои давлат ва Ҳукумати ИҚШС ва Тоҷикистон мебошанд, таъкид карда буд иҷрокунандаи вазираи сардори Раёсати «Роғун-Соз» В.Я.Ненахов. Натиҷаи ин буд, ки қорҳои сохтмонӣ дар НБО-и «Роғун» бомуваффақият иҷро мегардид. Дар сохтмони механизаторон-экскаваторчиёну- булдозерчиён, ронандагони КрАЗу- БелАЗҳо дар вахтаи меҳнатӣ истода меёриҳои худро барзиёд иҷро мекарданд. Масалан, 30 нафар ронандагони филиали Душанбегии иттиҳодияи истеҳсолии нақлиётӣ трести «Тадчикгидроэнергострой»-ро мисол овардан мумкин аст. Ин коллектив дар вахтаи меҳнатӣ забрдор амал карда иҷрои нақшаҳои шахсии худро пеш аз мӯҳлат иҷро карданд.

Дар байни онҳо ронандагони пешқадами қорхона А.Вирзум, Х.Рустамов, И.Исҳоқов, Н.Косухин ва дахҳо нафар дигарон буданд. Онҳо ҳаррӯз ба бинокорони НБО-и «Роғун» 15 тоннагӣ ва аз он зиёд конструкцияҳои оҳану бетонӣ ва металлӣ, инчунин дигар масолеҳи бинокориро сари вақт мерасониданд. Маҳсули иҷрои қори ҳар кадоми онҳо бав ҳисоби миёна зиёда аз 140 ҶиЗро ташкил медод, таъкид намуда буд сардори филиали Душанбегии иттиҳодияи нақлиётӣ В.Д.Сазонов.

Аксарияти ин ронандагон зарбдорони меҳнати коммунистӣ буданд, ки борҳо таъҷилиро ба мошинҳои камазу қраз қашонида ба сохтмон мерасониданд. Бо ташаббуси ин ронандагони пешқадам тамоми кормандону механизаторон пайравӣ карда меёриҳои моҳонаю кварталӣ ва солонаи худро 100%-120% иҷро мекарданд.

Соли 1978 ба Роғун бетонрези яке аз мардони арсаи меҳнат дар сохтмони НБО-и «Норак» Камол Ҳамсариев меояд. Ё бо ҳамроҳии ду фарзандаш ва оилааш муқими Роғун мешаванд. Камол Ҳамсариев

дар бисёр сохтмонҳо ва баъдтар дар сохтмони НБО-и «Норак» иштирок намуда, дар бастани пеши маҷонӣ дарёи Вахш бо ордени «Байрақи Сурхи Меҳнат» ва зимни пурра ба охир расонидани сохтмони НБО-и «Норак» бо ду ордени «Ленин» сарфароз гардида буд.

Адабиёт:

1. Атлас Таджикской ССР. – Душанбе-Москва, 1968.
2. Мурочиатномаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби олии Эмомалӣ Раҳмон ба мардуми Тоҷикистон оид ба бунёди НБО-и Роғун.
3. Таджикэнергострой. Министерство энергетики и электрификации СССР «Главэнергострой» (1943-1965г).
4. Фонд 1469 – Главное управление энергетики и электрификации Совета Министров Таджикской ССР (1931-1964г).
5. Фонд 2101-Центральный Государственный архив Республики Таджикистан.

Калидвожаҳо: *дарёҳои пуроб, обанборҳо, сарбандҳо, идорақунӣ, иқтидори мавҷуда.*

Аннотация

ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА РОГУНСКОЙ ГЭС В 60-80 ГОДЫ XX ВЕКА

В данной статье автор дает подробную информацию об истории строительства Рогунской ГЭС в 60-80-е годы XX века и ее экономической оценке развития народного хозяйства Республики Таджикистан. Таким образом, экспертиза технико-энергетического ведомства полностью подтвердила все технические выводы, сделанные на высшем уровне, о важности Рогуна. В 1974 г. были определены практические направления строительства и масштабы водохранилища, а в ноябре 1978 г. был завершен проект Рогунской ГЭС. Факты и цифры показывают, что эта конструкция полностью соответствует требованиям, как с научной, так и с технической и практической точек зрения.

Ключевые слова: *затопленные реки, водохранилища, плотины, управление, имеющаяся емкость.*

Annotation

HISTORY OF CONSTRUCTION OF THE ROGUNSKAYA HPP IN 60-80 YEARS OF THE XX CENTURY

In this article, the author provides detailed information about the history of the construction of the Rogun hydroelectric power station in the 60-80s of the twentieth century and its economic assessment of the development of the national economy of the Republic of Tajikistan. Thus, the expertise of the technical and energy department fully confirmed all the technical conclusions made at the highest level about the importance of Rogun. In 1974, the practical directions of construction and the scale of the reservoir were determined, and in November 1978 the Rogun HPP project was completed. Facts and figures show that this design is fully compliant, both from a scientific, technical and practical point of view.

Keywords: *flooded rivers, reservoirs, dams, management, available capacity.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сатторова Севара, магистранти соли дуҷуми факултети географияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 988749092

Роҳбари илмӣ: Табаруков М.

Сведения об авторе: Сатторова Севара, магистрантка второго курса географического факультета ТГПУ имени Садриддин Айна. Тел.: +992 988749092

Научный руководитель: Табаруков М.

About the author: Sattorova Sevara, first-year master of the Faculty of Geography, TSPU im. Sadrididdin Aini. Tel.: +992 988749092

Scientific supervisor: Tabarukov M.

**ХУСУСИЯТҲОИ ИҚТИСОДӢ-ГЕОГРАФИ ҶОБАҶОГУЗОРИИ ҚУВВАҲОИ ИСТЕҲСОЛКУНАНДАИ
МИНТАҚАИ ЧАНУБУ ШАРҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (ДАР МИСОЛ МИНТАҚАИ КҮЛОБ)**

Ин ноҳияи иқтисоди дар қисми чанубу ғайрбии Тоҷикистон воқеъ гардида шароитҳои хоми табию географиро дорост. Масоҳаташ 12 ҳазор км² баробар буда релефи мураккаб дорад. Баландии миёнаи кӯху қаторкӯҳҳо аз 500 то 230м расида дар қисмати шимолу шарқи он нишондиҳанда аз 2500 то 4000 метрро дар бар мегирад. Ноҳияи иқтисодии Кӯлоб мавқеи географӣ дошта, он бо роҳи автомобилгард ба ноҳияҳои Вахш, Ҳисор робитаҳои хуби иқтисодӣ дорад. Роҳи оҳани Қургонтеппа-Кӯлоб ва шаҳрҳои Кӯлоб-Қалъаи Хум-Хоруғ Мурғоб-Қулама дар баробари алоқаҳои дохилӣ боз муносибатҳои берунмарзии ноҳияро мустақкам намуда, барои пешрафти соҳаҳои муҳими саноату кишоварзӣ шароитҳои муҳим фароҳам меоварад.

Шароитҳои табиӣ ноҳия вобаста ба мақеи географии он гуноногун аст. Дар қисми шарқи ноҳия қаторкӯҳҳои Ҳазрати Шох ба таври меридионалӣ ҷойгир шуда, дар қисмати марказӣ ва шарқии он кӯҳҳои Вахш, Қаратоғ ва Чилонтоғ ҷойгиранд, ки баландии миёнаи онҳо аз 1100 то 1700 м мерасад. Қисми ҳамвори онро водии Данғара, Кӯлоб ва Фархор ишғол мекунад. Ҳангоми аз қисмати ба кӯҳдоман ҳаракат кардан қонуни ивазшавии зонаҳои табиӣ ба таври вертикалӣ чунин мушоҳида мекунем: биёбон, нимбиёбон, даштҳои кӯҳӣ, марғарм, ки микдори ками боришот дар қисмати ҳамворӣ фарқ мекунад. Ҳарорати миёнаи солна ба +16 -17° баробар буда микдори боришот аз 250 мм дар ҳамвориҳо то 600 мм ташкил медиҳад. Маҷмӯи ҳарорати мусбӣ дар водии Яхсу, Қизилсу ва Томрсу то 5000-5350 дараҷа мерасад.

Ҳоки ноҳияи асосан хокистарии равшан ва хокистарии сиёҳтоб буда, набототи он аз эфемерҳо ва растанӣҳои ба хушкӣ тобовар иборатанд. Ноҳияи Кӯлоб аз сарватҳои зеризаминӣ бой аст. Дар ҳудуди он нефт, газ, намаки ошӣ, ва микдори зиёди масолеҳи сохтмонӣ тадқиқ карда шудаанд. Дар ноҳияи Кӯлоб зиёда аз 30 конҳои маъданҳои зеризаминӣ кашф шудааст, ки танҳо 6-тои он истифода бурда мешаванд. Аз рӯйи тадқиқоти геологҳо дар ин минтақа 25% - и захираҳои конҳои тиллоӣ пароканда 95%-и конҳои намаки ошӣ ва қариб 60%-захираи нафту гази мамлакат ҷойгир шудаанд. Шароит ва сарватҳои табиӣ ноҳия барои парвариши пахта, шолӣ, боғу тоқзор ва кишти зироатҳои гуногуни мамлакат (ғалладона, зағир) имконият медиҳад. Обҳои дохилии ноҳияро шабакаи дарёҳо, обанборҳо ва обҳои зеризаминӣ ташкил менамояд. Дар ноҳияи Кӯлоб мавқеи муҳими саноати электроэнергетикӣ мебозад. Ғайри ғайрироҳҳои барқии Норак бо иқтидори 3 млн кВт ба наздикии неруғҳои Сангтуда 1 бо ҳамроҳии Руссия иқтидораш 670 ҳазор кВт ба кор даромад. Бо дастгирии Ҷумҳурии Ислонии Эрон агрегати 1-уми неруғҳои Сангтуда 2, бо иқтидори 220 ҳазор кВт ба кор даромад. Барои инкишофи саноати химия ғайра аз конҳои нафту газ захираҳои бузургии намаки ошӣ мавҷуд аст.

Конҳои калонтарини Ҳоча Мумин бо захираи зиёда аз 30 млрд тона ва Ҳоча Сартез, Тудбулоқ ба ҳисоб меравад. Дар қаламрави минтақаи Кӯлоб ба ноҳияи иқтисодӣ 8,4% -и майдон 14,1 %-и аҳоли 17%-и заминҳои кишоварзӣ Тоҷикистон рӯст меояд.

Ноҳияи иқтисодии Кӯлоб беш аз 10 фоизи ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ ва 14 фоизи маҳсулоти кишоварзӣ ҷумҳуриро истеҳсол мекунад.

Аз рӯйи тадқиқоти гидрогелогҳо захираҳои обҳои ноҳияи иқтисодии Кӯлоб 4 млрд метр мураккаб мерасад. Аз ин микдор 328 млн метри мукаабро обҳои зеризаминӣ ташкил медиҳад. Аҳоли ноҳияи иқтисодӣ сол аз сол меафзояд. Ҳоло дар минтақа беш аз 1 млн 50 ҳазор нафар одамон умр ба сар мебаранд. Соли 2020 аҳолии маҳалҳои шаҳри 34% ва деҳот 66% - ро ташкил дод.

Шаҳри Кӯлоб маркази саноатӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва сайёҳии минтақаи Кӯлоб маҳсуб меёбад. Кӯлоб сеюмин шаҳри калонтарини минтақа ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали №1
Истеҳсоли намудҳои асосии маҳсулоти растанипарварӣ,
дар ҳамаи шаҳрҳои хоҷагидорӣ

Номи гунаи зироат	Воҳиди ченак	Соли				
		1990	2000	2005	2009	2020
ғалла	тонна	95201	161 666	244 323	384 853	404043
ангур	тонна	40 861	148 43	11 720	21 404	20830
сабзавот	тонна	16 949	33 904	62 319	130 218	201347
мева	тонна	8400	18506	260 66	44277	57019
Зироатҳои полезӣ	тонна	6633	15 459	28319	85 021	114851
картошка	тонна	6888	13329	37404	61580	90943
пахта	тонна	120896	47419	53759	52325	68094

Чуноне ки аз ҷадвали № 1 дида мешавад, истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ соли 2020 нисбат ба соли 1990 якҷанд маротиба афзудааст, масалан истеҳсоли маҳсулоти ғалладонагӣ агар соли 1990-95201 тоннаро ташкил карда бошад, ин нишондиҳанда соли 2020 ба 404043 тонна расидааст. Чунин ҳолат дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ мушоҳида мешавад.

Адабиёт:

1. Асосҳои демография. – Душанбе, 2002.
2. Ахроров Ф. Олами ҳайвонот ва набототи ҳавзҳои Тоҷикистон ва ҳифзи он. – Душанбе: Ирфон, 1983.
3. Грищенко Е. В., Расулов А. Х., Ахроров Ф. А. Берегите рыбные богатства родного края. – Душанбе: Дониш, 1983.
4. Гафуров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофия. – Душанбе: Ирфон, 1983.
5. Кабутов М. К. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2005.
6. Камолитдинов С. Географияи аҳоли ба асосҳои демография ва этнография. – Хучанд: Нури маърифат, 2009.
7. Китоби Сурхи Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1997.
8. Муҳаббатова Х. М., Шарипов И. Н. Мавзӯҳои ҳифзшаванда ва сайёҳии Тоҷикистон. – Душанбе: Эрграф, 2013.
9. Муҳаббатов Х. М., Раҳимов М. Р. Географияи Тоҷикистон. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011.

Калидвожаҳо: *сарватҳои табиӣ, саноат, ҳоҷагии қишлоқ, мавқеи географӣ.*

Аннотация

**ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРЕМЕЩЕНИЯ
ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
(НА ПРИМЕРЕ КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ)**

В статье рассмотрены основные вопросы экономико-географического особенностей развития и разрешения производительных сил юга – восточной части региона Республики Таджикистан. Где анализированы имеющиеся природных ресурсов региона для развития производительных сил в частности для развития промышленности, целостного хозяйства и водных ресурсов.

Ключевые слова: *природные ресурсы, отрасли промышленности, сельского хозяйства, географические положение.*

Annotation

**ECONOMIC-GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF THE MOVEMENT OF PRODUCTIVE
FORCES IN THE SOUTHEASTERN REGION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN (BASED ON THE
EXAMPLE OF THE KULOB REGION)**

The article discusses the main issues of economic and geographical features of the development and resolution of the productive forces of the south - eastern part of the region of the Republic of Tajikistan. Where the available natural resources of the region are analyzed for the development of productive forces, in particular for the development of industry, an integrated economy and water resources.

Keywords: *natural resources, industries, agriculture, geographical location.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раджабмоҳи Раҳмат, магистранти соли дуюми факултети географияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Ҷураев А.

Сведения об авторе: Раджабмоҳи Раҳмат, магистрантка второго курса географического факультета ТГПУ имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: Джураев А.

About the author: Rajabmohi Rahmat, second year undergraduate student of the Faculty of Geography, TSPU named after Sadrididdin Aini.

Scientific director: Juraev A.

Ҳоҷизода Ганҷина Ҳасанҷон,
магистранти соли дуюми факултети география

МУШКИЛОТИ ОБ

Аз рӯи нуктаи назари географӣ Осиёи Марказӣ ҳудуди муайян дошта, дар маркази материки Авроосиё ҷойгир шудааст. Сарҳадҳои минтақа хеле мураккаб мебошад. Аз ин лиҳоз масоҳат ва сарҳади он аз тарафи татқиқотчиён гуногун нишон дода шуда аст.

Нуктаи шимолии Осиёи Марказӣ дар водии Хареруд, нуктаи ғарбиаш дар нимҷазираи Манқишлок, нуктаи шарқиаш дар водии дарёи Иртиши сиёҳ ҷойгир шуда аст. Осиёи Марказӣ аз шимол ба ҷануб дар масофаи 2200 км ва аз шарқ ба ғарб дар масофаи 2750 км тӯл кашидааст. Масоҳати умумии Осиёи Марказӣ зиёда аз 4 млн км²-ро ташкил медиҳад.

Дар ҳудуди Осиёи Марказӣ 5 давлат (Тоҷикистон, Ёзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қазокистон) пурра ҷойгир шудаанд. Аз нуктаи назари иқтисодӣ-географӣ 5 давлатро дар умум давлатҳои Осиёи Миёна гуфтан ғалат аст, аз ин лиҳоз дар давраи Шуравӣ ин ҳудудро Осиёи Миёна ва Қазокистон меномиданд.

Аз соли 1992 сар карда дар ҳудудҳои расмӣ СММ ва пешниҳодҳои мутахассисони соҳаи география ба ҷойи мафҳуми Осиёи Миёна ва Қазокистон мафҳуми Осиёи Марказӣ истифода бурда мешавад. Ҳоло мафҳуми Осиёи Марказӣ аз тарафи қисми зиёди олимони соҳа ва ташкилотҳои байналмилалӣ низ васеъ истифода бурда мешавад. Дар замони муосир ҳудуди Осиёи Марказӣ 5 давлати соҳибистиклол ҷойгир шуда аст [8, 13].

Ҳудуди Осиёи Марказӣ аз уқёнусҳо дур, дар маркази материк асосан дар минтақаи муътадил ҷойгир шуда аст. Кӯҳҳои баланд барои воридшавии мусоҳати Осиёи Ҷанубӣ монеъ мешавад. Мусонҳои Баҳри Миёназамин низ ба ин минтақа кам ворид мешаванд. Аз ин лиҳоз дар Осиёи Марказӣ иқлим континенталии шадид бештар ҳукмрон мебошад.

Дар кӯҳҳои баланд давоми сол хунукӣ дар биёбонҳо бошад тамоми фасли тобистон гармии тоқатфарсо ҳукмрон мебошад.

Тобистони Осиёи Марказӣ гарми хушк зимистонаш бошад каме хуноки миёнабориш мебошад. Дар шимол ҳарорати миёнаи моҳи июл +25°C, ҳарорати моҳи январ бошад -15°C-ро ташкил мекунад. Дар қисми ҷанубии пастҳамии Тӯрон ҳарорати моҳи июл +30°C, ҳарорати моҳи январ бошад -20°C-ро ташкил медиҳад. Дар моҳи январ ҳарорати миёнаи ҳаво дар Қазокистон то ба -50°C мерасад. Дар кӯҳҳо то 1600 мм дар ҳамвориҳо бошад, то 200-300 мм боришот ба қайд гирифта мешавад [2, 3].

Харитаи захираҳои обии Осиёи Марказӣ.

Источник: www.ntsomz.ru. Дата обращения: 19 января 2019. Архивировано 9 марта 2016 года

Дарёҳои калонтарини Осиёи Марказӣ Аму, Сир, Панҷ, Зарафшон, Кофарниҳон, Вахш, Ишим, Тӯпаланг, Норинг ва Қорадарё ба ҳисоб мераванд. Ягон дарёи Осиёи Марказӣ ба уқёнус рафта намарезад. Ҳатто баъзе аз дарёҳои бузург ба монанди Зарафшон дар биёбонҳои ҳудуди Ёзбекистон пурра тамом мешавад. Яке аз дарёҳои бузурги Осиёи марказӣ Амударё ва Сирдарё

ба баҳри Арал рафта мерезад.

Бо вучуди фаровонии захираҳои об дар Осиёи Марказӣ, бинобар набудани инфрасохтори зарурӣ, сокинони бисёр деҳаҳо ба оби бехатар дастрасӣ надоранд. Сокинон ҳамарӯза бо душвориҳои муайян рӯ ба рӯ мешаванд: Барои гирифтани ва ё истифодаи об, баъзе аз сокинони минтақа ба чашмаҳои рӯ овардаанд.

Об мавзуи таҳқиқоти зиёди дигар аз ҷониби Институти тадқиқоти ҷомеаҳои кӯхистонии ДОМ мебошад, ки натиҷаҳои онҳо метавонанд дар қабули қарорҳо дар Осиёи Марказӣ истифода шаванд. Об дар минтақа асосан барои обёрӣ истифода мешавад, ки дар рӯзгори хонаводаҳои деҳот нақши калидӣ дорад ва аксаран сабаби аслии камобӣ набудани об ном бурда мешавад [9, 23].

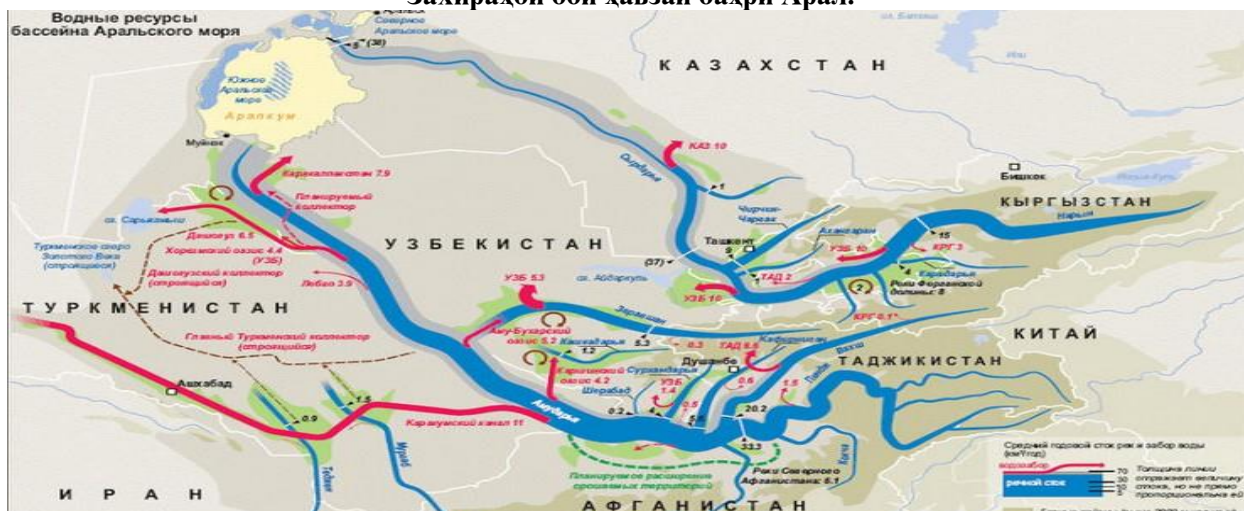
Бо вучуди ин Динамикаи идоракунии захираҳои табиӣ дар ҳудуди марзии Қирғизистон ва Тоҷикистон мегӯяд, ки ҳаҷми об ба сари аҳоли дар Қирғизистон ва Тоҷикистон нисбат ба бисёре аз кишварҳои аврупоӣ бештар аст. Суръати махсусан баланди гирифтани оби тоза дар Тоҷикистон мушоҳида мешавад, ки 51%-и тамоми захираҳои оби барқароршаванда мебошанд.

Барои Осиёи Марказӣ, чунин дарсҳои таърих бо назардошти аҳамияти стратегии дахҳо калонтарин обанборҳои минтақаи доманаи кӯҳ, садҳо метр ва дар таркибаш зиёда аз 30 км² об мавҷуд аст [7, 9].

Ҳамаи панҷ мамлакатро сети дарёҳо, каналҳо, захбурҳо ва хатҳои электр муттаҳид намуда, ҳама ба қадри кифоя обу қувваи электрикӣ гирифтанд ва қаср ғавран пур карда мешуд.

Аз рӯи манфиатҳои гуногун - мамлакатҳое, ки дар болооби дарёҳои калонтарини Сирдарё ва Амударё воқеъ гардидаанд, ба Тоҷикистон ва Қирғизистон дар фасли зимистон барои нерӯгоҳҳои барқии обӣ эҳтиёҷ доранд, зеро қувваи электрикӣ барои гармкунӣ истифода мешавад.

Захираҳои оби ҳавзаи баҳри Арал.

Источник: Аргументы и Факты (13:16 22/01/2019). Дата обращения: 23 января 2019.

Архивировано 22 января 2019 года.

Масалан, танҳо дар Ёзбекистон майдони заминҳои обёришаванда аз 4,5 млн га зиёдтар аст. Дар натиҷаи пурра истифода шудани оби дарёҳои бузург сатҳи оби баҳри Арал сол то сол паст мешавад.

Дар натиҷаи паст шудани оби баҳри Арал ҳарорат 1,5°C ва нами нисби бошад 10-15% кам гардидааст. Агар соли 1960 масоҳати баҳри Арал 689 000 км², сатҳи обаш 53,4 м-ро ташкил дода бошад соли 1994 ин нишондиҳанда 32500 км² ва 36,6м баробар шуд [1, 8].

Соли 2000 сатҳи оби баҳри Арал боз ҳам пасттар шуд ва ҳар гуна модаҳои химиявии зери баҳр намоён шуда, бо воситаи шамол ба атроф паҳн гардиданд. Дар натиҷа дар баҳри Арал ва атрофи он проблемаҳои экологӣ ба вучуд омад.

Адабиёт:

1. Burr G. S. et al. A history of the modern Aral Sea (Central Asia) since the Late Pleistocene (англ.). www.sciencedirect.com. Дата обращения: 15 мая 2019. Архивировано 30 августа 2019 года, 15 February 2019
2. Hydrobiology of the Aral Sea. Edited by Nikolay V. Aladin et al. Dying and Dead Seas: Climatic vs. Anthropogenic Causes. NATO Science Series IV: Earth and Environmental Sciences, Vol. 36. Kluwer, 2004.

3. The Aral Sea Disaster. Philip Micklin in Annual Review of Earth and Planetary Sciences, Vol. 35, pages 47-72; 2007.
4. The Young Man And The Sea. Gael Guichard. Steppe Magazine, steppe 3, pages 70-95; winter 2007.
5. Аральское море. www.orexca.com. Дата обращения: 19 января 2019. Архивировано 21 ноября 2016 года.
6. Перейти обратно: Данные 2015 г. Аральское море. www.ntsomz.ru. Дата обращения: 19 января 2019. Архивировано 31 октября 2014 года.
7. Учёные выяснили, каким был возраст Аральского моря до начала высыхания. aif.ru. Аргументы и Факты (13:16 22/01/2019). Дата обращения: 23 января 2019. Архивировано 22 января 2019 года.
8. Учёные установили возраст Аральского моря. indicator.ru. Дата обращения: 15 мая 2019. Архивировано 20 апреля 2019 года.
9. Шилов Н.А., Кривошей М.И. Причина исчезновения Арала найдена? // Наука в России. 1995. № 6. С. 85-87

Калидвожахо: *обҳои ширин, захираҳои обӣ, биёбоншавӣ, системаҳои обтаъминкунӣ, хушкӣ, биёбоншавии беаҳдуд, гармӣ зиёд, иқлим, экология, обӣ тозаӣ нушоқӣ, хушк шавии заминҳои кишоварзӣ.*

Аннотация ПРОБЛЕМА С ВОДОЙ

В следующей статье автор постарался дать краткую информацию о понятии и месте воды в природе, а также о стоке воды в разных регионах. Он также представил свое мнение о водоснабжении в различных районах. По проблеме чистой питьевой воды для населения, обеспечения водой сельскохозяйственных угодий. И представляя случайную проблему чистой питьевой воды в странах Центральной Азии. В современном обществе проблема нехватки чистой питьевой воды наблюдается практически во всех странах. И еще одной основной причиной инфекционных заболеваний, особенно среди детей и подростков, является чистая вода. Высыхание великих морей стало частью проблем Планеты Земля.

Ключевые слова: *пресная вода, водные ресурсы, опустынивание, системы водоснабжения, засуха, неограниченное опустынивание, повышенная жара, климат, экология, чистая питьевая вода, высыхание сельскохозяйственных земель.*

Annotation WATER PROBLEM

In the next article, the author tried to give brief information about the concept and place of water in nature, as well as about the flow of water in different regions. He also presented his views on water supply in various areas. On the problem of clean drinking water for the population, providing agricultural land with water. And presenting the occasional problem of clean drinking water in the countries of Central Asia. In modern society, the problem of lack of clean drinking water is observed in almost all countries. And another major cause of infectious diseases, especially among children and adolescents, is clean water. The drying up of the great seas has become part of the problems of Planet Earth.

Keywords: *fresh water, water resources, desertification, water supply systems, drought, unlimited desertification, increased heat, climate, ecology, clean drinking water, drying of agricultural lands.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳочизода Ганҷина Ҳасанҷон, магистранти соли дуюми факултети географияи Донишгоҳи давлатии омӯзгори Тоҷикистон ба номи С.Айни. Телефон: +992 900000976

Рохбари илмӣ: н.и.г., дотсент Каландаров А.А.

Сведения об авторе: Ходжизода Ганджина Хасанджон, магистрантка второго курса географического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Телефон: +992 900000976

Научный руководитель: к.г.ф., доцент Каландаров А.А.

About the author: Hojizoda Ganjina Hasanjon, first-year graduate master of the Faculty of Geography of Tajik State Pedagogical University named after S. Ainy. Phone: +992 900000976

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Kalandarov A.A.

ТОҶИКИСТОН КИШВАРИ «КҶҲҲОИ БЕНАЗИР»

Тоҷикистон мамлакати аз кӯл бой буда, шумораи онҳо зиёда аз 1,5 ҳазор адад мебошанд, ки масоҳати умумиашон 1 ҳазор километри мураббаъ ва ё 1% масоҳати кишварро ташкил медиҳанд. Шумораи ҷамъи масоҳати 22 кӯли ҷумҳурӣ ба 625 км² мерасад, ки дар миёни онҳо аз ҳама калонтаринашон Қарокӯл мебошад [6].

Кӯлҳои Тоҷикистон аз нигоҳи шакли пайдоиш ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд, аз ҷумла: тектоникӣ, пиряхӣ ва зеризаминӣ. Аз ҳама маъмултарин кӯлҳо ин кӯлҳои пиряхӣ ва баъдан дар натиҷаи лағжиши замин ба вучуд омада мебошанд. Бештари шумораи кӯлҳои Тоҷикистон дар қисмати шимолу шарқии қуҳҳои Помир ва тарафи ғарбии қуҳҳои Ҳисор дар баландии зиёда аз 2 км. ҷойгиранд. Қариб ҳамаи кӯлҳои кишвар аз оби ошомиданӣ ташаккул ёфтаанд (ғайр аз кӯли Қарокӯл).

Аз ҳама кӯлҳои зеботарини Тоҷикистон дар қаторкӯҳҳои Ҳисор дар қуҳҳои Фон ҷойгир шуда, дар байнашон табиати Искандаркӯл, кӯли Чуқурак, кӯлҳои Аловудин, кӯли Калон ниҳоят зебову нотакроранд [6].

Баландтарин кӯлҳо дар ҷумҳуриамон бошанд, ин кӯлҳои Чапдара - 4 529 метр, Қарокӯл - 3 914 метр, Зоркӯл - 4 126 метр, Турумтайкӯл - 4213 ва дигарон) мебошанд.

Кӯлҳо дар натиҷаи афтидани қуҳҳо (тӯдагӣ) бештар дар баландкӯҳҳои Марказӣ ва Шарқӣ Тоҷикистон ҷой гирифтаанд. Ба онҳо кӯли Сарез ва Яшикӯл тааллуқ доранд. Бештари кӯлҳо дар сарғаҳи дарёҳои Аму, Вахш ва Зарафшон дар баландии зиёда аз 3500 метр аз сатҳи баҳр қарор доранд. Онҳо бештар аз ҳисоби обшавии барфу пиряхҳо ғизо мегиранд. Оби бештари кӯлҳо дар таркибашон моддаҳои ғайриорганикии зиёд доранд. Аз ҳама кӯли ҷавон кӯли Сарез ба шумор меравад ки он дар дарёи Мурғоб дар натиҷаи заминларзаи соли 1911 таввасути маҳкам шудани роҳи дарё бо сангҳо пайдо шудааст ва яке аз кӯлҳои чуқуртарин дар Тоҷикистон ба шумор меравад. Дар Шарқӣ Помир кӯлҳо то 120-150 рӯзҳо мебаранд. Инчунин дар ҳудудҳои Тоҷикистон кӯлҳои сунъӣ низ дида мешаванд.

Омӯзиши кӯлҳои Тоҷикистон таърихи беш аз садсола дошта, саршавии онҳо ба нимаи дууми асри XIX тааллуқ доранд. Дар солҳои 1869-1871 бисёрии кӯлҳои Зарафшон омӯхта шуданд. Тадқиқотҳои аввалин дар шарқи Помир дар солҳои 1877-1878 замоне, ки кӯлҳои Қаракӯл, Рангкӯл, Шӯркӯл, Яшилкӯл ва гуруҳи кӯлҳои Сарикӯл тавсиф карда шуданд. Бештари кӯлҳо бори аввал дар харита нишон дода шуданд [2].

Дар давоми асри XX таdqиқотҳои гидрологӣ баъзе кӯлҳои калон, ба монанди Яшикӯл, Булункӯл, Рангкӯл, Шӯркӯл, Турумтайкӯл ва дигарҳо гузаронида шуданд, ки ба воситаи он тавонистанд маълумотро оиди вазъи муосир ва хусусиятҳои гидро-метеорологӣ онҳо дастрас гардад. Инчунин дар нимаи аввали ҳамин садсола, дар соҳилҳои кӯлҳои Сарез, Булункӯл таdqиқотҳо авҷ гирифта будаанд ва дар соли 1987 тибқи маълумотномаи А. М. Никитина «Кӯлҳои Осиёи Миёна» аз ҷоп барамадааст, ки дар он маълумотна танҳо оиди андоза, инчунин оиди градатсия ва дифференциатсияи ҳарорати яхкунӣ ва химиявии обанборҳои ин минтақа оварда шудааст. Лекин омӯзиши кӯлҳои Тоҷикистонро то охир ба сомон нарасонидаанд. Айни замон дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикстон беш аз 1300 кӯл, ки андозаи умумии онҳо 705 м² ва ҳаҷми онҳо 46,3 метри мураббаро ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки ин боиси фаҳри мо аст, ки тақрибан 80% - и кӯлҳо дар қуҳҳо, дар баландии 3000 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд.

Аз рӯи таърихи пайдоиш (генезис) – и ҳавзаи кӯлҳо, онҳо ба кӯлҳои тӯдагӣ (монетагӣ), пиряхӣ, тектоникӣ, карстӣ, дарё бодӣ ва ғайраҳо ҷудо мешаванд. Дар ҳавзаҳои Зарафшон як қатор «зинаҳои» кӯлҳои тӯдагӣ ба монанди: Марғзорӣ, кӯли калон мавҷуданд. Лекин макони асосии кӯлҳо ин Помири Шарқӣ мебошад. Дар он ҷо дар баландии 3919 метр аз сатҳи баҳр кӯли калонтарини кишвар, кӯли Қарокӯл бо масоҳати 380 метри мураббаъ, бо чуқурии 238 метр ва ҳаҷми зиёда аз 26 метри мукаби об мавҷудааст. Кӯли мурда (ҷори нашаванда) буда, оби он бениҳоят шур аст. Инчунин, Кӯли Сарез ҳам хело маъмулу машҳур аст. Он моҳи феввали соли 1911 дар натиҷаи заминларзаи саҳт қуҳпораи калон маҷрои дарёи Мурғобро баст ва дар натиҷа кӯли бо масоҳати 80 км², чуқурии 500 метр ва ҳаҷми об 16 млн³ пайдошуд. Аз соли 1938 дар соҳили ин кӯл гидрометеосантсияи баландкӯҳи Ирхткор карда истодааст ва солҳои 70-уми асри гузашта қормандони гидрометериологии ҷумҳурӣ харитаи чуқурии кӯлро таъсис дода, вазъи термикӣ, яхбандӣ ва химиявии онҳоро омӯхтаанд [3].

Айни замонкӯли Сарез яке аз кӯлҳои калонтарини дорои захираи оби софи нушокӣ ба шумор меравад. Дуюмин кӯли баландкӯҳҳои Помир, ин кӯли Булункӯл ҳаст, ки дар каҳри нишебӣ ҷойгир буда, дар фасли зимистон ҳаво сард шуда, бениҳоят хунук мешавад. Ин «кутби хунук» - и Тоҷикистон мебошад. Дар он ҷо беш аз ним аср стантсияи гидрометеологӣ фаъолият карда истодааст (дар баландии 3744 метр аз сатҳи баҳр), ва ҳарорати пастаринро дар ин минтақа, дар моҳи январ то - 60⁰ - 61⁰ дараҷа ба қайд гирифтаанд. Кӯли дигар - Яшикӯл, ки ҷорӣ шудани оби он барои бо самар фаъолият намудани силсилаи неруғоҳҳои обӣ – баркии Ғунд танзим кардан, имконият медиҳад.

Қисми асосии баланси оби кӯлҳоро обҳои ҷоришавандаи сатҳи замин ташкил медиҳанд. Вобаста ба дар кадом сатҳи баландӣ ҷойгир шудани онҳо, фазаи пуршавии онҳо бо об дар давоми сол аз ҳамдигар фарқ доранд. Фазаи (давомияти) пуршавии онҳо аз иқлими сол, ҳаҷми оби дохилшуда, тарҳи кӯл вобаста буда, аз 40 то 220 шабонарӯз давом меёбад. Рузи шурӯъ шудани пуршавии кӯл аз бисёрфакторҳо, аз ҷумла шароитҳои обу ҳаво вобаста буда, аз 40 – 70 рӯз фарқ дорад. Дар кӯли Сарез он аз 29 апрел то 10 июл ва дар Искандаркӯл аз якуми апрел то 10 май фарқ карда метавонад [4].

Дар давоми сол сатҳи оби кӯлҳо тағйир ёфта истодааст. Дар кӯлҳои ҷоришаванда, он аз ду метр зиёд нахоҳад шуд, дар кӯлҳои сарбаста, ки обашон аз зери ярҷҳо ва қабати замин филтр мешавад, сатҳи тағйирёбиашон бештар мебошанд. Дар кӯли Сарез дар баъзе солҳо он то ба 12 метр мерасад. Солҳои 40-уми асри 20 мушоҳидаҳои статсионарӣ оид ба ҳодисаҳои яхбандӣ ва ғафсии яхи онҳо шуруъ шуданд. Миқдори зиёди маълумотҳо оиди рӯзи саршавӣ ва тамомшавии ҳодисаҳои яхбандӣ, муқаррар намудани таркиби ях ва ғайраҳо ҷамъ карда шуд. Давомнокии яхкунӣ барои кӯлҳои Осиёи Марказӣ аз рӯйи вазъи хунокии зимистон вобастагӣ дорад: барои ҷойҳои ҳамвор тақрибан 10 - 100 шабонарӯз ва барои баландкӯҳҳо 60 - 180 шабонарӯз ва зиёдтар мебошад. Масалан, дар соли 1962 давомнокии яхкунии кӯли Қарокӯл 218 шабонарӯзро ташкил медод. Ғафсии яхҳо дар кӯлҳои баландкӯҳҳо 100 см ва зиёдтарро ташкил медиҳад. Он аз ҷамъи ҳарорати манфии ҳавои шабонарӯзӣ ва хусусиятҳои кӯлҳо вобастагӣ дорад.

Мисол, дар ҳолати суммаи ҳарорати манфии шабонарӯзии ҳаво дар кӯли Қаракӯл ғафсии ях 50 см мерасад, хангоме, ки дар кӯли Сарез, кидорӣ ҳарорати гармии зиёдтар аст, ғафсии ях 10-20 см-ро ташкил медиҳад.

Бо сабаби гуногун будани мавзеҳои табиӣ Осиёи Марказӣ ва хусусияти ландшафти кӯҳсор, инчунин фарқият дар рутубати мавзеҳои гуногун таркиби гидрохимиявии оби кӯлҳо низ аз ҳамфарқ доранд. Кӯлҳои Помиру Олой гидрокарбонатӣ буда, дар шарқӣ Помир бошад, кӯлҳо сулфатӣ мебошанд. Ба ғуруҳи охирин, кӯлҳои Қарокӯл, Рангкӯл, Шӯркӯл, Куруккӯл ва Какиркӯл дохил мешаванд. Аз ҳисоби минералӣ буданашон онҳо аз ҳамдигар тақрибан аз 0,5 то 11 г/кг фарқ мекунанд. Ҳамаи онҳо ба ғуруҳи сулфатӣ дохил мешаванд, ғуруҳи магний, намуди сеюм [2].

Ғуруҳи ҷудогона дар ин қатор, ин ғуруҳи кӯлҳои Сарикӯл ҷой гирифтаанд, ки дар нишебии байни кӯҳҳо ҷойгир буда, дорои 30 кӯли сарбаста (соқит) мебошанд. Дар натиҷаи хушк шудани онҳо қабати намак ва дигар концентратҳо дар ҷойи онҳо дида мешавад.

Кӯлҳои асосии дорои оби нушокӣ–кӯли Сарез (16,1 м³), Яшикӯл (0,52 м³), Искандаркӯл (0,52 м³) ва кӯлҳои дигари нисбатан майда ба шумор мераванд. Кӯлҳои дорои намудҳои гуногуни моҳиҳои зиёд, ин кӯли Яшикӯл ва Булункӯл мебошанд. Дар соҳилҳои кӯли Қарокӯл моҳиҳӯракҳои камшумор истиқомат мекунанд ва дар Зоркӯл, ки аз он ҷо дарёи Помир шурӯъ мешавад, оғози дарёи Панҷ, мурғобиҳои (ғоз) ҳиндӣ зимистонро аз сар мегузаронанд: ин кӯлҳо ба монанди дигарон қисми Мамнӯғҳои Миллии Тоҷикистон ба шумор мераванд [3].

Вале сарвати асосии кӯлҳои мо – оби нушокии онҳо мебошад, ки он дар сайёраи мо сол аз сол камёб ва қиматбаҳо шуда истодааст, бинобар ҳамин кӯлҳои дорои оби соф, яке аз сарватҳои бебаҳои табиӣ кишварамон буда, мо бояд онҳоро аз ифлосшавӣ муҳофизат намуда, барои наслҳои ояндаи худ боқӣ гузорем [1].

Адабиёт:

1. Архив Хукумата РТ. Фонд Постановление Правительство РТ №716 от 06.12. 1995 г. № 38/30. Описи 5, Л. 31-37.
2. Архив Хукумата РТ. Фонд Постановление Правительство РТ №419 от 15.10. 1995г. № 38/30. Описи 9, Л.47-53.
3. Архив РОО «Предупреждение, готовность и смягчение последствий стихийных бедствий» (РМР INTERNATIONAL). Минаев В. Е. Локальные особенности геологического и тектонического строения бассейна Сарезского озера. Материалы конференции. – Душанбе: 2003, – 49 с.

4. Архив РОО «Предупреждение, готовность и смягчение последствий стихийных бедствий» (PMR INTERNATIONAL). Проект по Снижению Риска на озере Сарез. Т.1. Промежуточный отчет. Оценка опасности. – 39 с.
5. Архив академика Негматуллаева С.Х. Материалы Отчета «Всемирной Комиссии по Плотинам. – Душанбе 2003. – 93 с.
6. Тоҷикистон - кишвари кӯлҳои беназир. Ҳ. Аббасов. – Душанбе, 2003. С.3-5.

Калидвожаҳо: кӯл, об, сайёра, намак, концентрат, ҳарорат, ях, ярч, филтр, иқлим, шобонарӯз, сатҳ, кишвар, дарё.

Аннотация

ТАДЖИКИСТАН СТРАНА «УНИКАЛЬНЫХ ОЗЕР»

В своей статье автор рассматривает период развития, историю и появление некоторые озёр Таджикистана. Зеркало воды всех озёр в целом, составляет 1005 км²-это приблизительно 1% территории страны. Площадь 22-х озёр общей сложности, занимает 625 км². Озёра по происхождению котловин, делятся на пять видов образований: тектонические, ледниковые, завальные, карстовые и пойменные. Тектоническое ледниково-завальное озеро Исскандеркуль, лежит в горах Зеравшанского хребта и образовалось оно, в результате отложения морены и последующего обвала. В результате горных обвалов и землетрясений образовались озёра Сарез и Яшилкуль. В 1911 г, в результате Усойского обвала, образовалось одно из глубоких озёр страны - Сарезкое, глубина которого превышает 500 м. Самое крупное озеро в Таджикистане Каракуль, образовалось в тектонической впадине Восточного Памира. Каракуль, по площади, занимает 380 км², максимальная глубина составляет около 240 м считается самым крупным ледниково-тектоническим озером.

Ключевые слова: Озеро, вода, планета, соль, концентрат, температура, лед, оползень, фильтр, климат, день, поверхность, страна, река.

Annotation

TAJIKISTAN COUNTRY OF «UNIQUE LAKES»

In his article, the author examines the period of development, history and appearance of some lakes in Tajikistan. The water mirror of all lakes as a whole is 1005 km², which is approximately 1% of the country's territory. The total area of 22 lakes is 625 km². By the origin of the hollows, lakes are divided into five types of formations: tectonic, glacial, dammed, karst and floodplain. The tectonic glacial-dammed lake Iskanderkul lies in the mountains of the Zeravshan ridge and was formed as a result of the deposition of a moraine and the subsequent collapse. Lakes Sarez and Yashilkul were formed as a result of rock falls and earthquakes. In 1911, as a result of the Usoi collapse, one of the country's deepest lakes, Sarezkoye, was formed, the depth of which exceeds 500 m. The largest lake in Tajikistan, Karakul, was formed in the tectonic depression of the Eastern Pamirs. Karakul occupies 380 km² in area, the maximum depth is about 240 m and is considered the largest glacial-tectonic lake.

Keywords: lake, water, planet, salt, concentrate, temperature, ice, landslide, filter, climate, day, surface, country, river.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсидинзода Кароматулло Абдурахмон, магистранти соли дууми факултети географияи ДДОТ ба номи С. Айни, н. Варзоб, деҳаи Чорбоғ. Тел.: +992 907108204

Рохбари илмӣ: Рауфов Рахматулло Немамович

Сведения об авторе: Шамсидинзода Кароматулло Абдурахмон, магистрант второго курса географического факультета Таджикского государственного университета им. С. Айни, н. Варзоб, село Чорбоғ. Тел.: +992 907108204

Научный руководитель: Рауфов Рахматулло Немамович

Information about the author: Shamsiddinzoda Karomatullo Abdurahmon, second -year master of the Faculty of Geography, Tajik State University. S. Aini, n. Varzob, Chorbogh village. Tel.: +992 907108204

Scientific adviser: Raufov Rakhmatullo Nematovich

КЎЛИ САРЕЗ БАРОИ МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ЧӢ ХАТАР ДОРАД

Хатарнокии кӯли Сарез ва Роғун муқоиса намуда, қайд кардан зарур аст, ки масрафи миёнаи солонаи оби дарёи Панҷ ($1000 \text{ м}^3/\text{с}$) ду маротиба аз масрафи дарёи Вахш ($500 \text{ м}^3/\text{с}$) зиёд аст. Агар обанбори Роғун дар давоми 10 сол аз об пур шавад, барои пуршавии он танҳо 10%-и ҳаҷми миёнаи солонаи дарёи Вахш сарф мешавад. Дар ин ҳолат масрафи умумии оби он дар пости гидрологӣ (гп) Кирк ба 2,5% кам гардад. Поёноби Амударё $1950 \text{ м}^3/\text{с}$ об мегирад, яъне ҳамагӣ $50 \text{ м}^3/\text{с}$ аз масрафи муқарарӣ, ки он ба рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақаи ягон зараре намерасонад. НБО-и Роғун дар минтақаи хатарнок ҷойгир аст, аммо он иншооти гидротехники буда, бо дасти инсон сохта шуда аз рӯи он доимо назорат кардан зарур ва ҳатмӣ аст, дар сарбанди он иншооти обпартои садамавӣ сохтан лозим аст. Агар сарбанди хокрез босифат сохта шавад, он гоҳ эҳтимолияти он, ки аз заминларзаи 9-балла осеб дида вайрон мешавад, аз байн меравад. Эҳтимол ҳангоми ларзиши сейсмикӣ деформатсияи кӯчиш дар нақбҳои обанбор ва дигар иншооти зеризаминӣ баамал меояд. Кӯхпораҳои афтида, ки пурра харду нақби сохтмониро дар НБО-и Роғун маҳкам мекунад, барои аз он сохтори геологии китъаи иншооти асосӣ дар минтақаи деформатсияи кӯчиш ҷойгир аст. Ҳангоми таъсири сейсмикӣ, нақбҳои дигар наметавонад оби заруриро гузаронад, бинобар ин сатҳи оби обанбор пуршуда ба сатҳи садамавӣ мерасад. Дар оянда ҳамааш аз нисбати оби ба обанбор воридшаванда ва масрафи гузаронандаи иншооти садамавии обпарто вобаста аст. Агар масрафи гузаронандаи иншооти обпарто зиёд бошад, дар чунин ҳолат оби обанбор доимо метавонад баланд шавад ва ба сатҳи баландии сарбанд расад, дар натиҷа ҷои оббурда пайдо мешавад.

Масрафи максималии об дар ҷои номбурдаи сарбанд ба $30\,000 - 40\,000 \text{ м}^3/\text{с}$ мерасад, аммо дар минтақаҳои гидропости Керки он қариб аз нисф кам мегардад. Вайроншавии сарбанд метавонад якчанд моҳ давом кунад. Ҳолати садамавии он ба фаромадани кӯхпораҳо аз соҳили рост пайваستшавии сарбанд ба биефи поён ва маҷрои навбатии селобаи оби шур метавонад мураккаб гардад. Варианти дигари садамаи НБО-и Роғун ин шусташавии қабати намак дар таҳкурсии сарбанд мебошад. Дар ҳолати кӯхнагии НБО-и Роғун нақшаи мураккаби муҳофизат аз қабати намак оварда шуда буд. Ҳоло бошад варианти нисбатан оддӣ муҳофизат аз қабати намакро пешниҳод намудаанд. Аз ҳамин сабаб масрафи маҷрои поилоиши аз тағи буриши арзи сарбанд доимо зиёд мешавад, ки дар натиҷаи ба фурурагии сарбанд ва нақбҳои обгузарон оварда мерасонад. Аз рӯи ҳамин ҳодисаҳои НБО-и Роғунро метавонад хатар таҳдид намояд. Ҳамаи ин ҳодисаҳо хело суст ба амал меояд ва обхезиҳои садамавии фавқуллода амал намояд. Айнан бо ҳамин раванд НБО-и Норақ метавонад вайрон шавад, ки муддати зиёд аст таъмири капиталиро металабад.

Обхезие, ки дар ҳудуди Осиеи Марказӣ ҳангоми вайроншавии НБО-и Роғун ба амал меояд дар муқоиса бо обхезии садамавии кӯли Сарез хело андозаи хурдро дар бар мегирад. Сухан дар бораи он меравад, ки дар соҳилҳои обанбори НБО-и Роғун кандашавии кӯхпораҳо ба қайд гирифта нашудааст. Дар биефи болоии НБО-и Роғун як қатор кӯхпораҳо қанда шуда паси шурҳо мавҷуд аст, аммо ҳаҷмашон хело кам аст ва ҳангоми вайроншавии пораҳои қандашуда (ярч) мавҷи оби пайдо шуда ба қисмати болооби обанбор равона шуда, ба сарбанд таъсире намерасонад. Ҳангоми вайроншавии пораи қандашудаи соҳили рост дар кӯли Сарез ҳаҷми як вақти ҷоришавии об аз қисмати пасттарини сарбанд ба $0,1 \text{ км}^3$ баробар мегардад.

Дар дарёи Бартанг маҷрои селоба ба амал меояд, ки ба пайдошавии кули муваққатӣ дар дарёи Панҷ мусоидат мекунад.

Агар ҳаҷми қорҳои ҷустуҷӯиро дар омӯзиши дилхоҳ сарбанди баланд ё ин ки кӯхпораи қандашуда барои минтақаи хатарнок муайян намоем, хело кори кам иҷро шудааст. Ягон лоиҳаи татқиқоти Мин Гео СССР ва Союз гипроводхоз дар ҳаҷми пурра иҷро нашудааст. Дар даҳсолаи қорҳои ҷустуҷӯи оид ба кӯли Сарез гузаронида нашудааст. Агар ба стандартҳои ҳозиразамони геологи ва инструкторҳо таъя намоем, ба ҳулосае омадан лозим аст, ки ин хело кам омӯхта шудааст. Вале як қатор қорҳои геологию муҳандисӣ ва назоратӣ татқиқотӣ гузаронида шудааст, қорҳои зиёде ҳам ба анҷом расонида шудаанд ва то ҳол қорҳои тадқиқоти дар минтақаҳои гуногуни ҳавзаи кӯли Сарез идома ёфта истодааст.

Аз он вақте, ки дар соҳили рости кӯли Сарез дар масофаи 4-5 км қисмати шарқии сарбанди Усой ҳаҷми 1 км ярч муайян карда шуд, проблемаи кӯли Сарез хело тезу тунд гашт.

Қитъаи соҳили рост нишебии ярч бо сохтори мураккаби худ маълум аст. Яке аз кандашавӣ, ки бо блоки калон маҳдуд мешавад дар самти ҷанубу шарқӣ ҷойгир аст, бевосита аз мавдудияти ҷинкаи саши ва минтақаи шикастпораҳо бо ғафсии то 10 м, дигар кандашавиҳо аз рӯи ҷинсҳои кӯҳи хобидаю печхӯрдаи Сарез ва паҳншавии қадим ва ҳозиразамони сейсмодиклокатсия паҳн гаштаанд.

Дар сохтори (структураи) нишебии ярч ба таври морфологӣ ду мавзеи мустақил ҷудо карда мешавад: шимолу ғарбӣ- нимқисмшуда ва ҷанубу шарқӣ инкишофёбанда (Расми 14 а).

Расми-14. Намуди умумии нишебии соҳили рости садд. (а)

Дар ин ҷо ярч аз 4-5 блокҳои калону ҳашвар варақин таркиб ёфтааст.

Расми 15. Нишебии фурурафтаи соҳили рост; тарқишҳои болои ярч.

Сатҳи болои лағжидаи мавзеи тимолу ғарбӣ баландии ҷоряки ярчи соҳили рост хеле нишеб (наздики 30°) мебошад.

Ба мавҷудияти пластинаҳои ярч канораҳои калони тақягоҳи саҳт, ярч ба деформатсия маҳали дучор мегардад, ҷунки барҷаста аст ва ғайр аз ин бо ғунгаштаҳои ҷавони кӯхпораи кандашуда ва хокрезаҳо бор карда шудааст. Ин омилҳо имконият доданд, ки устувории мавзеъ паст карда шавад, ҷунки дар сарҳади он тарқишҳои маҳалҳои сейсмики хангоми заминҷунбии 9 баллаи соли 1911 муайян гаштааст. Обҳезиҳои қисми поёни мавзеи кӯли Сарез ба воситаи ин протсессро тезонд. Аз рӯи маълумоти ҷоҳи кандашуда ҷуқуриаш 243 м ва гузаронидани қорҳои ҷустуҷуи сейсмолога, нишебии лағжидаи ба ҳисоби миёна 180-200 м, ҳаҷмаш 0,45 км³ ташкил медиҳад қабатҳои ҷинсҳои кӯҳи дар интервали 167-172 м бо шиддат тарқишдор шикастпора бо нишонаҳои регҳои оҳанин мебошад.

Адабиёт:

1. Архив РОО «Предупреждение, готовность и смягчение последствий стихийных бедствий» (RMP INTERNATIONAL). Минаев В.Е. Локальные особенности геологического и тектонического строения бассейна Сарезского озера. Материалы конференции. – Душанбе: 2003. – 49 с.
2. Архив РОО «Предупреждение, готовность и смягчение последствий стихийных бедствий» (RMP INTERNATIONAL). Проект по Снижению Риска на озере Сарез. Т.1. Промежуточный отчет. Оценка опасности. – 39 с.
3. Архив академика Негматуллаева С.Х. Бабаев А.М. Ишук А. Сейсмическая опасность района Сарезского озера. Труды.
4. Временные нормативы правила по технической эксплуатации внутри хозяйственной оросительной систем. – М.: Колос, 1984.
5. Железняков Г. В и другие Гидрология гидрометрия и регулирования стока. – М.: Колос, 1984. Зюзик Д.Т. Веднямин В.С. Экономика водного хозяйства. – М.: Колос, 1973.
6. Натальчук М. Ф и другие эксплуатация гидромелиоративных систем. – М.: Колос, 1983.
7. Никонов А. А. Землетрясения, Прошлое, современность, прогноз. – М.: Колос, 1984. – 190 с.
8. Папырин Л.П. Сарезское озеро и проблемы гидроэнергетики Разанов М.Б. Гидротехническое сооружения. – М.: Агропромиздат, 1985.
9. Селиванов Р.И. Андреев Р.И. К вопросу о колебаниях уровня Сарезского озера и состоянии Усойского завала. Докл. А.Н.Тадж. ССР. 1985. Т. 1. №1.
10. Чуенко П.П. Сарезское озеро В. кн. Таджикско-Памирск, экспедиция 1934г. – М.; – Л.: 1935. С.357-370.
11. Чуенко П.П. К геологии бассейна Сарезского озера. – Л.: 1936. – 39 с.
12. Ягелло И.Д. Новые сведения об Усойском завале и Сарезском озере в 1916 году. ИТОРГО, 1917. Т. X111. в. 1. С.146-147.

Калидвожахо: *Сарез, кӯл, ҷойгиришавии ҷуғрофӣ, сохтори геоморфологӣ, манзара, шароит.*

Аннотация

В ЧЕМ ОПАСНОСТЬ САРЕЗСКОГО ОЗЕРА ДЛЯ РЕГИОНА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье изучены, исследованы и проанализированы основные черты геоморфологического строения, географического положения, особенности и условия ландшафтно-лимнологического, а также периоды изучения Сарезского озера. Следует отметить, что с момента своего возникновения Сарезское озеро считалось в глазах людей самым опасным и трагическим и по сей день известно не только в нашей стране, но и во всей природной области Средней Азии как «Спящий дракон Азии». Поэтому мы считаем эту тему привлекательной и изучили и проанализировали ее с использованием внутренних и внешних источников.

Ключевые слова: *«Спящий дракон Азии», Сарез, озер, географического положения, геоморфологического строения, ландшафтно-лимнологического, условия.*

Annotation

WHAT IS THE DANGER OF LAKE SAREZ FOR THE CENTRAL ASIA REGION

The article studied, researched and analyzed the main features of the geomorphological structure, geographical location, features and conditions of the landscape-limnological, as well as periods of study of Lake Sarez. It should be noted that from the moment of its inception, Sarez Lake was considered the most dangerous and tragic in the eyes of people, and to this day it is known not only in our country, but throughout the natural region of Central Asia as the «Sleeping Dragon of Asia». Therefore, we consider this topic attractive and have studied and analyzed it using internal and external sources.

Keywords: *«The Sleeping Dragon of Asia», Sarez, lakes, geographic location, geomorphological structure, landscape-limnological, conditions.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсидинзода Кароматулло Абдурахмон, магистранти соли дуҷуми факултети географияи ДДОТ ба номи С. Айни, н. Варзоб, деҳаи Чорбоғ. Тел.: +992 907108204

Рохбари илмӣ: Рауфов Раҳматулло Немамович

Сведения об авторе: Шамсидинзода Кароматулло Абдурахмон, магистрант второго курса географического факультета Таджикского государственного университета им. С. Айни, н. Варзоб, село Чорбог. Тел.: +992 907108204

Научный руководитель: Рауфов Рахматулло Нематович

Information about the author: Shamsiddinzoda Karomatullo Abdurahmon, second -year master of the Faculty of Geography, Tajik State University. S. Aini, n. Varzob, Chorbogh village. Tel.: +992 907108204

Scientific adviser: Raufov Rakhmatullo Nematovich

ТАЪСИРИ РАВИШҲОИ ЭРОЗИОНӢ БА ШАРОИТҲОИ ТАБИИИ ВОДИИ РАШТ

Ҷаъолияти оби аз сатҳи замин ҷорйшаванда ба як қатор хусусиятҳои ландшафт (иклим, релеф, сохти геологӣ, наботот ва ғайра) вобаста аст. Аз ин рӯ, равандҳои эрозионӣ-аккумулятивӣ нишондиҳандаҳои ҳассоси тағирот дар ландшафт мебошанд. Аз ин рӯ, шаклҳои релефи гуногун низ метавонанд то андозае нишондиҳандаҳои тағйироти ҷорӣ дар муҳити географӣ ва шохиди чунин тағйироти замони гузашта бошанд [5].

Ақдаи истифодаи шаклҳои релефи обӣ ҳамчун нишондиҳандаи палеогеографӣ ҳанӯз дар асарҳои асосгузори геоморфология таҳия шуда, дар таҳлили геоморфологӣ барои муайян кардани табиати ҳаракатҳои неотектоникӣ, муайян кардани хусусиятҳои тағйирёбии иқлим ва амплитудайи флукуатсияҳо васеъ истифода мешавад. Нақшаи то андозае худсарона, ки онро ба методологияи таҳлили геоморфологӣ мактаби В.М. Дэвис сабаби танқиди одилона гардид, ки он вақте комилан асоснок гардид, ки дар робита ба таъсири торафт бештар қатъии инсон ба табиат мушоҳида намудани чунин равишҳое, ки табиатан дар миқёси геологӣ инкишоф меёбанд, имконпазир шуд. Масалан, дар натиҷаи сохтмони гидротехникӣ асосҳои эрозия ва речаи гидрологии бисёр дарёҳо хеле тағйир ёфта, дар натиҷаи тараққиёти хоҷагии қишлоқ шакли ҳавзаҳои обёрйшаванда бо суръат ва ба кулلى фарқ мекунад [4].

Бисёре аз муқаррароти нақшаи хуби рушди релеф бояд ба таври ҷиддӣ тағйир дода ё зерӣ шубҳа қарор дода шаванд. Масалан, дар акси ҳол бояд хусусиятҳои инкишофи нисбии эрозияи канорӣ ва ҷуқурро бо тағйироти асоси эрозия ба назар гирем, «қонуни» муқоризаи дарёҳоро барои ҳавзаҳои обёрйшаванда умумият ҳисоб кардан мумкин нест ва як қатор дигар «қонунҳо» ки то вақтҳои охир баҳснашаванда менамуд. Маълум шуд, ки ҳамаи ин «қонунҳо» вобаста ба шароитҳои ҳар хела ба таври гуногун зоҳир мешаванд. Дар баробари ин ба баъзе омилҳои инкишофи релеф, ки онҳоро геоморфологияи барҷастаи дуҷумдараҷа ҳисоб мекард, диққати ҷиддӣ додан лозим омад. Ин асосан ба растанӣҳо дахл дорад, ки нақши он ба таври возеҳ баҳо дода нашудааст. Ҳоло мо метавонем танҳо дар бораи аҳамияти ин омилҳо хеле муассир бештар баҳо диҳем [1, 3].

Барои тақмил додани таҳлили геоморфологӣ ҳанӯз қорҳои зиёдеро анҷом додан лозим аст ва дар ин марҳилаи рушди геоморфология роҳи муваққатӣ ва бозтағйироти ноил шудан ба муваффақият ин истифодаи усулест, ки ба ошкор кардани муносибатҳои ҳоси манзараҳои гуногун ва табиат асос ёфтааст.

Айни замон масъалаи алоқайи равишҳои эрозия ва омилҳои асосии ташаккули ландшафт чунон суғ қор қарда шудаанд, ки ҳатто хусусияти сифатии вобастагӣҳо на ҳамеша равшан аст. Баъзе муқарраротҳо чунинанд:

1. Муҳарриқи асосии «табиӣ» равиши эрозия қараёни об мебошад. Инкишофи релефи эрозиониро аз шароити ташаккули обҳезӣ қудо қардан мумкин нест. Айни замон бояд дар назар дошт, ки ба шиддатнокии эрозия на танҳо миқёси он, балки речаи обҳезӣ ҳам таъсир мерасонад.

2. Ҳам обҳои сатҳи аминӣ ва ҳам обҳои зеризаминӣ дар ташаккули релеф иштирок мекунанд. Қисмати зеризаминии маҷрои об барои ташаккули релефи ҳамворӣ махсусан муҳим аст. Зеро дар ин ҳолат ҳаҷми денудатсияи химиявӣ одатан ба ҳаҷми дарёҳо ва тақшинҳои гирифташуда баробар аст. Хориҷ шудани моддаро дар ҳолати обшуда шартан эрозияи «пинҳон» меноманд.

3. Тағйирёбии миқдори равандҳои эрозия ба хусусиятҳои сифатии ташаккулёбии релеф чунон таъсири қалон мерасонад, ки дар бораи эрозия умуман ҳарф задан мумкин нест. Дар вақти муайян кардани хусусиятҳои минтақавии равиши обёрӣ хусусиятҳои эрозияро дар қабатҳои гуногуни шабақайи гидрографӣ фарқ қардан лозим аст. Дар таҳмини аввал дар шабақайи қараёнҳои обе, ки дар сатҳи замин қорӣ мешаванд, 3 қабатро қудо қардан мумкин аст: 1 қараёнҳои ғайришартӣ, ки аз нишебиҳо қорӣ мешаванд, 2 — қараёнҳои муваққатии наҳрӣ, ки дар қад-қадӣ дараҳо ва сойҳо қорӣ мешаванд ва 3 — қараёнҳои доимии наҳрӣ (дарёҳо) қад-қадӣ водӣҳо қорӣ мешавад. Қараёнҳои ба қабатҳои гуногун тааллуқ дошта ба ташаккули релефи сатҳи замин бо роҳҳои гуногун таъсир мерасонанд ва нақши нисбии ҳар як қабат дар раванди эрозия вобаста ба шароити муҳити географӣ фарқ мекунад.

4. Сарбории чараёнҳо бо маводи саҳт (яъне иқтидори шуста бурдан) на танҳо ба хусусиятҳои гидравликии онҳо, балки ба дараҷаи майдашавии зарраҳои тақшин низ вобаста аст. Танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ, чараёни об то ҳадди имкон бо таҳшинҳои хурд бор карда мешавад. Аз ин рӯ, дар баробари омилҳои, ки ба равиши эрозия бевосита таъсир мерасонанд (микрос ва речаи чараёни об, хусусияти чинсҳо ва хокҳо, рельефи сатҳи замин, пӯшиши наботот) омилҳои, ки ба парокандашавии модда ва ба хок гузаштани он мусоидат мекунанд. Наҳрҳои чараён (обу ҳаво, равишҳои гравитационӣ), қори шамол, пирахҳо ва ғайра низ аҳамияти калон доранд.

5. Хусусияти шаклҳои рельефи ҷарӣ, аз як тараф, бо хусусиятҳои равишҳои эрозия, аз тарафи дигар, устувории шаклҳои, ки дар натиҷаи эрозия дар шароити географии додашуда ба вучуд омадаанд, муайян карда мешавад. Дар баъзе мавридҳо, шаклҳои ибтидоӣ, ки дар натиҷаи эрозия ба вучуд омадаанд, зуд табдил меёбанд ва дар дигар ҳолатҳо онҳо метавонанд беохир боқӣ монанд.

6. Тағйирёбии заминаи эрозия ба шиддатнокии равандҳои эрозия таъсир мерасонад. Зеро нишебии чараёни об, мавзёҳои ҷамъшавии он ва хусусияти гардиши обҳои зеризаминиро тағйир медиҳанд. Дар сурати дараҷаи калони ҳаракат ё тағйироти назарраси масоҳати замин дигаргунии иқлим ва речаи обхезиро низ ба назар гирифта лозим аст.

7. Хусусияти таъсири ҳаракатҳои маҳаллии тектоникӣ ба шаклҳои эрозия, аз ҷумла ба нимрухҳои тули дарёҳо аз таносуби асосан ба се омил вобаста аст:

1) шиддатнокии ҳаракати тектоникӣ;

2) қувваи чараён (бо маҳсули нишебӣ ва маҷрои обӣ ташаккулёбанда муайян карда мешавад);

3) тобоварии эрозияи чинсҳои дохилии соҳт буда.

Асосноккунии методологияи мубориза бо эрозия бо маҷмӯи саволҳои мураккаб вобаста аст, ки ба бисёре аз онҳо то ҳол ҷавоб пайдо нашудааст. Тамоми мушкilotро метавон ба чор ҷузъ тақсим кард:

1) моҳияти эрозия;

2) шароитҳои, ки шиддатнокӣ ва шаклҳои зуҳури эрозияро муайян мекунанд;

3) асоснокии техникӣ ва иқтисодии усулҳои гуногуни мубориза бо эрозия;

4) моҳиятҳои коркарди замин барои кам кардани суръати эрозия.

Барои бомуваффақият ба амал баровардани муборизаи зидди эрозия ба ин чор тарафи масъалаи ягона диққати баробар додан лозим аст.

Шиддатнокии баландтарини эрозия дар таносуби муайяни байни андозаи қатраҳо, шиддатнокии боришот ва ғафсии қабати об ба амал меояд, ки арзишҳои дақиқи онҳо ҳанӯз муайян карда нашудаанд [1].

Инкишофи эрозияи оббӯрдаҳо назар ба эрозияи ҳамворӣ бехтар омӯхта шудаанд. Омилҳои асосии инкишофи рушди дараҳо муайян карда шудаанд, ки инҳо боришоти шадид, мавҷудияти пӯшиши чинсҳои ковок, наздикӣ ва чуқурии асоси эрозияи маҳаллӣ, мавҷудияти нишебӣҳои, ки оби оббӯрдари ҷамъ мекунанд ва набудани ҷангал мебошанд. Муқаррар карда шудааст, ки дар сурати оқилона истифода бурдани ҳудуд на танҳо дар шароити теппаҳо, балки дар кӯҳҳо ҳам дараҳо босуръат ҳосил шуда метавонанд. Инчунин пирахҳо ва баъзе падидаҳои дигаре, ки ба иқлими хунук ҳосанд, ба ташаккули сойҳо таъсири калон мерасонанд [4].

Адабиёт:

1. Абдушукуров Д.А., Кобулиев З.В., Пасселл Х., Салибаева З.Н. Гидрохимия вод основных рек Таджикистана//Известия вузов Кыргызстана. 2015 №4. – С.87-93.
2. Атлас Таджикской ССР. – Душанбе; – Москва: Изд-во ГУГК СССР, 1968. – 198 с.
3. Муртазаев У. И. Гидроэкологические проблемы Таджикистана и факторы уязвимости водного сектора его экономики//Материалы науч. конф., посв.15-летию МКВК (Казахстан, Алматы, 23-30.04.2007 г.) – 5 с.
4. Чалов Р.С., Беркович К.М., Чернов А.В. Экологическое русловедение. – М.: ГЕОС, 2000. – 332 с.
5. Шикломанов И.А. Влияние хозяйственной деятельности на речной сток. – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 334 с.

Калидвожаҳо: равишҳои эрозионӣ, ландшафт, речаи гидрологӣ, рельеф, водии дарё, ҳаракати тектоникӣ.

Аннотация
**ВЛИЯНИЕ ЭРОЗИОННЫХ ПРОЦЕССОВ
НА ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ РАШТСКОЙ ДОЛИНЫ**

В статье приводятся эрозионные процессы реки Сурхоб в Раштской долины. Эрозивно-аккумулятивные процессы являются уязвимой показателем изменения ландшафта. В настоящее время слабо изучены проблемы соотношения эрозионных процессов и основные методы образования ландшафтов.

Ключевые слова: *эрозионные процессы, ландшафт, гидрологический режим, рельеф, долина реки, тектонические движения.*

Annotation
**INFLUENCE OF EROSION PROCESSES
ON NATURAL CONDITIONS OF THE RASHT VALLEY**

The article describes the erosion processes of the Surkhob River in the Rasht Valley. Erosion-accumulation processes are a vulnerable indicator of landscape change. At present, the problems of the relationship between erosion processes and the basic methods of landscape formation have been poorly studied.

Keywords: *erosion processes, landscape, hydrological regime, terrain, river valley, tectonic movement.*

Маълумот доир ба муаллиф: Кабутов Ашӯралӣ, магистранти соли дуюми ихтисоси географияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Суроға: н. Лахш, ҷамоъати Ҷиргатаол, деҳаи Майдонтерок. Тел.: +992 909889296

Роҳбари илмӣ: н.и.г., дотсент Имомов А.

Сведение об автора: Кабутов Ашурали, магистрант второго курса специальность география ТГПУ имени С. Айни. Адрес: р. Лахш, селсовет Джиргатааль, село Майдонтерок. Тел.: +992 909889296

Научный руководитель: к.г.н., доцент Имомов А.

About the author: Kabutov Ashurali, the 2nd year magister of the, Geography Faculty, TSPU named after Sadriddin Aini, Address. village Lakhsh, Dzhirgatal village council, Maydonterok. Tel.: +992 909889296

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Imomov A.

*Хамитова Райҳона Чунайдуллоевна,
магистранти соли дуюми факултети биология*

ПАҲНШАВИИ ФАРБЕҲӢ ДАР БАЙНИ АҲОЛИИ ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КҶҲИСТОНИ БАДАХШОН

Асри 21 бо револютсияи илмӣи техникии худ аз асрҳои гузашта фарқ мекунад. Тараққиёти илму-техника имконият дод, ки дар аксарияти соҳаҳои хоҷагии халқ дастовардҳои наватарини илмӣ истифода гардида рағандҳои истеҳсолӣ ба системаи компютерӣ пайваст карда шуд. Ин навоарӣ аз як тараф ба одамон сабукиҳои зиёдеро оварда бошад аз тарафи дигар одамонро водор месозад, ки соатҳои тӯлонӣ бе ҳаракат дар назди компютерҳо қарор мегиранд [1, с.90; 2, с.220].

Бо мурури тараққиёти системаи алоқа бо шабакаи интернет ва телефонҳои мобилӣ муносибатҳои байни одамон боз ҳам зиёдтар гардид. Ҳамаи ин боиси он гардиданд, ки одамизод вақти муайян барои истеъмоли хӯрок ва дамгирӣ надошта ҳамавақт вақти қиммати худро ба ин корҳо сарф мекунад. Аз норасоии вақт одамон кӯшиш мекунанд, ки ғизоҳои гуногуни тезтайёр, ки аз ангиштҳои бой аст истеъмол менамоянд [3, с.5; 4, с.5]. Дар заминаи камҳаракатӣ истеъмоли зиёди ғизо аз ангиштҳои бой ва чарбҳои бой ва вақти танги дамгирӣ боиси он гашт, ки миқдори зиёди одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида дар кӯраи замин зиёд гарданд [5, с.57; 6, с.8]. Таҳқиқотҳои гузаронидаи олимон дар солҳои охир нишон дод, ки одамони дучори фарбеҳӣ чӣ дар мамлакатҳои тараққиқарда ва чӣ дар мамлакатҳои, ки дар зинаи тараққиёт қарор доранд рӯ ба афзоиш овардааст [7, с.40; 6, с.280-290]. Ба ҳисоби миёна дар аксарияти давлатҳои дунё одамон, ки ба фарбеҳӣ дучоранд аз 15 то 35%-ро ташкил медиҳанд [9, с.40]. Дар одамон, ки ба фарбеҳӣ дучор ҳастанд дар баробари баландшавии фишори шарафӣ хатари дучори диабетӣ қанди типӣ 2-юм ва атеросклерозии рағҳои хунгард хело баланд мебошад. Олимон ҳамаи инро ба назар гирифта мафҳуми навро ба илм ворид намуданд, ки бо номи синдроми метаболӣ машҳур мебошад. Бинобарин дар адабиёти илмӣ солҳои охир ин мафҳум барои фарогирии ҳама гуна вайроншавии мубодилаи моддаҳо, ки сабаби фишорбаландӣ диабетӣ қанд ва фарбеҳӣ мебошад дар бар мегирад [3, с.5].

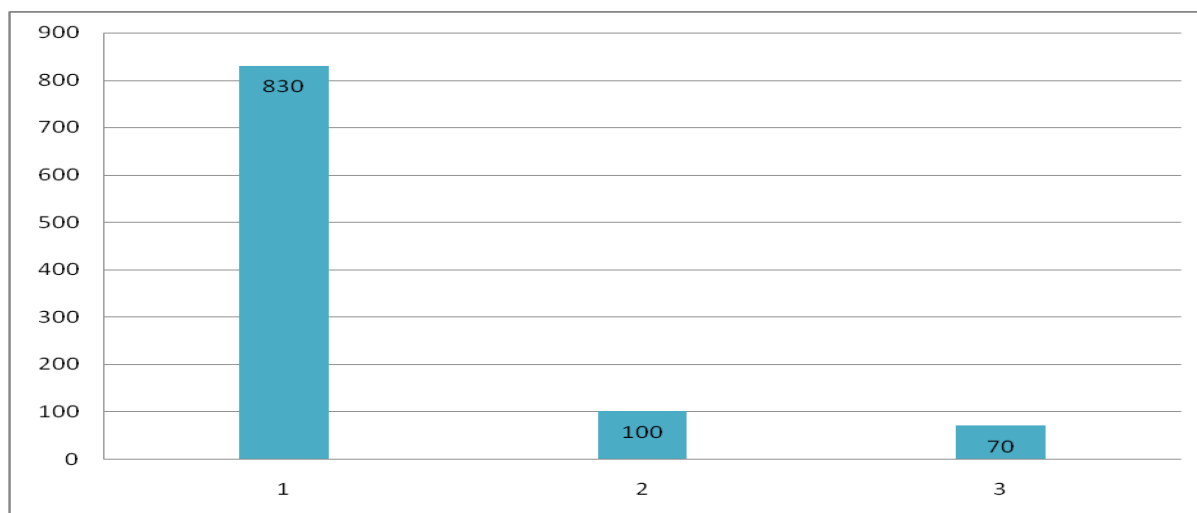
Дар солҳои охир миқдори одамони дучори фарбеҳӣ ва вазни барзиёд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ рӯ ба зиёдшавӣ овардааст. Бинобарин ҳукумати ҷумҳурӣ ва вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақсад гузоштанд, ки барномаи мушаххасро оиди пешгирии фарбеҳӣ ва ташаккули ғизои солим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2024 қабул намоянд.

Мақсади асосии ин таҳқиқот омӯзиши паҳншавии фарбеҳӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (ВМКБ) ба ҳисоб меравад.

Мавод ва усулҳои таҳлил.

Барои омӯختани фарбеҳӣ дар ВМКБ мо 1000 нафар шахрвандонро зерӣ санҷиши худ қарор додем. Барои муайян кардани вазни зиёдӣ мо усулҳои антропометрӣ ба монанди чен кардани қад, вазн, ҳаҷми қаваси сина, шикам, думба ва индекси вазни баданро чен намудем. Барои чен кардани индекси вазни бадан мо қадро обро ба 2 зарбзада, вазнро ба ҳосилаи зарб тақсим мекунем, ки дар натиҷа индекси вазни бадан бо метри кг/м² ҳисоб карда мешавад. Аз рӯи ин нишондод одамон, ки индекси вазни баданашон аз 18 то 25 буд ба меъёр мувофиқ мебошад. Аз 25 то 29 одамони дучори вазни барзиёд. Аз 30 то 34,9 фарбеҳии дараҷаи якум, аз 35 то 39,9 фарбеҳии дараҷаи дуюм, аз 40 боло бошад фарбеҳии дараҷаи сеюм ба ҳисоб меравад.

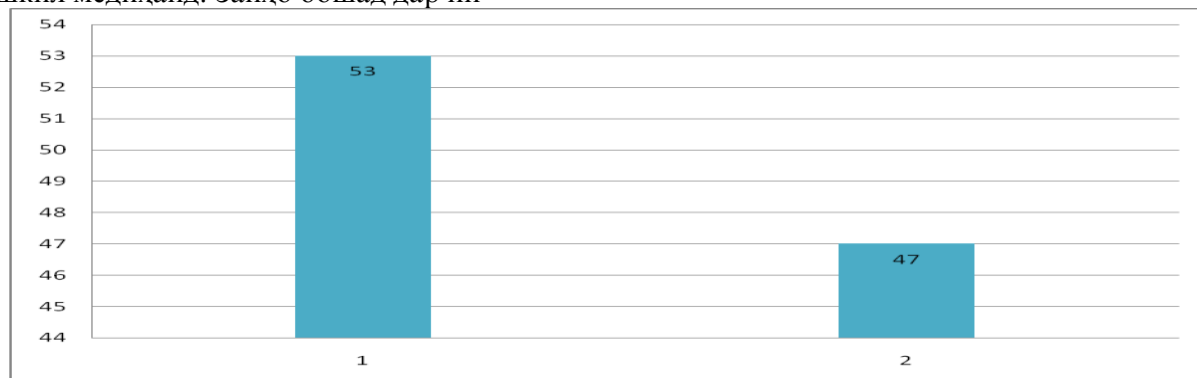
Дар расми 1 паҳншавии фарбеҳӣ дар байни аҳолии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дарҷ гардидааст. Чӣ ҳале, ки аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд аз 1000 нафар шахрвандоне, ки дар зерӣ санҷиши мо қарор доштанд, ба ҳисоби миёна дар 100±5 нафар индекси вазни бадан аз 25 то 29-ро ташкил намуд, ки онҳо дучори вазни барзиёди бадан мебошанд, ки ба ҳисоби миёна ин нишондод 10%-ро ташкил медиҳад.

Расми 1. Паҳншавии фарбеҳӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон.

Дар 70 ± 3 нафар шахрвандони ВМКБ индекси вазни бадан аз 30 то 34,9-ро ташкил медиҳад, ки онҳо дучори фарбеҳии дараҷаи якум мебошанд, ки ба ҳисоби миёна ин нишондод 7%-ро ташкил медиҳад. Чӣ хеле, ки ба ҳамагон маълум аст қисми зиёди ҳудуди ВМКБ-ро кӯҳҳо ташкил медиҳанд. Аз сабаби набудани корхонаҳои калони истехсолӣ ва ҷойҳои корӣ қисми зиёди аҳоли ба корҳои деҳқонӣ ва ҷорвопарварӣ машғул мебошанд. Солҳои пеш, ки аҳоли дар колхоз ва совхозҳо ба ҷаъолияти меҳнатӣ машғул буданд одамони дучори вазни барзиёд ва фарбеҳӣ бениҳоят кам буданд. Ба ҳисоби миёна дар як ноҳияи калон ҳамагӣ 4-5 нафар ҳамингуна одамон вомехуранд. Дар солҳои охир бошад аз таҳқиқоти гузаронидаи мо маълум гардид, ки ин падида дар ВМКБ рӯ ба баландшавӣ ниҳодааст.

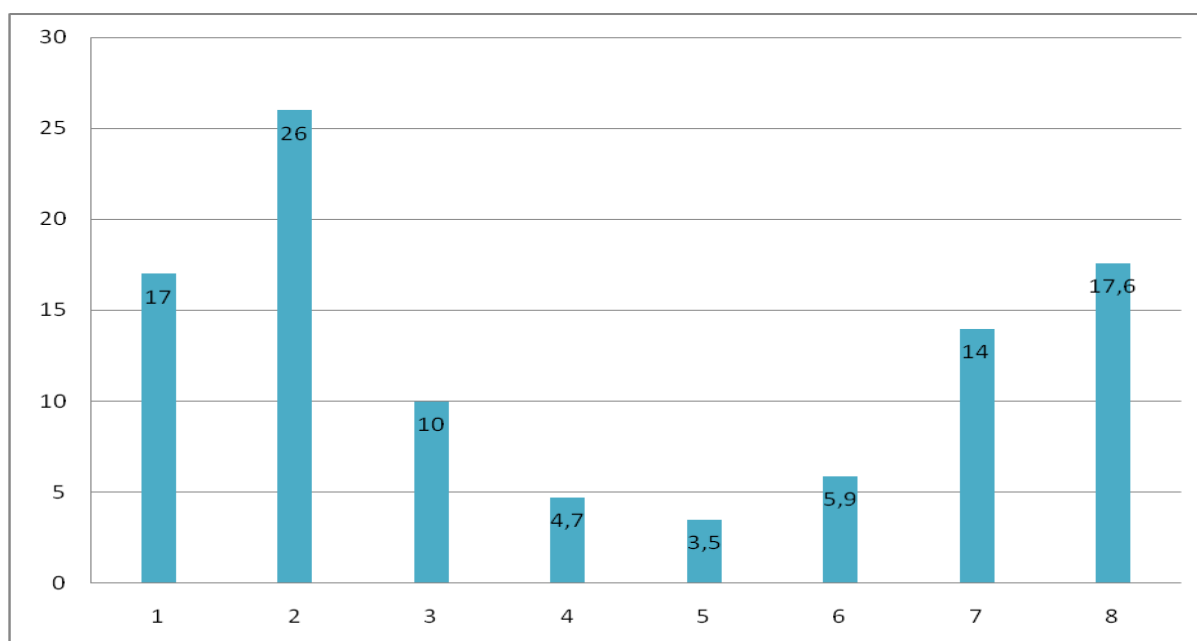
Дар расми 2 паҳншавии фарбеҳӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон вобаста ба ҷинс дарҷ гардидааст. Чӣ хеле, ки аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд паҳншавии фарбеҳӣ вобаста ба ҷинс дар ВМКБ ба ҳисоби миёна занҳо 53%-ро, мардҳо бошанд 47%-ро ташкил медиҳанд. Аз пурсиши одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида маълум гардид, ки аксарияти онҳо ба тичорат машғул буда, қисми дигарашон бошад ба ягон кор машғул набуда танҳо ба нигоҳубини кӯдаконашон машғул мебошанд. Ба ақидаи мо паҳншавии фарбеҳӣ дар байни занҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки сабаби асосии он камҳаракатӣ ба ҳисоб меравад. Чӣ хеле, ки ба ҳамагон маълум аст ҳангоми муқоисаи фарбеҳӣ байни ВМКБ ва дигар аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон маълум гардид, ки дар он минтақаҳо бештар одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида ро мардҳо ташкил медиҳанд. Занҳо бошад дар ин

Расми 2. Паҳншавии фарбеҳӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон вобаста ба ҷинс. 1-занҳо. 2-мардҳо.

минтақаҳо нисбатан камтар ба фарбеҳӣ дучоранд, ҳангоми пурсиши мардҳои ба фарбеҳӣ дучор гардидаи ВМКБ маълум гардид, ки аксарияти онҳо ба ронандагӣ ё ин ки ба ягон корҳои нишаста машғул мебошанд.

Дар расми 3 паҳншавии фарбеҳӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон вобаста ба ноҳияҳои он дарҷ гардидааст. Аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, ки аз ҷиҳати фарбеҳӣ дар байни аҳолии ВМКБ ноҳияи Ванҷ дар ҷойи аввал меистад. Ба ҳисоби миёна одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида 26%-ро ташкил медиҳад. Дар ҷойи дуюм бошад шаҳри Хоруғ меистад.

Расми 3. Паҳншавии фарбеҳӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон вобаста ба ноҳияҳои он. 1-Дарвоз, 2-Ванҷ, 3-Рӯшон, 4-Ишкошим, 5-Мурғоб, 6-Роштқалъа, 7-Шугнон, 8-Хоруғ.

Ба ҳисоби миёна дар байни аҳолии шаҳри Хоруғ одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида 17,6%-ро ташкил медиҳанд. Дар ҷойи сеюм бошад н. Дарвоз меистад. Одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида дар ин ноҳия ба ҳисоби миёна 17%-ро ташкил медиҳад. Дар ҷойи чорум бошад ноҳияи Шугнон меистад. Одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида дар ин ноҳия ба ҳисоби миёна 14%-ро ташкил медиҳад. Дар ҷойи панҷум бошад ноҳияи Рӯшон меистад, одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида дар ин ноҳия 10%-ро ташкил медиҳад. Дар ҷойи шашум бошад ноҳияи Роштқалъа меистад, ки одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида дар ин ноҳия 5,9%-ро ташкил медиҳад. Дар ҷойи 7 ноҳияи Ишкошим меистад, ки одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида дар ин ноҳия 4,7%-ро ташкил медиҳанд. Дар ҷойи охири ноҳияи Мурғоб меистад, ки одамони ба фарбеҳӣ дучор гардида 3,5%-ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ аз таҳқиқоти гузаронидаи мо маълум гардид, ки паҳншавии вазни барзиёд ва фарбеҳӣ дар байни аҳолии ВМКБ вобастагӣ дорад ба сатҳи зиндагӣ ва фаъолияти меҳнатнашон. Мушоҳидаҳои гузаронидаи мо исбот намуданд, ки аз ҷиҳати зиндагонӣ сатҳи аҳолии н. Ванҷ нисбати дигар ноҳияҳо бештар мебошад зеро ин ноҳия дорои заминҳои қорами бештар ва шароити мусоид барои фаъолияти хоҷагии кишлоқ мебошад, бинобар ин дар ин ноҳия одамони дучори вазни барзиёд зиёдтар вомехурад. Инчунин мо вазни барзиёд ва одамони дучори фарбеҳиро дар ш.Хоруғ мушоҳида намудем. Аз таҳқиқоти гузаронидаи мо маълум гардид, ки ягона шаҳр Хоруғ ба ҳисоб меравад ва бештари аҳолии он дар қорҳои гуногуни хоҷагии халқ машғул мебошанд. Бинобарин сатҳи зиндагии ин одамон ҳам нисбати дигар ноҳияҳо бештар мебошад. Аз ҷама дараҷаи пасти фарбеҳӣ ва вазни барзиёд дар н.Мурғоб мушоҳида гардид. Ҷӣ хеле, ки ба ҷамагон маълум аст аз ҷиҳати қаламрав ноҳияи Мурғоб аз ҷама қалонтарин ба ҳисоб меравад. Бинобар ин доштани иқлими сард ва номусоид аксарияти аҳолии ин ноҳия бештар ба қорводорӣ машғул мебошанд. Меҳнати вазнини ҷисмони дар ин ноҳия имконият намедиҳад, ки одамон дучори вазни барзиёд гарданд. Аз 300 нафар аҳолӣ ин ноҳия, ки дар зери санҷиши мо қарор дошт ҷамагӣ 2-3 нафар фарбеҳ ва 4-5 нафар одамони вазни барзиёд доштаре мушоҳида намудем.

Аз натиҷаи таҳқиқоти гузаронидаи мо маълум гардид, ки одамони дучори вазни барзиёд дар байни аҳолии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 10%, дучори фарбеҳӣ бошад 7%-ро ташкил медиҳад. Вобаста ба ҷинс фарбеҳӣ дар ВМКБ занҳо 53%-ро ва мардҳо бошанд 47%-ро ташкил медиҳад. Вобаста ба ноҳия фарбеҳӣ ва вазни барзиёд дар ҷойи аввал н.Ванҷ меистад, ки 26%, ш.Хоруғ 17,6, н. Дарвоз 17%, н.Шугнон 14%-ро ташкил медиҳад.

Аз ҷама миқдори ками фарбеҳӣ ва вазни барзиёд дар байни аҳолии н.Мурғоб мушоҳида гардид, ки он 3,5%-ро ташкил медиҳад. Омили асосии ба фарбеҳӣ дучор гардидани аҳолӣ ин сатҳи баланди зиндагӣ, камҳаракатӣ ва истеъмоли барзиёди ғизо ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Балаболкин М.И., Клебанова Г.М. Патогенетическая терапия сахарного диабета типа 2 // Клинич. эндокрин. – М., 2000. – 11 с.
2. Бутрова С.А., Плохая А.А. Лечение ожирения: современные аспекты. – М., 2001. №9. – С.11-40.
3. Бутрова С.А. Метаболический синдром: патогенез, клиника, диагностика, подходы к лечению – М., 2001. – С.56-60.
4. Бутрова С.А. Ожирение (этиология, патогенез, классификация). – М., 2000. – С.5-15.
5. Дедов И.И., и соавт. Ожирение. Метаболический синдром. Сахарный диабет 2 типа (Методические рекомендации). – М.: Медиа Сфера, 2000. – 111 с.
6. Дедов И.И., Г.А., Мельниченко В.В., Эндокринология. – М.: Медицина, 2000. – 280 с.
7. Дедов И.И., Бутрова С.А., Савельева Л.В. Обучение больных ожирением. – М., Программа, 2001. – С.1-52.
8. Дедов И.И., Мельниченко Г.А. Ожирение. Этиология, патогенез, клинические аспекты. Руководство для врачей. – Москва, 2004. – 350 с.
9. Калинин С.Ю., Роживанов Р.В. Особенности лечения мужчин с ожирением. Ожирение и метаболизм. – М., 2005. №3. – С.39-42.

Калидвожаҳо: *фарбеҳӣ, фишорбаландии шараёнӣ, вазни барзиёд, индекси вазни бадан, диабетӣ қанд.*

Аннотация

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ ОЖИРЕНИЯ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРНО-БАДАХШАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ

Результаты нашего исследования показывают, что 10% населения ГБАО составляют люди с избыточной массой тела, а 7% страдают ожирением. В зависимости от пола ожирение в ГБАО составляет 53% у женщин и 47% у мужчин. В зависимости от района ожирение и избыточная масса тела на-ходятся на первом месте в Вачском районе, что составляет 26%, в Хорогском 17,6 района. На долю Дарвоза приходится 17% на Н. Шугнон -14%. Самые низкие показатели ожирения и избыточной массы тела отмечены среди населения Мургабского района -3,5% . Основными факторами, способствующими ожирению, являются высокий уровень жизни и преобразование.

Ключевые слова: *ожирение, артериальная гипертензия, избыточная масса тела, индекс массы тела, сахарный диабет.*

Annotation

PREVALENCE OF OBESITY AMONG THE POPULATION OF GORNO-BADAKHSHAN AUTONOMOUS OBLAST

results of our research show that 10% of the population GBAO is made up of people with overweight, and 7% obese depending by gender obesity in GBAO is 53% in women and 47 % in men. Depending on the region, obesity and overweight bodies come first in the Vanch region, which is 26%, in Khorog -17,6% district. Darvoz accounts for 17%, N. Shugnon -14%. The lowest rates of obesity and overweight are noted among the population of Murgab district-3.5%. The main factors contributing to obesity are a high standard of living, sedentary lifestyle and bingeeating.

Keywords: *obesity, arterial hypertension, overweight, body mass index, diabetes mellitus.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хамитова Райхона Ҷунайдуллоевна, магистранти соли дуюми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 900797971

Рохбари илмӣ: н.и.б., дотсент Шамсуддинов Ш.Н.

Сведения об автора: Хамитова Райхона Ҷунайдуллоевна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 900797971

Научный руководитель: к.б.н., доцент Шамсуддинов Ш.Н.

About the author: Hamitova Rayhona Ghunaidulloevna, Istyearmaster of the biological faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Telephone: +992 900797971

Scientific supervisor: candidate of biological sciences, associate professor Shamsuddinov Sh.N.

СИСТЕМАИ ЛАХТАШАВИИ ХУН ДАР БЕМОРОНИ ДУЧОРИ ФАРБЕҲӢ

Тадқиқотҳои эпидемиологӣ нишон доданд, ки дар мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта, ба ҳисоби миёна аз се як ҳиссаи аҳоли вазни баданашон аз меъёр зиёд ё ин ки ба фарбеҳӣ дучор мебошанд.

Нишондоди ба фарбеҳӣ дучор шави дар мамлакатҳои гуногун каме аз ҳамдигар фарқ мекунад, ки ин натиҷаҳо аз шароитҳои гуногуни зандагӣ ва анаънаи қабули ғизо, ки ба пайдоиши фарбеҳӣ алоқаманд аст, инчунин муносибати гуногун нисбати ғизое, ки ба фарбеҳӣ оварда мерасонанд. Дар пайдоиши фарбеҳӣ нақши чарбҳо ва ангиштҳо хело калон мебошад.

Миқдор ва сифати чарби ғизо омилҳои асосии муҳити беруна ба ҳисоб рафта ба раванди инкишоф ва пешгирии атеросклероз таъсир мерасонад. Атеросклероз бемориест, ки ба вайроншавии таркиби рағҳои дил, мағзи сар ва дигар узувҳо оварда мерасонад. Дар рағҳои хунгард сақочаҳои атеросклеротикии чаъм шуда онҳоро танг ё пурра маҳкам менамоянд. Хамин тавр бо хун таъминкунии узувҳо вайрон шуда бо оризаҳои ҳаётан хатарнок ба монанди сактаи дил ва мағзи сар, ангиштҳои пой оварда мерасонад. Ба таркиби сақочаҳо холестерин дохил мешавад, ки боиси омӯзиши нақши холестерин дар инкишофи атеросклероз мегардад.

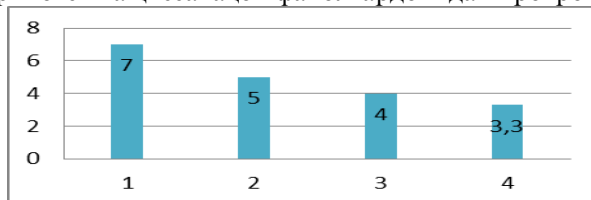
Тағирёбии биохимиявии таркиб ва таносуби фраксияҳои липидҳо дар зардоби хун омилҳои хавфи инкишофи атеросклероз ба ҳисоб меравад. Ҳамаи омилҳои ғизоӣ, ки сабаби тағирёбии биохимиявӣ дар плазмаи хун мегарданд аз инкишофи атеросклероз шаҳодат дода омилҳои атерогенӣ ном дорад.

Бинобарин мо мақсад гузоштем, ки системаи лахташавии хунро дар беморони дучори фарбеҳӣ зери санҷиши худ қарор диҳем.

Мавод ва усулҳои таҳлил

Дар озмоишгоҳи клиникӣ муассисаи давлатии пажуҳишгоҳи Гастроэнтерология мо 150 нафар шахрвандони ба мо муроҷиат кардари дар зери санҷиши худ қарор додем.

Ҳамаи шахсон санҷидашавандаро ба 4 ғурӯҳ ҷудо намудем: 1-одамони солим, ки индекси вазни баданашон $21,5 \text{ кг/м}^2$ -ро ташкил медиҳад онҳо 30-нафар буданд. 2-шахсоне, ки ба фарбеҳии дараҷаи 1 ва 2 –юм дучор буданд 35 нафар. 3-шахсоне, ки ба фарбеҳии дараҷаи 3 ва 4-ум дучоранд 42 нафарро ташкил карданд. Системаи лахташавии хунро аз рӯи вақти умумии лахташавӣ, вақти протромбени, индекси протромбени, миқдори фибриноген ва ҳиссаҳои фаъолгардонидаи протромбин баҳо дода шуд.

Расми 1. Вақти умумии лахташавии хун дар беморони дучори фарбеҳӣ. 1-одамони солим. 2-фарбеҳии дараҷаи 1. 3-фарбеҳии дараҷаи 2. 4-фарбеҳии дараҷаи 3.

Дар расми 1 вақти умумии лахташавии хун дар беморони дучори фарбеҳӣ дарҷ гардидааст. Ҷи хеле, ки аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд вақти умумии лахташавии хун дар одамони солим ба 7 ± 2 дақиқа, дар беморони дучори фарбеҳии дараҷаи 1 $5 \pm 1,5$ дақиқа, фарбеҳии дараҷаи дуюм $4 \pm 1,0$, фарбеҳии дараҷаи 3-юм $3,3 \pm 1$ дақиқаро дар бар мегирад. Ин натиҷаҳо дар одамони фарбеҳ нисбати одамони солим аз 28,5 то 52,8% кӯтоҳтар мебошад. Кӯтоҳшавии вақти умумии лахташавӣ ҳатари пайдоиши тромбро баланд мекунад.

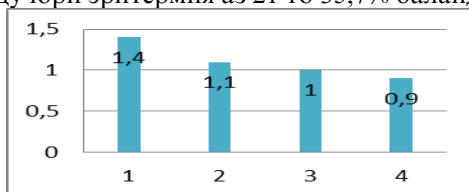
Барои муайян кардани ҳатари тромб ҳосилшавӣ дар тиббӣ амалӣ нишондоди протромбиниро истифода мебаранд. Нишондоди протромбини яке аз ченакҳои муҳимтарини системаи лахташавии хун ба ҳисоб меравад. Барои ҳосилшавии тромбопластини фаъоли бофтавӣ ва хунӣ омилҳои зиёди таркиби плазма иштирок менамоянд. Аз ҳама тӯлонитар зинаи якуми лахташавии хун буда, зиёда аз 90%-и вақти лахташавиро дар бар мегирад. Ҷи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст протромбин яке аз сафедаҳои асосии плазмаи хун мебошад, ки он лахташавии хунро муайян мекунад. Ҳангоми таҷзияи гидролитикӣ протромбин ферменти фаъоли лахташавии хун тромбин ҳосил мешавад.

Расми 2. Вақти протромбини хуни одамони фарбеҳ. 1-одамони солим. 2-фарбеҳии дараҷаи 1. 3-фарбеҳии дараҷаи 2. 4-фарбеҳии дараҷаи 3.

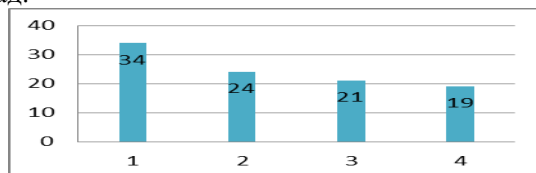
Дар расми 2 вакти протромбини таркиби хуни одамони фарбеҳ дарҷ гардидааст. Нишондоди вакти протромбини дар одамони солим ба ҳисоби миёна 13 ± 2 сония баробар бошад дар беморони дучори фарбеҳии дараҷаи 1, $12,0 \pm 1,5$ дараҷаи 2, $11,0 \pm 1$ сония, дар беморони дараҷаи 3, $10 \pm 0,9$ сонияро ташкил намуд, ки нисбати одамони солим аз 8 то 23 % кӯтоҳ гардидааст.

Дар солҳои охир ба системаи лахташавии хун аз рӯи нишондоди Муносибати мӯътадили Байналлмилалӣ (МНО) баҳо дода мешавад. МНО дар одамони солим $1,4 \pm 0,10$, дар беморони дараҷаи сабук $1,1 \pm 0,10$, дар беморони дараҷаи миёна $1 \pm 0,10$ дар беморони дараҷаи вазнин бошад $0,9 \pm 0,09$ воҳид баробар аст. Коэффисенти МНО яке аз нишондодҳои муҳимтарини системаи лахташавӣ буда, ҳиссиётнокии тромбопластинро инъикос мекунад. Аз нишондодҳои ба даст омада бар меояд, ки коэффисенти МНО дар беморони дучори эритермия аз 21 то 35,7% баланд гардидааст.

Расми 3. Нишондоди Муносибати мӯътадили Байналлмилалӣ (МНО) дар таркиби хуни беморони дучори фарбеҳӣ. 1-одамони солим. 2-фарбеҳии дараҷаи 1. 3-фарбеҳии дараҷаи 2. 4-фарбеҳии дараҷаи 3.

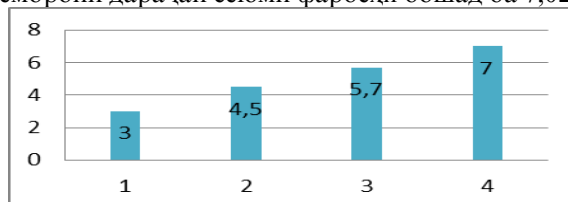
Чӣ ҳеле, ки аз натиҷаҳои дар расми 4 дарҷ гардида бар меояд, вакти фаълкунандаҳои ҳиссаҳои вакти протромбини (АЧТВ) дар одамони солим ба $34 \pm 3,5$ сония баробар аст. Дар беморони дараҷаи 1-уми фарбеҳӣ нишондоди АЧТВ ба $24 \pm 2,5$ сония, дараҷаи миёна $21 \pm 2,0$ сония, дараҷаи вазнин бошад $19 \pm 1,5$ сонияро ташкил медиҳад.

Расми 4. Фаълкунандаҳои ҳиссаҳои вакти протромбини (АЧТВ) дар таркиби хуни одамони фарбеҳ 1-одамони солим. 2-фарбеҳии дараҷаи 1. 3-фарбеҳии дараҷаи 2. 4-фарбеҳии дараҷаи 3.

Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум мегардад, ки вакти АЧТВ дар беморони дучори фарбеҳӣ аз 29,4 то 44% кӯтоҳ гардидааст. Аз натиҷаи ин таҳлил маълум мегардад, ки дар беморони дучори фарбеҳӣ ҳатари баланди тромбхосилшавӣ дар дохили рағҳои хунгард вучуд дорад.

Дар расми 5 миқдори фибриноген дар таркиби плазмаи хуни одамони солим ва беморони дучори фарбеҳӣ дарҷ гардидааст. Миқдори сафедаи фибриноген дар таркиби плазмаи хуни одамони солим ба $3,0 \pm 0,20$ г баробар аст. Дар таркиби плазмаи беморони дараҷаи 1-уми фарбеҳӣ ба $4,5 \pm 0,3$ г/л, дараҷаи дууми фарбеҳӣ $5,7 \pm 0,6$ г/л, беморони дараҷаи сеюми фарбеҳӣ бошад ба $7,0 \pm 0,7$ г/л баробар аст.

Расми 5. Миқдори фибриноген дар таркиби хуни беморони дучори фарбеҳӣ. 1-одамони солим. 2-фарбеҳии дараҷаи 1. 3-фарбеҳии дараҷаи 2. 4-фарбеҳии дараҷаи 3.

Аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, ки миқдори фибриноген дар таркиби хуни дучори вируси тоҷдор аз 50 то 133% зиёд гардидааст. Чӣ ҳеле, ки баҳамагон маълум аст, фибриноген чузи муҳими системаи лахташавии хун буда, асоси лахташавиро ташкил медиҳад.

Фибриноген сафедаи зинаи шадиди ҳама гуна чараёнҳои илтиҳобӣ ба ҳисоб меравад. Аз миқдори ин сафеда лахташавии хун вобастагӣ дорад. Чӣ ҳеле, ки аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, дар бисёри ҳолатҳо миқдори фибриноген ба дараҷаи вазнинии беморӣ мувофиқ мебошад.

Холестерин ин стерини сарчашмааш ҳайвоноти буда, ба организм тавассути ҷарбҳои ҳайвоноти таркиби ғизо ворид мешавад ё ин ки дар худ организм ҳосил мегардад. Он маводи зарури таркиби девори ҳуҷайра ба ҳисоб рафта аз он гормонҳои кортикостеронидӣ, кислотаҳои талхагӣ ва витамини Д ҳосил мегардад. Дар ҳисми одами калонсол тақрибан 140-г холестерин мавҷуд аст (2 г холестерин ба 1 кг вазни бадан ҳос меояд). Холестерин дар ҷигар, гурда, девораи рӯдаҳо, мағзи сар, ҳаромағз ва дигар узувҳои дохили ҷойгир аст. Тақсими холестерин дар бофтаҳои ҳайвонот низ ҳамин гуна мебошад. Аз ин лиҳоз дар таркиби ҷигар, гурда ва мағзи сари ҳайвонот миқдори зиёди холестерин ба назар мерасад.

Дар ҳисми инсон тақрибан 1200 мг/шабонарӯз холестерин сарф мешавад: 500мг-и он ба кислотаи талха оксид мешавад, тақрибан ҳамин миқдор бо фазла ихроҷ шуда қариб 100 мг-и он барои ҳосил шудани гормонҳои стероиди сарф мешавад. Барои барқарор намудани ин масраф дар 1 шабонарӯз тақрибан 800 мг холестерин ҳосил мегардад ва ҳангоми ғизогирии маъмули тақрибан 400 мг бо ғизо ворид мешавад. Ҳамин тавр қариб 80%-и холестерин дар организм ҳосил шуда 20%-и он бо ғизо ворид

мегардад. Холестерини бо аз гизо чаббидашуда ба хун тавассути хилломикронҳо ворид мешавад, ки ҳамаги 4%-и холестерини таркиби хунро ташкил медиҳад. Дар таркиби липопротеидҳои зиччиашон паст тақрибан 45% холестерини плазмаи хун мавҷуд аст. Липопротеидҳои зиччиашон баланд миқдори на он қадар зиёди холестерин доранд. Сатҳи холестерини дар хун гардишкунанда аз 3 омили муҳим вобастаги дорад: миқдори холестерини дар чигар ҳосилшуда, миқдори холестерини бо гизо истеъмол ва чаббидашуда, миқдори холестерини бо талха ҷудо шуда ва бо фазла ихроҷ шуда.

Липопротеидҳои зиччиашон паст (ЛПЗП-ХС) бо холестерин пайвастаги ҳосил намуда аз се ду ҳиссаи онро мекашонанд. Хусусияти атерогении холестерин аз он вобастааст, ки ба кадоме аз синфи липопротеинҳо таалуқ дорад мушоҳида мешавад.

Ҳамин тариқ, дар беморони дучори фарбеҳӣ дар баробари ҷой доштани фишорбаландии шараёни ва атеросклерозӣ шохраг инчунин кӯтоҳшавии вақти умумии лахташавии хун ба амал меояд. Дар беморони дучори фарбеҳӣ дараҷаи гуногун вақти протромбинӣ нисбати меъёр аз 8 то 24% кӯтоҳ гардида, МНО, АЧТВ ва миқдори фибриноген дар таркиби плазмаи хун ба таври боварибахш баландшавии онҳо ба амал омада, хатари ҳосилшавии тромб дар дохили рағҳои хунгард баланд мегардад.

Адабиёт:

1. Галенок В.А. Гемореология при нарушениях углеводного обмена. – Новосибирск: Наука, 1987. – 258 с.
2. Диагностика, лечение и профилактика артериальной гипертензии у детей и подростков (2-й пересмотр). Кардиоваскулярная терапия и профилактика. – М. 2009. – С.1-22.
3. Лычев В.Г. Сестринский уход в терапии. Участие в лечебнодиагностическом процессе: [Электронный ресурс] учебное пособие. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2018. – 544 с.
4. Минушкина Л.О., Бражник В.В., Носиков В.В. и др. Ассоциация генетических факторов с клиническими особенностями гипертонической болезни у больных с отягощенным семейным анамнезом. – Кардиология, 2009. – С.38-49.
5. Манак Н.А., Цыбин А.К., Пачеев А.В., Русецкая В.Г. Анализ показателей смертности от болезней системы кровообращения. – Здоровоохранение, 2004. № 3. – С.5-10.
6. Мохорт Т.В. Эндокринология: учебник. – Минск: Выш. шк., 2015. – 419 с.
7. Обуховец Т.П. Сестринское дело в терапии с курсом первичной медицинской помощи [Электронный ресурс]: практикум. – Ростов на-дану: Феникс, 2015. – 412 с.
8. Строгий В.В. Функция эндотелия при артериальной гипертензии у подростков. Здоровоохранение. – М., 2009. – С.13-15.
9. Тарасевич Т.В. Сестринское дело: учебное пособие. – Минск: РИПО, 2017. – 587 с.

Калидвожаҳо: фарбеҳӣ, лахташавии хун, холестерин, протромбин, фибриноген, тромб, атеросклероз.

Аннотация

СИСТЕМА СВЕРТЫВАНИЯ КРОВИ У БОЛЬНЫХ ОЖИРЕНИЕМ

Таким образом, когда пациенты, страдающие ожирением, имеют высокое кровяное давление в атеросклерозной артерии, также происходит общее сокращение времени свертывания крови. У пациентов с ожирением частота протромбинов инфекций снижается на 8-24% по сравнению с нормой, а количество МНО, АЧТВ и фибриногена в плазме крови убедительно увеличивает риск образования тромба в кровеносных сосудах.

Ключевые слова: ожирение, свертывания крови, холестерин, протромбин, фибриноген, тромб, атеросклероз.

Annotation

BLOOD COAGULATION SYSTEM IN PATIENTS WITH OBESITY

Thus, in obese patients have high blood pressure in the atherosclerotic artery there is also a general reduction in blood clotting time? In patients with dasher operas Daraa, the diversity of prothrombin watch in relation to it ranges from 8% to 24% which leads to rupees, ACTVUS and matador fibrinogen in the plasmin explosion of blood, which convincingly leads to its increased risk of clot localization in radial blood.

Keywords: dye, blood clotting, cholesterol, prothrombin, fibrinogen, thrombus, atherosclerosis.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хамитова Райхона Чунайдуллоевна, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 900797971

Рохбари илмӣ: н.и.б., дотсент Шамсуддинов Ш.Н.

Сведения об авторе: Хамитова Райхона Чунайдуллоевна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 900797971

Научный руководитель: к.б.н., доцент Шамсуддинов Ш.Н.

About the author: Hamitova Rayhona Ghunaidulloevna, Istyearmaster of the biological faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Telephone: +992 900797971

Scientific supervisor: candidate of biological sciences, associate professor Shamsuddinov Sh.N.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРӢ ДАР КОРҲОҲОИ ХУРД

Назорати чараёнҳои хоҷагӣ ва натиҷаҳои он тавассути низоми ҳисобгирӣ хоҷагӣ, яъне мушоҳидот, ченкунӣ ва бақайдгирӣ таъмин карда мешавад. Лаҳзаҳои ибтидоии ҳисобгирӣ хоҷагиро мушоҳидаи далелу падидаҳои дар рафти фаъолияти хоҷагӣ ҷамъоваришуда ташкил медиҳад. Дар давраи оянда, баъд аз муайян намудани далелҳои фаъолияти хоҷагидорӣ, онҳоро бо нишондиҳандаҳои шумораӣ чен мекунанд, баъдан ин нишондиҳандаҳоро қайд менамоянд ва он имкон медиҳад, ки чараёни истеҳсоли маҳсулот назорат ва идора карда шавад.

Мушоҳида, ченкунӣ ва сабти амалиётҳо ба маънои тоҷаш **баҳисобгирӣ** мебошад ва бо ёрии он маълумоти аввала оиди фаъолияти хоҷагидорӣ ташкил карда мешавад.

Ҳамин тавр, ҳисобгирӣ хоҷагӣ низоми мушоҳида, ченкунӣ ва бақайдгирӣ чараёни истеҳсолоти моддӣ бо мақсади назорат ва идоракунии онҳо дар намудҳои алоҳидаи истеҳсолот мебошад.

Талабот ба ҳисобгирӣ хоҷагӣ дар зинаҳои аввали тараққиёти инсоният пайдо шуда, дар ҳамаи сохторҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ амал мекунад.

Дар асрҳои миёна (садаҳои XIII- XIV) ҳисобгирӣ муҳосибӣ пайдо шуд. Заминаи пайдоиши он тараққиёти сармояи моли ва ба вучуд омадани сармояи бонкӣ буд, ки ба пайдоиши тарзҳои махсуси ҳисобгирӣ хоҷагӣ оварда расонид. Инҳо навиштаҷоти дутарафа ва тавозунӣ буданд.

Пешрафти илмӣ-техникӣ, тараққиёти истеҳсолот, пайдоиши ширкатҳои бузург, тақсмоти минбаъдаи меҳнат, пайдоиши тарзи пайдарҳами истеҳсолот, дар арафаи асрҳои XIX- XX барои пайдоиши ҳисобгирӣ ҷаври техникаи замина муҳайё кард.

Ҳамин тавр, тараққиёти истеҳсолоти ҷамъиятӣ боиси пайдоиши се намуди ҳисобгирӣ хоҷагӣ-ҳисобгирӣ ҷаврӣ, муҳосибӣ ва оморӣ гардид. Чуноне ки дар боло қайд кардем, ҳисобгирӣ хоҷагӣ, пеш аз ҳама, ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ вобастагӣ дорад.

Баҳисобгирӣ молиявӣ, дар шароити ташаккули муносибатҳои бозоргонӣ, чун яке соҳаҳои ояндадори илми иқтисодӣ ва ихтисоси бонуфузи муосир зери табaddулотӣ калон қарор дорад. Ин бо ҷалби сармояи хориҷӣ ба истеҳсолот, фароҳамоварии рӯшани дар баҳисобгирӣ ва ҳисобот, зарурати наздиккунии усули баҳисобгирӣ ватанӣ бо стандартҳои байналмиллалӣ ҳисоботи молиявӣ (СБХМ) вобастагӣ дорад.

Бо баробари гузаштан ба муносибатҳои бозоргонӣ, баҳисобгирӣ муҳосибӣ ҳамчун омилҳои асосии идоракунии хароҷот, афзоиши даромаднокӣ ва назорат аз болои самарабахшии амалӣ гардонидани кор аҳамияти зиёдтарро доро мегардад.

Баҳисобгирӣ муҳосибӣ чун яке аз намудҳои баҳисобгирӣ хоҷагидорӣ, дар қатори баҳисобгирӣ ҷаврӣ ва омор, мақсади саҳеҳ ва пурра инъикос кардани амалиётҳои хоҷагӣ ва воқеияти фаъолияти субъектро дорад.

Баҳисобгирӣ муҳосибӣ – ин системаи иттилоотист. Мавҷуд набудан, ё худ, риоя накардан ва истифодаи нодурусти асосҳои қонунгузорӣ ва меъёрҳои муқарраргардида, метавонад ба оқибатҳои ғайриҷашмдодӣ, инчунин, кошташавии рағбати моликон, давлат ва дигар иштирокчиёни бозор оварда расонад.

Баҳисобгирӣ муҳосибӣ аз маҷмӯаи тарзу усулҳои муоинаи амалиётҳои хоҷагӣ ва чараёни он, ченкунӣ ва бақайдгирӣ онҳо, коркарди маълумот ва ирсоли он ба истифодабарандагонӣ манфиатдор барои қабули қарорҳои идоракунонда ва нигоҳдории маълумот бо тартиботи хронологӣ иборат аст.

Баробари тақомули муносибатҳои бозоргонӣ баҳисобгирӣ муҳосибӣ масъалаҳои мураккаби зеринро ҳал менамояд:

- муайян намудани сатҳи иқтидори истеҳсолӣ ва вазъи молиявии муассиса;
- аниқ кардани мавҷудияти моликият, вазъ ва ҳаракати воситаҳои асосӣ ва гардишӣ;
- таҳлили нишондиҳандаҳои молиявӣ ва омода намудани пешниҳодот оиди қабули қарорҳои идоракунонӣ;
- таъмини назорат аз болои нигоҳдории қимматҳои моливу моддӣ, воситаҳои пулӣ ва тамоми моликияти муассиса;
- мониторинги амалиётҳои ҳисоббаробаркунӣ ва қарзӣ, идоракунии хароҷот, таъминоти самаранокӣ ва рақобаттобоварӣ.

Мақсади **баҳисобгирӣ муҳосибӣ** – ин ҷамъоварӣ, коркард ва танзими маълумот оиди вазъи соҳибдорӣ, воқиф сохтани роҳбар ва менечерон оиди ҳаҷми корҳои иҷрошуда, даромад, хароҷот ва фоида, андоз ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ, оиди тағйирот дар ҳаракати захираҳои моддӣ ва меҳнатӣ мебошад.

Аз ин мебарояд, ки системаи баҳисобгирӣ муҳосибӣ манбаи иттилооти барои идоракунонӣ ба вучуд оварда, назорат ва таҳлили фаъолияти хоҷагидориро ба амал мебарорад.

Барои ба роҳ мондани баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар ҳамаи **муассисаву** ташкилотҳои хоҷагии халқ, новобаста аз шакли моликиятиашон, талаботҳои ягонаро риоя намудан лозим аст. Ин талаботҳо дар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, аз ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирӣ муҳосибӣ ва

ҳисоботи молиявӣ», ки таҳти № 702 аз 25 март соли 2011 қабул шудааст, нишон дода шудаанд (*моддаи 10*):

1. Баҳисобгирии муҳосибии молу мулк, дороиҳо, ӯҳдадориҳо ва амалиётҳои хоҷагидорӣ ташкилотҳо бо пули миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат мегирад.

2. Молу мулк, дороиҳо ва ӯҳдадориҳои, ки моликияти ташкилот ба ҳисоб мераванд, аз молу мулки шахсони дигари ҳуқуқии ҳайати ин ташкилот алоҳида ба ҳисоб гирифта мешаванд.

3. Баҳисобгирии муҳосибиро ташкилот ба таври доимӣ аз лаҳзаи ба сифати шахси ҳуқуқӣ ба қайд гирифта шуданаш амалӣ менамояд.

4. Ташкилот баҳисобгирии муҳосибии молу мулк, дороиҳо, ӯҳдадориҳо ва амалиётҳои хоҷагидориро бо усули сабти дутарафаи ба ҳам алоқаманди ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ амалӣ менамояд.

5. Маълумотҳои баҳисобгирии таҳлилӣ ба муомилот ва бақияи ҳисобҳои баҳисобгирии таркибӣ мувофиқат менамояд.

6. Тамоми амалиётҳои хоҷагидорӣ ва натиҷаҳои барӯйхатгирӣ бе истисно дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ сари вақт ва пурра ба қайд гирифта мешаванд.

7. Субъектҳои дорои манфиати умум вазифадоранд, ки баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро мутобиқи стандартҳои байналмиллалӣ ва Қонуни мазкур амалӣ намоянд.

8. Роҳбарони субъектҳои дорои манфиати умум вазифадоранд, ки хизматрасонии доимоамалкунандаи аудити дохилоро таъсис диҳанд.

9. Ташкилотҳо, ба истиснои субъектҳои дорои манфиати умум, вазифадоранд, ки баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро мутобиқи стандартҳои миллии амалӣ намоянд.

10. Барои ташкилотҳои хурде, ки низоми андозбандии соддакардашударо истифода мебаранд, усули соддакардашудаи ҳисобот ва баҳисобгирии муҳосибӣ муқаррар карда мешавад.

Дар давраи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ дар назди баҳисобгирии муҳосибӣ чунин вазифаҳои асосӣ гузошта мешаванд:

1. Ташкили ахбороти пурра ва эътимоднок оид ба фаъолияти ташкилот ва ҳолати молу мулки он, ки барои истифодабарандагони дохилии ҳисоботи муҳосибӣ – роҳбарон, муассиссон, иштирокчиён ва моликони молу мулки ташкилот, инчунин беруна – маблағгузoron, кредиторон ва дигар истифодабарандагони ҳисоботи муҳосибӣ лозим аст.

2. Таъмини ахбороти лозима барои истифодабарандагони дохилӣ ва берунаи ҳисоботи муҳосибӣ оид ба назорат ва риояи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар ҳолати гузаронидани амалиётҳои хоҷагӣ дар ташкилот, мавҷудият ва ҳаракати молу мулку ӯҳдадориҳо, истифодабарии захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ мувофиқи меъёрҳои муқарраршуда.

3. Сари вақт огоҳкунии пайдоиши зӯҳуроти номатлуб дар фаъолияти молиявӣ-хоҷагии ташкилот, муайян ва сафарбар кардани захираҳои дохилихоҷагӣ, пешгуи натиҷаҳои фаъолияти ташкилот дар давраи қорӣ ва оянда.

4. Рақобатнокӣ дар бозор, бо мақсади гирифтани фоидаи ҳадди аксар чамъбасти маълумот оиди таракқиёти иҷтимоӣ - иқтисодии кишвар машғул аст, афзуда истодааст.

Ба гурӯҳи судмандони ахбороти муҳосибии дорои манфиати бавоситаи молиявӣ ҳамчунин аудиторон, мушовирон ва ҳама гуна истеъмолкунандагони молу ҳадамот дохил мешаванд. Ҳамин тариқ, ҳар як судманди дар боло зикр гардида нисбати вазъу таракқиёти тижорат дар маҳал рағбати хоса дорад. Масалан:

- сармоягузoronи эҳтимоли ва саҳҳомон ҳавасманди маълумот оиди пардохти фоида аз сармоягузории худ – ҳаққусаҳм (дивиденд) мебошанд;

- кредитор ва таъминкунандагон ҳавасманди сари вақт гирифтани маблағи қарзҳои пешкаш гардида бо фоидаи ва молҳои (ҳадамоти) пешниҳодшуда, қорҳои иҷрогардидаанд;

- харидорон ҳавасманди маълумот оиди фаъолияти муттасили субъекти хоҷагидорианд;

- қормандони ширкат оиди даромадноқӣ ва таъминоти саривактии маош мебошанд;

- мақомоти давлатӣ ҳавасманди маълумот оиди ҳаҷми фаъолият ва андоз аз он мебошанд;

- аудиторон дурустии таҳияи ҳисоботи молиявӣ ва мувофиқати онро ба СБҲМ месанҷанд, ва аслан манфиатдори қобилияти пардохтадоқунӣ доштани мизочони хешанд;

- мушовирон оиди хариди саҳмияҳо ё худ маблағгузорӣ тавсия медиҳанд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ ташкилотҳо бо принципҳои ҳисоби пурраи хоҷагӣ ва худмаблағгузорӣ амал мекунанд. Фаъолияти истеҳсоли, иҷтимоии ташкилот ва музди меҳнат аз ҳисоби воситаҳои қоркардаи коллективи меҳнатӣ гузаронда мешавад.

Даромад (revenues -доходы) – ин афзоиши фоидаи иқтисодӣ дар давоми давраи ҳисоботӣ, ки бо шакли дохилишавӣ ё афзоиши дороиҳо ё қамшавии ӯҳдадориҳо ифода ёфта бо ҳиссагузории соҳибмулкони ширкат алоқае надорад, аст.

Хароҷот (expenses -расходы) – ин қамшавии фоидаи иқтисодӣ дар давоми давраи ҳисоботӣ, ки бо шакли қоричишавӣ ё истеҳлоқи дороиҳо ё афзоиши ӯҳдадориҳо ба амал омада, ба қамшавии сармоя, ки бо бозгирифтӣ соҳибмулкони алоқае надорад, бурда мерасонад, мебошад.

Исриф – ин қорочоти (costs) истеҳсоли мол ва расонидани ҳадамот, ки қангоми бадастории даромад воқеъ гардидааст.

Ҳангоми муқоисаи даромад ва хароҷот натиҷаи ниҳоии молиявӣ – фоида ё зарар муайян мегардад.

Фоида (Profit - прибыль) – ин афзоиши сармояи азониҳудӣ дар натиҷаи фаъолияти асосӣ ё ғайриасосӣ ва ҳодисаҳои ба таъкилот алоқаманд, инчунин дар натиҷаи ҳамаи шартнома, воқеа ва ҳолатҳое, ки ба таъкилот таъсир мерасонанд, ба ғайр аз онҳое, ки ҳиссагузори ба сармояи саҳҳомиянд.

Зарар (Losses - убытки) – ин камшавии сармоя тавассути шартномаву воқеаҳое, ки ба таъкилот дахл доранд, инчунин дар натиҷаи ҳамаи шартнома, воқеа ва ҳолатҳое, ки ба таъкилот таъсир мерасонанд, ба ғайр аз онҳое, ки натиҷаи харҷ ё тақсими сармояи саҳҳомиянд.

Адабиёт:

1. Грибов В. Д. Экономика предприятия сервиса. – М., 2006. – С.23-25.
2. Комилов С. Дж. Развитие инновационных процессов в сфере услуг на основе взаимодействия государства и рынка //Ежеквартальный журнал. 2014, №4. – С.231-242.
3. Назаров Т. Н. Таджикистан: стимулы экономического роста в контексте формирования и развития социально – ориентированных рыночных отношений // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2004, №2. – С.34-58.
4. Гулмирзоев Г., Оймахмадов Г. Менечменти молиявӣ. – Душанбе, 2004. – 150 с.
5. Самандаров И. Х. Социальные факторы улучшения использования рабочей силы на предприятиях АПК // Экономико-правовые проблемы агропромышленного комплекса. – Душанбе, 1997. – С.116-118.

Калидвожаҳо: истифода, миқдор, такрористеҳсолкунии қувваи коргарӣ, сатҳ, саноат.

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА В МАЛОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Бухгалтерский учет состоит из набора методов для анализа бизнес-операций и их процессов, их измерения и регистрации, обработки и передачи данных заинтересованным пользователям для принятия управленческих решений и хранения данных в хронологическом порядке. Современная система управления бизнесом требует не только практической грамотности, но и теоретической грамотности во всех сферах экономики и права. Бухгалтерский учет является международным бизнес-языком и требует определенных знаний в области математики, статистики, финансов, права, налогообложения, компьютерных технологий и других дисциплин, что в конечном итоге приводит к формированию нового поколения бухгалтерского персонала - финансовых менеджеров компании. Неслучайно руководители большинства транснациональных корпораций обладают знаниями в области бухгалтерского учета или являются бывшими бухгалтерами.

Ключевые слова: использовани, количество, воспроизводства рабочий сила, уровень, отрасль.

Annotation

CHARACTERISTICS OF THE ORGANIZATION OF ACCOUNTING IN SMALL BUSINESSES

Accounting consists of a set of methods for reviewing business operations and their processes, their measurement and registration, data processing and transmission to interested users for management decisions and data storage in chronological order. The modern system of business management requires not only practical literacy, but also theoretical literacy in all sectors of the economy and law. Accounting is an international business language and requires certain knowledge in mathematics, statistics, finance, law, taxation, computer technology and other disciplines, which ultimately leads to the formation of a new generation of accounting staff - financial managers of the company. It is no coincidence that the leaders of most transnational corporations have accounting knowledge or are former accountants.

Keywords: municipalities, districts and provinces in order to increase their reproduction and increase, towns and villages.

Маълумот оид ба муаллиф: Алиев Чумъабек Шамсудинович, магистранти соли дуҷуми факултети иқтисодиёт ва идоракунии маорифи ДДОТ ба номи С.Айни.

Роҳбари илмӣ: Гурезов С.

Сведение об авторе: Алиев Джумабек Шамсудинович, магистрант второго курса факультета экономики и управления образованием ДДОТ им. С. Айни.

Научный руководитель: Гурезов С.

About the author: Aliev Jumabek Shamsudinovich, second-year master's student at the Faculty of Economics and Educational Management of DDOT named after. S. Aini.

Scientific supervisor: Gurezov S.

*Раҳимова Шахло Шамсудиновна,
магистранти соли дуюми факултети иқтисодӣ ва идоракунии маориф*

БАҲИСОБИРИИ ЗАХИРАҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА ҲАРОЧОТҲОИ МЕҲНАТ

Масолеҳ – объекти махсуси харгуна субъекти хоҷагии ҳисобгирии муҳосибӣ ҳисоб меёбад. Инҳо асоси масолеҳҳои тайёр ё бо онҳо кор ва хизматҳоро ташкил медиҳанд.

Корхона барои истифодаи яккаратаи масолеҳ бояд ҳамавақт аз паси дастраст намудани он барои мунтазам давом додани истеҳсолот шавад. Бо ин мақсад дар корхонаҳо анбору хизмати маркетингӣ ташкил карда мешавад. Масолеҳҳо - ин воситаҳои гардиши корхона, ки дар таркиби захираи истеҳсоли дохил мешавад.

Аз рӯи истифодабарии он дар протсессии истеҳсол ба якчанд гурӯҳ тақсим мекунам, ба ашён хом, масолеҳи асосӣ, полуфабрикатҳо ва маҳсулоти тайёр, масолеҳҳои ёрдамрасон, сӯзишворӣ, қисмҳои эҳтиётӣ, масолеҳҳои сотмон, чизҳои камарзиш ва тезфарсудашаванда ва ғайра.

Шароитҳо, ки ҳисобгирии масолеҳи дурустро таъмин менамояд, инҳо мебошад.

- коркарди номгӯй ва қиммати он;
- коркарди системаи ҳуччатдорӣ;
- муайян кардани тартиб ва мӯҳлати истифодаи он ва ҷои нигоҳдории он;
- ҷори кардани воситаҳои ҳозиразамони ҳисобгирии автоматӣ.

Номенклатуро – системаи номгӯи масолеҳҳо, полуфабрикатҳо, қисмҳои эҳтиётӣ, сӯзишворӣ ва дигар масолеҳҳои қимматнокро, ки дар корхона истифода мебаранд, дарбар мегирад.

Барои ҳисоботи ҳаракати масолеҳ ҳуччатҳои ҳисоботи бонкӣ истифода бурда мешавад. Шумораи ҳуччатҳои нухабар дошташуда ҳадди акти бояд бошад, бо истифодаи ЭВМ – 1 нусха, бо коркарди дасти на зиёда аз 2 нусха.

Маводҳо ба амбор асосан аз тарафи мудирӣ анбор (экспедитор) оварда мешавад. Дар вақти қабули бор аз тарафи корхонаи нақлиёти (нақлиёти роҳи оҳан, нақлиёти обӣ) қабулкунанда диққати асосиро ба ҳолати вайрон будани тафтишотро талаб мекунад. Агар ҳолати норасон ё вайроншавии бор мушоҳида карда шавад, акти тижорати аз болои корхонаи нақлиёти ва ё таъминоти навишта мешавад.

Дар вақти супоридани бор ба амбор шахси ҷавобгар ба мавод (мудирӣ анбор) микдор, сифат, намудҳои маводҳои дар ҳуччат нишондодашударо тафтиш мекунам. Ки аз онҳо номгӯй ва микдори бор; дигараш сифати бори фириодашударо тафтиш менамояд. Дар ҳолати мувофиқати ҳуччатҳо ва бор шахси ҷавобгар ҳуччати воридот тартиб медиҳад. (Фармаи № М-3 ва М-4).

Барои ихтисори ҳуччатҳои аввала қабули борро бе ҳуччати расми иҷозат дода мешавад. Агар микдору сифати бори омада дар ҳуччат нишон дода нашуда бошад, бо муҳри махсус ва маълумоти ҳаҷми дар ҳуччати воридот нишон медиҳанд.

Дар ҳолати овардани бори мутамарказонидашуда бо нақлиёти автомобили аз анбори таъминкунанда, рӯйхати борҳои нақлиётро дар 4 нусха тартиб медиҳанд.

- а) ба харидор – барои воридоти бор ба ҷои ҳуччати воридот;
- б) ба таъминкунанда – барои аз ҳисоби баровардани арзишҳо;
- в) ба ронандаи нақлиёт – барои ҳисоб кардани музди меҳнат;
- г) ба бонк – барои нишондоди музд.

Акт дар бораи қабули маводи арзишнок дар он ҳолат тартиб дода мешавад, ки агар микдор ва сифати мавод дар ҳуччатҳои пешниҳодшуда дуруст наояд. Актро комиссия тартиб медиҳад. Комиссияро роҳбари муассиса таъмин мекунад. Акт дар 2 нусха тартиб дода мешавад.

Масъалаи асосии муҳосибии корхонаҳои хурд дар ҳисоби меҳнат ва музди меҳнат бо ҳисоби сари вақти бо шахсоне, ки аз корхона музди меҳнат, ёрдампулӣ, ҳисобе пуле, ки аз музди меҳнат мегиранд, ба органҳои мошин, фоидаи нафақа, суғуртаи тиббӣ дар фонди шуғли аҳоли якҷоя мебошад.

Бо ин мақсад дар корхонаҳои хурд чадвали штатҳои корхона бо нишондоди категорияи коргарон, коргарон ва хизматчиён (роҳбар, муттаҳасисҳо ва дигар хизматчиён), микдори онҳо ва оклади онҳоро кор карда мебароранд. Ҳисоботи аъзоёни шахсии корхонаҳои хурдро шахсии махсуси масъул тартиб медиҳанд.

Ҳуччати аввалин доир ба ҳисобгирии персонали ин фармони ба кор дохилшавӣ, аз кор рафтани, аз як кор ба кори дигар гузаштани, руҳсатнома ҳисоб меёбад. Ба ҳар як коргар дар шӯъбаи кордҳо, карточкаи шахсӣ, дар муҳосибия ҳисоби ҳармоҳаи музди меҳнат ва доштани налогҳо кушода мешавад.

Дар корхонаҳои хурд доир ба шаклҳои системаи додани музди меҳнат ба намудҳои гузаронида мешавад, ҳиссаи тарифӣ окладҳо.

Музди меҳнати коргарони корхонаҳои хурд мувофиқи қонунгузории доир ба меҳнат дар мӯҳлати шартномавӣ ва ниммоҳа дода мешавад.

Мумкин аст, аванс ва беаванс дар ниммоҳаи аввал музди меҳнатро гиранд. Авансҳо дар андозаи 40%-и оклад, ё 50% ва баровардани андозҳо дода мешавад.

Варақаи ҳисоботи (намуди № Т-51) ё варақаи ҳисоботи (намуди № Т-49), қайди асоси дар ба додани музди меҳнат ҳисоб меёбад. Дар ҳолати аввал музди меҳнатро дар варақаи алоҳидаи пулдихӣ тартиб медиҳанд. Ин ведомост баъди 3-рӯз маҳкам кардашуда, коргароне, ки пули меҳнати худро нагирифтаанд, аз бонк рафта мегиранд, кассир инҳоро ба ҳисоби корхонаи хурд месупорад.

Додани музди меҳнат ба коргарони корхонаҳои хурд аз тартиби муайян мегузаронад, барои ҳамин инро музди меҳнати миёна меноманд.

Дар ҳамаи ҳолате, ки музди меҳнати миёна талаб карда шавад, формулаи зеринро истифода мебаранд:

$$A = \frac{B}{C}$$

A – маоши миёна;

B – музди меҳнат, гузаронидан дар се моҳи охир;

C – миқдори рӯзҳои кори аз рӯи ҷадвал.

Музди меҳнати миёнаи рӯзона барои додани пули отпуск ва додани компенсатсия, (барои додани отпуск) инҳоро ба назар намегиранд:

- агар дар давраи ҳисоббаробаркунӣ пурра кор карда бошад, пули маошро ба рӯзи кори коргар тақсим мекунад. Вай ба 25,25 баробар мешавад, ҳангоми отпуск дар рӯзҳои корӣ, ва ба 29,60 – дар вақти ҳисоббаробаркунӣ аз рӯи рӯзҳои календарӣ баробар мешавад.

- миқдори рӯзи корӣ, аз рӯи календари ҳафтаи кори шашрӯза.

- миқдори рӯзҳои календарӣ, пуриши рӯзҳои кори пушуда.

Фондҳои махсуси таъминкардашуда барои истифодабарӣ ва шароити яхелаи сохтани гуногун мебошад. Муассисаҳо саволҳои доир ба намуд, ҳаҷм ва тартиби истифодабарии ҳамаи фондҳои махсуси таъминкунанда худашон ҳал мекунанд. Мисол: «Фонди ҳавсмандгардонӣ», «Фонди захира», «Фонди тарақиёт» ва «Фонди ҳифзи иҷтимоӣ» дар ҳайати ҳисоби 33000 «Сармояи захиравӣ» ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Ҳамаи фондҳои номбаркардашуда аз ҳисоби даромаде, ки дар ҳисоби корхона аст, ба амал меояд. Фонди гушуда метавонад аз ҳисоби даромади бебозгашти воситаҳои асосӣ, даромади ғайримоддӣ, ҷузҳои қимматдор ва ғайраҳо зиёд шаванд.

Далели истифодабарии он дар сохтмон ва аз навкунонии воситаҳои асосӣ дар ҳисобгирии муҳосибӣ дарҷ намеебад.

Фақат бо мақсади санҷишу муҳосибия метавонад, дар дохили худ ҳисоби «Фонди таиноти махсус» (пасандоз), мавқеи «Фонди захираи ҳосилшуда»-ро кушоянд, ин нишондиҳандаҳо ба ҳолати ҳисоби асосӣ таъсир намерасонанд, зеро ҳангоми кам шудани як нишондиҳанда дигаре зиёд мешавад, ки ба натиҷаи сифрӣ оварда мерасонад.

Фонди истеъмол фақат аз ҳисоби даромади тоза ҳосил мешавад ва ҳангоми қарзкунии моддии кормандони корхона (ёрии моддӣ, премия, тӯхфа) истифода мегардад.

Фонди соҳаи иҷтимоӣ ин сарчашма барои сохтмон фонди манзил, додани заёум барои сохтмони индивидуалӣ (алоҳида), гирифтани роҳхатҳои гуногун, ташкили экскурсия ва ёрдамҳои дигар мебошад.

Ба ҳисобгирии ҳолат ва ҳаракати фондҳо дар варақаи (формулаи №В-4) бо усули позитсионӣ аз нуқтаи назарат на фақат ҳар як намуди фонди махсус, балки ҳар як ҳуҷҷат (справкаи муҳосибӣ оиди ҳисоб карда илова намудани онҳо, ҳуҷҷатҳои истифодашаванда – ордерҳои кассалӣ, дороиҳои қабул – супоридани молу мулк ва ғайра).

Мавқеи асосиро байни фондҳои таинот махсус захираҳои оиди қарзҳои шубҳанок ишғол мекунанд. Вай ҳангоми ба охиerrasии ҳисоботи солона бо ёрии барӯйхатгирӣ қарзи дебиторҳо пайдо мешавад, дар натиҷаи он пардохти муҳлати гузаштагии маҳсулот, кор хизматрасони хувайдо мешавад. Махсусан ин фонд дар ҳолати ҳисобу китоби фурухтани мол, ҳангоми бор карда шудани маҳсулот ва супоридани кор ва хизматҳо ба фармоянда муҳим аст. Захира оиди қарзҳои шубҳанок дар маҷмӯи ҳуҷҷатҳои пардохт, ки муҳлати пардохте, ки дар шартнома бо харидор дарҷ шудааст, гузаштааст ба амал меояд.

Захира аз ҳисоби даромад тавозунӣ ташкил карда мешавад:

Дебет ҳисоби 33200 Фоиди тақсимношуда

Кредит ҳисоби 33330 Фонди ҳавсмандгардонӣ

Аз ҳисоби захираи ба амал омада қарзи дебитори пушонда мешавад. Агар маблағи захира то охири соли ҳисоботи истифода нашавад, вай даромади пешаки аз ҳисоб бароварда шударо барқарор мекунанд:

Кредит ҳисоби 33330 Фонди ҳавсмандгардонӣ

Дебет ҳисоби 33200 Фоиди тақсимношуда, аммо дар ин лаҳза захира аз рӯи қарзҳои шубҳанок дар ҳисоботи нави сол ба назар гирифта мешавад.

Маҷмӯи нишондиҳандаҳои, ки натиҷаи фаъолияти молиявии корхонаи хурдро тасниф медиҳад, ин тавозуни даромад ё захира мебошад.

Фоиди ба амал меояд: якум, чун натиҷаи чараёни фурухтани маҳсулот, ки фарқият байни даромад аз фуруш (пули фуруш) ва арзиши аслии маҳсулоти фурухтани шударо ташкил медиҳад. Ба ин дохил мешавад: даромад аз фурухтани амвол (воситаҳои асосӣ, амволи ғайримоддӣ, материалҳо, қоғазҳои қимматбаҳо ва ғайра.).

Дуюм, дар тартиби Ҷоида даромадҳои аз муомилоти ғайрифурӯш дохил мешавад. Ба инҳо дохил мешаванд: ҷарима, ҷаримаи аҳдшикани, фонде, ки аз маблағи гирифташуда, дар ҳисоби корхона ҳафз карда шудааст, фарқи курсҳо аз ҳисоби арз (валюта) ва муомилот бо арзи хориҷи, даромадҳо, (дивидендҳо, Ҷоиз) аз иштироки саҳмдор дар Ҷаъолияти дигар корхонаҳои, ки инчунин аз рӯи аксияҳо, облигатсияҳо ва ғайра.

Адабиёт:

6. Грибов В. Д. Экономика предприятия сервиса. – М., 2006. – С.23-25.
7. Комилов С. Дж. Развитие инновационных процессов в сфере услуг на основе взаимодействия государства и рынка //Ежеквартальный журнал. 2014, №4. – С.231-242.
8. Назаров Т. Н. Таджикистан: стимулы экономического роста в контексте формирования и развития социально – ориентированных рыночных отношений // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2004, №2. – С.34-58.
9. Гулмирзоев Г., Оймахмадов Г. Менечменти молиявӣ. – Душанбе, 2004. – 150 с.
10. Самандаров И. Х. Социальные факторы улучшения использования рабочей силы на предприятиях АПК // Экономико-правовые проблемы агропромышленного комплекса. – Душанбе, 1997. – С.116-118.

Калидвожаҳо: истифода, миқдор, такрористеҳсолкунии қувваи коргарӣ, сатҳ, саноат.

Аннотация

РАСЧЕТ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ РЕСУРСОВ И ЗАТРАТ ТРУДА

Доставку документов на предприятие в первую очередь контролирует отдел маркетинга (снабжения), который, по мнению поставщика, выполняет договорные обязательства, выражает свои требования к качеству и отсутствию документов, ищет товары, если они не получены в время. Доставка материалов на склад осуществляется главным образом менеджером склада (экспедитором). При приемке товара транспортным предприятием (железнодорожным транспортом, водным транспортом) грузополучатель должен обратить особое внимание на состояние досмотра. При обнаружении дефекта или повреждения груза против транспортного предприятия или предприятия-поставщика выдается коммерческий акт. При передаче товара на склад лицо, ответственное за материалы (заведующий складом), проверяет количество, качество и виды материалов, указанных в документе. В том числе перечень и количество груза; другой проверяет качество посылки. В случае совпадения документов и фрахта ответственное лицо оформляет импортный документ. (Формы № М-3 и М-4).

Ключевые слова: использовани, количество, воспроизводства рабочий сила, уровень, отрасль:

Annotation

CALCULATION OF PRODUCTION RESOURCES AND LABOR COSTS

The delivery of documents to the enterprise is primarily controlled by the marketing (supply) department, which, according to the supplier, fulfills contractual obligations, expresses its requirements for quality and lack of documents, searches for goods, if they are not delivered to the enterprise on time. Materials are delivered to the warehouse mainly by the warehouse manager (forwarder). At the time of acceptance of the goods by the transport enterprise (railway transport, water transport) the consignee shall pay special attention to the condition of the inspection. If there is a defect or damage to the cargo, a business deed shall be issued to the transport or supply enterprise. When handing over the goods to the warehouse, the person responsible for the materials (warehouse manager) shall check the quantity, quality and types of materials indicated in the document. Of which the list and quantity of cargo; the other checks the quality of the shipment. In case of matching of documents and freight, the responsible person draws up the import document. (Forms № M – 3 and M-4).

Keywords: municipalities, districts and provinces in order to increase their reproduction and increase, towns and villages.

Маълумот оид ба муаллиф: Раҳимова Шахло Шамсудиновна, магистранти соли дуюми факултети иқтисодӣ ва идоракунии маорифи ДДОТ ба номи С.Айни.

Роҳбари илмӣ: Гафорода Ҷ. Ғ.

Сведение об авторе: Раҳимова Шахло Шамсудиновна, магистрант второго курса факультета экономики и управления образованием ДДОТ им. С. Айни.

Научный руководитель: Гафорода Дж. Г.

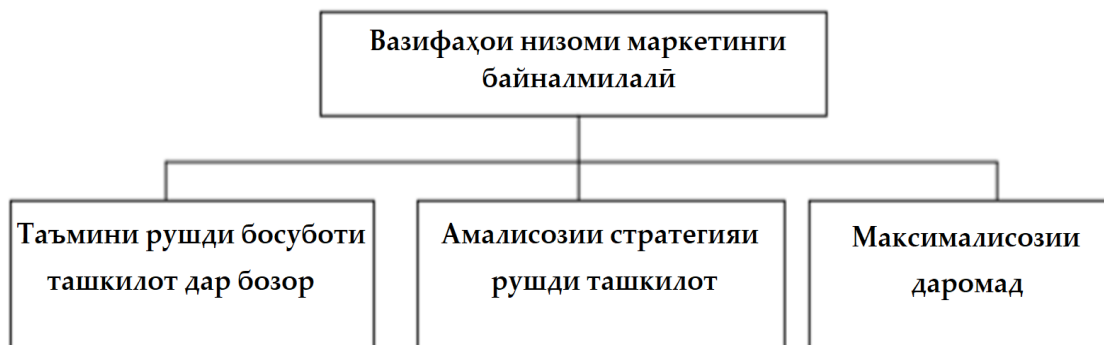
About the author: Rahimova Shahlo Shamsudinovna, second-year master's student at the Faculty of Economics and Educational Management of DDOT named after S. Aini.

Scientific supervisor: Gaforzoda J.G.

СИЁСАТИ КОММУНИКАТСИОНӢ ДАР МАРКЕТИНГИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Сиёсати коммуникатсионӣ як роҳи муайяни ояндадори амали ташкилот мебошад, ки ба нақша гирифтани ва амалисозии амалии ҳамкориҳои тичорӣ бо тамоми субъектҳои системаи маркетинг тавассути таҳия ва татбиқи стратегияи дурусти идоракунии маҷмӯи воситаҳои маркетингӣ нигаронида шудааст [4, 19].

Дар раванди татбиқ ва рушди худ низоми коммуникатсияи маркетингӣ вазифаҳо ва мақсадҳои муайянро иҷро мекунад, ки он дар нақшаи зер нишон дода шудааст:

Ҳадафи ҳар як фурушанда ҷалби тавачҷӯҳи харидори эҳтимолӣ мебошад, ки маънои ғолиб шудан аз рақобат аст. Коммуникатсияи маркетингии корхона таъсири маҷмӯӣ ба муҳити дохилӣ ва берунӣ бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид барои фаъолияти устувори ғоиданоки корхона дар бозор мебошад. Пешбарӣ ба робитаи корхона бо бозор асос ёфтааст. Пешбурд ба он нигаронида шудааст, ки истеъмолкунандагон эҳтимолӣ аз бартариятҳо ва бартарихое, ки ҳангоми харидани маҳсулот ба даст меоранд, бо дарназардошти ҳама унсурҳои омехтаи маркетинг (нархҳо, шартҳои фуруш, таҳфифҳо ва ғайра) огоҳ бошанд.

Маркетинги муосир чизи бештарро талаб мекунад; на танҳо эҷод кардани маҳсулоти хуб, таъин кардани нархи ҷолиб ба он ва дастрас кардани истеъмолкунандагон. Ширкатҳо бояд то ҳол бо мизочони худ муошират кунанд. Дар баробари ин, дар мундариҷаи муошират ҳеҷ чизи тасодуфӣ набояд бошад. Ширкати муосир системаи мураккаби алоқаи маркетингиро идора мекунад. Худи вай бо миёнаравҳо, истеъмолкунандагон ва аудиторияҳои гуногуни тамос тамос дорад. Миёнаравҳои он бо истеъмолкунандагон ва аудиторияҳои гуногуни тамос тамосдоранд.

Дар муҳити соҳибкорӣ воситаҳо, намудҳо ва шаклҳои гуногуни муошират истифода мешаванд, аз ҷумла:

- интиқол додани маълумот, маълумот додан;
- ифодакунанда — ифодакунанда, ҳоси ифода — қувваи зухури эҳсосот, таҷриба;
- боварибахш - хоҳиши таъсир расонидан ба дигарон, изҳори ҳайрат, дархост;
- иҷтимоию маросимӣ - истифодаи меъёр ва расму оинҳои рафтори иҷтимоию фарҳангӣ;
- паралингвистӣ – муошират бо ёрии мимика, шеваи чехра, ҳаракат.

Намудҳо ва воситаҳои алоқаро метавон ба се гурӯҳ тақсим кард: *шифоҳӣ, хаттӣ ва аёнӣ*. Ба ақидаи равоншиносон, аз ҳама муассир тамоси мустақим, яъне интиқоли даҳони иттилоот аст. Хаттӣ муоширати шифоҳиро пурра мекунад [3, 26]. Муоширати хаттӣ самараноктар ҳоҳад буд, агар ҳангоми интиқоли он талаботҳои муайян риоя карда шаванд:

- равшанӣ;
- комилият;
- эътимодноқӣ;
- дуруст.

Намудҳои номбаршудаи коммуникатсия тамоми гуногунии онҳоро тамом намекунанд. Истеъмолкунандагон ба гуфтугӯи даҳонӣ ва овозаҳо бо ҳамдигар ва дигар аудиторияҳои тамос машғул мешаванд. Ва дар айни замон, ҳар як гурӯҳ бо дигарон робитаи муоширатро нигоҳ медорад. Маҷмӯи коммуникатсияҳои маркетингӣ (инчунин комплекси пешбарӣ номида мешавад) аз чор воситаи асосии таъсир иборат аст. Ҳамин тавр, дар самти ҳадафи муошират

дастурдихӣ, ҳавасмандкунӣ ва огоҳкунанда вучуд дорад.

Реклама ҳама гуна шакли пулакии пешниҳоди ғайришаҳсӣ ва таблиғи ғояҳо, молҳо ё хидматҳо аз номи сарпарасти маъруф мебошад. Пешбурди тичорат - чораҳои кӯтоҳмуддати ҳавасмандкунӣ барои ҳавасмандгардонии харид ё фурӯши маҳсулот ё хидматрасонӣ. Равобити оммавӣ - таблиғи ғайришаҳсӣ ва бемузд дар бораи маҳсулот, хидмат ё ширкат дар маҷмӯъ тавассути паҳн кардани маълумоти аз ҷиҳати тичоратӣ ҳассос дар бораи онҳо дар васоити ахбори омма ё муаррифии ҳамдардӣ дар радио, телевизион ё сахна мебошад. Фурӯши инфиродӣ ин пешниҳоди шифоҳии маҳсулот ҳангоми сӯҳбат бо як ё якчанд харидорони эҳтимолӣ бо мақсади фурӯш мебошад.

Маркетолог бояд фаҳмад, ки муошират чӣ аст ва чӣ гуна кор мекунад. Ин раванд нӯҳ унсури таркибро дар бар мегирад, ки дар тарҳи дар расм нишон дода шудааст. Ду унсури аввал иштирокчиёни асосии муошират мебошанд, яъне ирсолкунанда ва қабулкунанда. Ду оянда асбобҳои асосии муошират мебошанд, яъне муомилот ва воситаҳои паҳн кардани ахбор ва маълумоти лозимӣ мебошад. Чор унсур блокҳои асосии функционалӣ мебошанд: рамзгузорӣ, рамзкушӣ, фикру мулоҳиза ва фикру мулоҳиза. Унсури охирин садои тасодуфӣ дар система мебошад, инҳоянд таърифҳои ин ҷузъҳо. Ирсолкунанда - тарафе, ки паёмро ба тарафи дигар мефиристад. Рамзгузорӣ раванди ифодаи фикрҳо дар шакли рамзӣ мебошад.

Талабот - маҷмӯи аломатҳое, ки аз ҷониби ирсолкунанда интиқол дода мешаванд. Воситаҳои паҳнкунии иттилоот - каналҳои иртиботӣ, ки тавассути онҳо муроҷиат аз ирсолкунанда ба қабулкунанда интиқол дода мешавад. Рамзи рамзкушӣ ин равандест, ки тавассути он қабулкунанда ба аломатҳои ирсолкунанда маъно медиҳад. Қабулкунанда – тарафе, ки шикоятҳои ирсолкардаи тарафи дигарро қабул мекунад.

Иртибот – маҷмӯи посухҳои қабулкунанда, ки дар натиҷаи тамос бо парванда ба вучуд омадаанд. Алоқа як қисми фикру мулоҳизаест, ки қабулкунанда ба ирсолкунанда ирсол мекунад. Интерференсия дар раванди иртибот пайдо шудани даҳлат ё таҳрифи экологии банақшагирифташуда мебошад, ки дар натиҷаи он қабулкунанда муроҷиати аз муроҷиати ирсолкунанда фарқ мекунад [2, 43].

Мо унсурҳои таркибии модели коммуникатсияро асосан аз нуктаи назари занҷири банақшагирӣ (ҳаракат дар самти муқобил - аз аудиторияи мақсаднок ба коммуникатсия) баррасӣ хоҳем кард. Коммуникатори маркетингӣ бояд аудиторияи мақсадноки худро муайян кунад, посухи дилхоҳро муайян кунад, муроҷиатро интиҳоб кунад, воситаи паҳнкунии иттилоотро интиҳоб кунад, ҳосиятҳоеро, ки манбаи муроҷиатро тавсиф мекунад, интиҳоб кунад ва иттилооти тавассути каналҳои бозгашт гирифташударо ҷамъ кунад. Муайян кардани аудиторияи мақсаднокро мутахассиси алоқаи маркетингӣ бояд бо фаҳмиши дақиқи шунавандагонии мақсадноки худ оғоз кунад. Он раванд метавонад харидорону талабгорони эҳтимолӣ маҳсулоти ширкат, истифодабарандагонии ҳозираи маҳсулоти он, шахсоне бошанд, ки қарор қабул мекунад ё ба қабули онҳо таъсир мерасонанд. Шунавандагон метавонад аз шахсони алоҳида, гурӯҳҳои алоҳида, аудиторияи мушаххаси тамос ё оммаи васеъ иборат бошад. Шунавандагонии мақсаднок дар қабули қарорҳо дар бораи чӣ гуфтан, чӣ гуна гуфтан кай гуфтан, дар кучо ва аз номи кӣ гуфтан таъсири ҳалкунанда хоҳанд дошт. Муайян кардани ҷавоби дилхоҳ бо аниқ муайян кардани мавзӯи мақсаднок фурӯшанда бояд муайян кунад, ки ӯ чӣ гуна посух гирифтад мехоҳад. Табиист, ки ақсуламали аз ҳама мусоид ҳангоми харид зоҳир мешавад. Аммо, харид натиҷаи раванди тӯлонии қабули қарорҳо дар бораи он аст. Маркетолог бояд донанд, ки аудиторияи мақсадноки ӯ дар айни замон дар кадом ҳолат қарор дорад ва он бояд ба кадом ҳолат интиқол дода шавад. Шунавандагонии мақсаднок метавонанд дар яке аз шаш ҳолати омодагии харид бошанд: огоҳӣ, дониш, нияти неқ, афзалият, эътиқод, харид. Тавсифи ин шартҳо дар китобҳо ва адабиётҳои марбут ба соҳаи бозоршиносӣ вирд оварда шудааст.

Кадам омилҳо манбаҳо боэътимод мегардонанд? Ба ин савол чунин гуфтан мумкин аст, ин омилро бештар касбият, вичдон ва ҷолибият меноманд. Профессиналӣ ин аст, ки аз берун дарк карда мешавад, ки дараҷаи салоҳияти зарурии муошират дар масъалаи тақвият додани гуфтахҳои ӯ мебошад. Гумон меравад, ки табибон, олимони ва омӯзгорон бо маҳорати баланди касбӣ дар соҳаи фаъолияти худ фарқ мекунад. Бовичдонӣ ченаки объективӣ ва ростқавл будани манбаъ аст. Дӯстон нисбат ба одамони бегона ё фурӯшанда бештар эътимод доранд. Ҷолибият ба таассуроти мусоидест, ки манбаъ ба шунавандагон мегузорад. Ҷолибияти сарчашма бо чунин ҳислатҳои хос, ба монанди ошкоро, ҳисси ҳаҷвӣ ва табиӣ афзоиш меёбад. Аз

ин рӯ, шахси боэътимодтарин шахсе хоҳад буд, ки дар ҳар се аз ин андозаҳо ҳолҳои баландтарин доранд. Баҳисобгирии чараёни бозгашт пас аз паҳн кардани паём, фурӯшанда бояд тадқиқот гузаронад, то таъсири он ба шунавандагони мақсаднокро муайян кунад. Ин назарсанҷии аъзоёни аудиторияи мақсаднокро дар бар мегирад, то бифаҳманд, ки онҳо муроҷиатро эътироф мекунанд ё не, онро қабул мекунанд, чанд маротиба онро дидаанд, кадом лаҳзаҳо аз он ба ёд овардаанд, дар бораи ин муроҷиат чӣ эҳсосоте доштанд, муносибати онҳо ба муроҷиат чӣ гуна буд ҳулосаи ҳудро мебароранд. Ширкат таъкилот ва маҳсулот дар гузашта ва он ҳоло чӣ шудааст, ки дар худ назоратчиҳои зиёдеро доро аст аммо сифати маҳсулот беҳ нагардидааст. Муошираткунанда мехоҳад омили рафторро, ки ҷавобро тавсиф мекунад, ҷамъоварӣ кунад, масалан, чӣ қадар одамон маҳсулотро хариданд, ба чанд нафар писанд омад, сифати он дар кадом сатҳ буд, чӣ қадар онҳо дар бораи он бо дигарон сӯҳбат карданд ва иброи ақида карданд.

Адабиёт:

1. Брусенцева И. А. Социальные аспекты маркетингового образования российской высшей школы текст. дис. канд. социол. наук: 22.00.04: Новочеркасск, 2004. – 167 с.
2. Глухов В., Балашова Е. Экономика и менеджмент в инфокоммуникациях. – СПб.: Питер, 2012. – 272 с.
3. Ивашковский С. Н. Экономика для менеджеров. Микро и макроуровень. Учебное пособие. – М.: Дело, 2019. – 408 с.
4. Овчаренко Н. А. Основы экономики, менеджмента и маркетинга. Учебник для бакалавров. – М.: Дашков и Ко, 2020. – 162 с.

Калидвожаҳо: *маркетинг, истилоҳ, бозор, иртибот, иқтисод ва ғ.*

Аннотация

КОММУНИКАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В МЕЖДУНАРОДНОМ МАРКЕТИНГЕ

В статье рассматриваются воззрения отечественных, российских и английских маркетологов и экономистов в области ценности коммуникационной политики в международном маркетинге и вводятся несколько примеров в этой отрасли.

Ключевые слова: *маркетинг, термин, рынок, экономика, и др.*

Annotation

COMMUNICATION POLICY IN INTERNATIONAL MARKETING

The article examines the views of domestic, Russian and English marketers and economists in the field of the value of communication policy in international marketing and introduces several examples in this industry.

Keywords: *marketing, term, market, economics, etc.*

Маълумот оид ба муаллиф: Ёров Сулаймон, магистранти соли дуҷуми факултети иқтисодиёт ва идоракунии маорифи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ, суроға: Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Тел.: +992 926377445

Рохбари илмӣ: А. Рауфӣ.

Сведение об авторе: Ёров Сулаймон, магистрант второго курса факультета экономики, ТГПУ имени С. Айнӣ, адрес город Душанбе, проспект Рӯдакӣ 121. Тел.: +992 926377445

Научный руководитель: А. Рауфӣ.

About the author: Yorov Sulaymon, master student the 2st course of year Economy faculty, TSPU named after Sadriddin Aini, address Dushanbe city, Rudaki avenue 121. Tel.: +992 926377445

Scientific supervisor: A. Raufi.

ОМУЗИШ ВА ПАРВАРИШ

Дӯстов Чинайдулло,
магистранти соли дуҷуми факултети биология

НИКОҲИ ХЕШУТАБОРӢ, ХАТАР ВА ОҚИБАТҲОИ ОН

«Имрӯз дар қаламрави кишвар қариб 13 ҳазор нафар кӯдакону наврасони маъҷуби то 18-сола аз ҷониби давлат нигоҳубин карда мешавад. Бештари ин кӯдакон маъҷуби модарзод буда, аз никоҳи хешовандӣ, инчунин аз волидайнӣ гирифтори наҷамандӣ ба дунё омадаанд».

Аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 23 январи соли 2015

Дар Паёмҳои худ ба Маҷлиси Олӣ Сарвари давлат дар баробари дигар масъалаҳои муҳими ҳаёти ҷомеа, ба масоили вобаста ба мушкилоти оиладорӣ, никоҳи хешутаборӣ, таваллуди кӯдакони маъҷуб, гирифтӣ ба бемории вируси норасоии масунияти одам (ВНМБО), муоинаи тиббии шахсони никоҳшаванда таваҷҷуҳи хос зоҳир намуд. Президенти мамлакат вазоратҳои тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ, адлия, кумитаҳои кор бо занон ва оила, оид ба корҳои дин, танзими анъана ва ҷашну маросимҳои миллиро вазифадор кардаанд, ки масъалаи муоинаи ҳатмии пешакии тиббии издивоҷкунандагон ва пешгирии намудани никоҳи байни хешовандони наздикро яққо бо мардум ва ҷомеаи шахрвандӣ ҳамаатарафа омӯхта, ба Ҳукумат тақлиф пешниҳод намоянд. Ин масъала, таъкид карданд Президенти кишвар пешвои миллат, барои хушбахтии оилаҳои ҷавон бисёр муҳим ва саривақтӣ аст.

Чи тавре ки ба мо маълум аст, имрӯзҳо миқдори кӯдакони маъҷуб ва носолим дар кишвар афзоиш ёфта истодааст, ки ин сабабҳои гуногун дорад. Аз қабилӣ тамоқукашӣ, истеъмоли шароб, наҷамандӣ, таъсири радиатсияи нурҳои ренгенӣ, дастгоҳҳои электромагнитӣ ва сабаби аз ҳама муҳим ин никоҳи хешутабории наздик ва мувофиқ набудани омили резусии никоҳшавандагон мебошанд. Мо ҳамчун мутахассисони оянда тасмим гирифтем, ки каме ҳам бошад ин мавзӯро татқиқ намуда, ҷиҳатҳои илмӣ онро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Омилҳои асосии омилҳои асосии ҷисман ва ақлан носолим таваллуд шудани кӯдакон кадомҳоянд?

Омилҳои асосӣ ин бемориҳои ирсӣ ва модарзодӣ:

- ✓ истеъмоли машруботи спиртӣ ва сигор;
- ✓ маводи мухаддир;
- ✓ гирифтӣ ба бемории масунияти норасоии одам;
- ✓ никоҳи хешутаборӣ;
- ✓ мувофиқ набудани омили резусии никоҳшавандагон.

Тибқи таҳлилҳои татқиқотчиёни илми тиб, тахминан 20 дарсади сабаби бо нуқсонҳои гуногун ва маъҷуб таваллуд шудани кӯдакон норасоии гинетикӣ ва хромасомӣ мебошад. Аз ин хотир, дар кишварҳои мутараққӣ никоҳи хешовандӣ қатъиян манъ шудааст.

Хавфи никоҳи хешутаборӣ дар чист ва қадом вақт муносибатҳои хешутабориро ҳатарнок мешуморанд?

Хавфи асосии издивоҷи хешутаборӣ дар он аст, ки он ба сохтори генетикии организми одам таъсир мерасонад. Ибтидои ҳамаи организмҳое, ки бо роҳи чинсӣ афзоиш мекунад ин ҳуҷайраҳои чинсӣ (гаметаҳо) мебошад. **Гаметаҳо** дар мардон нутфа (спермотозоид) ва дар занон тухмхуҷайра мебошанд, ки аз давраи балоғат сар карда то сини 50-55 солагӣ ҳосил мешаванд. Дар ҳар як ҳуҷайраи чинсии инсон (нутфа ё тухмхуҷайра) генҳо мавҷуданд, ки тамоми маълумоти зарурии оид ба сохтори узву бофтаҳо ва молекулаҳои кимиёвии организми оянда доранд.

Акнун ген чист ва чӣ вазифаро иҷро мекунад? **Ген** - дар асл як қисми молекулаи КДН ва ё КРН, ки барои синтези як молекула сафеда ҷавобгар аст. Дар генҳо маводи генетикӣ дар шакли сегона (триплет) ҷойгир аст, ки ҳар триплет аз се нуклеотид иборат аст. Молекулаи ДНК аз маҷмӯи генҳо «китоб» дар бораи ҳаёти инсонанд гӯем, хато нест, иборатанд. Генҳо ҳамчун «дастурамал» хизмат карда, дастур медиҳанд, ки чӣ тавр сохтори дилхоҳро ҳосил кард. Одам 30000 ва аз ин ҳам зиёд ген дорад. Генҳо дар хромасома ва хромасомаҳо дар дохили ядрои ҳуҷайра ҷойгиранд. Хромасомаҳо дар ҳуҷайраҳои тамоми бадан ҳамеша ҷуфт - ҷуфт яъне дар шакли диплоид ҷойгиранд, яъне аз падар ва дигаре аз модар мебошанд. Зеро инсон аз ҳар ду организм нусха дорад, ки эҳтимолияти мутатсияи ҳатарнок дар яке аз нусхаҳо (гаметаҳо) сабаби беморӣ шуда наметавонад. Яъне агар як нусха солим бошад, бар заифаш ғалаба мекунад ва аломатҳои онро паҳш намуда намегузорад онҳо зоҳир шаванд, чунин аломату хусусиятҳо **доминантӣ** меноманд. Аммо агар хусусияту аломатҳои нуқсон ё бемории муаян дар маводи генетикии ҳар ду фард бошанд, ба ҳуҷайра

таъсир расонда, дар бораи сохтори ҳаёт ва ё молекулаҳои ҳаётан муҳим иттилои пурра гирифта наметавонад ва он аломат дар наслҳои минбаъда низ зоҳир мешаванд [7].

Бемории генетикӣ аз ин ҷо сар мезанад. Бояд гуфт, ҳар як инсон мутатсияи пинҳонӣ дорад, ки ба саломатӣ ва инкишофи ӯ таъсир намерасонад. **Мутатсия** – ин тағйироте, ки дар заминаи маводи генетикӣ ба амал меояд як шакли тағйирпазирӣ аст. Аммо бештари ҳешовандон мутатсияҳои якхелаи генетикӣ доранд, ки ин ба беморӣ оварда мерасонад. Яъне ҳар ду фарди никоҳшаванда вақте дар маводи ирсӣ чунин генҳои касалиовар доранд пас ин генҳо қуваӣ баробар доранд ва яке аз болои дигаре ғолиб намешавад ва ҳатман дар наслҳои дигар зоҳир намешаванд [7, 2].

Хатари таъсири генҳои носолим ба таваллуди кӯдак. Дар тиб мафҳуми коэффисиенти ингибридӣ вучуд дорад. Инбридинг – ин ҷуфт (дураға) шудани фардҳои бо ҳам хеш мебошад. Коэффисиенти ингибридӣ дар издивоҷи байни ҳешовандон: тағо ва ҷиян дорои $-1/8$, амакбача ва амакдухтар - $1/16$, писар ва духтари амакбача - $1/32$ коэффисиент, дар писари писарӣ ва духтари духтарӣ амакбача - $1/64$ коэффисиент эҳтимолияти мавҷуд будани генҳо ва ба амалоии бемориҳои ирсӣ ва нуқсонҳо муайян шудааст. Эҳтимолияти беморшавии насл ба наздикии ҳешутаборӣ саҳт алоқаманд аст. Ҳешовандон метавонанд сатҳҳои гуногуни алоқамандии ҳешутаборӣ дошта бошанд ва аз ин рӯ, хатари доштани кӯдаки бемор низ гуногун аст. Генетика никоҳи ҳешутабориро ба чунин гурӯҳҳо тақсим мекунад:

Бародарон ва хоҳарон, дугоникҳо, падару модар ва фарзандон, ҳешу табори тартиби аввал ба ҳисоб мераванд. Муносибати байни ин ҳешовандон «**инсест**» номида мешавад. Хатари доштани кӯдаки бемор дар ин оилаҳо тақрибан 60 фоиз ро ташкил медиҳад.

Амак, хола, ҷиян, ҷияндухтар, бобо, бибӣ, инчунин насли ягона (муштарак яке аз падару модар) бародар ё хоҳар, ҳешу табори тартиби дуюманд. Хатари доштани кӯдаки бемор дар ин оилаҳо тақрибан 25 фоизро ташкил медиҳад.

Амакбача, амакдухтар – ҳешовандони тартиби сеюм мебошанд. Хатари таваллуди кӯдаки бемор ва нуқсондор дар ин издивоҷ ба 4 - 6 фоиз баробар аст.

Аз никоҳи ҳешовандӣ бештар ба кадом бемориҳои метавон гирифтор шуд?

Дар ҳешовандоне, ки генҳои монанд доранд, бисёр бемориҳои ирсӣ аз насл ба насл мегузаранд. Аз ҷумла, қарӣ, гунгӣ, сафедии ғайриодии пӯст ва мӯй, бемориҳои системаи асаб.

Омилҳои дигари носолим таваллуд шудани кӯдак, ба ғайр аз никоҳи ҳешутаборӣ:

Тибқи мушоҳидаи табибон, аз шахсоне, ки мунтазам машрубот истеъмол мекунанд, кӯдакони норасид, қадшон паст, бо нуқсони майнаи сар, дил, узвҳои ҷинсӣ, шаклдигаркунии дасту пой ба дунё меоянд. Зеро, ки ҳангоми истеъмоли шароб миқдори муайяни спирт ба таркиби ҳуҷайраҳои ҷинси ворид мешавад, ва ҳангми бордоршавӣ барои омезиши пурраи генҳо (комбинатсияи генҳо) монеъ мешавад ва дар натиҷа беморӣ ё нуқсонҳо пайдо мешаванд, чунин кӯдаконе, ки аз никоҳи падару модари майпараст ба вучуд омадаанд кӯдакони шанбегӣ меноманд. Фарзандони ин гуна шахсон бештар аз эпилепсия (саръ), фаромӯшхотирӣ, нуқси гуфтугӯӣ ва ношунавоӣву гунгӣ азоб мекашанд. Заноне, ки ҳангоми ҳамл ҳамарӯза машрубот истеъмол мекунанд, фарзандонашон бо аломати майзадагӣ тавлид мешаванд. Маълум аст, ки машрубот сабаби асосии бачапартоӣ ва мурда таваллуд шудани ҷанин мебошад.

Никотин на он қадар хатарнок аст, назар ба машруботи спиртӣ. Мушкилӣ барои мардони сигоркаш бенаслшавӣ мебошад. Заноне, ки сигор мекашанд, кӯдак дар аввалҳои ҳамл дар батнашон ё ин, ки ҳангоми тавлидшавӣ мефавтад.

Омили дигари пайдоиши чунин бемориҳо, ки дар даҳсолаи охир мушкилоти рақами як гаштааст, нашъамандӣ аст. Яке аз оризаҳои нашъамандӣ безурёти мебошад, ки барои ҳамл мушкилӣ пеш меорад. Агар ҳомиладорӣ ба вучуд ояд ҳам, кӯдакон бештар бо «даҳони гург», нуқсонҳои дасту пой, қигар, ҳароммағз ё мағзи сар таваллуд мешаванд. Аз ҷумла, дар онҳо вобастагии модарзодӣ ба маводи мухаддир дида мешавад, зеро миқдори муайяни маводи мухаддир алақай дар ҳуни онҳо мавҷуд аст.

Байни занони ҳомила мушкилии сироятҳои шадид ё музмин паҳн гардидаанд, ки аз онҳо вайроншавии кӯдаки дар батн буда ба амал меояд. Сироятхоро ба генеталӣ ва экстрогенеталӣ тақсим мекунанд. Бемориҳои экстрогенеталӣ ба узвҳои ҷинсӣ алоқаманд нестанд. Ин вирусҳои бактерияҳои сироятӣ хатарнок барои кӯдак - ситомегаловирус, токсоплазмоз, гулафшон, зуком, сил, зардпарвинҳо мебошанд. Агар зани ҳомила ба ин нави бемориҳо гирифтор бошад, ба тавлиди кӯдаки ҷисмаш нуқсондор - ношунавоӣ, глаукома, нобиной, нуқсонҳои гуногуни мағзи сар, дил, гурда ва қигар оварда мерасонад.

Масъалаи дигаре, ки дар Паём ба он Сарвари давлат таъкид намуданд, паҳншавии касалиҳои сироятӣ ва роҳҳои пешгирӣ намудани онҳо буд. Касалиҳои сироятӣ паҳншуда, ки боиси носолимии ҷомеа мегарданд, бемориҳои узвҳои таносул ба шумор мераванд. Ин бемориҳо: **назири герпес, сӯзук, оташак, хламидиоз, вирусҳои норасоии масунияти одам (ВНМО)** бо роҳи алоқаи ҷинсӣ мегузаранд. Фарзандоне, ки аз модарони ба ин бемориҳо гирифтор таваллуд мешаванд, то охири умр азоб мекашанд, чунки ин сироятҳо бенатиҷа нестанд ва зарари худро мерасонанд.

Донистани омилҳое, ки боиси пахншавии ин касалиҳо ва сабаби афзоиш наёфтани чанин мегардад, ба ҳама зарур аст. Барои ин бояд тарзи ҳаёти солихро пеш гирифт ва аз одатҳои бад даст кашем. Даъвати Сарвари давлат дар Паёмҳо ва суҳанрониҳояшон ба пешгирии ин ҳолатҳо хеле саривақтӣ мебошад. Бисёр муҳим аст, ки шахсони издивоҷкунанда пеш аз сабти ақди никоҳ аз таъхироти тиббӣ гузаранд.

Дар баробари манъ намудани никоҳи хешутаборӣ ғамхории дигари давлату ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сарвари оқилу донои он ба насли оянда ин муоинаи тиббии шахсони никоҳшаванда ва инчунин ройгон додани маслиҳат ба машваратҳои тиббӣ генетикӣ ва солимгардонии оила аз ҷониби муассисаҳои тандурустии маҳаллӣ ва марказӣ мебошад.

Тибқи моддаи 15 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муоинаи тиббии шахсони никоҳшаванда, инчунин додани маслиҳат ба масъалаҳои тиббӣ генетикӣ ва солимгардонии оила аз ҷониби муассисаҳои тандурустии маҳалли истиқомат ройгон, бо ризоияти шахсони никоҳшаванда анҷом дода мешавад, вале шахрвандон аз ин муқаррароти қонун истифода намебаранд.

Адабиёт:

1. Алиханян С. И., Акифьев А. П., Черн зин Л. С. Общая генетика. – М.: Высшая школа, 1985. – 265 с.
2. Бобочонов В. А. Асосҳои генетика. – Душанбе, 1998. – 115 с.
3. Ватти К. В., Тихомирова М. М. Руководство к практическим занятиям по генетике. – М.: Просвещение, 1979. – С.35-90.
4. Дубинин Н. П. Общая генетика. – Москва: Наука, 1986. – 110 с.
5. Инге-Вечтонов С. Г. Генетика с основами селекции. – Москва: Высшая школа, 1989. – 352 с.
6. Лобошоев М. Е., Ватти К. В., Тихомирова М. М. Генетика с основами селекции. – М.: Просвещение, 1979. – 258 с.
7. Савлатов С., Файратов М.Х., Йилмаз Ф., Баротов К. Генетика. – Душанбе, 2009. – 203 с.

Калидвожаҳо: генетика, ген, омилҳои резусӣ, хромосома, гаметаҳо, сперматозоид, сафеда, триплет, ДНК, доминантӣ, мутатсия, комбинатсия, хламидиоз, ВНМО.

Аннотация

КРОВНЫЙ БРАК, ЕГО ОПАСНОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Кровный брак - одна из самых важных и актуальных проблем среди населения Республики Таджикистана. Ежегодные браки негативно сказываются на подрастающем поколении нашего народа. Сотни детей-инвалидов рождаются ежегодно в результате инцеста. В этой статье рассказывается о кровном браке, его опасностях и последствиях, а также о других причинах наследственных и врожденных заболеваний.

Ключевые слова: генетика, гены, резус-фактор, хромосома, гаметы, сперматозоид, белок, триплет, ДНК, доминирование, мутация, комбинация, хламидиоз, ВИЧ.

Annotation

CONSANGUINITY, ITS DANGERS AND CONSEQUENCES

Consanguinity is one of the most important and urgent problems among the population of the Republic of Tajikistan. Annual marriages have a negative impact on the younger generation of our people. Hundreds of disabled children are born every year as a result of incest. This article discusses blood marriage, its dangers and consequences, as well as other causes of hereditary and congenital diseases.

Keywords: genetics, genes, Rh factor, chromosome, gametes, sperm, protein, triplet, DNA, dominance, mutation, combination, chlamydia, HIV

Маълумот дар бораи муаллиф: Дӯстов Чинайдулло Нарзуллоевич, магистранти соли дуюми факултети биологияи ДДОТ ба номӣ С. Айни. Суроға: н. Варзоб, д. Хоча Оби Гарм. Тел.: +992 937777449

Рохбари илмӣ: Рахимов М. М.

Сведение об авторе: Дустов Джинайдулло Нарзуллоевич, магистрантка второго курса факультета биологии ТГПУ имени Садриддина Айни. Адрес: р. Варзоб, с. Ходжа Оби Гарм. Тел.: +992 937777449

Научный руководитель: Рахимов М. М.

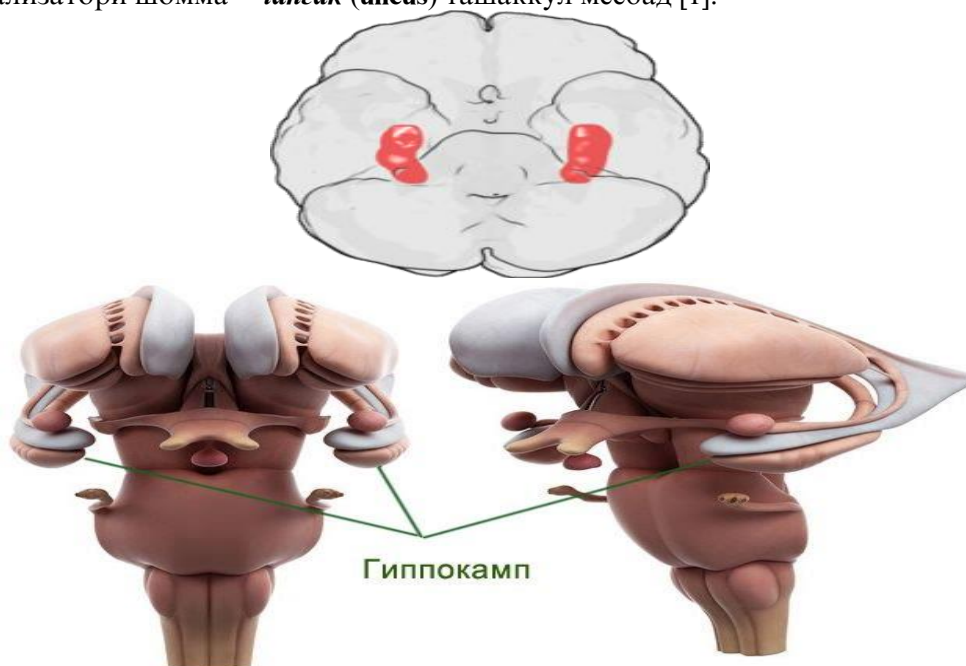
About the author: Dustov Jinaydullo Narzulloevich, master of the 2nd year in the Department of Biology of the Tajik state pedagogical University named by Sadriddin Ayni. Address: . Varzob d, Khoja Obi Garm v. Tel. (+992) 937777449.

Scientific director: Rahimov M. M.

ОМУӢЗИШИ ИШТИРОКИ ГИПОКАМП ДАР РАФТОРИ ХАЗАНДАГОН ВОБАСТА АЗ ҲОЛАТИ ФИЗИОЛОГӢ

Муҳимият. Гиппокамп (аз калимаи юнони - аспаки баҳрӣ - қисми системаи лимбикии мағзи сар (мағзи буйҳискуний ё ки шома) мебошад. Ин қисми системаи асаб дар пайдоиши эҳсосӣ хотирайкутоҳмуддат ва дарозмуддат иштирок мекунад [2].

Мағзи шомма ё гиппокамп (rinencephalon) қисми қадимтарини мағзи пеш аст, ки тавассути анализатори шомма инкишоф ёфтааст. Дар моҳиён тақрибан тамоми мағзи пеш олати шомма буда, дар ширхӯрону одамон боиси инкишофи қишри нав мегардад ва ба қисми навбунёди **мағзи пеш (neencephalon)**, яъне **або ё қома (pallium)** таъсис меёбад. Лекин аҳо ҳама дуру дароз инкишоф меёбад ва аз се қисми гуногуни филогенезӣ иборат аст: **1) Қисми аввали аҳо қисми қадимтарини он (paleopallium)** аст, ки дар сатҳи берунии саҳми чакка воқеъ буда, минбаъд вай боиси инкишофи **аҳои навбунёд (неорпаллиум) (neopallium)** ба шакли таркиботи ҳасибмонанд – **ҳиппокамп** (поячаи аспаки баҳрӣ) лӯла шуда ба сӯи ковокии шоҳи поёни меъдачаи қонибӣ мепечад; **2) Қисми дуюми аҳо қисми кӯҳантарини он (archipallium)** аст, ки вай пораи хурдакаки қишри вентралии саҳми пешона буда, дар наздикии пиёзаки шоммавӣ воқеъ аст ва ба **қишри кӯҳантарин (archicortex)** пӯшида шудааст; **3) Қисми сеюми аҳо аҳои навбунёд (неорпаллиум) (neopallium)** буда, ба **қишри нав (neocortex)** фарш шудааст, ки дар он марказҳои олитарини узви шомма, яъне нӯги қишрии анализатори шомма – **чангак (uncus)** ташаккул меёбад [1].

Расми 1. Сохти гиппокамп аз боло пеш ва паҳлу.

Мағзи шоммаи инсон дар раванди инкишоф соҳиби як силсила таркиботҳои гуногун мешавад, ки онҳо аз **ду қисм**: қисмҳои атрофӣ ва марказӣ иборатанд. Қисми атрофӣ ё **саҳми шоммавиаш (lobus olfactorius)**-ро пиёзаки шомма, таркти шомма, моддаи сӯроҳ-сӯроҳи пеш, вале қисми марказиашро бошад, **чини камарбандшакл, чини назди аспаки баҳрӣ (чини гунбазшакл якҷоя бо чангак), хиппокамп, чини дандонадор, чангак** ва дигар таркиботҳо ташкил медиҳанд. Ҳамаи ин қисмҳои тасвиршудаи мағзи шомма аз ҷиҳати сохт, пайдоиш ва вазифаашон хусусиятҳои умумӣ доранд ва бинобар ин онҳоро ба системаи лимбӣ дохил мекунам. (*Расми 1*)

Гиппокамп ё (майнаи куҳан) дар хазандагон яке аз ҷойи намоёнро ишғол намуда на фақат девори мобайнро нимкураи майнаро ташкил мекунад, балки қисми дорсалии бо қисми ақибӣ нимкураҳои майнаи пешро дар бар мегирад (Филимонов, 1963). Бисёрӣ олимони меҳисобанд, ки пайдошавии гиппокампи ҳақиқӣ бо ҳуҷайраҳои махсуси худ аввалин шуда дар хазандагон пайдо мешавад. (Girgis, 1970; Гончарова, Давыдова, 1971). Бо нишондоди Рамон – Каҳал ва дигарон (Munelli, 1966, 1970). Дар байни хазандагон яке аз таркиби ҳеле хуб инкишофёфта ин гиппокамп мебошад. Аз ин лиҳоз омӯзиши функсияи ин таркибияти ҳосилшуда ба рафтори сангпӯштон масъалаи ҳеле муҳим мебошад [1].

Рамон Кахал нишон дода буд, ки майнаи кухани хазандагон аз 3 –қабати асосӣ иборат аст: I. болои прексиформи II. хучайравӣ ва

III. қабати моддаи сафед. Дигар олим Минелли бошад (аввал) дар майнаи кухани хазандагон 5 –қабатро муайян кардааст, ки ин қабатҳо метавонанд дар намояндаҳои гуногуни ин синф тағйир меёбад.

Ин қабатҳо чунинанд:

1. Қабати берунӣ ретсепторӣ, ки аз нахҳои тангенсиалии табиати асосиатсиявӣ ва шоммавӣ дошта бо дендритҳои хучайраҳои қабати поён хоб раванда алоқаманд аст.

2. Қабати аҳромшакл, ки ба онҳо хучайраҳои бисёризофадор ва ду изофадор, ки ба тарафи омӯдӣ ё уфуқӣ мераванд иборат аст.

3. Дохили плексиформӣ, тавассути он ба самти поён аксонҳои аҳромшакл ва қисми дендритҳо равона карда шудаанд.

4. Қабати моддаи сафед, ки нахҳо ба таври уфуқӣ ҷойгиранд.

5. Қабати эпендималӣ. Қабати аҳромшакл ва дохили плексиформӣ аз хучайраҳои сершумори аҳромшакли ба ширхӯрҳо монанд буда иборат аст.

Дар яке аз қорҳои охири (Wouterlood 1981) дар агама гузаронидашуда дар ҳар ду қисми гиппокамп 4- қабатро қайд шудааст.

Аз рӯи нишондоди Полякова (1964) бошад дар гиппокампи хазандаҳо 2-типи нейронҳои хуб инкишофёфтаре дидан мумкин аст. Нейронҳои эфферентӣ бо аксони дароз ва нейронҳои изофаҳояшон кӯтоҳанд. Бо муқоиса бо майнаи пешии обҳои дар хазандаҳо алоқамандии байни нейронҳо хеле хуб инкишоф ёфтаанд. Нейронҳои эфферентии гиппокампи хазандагон ҳам дар худ ду функсия, қишрӣ зериқишрӣро майнаи сар дохили қишрро ба ҳам пайваست мекунад.

Дар асоси харитасозӣ ва алоқаи гиппокампи хазандагонро ба 3-қисм тақсим мекунад. Гиппокамп сода, медиодорсалӣ ва дорсалӣ (Armstrong et al 1953, Nothcutt (1967). Гиппокамп примордиалӣ дар буриши фронталӣ ҳамчун ҳастаи дарозрӯя буда, девори вентромедиалии қисми паҳлугии майнаи пешро ташкил мекунад.

Дар ин таркибият ду тип нейронҳо фарқ мекунад. Нейронҳои бисёркутба бо аксони дароз ва хучайраҳои полигонали. Нахҳои афферентии гиппокампи сода аз роҳи мобайнии шомма то гиппокамп дорсомедиалӣ теппаи шомма то ядрои Брок ахборро қабул мекунад. Алоқаи эфференти бошад, дар таркиби медиалии майнаи пеш ҷойгир шудааст.

Қисми дорсомедиали гиппокамп аз хучайраи хурд, ки дар буриши фронталии қисми ақибии нимкураҳои майнаи пеш ба монанди роҳи борик, ки бо палаи назди пириформии алоқаманд аст пайдо мешавад. Дар қисми ростралии гиппокампи дорсомедиали хучайраҳои хурди проексионӣ дида мешавад, ки ба нейронҳои дуйумдараҷаи маркази шомма рост меояд.

Ба ақидаи баъзе муаллифон қисми ростралӣ ҳамчун маркази 2-уми ядрои шомма хизмат мекунад. (Nothcutt (1967).

Барои қисми мобайни медиодорсалӣ аҳроми дутарафа мавҷуд аст, ки ба гиппокамп характери хучайрави ва қабати дорад. Аҳроми дутарафа ин нейронҳое бо шакли калон ва хурди аҳромшакл буда дендритҳо ғафс ва апикалий дендритҳои паҳлуги мебошад.

Аксони пирамида 2 -тарафа тунук ва ба самти латерали ба 2 –қисм тақсим мешавад.

Дар қисми каудалии гиппокампи дорсамедиали хучайраҳо хурд шуда зичии қабат кам мешавад, пирамидаҳои 2-тараф нест мешавад.

Қабати хучайравии қисми дорсамедиалии гиппокамп ба мисли дигар қисмҳои майнаи пеш аз қабати болоии нимкураҳо ва меъдача мағз бо нахҳои рахдор чудо карда шудааст.

Қисми дорсомедиалии гиппокамп ахбори афферентиро аз теппаи бинои тавассути роҳи шомма аз қисми роҳи шомма аз таламус бо ёрии радиатсионӣ полиали мегирад. Аз сарҳади вентромедиалии гиппокамп бошад қабати махсус гунбаз (fimbria) ҷойгир аст, ки компонентҳои гуногун аксонҳои хучайраҳои гиппокамп аҳромҳои 2-тарафа ва свод. Аз ин баъзе наҳо дар қисми гиппокамп ҷиллик шуда ба гиппокампи тарафи муқобил дигар нимкура мегузарад.

Ҳамин тавр, дар асосии таҷрибаҳои морфологӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки гиппокампи ширхӯрон аз таркибҳое иборат мебошад, ки топографияи он афферентҳои вай аз гипоталамус, таламус, зонаҳои қишрӣ, алоқамандии поёнраванда аз он дарак медиҳад, ки ба гиппокампи хазандагон хеле монанд аст. Фақат дар натиҷаи дивергенсияи эволютсия дар дохили гиппокампи калтакалосшаклон назар ба сангпӯштон таркибиятҳо нав пайдо шуданд, ки ба ширхӯрҳо кам монандӣ дорад.

Хулоса, гиппокамп (аз калимаи юнони - аспаки баҳрӣ - қисми системаи лимбикӣ мағзи

сар (мағзи буйҳисқунӣ ё ки шом) мебошад. Ин қисми системаи асаб дар пайдоиши эҳсосӣ хотираи қутоҳмуддат ва дарозмуддат иштирок мекунад [2].

Гипокамп дар ҳосилшавии эҳсосот иштирок намуда гузариши хатираи қутоҳмуддатро ба дарозмудат тмъин менамояд. Возиғаи дигари гипокамп аз он иборат аст ки дар муаян намудани муҳит ва ҷои зист роли муҳимро иҷро мекунад.

Адабиёт:

1. Абдурахманов Ф.А. - Анатомияи Одам, том-II. Г.Душанбе, 2009г.
2. Журнал «Наука и жизнь», №5, 2013, статья «Откуда берутся умные дети» (Татьяна Строганова, доктор биологических наук).
3. Гончарова, Давыдова Сравнительное характеристика основных корковых зон переднего мозга рептилий // Усп.Совр.биол.- 1971. – Т.13 – Вып. 316. – С 444-462.
4. Филимонов И.Н. Сравнительная анатомия большого мозга рептилий./ Филимонов И.Н. –М.: Наука,1963-243с.
5. Minelli G. Architettura olela corticci alcuni Retili (Zacert a muralis Lacerta viridis Testudo graeca, Crosdylylus acutus) //Arch. Zool. Ital -1966. – 51 N4 P. 543.
6. Nothcutt R. G. The Frchitectonic studis of the telesephalon of Iguana //J Camp. Neural. 1967.-130. N1 P. 109-148.
7. Wouterlood F.G. The structure of the mediodorsal cerebral cortex in the Lizard. Agama, agama; a Galgi study // J. Comp. Neurol. 1981.
8. Girgis M The rihinencepha lon //Acta Anat – 1970. – 76 N 1P. 157-199.
9. Dynamics of Hippocampal Neurogenesis in Adult Humans June 2013.
10. Duncan Graham-Rowe.The world's first brain prosthesis,15 March 2003,Magazine issue 2386.
11. Создан первый в мире протез мозга, cnews.ru, 14.03.2003.
12. Girgis M The rihinencepha lon //Acta Anat – 1970. – 76 N 1P. 157-199.

Калидвожаҳо: *гипокамп, аспаки баҳри, системаи лимбикӣ майнаи сар, эҳсосот, хотира, тета-ритм, диққат, эфференти, роҳи марказишоб, афференти, роҳи марказгурез, аксон, шохаҳои қутоҳ, анализатор, нахҳои асаб.*

Аннотация

**ИЗУЧЕНИЯ УЧАСТИЯ ГИПОКАМПА В ФИЗИОЛОГИЧЕСКОМ СОСТОЯНИЕ У
ПРЕСМЫКАЮЩИХ ЖИВОТНЫХ**

Гиппокамп (от др.-греч. - морской конёк) - часть лимбической системы головного мозга (обонятельного мозга). Участвует в механизмах формирования эмоций, консолидации памяти (то есть перехода кратковременной памяти в долговременную). Генерирует тета-ритм при удержании внимания. Роль в пространственной памяти и при ориентации.

Ключевые слова: *гиппокамп, морской конек, лимбическая система головного мозга, эмоции, память, тета-ритм, внимание, эфферентные, центробежные пути, афферентные, центробежные пути, аксон, короткие ветви, анализатор, нервные волокна.*

Annotation

**STADIES OF THE INVOLVEMENT OF THE HIPPOCAMPUS IN THE ANIMAL AND
PHYSIOLOGICAL STATE IN REPTILES**

The hippocampus (from the other Greek- horsehair) is part of the limbic system of the brain (the olfactory brain) participates in the mechanisms of the formation of memory (that is, the transition of the short- term memory to long-term memory) Generates a tetethythm while keeping attention. The role in spatial memory and at op.

Keywords: *hippocampus, seahorse, limbic system of the brain, emotions, memory, theta-rhythm, attention, efferent, centrifugal pathways, afferent, centrifugal pathways, axon, short branches, analyzer, nerve fibers.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гуломов Комрон, магистранти соли дуҷуми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1 – 02 04 01. Тел.: +992 988998382

Роҳбари илмӣ: Иронова С. Ш.

Сведения об автора: Гуломов Комрон, магистрант второго курса биологического факультета Таджикского государственного университета им. Садриддина Аини, по специальности биология 1 - 02 04 01. Тел.: +992 988998382

Научный руководитель: Иронова С. Ш.

About the author: Ghulomov Komron, 2st year master of biological faculty of the Tajik State University named after Sadriddin Aini, with a degree in biology 1 - 02 04 01. Phone: +992 988998382

Scientific adviser: Ironova S. Sh.

*Табаров Рустам Давлатмуродович,
магистранти соли дуҷуми факултети биология*

АЁНИЯТ - ДАР ТАЪЛИМ ВА ИНКИШОФИ ТАФАККУРИ ХОНАНДАГОН

Аёният - дар таълим, истифодаи воситаҳои аёни, ки ба инкишофи тафаккури хонандагон ёри мерасонад. Таълимеро, ки на дар тасаввуроти абстрактӣ, балки дар образҳои мушаххаси ашёи ғайриҷисмӣ ёфтааст, таълими аёни меноманд. Дар ҳама мактабҳои Тоҷикистон ҳусусан барои хонандагони хурдсол, ки захираи дониши онҳо дар бораи оламу ғайриолу атроф кам аст, дар таълим воситаҳои аёни истифода карда мешавад.

Якчанд намуди аёният вучуд дорад: Аёнияти образнок ё хотиравӣ, аёнияти шайъӣ (экскурсия, гузаронидани дarsi амалӣ дар ғушаи зиндаи табиат, шиносӣ бо растанӣ ва ҳайвонот), аёнияти тасвирӣ (суратҳо, моделҳо ва ғайраҳо). Асосҳои назари таълимии фанҳои графикӣ бо истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ – иртиботӣ дар Донишгоҳи омӯзгорӣ ном дошта, аз се праграф иборат мебошад. Дар он масъалаҳои иттилоот дар ҷаҳони муосир: Тамоюл ва муносибатҳои умумӣ ба омӯзишу истифодаи самарабахш, вазъӣ имрӯзаи таълими фанҳои графикӣ ва тамоюли инкишофи он дар муассисаҳои олии омӯзгорӣ, аҳамияти воситаҳои муосири технологияҳои иттилоотӣ – иртиботӣ ва таъминоти барномавӣ дар таълими фанҳои графикӣ баррасӣ шудаанд. Олами муосирро бе воситаҳои гуногуни техникаи иттилоотӣ, ки ғайриҷисмӣ ҳаётии инсонро ҳам дар соҳаи касбӣ ва ҳам дар маишӣ, муошират ва ғайраҳо таъмин мекунад ва тасаввур кардани он ғайри имкон аст. Хусусиятҳои моҳияти дигаргуниҳои иҷтимоӣ дар асрҳои XX -XXI ба афзоиши нақши иттилоот ва технологияҳои иттилоотӣ – иртиботӣ дар ҷамъбаҳои муҳталифи ҳаёти ҷамъиятӣ алоқаманданд.

Раванди иттилоотӣ таҳсилот таҳияи муносибатро бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ таълим барои инкишофи на танҳо шахсияти донишҷӯ, балки дар он ташаккул додани донишу маҳорат ва малакаҳои ҷустуҷӯи ҳалли вазифаҳои амалӣ ва таълимӣ низ хеле муҳим мегардонад. Бояд қайд кард, ки дар муассисаҳо ва мактабҳои олии бо набудани шароитҳои замони муосир (компютерҳо, тахтаи синфӣ электронӣ, маводҳои таълим, аёниятҳо ва дигар аёниятҳои, ки дар дarsi биология мушкิลӣ эҳсос мешавад. Зеро, ки омӯзгорон ва хонандагон аз аёниятҳо пурра истифода намебаранд.

Баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълим дар донишгоҳҳо ин гавари дар оянда баланд бардоштани сифати таҳсилот ва самаранокии таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебахшад. Зеро, омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ яке аз шахсиятҳои калидӣ дар бобати дар амал ҷорӣ намудани иттилоотии ҳаёти ҷомеа маҳсуб меёбад. Омӯзиш ва таҳлили манбаъҳои назариявӣ нишон медиҳад, ки омӯзгорони оянда ба таҳия ва истифодаи воситаҳои мултимедиявии таълим дар асоси риояи қоидаҳо ва принсипҳои таълим боқӣ мемонад. Сифат ва самаранокии ғайриҷисмӣ аз сифат ва самаранокии воситаҳои таълим вобастагӣ дорад.

Истифодаи маводҳои аёни - оид ба истифодаи бурдани воситаҳои аёни дар таълими фанҳои биология, физиология, химия ва ғайраҳо дар муассисаҳои таълимӣ дар хонандагон дар равиши дарсашон душворӣ ба кор намеорад, зеро мегӯянд:

«Чизе, ки аён аст, ҳоҷат ба баён нест».

Ҳангоми дарсгузарӣ бояд аёниятҳо дар дарс омода бошанд, зеро мавзӯи дарс ба хонандагон душворӣ намеорад, чунки ҳар як мавзӯи дарс дар доираи ҳамаи аёниятҳои дорои мебошад.

Гуногун рангии шакли дарсҳо ба баланд бардошти сатҳи донишомӯзии хонандагон мусоидат мекунад. Дарсҳо дар шакли бозӣ, корҳои амалию лабораторӣ, ба саёҳати табиат ва шиносӣ бо олами наботот ва ҳайвонот.

Шиносӣ бо растаниҳои шифобахш ин амалҳо шавқу ҳаваси хонандагонро бештар мегардонад ва дониши онҳоро сайқал медиҳанд.

Ба раванди таълим ҷори намудани аёният, таҳсил барои ташаккули усулан навъи донише, ки ба ҳудудҳои ғайриҷисмӣ таълими маҳсуб меёбад. Ва воситаҳои таълимии аёни дастгир мегардаду ғайриҷисмӣ худомӯзии инсон ангезиш меёбад, чун дар муассисаҳои то мактабӣ ва олии касбӣ хизмати ҳешро карда метавонад.

Адабиёти таълим маводе, ки ҳамчун манбаъ ба ҳар як хонанда ҳосил намудани дониш, маҳорату малака, худомӯзӣ ва рушди ҷаҳонбинии хонандагонро васеъ менамояд.

Ҳавасмандгардонии хонандагон аз ҷониби омӯзгор ин аввал омодагии омӯзгор ба дарс ва истифодаи аёниятҳо дар дарс. Зеро, шогирдон навраси имрӯза хеле зирак ва кунҷованд ва устодро маълум аст, ки дар дарс метод ва усулҳои замони муосиро истифода барад. Аз ин лиҳоз омӯзгори фанҳои биология лозим аст, ки дар машғулиятҳои ҳеш аз методу равандҳои гуногуни таълими муосиро истифода барад. Дар низомии нави таҳсилоти босалоҳиятнок намунаи натиҷаи таълим таҳлилу баррасӣ мегардад. Вобаста ба ин дар таълими ҳамаи фанҳо, аз ҷумла, ботаника, зоология, биология, химия ва ғайраҳо низ кӯшиш ба ҳарч додан лозим аст, ки дар омӯзиши мавзӯҳо ӯ ба қадри имкон аз аёниятҳои истифода барад. Барои он, ки самаранок дарсро гузаронад ва омӯзгор метавонад аз тарзу усулҳои зерин истифода барад. Пурсиши дарс аз ҷониби омӯзгор ва посухи дарс аз ҷониби хонандагон пурсида мешавад. Дар ҷараёни саволгӯзорӣ аз ашёҳои воқеӣ, мисол, меваю сабзавот, растаниҳо ҳашоратҳо, скелети одам, ғушаи зиндаи табиат ва ғайраҳо истифода кардан мумкин аст.

Ҳангоми истифодаи аёният хонандагон расми растаниҳо ва дигар ашёҳои, ки дар таълими

биология истифода мешаванд нишон дода, саволҳо дар зехни онҳо пайдо мешаванд.

Дар қисми хотимаӣ дарс саволҳои пайдошударо ба омӯзгор пешниҳод менамоянд ва ҷавоби саҳеҳ гирифта хонандагон дарсро ба пуррагӣ аз худ мекунанд. Ҳангоми гузаронидани дарси салоҳиятнокӣ, омӯзгор метавонад маҳорати хуби дарсро истифода барад, бо ағният дар тахтаи синфи электронӣ, мисол, мавзӯи дарс «Скелети одам» ба хонандагон ба пуррагӣ мавзӯи дарсро гузаронад.

Онҳоро супориши вазафаи хонагӣ тасвир намудани скелети одам ва ба қисмҳо ҷудо намудани он вогузор карда шавад. Гурӯҳи хонандагон дар қоғазҳои алоҳидае, ки дар онҳо «скелети одам» тасвир шудааст ва ба қисмҳо ҷудо карда шудааст, пешниҳод менамоянд.

Баъд аз он хонандагон оиди расми тасвир намудаашон саволу ҷавоб ва сӯҳбат мекунанд ва ин дар зехни хонандагон сабт мешавад.

Воситаҳои ағни дар дарси биология :

Ҳамин тавр метавон гуфт, ки методикаи таҳиягардидаи таълими фанни биология ва дигар фанҳои дарсӣ дар муассисаҳои таълимӣ ва мактабҳои олии бо истифодаи воситаҳои ағни бисёртар гузаронда мешаванд.

Адабиёт:

1. Абдуллина О.А. общепедagogическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. – М.: просвещение, 1990. – 141 с.
2. Азизов А.А., Бобоева Ш. Х., Яхьяев Ф.Н. Информационные технологии в графической подготовке студентов педвузов. М 2018, с 159 – 164.
3. Алексеев Г.В. Компьютерные технологии при проектировании и эксплуатации технологического оборудования. Алексеев Г.В., Бриденко И.И.: ГИОРД, 2012. – 256 с.
4. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения В-2 -х т. – М., 1939.Т. 2. – 156 с.

Калидвожаҳо: муаллим, беҳато хондан, ашёҳо, намоиш, техника, воситаҳои ағни, физиология, скелет ва технологияи компютерӣ.

Аннотация

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

В этой статье используются наглядные пособия и рассказывается, как использовать наглядные пособия для проведения урока с помощью наглядных пособий. Визуализация в обучении, использование наглядных пособий, способствующих развитию мышления учащихся. Различают несколько видов наглядных пособий: образные или запоминающиеся наглядные материалы, (экскурсии, переводение практических занятий в живой уголок природы, знакомство с растениями и животными), изобразительные наглядные материалы (картинки, модели и др). Использование наглядных пособий при обучении биологии, физиологии, химии и учебных заведениях не затрудняет для учащихся подход к урокам, как говорится, очевидное не нуждается в объяснении.

Ключевые слова: учитель, правильное чтение, объекты, демонстрация, наглядные пособия, физиология, скелет и компьютерные технологии.

Annotation

METHODOLOGY USED VISUAL AID IN TEACHING BIOLOGY

This article uses visual aids, and how to use visual aids to teach a lesson with visual aids. Visualization in teaching, the use of visual aids that help develop students' thinking. There are several types of visual aids. Figurative or memorable visual, object visual (excursions, conducting practical lessons in a living corner of nature, acquaintance with plants and animals), pictorial visual (pictures, models, etc.). The use of visual aids in the teaching of biology, physiology, chemistry, etc. In educational institutions does not make it difficult for students to approach their lessons, as they say. What is obvious does not need to be explained.

Keywords: teacher, correct reading, objects, demonstration, technique, visual aids, physiology, skeleton and computer technology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Табаров Рустам Давлатмуродович, магистранти соли дуюми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 988565625

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогика, муаллими калон Бобоева З.

Сведения об авторе: Табаров Рустам Давлатмуродович, магистрант второго курса биологического факультета Таджикского государственного университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 988565625

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, старший преподаватель Бобоева З.

About the author: Tabarov Rustam Davlatmurodovich, 2nd year master's degree in biology at the Tajik state University Sadriddina Ayni. Phone: +992 988565625

Scientific adviser: Candidate of pedagogical Sciences, senior lecturer Boboeva Z.

ОМУЌИШИ ТАЪСИРИ ҲАРОРАТИ БАЛАНД БА ҲУЧАЙРАҲОИ ХУНИ ҲАЙВОНОТИ ТАҶРИБАВӢ

Аз солҳои 80-уми асри XX инҷониб оиди таъсири ҳарорати баланд ба организмҳои зинда чи дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қирғизистон, Ўзбекистон қорҳои зиёдеро ба амал расониданд. Сабаб он аст, ки ҳарорати ҳаво тобиштон дар ин ҷумҳуриҳо бениҳоят баланд гардида самаранокии ғайолияти меҳнати одамон паст гардида баъзан ба гармизани дучор мегарданд. Бинобар ин олимони ин ҷумҳуриҳо Ғаффуров Б. (1990-1993), Султонов (1985-1990), бо истифода аз моделҳои гуногуни таҷрибави таъсири ҳарорати баландро ба ҳайвонҳои таҷрибави омӯхтанд. Олим Ғаффуров Б. таввасути таҷрибаҳои худ исбот намуд, ки ҳангоми ҳарорати баланд натавонанд тағирот дар намакҳои минерали, мубодилаи об балки пеш аз ҳама тағиротҳои қидди дар мубодилаи сафедаҳо ба амал меояд. Ин олим таввасути қорҳои илмии худ механизми танзими мубодилаи гармиро муайян намуд.

Дар шароити Осиёи миёна омилҳои доминантии иқлим, ки ба организми одам ва ҳайвон таъсир мекунад: ин ҳарорат, дараҷаи намноки ҳаво ва нурҳои офтоби мебошад. Омӯзиши таъсири ҳарорати баланд ба бадан ва маҳсулнокии ҳайвонҳои хоҷаги қишлоқ, ба тағирёбии вазни одам, набз ва нафаскаши, ба баланси обию-намаки ва қобилияти аз нав ба вучудовари ва ин чунин ба тғирёбии ҳаракати хун ва таркиби хун вобаста аст.

Маълумотҳои мавҷуданд, ки онҳо дар натиҷаи таъсири ҳарорати дуру дароз, ба калламӯшҳо микдор ва концентрацияи намаки Na^+ , K^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+} -Н бофтаҳо, микдори оби ҳуҷайраҳои онҳо кам мешавад. Вале оби беруна аз ҳуҷайра бошад, бетағир мемонад. Оид ба таъсири ҳарорати баланд ба организмҳои ҳояндаҳо (бо мақсади омӯхтани ҳолати онҳо) баъди таъсири қорҳои зиёде гузаронида шуд. Ин чунин ҳолати ҳайвонҳо баъд аз таъсир зарбаи гарми (ҳарорати 44° С), мушоҳидакунии сатҳи баланди ҳолетсирин дар бофтаи мағзи сар, мушакҳои, баландшавии арақчудокуни ба вайроншавии мубодилаи миниралӣ организм оварда мерасонад. Натавонанд «хун», балки дар бофтаҳо низ, мубодилаи об ва намакҳо суст мегардад. Аксарияти таҷрибаҳо, ба омӯзиши таъсири ҳарорати баланд ба функцияи нигаронида шудааст ва гармкунии қутохмудат, дуру дароз ё доимӣ, маҳдуд карда шудаанд.

Дар шароити тибии низ, организмҳо дар як рӯз зери таъсири ҳарорати баланд, истода метавонанд. Аз ин сабаб омӯзиши таъсири ҳарорати баланд, дар организм аҳмияти қалон дорад. Дар шароити Ҷумҳурии офтобруи Тоҷикистони мо ҳавои гарму хушк бартарӣ дорад. Ин омилҳо организмро ба касалиҳои гуногун оварда мерасонад. Ҳарорати муҳити аτροφ, яке аз омилҳои муҳими экологӣ мебошад. Дар қурраи замин, таъсири ҳарорати ҳаво нисбат ба организмҳо, вобаста ба зисту зиндагонии онҳо аст. Таъсири ҳарорати ҳаво ба ҳайвонҳои гармхун гомойтерми ва инсон ба муқовимати баланди системаи танзими гарми, муайн карда мешавад. Нигардонии ҳарорати гомеостазии онҳо, ҳангоми лаппишҳои ҳароратии ҳаво, аз руи нуқтаи назариявии мувофиқ вобаста аст.

Яке аз фарқиятҳои асосии мубодилаи гармии ҳайвонҳои гармхун аз сардхун (пойкелитерми) чунин мебошад. Дар ҳайвонҳои гармхун мутобикшавии онҳо ба ҳарорати муҳити беруна на бор роҳи таъсири доимии ҳарорат, балки бо роҳи нигоҳ доштани гармии гомеостазии мегузарад. Ин ҳолат ҳангоми иштироки ғайлонаи системаи як организм бутун ба вучуд меояд. Ҳамин тавр гомойтермия ин як намуди мубодилаи гарми мебошад. Вобаста ба дасгирии доимии нисби организм, (муҳити дохили) процессҳои физиологӣ биохимияви, доимо дар ҳарорати оптималии (мувофиқи) шароити муҳит мегузарад. Бинобар ин ба ман вазифа гузошта шуд, ки таъсири ҳарорати баланди муҳитро ба организмҳои ҳайвонҳои мутобикшуда ва номутобикшуда санҷида дида бароям. Ин таҷрибаро дар лаборатория гастрентологи, ки бо асбобҳои ҳозира таҷҳизонида шудааст, гузарондам. Таъсири ҳарорат, дар камераи ҳароратии намуди КРВ ¼, ки ҳар гуна шароитҳои табииро нишон медиҳад гузаронида шуд. Баъд аз таъсири ҳарорат, ба ҳайвонҳои гиёҳҳои маҳсули табиӣ гузаронида, ғайолияти ҳайвонҳоро дар ҳолатҳои қори ва ғайри қори санҷида дидем. Масъалаи имрузаи муҳофизати саломатии организм одамон аз муҳитҳои гуногуни иқлим, ин пеш аз ҳама аз ҳуди инсон вобастаги дорад. Одатан саломатии қоркунони хоҷаги қишлоқ дар майдонҳои қушод муҳим мебошад. Қунонҳои одамон дар замони мо барои меҳнат, саломати худро дарёғ намедоранд.

Илми тиб ба биология дар назди худ мақсад гузошт, ки барои пешгирии ҳар гуна касалиҳо саҳми худро гузорад. Баландшавии ҳарорати бадан ин як ҳолати вазнини ғайри одиди набуда, пеш аз ҳама ба ҳосилшавии гипоксия ва ба туршавию оксидшавии липидҳо монёғ мешавад. Ин дар оянда ба як қатор вайроншавиҳои организм, ба монанди қигар, организмҳои ҳунофар, системаҳои асабию эндокрини оварда мерасонанд. Аз ин ҷо бар меояд, ки перепаратҳои доруги, ки таъсири антигипоксидди доранд, як аз масъалаҳои муҳим ё муолиҷаи оқибатҳои таъсири баланди гармӣ ба организмро ҳал мекунад. Мақсади таҷрибаҳои мо, ин омӯзиши таъсири гиёҳҳои тархун ва гиёҳи элеутракок ба динамикаи хун ҳангоми афзоиши гипотермияи хушк ва намнок, дар ҳолати ғайриқорӣ ҳайвонҳо мебошад.

Дар солҳои охир дар зери таъсири ғайолияти хоҷагидори инсоният ҳарорати муқаррари ҳаво нисбати солҳои пештара баланд гардидааст. Иқлими Тоҷикистон ки субконтинентали мебошад, ҳарорати миёнаи ҳаво тобиштон аз 38 то 41° ташкил медиҳад. Дар чунин ҳарорати баланд ҳусусан рӯзона дар

заминҳои хоҷагии қишлоқ дар зери офтоб дур ва дароз ҷаъолият кардани деҳқонон талафоти зиёди об ва моддаҳои минералиро ба амал оварда, хусусиятҳои физикавии моеъҳои бадани одам ба тағиротҳои калон дучор мегарданд. Ин амал дар одамоне, ки дар сеҳҳои оҳангудози ҷаъолият мекунад боз ҳам вазминтар мегузарад. Ин гуна тағиротҳои чуқури физиологие, ки дар зери таъсири ҳарорати баланд ба амал меоянд таъсири онҳо ба ҷаъолияти меҳнати одамоне ба асар намерсонанд, бинобар ин омӯзиши роҳҳои асосии мутобиқшавии ва пешгири кардани организмҳои зинда аз таъсири гармии яке аз масалаҳои асосии муҳити зист мебошад [1].

Мақсади асосии ин тадқиқот омӯзиши таъсири ҳарорати баланд ва ҳуҷайраҳои хун дар ҳайвонҳои таҷрибавӣ.

Маъод ва усулҳои тадқиқот. Барои иҷрои тарҷиба, ба мо муяссар гардид, ки таҷрибаро бо каламушҳо гузаронидем. Ҳайвонҳо дар вивария маҳсуси назди паҷуҳишгоҳи гастрознтрологи парвариш карда мешавад. Ҳарорати дохили вивария 25°C - 30°C гарми дошт. Дар ин қисми таҷриба, мо 6-то ҳайвонҳои гуруҳи таҷрибавиро барои таҷриба гирифтем. Таъсири гармиро ба ҳайвонҳо аз 30°C оғоз намудем. Муҳлати таъсири гарми дар дохили камераи ҳарорати, 15-30 дақиқаро ташкил менамояд. Ин гуна таъсири гарми ба ҳайвонҳо хело ҳам таъсири кам мебошад. Аз ингуна, ягон натиҷае ба даст оварда натавонистем. Барои мутобиқшавии организмҳои ҳайвонҳо ба ҳарорати баланди гарми муҳит, гармиро дар дохили камера охиста – охиста зиёд намудем. Барои зиёд намудани ҳарорати дохили камера ба 36° - 38°C , таъсири грми ба организмҳои ҳайвонҳо мушоҳида мешавад. Ҳайвонҳои ин гуна таъсиро ҳис намуда серҳаракат мешаванд. Дар ҳарорати 38° - 39°C , таъсири гарми ба организмҳои ҳайвонҳо зиётар шуда, ҳайвонҳоро ба бесаранҷомии оварда расонад [2].

Дар ҳарорати 40° - 42°C гармии дохили камера, гарми ба ҳайвонҳо боз зиёдати мекарданд. Таҷрибаро дар ин гуна ҳарорат як чанд маротиба такрор карда мушоҳидаҳои серҳаракатиро бесаранҷомии мушоҳида шуд. Ҳангоми ҳароратро ба 44° - 46°C расонидан, дар ҳайвонҳо як ҳолати камҳаракати, нафаскашии зиёд мушоҳида карда мешавад. Ҳайвонҳо гуруҳ-гуруҳ шуда, дар як кунҷи камера ором истода, камҳаракат мешуданд. Дар ин ҳолат ҷудошавии обу арақ аз бадани ҳайвонҳоро мушоҳида намудем. Дар ин гуруҳ ҳайвонҳо, муҳлати нигоҳдори дар камера зери ҳарорати 46°C , 15-дақиқа мебошад. Баъд аз 15-дақиқа, нигоҳдори ҳайвонҳои дар дохили камера, ба марг дучор мегарданд. Таҷрибаҳои мо нишон доданд, ки ба ин гуруҳ ҳайвонҳо нуктаи охири 44 - 46°C мебошад. Пас аз ин гуна нуктаи таъсири, дигаргуниҳои паталогӣ сар шуда ҳайвонҳоро ба марг оварда мерасонад. Пас аз 10-15 рӯз, боз мо ба ҳамин гуруҳ, таъсири гармиро расонем, ҳарорати бадани ҳайвонҳоро санҷида баромадем. Ҳарорати миёнаи бадани ҳайвонҳо 37°C -ро ташкил мекунад. Миқдори эритроцитҳо $7,8 \pm 0,2$ млн, лейкоцитҳо $5,6 \pm 0,02$ ҳазор ва таркиби гемоглабин $128\text{мг.}\%$ баробар буд.

Таҷрибаҳои нишон доданд, ки дар натиҷаи 30°C таъсири гарми: таркиби хун, ҳарорати бадан ва ҳолати физиологӣ ҳайвонҳо бетағир мемонад. Ҳарорати 32 - 36°C таъсир гарми бошад, нисбатан тағирёбии ҳолати физиологӣ таркиби хун ва баландшавии ҳарорати бадан ба $37,5^{\circ}\text{C}$ –ро мушоҳида кардем. Ҳангоми муайн кардани таркиби хун зиёдшавии миқдори эритроцитҳоро мушоҳида кардем. Миқдори эритроцитҳо ба $7,5 \pm 0,5$ млн, расида, таркаби гемоглобин бошад $132\text{мг.}\%$ -ро ташкил мекард. Аммо камшавии миқдори лейкоцитҳо ба $5,3 \pm 0,02$ ҳазор, дар он аст, ки дар организм протцесси мубодилаи моддаҳо дида мешавад.

Тақиқотҳо ба мо нишон доданд, ки дар вақти таъсири ҳарорати 32 - 36°C гармии дохили камера дар организмҳои ҳайвонҳо мубодилаи модда паст мешавад. Барои аз гази оксиген таъмин кардани организм. миқдори эритроцитҳо ба $7,5 \pm 0,5$ млн. мерасад. Аз рӯи адабиёт ба мо маълум аст, ки дар натиҷаи кам шудани гази оксиген, зиёдшавии миқдори эритроцитҳо аз депо (дар организмҳое, ки эритроцитҳо ҷаъм мешаванд) ба хун партофта мешавад. Пас мо, ҳарорати камераро зиёд карда ҳайвонҳои таҷрибавиро ба камера гузоштем. Дар вақти 37°C таъсири гарми, баландшавии ҳарорати бадани ҳайвонҳоро мушоҳида кардем, яъне ҳарорати бадани ҳайвонҳо ба $38,4^{\circ}\text{C}$ баробар шуд. Миқдори эритроцитҳо ба $6,7$ млн кам шуда, миқдори лейкоцитҳо зиёд мешавад. Яъне миқдори лейкоцитҳо дар организмҳои ҳайвонҳо ба ҳисоби миёна $6,4$ ҳазор ташкил мекарданд. Инчунин камшавии таркиби гемоглабинро ($12\text{мг.}\%$) муайн намудем.

Баробари ҳароратро ба 40 - 42°C расонидан, ҳарорати бадани ҳайвонҳои ба $38,7^{\circ}\text{C}$ баробар шуд. Ин гуна таъсири гармӣ ба ҳолати физиологӣ ҳайвонҳо таъсир намуда, ҳаракатҳои бесаранҷомии ҳайвонҳоро мушоҳида кардем. Миқдори эритроцитҳо ба $6,9 \pm 0,01$ млн, лейкоцитҳо ба $6,9 \pm 0,01$ ҳазор баробар шуданд. Сабаби камшавии эритроцитҳо дар ҳарорати 40 - 42°C , ба фикри мо он вобаста аст, ки ҳолати мутобиқшавии ҳайвонҳо дар ҳарорати баланди гарм, сар мешавад. Дар организмҳои ҳайвонҳо мубодилаи моддаҳо боз пастар мегардад ва ин ба камшавии миқдори эритроцитҳо оварда мерасонад. Аммо муқовимати организм нисбат ба муҳофизатии худ зиёд мешавад. Инро мо дар зиёдшавии миқдори лейкоцитҳо дида баромадем [3, 4].

Дар натиҷаи боз ҳам зиёд кардани ҳарорати дохили камера (44 - 46°C) ва намнокии камера 70% , баландшавии ҳарорати бадани ҳайвонҳо ба назар мерасад. Дар ин гуна ҳарорат, боз зиёдшавии миқдори эритроцитҳо ба $7,2 \pm 0,8$ млн. ва камшавии миқдори лейкоцитҳо ба $5,8 \pm 0,01$ ҳазор дида мешавад. Дар ин гуна ҳарорат таркиби гемоглобин ба $130\text{мг.}\%$ баробар мешавад. Камшавии лейкоцитҳо мо дар он мебинем, ки муқовимати организм дар ҳарорати 46°C , кам мешавад. Ҳангоми ҳарорати дохили камера ба 48°C расонидан, ҳарорати бадани ҳайвонҳо ба 40°C баробар мешавад. Миқдори эритроцитҳо ба $7,6 \pm 0,3$ млн., лейкоцитҳо ба $5,6 \pm 0,02$ ҳазор ва таркиби гемоглобин ба $143\text{мг.}\%$ баробар мешавад. Ин гуна

таъсири гармйба арақчудокуни беҳаракати, сустшавии организм ва ба нафаскашии зиёд оварда мерасонад. Ҳангоми ҳарорати дохили камераро ба 50°C зиёд кардан, баъд аз 15 дақиқаи таҷриба ҳайвонҳо ба марғ мерасанд [5].

Хулоса. Ҳамин тариқ аз таҷрибаи гузаронида маълум гардид, ки дар ҳайвонҳои мутобикшуда нуктаи охири таъсири гарми, назар ба ҳайвонҳои, ки мутобик нашуда буданд, зиётар аст. Яъне дар ин гуруҳ ҳайвонҳо, нуктаи охири таъсири гарми 48-50°C баробар аст.

Ҳангоми ба ҳайвонҳо таъсир кардани гармии 36°C, ҳолати физиологии ҳарорати бадан ва таркиби хуни ҳайвонҳо тағир меёбанд. Микдори эритроцитҳои хун зиёд шуда, микдори лейкоцитҳо тағир намайёбанд ва бо баланд намудани таъсири гармӣ, пастшавии микдори эритроцитҳо ва зиёдшавии лейкоцитҳо мушоҳида намудем [6].

Адабиёт:

1. Алексеева Г.В., Федотова О.Г. Морфологическая характеристика лейкоцитов крови крыс по сезонам. – Новосибирск, 1974. – С.13-25.
2. Афанасьева Б.Г., Жесковский В.И. и др. Сравнительная оценка влияния элеутерококка и кислотасолевого напитка на развитие процессов адаптации к прерывистым тепловым воздействиям. – Вопросы питания, 1973. Т-82, №11. – С.3-9.
3. Бобок Ю.Г., Виноградов В.М. и др. Фармакологическая коррекция утомления. – М., 1984. – С.10-60.
4. Белорус А.Г., Колдежный В.И. Фармакология и токсикология. – Вып.6-Здоровье, 1971. – С.17-24.
5. Васильева Е.А. Краткий справочник ветеринарного химика. – М.: Россельхозиздат, 1980. – С.134-136.
6. Гурин В.А. Центральные механизмы терморегуляции. – Белорус, 1980.

Калидвожаҳо: *натича, гармӣ, ҳуҷайраҳои хун, лейкоцитҳо, эритроцитҳо.*

Аннотация

ВЛИЯНИЕ ГИПЕРТЕРМИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ КРОВИ У ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЖИВОТНЫХ

Как видно из полученных результатов при перегревании животных до 37 °C резкие изменения в поведении животных и форменных элементов крови мы не наблюдаем. При повышении температуры в термокамере до 48-50 °C резко изменяется поведение животных. Они взбились в кучки и увеличилось потоотделение. При анализе форменных элементов крови мы наблюдали увеличение количества лейкоцитов и уменьшения содержания эритроцитов наблюдались у экспериментальных животных. Нами было выявлено конечная точка у данных животных составляет 47-50 °C. После 15 минут прогревания мы наблюдали смерть у некоторых не приспособленных экспериментальных животных.

Ключевые слова: *результат, перегрев, форменных элементов крови, лейкоцитов, эритроцитов.*

Annotation

THE EFFECT OF HYPERTHERMIA ON FORMATION OF BLOOD ELEMENT OF THE EXPERIMENTAL ANIMALS

As it is clear from the results of experiment obtained when the animals were overheated to 37°C, no sharp change observed in their behavior and their blood elements. When the temperature in the thermo camera was raised to 48-50°C, the behavior of the animals changed drastically. The huddle up and increase their perspiration. When analyzing the blood elements, we observed increasing the number of leukocytes and decreasing content of erythrocyte of the experimental animals. We identified the end point of temperature for these animals is 47-50°C. After 15 minutes of warming up, we observed the death of some unadapt experimental animals.

Keywords: *overheating uniform element shelter leukocyte, erythrocyte.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматова Замира Кенжаевна, магистранти соли дууми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 907332256

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Шарипов М.

Сведения об авторе: Раҳматова Замира Кенжаевна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 907332256

Научный руководитель: к.п.н., доцент Шарипов М.

About the author: Rahmatova Zamira Kenjaevna, 2st year master of the biological faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 907332256

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor Sharipov M.

БҶҲРОНИ 7-СОЛАГӢ ВА ОМОДАСОЗИИ КӢДАК БА МАКТАБ

Гузаштан ба давраи мактабхонӣ барои кӯдак давраи хеле муҳим буда, он ба мазмуни ҳаёт ва фаъолияти кӯдак дигаргунии ҷиддӣ ворид месозад. Фаъолияти асосӣ ва пешбарандаи ӯ фаъолияти таълимӣ гардида, он аз худ намудани ҳаҷми муайяни ибтидоии дониш, маҳорату малакаҳо ҳисси масъулиятшиносӣ, хусусияти муташаққил будан, то ба охир расонидани кори оғозкарда, шавқу рағбатро талаб менамояд [1, 15].

Ворид аз фазои озоди ғайриречагӣ ба зинаи тадриси мактабӣ мавқеи иҷтимоии кӯдакро куллан тағйир медиҳад, чунки аз тарафи аъзоёни хонавода, муаллим ба шахсияти кӯдак талаботҳои нав гузошта мешавад. Дар олами ботинии ӯ низ навовариҳо ба вучуд меоянд, ки он заминаи инкишофи ақлию зеҳнӣ, бурду боҳти вай дар донишомӯзӣ мегардад. Бинобар ин, омода намудани кӯдакон ба мактаб диққати олимони соҳаи психология ва педагогикаро ба таври ҷиддӣ ба худ ҷалб намудааст.

Дар Тоҷикистон баъди маҳви бесаводӣ дар охири соли 30-юми асри гузашта маълумоти ибтидоии ҳатми ҷорӣ шуда буд, ки фароғирии кӯдакони то 7-8 сола ҳатто то 9 соларо дар бар мегирифт. Дар айни замон тибқи талаботи қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» фароғирии кӯдакон ба аз 6 ва ё 7-солагӣ оғоз меёбад. Дар як қатор кишварҳо кӯдакон аз синни 6 сола низ ба мактаб қабул мешаванд. Ин гуна номуайяний ба он вобаста аст, ки аз рӯи тақсимооти синну соли кӯдакони 6-сола ҳоло ба давраи томактабӣ тааллуқ доранд, кӯдакони 7-сола ба давраи хурди мактабӣ ва дар вақти гузаштан ба таҳсили тадриси мактабӣ «бӯҳрони синнусолӣ 7-сола» ба вучуд меояд [1, 35].

Омодагии кӯдак ба мактаб ин на танҳо дар аз худ намудани ҳаҷми муайяни донишу малака, инчунин таъмин намудани инкишофи амалҳои тафаккур – фикронӣ ифода мегардад. Ин амалҳо дар дидан ва муқоиса кардани ашёву ҳодисаҳо, таҳлилу таркиб намудан, муҳокимаронӣ, ҳулосаю ҷамъбаст намудани аломату нишона, умумияту фарқияти онҳо ифода мегарданд (Л.С.Виготский). Ба ақидаи Л.С.Виготский ба таълими мактаб омода будан ин пеш аз ҳама дар кӯдак мавҷуд будани маҳорати ҳулоса кардан ва ҷудо намудани маҷмуи ашёҳо ва ҳодисаҳои олами ихотакарда мебошад. Чунки аз худ намудани ҳамаи фанҳои таълимӣ аз хонандаи хурд қобилияти ҳулосакуниро талаб менамояд.

Л.С.Виготский қайд намуда буд, ки кӯдак дар айёми кӯдакӣ забонро ҳамчун маҷмӯи калима – нишонаҳо ва қоидаҳо дар шуури худ дарк ва истифода карда наметавонад. Кӯдакони синни барвақти бачагӣ (то 3 сола) ва томактабӣ (то 6-7 сола) забонро ба таври амалӣ аз худ намуда, диққати худро бештар ба он равона мекунад, ки чӣ тавр фикри худро баён кардан меҳоянд. Барои кӯдак калима мисли шишаи шаффофе мебошад, ки дар зери он ашёҳое, ки онро ифода мекунанд, намудор мегардад. Маҳз дарк намудани мазмуни калима ба кӯдак имконият медиҳад, ки сохти овозӣ, морфология ва синтаксиси забони модарӣ, инчунин имлои онро дар таҳсилу тадриси мактабӣ аз худ намояд. Таҷрибаи амалии таълими забони модарӣ исбот намуд, ки дар натиҷаи омӯзиши самарабахш кӯдак метавонад, дар шуури худ ашёи омӯхташавандаро дарк намояд [1, 54].

Л.С.Виготский ба давраҳои гузариши синнусолӣ баҳо дода қайд кардааст, ки маҳз ҳар як давра дар кӯдак бӯҳронро ба вучуд меорад, ки барои инкишофи минбаъдаи психикии ӯ таъсир мерасонад. Ба вучуд омадани маҳорати худбаҳодиҳӣ, худшиносиро дар 6-7-солагӣ Л.С.Виготский «аломатҳои бӯҳрон» дар ин давра номидааст ва албатта он гузашта меравад. Ин навовариҳои дохилии психикӣ пеш аз ҳама, муборизаи дохилиро ба вучуд меорад, ки на ҳама вақт ба ҷашм намоён мегардад. Кӯдак дар ин давра, зоҳиран ва ботинан дигаргуниҳо ба вучуд меоянд. Ҷисми кӯдак дар ин давра зоҳиран инкишоф меёбад: дандонҳои ширӣ мерезанд, ки аз он кӯдак худро нороҳат ҳис мекунад, қадаш баланд мешавад, роҳгардиаш дигар шуда, қувваи мушакҳо инкишоф меёбанд. Кӯдак ба эҳсосот дода мешавад, ин дигаргуниҳо дар ботини кӯдак муборизаи шадидро ба вучуд меорад. Кӯдак рафтори худро идора карда наметавонад, ҳаракатҳо, рафтораш дигар мешавад, асабаш нозук шуда, инчик мегардад ва ё баръакс дар ӯ худнамоишдиҳӣ дар рафтору гуфтор мушоҳида мешавад, баъзан ба монанди масҳарабоз рафтор мекунад. Бисёртар рафторҳои сохта, бемаънӣ ба назар мерасанд, ки онҳо калонсолонро ба ташвиш меоранд. Дар кӯдакон тобоварӣ ва тоқатоварӣ ба ҳама гуна вазъиятҳо мушоҳида

мешавад, ки маҳз чунин рафтору амалиётҳоро ба аломатҳои бӯҳрони синнусолӣ шабоҳат дода мешаванд. Дар тафаккури кӯдак чунин навовариҳои психикӣ «МАН» ба вучуд меояд, ки ӯ худаширо, шахсияташро ба ҳамагон муаррифӣ мекунад, яъне нишон медиҳад, ки шахс аст ба ӯ бояд аҳамият дод ва шахсияташро эҳтиром бояд кард. Ин амалу рафтор гӯё садое аз ботини кӯдак мебошад, ки меғӯяд: «Ман ҳастам, ба ман эътибор диҳед!» [3, 17].

Л.С.Виготский қайд карда буд, ки ҳар як кӯдак бо хусусиятҳои хоси худ аз дигараш фарқ мекунад ва чунин бӯҳрони синнусолӣ метавонанд дар баъзе кӯдакон дар синни 6- солагӣ ва дар баъзеҳо дар 7- солагӣ зоҳир гардад. Ҳамаи кӯдакон ин бӯҳронро ҳар хел аз сар мегузаронанд: дар баъзеҳо бошиддат ва дар баъзеҳо ором ва ҳатто ноаён ҳам мегузарад. Кӯдаконе, ки дар коллектив бо ҳамсолон фаъолият мекунанд, бӯҳрони синни 7 -солагиро оромона мегузаронанд ва чунин ҳолат имконият медиҳад, ки онҳо ба фаъолияти таълимӣ тез гузаранд. Бинобар ин, ҳар як кӯдак шахсияти махсусе аст, ки бо аломат ва хусусиятҳои фардии худ фарқ мекунад. Дар қори таълиму тарбиявӣ ва омода намудани онҳо ба мактаб, ин аломату хусусиятҳо аз тарафи калонсолон бояд ба ҳисоб гирифта шаванд.

Қайд кардан лозим аст, ки бӯҳрони дар синни 7- солагӣ дар байни давраи томактабӣ ва хурди мактабӣ ба вучуд меояд. Нишонаҳои асосии ин бӯҳронро чунин муайян кардан мумкин аст:

- кӯдак дар ин давра вобастагии худро аз калонсолон қанда мекунад;
- рафтори табиӣ кӯдак тағйир меёбад;
- машғулиятшиносӣ ба шаклгирӣ оғоз мегардад;

Кӯдак эҳсоси худро дар ин синну сол аз атрофиён пинҳон медорад. Масалан, агар ӯ ғамгин шавад, ин ҳолаташро ба дигарон нишон додан намеҳадад. Дар баробари ин, дар муддати на он қадар зиёд кӯдак метавонад, рафтори худро тағйир диҳад, дар рафтори кӯдак душвориҳо ба ҷашм мерасад, ба монанди рафтори агрессивонаи (дар шакли шифоҳӣ ва ҷисмонӣ, ки он дар гапгардонӣ, тўҳмат, шикастани чизҳо, ҳойдани нохунҳо ва ба монанди инҳо ба ҷашм мерасад). Дар баъзе нафарон муносибати вайронкунада нисбати ашӯҳо ба монанди бозичаҳо, маводи таҳсил ва ғайраҳо низ, пайдо мешавад. Кӯдак дар ин давра хеле тундмизоч, бадҷаҳл, асабонӣ шуда нисбат ба талабот ва хоҳиши калонсолон дағалона ҷавоб мегардонад. Бадрафтор ва гапнодаро мешавад. Дар баъзе нафарон ҳатто чунин ҳолат мушоҳида мешавад, ки аз хӯрдани хӯрок низ даст мекашанд. Ин чунин вазъиятҳои ҳолати баръаксро дар кӯдак дидан мумкин аст, ки бо камфаъолӣ алоқаманд аст. Чунин рафтори кӯдакон падару модарро ба ташвиш меорад, чунки фаъолнокии кӯдак паст шуда, парешонхотир мегардад [3, 36].

Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки дар мактабҳо кӯдакони синни 6-7-сола таҳсил мекунанд, ки баъзе 6- солаҳо аллақай чун хонандагони синфҳои хурд рафтор мекунанд ва баръакси он 7- солаҳое ҳастанд, ки то ҳол худ дар сатҳи давраи синни томактабӣ нишон медиҳанд.

Донишҷӯи хусусиятҳои синнусолӣ ва фардии кӯдакон барои мураббӣ ва муаллимони синфҳои ибтидоӣ хеле зарур аст. Ин хусусиятҳо ба назар гирифта, педагогҳо усулҳои беҳтарини таълимӣ ва роҳҳои самарабахши таъсиррасониро интихоб карда метавонанд.

Хулоса, Л.С.Виготский қайд намуда буд, ки кӯдак дар айёми кӯдаки забонро ҳамчун маҷмуи калима – нишонаҳо ва қоидаҳо дар шуури худ дарк ва истифода карда наметавонад. Кӯдакони синни барвақти бачагӣ (то 3-сола) ва томактабӣ (то 6-7- сола) забонро бо таври амалӣ аз худ намуда, диққати худро бештар ба он равона мекунад, ки чиро ва чӣ тавр фикри худро баён кардан меҳадад, на мувофиқ ба хусусиятҳои он забоне, ки бо мавриди муошироту муносибат мегардад. Барои кӯдак калима шишаи шаффофе аст, ки дар зери он ашӯҳое, ки калимаро ифода мекунанд, намудор мегардад. Маҳз дарк намудани мазмуни калима ба кӯдак имконият медиҳад, ки сохти овозӣ, морфология ва синтаксиси забони модарӣ, имлои онро дар таҳсилу тадрис мактабӣ аз худ намояд. Таҷрибаи амалии таълими забони модарӣ исбот намуд, ки дар натиҷаи омӯзиши самарабахш кӯдак метавонад, дар шуури худ ашӯи омӯхташавандаро дарк намояд.

Адабиёт:

1. Аксарина Н.М. Воспитание детей раннего возраста. – М., 1981. – С.7-22.
2. Виготский Л. С. Проблема возрастной периодизации детского развития. Вопросы психологии, 1972, №2 март-апрел 1972. - С.114-124.
3. Виготский Л.С. Масъалаҳои таълиму тарбия. Маводи илмӣ-назариявӣ барои донишҷӯёни шӯъбаи томактабӣ. – Д., 2009
4. Виготский Л.С. Мышления и речь.//Собр.соч. – М., 1982, Т.2.с.352
5. Виготский Л.С. Вопросы детской (возрастной) психологии// Собр.соч. Т.4. – М., 1984. – 160 с.
6. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М., 1989. – 560 с.

Калидвожаҳо: *Бӯҳрон, кӯдак, наврас, синну сол, калонсолон, ҷамсолон, психика, фаъолият, мактаб, таълим, рафтор, муқоиса, томактабӣ, эҳсос.*

Аннотация

КРИЗИС 7 ЛЕТ И ПОДГОТОВКА РЕБЕНКА В ШКОЛУ

К.Н.Поливанова гласит, что целью которой совместно в возрасте кризисной ситуации на самом деле неизвестна. Цели ребенка определяются социальной ситуацией в ситуации развития, которые отсюда падают Действия были сосредоточены на желании как взрослых. Во время гостей гости не включают объективность и субъективную дискриминацию против своих родителей. Целью осуществления другого поведения, отлично и совершенство, как символ для взрослых. Эта практика интересна для ребенка, потому что он позволяет ему чувствовать себя взрослым.

Ключевые слова: *Кризис, ребенок, подросток, взрослый, ровесник, психика, деятельность, школа, образование, поведение, сравнение, дошкольный, чувство.*

Annotation

CRISIS OF 7 YEARS AND PREPARING THE CHILD FOR SCHOOL

K.N. Polivanova states that the purpose of which work together in the age crisis situation is actually unknown. The child's goals are determined by the social situation in the development situation, which falls there away Actions were focused on the desire as adults. During the guests, the guests do not include objectivity and subjective discrimination against their parents. The purpose of the exercise of the other behavior, great, and excellence, as an adult symbol. This practice is interesting for the child, for it allows him to feel like an adult.

Key words: *A crisis, child, teenager, adult, peer, psyche, activity, School, education, behavior, comparison, preschool, feeling.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ахунова Фархунда Ғайратовна, магистранти соли дуҷуми ихтисоси психологияи амалии факултети психология ва таҳсилоти фароғири ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 919706202

Рохбари илмӣ: д.и.п., профессор Мачидова Б.

Сведения об авторе: Ахунова Фархунда Ғайратовна, магистрант второго курса, специальность практический психолог факультет психология и инклюзивное образование ТГПУ им. Садриддина Айни. Телефон: +992 919706202

Научный руководитель: д.п.н., профессор Маджидова Б.

About the author: Akhunova Farkhundakhon Gayratovna, magistrand of the 2nd course, specialty practical psychologist, faculty psychology and inclusive observer TGPU name Sadrididdin Ayni. Phone: +992 919706202

Scientist: d.p.s., professor Majidova B.

АЛОҚАМАНДИИ ДАРАЧАИ ХУДБАҲОДИҲӢ ВА ДАРАЧАИ ИЗТИРОБНОӢ

Тавачҷух ба алоқамандии дараҷаи худбаҳодиҳӣ ва дараҷаи изтиробноӣ сабаби он аст, ки дар инкишофи шахсият, ҳангоми паст ё баланд будани якеи онҳо чи ҳодисаҳо рух медиҳанд.

Проблемаи алоқаи худбаҳодиҳӣ бо дигар хусусиятҳои шахсият дар психология ба таври кофӣ омӯхта нашудааст ва бинобар ин ба даст овардани маълумот доир ба вобастагии он низ аз дигар хусусиятҳои шахсият мушқил аст.

Барои ҳамин таҳқиқи проблемаи алоқамандии дараҷаи худбаҳодиҳӣ аз дараҷаи изтиробноӣ хеле муҳим ва яке аз масъалаҳои ҷалталаб мебошад.

Худбаҳодиҳӣ - маърифати мураккаби шахсият, параметри шахсии амалиёти фикрӣ мебошад. Баррасии проблемаи худбаҳодиҳӣ ва баҳодиҳӣ ба ҷанбаҳои гуногуни шахсияти худ, дар тадқиқотҳои олимони соҳаҳои психологияву педагогикаи шӯравӣ ва хориҷӣ ба назар мерасад [8, 36].

Дар омӯзиши проблемаи худбаҳодиҳӣ саҳми бузурги ҳешро олимони: С.Л.Рубинштейн (1973), Л.И.Божович (1955, 1979, 1995); А.И.Липкина (1968); А.Н.Леонтев (1975); И.И.Чеснокова (1977); В.В.Столин (1983); И.С.Кон (1987, 1989); Р.Бернс (1986); К.Рочерс (2007); Л.В.Бороздина, О.Н.Молчанова (1990, 1997, 2001, 2006) ва дигарон гузоштаанд.

Дар замони муосир тадқиқотҳои психологии худбаҳодиҳӣ инсон дар протсессии фаъолияти ҳаёт аҳамияти муҳим дошта пеш аз ҳама дар онҳо омӯзиши тағйиротҳои зинаҳои худбаҳодиҳӣ, сурат мегирад.

Худбаҳодиҳӣ дар аксарияти ҳолатҳо дар шакли номуайян сурат мегирад ва ин имконият намедиҳад, ки инсон қувва ва имкониятҳои худро бо мақсад ва мушкилиҳои дар пеш истода мувофиқ намояд.

Мувофиқи нуктаи назари В.Н. Кунисина худбаҳодиҳӣ 3 – зинаи ҷенкуниро дорад:

- мувофиқ ё номувофиқ;
- нисбатан баланд ё паст;
- устувор ё ноустувор;

Худбаҳодиҳӣ мувофиқ ба шахс имконият медиҳад, ки ба худ аз нуктаи назари танқидӣ муносибат карда, қувваю имкониятҳои худро барои ҳалли масъалаҳои гуногун ва талаботҳои атрофиён мувофиқ гардонад. Худбаҳодиҳӣ номувофиқ дар навбати худ ба ду намуд: худбаҳодиҳӣ дараҷааш баланд ва худбаҳодиҳӣ дараҷааш паст ҷудо мешавад.

Худбаҳодиҳӣ баланд нишонҳои ба имкониятҳои худ аз будаи зиёд баҳо додани шахс мебошад.

Худбаҳодиҳӣ паст нишонҳои ба қобилияти имкониятҳои худ боварӣ надоштани шахс мебошад.

Худбаҳодиҳӣ устувор – ин ба қобилият ва имкониятҳои худ боварии қатъӣ доштанро дар бар мегирад ва худбаҳодиҳӣ ноустувор бошад баръакс, ба қобилият ва имкониятҳои худ боварӣ надоштанро зоҳир менамояд [3, 55].

Худбаҳодиҳӣ бо дараҷаи иддаи шахс алоқаи зич дорад. Дараҷаи иддаи гуфта, дараҷаи дилхоҳи худбаҳодиҳӣ шахсро мегӯянд, ки ба дараҷаи душвориҳои мақсади шахс вобаста аст.

Изтиробноӣ - сифати шахсиятест ки ҳангоми он шахс ҳисси беитилоӣ дошта худбаҳодиҳӣ манфӣ дорад ва ноқомиро интизор мебошад. Проблемаи изтиробноӣ ҳамчун як сифати устувори шахсият ҳамеша дар мадҳи назари равшаншиносон қарор дорад. Вале бисёре аз муаллифони бар он ақидаанд, ки ин проблемаи муҳими замони ҳозира мебошад. Доир ба ин проблема шумораи зиёди корҳои илмӣ, на фақат дар психология, инчунин физиология, биология, психиатрия, сотсиология, фалсафа ба ҷой расидаанд. Аввалин бор дар бораи проблемаи изтиробноӣ дар психология Зигмунд Фрейд дар рисолаи худаш «тарс» ақида рондааст [5, 86].

Проблемаи изтиробноӣ хеле васеъ ҳам дар корҳои илмӣ олимони хориҷӣ: Ч.Д. Спилбергер (1983); А. Адлер (1997); О. Ранк (2001); З. Фрейд, (2000, 2001) ва ғайраҳо, инчунин дар корҳои илмӣ олимони ватанӣ (шӯравӣ) Н.Д. Левитов (1964); Ф.Б. Березин (1988); Л.В. Бороздина (1993); В.М. Астапов (2001); А.М. Прихожан (1991, 1998, 2000, 2007); К.Р. Сидоров (2006) ва дигарон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Дар тадқиқотҳо се дараҷаи изтиробноиро муайян намудаанд:

- баланд;
- миёна;
- паст

Дараҷаи изтиробнокии ниҳоят баланд: ба рафти азхудкунии дониши хонанда таъсир мерасонад ва намегузорад, ки ӯ маводҳои таълимиро дуруст аз худ намояд. Ӯ аз иҷрои кор метарсад, зеро ҳамеша хатарро ҳис мекунад. Ӯ дар байни ҳамсолон мавқеи пастро соҳиб буда, ҳамеша аз қор ва рафторҳои худ розӣ нест.

Шахсоне, ки **дараҷаи изтиробнокии пастро:** доранд, онҳо бепарво, бемасъулият, ноӯҳдабаро ва дар фаъолият пассив ҳастанд. Чунин шахсон дар корҳои ҷамъиятӣ ҳамеша бетарафиро ихтиёр мекунамд ва танбаланд.

Мавқеи бехтаринон аст, ки *шахс дараҷаи изтиробнокӣ миёнаро* соҳиб бошад. Шахсе, ки дорон дараҷаи изтиробнокӣ миёна аст, ӯ ба ҳамагуна таъсиротҳои оламиҳои ихотакарда мӯътадил ҷавоб медиҳад. Ӯ имкон дорад, ки тарафҳои мусбӣ ва манфӣи худро донанд [9, 143].

Дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба ин проблемҳои ҳалталаби ҷомеа олимони соҳаи психология Давлатов М., Юнусова Н., Ёраҳмадов А. ва дигарон, диққати асоси дода истодаанд, ва доир ба ин масъала як қатор қорҳои илмиро пешкаш намуда истодаанд [6, 58].

Аз натиҷаи тадқиқот ҳулоса бароварда шуд, ки дар ҳолати баланд будани дараҷаи худбаҳодиҳӣ, дараҷаи изтиробнокӣ паст мешавад ва дар ҳодати паст будани худбаҳодиҳӣ бошад дараҷаи изтиробнокӣ баланд мешавад. Яъне дараҷаи худбаҳодиҳӣ ва дараҷаи изтиробнокӣ ба ҳам алоқаи ҷудонашавандаро доранд.

Адабиёт:

1. Астапов В. Н. Тревожность у детей. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 160 с.
2. Баярд Р. Баярд Д. Волнение беспокойного подростка. – М., 1978. – 391 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», 1995. – 352 с.
4. Дубровина И. В. Школьная психологическая служба. – М., 1997. – 158 с.
5. Изард К. Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2002. – 465 с.
6. Дастури психологияи амалӣ /Зери таҳрири Н.М. Юнусова. – Душанбе: Собириён, 2004. – 323 с.
7. Қодиров Қ., Давлатов М., Расулов С. Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ – Душанбе, 2008. – 59 с.
8. Мустафоқулов Т., Нарзуллоева М. Асосҳои психологияи синнусолӣ ва педагогӣ. – Кӯлоб, 1995.
9. Психология: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни макотиби олӣ (Давлатов М., Юнусова Н.М., Расулов С.Х. ва диг.; Зери таҳрири Давлатов М. – Душанбе, 2010.
10. Расулов С., Саидов А. Психология дар саволу ҷавоб. – Душанбе, 2013.

Калидвожаҳо: *дараҷаи худбаҳодиҳӣ, дараҷаи изтиробнокӣ, изтироб, қувваю ҷродаи ботинӣ, сифатҳои шахсӣ.*

Аннотация

ВЗАИМОСВЯЗЬ УРОВНЯ САМООЦЕНКИ И ТРЕВОЖНОСТИ

В современном мире психологические исследования самопознания человека играют важную роль в процессе жизнедеятельности, прежде всего, в них происходит изучение изменений ступеней самооценки. Самооценка в большинстве случаев осуществляется в форме неопределенности, и это не позволяет человеку манипулировать своими силами и возможностями с поставленных целей и проблем. Тревожность – очень широко распространенный психологический феномен нашего времени. Она является частым симптомом неврозов и функционального психоза, а также является пусковым механизмом расстройства эмоциональной сферы личности. Тревожность - вид эмоционального состояния, функция которого состоит в обеспечении безопасности субъекта на личностном уровне. Тревожность, испытываемая человеком по отношению к определенной ситуации, зависит от его отрицательного эмоционального опыта в этой и подобных ей ситуациях. Повышенный уровень тревожности свидетельствует о недостаточной эмоциональной приспособленности к тем или иным социальным ситуациям. Экспериментальное определение степени тревожности раскрывает внутреннее отношение к определенной ситуации, дает косвенную информацию о характере взаимоотношений с людьми.

Ключевые слово: *оценка, самооценка, процессе жизнедеятельности, манипулировать, тревога, тревожность, степени тревожности, повышенный уровень тревожности, взаимоотношений с людьми.*

Annotation

THE RELATIONSHIP OF-ESTEEM AND ANXIETY

In the modern world, psychological studies of human self-knowledge play an important role in the process of life, first of all, they study changes in the stages of self-esteem. Self-esteem in most cases is carried out in the form of uncertainty, and this does not allow a person to manipulate his strengths and capabilities with his goals and problems. Anxiety is a very widespread psychological phenomenon of our time. It is a common symptom of neuroses and functional psychosis, and is also a trigger for disorders of the emotional sphere of personality. Anxiety is a type of emotional state, the function of which is to ensure the safety of the subject on a personal level. The anxiety experienced by a person in relation to a certain situation depends on his negative emotional experience in this and similar situations. An increased level of anxiety indicates insufficient emotional adaptation to certain social situations. Experimental determination of the degree of anxiety reveals the internal attitude to a certain situation and provides indirect information about the nature of relationships with people.

Keywords: *self-esteem, anxiety, adequately studied, features of personality, created problem, scientific works.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ашуралиева Руфайда, магистранти соли дуҷуми ихтисоси психологияи амалии факултети психологияи ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: +992 918341129

Рохбари илмӣ: Латифзода С.

Сведения об авторе: Ашуралиева Руфайда, магистрантка второго курса прикладной психологии факультета психологии ТГПУ им. С. Айни. Телефон: +992 918341129

Научный руководитель: Латифзода С.

About the author: Ashuralieva Rufaida, first-year master of applied psychology, faculty of psychology Tajik State Pedagogical University S. Aini. Tel.: +992 918341129

Scientific adviser: Latifzoda S.

ХУСУСИЯТҲОИ ОМОДАГӢ БА ОМУӢЗИШИ САВОДНОКИИ ХОНАНДАГОНИ АҚЛАНАҚИБМОНДА

Дар раванди ислохотӣ-инкишофдиҳии хонандагони ақланақибмонда ба саводноқӣ мавқеи калон дода мешавад. Саводноқӣ як роҳи муайяни ташаккули малакаи хониш ва навиштан мебошад [3, 8].

Таълими мактаби ибтидоии забони тоҷикӣ, аз як тараф, инкишоф ва такмил додани маҳорати нутқӣ (сухани диалогӣ ва монологӣ), ки кӯдак қабл аз мактаб ба даст овардааст идома медиҳад, аз тарафи дигар бошад, азхудкунии баъзе унсурҳои грамматикиро таъмин мекунад.

Л.С. Выготский зарурати ба таълими савод дар инкишофи кӯдакро, вазифаҳои психикӣ ӯ дар марҳилаи камолот мебошанд, иброи ақида намудааст. Самаранокӣ дар таълими савод, ба қавли Л. Выготский, бо назардошти ҳадди аксар хусусиятҳои синну солӣ ва қобилияти кӯдак, сатҳи тафаккур, дарки суҳан буда, хотираи ӯро ба даст овардан мумкин аст [2, 129].

Хусусияти омодагӣ ба хондан ва навиштан дар кӯдаки ақланақибмонда аз он иборат аст, ки дар ӯ фаъолияти суғҳ шудани малакаҳои ҳаракатӣ ва паст будани ҳавасмандии талабот мушоҳида мешавад. Норасоии тавачҷӯх, суғҳии робитаҳои маъноӣ, набудани системаи ақидаҳои мавҷуда, вайроншавии хотира дар қудакони омодагӣ ба мактаб дида мешавад.

Муқаррар қарда шудааст, ки самаранокӣ таълими қудаконро ба навиштан ва хонданро дар он сурат метавон ба даст овард, ки агар онҳо ба нутқ муносибати қогнитативӣ дошта бошанд. Онҳо самти бошуӯрона ба соғҳи садоии забон ва захираи луғавии он дошта бошанд [5, 249].

Азбаски усули муосири таълими савод аналитикӣ-синтетикӣ ба ҳисоб меравад, пас дар кӯдакон синни томақтабӣ, пеш аз ҳама, системаи фонематикӣ бояд ташаккул дода шавад. Мувофиқи ақидаи зиёди муаллифон Л.С. Выготский, Т.Г. Егоров, Р.Е. Левина, В.К. Орфинская ва дигарон, системаи асосии нутқи даҳонӣ ва ҳатгӣ буда, дарки фонемикӣ, тасвири фонемикӣ, таҳлили фонемикӣ ва синтезро дар бар мегирад. Набудани ташаккул ё вайрон шудани яке аз қузьҳои номбаршудаи ин система боиси тағирёби дар маҷмӯъ меқардад ва дар ин ҳолат боиси душвориҳои азхудкунии навиштан меқардад. Ин дар оянда метавонад қудакро ба қуғҳи вайронқуғӣ, ба монанди дисграфия оварда мерасонад [2, 35].

Мушқилоти маҳсус дар давраи саводноқӣ ба қудаконе дӯҷор мешаванд, ки таҳлили фонемикӣ ташаккулёфта надоранд, ки ин яке аз амалиётҳои асосии забон ва марҳилаи олии инкишофи системаи фонематикӣ мебошад.

Таҳлили овозӣ, синтези ҳиҷоҳо ва қалимаҳо яке аз марҳилаҳои қори логопедӣ мебошад. Вай дар раванди таълим аз сабаби вайрон шудани дарки фонематикӣ дар хонандагон душвориҳои зиёд ба вучуд меорад. Маҳз ҳамин аст, ки дар оянда барои инкишоф додани қуғҳи амалиёт, монанди равшан қудо қардани як овоз аз дигараш, муқаррар намудани пайдарҳамии ин овозҳо, муайян қардани қои овоз шароити мусоид фароҳам меоварад.

Таҳлили маълумоти адабӣ аз тарафи Е.Н. Винарская, В.К. Орфинская, Л.А. Чистович ва ғайра имқон медиҳад, ки модели таҳлили фонемикиро ба таври зайл пешниҳод намоем:

- қӯдак таркиби садоии қалимаро дарқ мекунад (таҳлили шунавоии нутқро анҷом медиҳад);
- қалима ё овози шунавӣ ба ҳалли артикулятсионӣ тарҷума қарда мешавад;
- тасвири гирифташуда дар хотира нигоҳ дошта мешаванд;
- овоз бо фонема муайян қарда шуда, амалиёт интиҳоб ва иҷро қарда мешавад;
- Тағтиши қарорҳои қабулшуда бо роҳи муқоисаи онҳо бо тасвири шунавоӣ сурат мегирад [8, 238].

Азхудкунии таҳлили фонематикӣ ин омуғҳии муайян қардани пайдарпай, қои тартиби ва шумораи овозҳо дар қалимаҳо, фарқ қардани садоноқу ҳамсадоҳо, овозҳои сағҳ ва нармро ба воситаи гӯш, дарёфт қардани ҳиҷо ва садои таъқид қардан дар қалимаҳо, пайдоиш дар соғҳори қалима мебошад. Таҳлили овозӣ як навъ асосест, ки ба он ошноӣ бо хусусиятҳои овозҳо дар таъқид ва соғҳори ҳиҷо илова қарда мешавад. Қобилияти таҳлили қалимаҳо дар хонандагон аз ҳисоби машқҳои сершумор ташаккул меёбад, ки пеш аз онҳо қорҳои мақсадноқ оид ба руғҳи шунавоии фонематикӣ, идеяҳо оид ба таҳияи шақлҳои элементарии фонемаҳои таҳлил, азхудкунии мафҳумҳои «садо», «ҳарф», «қалима» омуғҳта мешавад. Хонандаҳо оппозитсияҳои асосии фонемикиро меомӯзанд, вазифаҳои семантикӣ фарққунандаи фонемаҳоро муқаррар меқунанд. Ин навъи таҳлил на танҳо интиҳоб ва шиноғҳи овози қудогона дар қалима дарқ меқунанд, балки алоқамандии он бо ҳарфҳо дар бар мегирад. Маъноӣ асоси ин аст, ки хонандаро ба системаи садоии забон ворид қардан, таълим додани робитаи байни овозҳое, ки қалимаро ташқил медиҳанд.

Барҷастатарин психолог Л. Выготский исбот намудааст, ки барои қӯдаки синни томақтабӣ суҳан пеш аз ҳама ҳаҷҷун воситаи муошират амал мекунад. «Қалом ва соғҳи овозии он, аз қониби қӯдак ҳаҷҷун қузьи ашъ ё молиқияти он, ки аз дигар ҳосиятҳои қудонашаванда қабул қарда мешавад» [2, 143]. Ба таври таҷрибавӣ собит шудааст, ки оғоҳ шудан аз соғҳи садоии қалима шарти зарурии омуғҳии хондан ва навиштан мебошад.

Дарки инкишофёфтаи нӯтқ (фонемикӣ) на танҳо барои омуғҳтани хондан ва навиштан, балки барои ташаккули бисёр малакаҳои гуфтугуӣ ва имлоӣ зарур аст.

Вазъияти шунавоии фонетикӣ ва таҳлили овоз нисбат ба таълими минбаъдаи кӯдак бепарво шудан мумкин нест. Шунавоии фонемавии инкишофёфта на танҳо барои бомуваффақият саводноқӣ, балки барои рушди бисёр малакаҳои гуфтугӯӣ ва имлоӣ зарур аст. Мутобикати фишори дурустӣ, сахтӣ ва нармаии ҳамсадоҳо дар калимаҳои гуфторӣ асосан бо инкишофи шунавоии нутқ муайян карда мешавад.

Дар хонандагони ақланакибмонда тамоми ҷузьҳои нутқи шифоҳӣ, ки ба ҷанбаҳои фонетикӣ-фонематикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ алоқаманданд, сусти инкишоф меёбанд. Илова бар ин, хонандагони ақланакибмонда метавонанд ҳама гуна ихтилоли нутқро ҳамчун зухуроти ҳамроҳи нуксонии зеҳнӣ дошта бошанд. Дислалияи механикӣ (вайрон кардани талаффузи садо аз сабаби вайрон кардани сохтори дастгоҳи артикулятсионӣ), ринолалия (вайроншавии нутқ аз сабаби шикастани дастгоҳи артикулятсионӣ), дизартрия (вайрон кардани тамоми системаи садои нутқ аз сабаби вайроншавии иннервацияи дастгоҳи артикулятсионӣ - фалач), алалия, афазия, лакнатзабонӣ нуксонҳои нутқ ба ҳисоб мераванд.

Тарбияи мактабӣ бошуурона ва бо мақсад мувофиқ ба интиҳоб кардани воситаҳои нутқро талаб мекунад. Маҳз дар он ҷое, ки амалиёти бошуурона ва ихтиёрӣ нутқ талаб карда мешавад, душворихоёе пайдо мешаванд, ки дар нутқи ҳамаҷузъи кӯдак ба ҳеҷ ваҷҳ зухур намеёбад [6, 40].

Асосати сохти грамматикӣ нутқ дар тайёр будан ба таълими саводноқӣ ба қудакони ақланакибмонда низ зоҳир мегардад.

Ҷуғуҳи олимони варзида ба монанди Р. Е. Левина, Н. А. Никашина, Г. А. Каше, Л. Ф. Спирова, Г. В. Чиркина, И. К. Колповская, А. В. Ястребова ва дигарон исбот менамоянд, ки байни сатҳи инкишофи нутқи кӯдак ва қобилияти ӯ алоқаи бевосита дорад [2, 53].

Хусусияти ҳадоғиҳо пеш аз ҳама ба ду ҷуғуҳ ҷудо мешавад [4, 38]:

а) сатҳи нокифояи ташаккули ғуши фонематикӣ;

б) проблемаҳои инкишофи ҷузьҳои лексикӣ грамматикӣ забон.

Дар кӯдаки ақланакибмонда бо сабаби инкишоф наёфтани мағзи сар захираи луғавӣ сусти инкишоф меёбад. Мафҳумҳои умумикунонӣ ноустувор ташаккул меёбанд. Хонандагон дар вазъиятҳои мушаххас ва бо душворӣ мафҳумҳоро аз худ мекунанд. Интиқоли таҷрибаи нутқ ба ҷунин ҳолатҳо сусти ва нодуруст сурат мегирад. Нутқ фаъолияти ҷунин хонандагонро ба таври қофӣ танзим намекунад. Кӯдак муддати тӯлонӣ танҳо дар шакли саволу ҷавоб муошират мекунад ва нутқи контекстӣ бо душворӣ ташаккул меёбад. Ҳикояи мустақил ба як номгӯи оддӣ ашё ва амалҳои дар расм тасвиршуда оварда шудааст. Таваҷҷӯҳ ба суҳанронии дигарон ва назорат аз болои гуфторӣ онҳо дар хонандагон кам мешавад.

Дар ҳамаи намунаҳои фаъолият: расмкашӣ, лоиҳакашӣ, моделсозӣ аз ҳамсолон қафо мемонанд. Бозҳои ин гуна хонандагон аксар вақт хусусияти тақлидӣ доранд, ки бо амалҳои стереотипӣ пур мекунад. Маълумоти навро хонандагони ақланакибмонда оҳиста аз худ мекунанд. Аксуламалҳои эмотсионалии онҳо кӯдакона мебошанд. Аксар вақт хонандагон аз ҷиҳати инкишофи ҷисмонӣ аз ҳамсолони худ низ қафо мемонанд.

Ташҳиси шаклҳои сабуки ақланакибмонии рӯҳӣ дар хонандагони синни томактабӣ аксар вақт мушқил мебошад. Кӯдак дар рафтори худ аз хонандагони дорой инкишофи мӯътадил каме фарқ мекунад. Аз ҷумла надоштани малакаи худхизматрасонӣ, натиҷаи тарбияи нодурусти ӯ метавонд арзёбӣ кард. Баъзан сусти инкишоф ёфтаи нутқ ягона аломати нигаронкунанда мебошад, ки боиси изтироб дар байни дигарон мегардад. Аммо бо мурури синнусол ба ғайр аз инкишоф наёфтани нутқ, дигар аломатҳои инкишофи умумии психикӣ беш аз пеш зухур меёбанд. Фаъолияти маърифатӣ ба мақсад нигаронидашудаи кӯдак, таҳлил ва синтези ангезандаҳои ғуноғуни олами атроф ҳалалдор мешавад. Вай хусусиятҳои муҳимтарини ашё ва амалҳоро ҷудо карда наметавонанд, онҳоро аз якдигар фарқ намекунад. Он категорияҳои ранг, шакл, андоза, миқдор ва ғайраро бо мушқили аз худ мекунанд. Хусусиятҳои инкишофи сусти зеҳнӣ, эҳсосӣ, нутқӣ дар натиҷаи инкишоф наёфтани мағзи сар ба амал меояд.

Ихтилоли нутқ дар хонандагони ақланакибмонда ба ду ҷуғуҳ тақсим мешавад [1, 126].

1. Инкишофи сусти нутқ ҳамчун аломати синдроми олигофрения. Ин кӯдакон таваҷҷӯҳи нокифоя, дарк, хотираи заиф дорад. Аз болои амал ва гуфторӣ ӯ назорати қофӣ вучуд надорад. Ҳамчун яке аз зухуроти олигофрения ташаккул наёфтани ҷанбаҳои фонетикӣ-фонематикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ нутқ мебошад.

2. Дар заминаи олигофрения метавонад ҳар гуна ихтилоли нутқ на ҳамчун зухуроти ақибмонии равонӣ, балки ба ғайр аз он бе таносуби сабабгории нутқ ва пастравии зеҳнӣ ба амал меояд.

Ҳама ихтилоли нутқ дар хонандагони ақланакибмонда назар ба хонандагони солим бештар маъмуланд.

Хонандагони ақланакибмонда ба гуфторӣ худ эътибор намедихад, норасогии онро пайҳас намекунад, ба аҳволи худ аз нуктаи назари танқидӣ баҳо дода наметавонад ва ба қумаки олигофренопедагог ниёз дорад. Хонандагони ақланакибмонда барой нутқро тақмил додан, майл надоранд.

Э.Сегин қайд карда бӯд, ки хонандагони ақланакибмонда ҳеҷ ҷизро намедонад, наметавонад ва барой хондан қушиш намекунад. Набудани инкишофи эҳсосотӣ ва ихтиёрӣ, набудани ангезаи равшани фаъолиятро таъкид мекунад [7, 203].

Ҳамин тариқ, сусти шудани инкишофи тафаккур ва дигар раванҷҳои маърифатӣ, сусти инкишоф

ёфтани шунавоии фонематикӣ, захираи луғавии маҳдуд ва аслӣ, хусусиятҳои калимасозӣ ва ҷаҳмиши калимаҳои ношинос, душворӣ дар истифодаи баъзе шаклҳои грамматикӣ аз ҷониби хонандагонӣ ақланақибмонда нишон медиҳанд, ки ба онҳо қорҳои маҳсули ислоҳӣ бурдан лозим аст. Зеро онҳо новобаста аз шуурашон, қариб ҳамаи фаслҳои грамматика ва имлои забони тоҷикиро меомӯзанд. Набудани тайёрии қофӣ барои аз худ кардани фанҳои таълимӣ мазмуни барномаи таълимии ин хонандагон муайян карда мешавад. Маҳсусан, пеш аз омӯзиши хондан ва навиштан қори тайёрии дуру дароз, душвор ва бисёртарафаи ислоҳӣ нигаронида шудааст.

Адабиёт

1. Баряева Л.Б., Логинова Е.Т., Лопатина Л.В. Подготовка к обучению грамоте детей с умеренной и тяжелой умственной отсталостью. Пособие для учителя. – СПб.: Изд-во «Союз», 2004.
2. Выготский Л.С. Психология развития ребенка: сборник трудов. – М.: Эксмо-Пресс, 2006.
3. Горетский В.Г. Методическое пособие по обучению грамоте и письму. – М.: Просвещение, 2001.
4. Катаева А.Р., Стребелева Е.А. Дошкольная олигофренопедагогика. – М.: Просвещение, 1988.
5. Каше Г.А. Подготовка к школе детей с недостатками речи: Пособие для логопеда. – М.: Просвещение, 1985.
6. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе. – М.: Педагогика, 1991.
7. Кузмина Е.С. Развитие эмоционально-волевой сферы умственно отсталых младших школьников. Коррекционно развивающая направленность обучения и воспитания умственно отсталых детей. – М., 1987.
8. Орфинская В.К. Методика работы по подготовке и обучению грамоте анартриков и моторных алаликов. Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. Т. 256. – М., 1963.
9. Петрова В.Г. Роль речи в становлении мышления умственно отсталых дошкольников. Дефектология. 1997. № 3. – С.52-56.
10. Спирова Л. Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи. – М., 1980.

Калидвожаҳо: фонемикӣ, таълим, калима, муошират, ақланақибмонда, алалия, афазия, таххис, нутқ, хонандагон, ислоҳ, овоз, артикулятсия, забон.

Аннотация

СРЕДСТВА ИСПРАВЛЕНИЯ НАРУШЕНИЙ РЕЧИ И ПОДГОТОВКИ ЛИТЕРАТУРНЫХ ДЕТЕЙ К ШКОЛЕ

Большое место в коррекционно- развивающем процессе отведено обучению грамоте. Обучение грамоте это определенный способ формирования навыка чтения и письма. Начальное школьное обучение русскому языку, с одной стороны, продолжает развивать и совершенствовать речевые навыки (диалогическую и монологическую речь), которые ребенок приобрел до школы, а с другой, предусматривает усвоение некоторых элементов грамматической теории и формирование нового для детей вида речевой деятельности - письменной речи. Установлено, что на эффективность обучения детей письму и чтению можно рассчитывать в том случае, если у них сформировано познавательное отношение к речи, в частности, осознанное ориентирование в звуковой структуре языка и его словарном составе. Поскольку современный метод обучения грамоте аналитико-синтетический, то в первую очередь у детей еще в дошкольном возрасте должна быть сформирована фонематическая система.

Ключевые слова: фонема, обучение, слово, общение, умственная отсталость, алалия, афазия, диагностика, речь, ученики, коррекция, голос, артикуляция, язык.

Annotation

MEANS OF CORRECTING SPEECH DISORDERS AND PREPARING LITERARY CHILDREN FOR SCHOOL

A large place in the correctional-developing process is given to literacy. Literacy is a specific way of developing reading and writing skills. Primary school teaching of the Russian language, on the one hand, continues to develop and improve the speech skills (dialogical and monologue speech) that the child acquired before school, and on the other hand, provides for the assimilation of some elements of grammatical theory and the formation of a new type of speech activity for children - written speech. It has been established that the effectiveness of teaching children to write and read can be counted on if they have a cognitive attitude to speech, in particular, a conscious orientation in the sound structure of the language and its vocabulary. Since the modern method of teaching literacy is analytical-synthetic, then, first of all, a phonemic system should be formed in children at preschool age.

Keywords: phoneme, learning, word, communication, mental retardation, alalia, aphasia, diagnostics, speech, pupils, correction, voice, articulation, language.

Маълумот дар бораи муаллиф: Додочонова Чамила Чурабековна, магистранти соли дуёми факултети психологияи ДДОТ ба номи С. Айнӣ. Тел.: +992 902000144

Роҳбари илмӣ: н.и.п., дотсент Рамазонова Р.С.

Сведения об авторе: Додожонова Джамила Джуробековна, магистрантка второго курса, факультета психология ТГПУ имени С.Айни. Тел.: +992 902000144

Научный руководитель: к.п.н., доцент Рамазонова Р.С.

About the author: Dodozhonova Chamila Dzhurabekovna, Master of the first year, Faculty of Psychology S. Aini TSPU. Tel.: +992 902000144

Scientific supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor Ramazonova R.S.

АҲМИЯТИ КОЛЛЕКТИВ ДАР ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТ

Коллектив калимаи латинӣ буда, маънои чомеъ (чамъшавӣ, якҷоягӣ, гурӯҳ, зумра)-ро дорад. Коллектив – гурӯҳи ҳаҷами иҷтимоӣ, муттаҳиди одамоне, ки ба мақсади ҳалли вазифаҳои муайяни чамъиятӣ машғуланд. Чунончи, коллективи меҳнатӣ, таълимӣ, тарбиявӣ, спортӣ ва ғ. Аломатҳои асосии хоси коллектив: ягонагии мақсад, ташкили фаъолияти муайяне, ки ба манфиати фард ва чамъият равона карда шудааст. Дар ғун кардани таҷрибаҳои зиндагӣ инсон, хусусан кӯдакон, ба фаъолият, рафтор ва муносибатҳои калонсолон эҳтиёҷи зиёд доранд, зеро онон дар сарроҳи таҷрибаҳои зиндагианд. Ба онҳо пеш аз ҳама, рафтору муносибатҳои солими иттиҳоди калонсолон (муаллимон, мактабиён, меҳнатӣ ва ғ.) шоистаи пайравӣ мегарданд. Алаҳусус бидуни алоқа ва пайравӣ инкишофи инсон ғайриимкон аст.

Иттиҳоди тифоқу хайрҳои тарбиявии мактаб узвҳои худро зимни афкори умум ва муҳити солим баҳри донишандӯзӣ, рафтору иқдоми шоиста, комёбиҳои меҳнатӣ устувору нерӯманд мегардонад. Фард дар алоқа бо иттиҳод таҷриба ва имкониятҳои инкишофи ҳамаҷониба мегирад ва бузургу тавоно мегардад. Абдулқодири Бедил барҳақ гуфтаанд:

Васли инсон гули муроди ҳама,

Боиси фарқу иттиҳоди ҳама.

Ба хусус шароити зиндагӣ, қору фаъолияти инсоният аз давраи ибтидоӣ зарурати муттаҳидшавии одамонро тақозо карда омадааст, чунки иттиҳод боиси нерӯмандӣ, шикастнапазирӣ ва бурдборихо буд ва ҳаст.

Нисбати коллективи тарбиявии мактабиён педагогҳои барҷастаи давраи советии собиқ Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский ва чанде дигарон зарурати онро ба назаргирифта, барои ҳалли масъалаҳои ба миён гузоштаи сохти чамъиятӣ ва баҳри ташаккул додани фаъолияти иттиҳод саҳми фаъол гузошта, ба он маъно, хусусият ва сифатҳои нав ба нав доданд. Ном бурдагон, пеш аз ҳамабарои дар рӯҳияи коллективистӣ тарбия намудани насли наврас таҳти тадқиқ ва таҷрибаҳои амалии худ ба натиҷаҳои беназир ноил гаштанд. Аз ин лиҳоз А. С. Макаренко, маҳз дар коллектив озодӣ ва кадрӣ қимати шахсият таъмин мегардад, гуфта махсусан қайд кардааст.

Дар иттиҳод рушду қамолоти фард бештар аз ҳисоби таҷрибаҳои муфид, афкори солими дигарон руҳ медеҳад. Натиҷа ва барӯ мандие, ки иттиҳод медеҳад, парокандагӣ дода наметавонад.

Дар иттиҳод фард ба муносибатҳои қорӣ, талаботи умум, фаъолияти ҳалли муштараки вазифаҳои муҳими фардӣ ва иҷтимоӣ, муқаррароти марбут, қоида ва тартибот риоякуниро ёд мегирад ва билоҳирав аз маҳдудияти шахсӣ раҳо меёбад [6, 39].

Муносибатҳои байниҳамӣ ҳеҷ гоҳ эътибори шахсиро истисно намекунад, баръакс, онро боз ҳам устувор мегардонад, ба шарте, ки дилбастагии шахсӣ боло гирад ва биноан ба он бояд кӯшиш, ки дар байни талабагон муносибатҳои дӯстона барқарор бошад. Аломатҳои муҳими иттиҳод ин муназзамӣ, устуворӣ, муносибат, фаъолият ва масъулияти байни хонандагон мебошад. Пас, таҳти коллективи тарбиявӣ чиро фаҳмидан мумкин аст?

Ба гуфти Н. К. Крупская, коллективи бачагона «гурӯҳест, ки бо таассуроти умум, ба нафъи умум, ба қори умум, ақидаҳои умум ва дӯстӣ муттаҳид шудааст ин таассурот, завқу шавқ ва қорҳои умумиро ба мақсадҳои чамъиятӣ, ба ҳалли вазифаҳои иҷтимоӣ мепайвандад. А. С. Макаренко моҳияти коллективи бачагонаро боз ҳам муфассалтар муайян карда, гуфта буд, ки коллектив – ин организми зиндаи иҷтимоӣ, барои он организм, ки вай орган дорад, дар он вақолат, масъулият, муносибати қисмӣ ва ба ҳампайвастагӣ дорад, агар инҳо намебуд коллектив ҳам нест, ба ҷои он фақат зумра ё издиҳом ҳаст [6, 180].

А.С.Макаренко ақидаҳои доир ба коллективи кӯдаконро васеътар ва бойтар гирдонад. Ӯ ба коллективи кӯдакон на чун муттаҳидшавии тасодуфӣ шахсиятҳо, балки ҳамчун ҳодисаи мураккаби чамъиятӣ, ҳамчун организми зинда мефаҳмид. А.С.Макаренко ба қори коллективи ибтидоӣ, инкишофи алоқаи дӯстонаи байни аъзои он эътибори қалон медод. Чунин меҳисобид, ки коллективи умумимактабӣ ва ибтидоӣ ҳатман бо чамъият алоқамандии зич дорад. А.С.Макаренко қонуни ҳаракати коллективро муайян кардааст. Маънои қонун ҳамин аст, ки агар коллектив ба мақсади муайян расад, дигар саъю кӯшиши нав ба оянда набошад, чунин коллектив аз инкишоф меонад. Бинобар ҳамин лозим аст, коллектив ҳатман мақсад дошта бошад ва ҳамеша интизори шодии фардоӣ гардад.

Ақидаҳои А.С.Макаренко дар бораи коллективи кӯдакон аз тарафи аксарияти муаллимони пешқадами имрӯза дастгирӣ мешавад.

В.А.Сухомлинский ҳам ба пешрафти ақидаҳо оид ба коллективи бачагон саҳми арзанда гузоштааст. Вай масъалаҳои бисёри муносибатҳои бачагонро равшан сохт. Масалан, қайд мекард, ки ба воситаи муносибати байниҳамдигарии кӯдакон дар коллектив яке аз ҳиссиётҳои баландтарин – ҳиссиёти сипосгузорино парваридан лозим аст. Алоқаи байни коллективҳои қалонсолон ба хонандагон мефаҳмонад, ки неқўаҳволии ҳар бача бо меҳнати дигарон ба вуҷуд меояд.

Ҳамин тариқа, бидуни коллектив шахсиятро тарбия қардан амри муҳол мебошад ва коллектив чун воситаи муҳими тарбия хизмат хоҳад кард.

Коллектив ривоч меёбад. Муаллим коллективи тарбиявиरो ба вучуд оварда, онро мувофики мақсади тарбия инкишоф медиҳад. Агар педагог қонуниятҳои пешрафти коллективро донанд, ин ҷараёноро метезонад ва надонад, инкишофаширо суст мегардонад. Маълум мешавад, ки коллективи кӯдаконро коллективи тарбиявӣ номидан дуруст аст.

Чунин коллективҳо дар муассисаҳои таълимӣ-тарбиявӣ, созмонҳои бачагону ҷавонон бунёд карда мешавад. Коллективи мактаб, синф, коллективи бригадаҳои истеҳсолии хонандагон, коллективҳо аз рӯи шавқу ҳавас, урдугоҳҳои истироҳатӣ, созмонҳои бачагону наврасон, навҷавонон ва ғайраҳо аз ҷумлаи онҳоянд. Дар ҷамъият коллективҳои бисёрест. Дар байни онҳо коллективҳои бачагон мавқеи хосаеро ишғол мекунад. Чунонки қайдшуд, коллективи бачагон ҷузъи ҷудонашавандаи ҷамъият буда, дар айни замон омили муҳимтарини ташаккулдиҳии шахсияти хонанда мебошад. Давлат ҳаёт ва ғайрияти коллективҳои бачагонро ба роҳмонда, бо ҳамин восита иҷрои вазифаҳои тарбияи хонандагонро таъмин месозад. Ба шарофати дар синф, мактаб ва созмонҳои бачагон мавҷуд будани коллективе, ки аломатҳои номбурдари дорад, муҳити муносиб барои дар хонандагон пайдо кунонидани ҳисси ифтихори коллективӣ, ҳамраҳии рафиқона, муносибати ғамхорона ба одамон, ҳислатҳои хуб ба вучудмеояд. Дар ҳамин гуна коллективи тарбиявӣ бодастирии педагогҳо (муаллимон) на танҳо муносибатҳои масъулияти байни ҳамдигарии қорӣ, балки муносибатҳои инсонпарварона – ба якдигар мадад намудан, нисбати рафиқон бо диққат будан, омодагӣ ба ёридиҳӣ натавонад ба ҳамсинфон, балки ба аъзои коллективҳои дигар арзи ҳастӣ хоҳад намуд. Ин ҳислатҳо аз он гувоҳи медиҳад, ки коллектив аз ҷиҳати ахлоқӣ пухтарасидааст [6, 183].

Дар ҳамин гуна коллектив ҳаёти бачагон бояд шодона, шавқовар гузарад, бо қори пурҷӯшу хурӯш, ғайрияти маърифатӣ ва бозӣҳо саршор бошад. Намудҳои гуногуни қорро роҳбарони синфҳо, муаллимони синфҳои ибтидоӣ бо қорӣ қардани худидорақунӣ ба амал бароварда метавонанд.

Муаллим баробари синф худидорақуниро дар синф, мактаб чунон ба роҳ монанд, ки ташкили қорҳо ба зиммаи худӣ кӯдакон гузошта шавад, ҳудашон қорҳоро ёбанд, супоришҳоро лозим шавад, иваз намоянд. Бояд ҳар узви коллектив на танҳо иҷрокунандаи қор, балки ташкилотчӣ ҳам бошад, худро шарикӣ ғайрияти гуногунҷабҳаи коллектив ҳис намояд. Дарқор аст, ки ҳамаи хонандагони мактаб ва синфҳо дар коллектив ғайрилона қор қунанд, тобеи дигарон ё роҳбари дигарон буданро ёд гиранд.

Ҳама гуна муттаҳидшавии кӯдаконро коллектив номидан раво нест. Коллектив дар муддати тӯлонӣ ва бораҳбарии педагог барпо қарда мешавад.

Кӯдакон дар вақти ҳолӣ барои ягон қор ё бозӣ аз рӯи шавқу ҳавас ба гурӯҳҳо муттаҳид мешаванд ва аз муомилаву муносибати якдигар бархурдор мегарданд, рафтори одамонро муҳокима қарда, баҳо ҳам медиҳанд.

Чунин гурӯҳҳои худ аз худ пайдо шуда бо ёрию маслиҳати муаллим ва созмонҳои бачагона майл қунанд, гурӯҳҳои мақсаднок, хуби муфиди вақт гузаронӣ шуданашон мумкин аст, ки вазифаи коллективи тарбиявиरो ба ҷомеоранд. Баъзан гурӯҳҳои низ пайдо мешаванд, ки ғайришавқу ақидаҳои номатлуб дошта, ғайрияти рафторашон ҳилофи қоидаҳои мавҷуда мебошанд. Масалан, худбинию худпарастӣ, беътиной нисбати рафиқон, истифодаи қувваи қисмонӣ ҳислатҳои ҳастанд, ки сабаби пайдоиши гурӯҳҳои номатлуб шуда метавонанд. Чунин гурӯҳҳои диққату эътибори махсус меҳоянд ва аъзои онҳоро ба қори коллективҳои тарбиявӣ хуб ҷалб қардан зарур аст, то мазмуни мақоли «бадхот ҳеҷ ба матлаб нарасад»-ро бифаҳмонанд ва аз роҳи хато онҳо баргарданд.

Коллективи тарбиявӣ бачагон дар муддати тӯлонӣ бунёд мегардад ва сохтори мураккабе дорад. Дусохтори он – коллективи расмӣ ва ғайрирасмӣ фарқ қарда тавонистан лозим аст [7, 185].

Синфро дар мактаб коллективи ибтидоӣ ва расмӣ меҳисобанд. Дар коллективи синф ғайрияти гуногун ҷабҳаи кӯдакон мегузарад, ҳудашон ташкилотчиён ва созмондиҳандагони ғайриятиҳо мебошанд. Дар ҳар синф созмонҳои ибтидоии кӯдакон низ амал мекунад. Дар мактаб коллективҳои ибтидоӣ аз рӯи шавқу завқ, бригадаҳои махсуси истеҳсоли барои иҷрои ягон қор, бахшҳои варзиш ваҳоказоро ташкил додан мумкин аст. Кӯдаки мактабхон дар як вақт метавонад узви чанд коллективи гуногун бошад таҷрибаи ҳаёт, рафтор ва донишҳо андӯзад.

Коллективи ибтидоӣ 10-15 нафарро муттаҳид қарда метавонад. Вай гурӯҳи қурдатрини бачагон мебошад, ки як қисми коллективи умумиро ташкил медиҳад. Созмонҳои «Ахтарон», «Ворисони Сомониён» ва «Сомониён» бо ҳамин гуна гурӯҳҳои қори тарбиявӣ мебаранд.

Ғайрияти коллективи ибтидоӣ дар алоқамандӣ бо коллективи умумӣ ва дигар коллективҳои ибтидоӣ пеш бурда шавад, самарабахшии қорабиниҳо торафт меафзояд. Барои қорӣ намудани алоқаҳои умумӣ худ идорақунӣ, ки дар синфҳо амал мекунад, мадад мерасонад. Сохтори ғайри расмӣ коллективро чӣ гуна бояд тасаввур қард? Хонанда дар мактаб кӯшиш мекунад, ки боқӯдакони аз ягон ҷиҳат диққашу аҷиб қаробат, муносибатҳои дӯстона пайдо намояд. Дар рафти ғайрияти якҷоя дар коллективи ибтидоӣ чунин дӯстони ҳамфикру ҳамнафас гурӯҳи қурдақакеро ба вучуд меоранд, ки онҳоро гурӯҳҳои қурди ғайрирасмӣ меноманд.

Гурӯҳҳои ғайрирасмӣ дар синф ё коллективи дигар якҷандто шуда метавонад ва ҳар қадом мавқеи гуногунро ишғол мекунанд. Гурӯҳе дар ҳама намудҳои ғайрияти ҳамеша пешсаф бошад, гурӯҳи дигар танҳо дар як намуди ғайрияти, ки барояш шавқовар аст ва талаботи аъзоионро ҷавобгӯӣ мебошад,

пешкадамиро аз даст намедихад. Ҳар гурӯҳ бачагони ғаёлу ташаббускор дорад, ки онҳо сарварии гурӯхро ба ӯҳда мегиранд. Аъзои гурӯҳи хурди ғайрирасмӣ ба як дигар меҳрдоранд ва меҳрубони як дигаранд.

Ҳайати гурӯҳи хурди ғайрирасмӣ бештар ноустуворӣ зоҳир менамоянд. Агар муносибати аъзои гурӯҳ бо ягон сабаб тезу тунд шавад гурӯҳ пароканда шуда, баъзеҳо аз гурӯҳ мебароянд. Бачагонро во хурдан мумкин аст, ки ба чанд гуруҳҳои хурд шомиланд ва бачаҳо низ ҳастанд, ки ба ягон гурӯҳ қабул намекунанд ва онҳо узви коллектив ҳисоб шаванд ҳам, дар амал ба ҳаёти коллектив шарик нестанд. Педагог бояд сабаби чунин сурат гирифтани ҳолроби фаҳмад ва бачагони аз ин ҳолат азият кашидаро, ки мумкин аст сифатҳои ба дигарон номақбул дошта бошанд, чораҳои тарбиявӣ андешида ба коллектив ҳамроҳ гардонад. Ҳамин тариқ, ҳонанда ҳам узви коллективи тарбиявии бачагон ва ҳам узви гурӯҳи хурд гашта, зеро таъсири ду тарафа инкишоф меёбад. Агар коллектив ва гурӯҳи хурд ҳаёти саршори ғаёлияти манфиатбахши ҷамъиятӣ ба сарбарад, бачасифатҳои ахлоқӣ ҳамидаро пайдо хоҳад кард. Коллективи тарбиявӣ ҳам аз таъсири гурӯҳи хурди интизомнок баҳраманд хоҳад гашт. Гоҳе гурӯҳҳои хурде низ арзи ҳастӣ менамоянд, ки ботаъсири одату ҳислатҳои бад ба вучуд меоянд. Лозим аст, ки дар чунин ҳолат ҳам бо аъзои гурӯҳи хурд ва ҳам бо тамоми коллектив кори тарбиявӣ бурда шавад. Ба роҳбари синф донишдони сохтори ғайри расмӣ лозим аст, то ки кори онро бо сохтори расмӣ коллективи бачагон мутобиқ гардонаду ҳар дусохтор ба пешрафти ҳаёти коллективона ва ғайи гардидани ҷиҳати маънавию ахлоқии шахсияти ҳонандагон оварда расонад [7, 189].

Адабиёт:

1. Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. – Душанбе: Маъриф, 1994. – 39 с.
2. Концепсияи миллии маълумот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (лоиҳа) // Омӯзгор.- 2001.- 12.02
3. Крупская Н.К. Педсоч в 10 т.Т 2. – Масква, 1958. – С.198-199.
4. Қодиров К.Б. Таърихи афкори педагогии халқи тоҷик. – Душанбе, 1998.
5. Луғати тафсири истилоҳоти педагогӣ. / Мурат. Обидов. – Душанбе, 1988.
6. Макаренко А.С. Пед. соч. – Масква, 1985-1986. – 200 с.
7. Раҳимов Х., Нурув А. Педагогика. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 183 с.

Калидвожаҳо: муносибат, таълим, тарбия, коллектив, ҳонандагон, сифат, қўдакон, мактаб, синф, технология, метод, муаллим, сохтор.

Аннотация

ЗНАЧЕНИЕ КОЛЛЕКТИВА В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Коллектив на тренировке личность статус важно. Потому что более сильное коллективное воздействие быть учителем воспитателем должен команды образовательный формирование дай это в качестве организм в живых всегда в движении является и на человека влияние ведет это другой делает. Личность в свою очередь оба работают в команде, и повлиять на это положительный при условии может. Учителя важность команды образовательный, структура, способы укрепление, а также этапы разработка это хороший угадай, что идти по мере необходимости так оно и есть инструмент образование умело использовать представлять.

Ключевые слова: отношение, образование, воспитание, коллектив, учащиеся, качество, дети, школа, класс, технология, метод, преподаватель, структура.

Annotation

THE SIGNIFICANCE OF THE COLLECTIVE IN PERSONAL DEVELOPMENT

Team in training personality status important. Because stronger collective impact to be an educator must team's educational formation gives it as organism alive always on the move is and per person influence leads it another is doing. Personality in turn both work as a team and influence it positive on condition maybe. Teachers importance teams educational, structure, ways strengthening as well as stages development it good Guess what go as needed so it is tool education skillfully use represent.

Keywords: attitude, education, upbringing, team, students, quality, children, school, class, technology, method, teacher, structure.

Маълумот дар бораи муаллиф: Набиев Сазовор Амрохонавич, магистранти соли дуҷуми кафедраи педагогика ва психологияи синфҳои ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 989095132

Роҳбари илмӣ: н.и.п., дотсент Сатторов С.О.

Сведения об авторе: Набиев Сазовор Амрохонавич, магистрант второго курса кафедры педагогики и психологии начальной школы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 989095132

Научный руководитель: к.п.н., доцент Сатторов С.О.

About the author: Nabiev Sazovor Amrokhonovich, 1st year master of the Department of Pedagogy and Psychology of the Primary School of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 989095132

Scientific supervisor: Ph.D., Associate Professor S.O. Sattorov

*Камолова Шоира Абдурахимовна,
мураббии ширхоргоҳи Кӯдакистони рақами 4-и ноҳияи И. Сомонӣ*

ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГӢ ДАР КӮДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАӢ

Дар шароити имрӯз ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ҳифзи муҳити зист, махсусан ҷиҳати баланд бардоштани маърифати экологии аҳолии саёра таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир менамояд, чунки аз он некуахлоқӣ ва саломатии одамон вобаста аст.

Мубрамияти ин масъаларо Асосгузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дарк намуда, ҳамасола дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии кишвар ва дигар суҳанронӣҳои худ оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва беҳатарии экологии аҳоли, хусусан оид ба беҳдошти вазъи муҳити зист, рушди энергияи «сабз», истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, сарсабзу ҳуррамгардонии шаҳру диёр, баланд бардоштани маърифати экологии аҳоли таваҷҷӯҳи хосса зоҳир намуда, аз мақомоти давлатию ҷаҳонӣ ҷомеа таъкид менамояд, ки барои беҳдуд бахшидани вазъи экологии кишвар бетараф набоянд.

Дар давоми 30 соли истиқлолияти давлатӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зистро дар мадди аввали сиёсати давлат қарор дода, барои беҳбуд бахшидани соҳаи экологии кишвар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул намуд. Ин санадҳо аз қабилӣ қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маърифати экологӣ», «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера», «Дар бораи муҳофизат ва истифодаи олами наботот», «Дар бораи маърифати экологии аҳоли», «Дар бораи олами ҳайвонот» ва «Барномаи давлатии комплекси рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» мебошанд.

Ҳадафи асосии таҳия ва қабули қонуну барномаҳо дар ин самт тақвият додани маърифат ва тарбияи экологӣ, ташаккули ҷаҳонбинӣ, беҳтар намудани вазъи муҳити зист, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳаёти солими аҳолии кишвар мебошад. Амалисозии ин санадҳо барои рушди устувори ҷомеа ва тараққиёти иқтисодии сабз мусоидат менамояд.

Дарк намудани моҳият ва аҳамияти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз ҷониби волидайн ва мураббӣён низ як қисмати дигари фарҳанги экологиро ташкил медиҳад, ки шарҳи онҳо бояд ба таври хеле содда ба саҳми кӯдакон расонида шаванд.

Фарҳанги экологӣ қисми ҷуонашавандаи фарҳанги башарӣ буда, дар худ шаклҳои гуногуни машғулиятҳои фарогир мебошад, ки дар заминаи онҳо шуури экологии шахс (таваҷҷӯҳ, майлу хоҳиш, эҳсосот, ҳиссиёт, баҳодиҳии ахлоқӣ, интиҳоб ва ғ.) ташаккул меёбад. Фарҳанги экологӣ дар заминаи тарбияи экологӣ бавҷуд меояд. Аз ин хотир, тарбияи экологӣ гуфта, ин дар вучуди кӯдак аз синни хурдсолӣ ҷой додани арзишҳои инсондӯстӣ, тақвияти эҷодкорӣ ва ҷаҳонии иҷтимоии ӯ, қобилияти дарк ва дӯст дошта тавонистани табиат, муносибати эҳтиёткорона бо табиат мебошад. Ҳамчунин ба кӯдакон ёд додани зебогӣҳои табиати сунъӣ, яъне табиате, ки бо дасти ҳуди инсон офарида мешавад, низ қисмати дигари фарҳанги экологиро ташкил медиҳад.

Яке аз ҳадафҳои тарбияи экологӣ ин ташаккули фарҳанги экологӣ мебошад, ки дар зери мафҳуми он мо таффақури инкишофёфта ва ҷаҳонии ҳиссиву эҳсосоти шахсро мефаҳмем.

Даврони кӯдакӣ барои рушди фарҳанги экологӣ хеле мусоид буда, дар ин марҳила шуур ва ҷаҳонбинии экологӣ, меъёрҳои ахлоқӣ ва эстетикӣ рафтори кӯдакон шакл мегиранд. Дар ин синну сол одам бештар майл ба зебӣ намуда, дар ӯ эҳсоси ягонагӣ бо табиати зинда ва ғайризинда, ҳисси рафқат ва коллективизм, рушди маънавӣ ва худшиносии фард, дарки ғайрирасмии муҳити атроф ва маърифати ғояҳои ахлоқӣ бедор мешавад.

Кӯдак дарди дигаронро эҳсос мекунад, беадолатии рафтори худ ва дигаронро шадидан маҳкум мекунад. Бо роҳи тақлид ба рафтору кирдори одилона талош мекунад. Психологияи нозук ва ба осонӣ қабулшавандаи кӯдак олами моддӣ ва маънавиро муттаҳид месозад. Бидуни ҷунун пайваستاгӣ тарбия ва рушди ҷаҳонбинӣ ва шуури экологӣ ғайримкон аст.

Кӯдакони синну соли томактабӣ, ки нисбатан калонтар мебошанд, дар раванди ташаккули фарҳанги экологӣ дар марҳилаи худбаҳузурӣ қарор доранд. Ин даврро гузариши сифатӣ ҳамоҳанг мекунад. Дар ин марҳила дар кӯдак муносибати бошуурина бо муҳити атроф ташаккул меёбад. Хусусан, ӯ худро тадриҷан аз муҳити атроф ҷудо мекунад ва бо ҷаҳондарккунии худ байни «Ман табиат ҳастам» ва «Ман ва табиат» масофа мегузорад. Бештар ба худ ва муҳити иҷтимоии ба худ наздик - дӯстон ва ҳамсолон таваҷҷӯҳ зоҳир мекунад.

Пайваста ба саволҳои чун: «Ман ки ҳастам?», «Барои чи маро таъриф ва ё ҷанг мекунад?» посух меҷӯяд.

Дар синну соли томактабӣ кӯдак донишҳо оид ба асосҳои фарҳанги экологиро дар оила, боғча ва таввасути воситаҳои ахбори омма азхуд мекунад. Таъсири оила дар рушди фарҳанги экологии кӯдак аз муносибати аъзоёни хонавода бо муҳити табиат ва ҳуди фарҳанг вобаста аст. Нақши боғчаи кӯдакон бошад аз рӯйи шахсият ва сифатҳои касбии омӯзгор ва ҳамчунин шароите, ки дар он кӯдак тарбият меёбад, муайян карда мешавад.

Дар меҳвари фардии фарҳанги экологӣ қарор додани шуури экологӣ, ки дар ҷараёни фаъолият бавучуд меояд, мувофиқи мақсад мебошад. Унсурҳои шуури экологӣ, ки дар синну соли томактабӣ бавучуд меояд, бештар хусусияти роҳнамоиро пайдо мекунад.

Шуури экологии кӯдак метавонад тадричан баланд шавад, агар таввачуҳи кӯдакро нисбат ба табиат бедор ва ҳавасманд намуд. Машғулиятҳо дар кӯдак ҳиссиёти ҳамдард буданро бедор месозад. Муҳим он аст, ки кӯдак рафтори одамонро дар табиат баҳогузорӣ ва фикри худро оид ба мушкилоти ҷойдошта озодона баён карда тавонад.

Дар кӯдакони синну соли нисбатан калонтари томактабӣ унсурҳои асосии фарҳанги экологӣ ба мисли, майли бештар пайдо намудан ба табиат ва шаклҳои алоҳидаи машғулият дар он, воқунишҳои эҳсосотӣ ва баҳогузориҳои бошууронаи рафтори одамон дар муносибат бо табиат бараъло намоён мегарданд. Ба кӯдакони синну соли нисбатан калонтари томактабӣ унсурҳои зерини шуури экологӣ хос мебошанд:

- талабот оид ба муошират бо табиат, ки ба сифати нуқтаи ниҳии рушди фарҳанги экологии кӯдак баромад мекунад;

- ҳиссиёти ахлоқиву зебоишиносӣ, ки дар кӯдак робитаро бо табиат бедор месозад (шаклҳои зоҳиршавии эҳсосоти мусбат ва манфӣ).

Яке аз шартҳои дигаре, ки барои рушди фарҳанги экологии кӯдак замина мегузорад, ин дар ҳолати ҷустуҷӯ қарор додани онҳо мебошад. Ҳадафи асосӣ дар он аст, ки онҳо ба таври фаъол, эҷодкорона ва мустақилона таҷриба аз худ намуда, ҷаҳони берунаро хуб дарк намоянд. Асосҳои фарҳанги экологӣ метавонад, танҳо дар раванди муошират бо табиат ва фаъолияти оқилонаву муташаккили омӯзгор ташаккул ёбад. Муҳим он ҳаст, ки дониш, маҳорат ва малакаи андӯхташуда на танҳо ҳамчун ҳадаф, балки барои рушди фарҳанги экологӣ мусоидат намояд.

Намунаи аз ҷиҳати педагогӣ мувофиқи мақсад рушд додани асосҳои фарҳанги экологии кӯдакони синни то мактабӣ фаъолияти ҳамгирӣ мебошад, ки дар заминаи он сифатҳои шахсии кӯдак ба таври пурра амалӣ карда мешаванд.

Дар раванди рушди асосҳои фарҳанги экологӣ дар байни кӯдакони синни томактабӣ дар асоси муносибати фардӣ нисбат ба дарки табиат ҳамчун арзиши мустақил метавон шартан ба се марҳила ҷудо намуд: 1) муносибат ба худ, 2) муносибат бо дигарон ва 3) муносибат ба табиат.

Ба сифати меъёри асосии рушд метавон таҷрибаеро, ки кӯдак дар робита бо муҳити атроф аз худ намудааст ва дар заминаи он мавқеи ахлоқӣ-экологии шахсияти он ташаккул меёбад, номбар намуд: (нишондиҳандаҳои тарбияи экологӣ):

- азхуд намудани меъёрҳо ва қоидаҳои аз ҷиҳати экологӣ асоснокшудаи робитаи мутақобила бо муҳити атроф ва вобаста ба одатҳои кӯдак тағйир додани қисматҳои асосии он;

- ҷой доштани талабот оид ба азхуд намудани донишҳои экологӣ ва рӯй овардан ба татбиқи амалии онҳо;

- талабот оид ба муошират бо намоёндагони олами ҳайвонот ва наботот, ғамхориву меҳрубонӣ нисбат ба онҳо, раҳму шавқат ба одамон ва табиат, муносибати сарфакорона бо ҷамаи ашёҳои муҳити атроф;

- ташаббускорӣ дар ҳалли мушкилоти экологии муҳити атроф.

Нишондиҳандаҳои дар боло зикргардидаи ташаккули мавқеи ахлоқию экологии инсон барои ҷамаи синну сол хос мебошанд, вале дар ҳар як давраи синну сол сатҳи ташаккули онҳо гуногун буда, мазмунӣ ҳар як нишондод ва шаклҳои зоҳиршавии онҳо низ гуногун мешаванд.

Барои кӯдаконе, ки нав боғчаро хатм намудаанд, нишондиҳандаҳои зерини ташаккули асосҳои фарҳанги экологӣ хос мебошанд:

- ба объектҳои муҳити атроф, шароити зисти одамон, наботот ва ҳайвонот таввачуҳ зоҳир намуда, кӯшиш менамояд, ки ҳолати онҳоро аз мавқеи «хуб ё бад» баҳогузорӣ намояд;

- бо шавқ дар машғулиятҳои равиши экологӣ дошта иштирок мекунад;

–хангоми вохӯрӣ бо олами зебӣ аз рӯйи эҳсосот ба он муносибат мекунад ва кӯшиш мекунад, ки эҳсосоти худро дар шакли эҷодкорӣ (ҳикоят кардан, расмкашӣ ва ғ.) дастрас намояд;

–кӯшиш ба ҳарч медиҳад то ки қоидаҳои рафторро дар кӯча, нақлиёт, хангоми сайру гашт ва ғайра риоя намояд;

–омодагии хешро барои расонидани кӯмак ба одамон, ҳайвонот ва наботот зоҳир менамояд;

–кӯшиш менамояд, ки рафтори худро зери назорат гирад, то ба муҳити атроф зарар ворид насозад.

Маҳз дар марҳилаи синни томактабӣ робитаи кӯдак бо неъматҳои муҳими ҳаёт: олами табиат, одамон ва ашҳо барқарор мешавад. Дар қудак раванди муошират бо фарҳанг ва арзишҳои умуминсонӣ бавҷуд омада, таҳкурсии саломатӣ гузошта мешавад. Кӯдакии синни томактабӣ замоне мебошад, ки дар он нахустин «хишти бунёд»-и шахсиятсозӣ гузошта шуда, эҳсоси худшиносӣ ва фардияти кӯдак ташаккул меёбад. Асосҳои рушди фарҳанги экологӣ самарҳои тарбия мебошад, ки дар қобилияти фард хангоми муносибат бо муҳити атроф ва бо худ ифода меёбад.

Баланд бардоштани сифати машғулияти дарси бидуни омӯзиши таҷрибаи олимони ва педагогҳои машҳур, ки дар рушди педагогикаи кӯдакони синни томактабӣ саҳми калон гузоштаанд, номумкин мебошад.

Аз ин хотир, аксарияти мутафаккирон ва педагогҳои замони гузашта ҳамчун воситаи тарбияи кӯдакон аҳамияти бештарро ба табиат медиҳанд. Педагоги машҳур Я.А. Каменский дар табиат манбаи дониш, восита барои рушди ақл, ҳиссиёт ва иродаро медиҳад [2, 281]. Донишманди рус К.Д. Ушинский бошад, тарафдори он буд, ки «кӯдакони бештар ба табиат бароред» то ки барои рушди қобилияти ақливу адабии онҳо мусоидат кунад [5, 776].

Муайян намудани роҳи дуруст оид ба тарбияи фарҳанги экологӣ назари донишмандон Л.С. Выготский, В.А. Сухомлинск ва Б.Т. Лихачев, ки ба тарбияи ахлоқӣ ва экологӣ аҳамияти махсус доданд, хеле бузург аст. Назари онҳо минбаъд дар рушди ҳамаҷонибаи шахсияти кӯдак нақши асосиро гузошт. Дар шароити имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон миқдори зиёди барномаҳо ва дастурҳои таълимӣ таҳия гардидаанд, ки ба тарбияи экологии кӯдакони синни томактабӣ ва ташаккули фарҳанги экологии онҳо равона гардидаанд [3, 80]. Дар барномаи тарбия, таълим ва инкишофи кӯдакони синни томактабӣ «Рангинкамон», ки зери назари Л.Иматова ва Б.Мачидова [1] таҳия гардидаанд, муаллифон қисмати алоҳидаро зери номи «Шиносоӣ бо муҳити атроф. Тарбияи экологӣ» бахшидаанд, ки барои ташаккули фарҳанги экологии кӯдакони синни томактабӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар доираи барномаи болозикр ҳамчунин аз ҷониби муаллифон З.Ш. Қурбонов ва Н.С.Ғуломова [3, 80]. дастури таълимӣ-методӣ барои ёрӣ ба кормандони муассисаҳои томактабӣ зери унвони «Экология барои кӯдакон» таҳия карда шудааст, ки паҳлуҳои тарбияи экологиро боз пурратар намудаанд.

Дар ташаккули фарҳанги экологии кӯдакони синни томактабӣ нақши оила, хусусан волидон низ хеле муҳим мебошад. Робитаи доимии волидайн бо мураббӣ дар тарбияи кӯдак нақши асосиро мебошад. Оид ба ҳамкории кӯдакони синни томактабӣ бо оила дар тарбияи кӯдак В.А. Сухомлинский навишта буд: «Бе ҳамкории мутақобилаи волидон ва кӯдакони синни томактабӣ кӯдак, бе муомилаи калонсолон дар оила ва ҷамъият бо кӯдаконе ҷомеа пешрафт намекунад» [4]. Мураббӣ бояд бо волидайн оид ба ҳолати руҳӣ, рафтор ва кирдори кӯдак дар боғча сӯҳбату машваратҳои доимӣ дошта бошанд. Кӯдак аҳамияти ҳифзу нигоҳдорӣ муҳити зистро дуруст сарфаҳм намеравад, то он вақте, ки агар ягон аъзои калонсоли оила бо амали худ зарурияти риояи меъёрҳои экологиро ба ӯ нишон надода бошад. Ҳар як падару модар барои кӯдакони худ намуна мебошанд. Кӯдакони бештар ба рафтору кирдори падару модари худ тақлид мекунаанд. Вақте, ки худ волидайн табиатро дӯст медоранд ва нисбати олами набототу ҳайвонот ғамхорӣ менамоянд, дар фарзандони онҳо низ нисбат ба табиат муносибати мусбат ташаккул меёбад. Аз ин ҷо бар меояд, ки агар кӯдакони синни томактабӣ нисбати набототу ҳайвонот муносибати дағал дошта бошанд, дар бештари мавридҳо худ волидайн гунаҳкор мебошанд.

Хуллас, бавҷуд овардани шароит барои тарбияи экологии кӯдакони синни томактабӣ иқдоми хеле муҳим дар роҳи ба амал баровардани корҳо дар самти тарбияи экологии кӯдакон дар боғча ба шумор меравад. Ин амал имкон медиҳад, ки фарҳанги экологии кӯдакон ташаккул ва рушд кунад.

Адабиёт

1. Барномаи тарбия, таълим ва инкишофи кӯдакони синни томақтабӣ «Рангинкамон» // Зери назари Л.Иматова, Б.Мачидова. – Душанбе: Сифат, 2014. – 90 с.
2. Коменский Я.А. Великая дидактика. – СПб: Типография А.М. Котомина, 1875. – 281 с.
3. Курбонов З.Ш., Гуломова Н.С. Экология барои кӯдакон. (Дастури таълимӣ-методӣ барои ёрӣ ба кормандони муассисаҳои томақтабӣ). – Душанбе: Ирфон, 2014. – 80 с.
4. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения в 3 т., т. 1. – 167 с.
5. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Том 1. Издательство Академии Педагогических наук, 1950. – 776 с.

Калидвожаҳо: таълиққул, фарҳанги экологӣ, маърифати экологӣ, ҳифзи муҳити зист, кӯдак, синни томақтабӣ, аҳолӣ, энергияи сабз.

Аннотация

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В целях формирования экологической культуры дошкольников педагоги и родители должны планировать с ними поездки и экскурсии к интересным местам, а путем организации игр, анализов и бесед черпать свои впечатления от наблюдения за детьми на природе. Благодаря организации таких мероприятий можно постоянно совершенствовать экологические знания детей. Таким образом, глубокое соблюдение условий, связанных с экологическим воспитанием, позволяет детям понять неразрывную связь живых организмов с окружающей средой, их развитие, разнообразие и различные способы их взаимодействия с окружающей средой.

Ключевые слова: образование, экологическая культура, экологическое образование, охрана окружающей среды, ребенок, дошкольный возраст, население, зеленая энергетика.

Annotation

FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN PRESCHOOL CHILDREN

In order to develop the ecological culture of preschoolers, teachers and parents should plan with them trips and excursions to interesting places, and by organizing games, analyzes and conversations, draw their impressions from observing children in nature. Thanks to the organization of such events, it is possible to constantly improve children's environmental knowledge. Thus, deep adherence to the conditions associated with environmental education allows children to understand the inextricable connection of living organisms with the environment, their development, diversity and the different ways they interact with the environment.

Keywords: education, environmental culture, environmental education, environmental protection, child, preschool age, population, green energy.

Маълумот дар бораи муаллиф: Камолова Шоира Абдурахимовна, мураббии ширхоргоҳи Кӯдакистони рақами 4-и ноҳияи И.Сомонӣ, шаҳри Душанбе.

Сведения об авторе: Камолова Шаира Абдурахимовна, воспитательница детского сада № 4 района И. Сомони города Душанбе.

About the author: Kamolova Shoiri Abdurahimovna, teacher of Kindergarten number 4 of I. Somoni district, Dushanbe city.

НАЗОРАТИ МАЛАКА ВА МАҲОРАТИ ШУНАВОИИ ДОНИШЧҶҶНИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар рафти таълими забони хориҷӣ назорати дониш малака ва маҳорати донишчҷҶн аҳамияти махсус дорад, зеро танҳо тавассути назорат метавон дараҷаи донишандӯзӣ ва ҳосилшавии малакаю маҳорати муоширати донишчҷҶнро муайян сохт. Аз рӯи назорати натиҷаи омӯзиш дар зинаҳои мухталифи таълим ошкор карда мешавад. Гузашта аз ин, назорат аҳмияти тарбиявӣ низ дорад. Аз ин рӯ ҷамъбасти назорати омӯзгор метавонад ба меҳнати донишчҷҶ баҳои сазовор диҳад, онҳоро рӯҳбаланд созанд ё таъкид намоянд. Вазифагузорӣ дар ҷабҳаи назорати малака ва маҳорати муоширати донишчҷҶ дар ҷараёни таълими забони хориҷӣ хеле зарур аст. Назорати малака ва маҳорати муоширати донишчҷҶн дар дарси забони хориҷӣ мақсадҳои таълимӣ ва тарбиявӣ дорад. Аз рӯи натиҷаи назорат рафти таълим тақмил меёбад, усулҳои нави гузаронидани дарсҳо ҷорӣ карда мешавад. Аз ин лиҳоз дар сарчашмаҳои педагогӣ вазифаҳои назорати таълим махсус қайд карда мешавад, ки онҳо чунинанд:

- вазифаи муоинавию огоҳонӣ (таъкидӣ);
- вазифаи санҷишӣ хавасмандкунонӣ [1, 108].

Мундариҷаи таълим бошад, ба ҳосил намудани малака ва маҳорати муоширатӣ нигаронида шудааст. Аз ин хусус мунтазам дараҷаи ҳосилшавии ҷунин малака ва маҳорат ҳамеша таҳти назорат бояд қарор гирад. Назорати малакаи нутқи шифохӣ бояд дахлӣ баргузор шавад. Ҷанбаҳои асосии назорати нутқи шифохӣ инҳоянд : аз лиҳози фонетика ва грамматика бенуксон будани мазмун ва мундариҷаи нутқ.

Назорати малакаи нутқи шифохӣ бояд ба таври инфиродӣ ё гурӯҳӣ гузаронида шавад. Барои санҷиши малакаи гуфтори якҷониба одатан намуди инфиродии назорат истифода мегардад, ки намунаи он метавонад чунин бошад:

- а) ба саволҳо ҷавоб диҳед;
- б) бо истифода аз ифодаҳои тақияҳои нақл ороед;
- в) расмро тасвир кунед.

Шаклҳои назорат дар таълими забони англисӣ инҳоянд:

1. Тарҷума ба забони модарӣ.
2. Ифодаи шифохӣ ё хаттии матни хондашуда.
3. Ба саволҳо ҷавоб додан.
4. Истифодаи усули TOEFL.

Назорати малакаи хониши матни ношинос пеш аз ҳама, бояд вазифагузорӣ карда шавад. Вазифа метавонад хондани матни ношинос бо мақсади гирифтани маълумоти пурра ё умумӣ бошад. Меёриҳои санҷиш, сатҳи фаҳмиши матни хондашуда низ бояд муайян карда шавад [3, 152].

Шароити мусоид барои қор бо фонограмма истифодаи синфхонаи лингафонӣ мебошад. Вобаста ба шароити муассисаи таълимӣ таҷҳизоти гуногуни кабинетӣ доштан мумкин аст. Масалан, таҷҳизоте доштан мумкин аст, ки имконият диҳад, то донишомӯзон овози худро дар диск сабт кунанд, сабти худро гуш карда, онро бо сабти намунавӣ муқоиса намоянд. Дар мизи қорӣ муаллим дастгоҳи идоракунии мавҷуд аст, ки имконият медиҳад бо дастгоҳи сабткунии инфиродии донишчҷҶн тамос гирифта (пайвастшуда), қорӣ онҳоро таҳти назорат гирад. Дастгоҳҳои ҷунин синфхона имконият медиҳад, ки машқи истимоъ ва гуфтор самарабахш таъкил карда шавад.

Видеосабтҳо- ин навъи воситаи аудиовизуалии таълим барои дарки босиравии матни ҷопӣ ё тасвирот дар шакли расму суратҳо, таблитсаҳо, нақшаҳо ва ғайра пешбинӣ гардидааст.

Видеосабтҳо ба се намуд ҷудо мешаванд:

- а) табиӣ (ашёву амалҳо);
- б) бадеӣ-тасвирӣ (расмҳои таълимӣ, мусаввараҳо, асарҳои санъати тасвирӣ, слайдҳо, филмҳо, суратҳо, хариҷаҳои ҷуғрофӣ);
- в) графикӣ (таблитсаҳо, нақшаҳо) [4, 92].

Онҳо ба сифати воситаи пурсамари фаҳмонидани маводи забонӣ, таҳким бахшидани он ва шинос кардани донишчҷҶн бо кишвар ва фарҳанги забони омӯхташаванда васеъ истифода мегарданд. Видеонаворҳо ба туфайли саҳеҳию ифоданокии ба ҷашм аён, дастрасиашон барои даркнамоӣ ба шумули воситаҳои аёнии нисбатан маъмул мансубанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки

раванди таълим хеле пурмаҳсулу суръатнок гардида, ба татбиқи принципи аёният дар машғулиятҳо мусоидат карда шавад.

Сабтҳо таълимӣ ё ба шумули чузъҳои комплекси таълимӣ оид ба забон дохил мешаванд, ё дар намуди асбобҳои мустақили таълимӣ (варақчаҳои таълимии мавзӯии деворӣ, луғатҳои суратдор, видеофилмҳо ва ғайра) интишор мегарданд. Дар машғулиятҳо оид ба фонетика ва сабтҳои овозӣ барои танзими овозҳо бо таъҷоварӣ ба образи босиравии намоишдиҳандаи мавқеи узвҳои нутқ ҳангоми талаффузи овозҳо истифода мешаванд. Махсусан, чадвали нишондиҳандаи фарқи талаффузи овозҳои ба ҳам наздик дар забонҳои гуногун, аз ҷумла англисӣ ва тоҷикӣ басо аҳамиятнок аст.

Дар машғулиятҳо оид ба лексика сабтҳои овозӣ чун манбаи муаррифии маънои калима бе тарҷума ва автоматикунории малака тавассути расм хизмат мекунад. Барои ин истифода кардани аёнияти табиӣ бо роҳи намоиш додани ашёву амалҳо ва расмҳо аз «Луғатҳои тасвирӣ», ки дар он лексика барои шакли созгори омӯзиш аз нигоҳи мавзӯӣ гурӯҳбандӣ мешавад, тавсия мегардад.

Дар машғулиятҳо оид ба грамматика сабтҳои овозӣ барои муаррифии мавод дар сатҳи шакли грамматикӣ ва таҳким бахшидани он ба таъҷоварӣ ба образи босиравӣ истифода мешавад. Бо ёрии тасвирҳои китоби дарсӣ, таблитсаҳо, нақшаҳо ва тасвирҳои, ки муаллим дар тахтаи синф мекашад бисёр ҳодисаҳои грамматикаи забони омӯхташавандаро фаҳмондан мумкин аст [5, 108].

Ҳамзамон истифодаи сабтҳои овозӣ дар машғулиятҳо оид ба инкишофи нутқ мавқеи калон дошта, манбаи ба амад оварандаи вазъияти муошират маҳсуб мешаванд. Бешак, ба амал овардани вазъияти нутқӣ мақсади асосии истифодаи сабтҳо барои шунавоӣ дар машғулиятҳои забонмӯзӣ буда, он ба пайдоиши истилоҳи маҳсули аёният мусоидат кардааст.

Воситаҳои ин гурӯҳ барои дарки ҳамзамони босиравӣ ва сомеъӣ маводи таълимӣ пешбинӣ гардидаанд. Ба онҳо намоиши кинофилмҳо, маводҳои шунавоӣ, сабтҳои таълимӣ инчунин слайдҳо мансубанд. Сабтҳои таълимӣ ба туфайли иттилооти зиёде, ки тавассути узвҳои сомеъӣ қабул карда мешаванд, воситаи нисбатан пурсамар ва дурнамои таълими забон маҳсуб мешаванд. Дарки тасвири зиндаи табиӣ ин намуди аёниятро воситаи махсусан пурсамари таълими муоширати нутқӣ гардондааст. Донишҷӯён бо завқи баланд филмҳои бадеӣ ва таълимиро ба забони хоричӣ тамошо мекунанд, кушиш мекунанд, ки ба мазмуни он сарфаҳм раванд, гуфтаи ҳар як нақшофарандаи филмро дарк намоянд. Ба туфайли таъсири эмотсионалии тасвир дар донишмӯзон як навъ эҳсоси шарикӣ, хоҳиши аз қаҳрамони филм пеш будану сухани уро давом додан ба миён меояд.

Усулҳои назорат метавонанд чунин бошанд:

- а) тарҷумаи матн хондашуда ба забони модарӣ;
- б) хаттӣ ё шифоҳӣ нақл кардани матн;
- в) аз рӯи мундариҷаи матн ба саволҳо ҷавоб додан;
- г) тикби тест интихоб намудани ҷавоби дуруст аз байни якчанд ҷавобҳо [2, 121].

Хоҳиши эътинооварӣ (диққат додан) ба амалҳои нутқӣ якҷоя бо қаҳрамони филм (ё ба ҷои ӯ) сифати арзишманди воситаҳои аёният ҳангоми таълими муоширати нутқӣ мебошад. Ҳамчунин арзиши баланди маърифатии сабт, видео ва телевизионро қайд кардан лозим аст. Аз нигоҳи эҳсосотбахшӣ ва таъсир ба ҳиссиёт гумон аст, ки ягон воситаи дигари таълимӣ бо онҳо баробар шуда тавонад [1, 90].

Адабиёт:

1. Алиев С.Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хоричӣ. – Д., 2013.
2. Anderson A., Lynch T. Listening. – Oxford: OUP, 1993.
3. Brown G. Twenty-five years of teaching listening comprehension // Forum. 1987. 25, 4. – P., 11-15.
4. Flowerdew J. Academic listening: Research Perspectives. – Cambridge: CUP, 1994.
5. Richards J.C. Listening comprehension: approach, design, procedure. In. – M. H. Long and., Methodology in TESOL: A Book of Readings. Heinle and Publishers, 1987. – P. 161-176.
6. Rivers W., Temperley M. 1978. A practical guide in the teaching of English. – New York: Oxford University Press; Celce-Murcia. 1995. 'Discourse analysis and the teaching of listening' in G. Cook and B. Seidlhofer (eds.). – P. 363-377.
7. Rost M. Introducing listening. – Penguin, 1994. – P. 94.
8. Rost M. Listening in language learning. – Longman, 1993. – P. 98-100.
9. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 42 с.

Калидвожаҳо: забони хориҷӣ, амалияи шунавоӣ, малакаҳои радиои, хосиятҳо, вазъияти шунавоӣ, малакаҳои шунавоӣ, назорат, мушкилоти шунавоӣ.

Аннотация

КОНТРОЛЬ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ СТУДЕНТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В связи с растущей потребностью в овладении английским языком как языком межнационального общения обсуждаются вопросы, связанные с совершенствованием практики обучения аудированию в высшей школе. По этим вопросам есть серьезные проблемы. Отмечается низкая способность учащихся к аудированию. Следовательно, авторы намерены поразмыслить над ее причинами, рассмотреть некоторые эффективные формы и методы в обучении навыкам аудирования иностранного языка в неязыковом вузе. В данной статье исследуются особенности и роль практики аудирования. Дана характеристика аудиотекстов, изображающих реальные жизненные ситуации. Рассмотрен и проанализирован ряд проблем и трудностей, которыми могут столкнуться студенты вуза при обучении аудированию. Рекомендуются принять меры по организации процесса аудирования на уроке в нужном виде. Авторы также предприняли некоторые усилия по представлению рекомендаций по поощрению способности реализовать иноязычную речь.

Ключевые слова: иноязычная речь, практика аудирования, навыки радирования, особенности, умение слушать, трудности, учебные процедуры, уверенность.

Annotation

CONTROL OF LISTENING SKILLS OF ENGLISH LANGUAGE STUDENTS

Owing to growing demand in mastering the English language as a language of international communication, the questions connected with enhancing teaching listening comprehension practice in a higher school are discussed. There are serious problems concerning these questions. The poor listening comprehension ability of students is referred to. Consequently, the authors are going to contemplate on its reasons, review some effective forms and methods in the teaching of foreign language listening skills at a non-linguistic higher school. This article investigates the peculiarity and role of listening comprehension practice. The characteristic of audio-texts depicting real-life situations is given. A range of problems and difficulties which students of higher school can face in teaching listening are considered and analyzed. Some measures how to organize the listening comprehension process in class in the required way are recommended to be taken. The authors have also made some efforts on presenting the recommendations on encouraging the ability to realize a foreign speech.

Keywords: foreign speech, listening comprehension practice, listening skills, peculiarities, real-life situations, difficulties, classroom procedures, confidence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тилабова Гулшода Ёкубова, магистранти соли дуюми факултети забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни. Тел.:+992 111774225

Роҳбари илмӣ: н.и.п., дотсент Ғуломов А.

Сведение об авторе: Тилабова Гулшода Ёкубовна, магистранка первого курса факультета английского языка Таджикского Государственного педагогического Университета им. С. Айни. Тел.:+992 111774225

Научный руководитель: к.п.н., доцент Ғуломов А.

About the author: Tilabova Gulshoda Yqubovna, master of 1-st year of English Language Faculty, Tajik State Pedagogical University named after S.Ayni. Tel.: +992 111774225

Scientific supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor Gulomov A.

ОИЛАИ СОЛИМ АСОСИ ПЕШРАФТИ ЧОМЕА

Ободиву суботи чомеаро озоишу оромии оила таъмин менамояд.

Эмомалӣ Раҳмон

Оила ин бо розигии тарафайн, ихтиёрӣ ва баробарҳуқуқӣ байни зану мард буда, дар асоси муҳаббатӣ эҳтироми ҳамдигар бо мақсади ташкили хонавода ва идомаи насл барпо мешавад ва он таҳти ҳимояи давлат қарор дорад. Чомеа аз оилаҳо иборат аст ва оилаи солим чомеаи солимро ташкил медиҳад. Агар оила устувору пойдор ва аз ҷиҳати маънавияш ахлоқӣ солим бошад, чомеа низ метавонад солиму устувор шавад. Оила ба ҳаёти чомеа тавассути ташкили хонавода, таваллуду тарбияи кӯдак, шароити мусоиди зиндагӣ ва ҳастӣ, рушди ҷисмонӣ раванӣ ва маънавӣ мепайвандад. Барои солим нигоҳ доштани оила муҳим аст, ки аъзои он, пеш аз ҳама, муносибати ҳудро дар доираи ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтироми тарафҳо, нигоҳ дорад.

Зиндагӣ, эй зиндадил, донӣ ки чист?

Ишқи якбин дар тамошои дуист.

Марду зан вобастаи якдигаранд,

Қиёмати шавқро мураббӣ мураттаранд.

Оилаи солим оилаест, ки бунёдашро меҳру садоқат ва якдигарфаҳмӣ асос мегузорад. Вақте талоши мо барои ободии чомеаи солим равона бошад, пас оилаи солим бояд дар меҳвари он қарор дошта бошад ва вайронии он боиси нобудии чомеа хоҳад гашт. Вале боз ҳам ободию муваффақияти ҳар оиларо маърифати баланди аъзои он шакл медиҳаду нигоҳ медорад.

Оила сутуни чомеа ва давлат мебошад. Аммо афсус, ки рӯз то рӯз ҷудошавии оилаҳо, хусусан оилаҳои ҷавон дар чомеа имрӯза зиёд гаштааст. Ин ҳолат на танҳо аҳли чомеа, балки Роҳбари давлатро низ ба ташвиш овардааст.

Оила воҳиди хурди ҷамъият буда, нахустин мактаб ва макони асосии таълиму тарбия аст. Агар чомеаи имрӯзаи Тоҷикистонро ба назар биёрем, як оилаи бузурги тоҷикон аст, ки аз оилаҳои хурд иборат мебошад. Аз ин рӯ мо вазифадорем, оилаи устувору солим дошта бошем. Ҳамаи он рухнаҳе, ки барои устувории оила асос мешаванд, дар зиндагӣ истифода барем ва нагузорем, ки оилаҳои ҷавон пош хӯранд. Ба ин хотир мо бояд ба ҷавонон ҳамеша сару қор дошта бошем, моҳияти ин масъалаи муҳимро сари вақт фаҳмонида диҳем, то онҳо тавонанд, аз паёмадҳои мусбӣ ин падида огоҳ гарданд.

Дар шароити имрӯза омили асосии ҷудошавии оилаҳо дар ин аст, ки ҷавононе, ки оила бунёд мекунанд, баъзеи онҳо барои бунёд қардани оила омода нестанд. Яъне моҳияти ҳамин масъалаи муҳими иҷтимоиро намефаҳманд. Дигар масъалааш ин аз ҷиҳати иқтисодиву молӣ таъмин набудани оилаҳо мебошад. Барои ҳамин бо нозҳои кӯдакона ба суҳанҳои якдигар тоқат намекунанд. Аз ин хотир байни онҳо нофаҳмӣ сар мезанад. Илова бар ин ҳолатҳои ҳастанд, ки қалонсолон низ ба ин қор даҳлат мекунанд. Ҷонибхоро тарафдорӣ мекунанд ва дар натиҷа ба ҷойи он, ки оила обод шавад, вайрон мешавад. Ҳоло он ки бояд қалонсолон бояд, дар байни ҷавонон қорҳои фаҳмондадиҳиро бештар намуда, барои устувории оила дар ҳама сатҳ таашаббус зоҳир намоянд. Пеш аз он, ки оилаи ҷавонро бунёд кунем, ба онҳо дар зиндагӣ дуо диҳем, барои мо бисёр зарур аст, ки онҳоро ба ҳаёти оиладорӣ омода созем. Инчунин дар ҷамоатҳо, шаҳру ноҳияҳо, бояд гурӯҳҳои қорӣ доимоамалкунанда, ба монанди ҳуқуқшиносон, зиёӣён, раваншиносон, намояндагони дин, Қумитаи қор бо қанон ва оила, шахсони рӯзгордидаву ботачриба бошанд, оиди масъалаи мазкур рӯи таҷрибаҳои оилаҳои намунавӣ пешқадам бештар барномаҳо пешкаш намуда, дар ВАО маводҳо нашр кунанд.

Падару модар дар оила мақоми асосӣ ва бузурге доранд. Барои ҳамин ҷавонон вазифадоранд ба падару модар эҳтиром гузошта, онҳоро дӯст доранд. Волидайн бошанд, дар навбати худ вазифаи ҳудро иҷро кунанд. Яъне фарзандонро ба ҳаёти мустақилона омода намоянд. Аз рӯзҳои нахустини барпо намудани оила ба фарзандон мустақилона фикр қарданро омӯзонанд. То дар мавридҳои ҳассос мустақилона ба як қарор омаданро онҳо дошта бошанд. Яъне дар тарозуи ақл бурду боҳи зиндагӣ ва андешаҳоишонро бар қашида, ҷиҳатҳои мусбатро ба худ гирифта тавонанд.

Имрӯз мебинем, ки ақсаран ҷавонон қӯшиш мекунанд, ки бо духтарони маълумотнок оила

барпо намоянд. Чунки модаре, ки маълумотнок, бохирад ва босавод аст, фарзанди ӯ низ бомаърифат ба дунё омада, ба камол мерасад. Аз қадим то ба имрӯз зани тоҷик бомаърифат, боиффат, бофарҳанг ҳаст ва мемонад. Ҳарчанд бархе аз онҳо таҳсилдида ҳам набошанд, лекин иффати занона, ахлоқи Шарқӣёнаи ҳудро доранд. Дар зиндагӣ хеле пурмасъуланд. Ҳамаи модарони тоҷик то чое, ки дониш ва фаҳмиши динӣ доранд, ба фарзандони маслиҳатҳои хуб ҳеш медиҳанд. Яъне муносибати фарзанд ба падару модар дар оилаи тоҷик бисёр устувор буда, эҳтироми тарафайн вучуд дорад.

Никоҳи ҳешутабории наздик сабаби дар насл пайдо шудани касалиҳои гуногун мегардад. Ҳоло зиёда аз 2 ҳазор намуд касалиҳои гуногуни вазнини ирсӣ мавҷуд буда, аз чунин издивоҷҳо кӯдакони дорои нуқсонҳои модарзодӣ ва кӯдакони аз ҷиҳати равонӣ ва ақлан сустинкишофёфта ба дунё меоянд, ки он барои ҷомеа хатари калонеро ба бор меорад.

Илми биология низ исбот намудааст, ки никоҳи ҳешутаборӣ оқибатҳои манфӣ дорад. Агар одамони генҳои гуногундошта оила барпо намоянд, он гоҳ имконият пайдо мешавад, ки тифл бехтарин генҳои падар ва модарашро бигирад. Тадқиқотҳои мутахассисон муайян намудааст, ки тифли аз намояндагони ду маҳал ё ду миллат ба дунё меояд, бехтарин хислатҳои падар ва модари ҳудро дорад. Масалан, маълум аст, ки аҳолии шаҳри Истамбул омехтаи миллатҳои Аврупо ва Осиё мебошад. Бинобар ин агар мо дар кӯчаҳои Истамбул сайру гашт карда ба шаҳрвандони ин шаҳр диққат диҳем, онҳо қомати баланд, ранги сафед, чашмони кабуд, муй ва абруи сиёҳ дошта, аз нигоҳи рушди психологӣ низ имкониятҳои хуб доранд. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар натиҷаи омехташавии миллату маҳалҳо насли зеботару лаёқатманд ба дунё меояд. На ҳамаи кӯдакони аз никоҳи ҳешутаборӣ бадунёмада ин гуна имкониятро доранд. Таърих гувоҳ аст, ки барои насли зебо ва лаёқатманд гирифтани шохзодаҳои Русия ҳамсари ҳудро аз насли шохзодаҳои олмонӣ интихоб мекарданд.

Бинобар ин зарур аст, ки аз никоҳи ҳешутаборӣ ҳамеша даст кашем ва дар зиндагӣ ба ҳатогӣ роҳ надихем. Волидон бошанд бар он назаранд, ки гуё издивоҷи ҳешутаборӣ пайвандгари насли онҳост ва онҳо ба хоҳири ҳешутабори ба ҳама пастию баландиҳои рӯзгор тоб меоранд. Ин фикр, албатта, ҳатост. Магар зерӣ як бом бо дили шикаста зиндагӣ намуда, хотирбинӣ кардану паси сар кардани умри ширин хушбахтӣ аст? Не, албатта! Вақте бо бегона издивоҷ карда, ҳешу табор мешавӣ, аз зиндагии солим фарзандони солиму зебо ба дунё меояд, ҳамзамон меҳри байни ҳудиҳо ва ҳешу табор қавӣ мемонад.

Никоҳи ҳешутаборӣ ё авлодиро, пеш аз ҳама, ба хоҳири нигоҳ доштани бойигарии оила, қавм ва анъанаҳои авлодӣ мекунад. Лекин бояд қайд кард, ки аз нигоҳи генетика ва тибб никоҳи ҳешони наздик оқибатҳои хеле нохуш ва вазнин дорад. Аҷдоди оилаҳои ба ҳам наздики никоҳшуда маводи гении умумӣ ва ба ҳам наздик доранд. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки никоҳи авлоди дар якҷанд насл тулони давом мекунад ва дар натиҷа дастаи генотипи ин оилаҳо барқарор ва дигаргун намешавад. Яъне онҳо торафт кӯҳнаву заиф мешаванд ва қобилияти генетикии ҳудро гум мекунад. Дар натиҷа барои ба вучуд омадани касалиҳои гуногуни генетики замина ба вучуд меояд ва муқобилияти организмро ба бемориҳо заиф мекунад.

Таҷрибаи зиндагӣ борҳо исбот намудааст, ки никоҳи ҳешутаборӣ на ҳама вақт бомуваффақият анҷом меёбад. Агар ҷавонон бо ҳам мувофиқ наоянд, боиси сард гаштани муносибатҳои ҳешутабории авлод (байни бародару хоҳар, тағою хола, аммаю амак) ва агар кӯдаки носолим ва маъюб таваллуд гардад, боиси мушкилии зиндагӣ ва дилсардии ҳаёти ҷавонон мегардад. Никоҳи ҳешутабори одатан мустаҳкам набуда, боиси вайроншавии оила, парокандагӣ ва аз ғамхорӣ яке аз тарафҳо маҳрум шудани тифли бадунёмада мегардад. Гарчанде масъалаи никоҳи ҳешутабори тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ карда шуда, натиҷаи манфию оқибатҳои нохуши он аз тарафи мутахассисони соҳаи тиб борҳо мавриди омӯзишу баҳс қарор гирифта бошад ҳам, бо вучуди ин, баъзе волидону ҷавонон боз меҳоянд дар зиндагии пайванди ҳешутабории ҳудро идома диҳанд.

Бояд, ки аз ҳар гӯшаву канори гуногун, бигузур чӣ қадаре, ки ҳамсарон аз ҳамдигар дур яъне ҳеши наздик набошанд, фарзанди онҳо ҳамон қадар пурқуввату солим ба дунё меоянд. Миллату давлат ҳамон вақт устувор ва пешрафта мешавад, ки бисёр омезиш ёфта бошад. Барои ҳамин пеш аз ҳама, ба никоҳи ҳешутаборӣ роҳ надиханд. Имрӯз низ ана ҳамон фарҳанги ғановатманди тоҷик, ба фарҳангҳои дигар таъсир доранд, ҳарчанд, ҳуд дар зерӣ таъсири фарҳангҳои бегона мондааст. Метавон гуфт, ки фарҳангу миллати тоҷик устувор аст. Дар баробари ин мо бояд кӯшиш кунем, ки оилаи устувор дошта бошем ва ана ҳамин устувории мо ҳамешагӣ то абад поянда бошад.

Ба насли муосири миллати тоҷик аз ниёгони хирадманду ҳудогоҳ, ватандӯсту меҳандӯст

ҳазинаи басо пурғановату арзишманди фарҳангӣ ба мерос расидааст. Ин ҳазинаи бузург на танҳо мояи ифтихори мо мебошад, балки мо метавонем, онро ҳамчун зиндагиномаи рӯи мизӣ дар ҳалли масоилу мушкилоти гуногуни ахлоқӣ ва иҷтимоии ҳаёти ҷомеа истифода барем. Азбаски худшиносии инсон аз тарбияи ахлоқӣ - эстетикӣ ӯ вобастагӣ дорад, пас, дар ин раванд аз лаҳзаҳои ибратомӯзи ҳаёти хирадмандон ва назари онҳо ба ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ ёдрас шудан аз манфиат ҳолӣ нест.

Осори ахлоқии мутафаккирони форсу тоҷик моро ба ҳулосае меорад, ки барои тарбияи ахлоқии ҷавонон ва тамоми ҷомеаи муосир аз осори гаронбаҳои илмиву ахлоқии онҳо пурра истифода бояд намоем. Панду андарзҳои онҳоро, ки дорои арзишҳои баланд ва ҳақимона аст тамоми паҳлуҳои ҳаёту рӯзгорро дар бар мегиранд, биомӯзем ва дар зиндагӣ мавриди амал қарор бидеҳем.

Феълан маврид ба ёдоварист, ки така ба панду андарзҳои гузаштагонӣ аҳди қуҳан, мо ниҳоятан қонуни муҳими ҷомеаро таҳия ва мукамал гардонидем. Ба ҳамин хотир, дар қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» масъалаҳои хеле муҳими тарбияи насли наврас ба назар гирифта шудааст, то ин, ки мо тавонем, дар ҷомеаи имрӯза кӯдакони солим ва боодобу фозилро тарбия намоем. Агар мо имрӯз насли дорои ахлоқи ҳамида ба камол нарасонем, фардо ҷомеа ба мушкилоти сангини иҷтимоиву фарҳангӣ дучор меояд. Дар ҳолати бархурдор будан аз донишу маърифат ва доштани дарки худшиносии миллӣ инсон метавонад аз ҳама ҳолатҳои манфӣ атроф бо андешаи солим берун шавад.

Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар як Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин қайд намуда буданд: «Ҷавонон бояд аз ҳама кишрҳои ҷомеа бештар ғаъол бошанд, муқаддасоти миллӣ ва дастовардҳои истиқлолиятро ҳифз кунанд, дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии Тоҷикистони азиз бо дасту дили гарм ва нерӯи бунёдгараона ширкат варзанд ва шарафу номуси ватандориро ҳимоя қарда, ҳудро аз ҳама хавфу хатарҳои номатлуби ҷаҳони муосир эмин нигоҳ доранд ва парчамбардори ин сарзамин, марзу бум ва кишвари муқаддасамон бошанд».

Ҳар як ҷавони кишварро мебояд бо амалҳои нек, баҳри андухтани илмҳои муосир, донишмандони фанҳои дақиқ, аз ҷумла физика, математика, химия, астрономия донишмандони техникаю технология ва забонҳои хориҷӣ аз қабилҳои русию англисӣ чораҳои зарурӣ андешида, дар оянда ҳамчун донишманд ва мутахассиси арзанда дар раванди давлатдорӣ навин мавқеи ҳосаро касб намояд.

Ба ҳамин хотир, ҳар як ҷавони ин кишвар бояд ҳисси миллӣ дошта, аз зинаҳои ташаккулибӣ ва нақши он дар ҷомеаи имрӯза оғох бошад. Зеро дар раванди ҷаҳонгарой маҳз бедории миллӣ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва зиракии сиёсӣ самти асосии тарбияи насли ҷавони кишвар дар рӯҳияи ҳештаншиниёву ватандӯстӣ маҳсуб меёбад ва бо боварии комил метавон гуфт, ки ин гуна ҷавонон оянда барпокунандаи оилаи солиму мустаҳкам ва намунавӣ мешаванд.

Маълумот дар бораи муаллиф: Иброҳимов Қобилҷон, омӯзгори калони кафедраи геоэкологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Мирзоева Гулноз, мураббияи ширхоргоҳи кӯдакистони №53-и ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе

Сведения об авторах: Иброҳимов Кобилджон, старший преподаватель кафедры геоэкологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини.

Мирзоева Гулноз, воспитательница детского сада №53 Фирдавского района города Душанбе

About the authors: Ibrohimov Qobiljan, senior teacher of the Department of Geoecology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Mirzoeva Gulnoz, teacher of kindergarten No. 53 of Firdavsi district of Dushanbe city

ПОДРОСТОК И ТЕРРОРИЗМ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ

Терроризм стал главной угрозой миру и стабильности, и его подавление является общим делом всего международного сообщества. Терроризм несет угрозу национальной безопасности, и противодействовать ему в полной мере должны государство, общество и каждый здравомыслящий человек. При этом отметим необходимость противостоять вовлечению в террористическую деятельность, так как существует опасность оказаться в сетях террористической организации, попав под влияние идеологии насилия и экстремистского мышления. Отметим ряд факторов и социальных явлений, которые могут способствовать вовлечению человека в террористическую деятельность [1, с.16]:

- рост неудовлетворенности в обществе, прежде всего из-за большого разрыва в уровне доходов между самыми богатыми и самыми бедными;
- снижение уровня защищенности жизненно важных интересов личности от внешних и внутренних угроз, снижение уровня жизни населения, безработица, — все это способствует формированию в обществе настроений социальной отчужденности, усилению эгоизма, апатии и иждивенчества со стороны значительной части населения;
- влияние организованной преступности на обострение и углубление противоречий в обществе, постепенное втягивание определенной части населения в криминальные отношения;
- упадок духовной жизни общества, разрушение исторических и культурных традиций народов, утверждение культа индивидуализма, эгоизма и насилия, формирование в обществе неверия в способность государства защитить своих граждан, снижение значимости таких понятий, как долг, достоинство, честь и верность Отечеству;
- расширение возможностей по пропаганде идей терроризма с использованием современных средств коммуникаций, распространение технологических приемов организации и проведения террористических актов через СМИ и Интернет.

Для того чтобы не попасть под влияние идеологии насилия и не стать пособником террористов, надо помнить, что террористы это не только вооружённые до зубов люди в масках, требующие от вас под страхом смерти творить зло и беззаконие. Иногда эта опасность приходит и к подростку.

В настоящее время экстремизм «молодеет». Практически все организации экстремистской направленности, так или иначе привлекают для участия несовершеннолетних лиц: начиная от распространения литературы радикального характера и участия в обрядах религиозных сект до наиболее опасного вида - вовлечения несовершеннолетних в преступную деятельность, а именно, подготовка и проведение массовых беспорядков, организация и участие в деятельности экстремистской организации, организация и участие в экстремистском сообществе. Подростки и молодежь как самая социально незащищенная группа населения, являются наиболее активными участниками конфликтов и различного рода деструктивных организаций, в том числе экстремистского толка. Именно молодежь представляет собой группу риска, склонную к агрессивно-экстремистским действиям. Воспринимая искаженное представление о духовных, общечеловеческих ценностях, подростки зачастую становятся доступной добычей манипуляторов от экстремизма. На фоне распространения пьянства и наркомании возрастает количество неблагополучных семей и число беспризорных детей. Нередко подростки, обделенные родительским вниманием и озлобленные равнодушием общества, пополняют ряды преступников, в том числе террористов и экстремистов.

А почему террористы часто вербуют себе в помощники подростков? Дело в том, что в большинстве случаев они рассчитывают на вашу неспособность отказать взрослому человеку в выполнении его просьбы, желание быть «молодцом» и «героем». Сообщения о том, что очередной подросток попал под влияние радикальной субкультуры или экстремистской организации, совершил самоубийство, напал на трудовых мигрантов или устроил подрыв появляются в СМИ с пугающим постоянством. Сотни молодых людей неожиданно для близких и педагогов оказываются членами анархических сообществ, революционерами националистами, попадают в так называемые «группы смерти» или начинают интересоваться «экстремизмом». А страдают от этого, зачастую, не только они, но и тысячи других – невинных. Правда о случившемся всплывает неожиданно. «Виноватых» общество находит быстро: ими оказываются педагоги, родители, т.е. все те, кто должен был воспитывать молодого человека. Все те, кто не увидел, что подросток заинтересовался опасными идеями, и не помог ему в трудной ситуации.

Но могли ли, будем честными, помочь – не имея знаний о том, как распознать экстремистскую организацию, не имея опыта взаимодействия с современным медиа пространством? Вряд ли. Мы все, признаться, привыкли к другому миру – миру, в котором «вербовщика» представляют как подозрительного человека в капюшоне, а не как аккаунт в социальной сети. Миру, в котором подросток выражает свою тревогу и протест поступками, а не записями для незнакомцев с анонимной странички в Интернете. Значит, нужно учиться работать по-новому. В этой статье – краткая выдержка всего того, что нужно знать, чтобы распознать деструктивное сообщество и вытащить подростка из него.

Введем понятие «радикализм» – в двух словах, это приверженность бескомпромиссным методам для достижения цели. То есть экстремизм – это крайние идеи. Радикализм – стремление любым путем эти

идеи реализовывать. Терроризм – совершение крайних (радикальных) поступков, терактов из-за приверженности экстремистским, преступным идеям [2, с.13].

В структуре терроризма явно выражено проявление двух форм агрессии: гетероагрессии – агрессии, направленной на людей: тех, кто пострадает во время теракта, их близких, которые будут переживать утрату или инвалидизацию своего родственника, и тех, кто будет переживать по поводу погибших, пострадавших людей; аутоагрессии – агрессии, направленной на саморазрушение, при которой участник теракта лишает себя жизни во имя определенной для него идеи [2, с.15].

Значительное число террористических акций содержит в себе аутоагрессивную составляющую, т.е. смертника, другими словами, суицидента, как правило, молодого возраста, добровольно прерывающего свою жизнь.

В работах А.Г. Амбрумовой отмечается, что суицидальное поведение является следствием социально-психологической дезадаптации личности в условиях переживаемого микросоциального конфликта [8, с.83]. В широком смысле – приверженность крайним взглядам. На бытовом уровне экстремизм воспринимают только как политическое явление, однако это не совсем верно. Главное понятие, которое наиболее полно описывает все экстремистские течения – это ненависть.

Ненависть может быть направлена против правительства, против людей другого цвета кожи или другого пола, против людей другого вероисповедания или достатка, игроков или болельщиков «не своей» спортивной команды, даже против мира и жизни как таковых.

Ненависть, агрессия возникают как реакция на происходящее в жизни человека – то есть это не неотъемлемая черта личности, а приобретенная, из-за специфического, и часто негативного, жизненного опыта. Людей, которые от рождения переполнены ненавистью, не существует, как не существует и заведомо плохих людей.

В трудах А.А. Зиновьева отмечается, что терроризм не есть что-то беспричинное или нечто, корнящееся в каких-то дефектах человеческой биологической природы. Это явление социальное, имеющее корни в условиях социального бытия людей. Этот момент важно уяснить, чтобы понимать: подросток, который сегодня заявляет, что он националист и ненавидит определенных людей по этническому признаку (или последовательно, не декларируя это мировоззрение, следует ему), не является плохим сам по себе [9, с.3]. У его деструктивного мировоззрения есть определенные (как правило, вполне предсказуемые) предпосылки. Какие?

❖ Первая и наиболее очевидная – возраст. Объяснять педагогам о том, что такое «трудный возраст», думаем, не нужно.

❖ Вторая предпосылка – конфликтные отношения с родителями и конфликты со значимыми взрослыми, учителями. Отсутствие взаимопонимания с родителями и значимыми близкими

❖ Третья предпосылка – трудности в социальной адаптации, проблемы в общении со сверстниками.

Все эти вещи существовали всегда. Почему тогда три десятилетия назад мы не говорили об опасности экстремизма, а теперь – говорим? Дело в том, что присущая этой возрастной группе агрессивность может иметь разные формы выражения. Тогда разнообразие форм проявления агрессии крайне ограничено. Сейчас существует Интернет. Именно там подросток может узнать о новых формах выражения своей ненависти – более радикальных, чем раньше.

В подростковом возрасте отчетливо представлен совокупный процесс биологических и психологических изменений и преобразований. У подростков развиваются все психические функции. В эмоциональной сфере проявляется склонность к более серьезному восприятию некоторых событий и более динамичные колебания настроения. По мнению М. Раттера, ощущение своей ничтожности, никчемности, несчастья для половины подростковой группы является весьма распространенным состоянием. Влияние эмоций на духовную жизнь становится более глубоким, вследствие чего при определенных обстоятельствах подросток может проявить деструктивную импульсивность в поведении, выражающуюся в уходах из дома, приобщении к криминальным структурам, проявлении агрессивных асоциальных и аутоагрессивных актов. Чувствительность к оценке посторонними своей внешности, способностей, умений сочетается у подростков с излишней самонадеянностью и безапелляционными суждениями в отношении окружающих [11, с.78].

В работах А.Е. Личко описано, что сентиментальность порой уживается с поразительной черствостью, болезненная застенчивость – с развязанностью, желание быть признанным и оцененным другими – с показной независимостью, борьба с авторитетами, общепринятыми правилами и распространенными идеалами [4, с.31].

Таким образом, подростки представляют собой группу риска, склонную к агрессивно экстремистским действиям.

В силу своего возраста они характеризуются такими психологическими особенностями, как: максимализм; радикализм и нетерпимость; безоглядность и непримиримость; склонность к группированию; мировоззренческая неустойчивость и неудача в поиске самоидентичности; психологическое напряжение и стресс, дезориентирующие подростка в обществе;

Агрессивное влияние окружающих подростка лиц: сверстников, разделяющих идеи экстремизма; авторитетных лиц и неформальных лидеров, находящихся в окружении ребенка и приверженных экстремистским взглядам.

Особенности характера и психики подростка (психологические комплексы, агрессивность, страх потерять авторитет, внушаемость): чувство неустроенности и нереализованности. Причины развития молодежного экстремизма; рост националистических и сепаратистских настроений в обществе; обострение социальной напряженности среди молодежи (низкий уровень жизни, неблагополучные семьи), либо же наоборот чрезмерно высокий («золотая» молодежь, чувствующая вседозволенность), проблемы с трудоустройством, криминализация молодежи; использование интернета для распространения экстремистских настроений и материалов, легкодоступность данных материалов; умелые психологические атаки на молодежь (разжигание агрессии, подмена понятий, манипулирование толпой, обманные обещания благ и т.д.)

При определенных жизненных условиях и наличии питательной среды эти характеристики могут выступить пусковым механизмом их антисоциальной активности.

Итак, перед нами подросток, который наблюдает конфликты в семье или не находит общего языка с одноклассниками, к тому же «трудного» возраста, замкнувшийся в себе. Эти предпосылки приводят к тому, что он начинает испытывать агрессию, ненависть (к себе или к другим) – с точки зрения психоанализа это такая форма механизма психологической защиты в стрессе. Мне плохо? Значит, в этом кто-то виноват. Значит, нужно назначить виноватого.

У него, к сожалению, пока не хватает способностей, чтобы разобраться в истинных причинах своих проблем. И решить их он не может, поскольку еще не самостоятелен.

Рассмотрим пример: в семье условного подростка нет отца, мама – постоянно на работе. То есть он лишен общения в семье и испытывает отчуждение, одиночество. К тому же у него сложности в общении и с одноклассниками – они стали следствием проблем в школе. Кого ему в этом винить? Родителей винить он не будет, а «назначить» источник бед нужно непременно. Сценариев тут два.

Первый – он начнет винить себя и попадет в аутоагрессивную категорию. Раз я виноват и все беды от меня самого, значит, я – враг.

Второй – он начнет винить окружающих – какую-то конкретную группу, например учителей с которым у него конфликты. И назначит их виновными.

Интернет дает возможность таким, как он, подросткам объединяться по объекту своей ненависти, создавать сетевые сообщества, чаты. Иными словами, тридцать лет назад наш подросток, начавший винить в своих проблемах учителей, был бы одинок в своей к ним ненависти. Максимум – начал бы «агитировать» среди одноклассников, которые повертели бы пальцем у виска, и инцидент на том был бы исчерпан.

В XXI веке подросток находит в социальной сети других «единомышленников», которые тоже ненавидят учителей – и они стихийно формируют сообщество, чаты, либо он вливается в уже существующее сообщество. Не все они из неблагополучных семей. В среде конкретно националистов много ребят и из благополучных, но так или иначе лишенных полноценного общения.

Представьте – десять, сто подростков, которым не хватает семейного общения, дружбы, оказываются в сообществе, объединенном по признаку ненависти к учителям. Что происходит дальше? Они становятся друзьями, псевдосемьей друг для друга. И делают ложный вывод – о том, что именно ненависть к учителям «подарила им новую онлайн-семью».

В этой новой «семье» они нашли то, что не могли получить по отдельности: защиту, возможность выделиться, подышать «революционным романтизмом», так свойственным молодым людям, нашли возможность чувствовать себя силой, толпой, и от этого восприятия сильными количеством наделили себя правом «корректировать» проблемы общества.

Теперь подростку нужно доказать, что он – полноправный член семьи. А для этого нужно совершать определенные, одобряемые в этом сообществе поступки против объектов ненависти этого сообщества. И чем более радикальный поступок совершит подросток, чем более «безбашенным» он будет, тем устойчивее, считает он, будет его положение в «семье», тем выше он будет в ее иерархии. А он ведь никогда не был на вершине иерархии...

Следует быть внимательней к подросткам, которые размещают у себя на страницах в социальных сетях экстремальный контент (записи). Сцены насилия, оружие, записи, отрицающие ценность жизни, общества – все это для подростка способ наиболее полно охарактеризовать себя, поскольку страничка в социальной сети – это чаще способ репрезентации «я желаемого» в виртуальном пространстве. Следует обращать внимание на разрыв между поведением подростка в реальной жизни (тихий, скромный, молчаливый) и в социальных сетях (военная форма и оружие, насилие, экстремальная музыка) – чем глубже разрыв, тем выше вероятность того, что подросток испытывает определенные проблемы. Аналогично, если в коллективе подросток ведет себя подчеркнуто позитивно и смеется над каждой шуткой, а в Интернете размещает записи о смерти, бессмысленности жизни и т.д.

Виртуальное пространство – не единственный способ понять, что подросток нуждается в вашем внимании (хотя в нынешних информационных условиях – самый верный). Структура современной телевизионной продукции, рекламы, шоу-бизнеса, кино также адресуются к лимбической системе и «отключают» префронтальную кору мозга. Это также способствует распространности бездумного, безответственного, агрессивного и аутоагрессивного поведения у подростков.

Следует обращать внимание на способы проведения досуга, круг общения (и неизвестных людей в нем, с которыми подросток вообще-то не должен пересекаться нигде), на попытки выделить себя

бытовым поведением, одеждой, на случайные фразы. Внимательный родитель и подготовленный педагог способны определить вне виртуального пространства, что подросток находится в непростой ситуации. Предавать своим опасениям должное значение и не пускать ситуацию на самотек.

В конце нужно подчеркнуть, что в современном обществе каждый подросток хочет пострелять как в компьютерной игре «стрелялке». Подростки неосновательно и неосознанно ведут сами себя на погибель и вербуются в группировки, а если подросток не хочет совершать подобную деятельность, то террористические группы придумают как захватить еще не окрепший разум подростка. Взрослым людям внимательно надо следить за подростком. И понимать что такая угроза ждет ребенка везде. Но влияние террористов на подростков можно остановить.

Литература:

1. Алексеева Д.И., Багаева А.А. Экстремизм как угроза национальной безопасности. – М., 2018.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. – Воронеж, 2001.
3. Герасимова В.В. Психологические аспекты профилактики аутоагрессивного поведения у обучающихся образовательных организаций. – Казань, 2015.
4. Емельянов В.Н. Терроризм и преступления с признаками терроризирования. – Москва, 2000.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. – Москва, 1989.
6. Кудрин В.С. Экстремистская деятельность молодежи: классификация, формы и виды. – М., 2015.
7. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – Москва, 1999.
8. Мозговой В.Э. Информационный экстремизм как инновационная девиация социума начала XXI века. – М., 2020.
9. Оганесян С.С. Истоки экстремизма и терроризма современных подростков. – Казанский педагогический журнал, 2019.
10. Раттер М. Помощь трудным детям. – Москва, 1987.
11. Творогов А. Н. Экстремизм. Терроризм. Подросток. Как беречь подростка от современных угроз. – Брошюра для родителей и педагогов. – Ульяновск, 2018.
12. Экстремизм и терроризм в киберпространстве: угрозы миру и безопасности человечества. - Сборник статей по итогам III Всероссийской студенческой научно-практической очно-заочной видеоконференции под ред. В.А. Мазурова, М.А. Стародубцевой. – Барнаул, 2020.

Ключевые слова: *экстремизм, терроризм, радикализм, агрессия, дезадаптация личности, ненависть, деструктивное мировоззрение, социальная адаптация, психологические комплексы, психологические атаки, антисоциальная активность.*

Аннотация

НАВРАС ВА ТЕРРОРИЗМ: ОМИЛҲОИ ПСИХОЛОҒӢ

Дар айни замон ифротгарой ва терроризм «чавонтар» шуда истодаанд. Қариб ҳамаи ташкилотҳои террористику экстремистӣ бо ҳар гуна роҳу воситаҳо наврасонро ба самти худ ҷалб мекунанд: аз паҳн кардани адабиёти дорои хусусияти радикалӣ ва иштирок дар расму оинҳои сектаҳои динӣ то намуди хатарноктарин – ҷалби наврасон ба қорҳои ҷиноӣ, яъне тайёр кардан ва гузаронидани бетартибҳои оммавӣ, ташқил ва иштирок дар ғайриқонунии ташқилотҳои террористику экстремистӣ ва ғ. Наврасону ҷавонон ҳамчун гурӯҳи аз ҷиҳати иҷтимоӣ беҳимояи аҳолии ғайриқонунии иштирокчиёни низоъҳо ва созмонҳои ғуногуни хин гуна ташқилотҳои хусусияти ифротгароидошта мебошанд. Маҳз ҷавононе ҳастанд, ки гурӯҳи хавфи ба амалҳои таҷовузокоронаи ифротгарой майлдоштаро намояндагӣ мекунанд. Бо дарки ғояи таҳрифшудаи арзишҳои маънавӣ ва умумибашарӣ, наврасон аксар вақт тўмаи осони манипуляторҳои террористику ифротгарой хоҳанд гардид.

Калидвожаҳо: *экстремизм, терроризм, радикализм, агрессия, номутобиқнавиши шахс, нафрат, ҷаҳонбинии деструктивӣ, мутобиқнавиши иҷтимоӣ, комплекси ноқомолии психологӣ, ҳамлаи психологӣ, ғайриқонунии зидди иҷтимоӣ.*

Annotation

TEENAGERS AND TERRORISM: PSYCHOLOGICAL FACTORS

At present, extremism is «getting younger». Almost all organizations of an extremist orientation, in one way or another, attract minors to participate: from the distribution of literature of a radical nature and participation in the rites of religious sects to the most dangerous type - the involvement of minors in criminal activities, namely, the preparation and conduct of mass riots, organization and participation in the activities of an extremist organization, organization and participation in an extremist community. Teenagers and young people, as the most socially unprotected group of the population, are the most active participants in conflicts and various kinds of destructive organizations, including extremist ones. It is young people who represent a risk group prone to aggressive extremist actions. Perceiving a distorted idea of spiritual, universal values, teenagers often become easy prey for manipulators from extremism.

Keywords: *extremism terrorism radicalism aggression personality maladaptation psychological complexes hate destructive worldview social adaptation psychological attacks antisocial activity.*

Сведения об авторе: Юлдашева Малика, магистрантка второго курса кафедры общей и педагогической психологии факультета психологии ТГПУ им. С.Айни. Тел.: +992 908033535

Маълумот дар бораи муаллиф: Юлдашева Малика, магистранти соли дуҷуми кафедраи психологияи умумӣ ва педагогии факултети психологияи ДДОТ С.Айнӣ. Тел.: +992 908033535

About the author: Yuldasheva Malika, 2st year undergraduate student of the Department of General and Pedagogical Psychology, Faculty of Psychology, TSPU named after S. Aini. Tel.: +992 908033535

ҲАДАҲО ВА ПРИНЦИПҲОИ РАВИШИ ИНТЕРАКТИВӢ

Ҳадафи асосии таълими анъанавӣ ба донишҷӯён пешниҳод намудани ҳаҷми зиёди дониш ва азҳудкунии ҳарчи бештар аз ҷониби онҳо мебошад. Омӯзгор маълумоти мазмуннок ва аз ҷониби худ ҷудокардашударо пешниҳод мекунад ва он малақаҳоеро муайян менамояд, ки аз нуқтаи назари ӯ бояд дар хонандагон ташаккул ёбад. Вазифаи хонандагон аз он иборат аст, ки дониши аз ҷониби дигарон офаридадо то ҳадди имкон ба таври пурра ва дақиқ такрор намоянд.

Дониши дар ҷунин раванди таълим гирифта бештар хусусияти энциклопедӣ дошта, миқдори муайяни маълумотро оид ба фанҳои гуногуни таълимӣ ифода мекунад, ки дар шуури хонанда дар шакли блокҳои мавзӯӣ мавҷуд буда, на ҳамеша робитаҳои маъноӣ доранд [3, с.14].

Аксари омӯзгорон бо мушкилоти ғайриимкон будани пайванди мазмунӣ фанни худ бо дониши хонандагон дар дигар фанҳои таълимӣ дучор мегарданд. Дар он ҳолат шубҳа дар он маврид ба миён меояд, ки то кадом андоза дарки амиқи хонандагон аз маводи таълимӣ, аз худ қардан ва истифода бурдани он дар вазъияте, ки аз доираи мактаб берун мебароянд ба амал омадааст. Бартараф қардани ин шубҳа хеле душвор аст, зеро дар раванди мулоҳизаронӣ ва бардошти маводи таълимӣ ва аксуламали донишҷӯ низ аз нав баён намудани маводи пешниҳоднамуда аз ҷониби омӯзгор сурат мегирад. Тасдиқи гуфтаҳои боло гуфтаҳои Ш.А.Амонашвили мебошад: «Пештар, дар он гузаштаи дур, вақте ки муаллими ҳатмӣ будам, ман бо шогирдонам бо як оташи эҷодӣ зиндагӣ намекардам ва душворихоёе, ки онҳо дучор омада буданд, бароям номаълум мемонд. Барои онҳо ман танҳо назоратчӣ будам ва барои ман онҳо масъалахоёе буданд, ки ба таври дуруст ё нодуруст ҳал карда шудаанд [4, с.25].

Дар заминаи омӯзиши интерактивӣ дониш шаклҳои дигарро фаро мегирад. Аз як тараф, хонандагон иттилооти муайянро дар бораи ҳаҷми атроф ифода мекунанд. Хусусияти ин иттилоот дар он аст, ки хонанда онро на дар шакли низомӣ тайёр аз омӯзгор, балки дар раванди фаъолияти худ ба даст меорад. Омӯзгор ба қавли О.Бассис, бояд вазъиятҳоеро ба вучуд оварад, ки дар он талаба фаъл бошад, бипурсад ва амал намояд. Дар ҷунин ҳолатҳо, «ӯ дар якҷоягӣ бо дигарон, қобилияти табдил додани донишро, ки дар аввал мушкилот ё монеа буд, ба даст меорад» [1, с.29].

Аз тарафи дигар, хонандагон дар раванди муошират дар синф бо дигар хонандагон ва омӯзгор низомӣ усулҳои санҷидашудаи (озмудашудаи) фаъолиятро нисбат ба худ, ҷомеа ва умуман ҳаҷм шакл медиҳанд ва механизмҳои гуногуни ҷустуҷӯи донишро аз худ мекунанд. Аз ин рӯ, дониши азҳудкардаи хонанда дар айни замон воситаи мустақилонаи азҳудкунии онҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, ҳадафи таълими интерактивӣ фароҳам овардани шароит аз ҷониби омӯзгор мебошад, ки дар он ҳудди донишҷӯ донишро кашф, азҳуд ва созиш медиҳад. Ҷунин ҳолат тафовути ҷиддӣ миёни ҳадафҳои омӯзиши интерактивӣ ва ҳадафҳои низомӣ анъанавӣ таҳсилот мебошад.

Дар байни принципҳои асосии методологии равиши интерактивии таълими забонҳои хориҷӣ инҳо ҷудо карда мешаванд:

1. Муоширати мутақобила бо забони хориҷӣ бо мақсади қабул ва истиҳсоли маълумоти асли, ки барои ҳамаи иштирокчиёни вазъияти барои ҳама муҳим аст, баробар ҷолиб мебошад;

2. Фаъолияти муштарак, ки бо муносибати се объект тавсиф мешавад: истиҳсолкунандаи иттилоот, қабулкунандаи иттилоот ва контексти вазъият;

3. Тағйир додани нақши анъанавӣ омӯзгор дар раванди таълим, гузаштан ба услуби демократии муошират;

4. Инъикоси омӯзиш, дарки бошууруна ва танқидӣ амал, ангезаҳои он, сифат ва натиҷаҳои он чи аз ҷониби омӯзгор ва чи аз тарафи хонандагон [2, с.87].

Дар баробари ин, самаранокии раванди таълим аз татбиқи принципҳои зерин вобаста аст:

- муносибати маҷмӯӣ ба раванди таълим дар асоси коммуникативӣ-вазъиятӣ;
- интерактивӣ;
- муносибати дифференсиалӣ;
- бо назардошти хусусиятҳои инфиродӣ;
- тағйирпазирӣ режимӣ қарор;
- мушкилот;

Принсипи омӯзиши коммуникативӣ вазъиятӣ истифодаи маҷмӯӣ ҳолатҳои коммуникатсиониро пешбинӣ менамояд, ки ба инкишофи нутқи хонандагон нигаронида шудааст, ки ба «бартараф намудани гузариши якбора аз шароити таълимӣ ба муоширати табиӣ аз ҳисоби ташаккули робитаҳои мустақами ассотсиативӣ дар байни хонандагон» мусоидат мекунад. Дар баробари ин, дарсҳои забони англисӣ аз рӯи ҷанбаҳо тақсим нашудаанд ва балки мураккаб мебошанд. Принсипи интерактивӣ маъноӣ онро дорад, ки донишҷӯён дар ҷараёни раванди таълим на танҳо дониш ва малақаҳои муҳими таълимӣ ва касбӣ ба даст меоранд, балки «дар натиҷаи иҷрои амалҳои фанӣ худро тағйир медиҳанд».

Принсипи муносибати маҷмӯӣ ҳангоми истифодаи ҳама намудҳои фаъолияти нутқ (аз ҷумла суҳанронӣ) ҳангоми таълими тарҷумаи ҳаттӣ амалӣ карда мешавад.

Истифодаи принципи масъаланоӣ дар таълим чунин маъно дорад, ки «дониш ба хонанда на дар шакли муайяншуда, мукамал, ки танҳо барои аз ёд кардан пешбинӣ шудааст, балки дар динамикаи гузариш аз надониш ба дониш, бо иштироки ғаълонаи хонандагон пешниҳод карда мешавад ва ҳуди хонандагон дар натиҷаи кори мустақилона оид ба ҳалли масъалаҳое, ки махсус интиҳоб карда шудаанд, як қисми ин донишхоро аз худ мекунанд». Принципи масъаланоӣ дар ташаккули шавқу ҳавас, ба мӯҳтавои таълим ва ҳуди ғаълоияти таълимӣ нақши муҳим мебозад, ки чунин ҳолат дар навбати худ анғезаи омӯзишро афзун намуда, ба хонандагон имкон медиҳад, ки мустақилияти фикрроӣ ва ташаббуси худро нишон диҳанд.

Принципи тағйирпазирии тарзи кор мубодилаи иттилооти аз ҷиҳати касбӣ муҳимро дар сатҳи гурӯҳӣ ва инфиродӣ, инчунин мувофиқати кори дарсӣ ва хонагиро бо истифода аз воситаҳои муосири муошират таъмин менамояд.

Ҳамин тавр, бо мувофиқати принципи муносибати гуногун бо принципи баҳисобгирии хусусиятҳои фардӣ омӯзгор дар интиҳоби усулҳои методӣ ва гуногунии анғезаҳое, ки метавонанд дар тамоми давраи таҳсил анғеза ва ғаълоияти равонии хонандагонро таъмин кунанд, озодтар мегардад.

Адабиёт:

1. Бедулина Г.Ф. Интерактивные методы в преподавании социально-гуманитарных дисциплин // Женщина. Общество. Образование: Материалы 13-ой междунар. науч.-практ. конф., 17 декабря 2010г./Минск. Женский институт Энвила. – Минск, 2011. – С.281-283.
2. Быстрова Н.Н., Пигуль Г.И. Интерактивные методы в образовании: личностно созидющие смыслы. Сборник научных статей по материалам международной научно-практической конференции, проводимой 7 декабря 2011 года / сост. Быстрова Н. Н., Пигуль Г. И. под ред. Л. Н. Куликовой. – Хабаровск: издательство ХГПУ, 2012. – 263 с.
3. Гладилина И.П. Некоторые приемы работы на уроках английского языка в начальной школе/ И.П. Гладилина//Иностранные языки в школе. – М., 2003.
4. Губина Н. М. Формирование межкультурной компетенции студентов при обучении деловому английскому языку в элективном спецкурсе (продвинутый уровень, специальность «Мировая экономика»). Дисс. канд. пед. наук. – М., 2004. – 226 с.

Калидвожаҳо: *ҳадаф, принцип, муносибати интерактивӣ, принципи коммуникативӣ-вазъиятии омӯзиш, принципи муносибати интегралӣ ва принципи тағйирпазирии режими кор ва ғайра.*

Аннотация

ЦЕЛИ И ПРИНЦИПЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ПОДХОДА

В статье речь идёт о целях и принципах интерактивного подхода. Автор данной статьи в результате изучения целей и принципов интерактивного подхода констатирует, что основная цель интерактивного метода или обучения - это создание педагогом условий, в которых учащийся сам будет открывать, приобретать и конструировать знания. Это является принципиальным отличием целей интерактивного обучения от целей традиционной системы образования. В ряд основных принципов интерактивного подхода можно отнести принципы коммуникативно-ситуативного обучения, комплексного подхода и вариативности режима работы.

Ключевые слова: *цель, принцип, интерактивный подход, коммуникативно-ситуативный принцип обучения, принцип комплексного подхода и принцип вариативности режима работы и т.д.*

Annotation

GOALS AND PRINCIPLES OF THE INTERACTIVE APPROACH

The article deals with the goals and principles of the interactive approach. The author of this article, as a result of studying the goals and principles of the interactive approach, states that the main goal of the interactive method or teaching is the creation by the teacher of conditions in which the student himself will discover, acquire and construct knowledge. This is a fundamental difference between the goals of interactive learning and the goals of the traditional education system. A number of basic principles of the interactive approach include the principles of communicative-situational learning, an integrated approach and variability in the mode of operation.

Keywords: *goal, principle, interactive approach, communicative-situational principle of learning, the principle of an integrated approach and the principle of variability in the mode of operation, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсупова Сайёра Абдимахаматовна, магистранти соли дуҷуми факултети забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел.: +992 939558865

Рохбари илмӣ: Халимова З.Р.

Сведения об авторе: Юсупова Сайёра Абдимахаматовна, магистрантка второго курса факультета английского языка Таджикского государственного педагогического университета имени С. Аини. Тел.: +992 939558865

Научный руководитель: Халимова З.Р.

About the author: Yusupova Sayyora Abdimakhamatovna, second year master student of Faculty of English of Tajik Pedagogical University named after S. Aini. Tel.: +992 939558865

Scientific supervisor: Halimova Z.R.

РАВИШИ ТАДРИС

*Тангрибердыев Бегенч,
магистранти соли дуҷуми факултети физика*

РОҲҶОИ БО ХОЧАГИИ ҚИШЛОҚ ШИНОС НАМУДАНИ ХОНАНДАГОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА

Ҳангоми таълими физикаи мактабӣ бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқи ҷумҳурӣ шинос намудани хонандагони синфҳои 7-9 аз он сабаб ба миён меояд, ки шудгоркунии замин, кишти пахта, коркарди байни қаторҳо, ҷидан ва кашидани пахта асосан бо мошинаҳою механизмҳо гузаронида мешавад. Илова бар ин қисми зиёди мактабҳо дар ҳудуди деҳа ва ноҳияҳо буда, хонандагон ҳангоми таҳсил ба корҳои саҳро ёрӣ расонида, оид ба кори техникаи ҳоҷагии қишлоқ захираи муайяни мушоҳидаҳо пайдо мекунад. Ғайр аз ин олати мошинаҳое, ки онҳоро муассисаҳо ба ихтиёри мактабҳо додаанд, барои шинос намудани хонандагон бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ роли муҳимро мебозад. Ҳамаи ин барои муаллими физика шароити мусоиди бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ шинос намудани мактаб баҷагонро фароҳам меорад. Усули бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ шинос намудани хонандагон гуногун аст.

Хонандагон бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ дар дарс, дар машғулиятҳои берун аз синфӣ, дар экскурсияҳо шинос шуда метавонанд. Дар бораи ду усули бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ шинос намудани хонандагон истода мегузарем. Усули бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ алоқамандкунии физика ҳангоми баёнкунии маводи нав. Дар дарс омӯхтани ҳодисаҳои физикии техникаи ҳоҷагии қишлоқ яке аз намудҳои бо эътимоди алоқии физика бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ мебошад. Барои таълими умумӣ ва политехникии хонандагон ҳангоми фаҳмондани ҳар як мавзӯи физикаи синфҳои 7-9 муаллим аз истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ маводи аёнӣ ва мисолҳоро хоста гирифта метавонад. Мисолҳои интиҳоб кардари бошад, бо схемаҳо, нақшаҳо, расмҳо, ҷадвалҳо, модели олати мошинаҳои ҳоҷагии қишлоқ ва қисмҳои алоҳидаи онҳо дар мавридаш намоиш додан зарур мебошад.

Ҳангоми таълими мавзӯи «Қувва Ҷенкунии қувва. Вазни ҷисм» дар синфи 7 муаллим аз истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ чунин мисолҳое оварданиш мумкин аст, ки дар асоси онҳо хонандагон зохиршавии қувваро ҳамчун натиҷаи таъсири байни ҳамдигарии ду ҷисм фаҳмида мегиранд. Ба ин мақсад чунин мисолҳо номбар карда мешавад, ки онҳо қувваи кашиши баъзе олати ва мошинаҳои ҳоҷагии қишлоқро ифода менамоянд. Дар зери таъсири вазни бор тарангшавии арғамчини пӯлодини крани борбардорро хонандагон то саршавии таълими физика мушоҳида мекунад. Бо ҳамин маҳдуд нашуда, ба онҳо нақл кардан зарур, ки мошинаҳо кори зӯрталаби коргарони пунктҳои пахтақабулкунӣ, роҳҳои оҳан ва ғайраро хеле сабук карданд. Экскватори худгарди ЭШ-14/65 ба микдори 14 метр кубии хокро бардошта метавонад, тракторҳо плуги мошинаҳои дорупошакро мекашанд, мошинаҳои пахтачинӣ кори якҷанд ҷинакчиро дар як рӯз иҷро мекунад ва ғайра.

Баъд муаллим диққати хонандагонро ба он ҷалб менамояд, ки дар мисолҳои овардашуда таъсири байни ҳамдигарии ду ҷисм мушоҳида карда мешавад. Таъсири қувваи вазнинӣ-вазни ҷисм на фақат ҳангоми тарангшавии арғамчини пӯлодини экскуатор ё ресмоне, ки ба он бор овехта шудааст, инчунин вай дар таъсири фишори ба таъриҳ додаи ҷисм низ зохир мешавад. Баъди фаҳмидани воқидҳои қувва (Г,кГ) ҷадвали ба суръат вобаста будани қувваи кашиши тракторҳоро ба сифати маводи аёнӣ намоиш додан ғайрибаҳис аст. Аз ҷадвал хонандагон мефаҳманд, ки агар трактор тез ҳаракат кунад, қувваи кашиши вай кам мешавад. Ба сифати маводи иловагӣ усулҳои беёрии динамометр чен кардани қувваи кашиши аспро, ки ин усулро академик В.П.Селезнев пешниҳод кардааст, ба хонандагон нақл кардан муҳим мебошад. Ин усул чунин аст: бо ёрии қадченкунак баландии аспро то сағриаш бо ҳисоби сантиметрҳо чен мекунад; адади ҳосил шударо ба 20 тақсим мекунад; ҳосили тақсими ба квадрат мебардоранд, ки ин адади ҳосил шуда қувваи кашиши ҳамон аспро ифода мекунад. Масалан, фарз мекунем, ки баландии асп 165см аст. Агар 165см-ро ба 20 тақсим кунем, адади 7,8 ҳосил мешавад. Квадрати 7,8 ба 60,84 баробар буда ин қувваи кашиши аспро ифода мекунад. Барои муайян кардани қувваи кашиши мошинаҳои ҳоҷагии қишлоқ экскурсияи махсус ташкил кардан шарт нест. Зеро ин корро бо ёрии аробачаю динамометр дар синф намоиш додан мумкин аст. Дар ин вақт ба эътибор гирифтани лозим, ки самти ҳаракати аробача ва самти таъсири қувва бояд дар як хати рост ҳолид.

Ҳангоми бо самтҳои вертикалию горизонталӣ шинос кардани хонандагон муаллим бояд дар бораи шокул, обтарозу, ватерпас ва тарзҳои истифодабарии онҳо дар истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ нақл кунад. Мошинаҳои ғаллатозакунӣ, ғаллақубӣ ва ба навҳо ҷудокунада бо шокул ҷиҳозонида шудаанд. Дар вақти омӯхтани вазни ҷисм муаллим бояд ҷадвали вазни як қатор тракторҳоро намоиш диҳад. Ин гуна ҷадвалҳои пешакӣ сохта шударо барои тартиб додани масъалаҳои техникии истифода бурдан мумкин аст.

Усули бо истехсолоти ҳоҷагии қишлоқ шинос намудани хонандагон дар вақти ҳалли масъалаҳо. Дар таълими физикаи мактабҳои 9-сола истифодабарии масъалаҳои даҳонакӣ, масъалаҳои ҳисобкунӣ ва таҷрибавӣ зарур аст. Масъалаҳои даҳонакӣ хотира, хушфаҳмӣ, малакаҳои мушоҳида-гузараронии хонандагонро инкишоф дода метавонад. Аммо, дуруст ҳал кардани он ба маҳорати педагогии муаллим вобаста аст, зеро дар ин вақт ба як масъалаи даҳонакӣ якҷанд ҷавобҳо шуданиш мумкин аст. Ба масъалаҳои даҳонакӣ мисолҳо меорем:

1. Ҷаро тасмаи ҷархи тракторҳои вазнинро дароз ва васеъ месозанд?
2. Барои нобуд кардани ҳашаротҳои зараррасон дорупошакҳои дастиро низ кор мефармоянд. Тарзи кори дорупошак ба кадом қонуни физика асос карда шудааст?
3. Ҷаро беҳмеваҳоро аз замини гилнокӣ тар кашида баровардан мушкултар аст? Ва ғайра.

Масъалаҳои зеринро бо усули арифметикӣ ҳал кардан ғоидабахш аст:

1. Трактори ДТ -54 плуги п-5-35У-ро мекашад. Барои шудгор кардани 1,4 га замин трактор чӣ қадар масофаро тай мекунад?

2. Ғунҷоиши дули мошинаи пахтачини худгард 4 метри кубӣ буда, бари фарогирии он 1,2 метр мебошад. Агар мошина бо суръати 3,25км/соат ҳаракат кунад, онгоҳ дули вай баъди чанд вақт пур мешавад? Ба ҳисоб гиред, ки ҳосилнокии пахта 32 сентнер аз 1 га буда, вазни ҳаҷми пахта дар дул 80 кг/метри кубӣ аст. Баъди машқ кунонидани як қатор масъалаҳои арифметикӣ хонандагонро бо усули алгебравӣ ҳал кардани масъалаҳо шинос кардан зарур аст. Ин корро баъд аз ғаҳмонидани якчанд формулаҳои физика сар кардан лозим.

Масъалаҳоро бо роҳи алгебравӣ ҳал кардан мумкин аст:

1. Трактори ДТ -54 бо суръати 3,59 км/соат ҳаракат карда қувваи кашиши худро то 2850кГ зиёд мекунад. Таъвоноии трактор дар ҷангак ба чӣ баробар аст?

2. Ҳаракатдиҳандаи комбайни электрикӣ бо ҷараёни бузургиаш 40 А кор мекунад. Дар давоми 30 дақиқаи кори комбайн аз ҳаракатдиҳандаи он чанд кулон электрик мегузарад?

Дар баробари усулҳои номбаркардаамон хонандагонро бо усули графикӣ ҳал кардани масъалаҳо низ шинос кардан аҳамияти калон дорад. Масъалаҳои зеринро графикӣ ҳал кардан мумкин:

1. Трактори МТЗ-5 бо суръати 3,85 м /с мунтазам ҳаракат мекунад. Графикҳои суръат ва роҳи тракторро созад.

2. Асп плугро бо қуваи 60 кГ мунтазам кашида заминро шудгор мекунад. Баъди 400 м масофаро тай кардан вай чӣ қадар кор иҷро мекунад, дар графика тасвир намоед.

Мо дар ин ҷо дар бораи бӯрии масъалаҳои таҷрибавӣ ва гузаронидани экскурсия бо истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ шинос намудани хонандагон истода наметавонем, зеро ҳаҷми мақола ба ин имкониёт намерасад.

Адабиёт:

1. Атутов П. Р. и др. Связь трудового обучения. – М.: Просвещение, 1983.
2. Гнедина Т. Е. Физика и творчество в твоей профессии. – М.: Просвещение, 1988.
3. Дик Ю. И. Междпредметные связи курса физики в средней школе. – М.: Просвещение, 1987.
4. Дураев С. М. Физика – селу. – Саранск. Мордовское книжное издательство, 1983.
5. Кабардин О. Ф. и др. Методика факультативных занятий по физике. – М.: Просвещение, 1988.
6. Куприн М. Я. Физика в сельском хозяйстве. – М.: Просвещение, 1985.
7. Рабиза Ф. В. Опыты без приборов. – М.: Детская литература, 1988.
8. Сердинский В. Г. Экскурсии по физике в сельской школе. – М.: Просвещение, 1991.

Калидвожаҳо: гармигузаронӣ, ҳосилнокӣ, замин, қишти пахта, қаторҳо, ҷидан, комбайн, экскурсия, дорупошак, истеҳсолот, хоҷагии қишлоқ.

Аннотация

МЕТОДЫ ПРИВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ К СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

При обучении физике в 9-летней школе необходимо использовать устные, вычислительные и практические задачи. Устные задачи могут развивать у учащихся память, понимание и навыки наблюдения. Однако правильное решение зависит от педагогического мастерства учителя, так как на один устный вопрос может быть несколько ответов. Вот несколько примеров устных вопросов: 1. Почему ремни тяжелых тракторов растягиваются и расширяются? 2. Ручные пестициды также используются для уничтожения вредителей. По какому закону физики работает опрыскиватель? 3. Почему труднее снимать клубни с влажной глинистой почвы? И так далее. Мы не можем остановиться здесь на ознакомлении читателей с сельскохозяйственным производством с помощью экспериментальных вопросов и проведения экскурсий, так как объем статьи не позволяет этого.

Ключевые слова: теплопроводность, урожайность, земля, посев хлопчатника, ряды, собирать урожай, комбайн, экскурсия, опрыскивание, производство, сельское хозяйство.

Annotation

METHODS OF BRINGING STUDENTS TO AGRICULTURE IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION

When teaching physics at a 9-year school, it is necessary to use oral, computational and practical tasks. Oral tasks can develop students' memory, comprehension, and observation skills. However, the correct decision depends on the pedagogical skill of the teacher, since there can be several answers to one oral question. Here are some examples of oral questions: 1. Why do heavy tractor belts stretch and expand? 2. Hand pesticides are also used to kill pests. According to what law of physics does the sprayer work? 3. Why is it more difficult to pick tubers from wet clay soil? Etc. We cannot stop here to introduce readers to agricultural production with the help of experimental questions and guided tours, since the volume of the article does not allow this.

Keywords: temperature conductivity, yield, land, cotton planting, rows, harvesting, harvester, excursion, spraying, production, agriculture.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тангрибердыев Бегенҷ Худайберанович, магистранти соли дуҷуми факултети физикаи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси физика 1-020502. Тел.: +992 931788798

Сведения об авторе: Тангрибердыев Бегенҷ Худайберанович, магистрант второго курса физического факультета Таджикского государственного университета им. Садриддина Аини, по специальности физика 1-020502. Телефон: +992 931788798

About the author: Tangriberdyev Begench Khudaiberanovich, 2st year master of physical fakulty of the Tajik State University named after Sadriddin Aini, with a degree in physical 1-020502. Phone: +992 931788798

*Шамсиддинов Суннатullo,
дошишчӯи соли чоруми факултети иқтисодиёт ва идоракунии маориф*

ТАШКИЛИ МЕТОДИИ АУДИТИ ДОХИЛӢ ДАР АСОСИ СТАНДАРТИКУНОӢ, МАРҲИЛАИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ОН

Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ системаи назорат воситаи муҳими пешбурди бомуваффақияти ташкилоти тичоратӣ ба ҳисоб меравад. Системаи мониторинги фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ дар ибтидои асри 20 ташаккул ёфта, тавассути истифода дар ташкил ва ҳамоҳангсозии амалҳои системавӣ, ки ба таъмини беҳатарии дороиҳо, санҷиши эътимоднокии маълумоти баҳисобгирӣ ва тақмил додани самаранокии амалиёт равона карда шудааст. Аудити дохилӣ воситаи муассири идоракунии мебошад, ки маҷмӯи тадбирҳо оид ба оптимизатсия ва назорати фаъолияти ширкатро дар бар мегирад, ки имкон медиҳад захираҳои баланд бардоштани самаранокии тичорат муайян карда шавад. Аз як тараф, ҳадамоти аудити дохилӣ бевосита дар фаъолияти назоратӣ иштирок мекунад, аз тарафи дигар, самаранокии системаи назорати дохилиро баҳо медиҳад. Аудити дохилӣ барои зиёд кардани фиоида, муҳофизат кардани дороиҳо аз дуздӣ ва риояи дақиқи ҳама дастҳои идоракунии пешбинӣ шудааст. Дар айни замон, мавҷудияти аудити дохилӣ дар ширкат барои соҳибони ширкатҳо аз сабаби қобилияти сарфаи назарраси хароҷот, пешниҳоди маълумоти молиявӣ ва ғаримолиявӣ дар бораи вазъи ташкилоти тичоратӣ ва рушди ояндаи бозорҳо муҳим аст. Барои ташкили хидмати муассири аудити дохилӣ дар ширкат зарур аст, ки моҳияти аудити дохилиро омӯхт, ки дар навбати худ омӯзиши рушди онро бо мақсади таҳияи стратегияи ягонаи аудити дохилӣ, ки ба баланд бардоштани сифати он нигаронида шудааст, дар бар мегирад. Дар тадқиқоти олимони хориҷӣ А.А.Аренс, Л. Саувье, В. Бринк, К. Пикет ва олимони рус аз қабилӣ: Р.А.Алборов, В.Д.Андреев, А.А.Аренс, В.В.Бурцев, В.В.Пугачев, Я.В.Соколов, Б.Н.Соколов, А.Сонон ба зарурити икшоф додани аудити дохилӣ, намудани муносибати ягона ба аудити дохилӣ, ташкил ва фаъолияти он диққати махсус додаанд.

Аудити дохилӣ бори аввал аз замони Ҷаҳони Қадим бо инкишофи муносибатҳои мубодилаи пулӣ ёдовар мешавад, ки вазифаҳои онҳо «гӯш кардан» ба шахсони назоратшавандаро дар бар мегирифт ва дар асрҳои миёна бо мақсади тафтиши муомилоти тичоратӣ идома дошт. Аввалин аудиторҳои дохилӣ дар асри 19 дар ширкатҳои бузурге пайдо шудан, ки тичораташон аз сӯи истифода махсусан осебпазир буд (ҳаҷми зиёди муомилоти тичоратӣ, бисёр шартномаҳои мураккаб бо таъминкунандагон ва мизочон, парокандашавии ҳудудӣ). Таъҷҷубовар нест, ки аввалин ширкатҳои роҳи оҳан буданд, ки дар он аллакай дар охири асри 19 паҳн шуда буданд. Аввалин шакли муосир дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико пайдо шуд, ки онро ҳукумат дар конгресси якуми соли 1789 эътироф кардааст. Вазифаи он пешгирӣ кардан ва ошкор намудани таҳриф дар фаъолияти субъектҳои хоҷагӣ буд. Рушди Динамикии аудити дохилӣ аз соли 1941 оғоз ёфта, бо нашри аввалин китоби «Аудити дохилӣ»-и В.Бринк алоқаманд аст, ки дар он асоснок карда шудааст, ки нақши аудити дохилӣ аз доираи муносибат берунтар аст. Дар ин давра иттиҳодияи касбӣ, Институти аудиторҳои дохилӣ (ИИА) таъсис дода шуд. Ҷанҷолҳои пурсарусадои корпоративӣ, ки дар солҳои 2000-2001 ба қаллобии молиявӣ дар ширкатҳои мухталифи ҷаҳон (WorldCom, Enron (ИМА) ва ғайра) марбут буданд, қабули Санади Сарбанес – Оксли дар соли 2002 ба рушди аудити дохилӣ тақони нав бахшид. Бояд гуфт, ки фаъолияти аудиторони дохилӣ аз аудити оддии муомилоти молиявӣ ба аудити барои ноил шудан ба се ҳадафи ба ҳам алоқаманд, ки таъмини риояи қонунгузори амалкунанда, эътимоднокии ҳисоботи баҳисобгирӣ муҳосибӣ (молиявӣ) ва самаранокии фаъолияти иқтисодӣ мебошад тағйир ёфтааст. Хусусияти фарқкунандаи аудити дохилии муосир ин истифодаи равиши ба ҳатар асосёфта барои хидмат ба стратегияи идоракунии ҳамаҷони ташкилот мебошад.

Аудити дохилӣ-низоми назорате, ки субъекти хоҷагидор ба манфиати соҳибони худ ташкил намуда, бо ҳуҷҷатҳои дохилии он оид ба риояи тартиби муқаррарнамудаи баҳисобгирӣ ва эътимоднокии фаъолияти низоми назорати дохилӣ танзим карда мешавад. Он ба корхона барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ бо истифода аз равиши муназзам ва пайваста барои арзёбӣ ва беҳтар кардани самаранокии равандҳои идоракунии ҳамаҷони, назорат ва идоракунии корпоративӣ кӯмак мекунад.

Шароити пайдоиши аудити дохилӣ бо афзоиши ҳаҷми ширкатҳо ва мураккабии равандҳои идоракунии алоқаманд аст. Аудити дохилӣ ба ҳадди аксар расонидани арзиш ва беҳтар кардани фаъолияти созмон нигаронида шуда дорои чунин вазифаҳо мебошад

- ✓ Санҷиши системаҳои назорати дохилӣ барои муайян кардани сатҳи самаранокии агрегатҳо;
- ✓ Таҳияи системаи ҳамгироишудаи идоракунии ҳамаҷони, таҳлили қори он, инчунин таҳияи чораҳои қоҳиш додани онҳо;

✓ Назорат аз болои риояи принципҳои идоракунии кооперативӣ;

Дар адабиёти илмӣ равишҳои методологӣ барои муайян кардани марҳилаҳои таърихӣ фаъолияти аудиторӣ таҳия шудаанд. Аммо дар робита ба аудити дохилӣ чунин равишҳо то имрӯз таҳия нашудаанд. Ҳангоми таҳияи равишҳои методологӣ ба марҳилаи аудити дохилӣ марҳилаҳои фаъолияти аудиторӣ марҳилаҳои фаъолияти аудиторӣ бо назардошти хусусиятҳои аудити дохилӣ асос гирифта шуданд. Дар натиҷаи омӯзиши хусусиятҳои таърихӣ рушди аудити дохилӣ ва марҳилави, ки аз ҷониби олимони гуногун гузорида шуданд. Чор марҳилаи асосӣ муайян карда шуданд.

1) Марҳилаи аудити тасдиқкунанда (марҳилаи ташаккули касб);

2) Марҳилаи аудити ба система нигаронидашуда;

3) Марҳилаи аудити ба таваккал асосёфта;

4) Марҳилаи аудити ҳамаҷонибаи дохилӣ бо таваҷҷӯҳ ба ошкор кардани захираҳои дохилии истеҳсолӣ.

Ҳангоми таҳияи стандартҳои аудити дохилӣ аудитор бояд сохтори стандартро муайян ва асоснок намояд. Системаи мавҷудаи санадҳои меъёрии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ инъикос мекунанд: мафҳум, тартиби ташаккули системаи аудити дохилӣ, принципҳои фаъолияти он, имконияти ташкил, сохтор ва усулҳо. Ин чанбаҳо дар системаи стандартҳои аудит, ки тартиби аудиторро оид ба омӯзиши самаранокии фаъолияти аудити дохилӣ, арзёбии таъсири он ба ҳаҷм ва тартиби аудити берунӣ ва истифодаи натиҷаҳои кори онро муайян мекунанд ба назар гирифта мешаванд.

Одатан, дар ҷамъиятиҳои саҳомии калон масъалаи таҳияи стандартҳои аудити дохилиро Комиссияи тафтишотӣ, ки аз кормандони роҳбарикунанда ва мутахассисони баландихтисос дар соҳаи ҳисобдорӣ ва баҳисобгирии андоз иборат аст, баррасӣ мекунанд. Дар кори комиссияи тафтишот мутахассисони беруна аъзоёни ташкилотҳои касабавию ҷамъиятии аудиторҳо ва бухгалтерҳо, машваратчиёни андоз, олимони, муаллимони, мутахассисони фирмаҳои аудиторӣ метавонанд иштирок намоянд. Дар ташкилотҳои миёна стандартҳои дохилиро роҳбари ташкилот муқаррар мекунанд.

Фарқи байни талоботи стандартҳои аудити берунӣ ва дохилӣ бо фарқи заминаи ташкилию ҳуқуқӣ инчунин мундариҷаи вазифаҳо, объектҳои назорат ва мундариҷаи ҳисоботҳои барои гурӯҳҳои гуногуни истифодабарандагон муайян карда мешавад. Талабҳои стандартҳои аудити дохилӣ наметавонад ба талоботи муқаррарнамудаи санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин ташкилотҳои худтанзимкунандаи аудиторҳо муҳолиф бошанд.

Талабот ба стандартҳои дохилӣ ба умумӣ ва махсус тақсим мешаванд. Умумӣ ба талоботҳое дахл дорад, ки ҳангоми ташаккули ҳама гуна стандарт бояд риоя карда шаванд, талоботи мушаххас ҳоси гурӯҳҳо ё намунаҳои стандартҳо мебошад. Ҳангоми таҳияи стандартҳои аудитор бояд риояи талоботи умумии зеринро таъмин намояд, ба монанди: мувофиқат, давомнокӣ, пайдарпай, мувофиқати мантиқӣ, мукаммалӣ ватафсилот. Ҳангоми оғоз кардани таҳияи стандартҳои дохилӣ, аудиторони шӯъбаи аудити дохилӣ, пеш аз ҳама, бояд мундариҷаи онҳоро муайян кунанд. Дар баробари ин чунин унсурҳои стандартро муайян кардан лозим аст: мақсади стандарт, тавсифи стандарт ҳамчун қисми ҳуҷҷатҳои ташкилию маъмурӣ, имконпазирии таъминоти методӣ, дастурҳо, қоркардҳои методӣ, ҳуҷҷатҳои дигар сохтор тартиби таҳминии тайёр кардани стандарт, тавсифии стандарт ҳамчун қисми ҳуҷҷатҳои ташкилию маъмурӣ, имконпазирии таъминотӣ ва ғ.

Таҳлили тартиби таҳияи системаи стандартҳои касбӣ дар ташкилот нишон дод, ки дар раванди таҳияи стандартҳо ба сохтори ягонаи таҳиякардаи назария ва амалия таваҷҷӯҳ кардан лозим аст. Марҳилаҳои таҳияи стандарти аудити дохилӣ бо назардошти хусусиятҳо ва хусусиятҳои фаъолияти ташкилоти тоҷирати пешниҳод карда мешавад.

Воситаҳои гардишӣ қисми воситаҳои истеҳсолот мебошанд, ки барои таъмини назми истеҳсолот, рақобатпазирии субъекти хоҷагидорӣ, гирифтани фоида, таҳкими вазъи молиявӣ ё ба даст овардани натиҷаи диари мусбӣ заруранд, ки дар эҷоди неъматҳо ва қонеъ гардонидани талоботи қомеа ифода меёбанд. Дар шароти муосир пайдоиши сохторҳои нисбатан мураккаби соҳибдорӣ аз ҷумла, намуди холидингӣ, зарурати омӯзиши мушкilotи таҳлили дороиҳои ҷорӣ ва таҳияи сиёсати самараноки идоракунии онҳо махсусан шадид аст. Дар давраи гузаштан ба иқтисоди бозор ташкилотҳои тижоратии Ветнам бояд дороиҳои муомилотро самаранок истифода баранд ва ҳавфи аз даст рафтани онҳоро кам кунанд, ҳорочотро кам кунанд то мавқеи устуворро дар бозор нигоҳ доранд.

Аудитори дохилӣ метавонад раванди бизнеси «Идоракунии дороиҳои ҷорӣ» –ро ҳамчун санҷиши фаъолияти системаи идоракунии бо мақсади баланд бардоштани самаранокии фаъолияти он тафтиш кунанд. Дар баробари ин, аудитор мутобиқати раванди тижоратро ба меъёрҳои ҷори муқаррар мекунанд ва инчунин самаранокии онро арзёбӣ мекунанд. Обьекти ин намунаи аудит

фаъолияти марбут ба идоракуни ва назорати дохилии дороиҳои гардиш – раванди бизнес «Идоракунии дороиҳо чорӣ» мебошад.

Раванди бизнес «Идоракунии дороиҳои чорӣ» ба равандҳои идоракуни дахл дорад ва фаъолияти корхонаро оид ба идоракунии дороиҳо бо мақсади муайян ва қонеӣ кардани ниёзҳои корхона ба намудҳои алоҳидаи онҳо барои таъмини раванди тарористеҳсоли ритмикӣ, инчунин оптимизатсияи ҳаҷм ва сохтори манбаъҳои маблағгузориҳои дороиҳои чорӣ барои нигоҳ доштани сатҳи зарурии устуворӣ ва қобилияти пардохтпазирии корхона. Мақсади санҷиши раванди «Идоракунии дороиҳои чорӣ» ташаккул додони ҳулоса дар барои ҳолати кунини дороиҳои чорӣ, сатҳи мувофиқат ба талабот оид ба татбиқи раванди бизнес, арзёбии самаранокии он, сифати раванди бизнес мебошад идоракунии хавфҳо бо мақсади боз ҳам оптимизатсия ва такмил додани меъёрҳои раванди бизнес «Идоракунии ташкилоти тиҷоратӣ мусоидат мекунад.

Ҳадафҳои раванди аудити дохилӣ «Идоракунии дороиҳои чорӣ» аз инҳо иборатанд:

- Таҳлили таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ;
- Муқаррар намудан ва назорати стандартҳои технологӣ;
- Маҳодиҳии тақсимои қор ва вазифаҳои идоракуни дороиҳои чорӣ ва мутобиқати онҳо ба иқтисоди ташкилот;
- Арзёбии таъмини фаҳмиши ва иҷрои вазифаҳои идоракунии дороиҳои чори аз ҷониби қормандони зертобъ.

Адабиёт:

1. Бычкова С. М. Аудити амалӣ. – Москва: Нашриёти Эксимо, 2009.
2. Бычкова С. М., Карзаева Н. Н. Аудит. Ситуации, примеры, тесты. – М.: Аудит, 1999.
3. Бычкова С. М. Доказательства в аудите. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 176 с.
4. Волкова В. М., Игнатушенко Н. А., Лахова Е. В., Шумков С. И. Аудит акционерных обществ в отраслях промышленности / Под ред. д-ра экон. наук А.Б. Яновского. – М.: Аудитор, 1997. – 208 с.
5. Қодирова Г. Т., Ғафоров Ф. Ф. Аудит. – Душанбе: Ирфон, 2013.

Калидвожаҳо: *аудити дохилӣ, назорати дохилӣ, принсипҳои аудит, системаи назорат, самаранокии идоракуни.*

Аннотация

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА НА ОСНОВЕ СТАНДАРТИЗАЦИИ, ЭТАПЫ И ЕГО СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

В статье рассмотрены подходы к определению внутреннего аудита в современных условиях. Обоснована его необходимость и значение для бизнес-структур. Определена роль службы внутреннего аудита в системе внутреннего контроля бизнес-структур. Определены задачи и принципы работы службы внутреннего аудита. Отражены основаны аспекты взаимодействия руководства бизнес-структур и службы внутреннего аудита

Ключевые слова: *внутренний аудит, внутренний контроль, принципы аудита, система контроля, эффективность управления.*

Annotation

METHODOLOGICAL ORGANIZATION OF INTERNAL AUDIT BASED ON STANDARDITION, STAGES OF ITS FORMATION AND DEVELOPMENT

The article considers the approaches to the definition of internal audit in modern conditions. Its necessity and significance for business structures are justified. The role of the internal audit service in the internal control system of business structures is defined. The tasks and principles of the internal audit service are defined. The main aspects of interaction between the management of business structures and the internal audit service are reflected.

Keywords: *internal audit, internal control, audit principles, control system, management efficiency.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсиддинов Суннатullo, донишҷӯи соли чоруми факултети иқтисодиёт ва идоракуни дар соҳаи маорифи ДДОТ ба номи С. Айни.

Рохбари илмӣ: Ойматов Бахтиёр

Сведения об авторе: Шамсиддинов Сунатullo, студент четвёртого курса факультет экономики и управления в сфере образования ТГПУ С. Айни.

Научный руководитель: Ойматов Бахтиёр

About the author: Shamsiddinov Sunatullo, fourth year student in the Department of Economics and Education management of TSPU named after Sadridin Ayni.

Scientific supervisor: Oymatov Bakhtiyor

ВОСИТАҲОИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОИ ЗИМНИ ТАЪЛИМИ ТАФРИҚАВИИ ЗАБОНИ МОДАРӢ

Имрӯз масъалаи салоҳият, қобилият, истеъдод, лаёқат, хусусиятҳои инфиродӣ, имконият ва роҳҳои ташхису инкишофи он диққати равоншиносон, педагогҳо ва омӯзгорони пешқадаму назоварро ба худ ҷалб намудааст. Маҳз ҳамин гурӯҳи олимони соҳаи равоншиносӣ, педагогика ва омӯзгорон бар он ақидаанд, ки маҳз истифодаи таълими тафриқа дар тадриси фанҳо имконият фароҳам меоварад, ки хусусиятҳои психологиву инфиродӣ ва табиии хонанда ба ҳисоб гирифта шавад.

Ба ғайр аз ин таълими тафриқа яке аз самтҳои асосӣ ва калидии инкишофи навгонии тағиротҳо дар муассисаҳои таълимӣ ҳисобида мешавад. Яке аз омили асосии ташаккули салоҳиятҳои эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ин таълими тафриқа ба ҳисоб меравад. Омӯзиши хусусиятҳои фардӣ талабагон мушоҳидаи мунтазамӣ, мақсаднок аз рӯи фаъолияти талаба, ташкили суҳбати фардӣ ва умумӣ, муносибати ӯ ба коллективи синф ба шумор меравад. Омӯзиши ҳаматарафаи талаба, муайян кардани ҷиҳати мусбии ӯ, ҷиҳати бартараф гардонидани камбудихош, ба андешаи мо, мазмуни ташкили муносибати фардӣ ба таълим мебошад.

Дар назарияи педагогика муносибати фардӣ яке аз принципҳои муҳими таълим маҳсуб меёбад. Муносибати фардӣ ба таълим самаранок, ташаккулёбанда ва инкишофёбанда ба шумор меравад, чунки вай замина барои инкишофи эҷодии ҳар як талаба шуда метавонад.

Таълими фардӣ фаъолияти яқояи омӯзгору шогирд аст. Дар шароити ҳозира вай ҳамчун тарзҳои қор ғангоми баҳисобгирӣ дараҷаи дониш, салоҳият ва қобилияти талабагон дар синф, дар ҷомеа, коллектив фаҳмида мешавад. Агар мо фардиқунонро аз нуқтаи назари ҷараёни таълим биомӯзем, мазмуни таълим ва сохтори мактаб, дар навбати аввал, ба интиҳоби шакл, метод ва тарзи таълим мутааллиқ аст, дар навбати дуюм, ба қорқарди нақшаҳои таълим, барнома, китобҳои дарсӣ, маҷмуаҳои таълимӣ ва дар навбати сеюм, ташкили муассисаи таълимӣ ва синфҳои гуногун мебошанд.

Вазъияти интиҳоби озоди инфиродӣ ба он оварда мерасонад, ки супориш дигар аз омӯзгор ибтидо намегирад, балки ба раванд ва натиҷаи интиҳоби мустақилонаи талаба таъдил меёбад. Ҳамаи ин ба зарурати татбиқи шаклу методҳои нави таълим сабаб мегардад, ки ба тафриқақунонии раванди омӯзиш вобаста аст.

Бояд гуфт, ки вазъияти интиҳоби супоришҳои таълимӣ ва тарзҳои иҷрои онҳо дар чунин муносибатҳо ба таълим воғузошта шудаанд:

- таваҷҷуҳ ба инкишофи шахсият;
- таълими проблемавӣ, таҳқиқотӣ;
- ҳолатҳои мушаххаси таълимӣ;
- лоиҳавӣ, эҷодӣ ва ғ.

Сарфи назар аз он ки муносибатҳои номбаршуда аз лиҳози консепсияи азхудкунии таҷриба, муносибат ба талаба, усули ташкили маводи таълим, методҳои афзалиятноки таълим тафовут доранд, ба онҳо баъзе нуқтаҳои умумӣ ҳосанд:

- талабот ва фардияти хонанда дар маркази равандҳои таълим қарор дорад;
- тарзи асосии донишомӯзӣ - таҷрибаи шахсии хонанда мебошад, ки ба воситаи фаъолияти мустақилона ба даст оварда мешавад;
- фаъолон ҷалб кардани унсурҳои тафакқури интиқодӣ дар фаъолияти хонанда;
- ташвиқи эҷодкорӣ хонанда, инкишофи тасаввурот ва кунҷковии онҳо;
- мавҷудияти муносибатҳои ҳамқорӣ дар байни талаба ва муаллим.

Дар ҳамаи намуди муассисаҳои таълимӣ (новобаста аз шакли таълим) дар байни хонандагони синну солашон гуногун ва дараҷаи салоҳиятнокӣ ду нафар хонандаи як ҳел донишу маҳоратдошта вучуд надорад. Пас онҳо қадом омилҳоеанд, ки ба ташаккули салоҳиятнокӣ хонандагон имконият фароҳам меоранд ё монеъ мегарданд. Пеш аз ҳама:

- ҳушхулқӣ ва қанораҷӯӣ;
- фикрнокӣ;
- бартарӣ ва тобеъият;
- тундӣ ва таҳаммулноқӣ;
- меъёрҳои қаланд ва мубталашавандагӣ ба ҳиссиёту рафтор;
- қасорат ва бечуриятӣ;

- ҳиссиётнок ва дуруштӣ;
- зудбоварӣ ва бадгумонӣ;
- тасаввуроти инкишофёфта ва кордонӣ;
- ҷиддӣ будан ва сустӣ нишон додан;
- қомилан мувофиқ худбаҳодиҳӣ ва ғайраҳо.

Таълими тафриқа бо назардошти қобилият ва истеъдоди хонандагон сурат гирифта, ҳаргиз ҳадафи ба табақаҳо чудо кардани онҳоро надорад, балки шароити мусоид фароҳам меорад, ки шогирдон аз имкониятҳои табиӣ хеш фаровон истифода баранд, лаёқату қобилияти хешро ҳамаҷониба зоҳир намоянд. Ин шакли омӯзиш қабл аз ҳама, ба талаботи ботинии хонандагон ҷавобгӯӣ буда, дар асоси ривочи ҳамаҷарафаи қобилияту истеъдод сурат мегирад. Дар ҷараёни таълими тафриқа қанораҳое пайдо мешаванд, ки дар ташкили гурӯҳҳои интихобкарда, таълими фардӣ, дар дарсҳои эҷодӣ ва ғайра ифода ёфта метавонад.

Ду шакли асосии таълими тафриқа мавҷуд аст: сатҳӣ ва равиёнок. У.З. Зубайдов дар монографияи худ «Теоретико–практические основы дифференцированного обучения в школах Республики Таджикистан» қайд менамояд, ки «Тафриқа беруна ва дохила мешавад. Хангоми тафриқаи дохила, таълими хонандагон дар гурӯҳҳои қалон (синфҳо), ки вобаста ба хусусиятҳои гуногун ҷамъ карда шудаанд гузаронида мешавад, вале хангоми тафриқаи беруна бошад таълим ва тарбияи хонандагон дар асоси баҳисобгирии қобилият, лаёқат шавқ, натиҷаҳои ба даст оварда ва ба нақша гирифтани касб барои гурӯҳҳои якхела ба амал бароварда мешавад» [2].

Вобаста ба омӯзиши таълими тафриқа ва намудҳои он, мо бештар ба истифодаи таълими тафриқаи сатҳӣ дар дарс таъям намудем ва онро муқаммал дида мебароем. Истифодаи таълими тафриқаи сатҳӣ дар он ифода меёбад, ки хонандагон дар як синф аз рӯи як барнома ва китоб меҳонанд, вале маводро дар сатҳҳои гуногун аз худ менамоянд. Яъне тафриқаи сатҳӣ имконият медиҳад, ки таълим дуруст ташкил карда шавад, ҳамаҷун асос барои минбаъд бошуурона аз худ намудани маводи таълимӣ аз тарафи хонандагон хизмат намояд ва яке аз воситаҳои ташаккули салоҳиятҳои эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ гардад.

Муносибати фардӣ ба таълим махсусан дар ҳолате самаранок ва натиҷанок мешавад, ки агар дар маҷрои технологияи инкишофёбанда (технологияи таълими Д.Б.Элқонин В.В.Давидов Л.В.Занков) истифодашаванда бошад [6,102].

Баҳисобгирии қобилиятҳои фардӣ хонандагон хангоми бавучудории маҳорат ва малақаҳои таълимии хонандагони ҳурдсол ба баландбардории дараҷаи муваққитнокии талабагон мусоидат намуда, он ҳудро ба фаъолияти фикрронии эҷодии муваққилана мебарорад.

Ҳамин тариқ, хангоми ташкили таълими тафриқа муайян кардани услуби муваққилана ва фардӣ таълим ба назар гирифтани хусусиятҳои синну сол, роҳҳои фардӣ омӯзиш, хусусиятҳои идрок ва тафаккур сифатҳои фардӣ ҳар як шахс зарур аст, ки ин воситаҳои ташаккули салоҳиятҳои эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ зимни таълими тафриқаии забони модарӣ шуда метавонад.

Адабиёт:

1. Барномаи забони модарии синфҳои ибтидоӣ. – Д., 2012. – 80 с.
2. Зубайдов У. Асосҳои илмӣ–амалии таълими тафриқа дар мактабҳои тоҷикӣ. – Д., 1999.
3. Лутфуллозода М., Абдулоев И., Ҷалилова М., Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ. – Д.: Матбаа, 2021. – 266 с.
4. Стандарди давлатии таҳсилоти ибтидоӣ. – Д., 2016.
5. Шарифзода Ф. Технологияи навини таълими забони модарӣ: бозёфт ва андешаҳо // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2014. – №3. – с. 30-50.
6. Якиманская И. С. Развивающее обучение. – М., 1979. – 144 с.

Қалидвожаҳо: *салоҳиятҳои эҷодӣ, тафовутҳои фардӣ, муносибати фардӣ, қобилият, таълими тафриқа.*

Аннотация

СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПРИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье рассматривается дифференцированное обучение как один из инструментов развития творческих компетенций учащихся начальных классов. Дифференцированное образование является одним из основных и ключевых направлений развития инноваций и изменений в образовательных учреждениях. В теории педагогики индивидуальный подход является одним из важнейших принципов воспитания. Дифференцированное обучение основывается на способностях и талантах учащихся и никогда не ставит своей целью их классификацию, а создает благоприятные условия для того, чтобы учащиеся могли использовать свой природный потенциал, проявить свои способности во всех отношениях.

Ключевые слова: *творческие компетенции, индивидуальные различия, индивидуальные установки, способности, дифференциация образования.*

Annotation

MEANS FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH DIFFERENTIATED TEACHING OF THEIR NATIVE LANGUAGE

This article discusses differentiated learning as one of the tools for developing the creative competencies of primary school students. Differentiated education is one of the main and key directions for the development of innovations and changes in educational institutions. In the theory of pedagogy, an individual approach is one of the most important principles of education. Differentiated education is based on the abilities and talents of students and never aims to classify them, but creates favorable conditions for students to use their natural potential, to show their abilities in all respects.

Keywords: *creative competencies, individual differences, individual attitudes, abilities, differentiation of education.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Парвина Мирзо Маҳмадхучаевна, магистранти соли дуҷуми кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, Суроға: 734003 ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.

Рохбари илмӣ: Чалилова М.

Сведение об авторе: Парвина Мирзо Махмадхуджаевна, магистрантка второго курса Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини, Адрес: 734003 г. Душанбе, проспект Рудаки 121.

Научный руководитель: Джалилова М.

About the author: Parvina Mirzo Makhmadkhujayevna, 2st year undergraduate student of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Address: 734003 Dushanbe, 27 Krupskaya Avenue.

Scientific supervisor: Jalilova M.

ИСТИФОДАИ СУПОРИШҶОИ ТАФРИҚАВӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ МОДАРӢИ СИНОҶОИ ИБТИДОӢ

Таҳлилҳои адабиётҳои педагогӣ ва методӣ нишон медиҳанд, ки маҳз таълими тафриқа яке аз намунаҳои самаранок ва сермаҳсули раванди таълим ба ҳисоб рафта, тавассути он амалҳои таъсиррасонии бомақсадро ба роҳ мондан мумкин аст. Инро мо дар як қатор қорҳои олимони методистони ватанию хориҷӣ, ба мисли В.П.Беспалко, А.А.Кирсанов, А.Н.Конев, М.Н.Скаткин, И.Э.Унт, У.З.Зубайдов, Л.Назирова, С.Алимов, Д.Сайдамадова ва дигарон дида метавонем, ки тафриқаро ҳамчун шакли ҳоси ташкили омӯзиш бо баҳисобгирии хусусиятҳои фардӣю психологӣю ҳонандагон ва алоқамандии ҳоси омӯзгор ва ҳонандагон дида баромадаанд.

Аз он ҷумла, масъалаи таълими тафриқаро дар қори худ «Индивидуализация и дифференциация обучения» И.Э. Унт таҳқиқ намуда, тафриқаро ҳамчун баҳисобгирии хусусиятҳои фардӣ ва шароитҳои гурӯҳбандии ҳонандагон дар асоси ин хусусиятҳо барои омӯзиши алоҳида ҳисобидеаст [7].

Дар ин замина У.З. Зубайдов қайд намудааст, ки ташкили таълими тафриқа дар таълим ба ҳар як ҳонанда имконият медиҳад, ки мувофиқ ба қобилият, шавқу ҳавас ва завқ фан ва ё равијеро интихоб намојд, ки тавассути он имкониятҳои табиӣ ва дониши андӯхтаи худро тақмил ва ташаққул дода тавонад [1, 145].

Вобаста ба талаботи таълими тафриқа бояд ҳонандагон дар мактаб ба гурӯҳ ё зергурӯҳҳо тақсими қарда омӯзонида шаванд, ки ин шакли қорро муносибати босалоҳият ба таълим низ тақозо менамојд. Ба ғайр аз ин барои ошқор намудан ва рушд додани қобилиятҳои ҳонандагон таълими тафриқа заминаи муҳим мебошад.

Истифодаи таълими тафриқа дар таълими забони модарӣ аҳамияти қалон дошта, он ба махсусияти фанни таълимӣ вобастагии зиҷ дорад. Таълими тафриқавӣ ин ҷунин муносибатест, ки дар он бештар имкониятҳо ва талаботҳои ҳар як ҳонанда ё гурӯҳи алоҳидаи ҳонандагон ба ҳисоб гирифта мешавад. Таълими тафриқа дар дарс бо воситаи тағйир додани мазмун, ба танзими даровардани мушқили ва муддати иҷроиши супоришҳои алоҳида, воситаҳои методии ёрирасон ба ҳонанда вобаста ба имкониятҳо ва тайёрии онҳо ба омӯзиш амалӣ қарда мешавад.

Мо муайян сохтем, ки таълими тафриқаро амалӣ намуда, омӯзгор бояд:

- тасаввуроти амиқ дошта бошад, ки бо қадом мақсад, дар қадом дарсҳо ва ҷӣ гуна мушаххасан онро истифода мебарад;

- тайёрии умумии ҳонандагонро ба фаъолияти таълимӣ, дарки маводи таълимии мушаххас омӯзад ва донад;

- мушқилиҳое, ки ҳангоми азхудқунии маводи нав ва иҷроиши супоришҳои тафриқавӣ ба вучуд меоянд, пешбини намојд;

- дар системаи дарсҳо супоришҳои фардӣ ва гурӯҳиро истифода намојд;

- доимо самаранокии таълимӣ фардӣ ва тафриқавиро таҳлил созад;

- нисбати дар дарсҳои оянда ҷӣ гуна идома ёфтани қорҳо тасаввуроти амиқ дошта бошад;

- таълими тафриқавиро номураатба не, балки ба тариқи системанок истифода намојд;

- таълими тафриқавиро дар тамоми давраи омӯзиш дар амал истифода намојд.

Тафриқасозии омӯзиш асосан тавассути супоришҳои гурӯҳӣ ва фардӣ ба амал бароварда мешаванд. Ҷунин тарзҳои тафриқа худро амалан собит менамојд, вақте ки:

- мазмуни супориш барои ҳамаи синф якҳела аст, вале барои ҳонандагони пешрав барои иҷроиши қор вақт қам қарда мешавад;

- мазмуни супоришҳо барои ҳамаи синф якҳела аст, вале барои ҳонандагони пешрав супоришҳое пешниҳод қарда мешавад, ки ҳақман қалонанд ва ё бештар мушқиланд;

- супоришҳо барои ҳамаи синф якҳела аст, вале барои ҳонандагони суҷтхон маводҳои ёрирасон, ки иҷроиши супоришҳоро осон мегардонад (нақшаҳои тақяғҳӣ, алгоритмҳо, нақшаҳо, супоришҳои барномавӣ, намунаҳо ва ғайраҳо) дода мешавад;

- дар як марҳилаи дарс барои ҳонандагони суҷт, миёна ва пешрав супоришҳои мазмуни гуногун ва мураккабдошта истифода бурда мешавад;

- ба ҳонандагон мустақилона интихоб намудани яке аз супоришҳо аз намунаҳои гуногуни супоришҳои пешниҳодшуда дода мешавад. Бештар ҷунин шакл дар марҳилаи қамъбасти мавзӯ истифода бурда мешавад.

Таҳлилҳои омӯзиши проблемаи таълими тафриқа дар сарчашмаҳои илмию методӣ нишон медиҳад, ки ҷунин навъҳои тафриқаро ҷудо менамојд: а) беруний; б) дохилий; в) равијавӣ; г) сатҳӣ; д) ҷустуҷӯӣ; е) бефосила.

Проблемаи гузариш аз супоришҳои яқранг ба вариантивӣ бо тағйироти методӣ саҳт алоқаманд аст. Эҷодиёти ҳонанда дар он сурат метавонад фардишуда қардад, ки ағар муаллим тарзи иҷрои супоришро қатъӣ муайян нақунад. Зиёда аз ин, бунёди ваъзияти интихоб бояд бар гуногунии супоришҳои таълимӣ ва шаклҳои иҷрои онҳо асос ёбад.

Баъзе аз онҳоро дида мебароем:

- омодагӣ ба баҳсҳои самтҳои муҳталиф;

- таҳлили намоишҳои телевизион дар мавзӯҳои муайян;

- таҳлили матнҳо аз қитобҳои дарсии «Забони модарӣ»;

- таҳияи маҷмӯаҳо аз фанни забони модарӣ;

- таҳияи гербарийҳо, қоллексияҳо;

- оmodасозии маросими муаррифи ё озмун;

- намоишгоҳи корҳои хонандагон, муаллимон ва волидон;
- таҳияи маҷмӯаҳои рефератҳо, иншоҳо ва ғайра.

Яке аз мақсадҳои тафрикаи сатҳӣ дар раванди кор ин ба нақшагирии натиҷаҳои омӯзиш мебошад, ки он имконият медиҳад натиҷаҳои ягонаи омӯзишро ба ҳисоб нагиранд, балки онҳоро вобаста ба имконият, барои ҳар як хонанда фардӣ муайян намоянд [1, 16]. Мумкин аст, ки тафрикаи сатҳӣ ҳангоми баҳисобгирии хусусиятҳои фардии хонандагон дар шакли анъанавӣ низ ба иҷро расонида шавад.

Тафрикаи сатҳӣ имконият медиҳад, омӯзгор ҳам бо хонандаи алоҳида ва ҳам бо гурӯҳ кор кунад, дар ин ҳолат коллективи кӯдакон нигоҳ дошта мешавад, зеро дар он инкишофи шахсият мегузарад.

Хусусиятҳои асосии тафрикаи сатҳӣ инҳоянд: талаботҳои кушода додани имконият ба хонандагон, интиҳоб намудани азхудкунии мавод, гузаштан аз як сатҳ ба сатҳи дигар ва ғайраҳо.

Системаи кори омӯзгори синфи ибтидоӣ аз рӯи ин технология якҷанд дараҷаҳоро дар бар мегирад: муайян кардани қафомонӣ; барҳам додани ин қафомониҳо; бартараф кардани сабабҳои аз худ накардан; ташаккули шавқу рағбат ба омӯзиш; тафрика кардани (бо сатҳи мураккабӣ) масъалаҳои таълим ва баҳо додан ба фаъолияти хонанда.

Тафрикаи сатҳӣ шароити ҷудо кардани синфро аз рӯи чунин нуктаҳо пешниҳод менамояд:

- вобаста ба дараҷаи инкишофи аклӣ (дараҷаи дастовардҳо);
- вобаста ба шаклҳои шахсияти психологӣ (шаклҳои тафаккур, ҳулқ, мизоч ва ғайра).

Бо мақсади истифодаи технологияи гуногунсатҳии таълим омӯзгорон бояд, ташҳиси чараёнҳои дарккунии ҳар як хонандаро дар давоми тамоми давраи омӯзиш дар мактаб гузаронанд ва вобаста ба натиҷаҳои ташҳиси гузаронида синфро ба чунин сатҳҳо ҷудо намояд:

Гурӯҳи 1. Ба ин гурӯҳ хонандагоне, ки қобилияти баланди омӯзишӣ, нишондиҳандаҳои баланди азхудкуниро аз ҷанҷи муайян доранд ва ҳуб кор карда метавонанд дохил мешаванд. Онҳо диққати устувор доранд. Ҳангоми омӯзиш ҷамъбаст карда, ҳулоса бароварда, маводи таълимиро бомуваффақият аз худ менамоянд. Захираи луғавии зиёдеро доранд.

Гурӯҳи 2. Ба ин гурӯҳ хонандагоне, ки қобилият, нишондиҳандаҳои омӯзишӣ, қоршоямӣ, зеҳнӣ ва шавқи миёнадошта, дохил карда мешаванд. Аз ҷиҳати хусусиятҳои психикии беруна саросемаанд, бедидқатанд ва тасаввуроти ҳуб надоранд. Барои чунин кӯдакон супоришҳо барои ҷамъбаст карда, ҳулоса баровардан мушкул аст, чунки дараҷаи фикрронии таҳлилиашон пасттар мебошад.

Гурӯҳи 3. Ба ин гурӯҳ хонандагоне, ки қобилияти омӯзишӣ, шавқи дарккунӣ, нишондиҳандаҳои азхудкунии паст доранд, тез монда мешаванд, проблемаҳои зиёде дар азхудкунии дониш доранд, супоришҳоро ба эътибор намегиранд, дохил карда мешаванд. Онҳо ба гурӯҳи сустхонҳо мансубанд. Дараҷаи фикрронии онҳо инкишоф наёфтааст, аз синф қафо мемонанд.

Барои ташкили раванди таълими тафрикаи сатҳӣ синф ба се гурӯҳ тақсим карда мешавад (шумора ва ҳайати гурӯҳ метавонад иваз шавад). Дар гурӯҳ 6 – 7 нафар дар дилҳо дарс бо муаллим аз 7 то 10 дақиқа (ин муддат барои кори самаранок мувофиқ аст) кор мекунанд. Дар муддати 45 дақиқа ҳар гурӯҳ (инчунин ҳар кӯдак) имконияти кор кардан бо муаллимиро пайдо менамояд.

Омӯзгор дар ин ҳолат метавонад диққати худро ба ҳамаи гурӯҳ ва аъзоёни он равона созад. Дар ҳолати бо як гурӯҳ кор кардани омӯзгор ду гурӯҳи дигар метавонанд мустақилона кор кунанд ва ё ба қорбарии муаллим бо онҳо омода шаванд. Дар чунин тарзи қорбарӣ вақт сарфа мешавад, хусусияти пешниҳоди маводи навро гуногун менамояд, суръати азхудкунии, миқдори вазифа, суръати қор душворӣ намеорад. Инчунин, ташкили чунин дарсҳо ба инкишофи малақаҳои қори мустақилона равона гардида, барои хонандагоне, ки ба ёрии омӯзгор бештар ниёз доранд, имконият фароҳам меорад.

Таълими тафрикавии гуногунсатҳро дар ҳамаи давраҳои чараёни таълим истифода бурдан мумкин аст: омӯзиши маводи нав; вазифаи ҳонагии тафрикавӣ; баҳисобгирии дониш дар дарс; санҷиши азхудкунии маводи гузашта; ташкили қор бо ғалатҳо; мустаҳкамкунии дарс.

Тибқи талаботи муносибати босалоҳият раванди таълим дар дарс ба нақша гирифта мешавад. Барои ҳар як лаҳзаи дарс фаъолиятҳои зерин муайян карда мешаванд:

Эҷодқорӣ - пайдо намудани ҳаёлот, эҷоди андешаҳои гуногун, малакаи шарҳи муаммо, қобилияти ҷустани сабабҳои ин ё он рӯйдодҳо, эҷодқорӣ маҳсули фаъолияти эҷодии хонанда мебошад;

Тафаккури интиқодӣ - дар ин қисми дарс мо ақидаҳои хонандагонро муайян мекунем. Бо фаҳмишҳои худ қор кардан ва омӯзиши маводи нав. Муайян намудани алоқамандии мазмунӣ ва донишҳои захиравӣ;

Маҳорати омӯзишӣ - имконият ва омода намудани мақсадҳо барои худомӯзӣ, банақшагирии қадамҳои омӯзишӣ, мустақилона ё ҳамроҳ бо дигарон гирифтани маълумот барои омӯзиш, қобилияти истифода бурдани донишу малақаҳои ба даст овардашуда барои ҳалли проблемаҳо, инчунин худтанзимкунӣ аз натиҷаи омӯзиши худ. Талабот ба омӯзиш танҳо дар мавриди мавҷуд будани манфиатҳо ва қўшишҳо барои ягон мақсад пайдо шуда метавонад;

Ҳамқорӣ - маҳорат ва малакаи якҷоя қор кардан ба сифати узви гурӯҳ ё даста барои ҳалли якҷояи мушкилот, татбиқи ақидаҳои умумӣ ва лоиҳаҳо маҳорати самаранок ва бо эҳтиром фаъолият намудан, барпо карда тавонистани ҳамқорӣ дар гурӯҳҳои ҳайаташон гуногун ва ғ. набояд монета бошад).

Бо дарназардошти зинаҳои дарс омӯзгорро зарур аст, ки методҳои мувофиқро интиҳоб намуда, барои ташаккули салоҳиятҳои хонандагон, тақмили малақаҳо, супоришҳои амалиро роҳандозӣ намояд.

Истифодаи метод, усул ва роҳҳои фаъолияти таълимӣ бо мақсадгузориҳо ва муайян намудани натиҷаҳои интизоршаванда муайян карда мешавад.

Адабиёт:

1. Зубайдов У. З. Таълими тафриқа ва мактаби муосир. – Душанбе, 2013. – 304 с.
2. Логинова О. Б. Уровневая дифференциация обучения. – Ярославль, 1995. – 262 с.
3. Осмоловская И. М. Дифференциация процесса обучения в современной школе: учебное пособие. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2004. – 176 с.
4. Рахимов Х., Нуров А. Педагогика. – Душанбе: Хумо, 2007. – 448 с.
5. Советский энциклопедический словарь. Главн. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1984. Изд. третье. – 1600 с.
6. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 4 -е изд. – М.: Издательство «Азбуковник», 1999. – 944 с.
7. Унт И. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Педагогика, 1990. – 192 с.

Калидвожаҳо: таълими тафриқа, тафриқаи сатҳӣ, гурӯҳ, муносибати босалоҳият, супориш.

Аннотация

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫХ ЗАДАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В данной статье рассматривается использование дифференцированного обучения в обучении родному языку. Дифференцированное обучение – это подход, учитывающий возможности и потребности каждого учащегося или отдельной группы учащихся. Дифференцированное обучение на уроках осуществляется путем изменения содержания, корректировки сложности и сроков выполнения отдельных заданий, учебных пособий для обучающегося в зависимости от его возможностей и готовности к обучению.

Ключевые слова: дифференцированное обучение, поверхностная дифференциация, группа, компетентностный подход, задание.

Annotation

THE USE OF DIFFERENTIATED TASKS IN THE PROCESS OF TEACHING THE NATIVE LANGUAGE OF ELEMENTARY SCHOOL

This article discusses the use of differentiated learning in teaching the native language. Differentiated learning is an approach that takes into account the capabilities and needs of each student or a particular group of students. Differentiated learning in the classroom is carried out by changing the content, adjusting the complexity and deadlines for completing individual tasks, teaching aids for the student, depending on his capabilities and readiness to learn.

Keywords: differentiated learning, surface differentiation, group, competency-based approach, task.

Маълумот дар бораи муаллиф: Парвина Мирзо Махмадхуҷаевна, магистранти соли дуёми кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Суроға: 734003 ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.

Рохбари илмӣ: Ҷалилова М.

Сведения об авторе: Парвина Мирзо Махмадхуҷаевна, магистрантка второго курса Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини, Адрес: 734003 г. Душанбе, проспект Рӯдакӣ 121.

Научный руководитель: Джаилова М.

About the author: Parvina Mirzo Makhmadkhujayevna, 2st year undergraduate student of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Address: 734003 Dushanbe, 27 Krupskaya Avenue.

Scientific supervisor: Jalilova M.

**ИСТИФОДАИ ТАЪЛИМИ ПРОБЛЕМАВӢ ДАР ДАРСҲОИ ХИМИЯ ҲАМЧУН ШАКЛИ
ОМУӢЗИШИ РУШДӢБАНДАИ ХОНАНДАГОН**

Имрӯз чараёни омӯзиш ҳамчун яке аз қисматҳои асосии сифати таҳсилот баромад намуда, тақмили ҷанбаҳои гуногунро талаб менамояд. Зеро мактаби ананавӣ бешак асосан натиҷаҳои омӯзиширо меод, вале ин натиҷаҳо ҷавобгӯ ба талаботи ҷомеаи пешин бо ҳамаи арзиш ва мақсадҳо буданд. Натиҷаҳои омӯзиширо дар мактаби муосир мумкин аст танҳо дар шароити таъминкунандаи тайёрии шахсияте, ки қобилияти ҳаёт бурданро дар шароити тағирёбандаи иҷтимоию иқтисодӣ дорад, ба даст овардан мумкин аст.

Бинобар ин имрӯз муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд барои худ вазифа гузоранд, ки хонандагонро барои зиндагӣ намудан дар олами иттилоотии тағирёбанда омӯзонанд, яъне салоҳиятҳои гуногунро ба мисли коммуникативӣ, иттилоотӣ, зеҳнӣ ва ғайра ташаккул диҳанд.

Вобаста ба ин имрӯз яке аз сабабҳои асосии тағирот дар муносибати таълим (мундариҷа ва раванди таълим) дар муассисаҳои таҳсилотии ҷумҳурӣ ин талабот ва нақшаҳои Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 мебошад, ки тибқи он «Низомии нави маориф, ки мутобиқати тамоюлоти ҷаҳони муосир на ба дониш, балки ба салоҳиятнокӣ асос ёфтааст, бояд ба хонандагон имконияти азхуд намудани салоҳияту малакаҳои асосии иҷтимоиро, ба монанди қабули масъулиятнокӣ қарорҳо ва банақшагирии пешравӣ дар касб, илмомӯзӣ дар давоми тамоми ҳаёт, салоҳиятҳои алоқадорӣ, тайёрии касбии дар бозори меҳнат талаботдошта, донишу малакаҳои барои худтақмилдиҳӣ зарур, малакаи тарзи ҳаёти солим, арзишҳои ҷомеаи шахрвандӣ, таъмин намоёнд» [8].

Раванди ташаккули салоҳиятҳо дар таълими муносибати босалоҳият вақт ва муносибати мураккабро талаб менамояд. Дар муқоиса бо низомии таълими ба дониш асосёфта, ки он хусусияти дар хотир гирифтани дорад, тарзи нави иҷро намудани амалҳои дараҷаҳои гуногун мураккаб ва давомнокиаш гуногунро талаб менамояд.

Курси химияи мактабӣ, ки мазмун асосҳои илми химияро дар шакли дидактикаи ба хонандагон дастрас фаро гирифтааст, имкониятҳои таълимиро тарбиявии доимо рушдёбанда дорад ва он мақсади таълими химия, мундариҷа ва мавқеи онро дар байни фанҳои дигари мактабӣ муайян месозад. Мақсад ва мазмун маълумоти химиявӣ дар барномаҳои таълим, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои фанӣ дарҷ ёфтаанд. Рушди мунтазами ҷомеаи водор месозад, ки сари ҳар чанд вақт мақсад ва мазмун химиявӣ дар асоси талабот таҷдиди назар гардад.

Талаботи ҳозираи ҷамъият дар мавриди тарбияи шахсияти ҳамаҷаҳона ташаккулёфта ҳамон вақт қонеъ мегардад, ки агар таълиму тарбия ба таври маҷмӯӣ ва мақсаднок дар амал татбиқ карда шавад. Ин мақсадро дар шароити таълими мактабӣ ҳубтар ба амал баровардан мумкин аст.

Дар ҳамин замина таълими химия бояд дар инкишоф бошад. Ҳангоми таълими он истифодаи усули проблемавӣ, методҳои озмоиши химиявӣ, методи диалектикаи фаҳмиш барои рушди тафаккур (фикр), хотира, нутқ, таҳайюлот, майлу рағбат ва ғайра аҳамияти бағоят калон дорад.

Бояд қайд намуд, ки имрӯз фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон яке аз масъалаҳои муҳими илм ва амалияи педагогикаи муосир гардидааст, зеро омӯзиш ва рушд хусусияти фаъолиятӣ дорад ва аз сифати таълим ҳамчун фаъолият натиҷаи омӯзиш, инкишоф ва тарбияи хонандагон вобастагии зиёд дорад [3, 18].

Маълум аст, ки на ҳар як шахси калонсол қобилияти қабул, қоркард ва истифодаи ҳамон миқдор иттилоотро дорад, ки дар олами муосир ба одам фуро мерезад. Дар ин ҳолат дар бораи хонанда чиро гуфтан мумкин аст. Вобаста ба ҳамин барои он ки ба хонандагон муосир кӯмак расонем, пас омӯзгорро зарур аст, ки ҳадаш ҳамқадами замон бошад, яъне ҳамеша ба худомӯзиш машғул гардад, ба технологияҳои муосири таълимӣ, ғояҳо ва самтҳо таъҷил намоёнд.

Аз ҳамаи он гуногуншакли технологияҳои муосир, ки имрӯз мавҷуданд, дар амалияи кории омӯзгори муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бештар технологияи таълими проблемавӣ истифода бурда мешавад. Мафҳуми «проблема» (پ ر ا ب ل م ا) ҳамвोजи калимаи русии «проблема» (аз забони латинӣ *problema* – масъала) буда, маънои масъалаи муҳим ва мураккаб, ки бояд ҳал карда шавад дорад [9, 118]. Проблема метавонад илмӣ ва таълимӣ шавад. Агар дар масъалаи таълимӣ дида бароем, пас проблемаи таълимӣ ин савол ё супоришҳое мебошад, ки тарзи ҳал ва натиҷаи он барои хонанда пешақӣ номаълум аст, аммо хонанда дониш ва маҳоратҳои муайянеро барои амалигардонии ҷустуҷӯи натиҷа ё тарзи иҷроии ин супоришҳо доро аст.

Дар мактаби муосир ба мақсади инкишоф додани фаъолияти эҷодии толибилмон аз таълими проблемавӣ истифода мебаранд [7]. Ҳамин аст, ки В. Окун зери мафҳуми таълими проблемавӣ «маҷмӯи ҷунин ҳаракатҳо, ба мисли ташкили ҳолати проблемавӣ, тасвироти проблема, ба хонандагон барои ҳал намудани проблема кӯмаки зарурӣ расонидан, санҷиши ин ҳалҳо ва охиран роҳбари ба раванди системакунонӣ ва ҷамъбастаномии донишҳои гирифташуда»-ро мефаҳмад [5].

Таълими проблемавӣ мустақилияти хонандагонро баланд бардошта, фаъолнокии эҷодкории онҳоро зиёд мегардонад, ба рушди малакаҳои нутқӣ ва ҳислати коллективӣ ёри мерасонад [4, 39].

Ҳамин тариқ, таълими проблемавӣ ин шакли махсуси таълим аст, ки ташкил кардани ҳолати

проблемаи аз тарафи омӯзгор қисмати асосии он мегардад. Онро хонандагон ҳал намуда соҳиби малакаи фаъолияти фаъоли фикрӣ мегарданд, қобилиятҳои эҷодиашонро инкишоф медиҳанд ва масъалаҳои проблемавино ҳал намуда, дорои донишҳои фанӣ, аз ҷумла химиявӣ мегарданд.

Маълум мегардад, ки таълими проблемавӣ ҳамеша ба инкишофи хонанда равона гардида будааст. Чуноне ки Г.М. Чернобелская қайд менамояд муҳимтарин вазифаи раванди таълим вазифаи рушддиҳандагӣ мебошад [10, 49]. Дар ҳамин маврид И.С. Якиманская, ки лоиҳаи «Мақтаи ба шахсият равонагардида»-ро коркард намудааст, «таҳсилот»-ро ҳамчун шароити рушди ҳар як хонанда, ки зохиршавии фаъолнокии ӯ, мустақилият, ташаббускорӣ дар асоси эҳтироми ҳақиқӣ ба шавқ ва талаботҳои фардӣ ӯ, талошҳо ба эҷодкорӣ ва муваффақиятро дар олами муосири зудтағйирёбанда таъмин менамояд, дида мебарояд. Маҳз чунин таҳсилотро мо ба шахсият равонагардида меномем. Вазифаи асосии ӯ ошкор сохтани ҳар як кӯдак, ба вучуд овардани шароит барои инкишофи ӯ, бо ёрии воситаҳои таҳсилот таъмин сохтани чунин сифатҳо, чун ботанқидӣ, мустақилиятӣ, ташаббускорӣ, муносибати эҷодӣ ва зохиршавии онҳо дар тафаккур ва рафтор мебошад [11, 25-26].

Ҳангоми таълими проблемавӣ фаъолияти омӯзгор аз он иборат аст, ки вай дар ҳолатҳои зарурӣ мазмуни бештар мураккаби мафҳумҳоро шарҳ дода, муттасил ҳолати проблемавино ба миён меоварад, ба хонандагон далелҳоро пешниҳод месозад ва фаъолияти таълимӣ-маърифатиро тарзе ташкил мекунад, ки дар асоси таҳлили далелҳо хонандагон мустақилона ҳулоса мебароранд ва ҷамъбаст мекунанд ва таърифи мафҳумҳо, қоидаҳо, қонунҳоро тасвир менамоянд (бо ёрии омӯзгор) ё мустақилона донишҳои маълумро дар ҳолати нав истифода менамоянд (ихтироъ менамоянд, месозанд, ба нақша мегиранд). Дар натиҷа дар хонандагон малакаҳои амалиётҳо ва ҳаракатҳои ақлонӣ, малакаи истифода бурдани донишҳо пайдо мегардад, диққат, ирода, тасаввуроти эҷодӣ ва фаҳмиш инкишоф меёбад, қобилияти кашфи донишҳои нав ва ёфтани роҳҳои нави ҳаракатҳо бо роҳи пешниҳод сохтани фарзияҳо ва асоснок кардани онҳо ташаккул меёбад.

Таҳлили қорҳои муҳаққиқони ба таълими проблемавӣ бахшидашуда, нишон медиҳанд, ки ин тарзи таълим ба мақсадҳои тарбияи шахсияти фаъоли эҷодкор ҷавобгӯ аст. Таълими проблемавӣ барои ба амал баровардани се мақсадҳои асосӣ равона шудааст:

- 1) мақсади якум – дар хонандагон ташаккул додани дониш, маҳорат ва малакаҳои зарурӣ;
- 2) мақсади дуюм – расидан ба дараҷаи баланди инкишофи хонандагон, рушди қобилиятҳо ба худомӯзӣ ва худмаълумотгирӣ;
- 3) мақсади сеюм – ташаккул додани услуби махсуси фаъолияти фикрӣ, фаъолнокии таҳқиқотчиӣ ва мустақилияти хонандагон.

Мақсади чунин таълим роҳнамои сохтани хонандагон тавассути системаи мантиқии мунозираҳо аст. Арзиши педагогии он далелнокии мазмуни асосии назариявии баррасишаванда ва сатҳи баланди дастрасии маводи таълимӣ барои хонандагон мебошад [6].

Мубрами таълими проблемавӣ дар он аст, ки дар фарқият аз таълими ананавӣ вай ба хонандагон хушҳолӣ дар мустақилона ҷустуҷӯ ва кашф кардан мебахшад ва аз ҳама муҳим рушди мустақилияти маърифатии хонандагон ва фаъолнокии эҷодии онҳоро таъмин месозад. «Имрӯз олимон дар он ақидаанд, ки шаклҳои ананавии таълим кӯҳна шудаанд ва навқуниро талаб менамоянд» [1]. Бинобар ин маҳз таълими проблемавӣ ба он равона карда шудааст, ки дар хонандагон системаи дониш, маҳорат ва малакаҳои заруриро ба вучуд овард ва инчунин ба дараҷаи баланди инкишофи хонандагон, рушди қобилиятҳои онҳо ба худомӯзӣ ва худмаълумотгирӣ ноил гардид.

Хусусияти ҳоси таълими инкишофдиҳанда ин истифодаи васеи муносибати проблемавӣ мебошад, ки ба вучуд овардани ҳолати проблемавӣ, дарки проблема, фаъолияти ба ҳали он равонагардида ва ба даст овардани донишҳои муайяно дар бар мегирад. Муносибати проблемавӣ фаъолгардони фаъолияти фикрии хонандагонро ҳангоми дар назди онҳо гузоштани вазифаҳои маърифатиро дар назар дорад. Ин вазифаҳоро ҳал намуда хонандагон мумкин аст, ки бо душвории дарк ва фаҳмидани маводи нави таълимӣ, яъне бо ҳолати проблемавии ба амал омада дучор шаванд.

Ҳолати проблемавӣ ин мушкилот ва зиддиятҳои дар ҷараёни иҷроии вазифаи муайяни таълимӣ ба вучуд омада мебошад, ки барои ҳалли он натавон донишҳои мавҷуда, инчунин донишҳои нав лозим мегарданд. Бинобар ин зарур аст, ки ҳолатҳои проблемавӣ аз рӯи мазмун ва имкониятҳои тарзи ҳал гуногун бошанд.

Ҳолатҳои проблемавӣ мумкин аст дар чунин мавридҳо ба амал оянд:

- ҳангоми ихтилоф дар байни донишҳои мавҷуда ва далел ва ҳодисаҳои нави мушоҳидашаванда. Масалан, ба хонандагон маълум аст, ки ҳамаи асосҳо бо кислотаҳо таъсир мекунанд. Таҷрибаи ба ҳам таъсиррасонии гидроксида алюминий бо гидроксида натрий ҳайратро ба вучуд меоварад, чунки ба реаксия асосҳои ҳалшаванда ва ҳалнашаванда дохил мешаванд;

- ҳангоми ихтилоф дар байни донишҳои мавҷуда ва шароитҳои нави истифодаи онҳо. Масалан, ҳангоми ба ҳам таъсиррасонии маҳлулҳои намаки аммоний ва ишқорҳо ҷудошавии газҳо ба амал меояд. Хонандагон барои фаҳмидани моҳияти таҷрибаи мазкур мушкили мекашанд, зеро то ҳоло онҳо танҳо бо он дучор шуда буданд, ки ҳангоми ба ҳам таъсиррасонии маҳлулҳои намакҳо ва ишқорҳо бояд тақсон ҳосил шавад;

- ҳангоми ихтилоф дар байни донишҳои назариявӣ ва амалӣ. Масалан, дар тасаввури хонандагон об ҳалқунандаи бисёрии модаҳо, аз он ҷумла намакҳо низ мебошад. Ҳалшавии намакҳоро онҳо ба ҳодисаи физикавӣ дохил менамоянд. Мушоҳидаи гидролизи намакҳо ба зиддият бо донишҳои амалии

мавҷуда дучор мегардад.

Бинобар омӯзгори химияро зарур аст, ки ҳолатҳои проблемавиرو дар дарсҳо ба вучуд оварад ва бо ёрии усулҳои гуногун, бо ҷалб сохтани воситаҳои аёни ва техникаи омӯзиш, инчунин бо истифодаи озмоишҳои химиявӣ онҳоро ҳал намояд. Масалан, ҳангоми гузоштани таҷрибаҳои намоишӣ ва лабораторӣ ҳонандагон донишҳои худро истифода бурда натиҷаҳои онҳоро фаҳмонида наметавонанд, чунки дар ин натиҷаҳо чун қоида иттилооти нав мавҷуд аст, ки барои фаҳмидани онҳо донишҳои нав лозиманд. Чунин таҷрибаҳоро пеш аз омӯзиши мавзӯи нав ё масъалаҳои алоҳидаи он ва инчунин пеш аз ҷамъбасти тамоми маводи гузашта мегузaronанд. Ҳонандагон дар аввал танҳо ҳодисаҳоро мушоҳида мекунанд ва баъд аз ин ҳангоми пайдошавии проблемаҳо моҳияти онро чуқур ва ҳаматарафа дида мебароянд.

Адабиёт:

1. Богданова В.Ю. Принцип проблемности в модернизации современного урока в начальной школе // Вестник Адыгейского государственного университета, 2011. № 1. – С.53-58.
2. Зубайдов У., Холназаров С. Методикаи таълими химия. – Душанбе: Шарқи озод, 2016. – 323 с.
3. Калмыкова З.И. Зависимость уровня усвоения знаний от активности учащихся в обучении // Современная педагогика, 2000. № 7. – 18 с.
4. Кузурман В.А., Задорожный И.В. Методика преподавания химии: учебно-методический пособие. Владим. гос. ун-т им. А.Г. и Н.Г. Столетовых. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2017. – 89 с.
5. Оконь В. Основы проблемного обучения. – М., 1968.
6. Пешкова В.Е. Педагогика. Часть 4. Теория обучения (Дидактика). Курс лекций: учебное пособие. – Майкоп, 2010. – 148 с.
7. Раҳимов Х., Нуров А. Педагогика. – Душанбе: Хумо, 2007. – 448 с.
8. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020. – Душанбе, 2012.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ // зери таҳрири С. Назарзода ва дигарон. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
10. Чернобельская Г.М. Теория и методика обучения химии: учебник. – М.: Дрофа, 2010. – 318 с.
11. Якиманская И.С. Основы личностно-ориентированного образования. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – 220 с.

Калидвожаҳо: сифати таҳсилот, салоҳият, низоми таълим, маълумоти химиявӣ, таълими проблемавӣ, ҳолати проблемавӣ, рушдидиҳандагӣ, мустақилият, маводи таълимӣ.

Аннотация

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ХИМИИ КАК ФОРМА РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

В данной статье подчеркивается, что современная система образования основана не на знаниях учащихся, а на их компетенциях. Процесс развития компетенций в компетентном подходе обучения требует времени и сложных отношений. Из существующих современных технологий, в практике учителей общеобразовательных учреждений применяется технология проблемного обучения. Именно она направлена на формирование у учащихся необходимых систем знаний, умений и навыков, а также на высокий уровень развития учащихся. Особенностью развивающего обучения является широкое использование проблемного подхода, который включает создание проблемной ситуации, восприятие проблемы, деятельность по решению проблем и приобретение определенных знаний.

Ключевые слова: качества образования, компетенция, система обучения, химическая образования, проблемное обучения, проблемная ситуация, развивающийся, самостоятельность, учебный материал.

Annotation

USE OF PROBLEM LEARNING IN CHEMISTRY LESSONS AS A FORM OF DEVELOPING LEARNING OF STUDENTS

This article emphasizes that the modern education system is based not on the knowledge of students, but on their competencies. The process of developing competencies in a competent learning approach takes time and complex relationships. Of the existing modern technologies, the technology of problem-based learning is used in the practice of teachers of educational institutions. It is she who is aimed at the formation of the necessary systems of knowledge, abilities and skills in students, as well as at a high level of development of students. A feature of developmental education is the widespread use of the problematic approach, which includes the creation of a problem situation, the perception of the problem, activity to solve problems and the acquisition of certain knowledge.

Keywords: quality of education, competence, education system, chemical education, problem learning, problem situation, developing, independence, educational material.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсиддинов А.И., магистранти соли дуими факултети химияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Алимов С.

Сведения об авторе: Шамсиддинов А.И., магистрант второго курса химического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Алимов С.

About the author: Shamsiddinov A.I., second-year master student of the Faculty of Chemistry, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini.

Scientific adviser: Ph.D., associate professor Alimov S.

ТАШКИЛ КАРДАН ВА ГУЗАРОНИДАНИ ОЗМОИШҲОИ ХИМИЯВӢ БО ИСТИФОДАБАРИИ ОМУӢЗИШИ ПРОБЛЕМАВӢ

Дар Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти кишвар мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр шудааст, ки Ҳукумат барои таъмин намудани рушди соҳаҳои илму маориф ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоӣ аз тамоми имкониятҳои истифода намуда, ба инкишофи илмҳои техникаву табиатшиносӣ аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад ва доир ба баланд бардоштани сатҳу сифати таълим, қорӣ намудани технологияҳои муосир, тақмили раванди таълим ва малакаи педагогӣ омӯзгорон тамоми чораҳои зарурӣ амалӣ менамояд [5, 6].

Вобаста ба ҳамин талабу дархостҳо дар шароити муосир маҳз муносибати дастаҷамъона ба таъмини методии раванди таълим, ки имконият медиҳад намудҳои гуногуни машғулият якдигарро пурра намоянд, аҳамияти калон дорад. Дар ҳамин замина яке аз роҳҳои асосии баланд бардоштани самаранокии дарсҳои химия дар рафти таълим, ин дуруст ташкил кардани қорҳои таҷрибавӣ ҳонандагон мебошад, зеро ҳангоми интиҳоби мазмунҳои курси химияи мактабӣ ба инобат гирифта шудааст, ки ҳаҷми донишҳои химиявии асосии бунёдии пешниҳодшударо ҳонандагон дарк намуда, аз худ карда тавонанд.

Аз ин бар меояд, ки яке аз вазифаҳои муҳими дарсҳои химия ин дар ҳонандагон инкишоф додани маҳорати мустақилона қор кардан бо адабиётҳои гуногун ва малакаи иҷро намудани таҷрибаҳои озмоишии химиявӣ ва қорҳои лабораторӣ мебошад.

Озмоиши химиявӣ дар мактаб ин методи муҳимтарин ва махсуси омӯзиш буда, дар як вақт ҳонандагонро бо ҳодисаҳои химиявӣ шинос намуда, фаъолияти маърифатии ҳонандагонро инкишоф медиҳад. Танҳо дар натиҷаи яқоя амалкардани озмоиш ва назария дар қараёни таълимию тарбиявӣ мумкин аст, ки сифати баланди омӯзишро ба даст овард [9].

Дар вақти иҷроиши озмоиши химиявӣ ҳонандагон масъалаи гузоштаро мекушоянд, масъалаҳои назариявиро дида мебароянд ва занҷираи мантиқии тасдиқотҳоро тартиб медиҳанд, мустақилона таҳқиқоти амалиро ба иҷро мерасонанд, натиҷаҳои мушоҳидаҳоро ба қайд мегиранд ва ҳулосаҳои зарурӣ мебароранд.

Дар раванди омӯзиш озмоиши химиявӣ пеш аз ҳама ҳамчун сарчашмаи даркнамоӣ хизмат намуда, вазифаи метод (дарки объектҳои химиявӣ, ҳалли масъалаҳои таълимӣ, санҷиши фарзияҳои таълимӣ), инчунин вазифаи воситаи таълим (тасвир, таҳқиқ, тақмил, мустаҳкамкунӣ, истифодаи дониш ва маҳоратҳо, исботнокии ҳақиқати дониш), воситаи тарбия ва рушди ҳонандагонро иҷро менамояд [7, 96].

Мутаасифона таҳлилҳои фаъолияти омӯзгорони химияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи ҷумҳурӣ нишон медиҳанд, ки як қисми омӯзгорон доир ба истифодаи қорҳои озмоишӣ тасаввуроти пурра надошта, роҳҳои ташкил кардани оқилона истифода бурдани онро намендонанд. Ҳоло он ки истифодаи қорҳои озмоишӣ ин яке аз қисмҳои асосии раванди таълим буда, ҳангоми иҷроиши таҷрибаҳои химиявӣ дар ҳонандагон имкониятҳои зиёде барои ба миён овардан ва ҳал намудани ҳолатҳои проблемавӣ кушода мешавад. Вобаста ба ҳамин таҷрибаҳои озмоишӣ ба инкишофи қобилиятҳои ақлонии ҳонандагон таъсир расонида, омӯзгор дар ин маврид имконияти идора кардани қараёни тафаккур ва азхудкунии донишҳои навро дорад.

Озмоиши химиявӣ вазифаҳои гуногуни дидактиро ба иҷро расонида, дар шаклҳои гуногун ва дар ҳамбастагӣ бо методҳо ва воситаҳои омӯзишии гуногун истифода мешавад. Вай системаи истифодаи принсипи ботадриҷ баланд гаштани мустақилияти ҳонандагон, яъне аз гузаронидани таҷриба дар зери роҳбарии омӯзгор то мустақилона қор кардани пешниҳод менамояд.

Яке аз роҳҳои самаранок ташкил кардан ва гузаронидани озмоишҳои химиявӣ ин ҳангоми истифодабарии омӯзиши проблемавии химия мебошад. Омӯзиши проблемавӣ, қайд месозад М.И. Махмутов, ин шакли махсуси таълим буда, хусусиятҳои хоси онро вазифаҳои рушдиҳандагӣ нисбат ба қобилиятҳои эҷодӣ таркиб медиҳад [3].

Таҳлили сарчашмаҳои психологию педагогӣ нишон медиҳанд, ки дар вақти ба миён омадани консепсияи таълими проблемавӣ он аз давраи нави рушди дидактика ва психологияи омӯзиш далолат дод. Дар фарқият аз муносибатҳои пеш аз он ба вучуд омада ин консепсия ба назария ва амалияи таҳсилот на ин ки танҳо усулҳои алоҳидаи фаъолгардонии шавқӣ маърифатӣ, тафаккур ва ғайра, балки системаи ташаккули қобилиятҳои эҷодии ҳонандагонро ворид намуд.

Системаи методҳо ҳангоми чунин шакл бо баҳисобгирии мақсадгузориҳо сохта шуда, қараёни яқоя амал кардани таълимдихӣ ва омӯзиш ба ташаккули мустақилияти маърифатӣ, мақсадҳои устувори омӯзиш ва қобилиятҳои фикрронӣ дар раванди азхудкунии мафҳумҳои илмӣ ва тарзҳои фаъолият равона карда шудаанд.

Назарияи таълими проблемавӣ, ба мисли дигар назарияҳои илмӣ сохтори фаҳмишии худро дорад, ки ҳама тарафа дар таҳқиқотҳои И.Г. Герашенко, В.В. Заботина, Т.А. Илина, Т.В. Кудрявцев, И.Я. Лернер, А.М. Матюшкин, М.И. Махмутов, В. Окун ва дигарон қоркард карда шудаанд. Дар қорҳои онҳо як қатор мафҳумҳои асосии ин назария, ба мисли ҳолати проблемавӣ, проблемаи таълимӣ, масъалаи проблемавӣ, саволи проблемавӣ, тарзи ҳалли ҳолати проблемавӣ ва сатҳи таълими проблемавӣ ҳудо карда шудаанд, ки ҳамин принсипҳои умумии мавҷудияти системаи таълими проблемавиро ифода менамоянд.

Таҳлили сарчашмаҳои методӣ нишон доданд, ки таҷрибаҳо вобаста ба истифодабарии муносибати проблемавӣ ба омӯзиш кам коркард карда шудаанд, илова бар ин ҳам аз нигоҳи ҷанбаи мазмунӣ ва ҳам аз нигоҳи методӣ чунин таҷрибаҳо ба сифати шакли мустақили озмоиши химиявӣ дида баромада нашудаанд. Инчунин масъалаи таъсири озмоиши мазмуни проблемавидошта ба раванди омӯзиш низ кам омӯхта шудааст.

Ҳамчунин дар як вақт дар корҳои таҳқиқотчиёни зиёде оид ба муҳимият ва зарурияти истифодабарии озмоишҳо барои ба миён овардани ҳолати проблемавӣ ҳангоми омӯзиши химия қайд карда мешавад. Дар ҳамин замина талаб карда мешавад, ки якқатор номувофиқиҳои муайян байни имкониятҳои рушди хонанда бо истифодаи системаи омӯзиши фаҳмондадиҳию намоиши ананавӣ, ки ба озмоиши химиявӣ стандартӣ таъя менамояд ва он имкониятҳое, ки ҳангоми истифодабарии системаи методи омӯзиши проблемавӣ бо таҷрибаҳои мувофиқи воридшуда, мавҷуданд. Чунин таҷрибаҳо ва методикаи такмилёфтаи истифодабарии онҳо бояд ба хонандагон дар дарк сохтан ва фаҳмидани гуногунии чараёнҳои химиявӣ омӯхташаванда, табиати онҳо, моҳияти ҳақиқӣ ва вобастагӣ аз шароитҳои гузаронидан, ёри расонанд.

Аз ин хотир барои намуна яке аз роҳҳои ташкил кардан ва гузаронидани озмоишҳои химиявӣ бо истифодабарии омӯзиши проблемавири вобаста ба мавзӯи «Вобастагии суръати реаксияҳои химиявӣ аз табиати модаҳои ба ҳам таъсиркунанда, концентратсия ва ҳарорат» пешниҳод месозем. Мақсади кор ин гузаронидани озмоише, ки вобастагии суръати реаксияҳои химиявӣ аз табиати модаҳои ба ҳам таъсиркунанда, концентратсия ва ҳароратро нишон медиҳад.

Шакли гузаронидани озмоиш ин фронталӣ (таҷрибаи намоишӣ) ё таҷриба дар асоси кори лабораторӣ мебошад. Таҷҳизотҳо ва реактивҳои зеринро дар якҷоягӣ бо лаборант омода месозем: маҳлули 10%-и HCl, маҳлули 10%-и H₂SO₄, Mg (оҳансов), Zn (оҳансов, гурӯша ва хока), Fe (оҳансов), CuO (хока), оби муқаттар; спиртровка, пробиркаҳо, қапақ, гӯгирд.

Пеш аз оғози гузаронидани таҷриба омӯзгор бояд диққати хонандагонро ба мавзӯи «Қатори ҷаҳлонокии металлҳо» равана намояд ва зарур аст, ки донишҳои боқимондаи онҳоро бо роҳи ташкил намудани ҳолати проблемавӣ санҷад. Баъд аз ин дар се пробирка (ҳар кадоме рақамгузори карда шудааст) 3 мл маҳлули 10%-и HCl мерезем ва ба ҳар як пробирка оҳансовҳои металлҳои зерини массаашон якхеларо мевезем: дар якум – Mg, дар дуюм – Zn, дар сеюм – Fe.

Мушоҳида: реаксияи химиявӣ дар ҳар се пробирка бо ҷудошавии газ мегузарад.

Баробарии реаксияҳо:

$Mg + 2HCl \rightarrow MgCl_2 + H_2$ (бисёр бошиддат);

$Zn + 2HCl \rightarrow ZnCl_2 + H_2$ (бо шиддат);

$Fe + 2HCl \rightarrow FeCl_2 + H_2$ (суст).

Баъд аз ин вобаста ба раванди таҷриба гузоштани проблема оғоз мегардад:

Омӯзгор: массаи моддаҳои гирифташуда, оҳансовҳои моддаҳои саҳт, концентратсияи кислотаи хлорид ва шароити гузаронидани реаксияҳо якхела аст, чаро шиддатнокии равандҳои гузаранда (суръати ҷудошавии гидроген) гуногун мебошанд?

Баъд аз ин муҳокима оғоз мегардад:

Хонандагон: мо металлҳои гуногунро гирифтём.

Омӯзгор: ҳамаи моддаҳо аз атомҳои элементҳои химиявӣ иборатанд. Элементҳои химиявӣ аз рӯи донишҳои шумо бо чӣ фарқ мекунанд. Аз рӯи қонуни даврӣ ё ҷадвали даврии Д.И. Менделеев?

Хонандагон: аз рӯи рақами тартибӣ, тарзи ҷойгиршавӣ дар ҷадвали даврии Д.И. Менделеев, яъне онҳо соҳи электронии гуногунро доранд ва бинобар ин моддаҳои содаи аз ин атомҳо ташкилффта дорои хосиятҳои гуногун мебошанд.

Омӯзгор: Яъне ин моддаҳо дорои табиати гуногун мебошанд. Ҳамин тавр, суръати реаксияҳои химиявӣ аз табиати ин ё он моддаи таъсиркунанда вобастагӣ доштааст, чунки онҳо соҳт ва хосияти гуногун доранд.

Баъд аз ин ҳулосабарории масъалаи гузошта шуда оғоз мегардад:

Хонандагон: Суръати реаксияҳои химиявӣ аз табиати моддаҳои ба ҳам таъсиркунанда вобастагӣ доштааст: чӣ қадар металл (мода) ҷаҳло бошад, ҳамон қадар суръати реаксияҳои химиявӣ баланд мешудааст.

Омӯзгор: Вобаста ба натиҷаҳои таҷриба намоиши ҳолати ҷойгиршавии элементҳои химиявӣ дар «Қатори ҷаҳлонокии металлҳо»-ро мегузаронад.

Ҳангоми воридсозии чунин озмоишҳо ба раванди таълимӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки дониш ва маҳоратҳои пеш аз ин гирифтаашонро ҷаҳлонои истифода намоянд, барои баланд бардоштани сатҳи дониш ва ҷуқур дарк сохтани ҳодисаҳои химиявӣ ёри мерасонанд, инчунин барои аз худ намудани таҷрибаи ҳалли мушаххаси супоришҳои проблемавӣ ва эҷодӣ имконият медиҳанд. Зарурияти баланд бардоштани сатҳи тайёрии озмоиши хонандагон инчунин ба талаботи ҷомеа нисбат ба мутахассисҳои баландхаттисос аз химия вобастагӣ дорад. Шавқ ба илми химиявӣ аллақай дар мактаб ба ташаккул ёфтан оғоз менамояд. Аксар вақт шавқмандие, ки дар мактаб ба амал омадааст, баъд ба интиҳоби касб таъсир мерасонад.

Адабиёт:

1. Бандаев С.Г. ва дигарон. Барномаи таълим ва нақшаи тақвими аз фанни химия барои синфҳои 8-11. – Душанбе, 2018.
2. Зубайдов У., Холназаров С. Методикаи таълими химия. – Душанбе: Шарқи озод, 2016. – 323 с.
3. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Книга для учителей. – М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
4. Назарова Т.С. и др. Химический эксперимент в школе. – М.: Просвещение, 1987.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе: Шарқи озод, 2018. – 47 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе: Шарқи озод, 2019. – 47 с.
7. Пак М.С. Дидактика химии: учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 315 с.
8. Пустовит С.О. Методика формирования экспериментальных умений школьников по химии на основе проблемного обучения: автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 2011. – 22 с.
9. Чернотельская Г.М. Теория и методика обучения химии: учебник. – М.: Дрофа, 2010. – 318 с.

Калидвожаҳо: *озмоиш, таҷрибаи химиявӣ, таълими проблемавӣ, муносибати проблемавӣ, супориши проблемавӣ, қобилиятҳои эҷодӣ, супоришҳои эҷодӣ, сатҳи дониш, интихоби касб.*

Аннотация

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВИДЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается, вопросы правильной организации и проведения экспериментальных работ как одного из эффективных способов повышения качества усвоения уроков химии. Подчеркивается, что применение проблемного обучения при организации и проведения химических опытов позволяют ученикам активно применять ранее полученные знания и умения, повышается уровень химических знаний и ученики приобретают опыт решения поставленных проблемных и творческих заданий. На основе конкретного примера показано, как можно организовать и провести химический опыт в системе проблемного обучения.

Ключевые слова: *эксперимент, химический опыт, проблемное обучение, проблемный подход, проблемные задания, творческие способности, творческие задания, уровень знания, выбор профессии.*

Annotation

ORGANIZATION AND PERFORMANCE OF CHEMICAL EXPERIMENTS USING PROBLEM LEARNING

The article discusses the issue of the correct organization and conduct of experimental work as one of the effective ways to improve the quality of mastering the lessons of chemistry. It is emphasized that the use of problem-based learning in the organization and conduct of chemical experiments allows students to actively use the earlier acquisition of knowledge and skills, the level of chemical knowledge increases and students gain experience in solving the set problem and creative tasks. Based on a specific example, it is shown how you can organize and conduct a chemical experiment in the system of problem learning.

Keywords: *experiment, chemical experiment, problem learning, problematic approach, problematic assignments, creative skills, creative assignments, level of knowledge, choice of profession.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсиддинов А.И., магистранти соли дуюми факултети химияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Роҳбари илмӣ: н.и.п., дотсент Алимов С.

Сведения об авторе: Шамсиддинов А.И., магистрант второго курса химического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Алимов С.

About the author: Shamsiddinov A.I., second-year master student of the Faculty of Chemistry, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific adviser: Ph.D., associate professor Alimov S.

Ба чопаш 21.10.2023 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 ¹/₈. Қоғаз офсетӣ.
Ќузьи чопӣ 35,5. Адади нашр 50 нусха.
Супориши № 225.

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ,
ҳиёбони Рӯдакӣ, 121.